Branko J. Bokan

PRVI KRAJIŠKI NOP ODRED

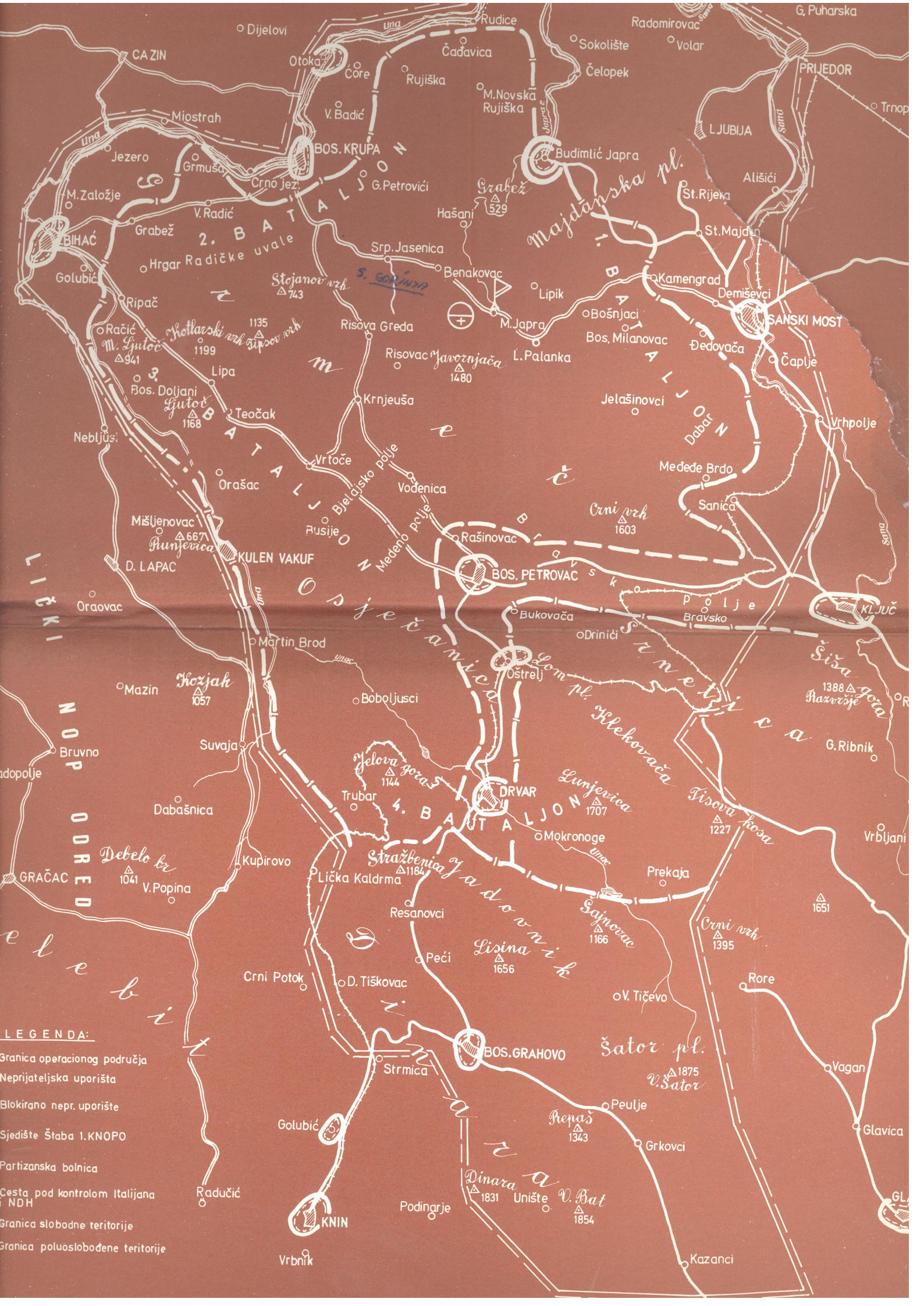

Dijelovi
CAZIN
Otoka
Core
Rudice
Čađavica
Rujiška
M.Novska Rujiška
Sokolište
Čelopek
Radomirovac
Volar
G. Puharska
PRIJEDOR
Trnop
Miostrah
V. Badić
BOS. KRUPA
Budimlić Japra
LJUBIJA
Jezero
Grmuša
Crno jez.
G.Petrovići
Grabež
529
Majdanska pl.
Ališići
St.Rijeka
M.Založje
V.Radić
Hašani
St.Majdan
BIHAĆ
Grabež
2. BATALJON
Radičke uvale
Srp.Jasenica
Hrgar
Golubić
Stojanov vrh
743
S. GORINJA
Benakovac
Lipik
Kamengrad
Demiševci
Ripač
Bošnjaci
SANSKI MOST
Račić
Kotlarski vrh
1135
Tipsov vrh
Risova Greda
M.Japra
Bos. Milanovac
Đedovača
M. Ljutoč
941
1199
Risovac
Javornjača
1480
L.Palanka
Čaplje
Lipa
3. BATALJON
Bos. Doljani
Ljutoč
1168
Teočak
Krnjeuša
Jelašinovci
Dabar
Vrhpolje
Nebljusi
Vrtoče
Bjelajsko polje
Vođenica
Međeđe Brdo
Orašac
Sanica
Crni vrh
1603
Mišljenovac
667
Runjevica
Busije
Medeno polje
Rašinovac
Bravsko polje
KULEN VAKUF
D. LAPAC
BOS. PETROVAC
Oraovac
Bukovača
Bravsko
KLJUČ
Drinići
Martin Brod
Osječanica
Šrnetica
Šiša gora
1388
Razvršje
Oštrelj
Lom pl.
Mazin
Kozjak
1057
Boboljusci
Klekovača
G.Ribnik
Bruvno
Suvaja
Jelova gora
1144
Lunjevica
1707
Tisova kosa
1227
Dabašnica
Trubar
DRVAR
4. BATALJON
Mokronoge
Vrbljani
Debelo br.
1041
Kupirovo
Stražbenica
1184
Jadovnik
Prekaja
GRAČAC
V.Popina
Lička Kaldrma
Resanovci
Šajnovac
1166
1651
Crni vrh
1395
Lisina
1656
Peći
Crni Potok
D. Tiškovac
Rore
V. Tičevo
BOS.GRAHOVO
Šator pl.
1875
V.Šator
Strmica
Vagan
Peulje
Repaš
1343
Golubić
Grkovci
Glavica
Dinara
1831
Unište
V. Bat
1854
Radučić
Podinarje
KNIN
Vrbnik
Kazanci
LIČKI NOP ODRED
Velebit
LEGENDA:
Granica operacionog područja
Neprijateljska uporišta
Blokirano nepr. uporište
Sjedište Štaba 1.KNOPO
Partizanska bolnica
Cesta pod kontrolom Italijana i NDH
Granica slobodne teritorije
Granica poluoslobođene teritorije

VOJNOIZDAVACKII NOVINSKI CENTAR - BEOGRAD

Za izdavača
pukovnik mr STEVAN STANOJEVIĆ

Pomoćnik za izdavačku delatnost
pukovnik IVAN MATOVIĆ

Biblioteka
RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

KNJIGA TRI STOTINE DVADESET PETA

Monografija

Jedinica NOV i PO Jugoslavije

KNJIGA STO DVADESET DRUGA

UREĐIVAČKI ODBOR
General-pukovnik Rahmija KADENIĆ, predsednik; Ali ŠUKRIJA, Risto DŽUNOV; general-pukovnici: Milan DALJEVIĆ i Dako PUAČ; general-potpukovnici: Metodije KOTEVSKI, Veljko MILADINOVIĆ, Svetozar ORO, Zika STOJSIĆ, Joco TARABIĆ, Fabijan TRGO i Avgust VRTAR; pukovnici: Ahmet ĐONLAGIĆ, Viktor K'UČAN, Mišo LEKOVlC, Radomir PETKOVIĆ i Rajko ŠARENAC (glavni i odgovorni urednik)

Urednik

major Ivan PANTELIĆ

Recenzenti
general-pukovnik Milan DALJEVIĆ
Velimir STOJNIĆ
dr Branko PETRANOVIĆ

Stručni redaktor
Esad TIHIĆ

BRANKO J. BOKAN

PRVI KRAJIŠKI NARODNOOSLOBODILAČKI PARTIZANSKI ODRED

Beograd, 1988.

UDK 355.486(497.1) 1. krajiški NOP odred

BOKAN, Branko J.

Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred / Branko J. Bokan. - Beograd : Vojnoizdavački i novinski centar, 1988 (Split : Vojna štamparija). - 491 str. ; 24 cm. - (Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije ; 325. Monografija Jedinica NOV i PO Jugoslavije ; knj. 122)

Tiraž 2000 primeraka.

a) Partizanski odredi u NOR - Prvi krajiški

Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred nastao je spajanjem većeg broja ustaničkih jedinica koje su od kraja jula od sredine oktobra 1941. godine bile u sastavu Prve brigade narodnooslobodilačkih partizanskih odreda (Drvarska brigada). Nastale su i dejstvovale na području Bosanske krajine, odnosno, srezova Bosansko Grahovo, Bosanski Petrovac, Glamoč i u podgrmečkim djelovima srezova Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Sanski Most i Ključ. Monografija je ilustrovana brojnim fotografijama i faksimilima koji se prvi put objavljuju, što monografiji daje svojevrsnu vrednost.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Centralna biblioteka JNA

Predgovor

Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred nastao je spajanjem većeg broja ustaničkih jedinica koje su od kraja jula do sredine oktobra 1941. godine bile u sastavu Prve brigade narodnooslobodilačkih partizanskih odreda (Drvarska brigada). Nastale su i dejstvovale na području Bosanske krajine, odnosno, srezova Bosansko Grahovo, Bosanski Petrovac, Glamoč i u podgrmečkim dijelovima srezova Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Sanski Most i Ključ.

Prvi KNOP odred je formiran u drugoj polovini oktobra 1941. godine na osnovu zaključaka savjetovanja vojnih partizanskih i partijskih rukovodilaca ustanka, održanog 26. septembra 1941. godine u tadanjem sjedištu Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije u Stolicama, u Srbiju Odluku o formiranju ovog, kao i još dva odreda na području Bosanske krajine i srednje Bosne, donijelo je rukovodstvo ustanka u Bosni i Hercegovini, tada na Romaniji.

Tokom jednogodišnjeg postojanja i dejstvovanja Odred ima dva perioda: prvi - od oktobra 1941. do kraja februara 1942. godine, kada su u njegovom sastavu bile sve jedinice sa pomenutih srezova, i - drugi - od kraja februara 1942. godine, kada se iz njegovog sastava izdvajaju jedinice s područja srezova Bosanski Petrovac, Drvar i Bosansko Grahovo i za tu teritoriju formira se novi odred - Peti KNOP odred. Krajem oktobra 1941. veći dio ključkog sreza, a decembra 1941. i sav glamočki srez, ulaze u operaciono područje Trećeg KNOP odreda. Od početka marta do sredine oktobra 1942. godine Prvi KNOP odred obuhvata jedinice samo na teritoriji koja opasuje planinu Grmeč sa sjeverozapada (bihaćki srez), sjevera (krupski i dio novskog sreza), sjeveroistoka i istoka (veći dio sanskog sreza) i jugoistoka (dio ključkog sreza). Od tada, od početka marta 1942. godine, taj Odred je vezan samo za područje Grmeča, odnosno Podgrmeča, kako se početkom 1942. godine ta teritorija počela nazivati.

Zbog načina nastanka, organizovanja i daljeg razvoja ovog Odreda, neophodno je bilo dati kratak istorijat jedinica od kojih je - u drugoj polovini oktobra 1941. godine - Odred organizovan, kao i ponešto o teritoriji na kojoj je formiran, gdje je vodio borbe, dao brojno ljudstvo za popunu prvih krajiških i nekih proleterskih brigada proljeća i ljeta

1942. godine, i, najzad, sredinom oktobra 1942. godine prerastao u Šestu krajišku narodnooslobodilačku udarnu brigadu.

*

Ova monografija o Prvom KNOP odredu je kazivanje 0 ljudima, događajima i krajevima na osnovu dokumenata 1 sjećanja učesnika. Istraživanje nastanka ustanka i razvoja narodnooslobodilačke i socijalističke revolucije na području djelovanja Prvog KNOP odreda započeo sam još 1953. i od tada dugi niz godina intenzivno radio na prikupljanju grade iz perioda o kome je riječ.

Opredijelio sam se za kazivanje svega što je, po meni, bilo najvažnije za stvaranje što realnije slike i spoznaje o jednom kraju u ustanku i revoluciji. To naravno nije s obzirom na ogromnu gradu o kojoj je riječ, mogla biti sinteza, pa će čitaoci koji to žele, o mnogim događajima, ljudima i krajevima koji se pominju u ovoj monografiji, naći detaljnije opise u objavljenim zbornicima dokumenata, članaka, sjećanja i radova sa naučnih skupova.

Bogatstvo događaja na području na kojem se razvio i djelovao Prvi KNOP odred, uticalo je na povelik broj strana ove knjige. S toga sam bio prisiljen da izostavim temu o radu pozadinskih ustanova koje su bile veoma značajne za uspješan razvoj Prvog KNOP odreda i oružane borbe koje je vodio.

O nekim događajima nema pisanih ili sačuvanih dokumenata, pa sam anketirao oko hiljadu učesnika u događajima, uz provjeravanje, upoređivanje i konfrontaciju različitih svjedočenja sa sačuvanim dokumentima i međusobno, i tako često dolazio do novih podataka. Većinu tih razgovora snimio sam na magnetofonske trake, poneke zapisivao. Sa nekim učesnicima u radničkom i revolucionarnom pokretu i u NOB, autor je i više puta razgovarao i dopunjavao fond istorijske građe, ponekad razgovarao sa grupama od dvoje-troje sudionika, rjeđe sa grupom od 20 do 30 učesnika u nekima od događaja koji je obrađivao.

Međutim, ima pojedinaca koji uporno ostaju pri svojim kazivanjima i sjećanjima, za koje je dokazano da su pogrešna, a koja su, tako pogrešno, nastala nakon više decenija pričanja i interpretiranja nekog događaja bez i najmanje uporedbe sa istorijski validnim dokumentima.

Do 1970. godine radio sam u Regionalnom muzeju u Bihaću, pa sam sve magnetofonske trake i prepise deponovao u arhivu tog muzeja, a slijedeće razgovore, nakon odlaska iz Bihaća, takođe sam snimao i pohranio u ličnom arhivu.

Svjestan sam da za pojedine događaje, teme ili vremenske periode prevladava memoarska građa, jer se ne raspolaže uvijek pisanim dokumentima iz svih perioda. Dakle, »sukobljavao« sam da ponovim, kazivanja jednog učesnika sa drugim ili drugima, upoređivao sve to sa dokumentima.

U knjizi su istraženi podaci i moja interpretacija, analiza i zaključak, a u fusnotama izvori.

Nužno je istaći da je vrlo mali broj rukovodilaca saznavao samo neke pojedinosti iz odluka viših partijsko-političkih rukovodstava i viših štabova NOV i POJ, i to sa znatnim zakašnjenjem, što je, potom usmeno prenosio dalje, a o mnogim značajnim događajima i informacijama saznavalo se i saznaje još i danas, dakle, decenijama iza zbivanja iz rata 1941-1945. godine.

Da bi knjiga o Prvom KNOP odredu bila cjelovitija, bilo je nužno proširiti teme i na socijalni sastav boraca 1941. godine, na kadrove koji su iznijeli ustanak i revoluciju, na odnos malobrojne inteligencije prema ustanku i revoluciji, na snage kontrarevolucije na tom području, kao i na analizu učešća predratnih članova KPJ u ustanku i njihovu pojedinačnu i ukupnu ulogu i doprinos u borbi koju su komunisti vodili i okončali.

U monografiji se vidi da je u ustanku i revoluciji u Bosanskoj krajini presudnu ulogu imala KPJ, odnosno, članovi koji su živjeli i djelovali u toj oblasti, koji su se tu našli u ustanku, ili su u međuvremenu došli sa nekog drugog područja.

Nastojao sam da, što je moguće potpunije, analiziram sve bitne faktore uspješnog razvoja ustanka i NOB u tom dijelu Bosanske krajine. Ipak, svjestan sam da su potrebna još dublja istraživanja o ovom kraju da bi se u tome potpuno uspjelo.

Tokom više od trideset godina istraživanja i prikupljanja istorijske građe o Prvom KNOP odredu i Podgrmeču, kao i ostalim krajevima Bosanske krajine, mnogi drugovi su mi pružali dragocjenu pomoć, bezkoje bi ovako obiman rad bilo nemoguće obaviti Imena drugova koji su mi pružali takvu podršku i saradnju navedena su u tekstu ili u fusnotama.

Zahvalan sam dr Branku Petranoviću, profesoru Univerziteta u Beogradu, što je pročitao moju knjigu i dao mi korisne primjedbe i sugestije. Posebno sam zahvalan recenzentima: Velimiru Stojniću, političkom komesaru Drvarske brigade i Prvog KNOP odreda, i Milanu Daljeviću, general-pukovniku JNA, čije su primjedbe, sugestije i ocjene doprinijele znatnom poboljšanju teksta monografije koja je pred nama.

Branko J. BOKAN

I *Teritorija, stanovništvo i privreda područja*

1. Teritorija

Područje sa kojeg su ustaničke jedinice iz kojih je formiran Prvi krajiški NOP odred je zapadni dio Bosne, odnosno, nalazi se u središnjem dijelu Jugoslavije. Istočna i dio sjeverne granice je rijeka Sana, od Kamička do ušća u Unu kod Bosanskog Novog, sjeverozapadna strana je rijeka Una od Bihaća do Bosanskog Novog, zapadna strana-istočne padine planine Plješevice i rijeka Una uzvodno od Bihaća do Martin Broda, zatim, granica sa Likom, odnosno, Hrvatskom do Dinare i Kazanaca, gdje je južna granica, a istočna granica se produžava od Kamička na Lanište, potom preko Srnetice na vrh Šator-planine i završava zapadnom stranom vijenca Staretine. Na tom području su i djelovale jedinice Prvog KNOP odreda, ali i na susjednim, na kojima su također postojali partizanski odredi.

Rijeka Una je u dijelu od Bisavca (Troslap) do Bosanskog Novog bila zbog svoje dubine i širine prirodna prepreka pa je jedno vrijeme u dobrom dijelu predstavljala i granicu između oslobođene teritorije i one pod okupacijom i ustaškom vlašću. Rijeka Sana je također bila granica sa naseljima u njenoj dolini. U tom području su pritoke Une: Unac, Krušnica, Vojskova i Sana, zatim Sanine pritoke: Japra, Blija, Zdena, Majdanska Rijeka i Sanica.

Ovdje su polja u kotlinama rijeka, kao i kraška polja: Petrovačko, Bravsko, Glamočko, Livanjsko i još neka manja.

Zemljište sjeverno i sjeveroistočno od Grmeč-planine je ravničarsko i valovito, sa visovima između 200 i 600 metara nadmorske visine: Gaidžik 619 m, istočno od B. Japre, Antonića brdo 459 m, Crni vrh 436 m, sjeverno od Budimlić Japre.

Sjeverna granica brdsko-planinskog, većeg dijela ovog područja je Grmeč--planina koja se proteže od Bihaća i Bosanske Krupe do iznad Sanice i Ključa. Istočno od Bihaća su: Gredoviti vrh, trigonometar 1209 m, Jadovik sa Golim vrhom trig. 1185 m i Lisinom kota 1172, zatim Crni vrh k. 143. U zahvatu ceste Suvaja - Lušči Palanka - Sanica i Suvaja - Krnjeuša - Smoljana - Bravsko je centralni masiv Grmeč-planine: Trovara sa visovima od 1363, 1311 i 1221 m, zatim Trovrh sa Suhim vrhom, k. 1234 m, zatim Tisovi vrh k. 1223 m, Velika Bobija, trig. 1049 m, Javornjača 1407 m i Crni vrh, trig. 1604 m, sjeverno od Bravska, najviši vrh Grmeč-planine.

Planinsko područje južno od Grmeča čine planina Srnetica sa Miljakušom, trig. 1375, Osječenica sa Velikom Osječenicom trig. 1796 m i Malom Osječenicom trig. 1720 m, prevoj Oštrelj sa kotom 1033 m i vrhom Oštrelj, trig. 1389 m, Lunjevača sa Tisovim vrhom, trig. 1706 m planina Vijenac sa Jadovnikom, trig. 1539 m i planina Ilica (Uilica) sa najvišim vrhom Bursać, trig. 1654 m, Velikim Vrščićem trig. 1542 m, Crnim vrhom k. 1491 m, Golom glavom k. 1530 m i nizom

drugih visova sa preko 1200 metara nadmorske visine. Južnije je Šator-planina sa Velikim Šatorom trig. 1872 m, Malim Šatorom, trig. 1768 m, Šatorskom Lisinom, k. 1701 m i nizom visova preko 1500 metara nadmorske visine. Još južnije je planina Staretina koja se naslanja na Šator-planinu, sa Čatrnjom, trig. 1634 m. Na krajnjem jugozapadu ovog područja je planina Dinara, njen sjeveroistočni dio, sa Bunjevačkim brdom, k. 1807 m, Gnjat trig. 1806 m i kotom 1788 m, zatim Veliki Kurozeb k. 1572 m, istočno od Uništa, i nizom drugih visova iznad 1600 metara nadmorske visine. Uz rijeku Unu, zapadno i jugozapadno od Bihaća je planina Plješevica, njene istočne padine, sa najvišim vrhom Golom Plješevicom, k. 1649 m. Uz Unu, na njenoj desnoj obali, južno od Bihaća su Mali Ljutoč, trig. 941 m i Veliki Ljutoč, trig. 1168 m.[1]»

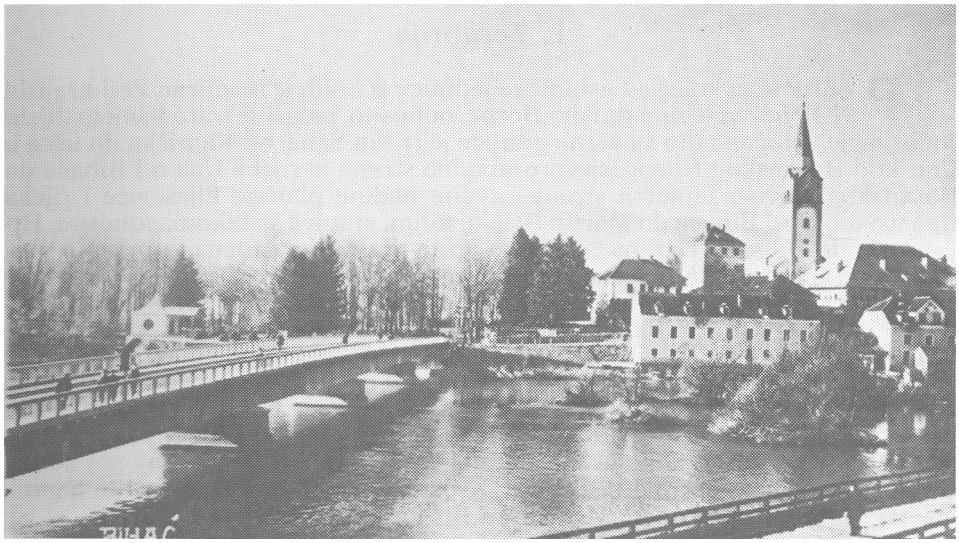

Bihać, sjedište gradske opštine, sreza i okruga za srezove: Bihać, Cazin (ispostava u V. Kladuši), Bos. Krupa, Bos. Petrovac (ispostava u K. Vakufu), Bosansko Grahovo (ispostava u Drvaru), Sanski Most i Ključ

Najveći dio ovog brdsko-planinskog područja je pošumljen, što je, pored ostalog, omogućavalo i većim partizanskim jedinicama da se neprimjetno prebacuju iz jednog kraja u drugi i izvrše prikupljanje na mjestu sa kojeg žele da izvedu manju, veću pa i krupnu akciju na okupatora ili njegove sluge.

Područje sa kojeg su jedinice iz kojih je formiran Prvi krajiški NOP odred, obuhvatalo je slijedeće srezove i u njima opštine, prema administrativnoj podjeli do 1941. godine:

Bosansko Grahovo, srez, sve njegove opštine: Bosansko Grahovo, Crni Lug, Drvar i Trubar;

Bosanski Petrovac, srez, sve njegove opštine: Bosanski Petrovac, Krnjeuša, Kulen Vakuf i Vodenica;

Glamoč, srez, sve njegove opštine: Glamoč, Prekaja i Vagan;

Bihać, srez, opštine: Bihać, Lipa, Ripač i Pokoj (izuzev opština Vrkašić, Vrsta i Zavalje zapadno od rijeke Une);

1) Svi podaci su dati prema sekcijama 1 : 100.000.

Bosanska Krupa, srez, opštine: Bos. Krupa, Grmeč, Velika Rujiška i Otoka (izuzev opštine Bužim na zapadu od rijeke Une);

Bosanski Novi, srez, opštine: Bos. Novi, Čađavica i Japra (izuzev opština Bos. Kostajnica, Dobrljin, Ravnice i Svodna koje su bile na području djelovanja Drugog KNOP odreda);

Sanski Most, srez, opštine: Budimlić Japra, Lušci Palanka, Dabar, Gornji Kamengrad, Stari Majdan i Sanski Most (izuzev opština Sasina i Tomina na desnoj obali rijeke Sane);

Ključ, srez, opštine: Gornja Sanica i Vrhpolje (izuzev opština Gornji Ribnik, Ključ i Sitnica koje su bile na području djelovanja Trećeg KNOP odreda);

Prijedor, samo opština Ljubija, dok su sve ostale opštine ovog sreza bile na području djelovanja Drugog KNOP odreda.

Kao što se vidi, obuhvatalo je tri sreza: Bosansko Grahovo, Bosanski Petrovac i Glamoč, koji su u cjelini ušli u područje sa kojeg su nastale jedinice iz kojih je formiran Prvi KNOP odred, dok su od ostalih srezova ušli samo dijelovi u teritoriju Odreda, a od prijedorskog sreza samo opština Ljubija. Nešto više od polovine novskog sreza nalazilo se u području djelovanja Drugog KNOP odreda, kao i najveći dio prijedorskog sreza, uz ostale srezove tog područja: Bos. Dubica, Bos. Gradiška i dio sreza Banja Luka. Cazinski srez (u kojem je Velika Kladuša bila ispostava), kao i dio bihaćkog i krupskog sreza na lijevoj obali rijeke Une, odnosno područje tzv. Cazinske krajine, nisu ulazili u područje dejstva ovog Odreda, već su na tom području djelovali Kordunski i Banijski NOP odredi.

2. *Stanovništvo*

Iz tabele (u prilogu)[2] vidi se daje na operacionoj teritoriji Prvog KNOP odreda, u prvom periodu, bilo 68,90% stanovništva sreza Bihać, 77,91% stanovništva sreza Bos. Krupa, 39,83% stanovništva sreza Bos. Novi, 75,99% stanovništva sreza Sanski Most, 80% stanovništva sreza Ključ i 20,37% stanovništva sreza Prijedor, kao i svo stanovništvo srezova Bos. Petrovac, Bos. Grahovo i Glamoč.

U tabeli su brojni podaci po nacionalnosti za sve srezove i opštine s područja djelovanja Prvog KNOP odreda, od kojih su neke opštine granične, pa prelaze označenu teritoriju, jer se djelimično nalaze i na teritoriji zapadno od rijeke Une (Bihać, Bos. Krupa, Otoka), odnosno, istočno od rijeke Sane (Sanski Most, Vrhpolje). Zato su i ove cifre približne tačnosti, budući da se ne može precizno odrediti niti granica teritorije, kao ni zbir cjelokupnog stanovništva na datom prostoru.

Iz ove tabele vidi se daje na ovom području 1941. godine živjelo približno 273.493 stanovnika, od kojih 186.579 Srba, ili 68.21 odsto, 65,729 Muslimana, ili 74,03 odsto, 20.712 Hrvata, ili 7,57 odsto i 473 ostalih nacionalnosti, ili 0,17 odsto od cjelokupnog stanovništva ove teritorije.[3]

2) Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, Definitivni rezultati popisa stanovništva, 31. III 1931. godine, knj. I, Beograd, 1937. godine. Popis 31. III 1931. godine izvršenje prema vjeroispovjesti, pa su u ovoj tabeli svi katolici dati kao Hrvati, svi pravoslavni kao Srbi, iako je među katolicima bio, istina veoma mali broj i onih koji nisu bili Hrvati već Slovenci, Nijemci i si., a tako i medu pravoslavnim veoma mali broj (zanemarljiv) onih koji nisu bili Srbi, već Crnogorci, Rusi. Pošto 1941. godine popis nije objavljen zbog rata, to je brojni pregled za 1941. godinu izveden tako što je broj stanovništva iz 1931. godine uvećan prosječno za 2,5 odsto godišnjeg priraštaja, odnosno za 25,00 odsto za 10 godina (od 1931-1941. godine), iako je u nekim krajevima taj priraštaj bio i veći od 3,5 odsto godišnje. Definitivni rezultati popisa stanovništva po vjeroispovjesti, 31. III 1931. godine, knj. II, Beograd, 1938. god.

3) Isto.

Kako je Bosanska krajina 1941. godine imala 783.967 stanovnika, proizlazi da je 34,88 odsto stanovništva ove oblasti živjeh na području djelovanja Prvog KNOP odreda, odnosno, nešto više od jedne trećine.[4]

U tabeli je za područje Odreda uzeto ono na kojem je Odred nastao i djelovao tokom postojanja od godinu dana, a tamo gdje nije bilo partizanskih jedinica, ili su, pak, bile uključene u neke druge, susjedne partizanske odrede, nije se računalo u područje djelovanja ovog Odreda, već u susjedno-granično područje.

BROJNI PREGLED
STANOVNIŠTVA PODRUČJA DJELOVANJA PRVOG KNOP ODREDA
PO NACIONALNOSTI
1931/1941. godine

prema srezovima i opštinama

		Srbi	Muslimani	Hrvati	Ostali	Ukupno
1. BIHAĆ, srez	1931.	14595	13958	6759	167	35479
	%	41,13	39,34	10,05	0,47	
	1941.	18243	17447	8448	208	44346
bihaC,	1931.	1320	4739	2149	166	8374
	%	15,70	56,59	25,66	1,98	
	1941.	1650	5923	2686	207	10466
Lipa,	1931.	4491	410	120	-	5021
	%	89,33	8,15	2,50	-	
	1941.	5640	512	150	-	6292
Pokoj,	1931.	1672	2717	49	-	4438
	%	37,67	61,22	1,10	-	
	1941.	2090	3396	61	-	5547
Ripač,	1931.	4443	1568	593	-	6604
	%	67,27	23,74	8,97	–	
	1941.	5553	1960	741	-	8254
ukupno dio sreza,	1931.	11926	9434	2911	166	24437
		48,80	38,60	11,91	0,68	
	1941.	14923	11791	3638	207	30559
2. BOSANSKA KRUPA						
srez,	1931.	31502	15087	347	10	46946
	%	67,10	32,13	0,74	0,02	
	1941.	39377	18858	433	12	58680
B. Krupa,	1931.	4632	3769	232	9	8642
	%		43,61	2,68	0,10	
	1941.	-^730	4711	290	11	10802
Grmeč,	1931.	7349	267	38 ~	–	7654
	%	96,01	3,49	0,49	–	
	1941.	9186	333	48	–	9567

4) Bosanska krajina je obuhvatala područje zapadne Bosne, a granice su joj bile: istočna - rijeka Vrbas od Jajca do ušća u rijeku Savu; sjeverna - granica prema Baniji, potom rijeka Una od Bos. Novog do njenog ušća u Savu kod Jasenovca i rijeka Sava do ušća Vrbasa u nju; zapadna - granica sa Hrvatskom, odnosno Kordunom i Likom; južna granica - planina Dinara - Kazanci - Glamoč (uključno) - Vitorog - planina - Janj (uključno) - Jajce.

	srez	Srbi	Muslimani	Hrvati	Ostali	Ukupno
Otoka,	1931.	6518	4584	63	1	11166
	%	58,37	41,05	0,50		
	1941.	8147	5730	79	1	13957
V. Rujiška,	1931.	8407	704	4	-	9115
	%	92,23	7,72	0,04	-	
	1941.	10508	880	5	–	11393
ukupno dio sreza,	1931.	26906	9324	337	10	36577
	%	73,56	25,49	0,92	0,03	
	1941.	33631	11654	422	12	45719
3. BOS. NOVI						
dio sreza,	1931.	10056	4875	476	22	15429
	%	65,17	31,60	3,08	0,14	
	1941.	12569	6093	595	27	19284
B. Novi,	1931.	1120	2439	444	21	4024
	%	27,83	60,61	11,03	0,52	
	1941.	1400	3049	555	26	5030
Čađavica,	1931.	4226	49	3	1	4279
	%o	98,76	1,14	0,07	0,02	
	1941.	52,82	61	4	1	5348
Japra,	1931.	4710	2387	29	-	7126
	%	66,09	33,50	0,40	-	
	1941.	5887	2983	36	-	8906
4. LJUBIJA, opština						
	1931.	3336	4056	3950	54	11396
	%	29,27	35,59	34,66	0,47	
	1941.	4170	5070	4937	67	14244
5. KLJUČ						
dio sreza,	1931.	5937	5400	506	14	11857
	%	50,07	45,54	4,27	0,12	
	1941.	7421	6749	632	18	14820
G. Sanica,	1931.	4921	2695	328	14	7958
	%	61,84	33,86	4,12	0,17	
	1941.	6151	3368	410	18	9947
Vrhpolje,	1931.	1016	2705	178	-	3899
	%	26,06	69,38	4,56	–	
	1941.	1270	3381	222	-	4873
6. SANSKI MOST						
srez,	1931.	28285	11652	6727	113	46777
	%	60,47	24,90	14,38	0,24	
	1941.	35356	14565	8408	141	58470
Bud. Japra	1931.	4048	576	668	-	5292
	%	76,49	10,88	12,62	-	
	1941.	5060	720	835	-	6615
Dabar,	1931.	4900	175	804	-	5879
	%	83,35	2,98	13,67	-	
	1941.	6125	219	1005	-	7349

	srez	Srbi	Muslimani	Hrvati	Ostali	Ukupno
Gor. Kamengrad,	1931.	2377	4090	51		6518
	%	36,47	62,75	0,78	–	
	1941.	2971	5112	63		8146
Lušci Palanka,	1931.	4534	31	11	7	4583
	%	98,93	0,68	0,24	0,15	
	1941.	5667	39	14	9	5729
Sanski Most,	1931.	1347	2624	596	62	4629
	%	29,10	56,69	12,87	1,34	
	1941.	1684	3280	745	77	5786
Stari Majdan,	1931.	4672	2048	1923	1	8644
	%	54,05	23,79	22,25	0,01	
	1941.	5840	2560	2403	1	10804
ukupno dio sreza,	1931.	21878	9544	4053	70	35545
	%	61,55	26,85	11,40	0,20	
	1941.	27347	11930	5065	87	44429
7. BOSANSKI PETROVAC						
srez,	1931.	24647	6298	1579	33	32557
	%	75,70	19,34	4,85	0,10	
	1941.	30808	7873	1973	41	40695
B. Petrovac,	1931.	11348	3311	664	24	15347
	%	73,94	21,57	4,32	0,15	
	1941.	14185	4139	830	30	19184
Krnjeuša,	1931.	3131	-	394	-	3525
	%	88,82	-	11,17	-	
	1941.	3914	-	492	–	4406
Kulen Vakuf,	1931.	6527	2987	460	9	9983
	%	65,38	29,92	4,61	0,09	
	1941.	8158	3834	575	11	12478
Vodenica,	1931.	3641	–	61	–	3702
	%	98,35	-	1,64	–	
	1941.	4551	-	76	-	4627
8. BOSANSKO GRAHOVO						
srez,	1931.	24644	48	1419	7	26118
	%	94,35	0,18	5,43	0,02	
	1941.	30805	60	1773	9	32647
B. Grahovo,	1931.	11280	23	1101	–	12404
	%	90,94	0,18	8,87	–	
	1941.	14100	29	1376	–	15505
Drvar,	1931.	8293	22	305	7	8627
	%	96,13	0,25	3,53	0,08	
	1941.	10366	27	381	9	10783
Trubar,	1931.	5071	3	13	–	5087
	%	99,68	0,05	0,25	–	
	1941.	6339	4	16	-	
GLAMOČ						
srez,	1931.	19924	3607	1342	4	24877
	%	80,09	14,50	5,39	0,02	
	1941.	24905	4509	1677	5	31096

	srez	Srbi	Muslimani	Hrvati	Ostali	Ukupno
Glamoč,	1931.	5027	3108	958	–	9093
	%	55,28	34,18	10,53	–	
	1941.	6284	3885	1197	-	11366
Prekaja,	1931.	8301	32	101	–	8434
	%	98,42	0,38	1,20	–	
	1941.	10376	40	126	-	10542
Vagan,	1931.	6596	467	283	4	7350
	%	89,74	6,35	3,85	0,05	
	1941.	8245	583	353	5	9186
UKUPNO,	1931.	149254	52586	16573	380	218793
	%	68,21	24,03	7,57	0,17	
	1941.	186579	65729	20712	473	273493
	%	37,05	35,39	23,30	8,12	34,88
od Bos. Krajine		503577 .	18562^	88874	5822	783967

3. *Privreda*

Ovo područje do rata nije bilo jedinstveno u političkom, privrednom i kulturno-prosvetnom pogledu, ali gaje povezivala slična situacija u svakom od ovih činilaca. Više od 70 odsto stanovništva bavilo se primitivnom - ekstenzivnom poljoprivredom, u kojoj je 70 odsto domaćinstava još uvijek zemlju obrađivalo drvenim plugom. Tek svako treće domaćinstvo imalo je željezni plug, dok je motorna vršalica dolazila na 350, a jedna žetelica na 473 domaćinstava. Prinosi poljoprivrednih i drugih kultura bili su veoma niski.[5)] Mnoge porodice na ovom području, prije svega one u brdsko-planinskim predjelima, nisu mogle da obezbjede žito (hranu) od žetve do žetve. Zbog toga su sezonski posao u šumi - sječa i prevoz drveta, i u građevinarstvu, za seosku sirotinju bili jedina mogućnost da bar malo poboljša životne uslove.

Dok je prosjek nepismenosti u Jugoslaviji 1931. godine bio 44,6 odsto na području Vrbaske banovine, u kojem je i ovo područje, iznosio je preko 70 odsto, a u nekim srezovima i preko 80 odsto.[6)] Sve je to, uz neke druge uslove kao što su: usitnjenost posjeda, veoma niski prinosi, razni porezi i dažbine, niske cijene poljoprivrednih artikala a visoke industrijskih proizvoda,[7'] prezaduženost, brojne porodice, moralo uticati na veoma nizak životni standard seoskog stanovništva. O tome kazuje inž. Milan Stupar,[8'] načelnik Poljoprivrednog odjeljenja Banske uprave Vrbaske banovine na sjednici Banskog vijeća Vrbaske banovine, februara 1940. godine:

5) Arhiv Bosanske krajine (ABK), Banja Luka, III 234/1940, IX Zapisnik sa sjednice X zasjedanja Banskog vijeća Vrbaske banovine održanih 19, 20. i 21. februara 1940. godine, I. br. 530/40.

6) Dr Dušan Lukač, Ustanak u Bosanskoj krajini, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1967, str. 12.

7) Jedan primjer sve većih »makaza« cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda: u 1928. god. seljak je za kupovinu običnog pluga morao dati 300 kg pšenice, a 1937. godine sedam stotina kilograma.
Dr Milivoje Erić, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941. godine, Sarajevo, Veselin Masleša, 1958, strana 520.

8) Milan Stupar, rođen 1895. god. u Velikoj Rujiškoj, kao gimnazijalac 1915. godine bio uhapšen kao pripadnik »Mlade Bosne«. Na veleizdajničkom procesu u Travniku, juna 1915. godine, bio je osuđen, potom protjeran u logor u Arad. Po završetku rata nastavio gimnaziju, a zatim i studije u Pragu. Kao inženjer agronomije radio kao profesor poljoprivrednih škola u Butmiru, Šapcu, Iloku, Banjaluci, Valjevu i Požarevcu. Umro 1970. godine u Sarajevu.

»Opšte je poznata činjenica, da je standard života upravo ovdašnjeg poljoprivrednika na najnižem stepenu u državi. Kod nas se velikim dijelom hrani seljak hljebom, a uglavnom kukuruzom. Posti se pola godine.[9] Kuće su niske a stanovi su mračni, često nema ni prozora, spava se na golom podu, slami, sjenu ili lišću. Posteljnih stvari uopšte nema. Hrana je vrlo slaba. Meso se jede dva tri puta godišnje. Djeca sred zime idu bosa u školu. Vrlo često je i stoka u istom odjeljenju sa ukućanima.«

Koliko je bilo siromaštvo seljaka Bosanske krajine, znači i ovog područja, najrječitije govori podatak da su u Vrbaskoj banovini od 1930. do 1936. godine bila podijeljena 233 vagona kukuruza siromašnim seljacima pošto su godine bile nerodne pa je stanovništvo gladovalo. Mnogi su pješačili tamo-amo i po 50-60 kilometara do sreskog središta, putovali 2-3 dana da bi dobili 10 do 15 kg kukuruza. Tadašnja vlast nije pomoć dopremila bliže selu, pa su siromašni seljaci polugoli, gladni, bosi, kilometrima morali da pješače i da na leđima nose kukuruz svojim izgladnjelim porodicama. Banjalučki časopis »Razvitak«, u broju od 1. aprila 1936, protestvuje zbog nekorektnog odnosa prema siromašnom stanovništvu.

U godinama svjetske ekonomske krize i neposredno poslije nje, seljak se uz velike kamate bankama i zelenašima često zaduživao, prodavao je budzašto njive i livade, ili su mu one sudski oduzimane kako bi vjerovnici naplatili dug. Visok natalitet, smanjenje obradivih površina, njihova primitivna obrada i nemogućnost zaposlenja van poljoprivrede, doprinijeli su znatnom osiromašenju seljaštva i osjetnom nazadovanju sela u godinama pred rat 1941. godine. Takvo stanje uticalo je da su se oko 1935. godine raspale mnoge porodične zadruge, što je dovelo do još znatnijeg usitnjavanja zemljišnih posjeda.[10]

Na području Bosne i Hercegovine 52,5 odsto seljačkih gazdinstava bilo je zaduženo, dok je prosjek zaduženja po jednom domaćinstvu iznosio 4.818 dinara. Preko 45 odsto ukupnog duga seljaci su dugovali privatnicima, obično zelenašima, kod kojih je kamata iznosila 30 pa i 40 odsto. Na području Vrbaske banovine dug po jednom hektaru obradive površine iznosio je 931 dinar, dok je sama kamata zahvatala 47,5 odsto čistog katastarskog prinosa.[11]

Ocjenjujući da je prezaduženost srednjih i siromašnih seljaka ogromna i da može biti uzrok seljačkim nemirima, Vlada je nekoliko puta intervenisala: najprije je 16. aprila 1929. osnovala Privilegovanu agrarnu banku sa zadatkom da kratkoročne seljačke dugove pretvori u dugoročne, i sa jedinstvenom kamatnom stopom. Međutim, ni to nije donelo znatniju pomoć srednjim i siromašnim seljacima. Zato je 19. aprila 1932. donijet Zakon o zaštiti zemljoradnika kojim su odložene sve javne prinudne prodaje seljačke pokretne i nepokretne imovine radi naplate duga, a zelenaška kamata svedena je na 10 odsto. Uredbom o likvidaciji seljačkih dugova iz 1936. godine Privilegovana agrarna banka je preuzela u svoje ruke sva potraživanja banaka i zadruga od zemljoradnika. Nakon toga je dovršena likvidacija zemljoradničkih dugova. Najbolje su prošli bankari pošto su naplatili dug, dok su seljaci i drugi morali da kroz razne poreze namire sva sredstva utrošena na likvidaciju seljačkih dugova. Neki dugovi (trgovcima i drugim privatnim licima) bili su pretvoreni u dvanaestogodišnji dug. Seljaci su dobar dio svojih dugova i drugih obaveza (na primjer, obaveze iz agrarne reforme), plaćali zajedno s godišnjim porezom, što je znatno pogoršavalo materijalno stanje seljačkih domaćinstava koja su zemlju dobila agrarnom reformom, a takvih je na ovom području bilo vrlo mnogo. Seljačka domaćinstva su bila prisiljena

9) Kad se posti, onda se ne jede meso, mast, mlijeko, jaja, a kod nekih postova ni ulje, ni riba.
10) B. J. Bokan, Sanski Most, I dio, str. 207.
11) Dr Sergije Dimitrijević, Privredni razvitak Jugoslavije od 1918-1941. godine, izd. Visoka škola političkih nauka, Beograd, 1962. g., str. 137-144.

da svoju zemlju prodaju, a to je mnoge od njih vodilo na put potpunog osiromašenja i proletarizacije.[12]

Industrija i rudarstvo su na ovom području bili veoma slabo razvijeni s obzirom na prirodne mogućnosti. Postojali su rudnici: u Ljubiji - rudnik željezne rudače; u Sunači kod Sanskog Mosta - rudnik uglja; u Rasavcima (Sanski Most) - rudnik željezne rudače; u Drvaru - rudnik mrkog uglja; kod Bosanske Krupe - rudnik boksita, i kod Blagaja - rudnik željezne troske. Industrijska preduzeća su postojala samo u Drvaru - fabrika celuloze i veća parna pilana; tri pilane u bosanskoj. Krupi; pilana u Ključu, Bosanskom Petrovcu, Krnjeuši i Bihaću; zatim, kožara u Bosanskoj Krupi i niz manjih pilana na vodeni pogon sa pojednim gateröm. Znatna je bila eksploatacija šuma u okviru »Šipad-a« koji je imao pogone i radilišta u bosansko-grahovskom, ključkom, sanskom i petrovačkom srezu, a nekoliko manjih preduzeća bilo je u području Ključa, Sanskog Mosta, Krupe i Bihaća. Na ovim šumskim radilištima (sječa i transport drveta) radilo je u vrijeme sezone, od proljeća do kasne jeseni, i preko 4.000 sezonskih radnika.[13]

U godinama pred rat na ovom području bilo je 1.200 radnika zaposlenih na državnim željeznicama. Pruga normalnog kolosjeka je bila samo na relaciji Sunja - Bos. Novi - Bos. Krupa - Bihać i Bos. Novi - Prijedor - Banja Luka, dok je uskotračna pruga išla od Prijedora preko Sanskog Mosta, Sanice, Bravska do Srnetice, a odatle jedan krak prema Mliništima i Jajcu (i ka Sarajevu), a drugi prema Oštrelju, Drvaru, Ličkoj Kaldrmi i Kninu. Osim ovih, postojalo je i 358 km pruga industrijskog kolosjeka koje su korištene za eksploataciju šuma i ruda.

Postojale su samo tri manje električne hidrocentrale: u Bihaću, Bos. Krupi i Ključu, dok je Sanski Most struju dobijao iz rudnika Ljubija, a Drvar, Srnetica i Petrovac iz tamošnjih parnih lokomotiva.

Od 1936. do 1941. godine gradila se Unska pruga od Bihaća do Knina u dužini od 113 km. Do 1941. godine kolosjek je bio postavljen od Bihaća do Štrbačkog Buka, u dužini od 25,8 km, kao i od Knina prema Bihaću u dužini od 24 kilometra, ali nije korišten za javni saobraćaj već samo za prevoz materijala. Već 1937. godine na pruzi je radilo 5 do 6.000 radnika, a 1940. godine 7-8.000 radnika.[14]

Prema podacima iz 1939. godine u svim važnijim preduzećima, šumskim radilištima i rudnicima bilo je

	radnika	prosječna dnevna zarada radnika
- Rudnik Ljubija	1.293	44,80 dinara
- Željeznica, državna i privatna	1.200	
- Dobrljin-Drvar, Oštrelj, Šipad	2.000	31,93 din.
- Šum. pred. Šerif Filipović, Bihać	350	
- Tri pilane u Bos. Krupi	300	
- Šum. pred. Gerhard, Šan. Most	100	
- Pilana Rudolf Stein, Ključ	20	
- Rudnik uglja Suhača, S. Most	90	

12) Mnogi seljaci iz Gornje i Donje Suvaje, Gudavca, Velikog i Malog Radića, Vojevca, Velike Jasenice, Gorinje, Benakovca, Perne, Podgomile, već od početka nove godine počinju kupovati žito. Kao žalostan i neljudski odnos zelenaša prema siromašnom zaduženom seljaku, zapamćen je slučaj Mila Stupara iz Gorinje, koji je odjednom ostao bez 10 duluma zemlje, koju je zaplijenio zelenaš da bi naplatio dug.

Sjećanja grupe mještana navedenih sela, Muzej Pounja u Bihaću.

13) Dr Luka Đaković, Pregled razvoja radničke klase u Podgrmečkoj regiji 1937-1941. god., rad sa naučnog skupa Podgrmeč u NOB, održan u Bos. Krupi decembra 1979. godine, nije štampan, str. 1^1. i 10, 13-16.

14) Zdravko Dizdar, Radnički pokret u Pounju 1929-1941, izd. Veselin Masleša, Sarajevo, 1980. god., str. 98. i 172.

	radnika	prosječna dnevna zarada radnika
- Rudnik mrkog uglja, Drvar	14	32,57 din.
- Rudnik želj. rude, Rasavci	21	28,53 din.
- Željezna troska, Blagaj	189	21,89 din.
- Dalmacija-boksit, B. Krupa	129	25,38 din.
- Kožara, Bos. Krupa	80	
- Trikotaža, Bos. Novi	9	
		(i 34 radnika u sicu)
- Unska pruga Bihać-Knin .	7.000	27-28,00 din.

Dakle, samo u navedenim preduzećima 1939. godine je radilo blizu 13.000 radnika, ne računajući znatan broj sezonskih u šumskim manipulacijama, i ne računajući brojne zanatske i radnike u trgovini, u kojima je radilo nekoliko hiljada radnika.

Na području Pounja, uključujući i cazinski srez, 1939. godine je bilo 769 trgovačkih radnji, a 1940. godine 875 zanatskih radnji, od kojih 305 u bihaćkom srezu, 133 bosansko-krupskom, 145 bosansko-petrovačkom, 71 bosansko-grahovskom i 221 zanatska radnja u cazinskom srezu. Najviše je bilo kovačkih radnji - 175, opančarsko-kožarskih - 137, građevinskih - 116, i sve su bile u privatnom vlasništvu. U svim ovim zanatskim radnjama je bio zaposlen 1.471 radnik, ili 1,6 radnika po jednoj radnji.[15']

Prosječna radnička nadnica je bila - od januara do maja 1939. godine - od 23,62 dinara do 24,07 dinara, a u istom periodu 1940. godine od 24,68 do 26,27 dinara.

Međutim, kako je već bjesnio drugi svjetski rat, a skupoća iz dana u dan bivala sve veća, to je odnos nadnica prema narasloj skupoći uvijek bio u nepovoljnijem položaju: od avgusta 1939. do jula 1940. nadnica je iznosila od 99,82 do 117,96 dok su troškovi života porasli od indeksa 100,00 do indeksa 138,79.

Takvo stanje je uslovilo daje pad realne nadnice u ovim godinama pred rat bio veoma velik, što pokazuje i slijedeća tabela:

		realna nadnica
- godina 1935.	20,61 din.	100,00
- januar 1940.	13,93	67,59
- april	13,77	66,79
- juni	14,43	70,03
- juli	14,91	72,34

Teška ekonomska situacija primoravala je mnoge seljake iz ovih krajeva da odlaze u druge krajeve zemlje na branje kukuruza u Slavoniji i Vojvodini, građevinske i lučke radove, zemljane radove na izgradnji saobraćajnica, na šumska radilišta Slavonije, Srbije i Crne Gore, a mnogi su otišli u inostranstvo, čak i u Ameriku i Australiju.

S obzirom na sve rečene okolnosti, sezonski radnici i seoska sirotinja malo su se razlikovali od radnika u industriji, zanatstvu i rudnicima, mada su se objektivno nalazili u težem materijalnom položaju.

Radnici - stalni i sezonski, često su se borili za poboljšanje svog ekonomskog i opšteg položaja, čineći i prve korake u svom klasnom i sindikalnom organizovanju, izgrađujući svijest o svom mjestu u društvu, o svojoj ulozi u mijenjanju tog društva.

Najveći dio rudarstva i šumske privrede u ovom kraju držala je u svojim rukama država: industrijsko preduzeće-akcionarsko društvo Šipad i preko Upra-

15) Statistički godišnjak 1945-1953, Sarajevo, 1954, Unutrašnja trgovina i zanatstvo.

ve za rudarstvo rudnik Ljubiju, zatim željeznicu, monopol duvana i soli, a preostali dio preduzetnici iz drugih krajeva, pa i drugih država. To je imalo za posljedicu da se u vremenu između dva svjetska rata na ovom području nije formirala finansijski jaka domaća buržoazija, pa analogno tome nije mogao ni da se stvori jak sloj kapitalista koji bi ovom kraju dao svoj pečat. Kapitalističku klasu činili su uglavnom veletrgovci, trgovci, hotelijeri, po neki vlasnik pilane ili manjeg industrijskog pogona, na primjer, trikotaže, kožare i si.

Iako je izvještaj za Bosnu i Hercegovinu za 1939/40. godinu radila Radnička komora u Sarajevu, ona je, nakon niza konstatacija o položaju radnika i stanju privrede i poljoprivrede u cjelini, dala zaključak koji se u potpunosti može odnositi i na ovo područje dijela Bosanske krajine, u kojem stoji:

»Ukupni nacionalni prihod ne raste, ne primjenjuju se savršenija sredstva proizvodnje, ne podiže se prinos sa zemlje, ne popravlja se socijalni položaj širokih narodnih seljačkih i radničkih masa, znatnije se ne usavršavaju saobraćajna sredstva. Nevjerovatno se produbljuje jaz između prihoda kapitala i prihoda od ličnog rada, i razmak između onih koji drže sva sredstva života u rukama i baze onih koji nemaju nikakvih sredstava ni mogućnosti da žive od zemlje.«[16]

16) Dr L. Đaković, n. dj„ str. 18.

II *Radnički pokret i političke partije*

1. Radnički pokret do 1941. godine

Za vrijeme turske vladavine u ovim krajevima bilo je veoma malo stalnih radnika. Bili su to, uglavnom radnici zaposleni u primitivnim rudnicima željeza i talionicama, tzv. kovačnicama u području Starog Majdana i još u nekim mjestima, zatim, u radionicama za izradu baruta, tzv. stupama za barut, i si. Malobrojnih stalnih ili sezonskih radnika bilo je i kod pojedinih trgovaca i zanatlija: pekara, ciglara, kovača, opančara, stolara, zidara, krojača, mutapdžija i drugih. Ti radnici, pomoćnici, najčešće su ih zvali sluge: radili su od *l~2* do 14 sati, a u nekim zanatskim radionicama i 17 časova dnevno.[1] Za vrijeme turske vladavine veoma teško je bilo seliti se iz sela u varošicu, grad. Međutim, austro-ugarskom okupacijom 1878. godine ta velika prepreka kretanju radne snage nestaje. Mnogi siromašni slobodni seljaci (Srbi, Muslimani ili Hrvati) još više su osiromašili diobom zemlje zbog proširenja porodica zbog prodaje dijela zemlje radi isplate duga državi ili onima od kojih su bilo šta posuđivali: stoku, novac, žito. Takvi su odlazili u varošicu ili grad i počeli raditi kao nekvalifikovani radnici - nadničari kod raznih zanatlija i trgovaca.

Austrougarskom okupacijom je uz vojsku, činovništvo, preduzetnike, trgovce i zanatlije počeo stizati i po neki kvalifikovani radnik iz nekog od ranijih područja Austro-Ugarske, gdje je, ponešto saznao o sindikatima, političkim partijama, možda i učestvovao u nekoj od akcija radničke klase tih industrijski razvijenih pokrajina. Prvih godina okupacije dolazi do znatnog razvoja trgovine i zanatstva, pa se i broj zaposlenih majstora i njihovih pomoćnika znatno povećava.

Kada je u Drvaru 1900. godine sagrađena moderna velika pilana sa 16 gatera, 55 kružnih pila, 18 raznih strojeva, 6 kranova i raznih drugih pomoćnih strojeva, već prvih godina u pilani i na šumskim radilištima radilo je oko 5.000 radnika.[2] Osim prvih majstora koji su, uglavnom, došli sa strane, ostali su bili iz sela s područja Drvara, Grahova, Glamoča, Petrovca i Ključa. Sedam godina kasnije, 1907. godine, u Drvaru je proradila novosagrađena tvornica celuloze koja je već u početku zapošljavala preko 500 radnika.[3]

Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini, organizovan 1906. godine, slabo je pokrenuo radnike ovog kl-aja. Kratko su štrajkovali splavari na rijeci Sani, a grupa radnika na manipulaciji Bjeljevine napala je 31. maja 1906. nadzorno osoblje koje se zatvorilo u šumskim barakama. Zatim, samo 200 radnika u Drvaru je

1) Nadim Šarac, Sindikalni pokret Bosne i Hercegovine do 1919. godine, Narodna prosvjeta, Sarajevo 1955. god., str. 18.
2) J. Lakatoš i dr A. Despić, Industrija Bosne i Hercegovine, Zagreb, 1924. god., str. 21-28, Glas slobode, organ Socijaldemokratske stranke BiH, Sarajevo, br. 14/1912.
3) N. Babić, Na putevima revolucije, Sarajevo 1972. god., str. 198.

obustavilo rad 1. maja 1906. godine. Međutim, svi radnici Drvara su već 11. maja potpisali pismo solidarnosti koje je upućeno Štrajkačkom komitetu u Sarajevo.

Krajem maja i početkom juna iste godine preko 150 radnika obustavilo je rad, i sa krampovima i sjekirama demonstriralo pred Direkcijom »Štajnbajsa« u Oštrelju. Vlasti su uhapsile šestoro organizatora štrajka, a skoro godinu dana kasnije Okružni sud u Bihaću osudio ih je na kazne od tri do dvanaest mjeseci teške tamnice. Ipak je nakon ovog štrajka udovoljeno radničkim zahtjevima za povećanjem nadnica.

Naredne godine stvorena je i prva sindikalna organizacija u Drvaru, u Bosanskoj Krupi 1908, a u Bihaću 1911. godine. Prva organizovana proslava Prvog maja održana je u Drvaru 1910. godine, u kojoj je učestvovalo preko 1500 radnika i seljaka. Iako su vlasti tada uhapsile 6 najistaknutijih radničkih vođa, radnici su juna iste godine uspješno štrajkovali. Slična proslava Prvog maja u Bihaću bila je 1912. godine, a ranijih godina radnici su na taj dan samo obustavljali rad. Početkom 1914. godine u Bosanskom Petrovcu održana je radnička skupština i formiran fond sindikalne organizacije.

Početkom prvog svjetskog rata 1914. godine zabranjene su sve radničke organizacije, radnički domovi su oduzeti, i tako prestaje svaka njihova aktivnost.

Po završetku prvog svjetskog rata 1918. godine, u novoformiranoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, počinje obnavljanje sindikalnih organizacija, i na ovom području se formiraju i mjesna sindikalna vijeća - u Drvaru (1919. godine), Bihaću (1920) i Bosanskoj Krupi (1920). Potom se formiraju sindikalne podružnice i na mnogim šumskim i drugim radilištima ovog područja.

Proglašavanjem Obznane 29/30. decembra 1920. godine, zabranjeni su KPJ i revolucionarni radnički sindikati, oduzeti su radnički domovi, a radnički pokret dolazi u težak položaj. Ipak su i u tom periodu 1921-1929. godine radnici Drvara imali tri velike tarifne akcije i pet štrajkova.[4] I u godinama diktature i velike ekonomske krize uspijevaju da vode tarifne akcije i štrajkove sa manje ili više uspjeha. Poslije ekonomske krize dolazi do izvjesnog oživljavanja privrede. Radnici se znatno bolje organizuju u svojim sindikalnim organizacijama, uspješnije se bore za poboljšanje svog ekonomskog položaja. Tada se gradila i Unska pruga od Bihaća do Knina, pa su na radilištima ove pruge više puta organizovani uspješni štrajkovi od 1936-1940. godine. U to vrijeme stvaraju se sindikalne organizacije Saveza građevinskih radnika Jugoslavije, u Bihaću se formira Međustrukovni mjesni odbor decembra 1936. godine, a u Drvaru januara 1936. Savez industrijskih željezničara Jugoslavije, kao i Mjesni međustrukovni odbor Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza - URSS-a. Te godine na šumskim manipulacijama Mijačica, Srnetica, Potoci, Osječenica i Čardak postojale su sindikalne podružnice Opšteg radničkog saveza ORS-a, koje su u to vrijeme postepeno postale sindikalne podružnice URSS-a.[5] I u Drvaru, kao i mnogim šumskim radilištima tih godina do rata, organizirani su mnogi tarifni pokreti i štrajkovi, od kojih je najznačajniji bio štrajk u Drvaru i okolnim manipulacijama avgusta 1938. godine. Vlasti su na područje zahvaćeno štrajkom dovele brojna pojačanja žandarmerije pod punom ratnom spremom, a u sam Drvar oko 80 žandarma. Međutim, štrajkači nisu dozvolili žandarmima da uđu u pilanu. Nakon što su usvojeni radnički zahtjevi, štrajk je okončan 22. avgusta 1938. godine.[6]

Posljednji štrajkovi na ovom području vođeni su novembra 1940. godine. Na gradilištu u Zegaru kod Bihaća štrajk je organizovan na inicijativu Mjesnog komiteta KPJ u Bihaću, podružnica Saveza industrijsko-zanatskih radnika URSS-a. Istog mjeseca izbio je i štrajk u Driniću, u manipulaciji Kozila kod firme »Knin-

4) Zdravko Dizdar, Radnički pokret u Pounju 1929-1941. godine, IRO V. Masleša, Sarajevo, 1980. god., str. 36-43.
5) Isto, str. 82-83.
6) Isto, str. 120-122.

ska industrija«, koji je organizovala partijska organizacija u Driniću. Uprava je prihvatila sve radničke zahtjeve, pa je polovinom novembra štrajk okončan. U Bosanskoj Krupi su novembra 1940. godine obućarski i kožarski radnici takođe dobro organizovali i uspješno okončali štrajk, a pomagali su im seljaci podgrmečkih sela.[7]

I aktivisti Hrvatskog radničkog saveza (HRS) pokušali su u ovom periodu da formiraju sindikalne podružnice, ali bez uspjeha. Kvalificirani radnici na Unskoj pruzi većinom su bili članovi URSS-a i borili se protiv režimskih i kapitulantskih radničkih saveza, pa tako i protiv HRS-a i ORS-a, a od 1938. godine i protiv Jugoslovenskog radničkog saveza - JUGORAS-a, režimskog sindikata koji je formirao svoje podružnice u tvornici celuloze januara 1937. godine, kada je ponovo proradila, i još ponegdje. Pošto je JUGORAS podržavao vladu i vodio kapitulantsku politiku, ubrzo je spao na mali broj članova, a u organizovanju radnika imao je sve beznačajniju ulogu.

Obnavljanjem partijskih organizacija na ovom području od 1938. godine, napredni revolucionarni radnički pokret i radnički sindikati URSS-a su sve uspješnije vodili borbu za poboljšanje uslova rada i života. Tokom tih godina znatno su uticali na formiranje revolucionarne i klasne svijesti kod radnika u industrijskim preduzećima, na brojnim šumskim manipulacijama, na željeznici i u zanatstvu. Svijest o snazi složnih radnika i nužnosti borbe za bolje životne uslove bila je moćna snaga koja se naročito ispoljila u godinama narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. godine.

2. *Građanske političke partije*

Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije na ovom području djelovalo je više građanskih stranki (partija), ali bez čvrste političke organizacije na terenu i bez određenog rukovodstva i upisanog članstva koje bi redovno plaćalo članarinu, održavalo redovne sastanke, konferencije i si. Pripadnost političkoj stranci ispoljavala se, uglavnom, učestvovanjem na predizbornim zborovima i povremenim konferencijama u gradu i po većim selima, obično sjedištima opština, i - glasanjem na samim izborima. Pred izbore, bilo opštinske - kada su birani opštinski odbornici, ili prilikom izbora poslanika za parlament Jugoslavije, viđeniji ljudi i pristaše stranke sastali bi se uz prisustvo nekog iz glavnog rukovodstva, i dogovorili ko će biti kandidat, ko će govoriti na kojem zboru, o štampanju letaka, proglasa i drugog izbornog materijala. Ponegdje su prilikom izbora odbornika za opštinska vijeća birani i ljudi politički neopredijeljeni, ali pogodni za predstavnike sela u opštinskom vijeću. Režimska stranka je od 1931. godine bila Jugoslovenska nacionalna stranka JNS, a od 1935. godine tzv. Jugoslovenska radikalna zajednica JRZ, koje su imale podršku predstavnika vlasti: sreskog načelnika, žandarmerije i policije i osiguravali održavanje predizbornih zborova, konferencija i si. Opozicione stranke su, međutim, često pod pritiskom organa vlasti sprovodile predizbornu agitaciju i učestvovale u izborima. Prilikom dogovora o kandidatima stranke, dolazilo je i do sukoba između pojedinih grupa ili pojedinaca željnih vlasti i privilegija koje su se dobijale izborom za poslanika. Međutim, u isto vrijeme, odbornik ili poslanik nije imao nikakve obaveze prema biračima, nije nikome odgovarao za svoj rad, a mogao je čak i da tokom poslaničkog mandata promijeni i stranku i stavove za koje se prvobitno zalagao u toku izborne kampanje.

Svi izbori su do 1927. godine bili tajni (s kuglicama), a kasnije javni, što je vlastima omogućavalo da vrše pritisak na glasače, naročito na zaposlene i ovisne od podrške vlasti.

7) Isto, str. 166-170.

Na ovom području su do rata 1941. godine djelovale slijedeće građanske političke stranke:

Jugoslovenska nacionalna stranka (JNS) koju je osnovao Pero Živković, a potom je jedan od vođa bio Bogoljub Jeftić. U sreskim centrima obično su na čelu ove stranke bili trgovci, advokati ili neki istaknutiji službenici.

Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ) koju je 1935. godine osnovao dr Milan Stojadinović, kada je postao predsjednik vlade. Imala je u svom krilu JMO sa Mehmedom Spahom i slovenačke klerikalce na čelu sa Antonom Korošcem.

Na čelu Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO), koja je okupljala isključivo Muslimane, u svakom srezu bili su begovi, posjednici, trgovci i intelektualci. Stranka je vrlo kratko vrijeme bila u opoziciji (u predizbornoj aktivnosti Udružene opozicije), a potom je poslije petomajskih izbora 1935. godine prišla Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici (JRZ) i u njenom sklopu je ostala do rata 1941. godine.

Zemljoradnička stranka je do 1935. godine djelovala samostalno, od tada u sklopu Udružene opozicije, da bi početkom 1940. godine, nakon sklapanja sporazuma između Cvetkovića i Mačeka dr Branko Čubrilović, njen vođa u Bosanskoj krajini ušao u vladu kao ministar, pa je prestao voditi samostalnu politiku, kao i njen istaknuti član Čedomir Kokanović, koji je poslije izbora za senatora prestao sa aktivnom politikom. Ova stranka je do šestojanuarske diktature na ovom području, a naročito u nekim srezovima (sanski, petrovački i krupski), bila veoma jaka. Međutim, od tada je znatno oslabio njen uticaj, da bi u godinama pred rat, utapajući se u Udruženu opoziciju, skoro potpuno nestala sa političke pozornice.

Hrvatska seljačka stranka (HSS) obuhvatala je skoro cjelokupno hrvatsko stanovništvo, ali i jedan manji dio Muslimana. Znatnu ulogu u aktivnosti ove stranke imali su i neki katolički sveštenici.

Pred petomajske izbore 1935. godine, došlo je do stvaranja »Udružene opozicije«, koju su činili: Seljačko-demokratska koalicija - SDK (Hrvatska seljačka stranka - HSS i Samostalna demokratska stranka - SDS), Jugoslovenska muslimanska organizacija, Davidovićevo krilo Demokratske stranke i dio Zemljoradničke stranke. Za vođu Udružene opozicije - UO izabran je dr Vladimir Maček, predsjednik SDK i predsjednik Hrvatske seljačke stranke. Međutim, odmah nakon tih izbora, JMO napustila je Udruženu opoziciju zato što je bojkotovala novoizabranu Skupštinu, pa je prišla Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici, tada vladajućoj stranci i ušla u Skupštinu.

Jugoslovenska narodna stranka Svetislava Hođere, osnovana 1933. godine, izdavala je svoj list »Borba«, zbog čega su njeni pripadnici nazvani »borbaši«. Istupala je sa demagoškim parolama, dovodeći radne mase u zabludu. Međutim, zbog primjene fašističkih metoda i podržavanja njemačkih nacista i talijanskih fašista (pristaše stranke nosile su plave košulje), »borbaši« su se vrlo brzo kompromitovali u javnosti. Već na izborima 1938. godine za poslanike su izabrani samo Svetislav Hođera i Živan Lukić, i to u Srbiji. Stranka se tada raspala, pa je i Hođerina politička aktivnost prestala poslije decembarskih izbora.

I na ovom području pokušala je da dobije podršku profašistička organizacija Nacionalna stranka »Zbor« Dimitrija Ljotića, advokata iz Smedereva. Istaknuti ljotićevski funkcioneri Krajišnici, obojica iz Sanskog Mosta, bili su veterinar Lazo Milinković[8] i pravnik Dušan Dodik. Njihova aktivnost počela je 1937. godine. Dodik je bio u ljotićevskom rukovodstvu u Beogradu, a Milinković sekretar ljotićevskog pokreta za Vrbasku banovinu. Djelovali su, prije svega, među omladinom, štampali biltene i drugi propagandni materijal, rasturali ih u San-

8) Lazu Milinkovića su ustaše ubile u avgustu 1941. godine, dok je Dušan Dodik nestao u eksploziji municije u Smederevu, juna 1941. godine.

skom Mostu, Bihaću i još nekim krajiškim gradovima. Na petomajskim izborima u sanskom srezu, kandidat Ljotićevog zbora dobio je jedan glas, a na izborima 1938. devet.[9]»

Četničko udruženje s Glavnim odborom u Beogradu, okupljalo je pristalice velikosrpske politike i bilo izrazito velikosrpska šovinistička organizacija. Glavni generalštab Jugoslovenske vojske je u svojim odbrambenim planovima računao i na četnička udruženja, pa je početkom 1940. godine osnovao i posebne vojne jedinice - specijalne četničke bataljone i njihovu komandu - Jurišnu četničku komandu.[10]» Na ovom području četničko udruženje je bilo formirano samo u nekim sreskim centrima, na primjer, u Ključu koji je vodio bivši komita - Mitar Svetisavljević zvani Mita Komita.[11]» Zatim, bili su dvojica-trojica četnika u Budimlić Japri (pop i rudar),[12]» dok se za postojanje četničkog udruženja u drugim srezovima ne zna.

Aprilska kapitulacija Kraljevine Jugoslavije i njene vojske potpuno su razbile JNS, JRZ, SDS i Zemljoradničku stranku, kao da nikad nisu ni postojale. Pojedini građanski političari, Srbi, pristaše JRZ, JNS i drugih stranaka, mjesni vođi građanskih političkih stranaka i viđenije pristaše tih stranaka, u trenutku okupacije zatekli su se u Beogradu i bili bez ikakve veze sa ovim krajem (na primjer, dr Branko Miljuš, narodni poslanik JRZ i još neki), dok su se drugi uspjeli u međuvremenu iseliti ili pobjeći u Beograd. Nužno je konstatovati da je jedan broj pristalica tih stranaka - advokati, ljekari, pravnici, inženjeri, trgovci, profesori, gostioničari i bogatiji seljaci - stradao u masovnom pokolju koji su ustaše izvršile juna, jula i prvih dana avgusta 1941. godine, skoro u svim srezovima sa ovog područja, pa je tako nestao sa političke i životne scene.

Rukovodstvo HSS i lično dr Vlatko Maček pozvali su sve svoje pristalice, prije svega njene oružane formacije - Hrvatsku građansku zaštitu i Hrvatsku seljačku zaštitu, da se stave u službu vlasti ustaške NDH. Najveći broj lokalnih vođa ove stranke uključio se u organe nove vlasti i doprinijeo njenom organizovanju i zaživljavanju.

I dio vodstva JMO, nakon što je u Pavelićevu vladu ušao vođa stranke dr Džafer Kulenović, stavio se na raspolaganje ustašama, i preko svojih predstavnika u ustaškoj vladi NDH uključio se u organizovanje i učvršćenje te kvislinške tvorevine.

Međutim, neki od do tada aktivnih rukovodilaca u vodstvu JMO kao i aktivisti u nekim srezovima, nisu slijedili vođu stranke, nisu prišli ustašama, distancirali su se od njih, i znatno pomagali Srbe i Jevreje.[13]»

9) Branko J. Bokan, Sanski Most, I, str. 224.
10) Velimir Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije, Narodna knjiga, i dr., Beograd 1983, knj. I, str. 169. i 330.
11) Mitu Komitu su ubile ustaše u masovnom pokolju srpskog stanovništva Ključa. (Cedo Mlađenović, Ustaška strahovlada u Ključu, zb. SREZ KLJUČ U NOB, knj. 1, str. 227/8.)
12) Stojan Makić, Sanski Most i Gornja Sanica 1941, zb. PODGRMEC U NOB, knj. 1, str. 440.
13) Tako, na primjer, na čelu JMO u Sanskom srezu su do rata bili Džaferbeg Biščević i Bećir Hromalić, obojica posjednici. Oni su odbili da slijede dr Osmana i Džafera Kulenovića i druge političare iz JMO i nastojali pomoći srpskom stanovništvu koliko su mogli.

III *Vojnopolitička situacija april-juli 1941. godine*

1. Aprilski rat 1941. godine i okupacija zemlje

Napadom nacističke Njemačke na Poljsku L septembra 1939, otpočeo je drugi svjetski rat. Pošto su skršile otpor~Poljäkä~ njemačke oružane snage okrenule su se prema novim žrtvama: u aprilu 1940. godine okupirale su Dansku i Norvešku, 10. maja napale preko Holandije, Belgije i Luksemburga na Francusku, i nakon nešto više od mjesec dana ušle u Pariz. Tada u rat ulazi i Italija i ratno poprište se proširuje i na Mediteran.

Početkom jula 1940. godine Hitler naređuje da se izradi plan napada na Sovjetski Savez. Ali, prije napada na SSSR trebalo je definitivno riješiti problem Balkana. Vojnostrateški položaj Kraljevine Jugoslavije na Balkanu dovео ju je u prvi plan njemačkih diplomatskih i vojnih preokupacija.

Vlada Cvetković-Maček, uz saglasnost kneza Pavla, sve više se priklanjala Hitleru, pa je na njegovo traženje potpisala 25. marta 1941. godine u Beču protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Kada je narod saznao za ovaj sramni čin svoje vlade, na inicijativu KPJ došlo je do snažnih demonstracija u gradovima, koje 27. marta prerastaju u opšte demonstracije protiv pristupanja Trojnom paktu. Tada dolazi do puča i obaranja vlade Cvetković-Maček. Novu vladu sastavlja pučista general Dušan Simović. Hitler istog dana poslije podne donosi odluku da napadne i raskomada Jugoslaviju, a kasno naveče 27. marta potpisuje »Uputstvo br. 25«, u čijoj prvoj tački piše da »Jugoslaviju ... treba razbiti što je moguće brže«.[1]

Bez objave rata, nacistička Njemačka je 6. aprila 1941. godine vazdušnim napadom na Beograd i upadima preko granica i Dunava započela ratni pohod protiv Jugoslavije. U napadu na Jugoslaviju Nijemci su angažovali 25 divizija, Italijani 23 i u Albaniji još 22 divizije, Mađari 5, a na području Beča Nijemci su u rezervi imali još 5 divizija. Na Jugoslaviju su tada krenule 53 divizije i 2170 aviona, od kojih 1500 njemačkih i 670 italijanskih.[2]

Kraljevina Jugoslavija nije bila spremna za rat i nije mogla izbjeći sudbinu ostalih žrtava nacističke agresije. Početkom aprila 1941. godine imala je 600.000 mobilisanih vojnika, a opštu javnu mobilizaciju objavila je tek nakon što je rat počeo - 7. aprila!

Dan prije napada na Jugoslaviju, vođa ustaša u emigraciji, u Italiji, Ante Pavelić je 5. aprila preko italijanskih radio-stanica pozvao Hrvate koji su u Jugoslovenskoj vojsci da okrenu oružje protiv Srba.[3] Zato su već od samog početka

1) Slavko Odić i Slavko Komarica, Jugoslavija u njemačkim osvajačkim planovima, saopštenje na naučnom skupu »Treći Rajh i Jugoslavija 1933-1945«, Beograd oktobra 1973.
2) Velimir Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, izdanje Narodne knjige i dr., Beograd 1983, knj. 2, str. 249-250.
3) Slavko Odić, Bosanska krajina u aprilskom ratu, Zbornik, Podgrmeč u NOB, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1972, knj. 1, str. 511-512. Hrvatski narod, brojevi od 16. aprila, 5, 6. i 7. oktobra 1941.

rata uslijedile manje ili veće pobune ustaški nastrojenih ljudi u Jugoslovenskoj vojsci, od kojih je najznačajnija bila pobuna u 108. pješadijskom puku, noću 7/8. aprila u području Bjelovara. Ovim pobunjenicima su se pridružili i pobunjenici iz 40. dopunskog puka, u kojem su pretežno bili vojnici sa područja Bjelovara, a potom i neki dijelovi 42. pješadijskog puka. Komandu nad svim ovim pobunjenim pukovima preuzeo je vazduhoplovni kapetan I klase Ivan Mrak, kasnije poznati komandant ozloglašene ustaške Vazduhoplovne formacije »Mrakove legije«. Istovremeno je došlo i do akcije ustaša u samom Bjelovaru. Tog jutra pobunjenicima se pridružio i generalštabni pukovnik Franjo Nikolić,[4]' do tada načelnik Operativnog odjeljenja Prve grupe armija Jugoslovenske vojske, čiji se Štab tada nalazio u Zagrebu, i stao na čelo pobunjenih pukova u Bjelovaru. Istog dana, 8. aprila 1941. godine, u 18,00 sati, tadašnji gradonačelnik Bjelovara dr Julije Makanec sa balkona Gradske vijećnice u Bjelovaru izjavio je da se stvara Nezavisna Država Hrvatska.[5]»

Osmog aprila 1941. godine je dr Vlatko Maček, prvi potpredsjednik kraljevske vlade i predsjednik Hrvatske seljačke stranke, uputio preko Radio-Zagreba proglas hrvatskom narodu, u kojem traži «... puni red i disciplinu na svakom mjestu, bilo kod kuće ili u vojsci.. ,«[6)]

Tek 10. aprila, nakon manjih napada i uspostavljanja mostobrana na Dravi i Muri, u napad je krenula i 14r njemačka oklopna divizija čiji 40. oklopni izviđački bataljon ulazi u Zagrebristog dana u 16,00 časova. Neposredno po ulasku njemačkog bataljona u Zagreb, ustaša Slavko Kvaternik u saradnji sa dr Edmundom Vezenmajerom, specijalnim izaslanikom njemačkog Ministarstva inostranih poslova koji se svo vrijeme nalazio u Zagrebu, čitao je na Radio-Zagrebu proglas o stvaranju ustaške Nezavisne Države Hrvatske. Odmah pošto je pročitan taj ustaški proglas spiker Radio-Zagreba je pročitao novu izjavu dr Vlatka Mačeka kojom daje punu podršku ustašama i formiranju NDH, pa zato poziva »sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokorava«, a »sve pristaše Hrvatske seljačke stranke, koji su na raznim upravnim položajima, kotarske odbornike, općinske načelnike, odbornike itd.... da na svojim mjestima ostanu i s novom vladom iskreno surađuju«. Maček je ovu pismenu izjavu predao dr Vezenmajeru neposredno pred ulazak njemačkih trupa u Zagreb.[7]» Ostaci Jugoslovenske vojske povlačili su se ka Bosni. Međutim, bili su izloženi napadima proustaških grupa u naseljima kroz koja su prolazili, a naročito u području Zagreba, Petrinje, Lipika.[8]» Bile su to ustaše i pripadnici »Hrvatske seljačke zaštite« i »Hrvatske građanske zaštite«.

Istog dana, 10. aprila 1941, dotadašnji ban Dravske banovine dr Marko Natlačen je u Ljubljani, u zajednici s predstavnicima slovenačkih političkih stranaka, obrazovao tzv. Narodni svet (Narodno vijeće) i istog prijepodneva proglasio Sloveniju za samostalnu državu.[9]»

Tog dana ili dan ranije, iz Kupinca je krenuo dr Ivan Šubašić, ban Banovine Hrvatske, i s njim ministri Juraj Krnjević i Josip Torbar, kojima se priključio i jedan general u pratnji žandarma, kao i kamion sa vrijednostima (novac, zlato, srebro i dr.). U toku noći 10/11. aprila prošli su kroz Bihać i Ripač, odakle su telefonom razgbvarali sa nekima iz Vlade na Palama Kod Sarajeva.[10]» Nakon kra-

4) Pukovnik Franjo Nikolić je 1941. godine bio komandant 4. domobranske divizije u Doboju, a kasnije je imao i druge odgovorne položaje u vojsci NDH.
5) V. Terzić, n. dj., knj. 2 str. 333-335; S. Odić, Bosanska krajina u aprilskom ratu, str. 512.
6) V. Terzić, n. dj., knj. 2, str. 340.
7) S. Odić, Bosanska krajina u aprilskom ratu, str. 513.
8) V. Terzić, n. dj., knj. 2, str. 373.
9) V. Terzić, n. dj., knj. 2, str. 376, 43 i 495.
10) Autor ove knjige bio je prisutan kod pošte u Ripču kada je ban Šubašić, u pratnji navedenih, telefonom razgovarao sa Sarajevom (Palama). Kamion krcat sanducima obezbjeđivali su žandarmi i njihovi oficiri.

ćeg zadržavanja zbog telefoniranja, produžili su ka Bosanskom Petrovcu i dalje ka Sarajevu i Palama.

Ništa bolja situacija nije bila ni na ostalim frontovima u Jugoslaviji, gdje su se u neredu povlačile vojne jedinice, na čijem čelu su bili većinom generali i oficiri kapitulantski nastrojeni. Vođene su manje bezuspješne borbe bez dovoljno oružja, municije, bez podrške avijacije, pa su se pukovi i divizije, a i čitave armije, predavale neprijatelju, koji je brzo ovladavao gradovima i teritorijama: Nijemci su u Skoplje ušli već 7. aprila, a u Beograd 12, aprila 1941. popodne.[11']

2. *Mobilizacija i borbe u Bosanskoj krajini*

U vrijeme mobilizacije, marta i aprila 1941. godine na području Bosanske krajine formirali su se dijelovi četiri divizije bivše Jugoslovenske vojske:

Sedamnaesta divizija (Vrbaska) Druge armije, Štab divizije i 33. pješadijski puk, 17. dopunski pješadijski puk (bez dva bataljona), 90. pješadijski puk, svi u Banjoj Luci, kao i 4. divizion 17. artiljerijskog puka i 17. konjički divizion. Ostale jedinice ove divizije formirane su izvan Bosanske krajine. Trebalo je da se divizija koncentriše oko Našica i da brani granični odsjek od Podgajskog rita do rijeke Čađavice.

Trideset treća divizija (Lička) i njen Štab formirani su u Banjoj Luci, kao i 33. dopunski pješadijski puk, 33. konjički divizion i dio preostalih divizijskih jedinica i ustanova, dok su ostale jedinice i ustanove formirane u području Otočca. Nakon formiranja Divizija je trebalo da se koncentriše na području Modriča i da tu obrazuje rezervu Vrhovne komande.[12']

Četrdeset četvrta divizija (Unska), Štab Divizije i 44. artiljerijski puk, 44. konjički divizion i neke jedinice i ustanove - u Banjoj Luci i okolini, zatim u Bihaću 55. pješadijski puk, kao i 44. dopunski pješadijski puk u Zavälju[13'] kod Bihaća, dok šu ostale jedinice ove divizije bile izvan Bosanske krajine. Divizija je trebalo da se koncentriše na području Stara Pazova - Indija - Ruma i da tu obrazuje rezervu Vrhovne komande.

Dio ljudstva sa ovog područja zapadne Bosne, odnosno, sa bosanskograhovskog i glamočkog sreza ušao je i u sastav nekih jedinica Jadranske divizije, formirane u području Knina.[14']

Mobilizacija ljudstva, konja i volova, kao i opreme išla je vrlo neuredno, tako da, na primjer, 17. konjički divizion, iako aktiviran već 27. marta 1941, kada je rat počeo, imao je samo četvrtinu potrebnih sedala, sablji i jahaćih konja. U vrijeme početnjanja rata, 6. aprila, 17. divizija se još nalazila u fazi mobilizacije pretežno u Bosni, dok su neki pukovi ostalih divizija zatečeni na maršu prema koncentracijskom prostoru.

Osim tih pješadijskih, artiljerijskih i konjičkih jedinica, na području Bosanske krajine nalazile su se i ove jedinice:

Druga vazduhoplovna mješovita brigada i Štab brigade u Topoli, 4. lovački puk u Bosanskom Aleksandrovcu, i 2. bombarderski puk na aerodromu Rovine sjeverno od Banja Luke,

Deveta vazduhoplovna baza I reda u Banjoj Luci,

Šezdeset druga vazduhoplovna baza III reda u Prijedoru i

11) V. Terzić, n. dj, knj. 2, str. 429, 404 i 663.
12) V. Terzić, n. dj., str. 230, 261 i 267/268.
13) U dokumentu koji citira V. Terzić pisalo je »Živalje«, međutim, riječ je o selu Zavalju kod Bihaća.
14) Petar Mišković, Pokret otpora u Bosanskoj krajini od kapitulacije do ustanka 1941. godine, zbornik »1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine«, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1973, str. 72.

Sedamdeseta vazduhoplovna baza III reda u Bosanskoj Gradiški.[1,5]»

Na području Bosanske krajine bilo je još nekoliko manjih jedinica - do bataljona u Banjoj Luci, Bihaću, kod Volinja (skladišta benzina), kao i relejne stanice u nekim sjedištima srezova.

Prema ratnom planu na području Bosanske krajine nije bilo predviđeno zadržavanje jedinica većih od bataljona, već su sve novoformirane ili postojeće jedinice (izuzev vazduhoplovnih), upućene prema granici, odnosno, na koncentracijska područja neposredno iza graničnih područja (Stara Pazova - Indija - Ruma, i dr.).

Njemačka 14. oklopna divizija, nakon prodora u Zagreb 11. aprila, pošla je prema Karlovcu i zauzela ga. Slijedećeg dana krenula je dijelom prema Bihaću i Sarajevu, a dijelom prema Bosanskom Novom, Banjoj Luci i Doboju. Prednji dijelovi 14. njemačke oklopne divizije bez borbe ušli su u Bihać 13. aprila i odmah produžili prema Bosanskom Petrovcu i Ključu, u koje su stigli istog dana. Lijevokrilna kolona, nakon što je slomila otpor jugoslovenskih trupa u rejonu Kostajnice, pošla je prema Prijedoru u koji je ušla 13. aprila. Sutradan je produžila prema Banjoj Luci u koju je log dana, 14. aprila, ušla bez borbe i odmah produžila prema Doboju.[16]»

Prethodnog dana, 13. aprila, iz Travnika prema Jajcu je upućen Đački bataljon da kao Ključki odred, spriječi dalji prodor njemačkih jedinica prema Jajcu. On je narednog dana izjutra zauzeo položaj na Ponoru između Mrkonjić-Grada i Ključa, porušio most na rječici Ponor i tog dana vodio manju borbu s prednjim dijelovima 14. oklopne divizije, ali se predveče morao povući. Nijemci su odmah popravili most i nastavili nastupanje prema Mrkonjić-Gradu, Jajcu i dalje ka Sarajevu, u koji su ušli 15, aprila u 20,45 sati.[17]»

Komandant Druge vazduhoplovne brigade Jugoslovenske vojske naredio je 13. aprila da se svi preostali avioni 4. i 8. puka spale na aerodromima (oko 15 aviona), a ljudstvo uputi preko Mrkonjić-Grada za Sarajevo.[18]»

Iza 14. oklopne divizije nastupao je u drugom ešelonu 51. armijski korpus njemačke vojske (101, 132. i 183. pješadijska divizija). Prethodnice ovog korpusa 15. aprila stigle su do rijeke Une u području Bosanske Krupe i Bosanskog Novog i produžile dalje, pa su istog dana predveče stigle u Sanski Most. Njemačka 132. pješadijska divizija 51. armijskog korpusa tog i narednog dana nalazila se na području Bosanska Krupa - Otoka, sa isturenim dijelovima u Sanskom Mostu, dok je 183. pješadijska divizija zaposjela prostor Bosanska Gradiška - Prijedor - Banja Luka.[19]»

Dijelovi Jadranske divizije Jugoslovenske vojske sa područja Knina noću 13/14. aprila krenuli su ka Drvaru i Petrovcu. Međutim, Nijemci su već 13. aprila prošli kroz Bosanski Petrovac i nastavili ka Ključu, Jajcu, Travniku i Sarajevu, ali nisu došli do Drvara,[20]» koji je dan ranije, 12. aprila, na osnovu dogovora između njih i Italijana o liniji dokle će koja vojska ići, pripao italijanskoj zoni.

Kada je 17. aprila potpisana kapitulacija bivše Jugoslovenske vojske, neki oficiri, podoficiri i vojnici u Jadranskoj diviziji nisu prihvatili taj čin predaje. Formirali su jedinicu od oko 170 vojnika kojima su se pridružili i neki rodom iz petrovačkog i drvarskog područja. Odred je razrušio cestu Oštrelj - Bosanski Petrovac i na liniji Kalabino brdo - Oštrelj zaposjeo položaj. Saznavši za to, Nijemci su 19. aprila krenuli iz Petrovca prema Drvaru, ali su ih jugoslovenski vojnici dočekali iznad Kolunića, i na Kalabinom brdu. Poslije kraće borbe njemačke jedi-

15) V. Terzić, n. dj., str. 261-269.
16) Isto, str. 365-366.
17) S. Odić, Bosanska krajina u aprilskom ratu, str. 513-514 i 516; V. Terzić, n. dj., str. 419, 434, 448.
18) V. Terzić, n. dj., str. 415.
19) Isto, str. 451, 458^159.
20) P. Mišković, n. dj., str. 71-72.

nice su bile prinuđene da se povuku u Petrovac. Narednog dana - 20. aprila, Nijemci su bez borbe ušli u Drvar, pošto su neki oficiri i vojnici iste te Jadranske divizije prethodne noći iznenadili i razoružali ovu jedinicu rodoljuba iznad Kalabina brda.[21]

Njemačka vrhovna komanda je 12. aprila 1941. godine izdala »Privremene smjernice za podjelu Jugoslavije«, na osnovu kojih je utvrđena linija do koje će nastupati njemačke i italijanske trupe. Tek na pregovorima ministara spoljnih poslova Njemačke i Italije, u Beču 21. i 22. aprila, postignut je sporazum o komadanju Jugoslavije, nakon kojeg su njemačko-italijanske vojne granične komisije pristupile konačnom određivanju demarkacione linije između njemačkih i italijanskih trupa. Jedna komisija je radila u Banjoj Luci od 3-6. maja 1941. godine i detaljno utvrdila granicu koja je na području Bosanske krajine išla linijom: od tačke koja se nalazi na desnoj obali Une, 9,2 km jugozapadno od ušća Sane u Unu - Jujina glava (trig. 349) - preko Malog Dubovika (2 km zapadno od trig. 399 - sve srez Bosanski Novi) - 1 km zapadno od Grabeža (trig. 529) - 2 km južno od Grabeža (trig. 529) - 1 km sjeverno od k. 469 - k. 469,[22] 2 km zapadno od Malovana (trig. 371),[23] 2,2 km južno od Malovana (trig. 371) - 300 m južno od raskrsnice Pobrežje - Prijedor, Pobrežje - Stari Majdan - grupa kuća u s. Lugovi, 7,5 km sjeveroistočno od Sanskog Mosta (Talijanima) - sjeverno od Debeljaka, 2 km zapadno od trig. 417 (na cesti Sanski Most - Banja Luka) - (dalje sve granična linija banjalučkog sreza): k. 547,5 km jugozapadno od Bronzanog Majdana - Dejanović (k. 556) - Mršići (k. 616) - Kozica Strana (k. 251) - k. 901 zapadno od Pavića - k. 960 - Kočića Glava (k. 889) - grupa kuća u s. Sladojević (Nijemcima) - k. 1061 (4,7 km jugoistočno od Rimskih bunara) Garevina pl. (k. 1026 - kraj granične linije banjalučkog sreza) - k. 892 - k. 886 - grupa kuća u s. Piljezani (Nijemcima) - s. Gustovara (Talijanima - most 4 km zapadno od Pajin-Dola (trig. 780) - granica jajačkog sreza: Liskovica Donja (Nijemcima) - Magaljdol (Talijanima) - trig. 902 - mlin 4 km sjeverozapadno od trig. 1132 (Zagradine) - 1,4 km istočno od trig. 1132 - 4,4 km zapadno od trig. 1132 - s. Trnovo (Talijanima) - 1 km sjeveroistočno od k. 894 (kraj granične linije jajačkog sreza) - most na jugozapadnom izlazu iz Šipova, na cesti Jezero, Sokolac - Močila (Talijanima) - Volari (Nijemcima) - Ljuša[24] - Plavšić košare (trig. 1535) — k. 1465-Somešnica (trig. 1724) - granična linija jajačkog sreza: Oštrulja (trig. 888) - Guvna (Nijemcima) - 2,4 km jugoistočno od željezničke stanice Donji Vakuf, na cesti Donji Vakuf - Bugojno, itd.

Najveći dio područja na kojem je u jesen 1941. godine formiran Prvi krajiški NOP odred, ušao je u italijansku demarkacionu zonu, izuzev Bosanskog Novog, Ljubije i prostora na lijevoj obali rijeke Sane počev od Pobrežja preko B. Japre do Bosanskog Novog.

Kada je postignut sporazum o demarkacionoj liniji, iz Sanskog Mosta povukla se njemačka jedinica (streljačka četa), a u Sanski Most su 8. maja 1941. godine ušli Italijani.[25] U ostalim gradovima italijanskog demarkacionog područja već su bile italijanske trupe koje su taj kraj zaposjele neposredno nakon njemačke okupacije u aprilskom ratu.

21) Stevo Trikić, Uspostavljanje vlasti NDH i ustaški teror u Drvaru, Zb. »Drvar 1941-1945«, Skupština opštine Drvar, 1972, knj. 1, str. 208-211.
22) Originalan dokument u Vojnom arhivu u Postdamu je prilikom požara oštećen, pa je uz ovu kotu vjerovatno pisalo »istočno od k. 469«; (S. Odić, n. dj., str. 523. i napomena 49).
23) Isto, nedostaje podatak koliko kilometara ili metara zapadno, S. Odić, n. dj., str. 523, napomena 50.
24) I ovdje je izostala puna riječ, ali se može zaključiti da je riječ o Ljuši. (S. Odić, n. dj., str. 523, napomena 51).
25) S. Odić, n. dj., str. 524-525.

3. *Pod okupacijom do jula 1941. godine*

Već od 10. aprila 1941. godine, nakon proglašenja takozvane Nezavisne Države Hrvatske (NDH), a naročito neposredno pred dolazak njemačkih trupa, i na ovom području su se pojavili iz ilegale u malom broju ustaše i njihove pristalice. Napuštajući svoje dužnosti, neki sreski načelnici su po uzoru na prevrat 1918. godine predložili viđenijim građanima sva tri naroda (odnosno četiri, tamo gdje su živjeli i Jevreji), da formiraju odbore koji će održavati red do dolaska okupatorskih trupa. Tako su učinili i u Sanskom Mostu, pa su taj odbor nazvali »Narodni odbor«, čiji su članovi nosili oko ruke bijelu traku. I u Bihaću je bio formiran takav odbor za doček njemačkih trupa, na čijem je čelu bio tadašnji gradonačelnik Muho Galić. Međutim, odbor je djelovao veoma kratko, tek dan-dva, pošto su ustaše i proustaški orijentisani članovi isključili iz ovih odbora Srbe i Jevreje, a umjesto bijelih traka na ruke stavljali hrvatsku trobojku.[26] Ti odbori su imali zadatak da dočekaju okupatorske trupe i da organizuju naoružane ljude koji će održavati red.

Jedan od takvih odbora pojavio se i u Cazinu koji je 11. aprila 1941. pred zgradom Opštine, u centru gradića, organizovao politički zbor posvećen proglašenju tzv. Nezavisne Države Hrvatske. Na zboru su govorili dr Osman Kulenović, advokat iz Bihaća, koji će uskoro u prvoj ustaškoj vladi, imenovanoj 16. aprila 1941, postati njen potpredsjednik. Zbor je otvorio Ale Omanović, pristalica desnog krila Hrvatske seljačke stranke, koji je zatim postao prvi ustaški logornik u Cazinu, a na tom zboru je pozvao Cazinjane da s hrvatskim trobojkama dočekaju njemačke trupe.[27]

Prilikom rasula vojske Kraljevine Jugoslavije, u nekoj pozadinskoj jedinici u Bihaću, našao se kao rezervni poručnik, i od ranije poznati ustaša Viktor Gutić.[28] Sa još jednim rezervnim poručnikom, učiteljem Ademom Haračićem,[29] on se 11. aprila zatekao u Ripču, na dan kada su njemački avioni bombardovali Bihać (kao i Prijedor i Banju Luku), pa je naredio da se izvjese bijele zastave kao znak predaje, zbog čega je došao u sukob s grupom naprednih Ripčana, omladinaca.[30]» Njih dvojica su tada otišla za Bihać, pošto su saznali za proglas o stvaranju NDH. U Bihaću se Gutić susreo sa grupom proustaških elemenata i započeo rad na formiranju nove vlasti - ustaške. Prije dolaska njemačkih kolona u Bihać, još dok se posadni bataljon vojske Kraljevine Jugoslavije kretao cestom Ripač- Bihać, advokat dr Viktor Gutić je u Bihaću izdao slijedeći proglas-plakat:

26) Branko J. Bokan, Sanski Most, I dio, str. 269.

27) Mirko Turić, Od fašističke okupacije do Bihaćke kule 1941, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 154.

28) Viktor Gutić, doktor prava, advokat, rođen 1901. Od 1930. prišao ustašama dr Ante Pavelića. Više puta osuđivan, ali pretežno na novčane kazne zbog rasturanja ustaških letaka. Na 15 mjeseci zatvora osuđen je novembra 1932. godine. U zatvoru u Sremskoj Mitrovici bio u istoj ćeliji sa ustaškim teroristima Jurom Rukavinom, Jurom Frkovićem i drugima. Po izlasku iz zatvora nastavio s ustaškim djelovanjem. U NDH bio ustaški stožernik u Banjoj Luci, a potom veliki župan. Kao ratni zločinac 1947. godine osuđen ie na smrt i obješen.

Milan Vukmanović, Bilješke, »Banjaluka u radničkom pokretu i NOB«, Institut za istoriju u BanjaluciJ981, str. 377.

29) Ubrzo potom Adem Haračić je pozvan u domobranstvo kao rezervni oficir. Poslije rata bio je na rukovodećim dužnostima u Kaknju, pa je 1965. godine postao i savezni poslanik, kada sam se s njim ponovo susreo.

30) Autor ove knjige bio je u toj grupi naprednih omladinaca koja se sukobila sa Gutićem i Haračićem. Od gostioničara Đone Diklića, u čijoj su gostioni sjedila ova dvojica, saznali smo da mu je dr Viktor Gutić naredio da izvjesi bijelu zastavu, dok smo mi tražili da je skine. (Diklića su strijeljali Nijemci i ustaše kao saradnika NOP-a pri završetku drugog svjetskog rata.)

HRVATSKI NARODE!

Braćo Muslimani i Katolici!

Kako Vam je poznato propala je Vaša tlačiteljica Kraljevina Jugoslavija.

Na njezinim ruševinama stvorena je Nezavisna Država **HRVATSKA** na cijelom povijesnom i narodnosnom teritoriju.

Odmah imaju da se izbrišu svi znaci našega ropstva, kao grb, zastava, kraljevske slike bivše Jugoslavije i t. d.

U Zagrebu je stvorena vlada za Državu Hrvatsku, u koju je svakako uključena i Bihaćka Krajina, pa je sveta dužnost svih nas, da se naredbama naše Vlade pokoravamo.

U ime HRVATSKE VLADE u kotaru bihaćkom, bos. Krupskom Cazinskom i bos. Petrovačkom preuzeo je danas sveukupnu vlast **Ivan Bunić, odvjetnik** iz Bihaća, te njegovi saradnici i savjetnici **Dr. Osman Kulenović**, odvjetnik iz Bihaća i **Murat Ibrahimpašić**, posjednik iz Bihaća.

Pozivam sve Vas, da se naredbama gornje trojice hrvatskih ustaških pretstavnika pokoravate, i da ih u njihovom radu svesrdno potpomažete.

Bihać, 13. travnja 194.

Ustaški stožernik:
Dr. Viktor Gutić s. r.

Prvi ustaški proglas u Bosanskoj krajini objavljen u Bihaću, 13. IV 1941.

31) Ovaj proglas-plakat sačuvao je bihaćki trgovac Boško Bosnić, koii je nakon protjerivanja iz rodnog grada uspio da se prebaci u Beograd. Faksimil plakata-proglasa prvi put ie publikovao njegov sin Petar Bosnić u listu »Politika« od 19. oktobra 1986. Plakat-proglas u ličnoj arhivi Petra Bosnića.

Bio je to, po svemu, prvi ustaški proglas na području Bosanske krajine. Iz sadržaja proglasa-plakata vidi se da Gutić u ime »Hrvatske vlade«[32] određuje da vlast u četiri sreza (Bihać, Krupa, Cazin i Petrovac) preuzima bihaćki advokat dr Ivan Bunić sa svoja dva saradnika i savjetnika: advokatom dr Osmanom Kulenovićem i posjednikom Muratom Ibrahimpašićem. Poslije toga, Gutić je krenuo sa Ademom Haračićem za Bosansku Krupu, gdje je učitelja Šefika Tatlića i školskog nadzornika Ivana Holuba zadužio da preuzmu vlast u ovom srezu. Potom su Gutić i Haračić produžili u Bosanski Novi i Prijedor, gdje su organizovali jezgra ustaške vlasti. Sedamnaestog aprila 1941. godine stigao je u Banju Luku. Kao ustaški povjerenik za područje bivše Vrbaske banovine,[33] po dolasku u Banju Luku Gutić je, nakon dobijenih instrukcija, izvršio zvanična postavljenja u središtima krajiških srezova (kotara).

Pred njemačke trupe, koje su preko Ličkog Petrovog Sela, Željave i Baljevca 13. aprila kretale prema Bihaću, da ih pozdravi, na Zavalje je izašao Huseinbeg Ibrahimpašić sa još dvojicom istomišljenika.[34]

Svojim vojničkim poretkom, naoružanjem i izgledom njemačke trupe su ulijevale strah kod građanstva i svih onih koji su vidjeli njihovu dugu motorizovanu kolonu u kojoj nijedan vojnik nije išao pješice. Kolona je više od četiri dana bez zastoja prolazila kroz grad i nastavila put prema Ripču, Petrovcu, Ključu i Sarajevu.

Kolone njemačkih divizija nigdje nisu naišle na ozbiljniji otpor Jugoslovenske vojske, pa je Štab njemačke 132. pješadijske divizije i mogao u svom operacijskom dnevniku da zabilježi daje nastupanje trupa »... primilo karakter ulaska u oslobođenu zemlju. Praznički odjeveno stanovništvo klicalo je našim vojnicima.«[35]

Tako je bilo i u Sanskom Mostu. Novoformirani odbor je izašao s grupom građana na doček njemačke vojske u ulicu što od Pobriježja vodi ka centru grada. Culi su se poklici Hitleru, a pojavile su se i dvije-tri hrvatske zastave. Ustaški odbor je potom organizovao svečani prijem u čast dolaska njemačke vojske.[36]

Poslije ulaska njemačkih trupa u svako naselje, Nijemci su lijepili po zidovima plakate s raznim naredbama za čije kršenje ili neizvršenje su prijetili smrtnom kaznom. Uveden je i policijski čas. Među prvim proglasima njemačkih okupacionih vlasti, bila je naredba stanovništvu da preda oružje i vojnu opremu kojom raspolažu, a Srbi i radio-aparate. U mjestima kroz koje prolazi željeznička pruga, njemačke patrole su dočekivale vozove i skidale vojnike koji su se vraćali kućama, zatvarale ih u osnovne škole i druge javne zgrade kao privremene logore. Hrvate i Muslimane su, uglavnom, puštali kućama, a Srbe, Crnogorce, Makedonce, Slovence i ostale otpremali u Njemačku, u zarobljeničke logore. U aprilskom ratu Nijemci su na tlu Jugoslavije zarobili oko 368.000 ljudi, a Italijani oko 30.000, ukupno oko 398.000, od kojih su Nijemci otjerali u zarobljeničke logore u Njemačkoj oko 200.000, a Italijani u Italiju oko 10.000 ljudi. Od ovog broja

32) Istog dana, 10. aprila 1941, kada je Radio-Zagreb objavio proglas o proglašenju »Nezavisne Države Hrvatske« i proglas dr Vlatka Mačeka, kojim - ovaj do tada potpredsjednik Vlade Kraljevine Jugoslavije - traži od hrvatskog naroda da se pokore novoj vlasti i s njom »iskreno sarađuju«, Slavko Kvaternik je u ime Pavelića imenovao tzv. »Hrvatsko državno vodstvo«, u koje je postavio svoje dotadašnje saradnike u separatističkom pokretu protiv Jugoslavije, i neke ustaše koji su se tih dana vratili iz emigracije iz Njemačke, ali je već 16. aprila 1941. po dolasku u Zagreb Pavelić umjesto Kvaternikovog »Hrvatskog državnog vodstva« imenovao »Hrvatsku državnu vladu«. (Ferdo Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije, VIZ, Beograd 1970, str. 206,

33) Milan Vukmanović, n. dj.. Bilješke, str. 377.

34) Huseinbeg Ibrahimpašić je bio potom predsjednik ustaškog građanskog poglavarstva (općine) u Bihaću, do oslobođenja grada, novembra 1942. (Vinko Markotić, Neustrašive udarne grupe mladih Bišćana, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 125.)

35) Slavko Odić, Bosanska krajina u aprilskom ratu, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 519.

36) Mirko Vranić, nosilac Partizanske spomenice 1941, kazivanje autoru, jul 1959.

oko 90 odsto bili su Srbi a 10 odsto Slovenci, Crnogorci, zatim, jugoslovenski orijentisani oficiri Hrvati i Muslimani i oficiri Jevreji.[37] Među tim zarobljenicima bilo je mnogo ljudi i s područja Bosanske krajine.

Nijemcima su u hvatanju vojnika Kraljevine Jugoslavije u naseljima pomagali žandarmi, ustaše i oni koji su im prišli tih dana. Nisu to bile organizovane ustaše kao ni Mačekova građanska ili seljačka zaštita, jer takvih organizacija u ovim krajevima nije bilo. Bili su to pojedinci okupljeni u manje grupe (5-6), koji su željeli da se u prevratu domognu i vlasti i bogatstva. U nizu krajiških mjesta oni su to činili i prije dolaska okupatorovih trupa. Činjenica da su se pojedine grupe vojnika Kraljevine Jugoslavije odlučnim držanjem spasile razoružavanja i nastavile put, pokazuje samoniklost i nesigurnost tih ustaških i proustaških grupa tada još bez oslonca u okupatoru. Iz takvih ustaških grupa ubrzo će se stvoriti jezgra ustaške organizacije u svakom srezu ovog kraja.

Mnogi vojnici su pred svojim kućama bili hvatani i otpremani u sabirne logore, a potom u zarobljeništvo. Ipak je velik broj uspio da se kroz sve zasjede na mostovima i raskrsnicama, čak i iz prihvatnih logora i kompozicija sa zarobljenicima, izvuče i pobjegne kućama. Donosili su vojničku opremu: odjeću, puške, pištolje, municiju, bombe, poneki i puškomitraljez.

Vojnici njemačke oklopne divizije prodirali su naprijed, popravljali su za svoje potrebe mostove, razminirali one koji nisu bili porušeni i lijepili plakate po naseljima. A njemačke jedinice drugog ešalona odvajale su svoje dijelove za posadne jedinice u većim mjestima. Oficiri su zaposjedali najbolje stanove u naseljima, posebno štampanim novcem dolazili su do robe koja je u Njemačkoj odavno bila racionisana: štofove, kafu, čokoladu i ostalu robu, pakovali su i otpremali porodicama u Njemačku i Austriju. Besplatno su uzimali robu iz radnji Srba i Jevreja - kao ratni plijen. Bilo je slučajeva kada su iz trgovina uzimali sanduke sa šećerom kojim su hranili svoje konje.

a) *Formiranje ustaške vlasti i njeno djelovanje*

Ustaška vlast se postepeno organizovala pošto je na ovom području uglavnom živjelo srpsko i muslimansko stanovništvo, pa je bilo veoma malo ustaša koji su prije rata položili ustašku zakletvu. Međutim, među pristalicama Hrvatske seljačke stranke bio je izvjestan broj separatistički orijentisanih. Do stvaranja NDH, koliko je poznato, nije bilo ustaša Muslimana, već su se za ustaše opredjeljivali isključivo Hrvati, a od okupacije aprila 1941. godine u ustaše ulaze i Muslimani.

U srezovima sa novim nazivom kotarevi, najprije su postavljeni ustaški logornici kao organi političke vlasti i kotarski predstojnici kao organi upravne vlasti. Obnovljene su žandarmerijske stanice, nazvane oružničkim postajama. Iz njih su izbačeni Srbi, ostali su Hrvati i Muslimani. Izvršena je smjena među pripadnicima mjesnih policijskih ustanova, iz kojih su isključeni Srbi a zadržani ili primljeni novi Hrvati i Muslimani. Tokom proljeća 1941. godine izvršenaje smjena i opštinskih načelnika (predsjednika) u svim opštinama ovog područja, sa novim nazivom općinska poglavarstva. Bilo je primjera da na području neke opštine nije bilo Muslimana ili Hrvata pa su dovođeni sa strane i postavljani na tu dužnost. U Lušci Palanci dužnost predsjednika Opštine trebalo je da preuzme Tomo Cvitković, ugledni Hrvat iz sela Bošnjaka, ali je on to odbio smatrajući da u mjestu s ogromnom većinom Srba (98,93 odsto), predsjednik treba da bude Srbin, pa je sa još nekim Hrvatima tada predložio da to bude Pero Batoz, Srbin, što su ustaške vlasti nerado odobrile, a Batoz još teže prihvatio.[38]

37) Velimir Terzić, n. dj., knj. 2, str. 472.

38) Mićo Došenović, nosilac Partizanske spomenice 1941, kazivanje autoru, decembar 1975.; Branko J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, izdanje Skupštine opštine Sanski Most, 1980, knj. 2, str. 11.

Većih izmjena među knezovima, odnosno, muktarima u selima i mahalama nije bilo, jer im je tu valjao čovjek koji najbolje poznaje ljude i stanje u selu, a ne neko nepoznat sa strane.

Zabavljeni svojim brigama, udaljeni od opštinskih i sreskih centara, bez štampe, radija i si., seljaci dugo nisu znali daje osnovana NDH, smatrajući da vladaju Nijemci. U neka srpska sela zvanični predstavnik nove vlasti (oružnik, ustaša i si.) došao je tek juna ili jula 1941, a u neka nikada zbog ustanka protiv okupatora i njegovih slugu.

Da bi što prije stvorila svoje oružane formacije, ustaška vlast je odmah pozvala u vojsku mladiće od 20 godina, Muslimane i Hrvate. Stvarala je i ustaške jedinice u koje su primani uglavnom mladi ljudi. Do rata su mnogi od njih bili pristojni mladići, ali su ih ustaše zavele uz obećanja da će dobiti državni posao, srpska imanja i mnoge privilegije ako vjerno služe ustaškoj NDH i Anti Paveliću.[39'] Njima su se priključili i siromasi, kao i oni zadojeni zlom. Tako se u ustašama našao pretežno nepismen ološ iz grada i sela, a na čelu ustaških organizacija i državnih institucija NDH bili su pojedini političari iz bivše Hrvatske seljačke stranke ili Jugoslovenske muslimanske organizacije: advokati, sudije, činovnici, učitelji, trgovci, gostioničari, posjednici i ostali. Ustaškoj vlasti su prišle vođe JMO: dr Osman Kulenović, advokat iz Bihaća koji je postao potpredsjednik prve ustaške vlade u Zagrebu,[40'] a čiji je brat, takođe advokat Džafer Kulenović bio kasnije na dužnosti potpredsjednika ustaške vlade,[41'] Husein Muratbegović, književnik i učitelj, ustaški logornik u Krupi i Novom;[42'] dr Smajo Gradaščević, prvi predsjednik ustaškog Prijekog suda u Bihaću;[43'] dr Salih Hadžialić, podžupan u Bihaću;[44'] dr Mehmed Alajbegović, sudija iz Bihaća, ustaški funkcioner, prvo ministar skrbi, a zatim ministar vanjskih poslova NDH itd.;[45'] dr Ibro Ibrahimpašić, sudija u Sanskom Mostu i član ustaškog odbora za vrijeme pokolja Srba u ljeto 1941. godine;[46'] Husein Alić iz Kulen Vakufa, profesor, pobočnik ustaškog stožera u Sarajevu i veliki župan Župe Sana i Luka;[47'] Himzo Pašić-Rešić, posjednik iz Sanskog Mosta i predsjednik mjesne organizacije HSS do rata, a za vrijeme pokolja Srba u ustaškom odboru i na čelu gradske opštine;[48'] Hakija Hadžić, profesor iz Sarajeva - ranije istaknuti pristalica HSS iz redova Muslimana, postao je uz Božidara Bralu i Juru Francetića ustaški povjerenik za Bosnu i Hercegovinu, koji je u tom trijumviratu bio zadužen za uspostavljanje organa upravne vlasti u Bosni i Hercegovini i za organizovanje delegacija koje su išle na poklonjenje Paveliću ili mu slali rezolucije. Tako ie delegacija Muslimana Bosanske Krupe, predvođena hodžom Smailom Mujakićem, 30. maja 1941. godine, bila kod Pavelića u Zagrebu.[49']

39) Salih Gonilović, Okupacija i teror ustaša u okolini Ključa, Zb. SREZ KLJUČ U NOB, Opštinski odbor SUBNOR Ključ, 1980, knj. 1, str. 243.
40) »Narodne novine«, Zagreb, 17. IV 1941.
41) »Narodne novine«, 10. XI 1941.
42) »Hrvatski narod«, Zagreb, 29. V 1941.
43) »Narodne novine«, 18. juna 1941.
44) Arhiv Hrvatske, Fond Sabora NDH, neregistrirano; Hrvatski narod, 28. VI 1941.
45) Isto.
46) B. J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. 2, str. 10. i 18.
47) Arhiv Hrvatske, Fond Sabora NDH, neregistrirano.
48) Milan Milievć, nosilac Partizanske spomenice 1941; B. J. Bokan, Sanski Most, I. dio, str. 270.
49) Tom prilikom je hodža Mujakič Paveliću uručio Rezoluciju ispred svojih vjernika, u kojoj je, pored ostalog, pisalo i ovo:
»Vama, Poglavniče, kao nosiocu nove i sretne ere, stavljamo se na raspolaganje, spremni za dom imovinu i živote položiti s tim uvjerenjem, da za nas Muslimane, iza teškog i barbarskog razdoblja, nikada nije kucnuo sretniji čas ni došao ljepši dan, od kada ste Vi, Poglavniče, došli na čelo naroda i države Hrvatske. . . . . Svoje oči samo u Vas upiru i svi iz dubine duše mole Boga, da Vas održi zdrava i čila na diku i ponos naroda Hrvatskog te mile nam domovine Slobodne i Nezavisne Države Hrvatske«.
(Hrvatsko gospodarstvo, br. 17. od 31. maja 1941. Milan Zorić, Drvar u ustanku 1941, izd. Sloboda, Beograd 1984, str. 29. i prilog-faksimil lista »Hrvatsko gospodarstvo«.

Događaji koji su uslijedili tokom ljeta 1941. godine, u periodu realizacije krvavih ustaških planova, naročito genocida nad Srbima i Jevrejima, pokazali su koliko je takav stav hrvatskih i muslimanskih reakcionarnih krugova bio poguban za naše narode. Vjerske suprotnosti i fanatizam, privredna i kulturna zaostalost i neprosvjećenost, odsustvo ozbiljnijeg uticaja revolucionarnog pokreta, ustaška propaganda o pokoljima muslimanskog življa od strane Srba kada je ustanak već počeo doprinosili su da se jedan dio Muslimana i Hrvata u srezovima: Cazin, Bos. Krupa, Bihać, Bos. Novi, Ključ, Prijedor i Sanski Most, koji, inače, nisu imali jasnu predstavu o fašizmu i ustaškoj ideologiji, priklonili ustaškoj vlasti i tako nesvjesno stali na stranu ustaša u njihovoj akciji protiv Srba.[5®]

Međutim, bilo je dosta Muslimana koji su odbili da učestvuju u ustaškoj vlasti. Pomagali su Srbima i Jevrejima u tim teškim vremenima i posredno ili neposredno uticali na druge Muslimane da odbiju učešće u vladavini i teroru ustaške NDH. Prije svih treba spomenuti uglednog bivšeg senatora Nuriju Pozderca, koji će kasnije, krajem 1942. godine u slobodnom Bihaću preuzeti dužnost potpredsjednika Izvršnog odbora Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), a naredne godine poginuti na Sutjesci, zatim, učitelje - braću Osmana i Sulejmana Redžića iz Bihaća; braću Smaila, Mehmeda i Ahmeta Ibrahimpašića, koje će Nijemci i ustaše istog dana ubiti pri kraju rata; Atifa Zameticu, učitelja; Omer-hodžu Lipovaču, kojeg će ustaše ubrzo uhapsiti i mučiti zbog saradnje sa partizanima, sva petorica su iz Ripča; Sulju Suljića, prvaka Radikalne stranke iz Ljusine kod Bosanske Krupe; Džaferbega Biščevića, do dolaska ustaša gradonačelnika u Sanskom Mostu, koji je spasavao Srbe; zatim Muharem-hodžu Karadžića, zvanog Hodža Karadža iz Sanice, koji je zabranio svojim rođacima koji su prišli ustašama da dolaze u njegovu kuću, i koji je održavao veze sa partizanima, kao i niz drugih, poštenih Muslimana.

Neki, uglavnom stariji Muslimani mislili su da im NDH pruža mogućnost da bar u svom rodnom kraju povrate primat koji su imali do propasti Turskog carstva. Tih dana se često čulo: »Dosta je bilo srpske vlasti. Sada mi treba da vladamo!« Malobrojni propali begovi kojima je agrarna reforma 1918-1922. godine oduzela zemlju koju su već obrađivali dotadašnji kmetovi, a sada slobodni seljaci, nadali su se da će sada povratiti izgubljeno. Zato se dogodilo da su poneki od njih sa ustašama izvršili masovni pokolj nad Srbima ljeta 1941. godine, dok su ostali razumniji, pošteni i bolje upoznati sa situacijom u svijetu i stanjem u zemlji, bili podalje od takvih zločina ustaša i njihovih pristalica.[51']

Pošto u Kraljevini Jugoslaviji mnogi Hrvati nisu ostvarili svoje nacionalne težnje, shvatili su osnivanje NDH kao mogućnost ispunjenja cilja političke borbe u vrijeme Kraljevine Jugoslavije.

Ovdje je neophodno reći da srpski narod tada nije imao udjela u vlasti nad Hrvatima i Muslimanima, već velikosrpska buržoazija u zajednici s hrvatskom i muslimanskom buržoazijom. Srpski narod je u ovim krajevima živio u istom siromaštvu i bijedi kao hrvatski i muslimanski, isto veoma nepismen, gladan, bos, bez osnovnih uslova za normalan i snošljiv život.

Nakon osnivanja, NDH je izvršila administrativnu podjelu na županije, kotareve, općine i sela. Ovo područje Bosanske krajine ušlo je dijelom u sastav Velike župe Krbava i Psat sa sjedištem u Bihaću (kotarevi: Bihać, Krupa, Cazin, Bosanski Petrovac, Bosansko Grahovo, kao i lički kotarevi: Korenica i Donji La-

50) Dr Dušan Lukač, Ustanak u Bosanskoj krajini, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1967, str. 53.
51) Osman i Džafer Kulenović, Smajo Gradašević, Husein Muradbegović, Mehmed Alajbegović, Ibro Ibrahimpašić i niz drugih bili su iz begovskih porodica.

pac), i u sastav Velike župe Sana i Luka, sa sjedištem u Banjoj Luci (kotarevi: Banja Luka, Ključ, Kotor Varoš, Prijedor, Sanski Most), dok je Velikoj župi Gora, sa sjedištem u Petrinji, pripao srez Bosanski Novi; a Velikoj župi Pliva i Rama, sa sjedištem u Jajcu, srez Glamoč. Srezovi (kotarevi) su ostali uglavnom isti, kao i opštine (općine).[52)]

Čitavo područje Bosanske krajine nazvano je »hrvatska krajina« koju su ustaše proglasile »srdcem Hrvatske države«, a Muslimane »cvijet Hrvatstva«, kako bi prigrabili Bosnu i Hercegovinu. Zato se planiralo pretvaranje Banje Luke u glavni grad i sjedište vlade NDH, ali se zbog izbijanja ustanka u Bosanskoj krajini i njegovog uspješnog razvoja od toga odustalo.

b) *Ustaše*

Neposredno nakon ujedinjenja i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, pored mnogih političkih stranaka, postojala je i »Hrvatska stranka prava« (HSP). Okupljala je malobrojne tzv. frankovce, sljedbenike Josipa Franka, osnivača velikohrvatske šovinističke stranke »Čista stranka prava«. Međutim, ova grupacija je imala veoma mali broj pristalica, pa je na izborima 1923. godine dobila svega 8.089 glasova, a 1925. godine samo 3.064 glasa. Jedan od prvaka Hrvatske stranke prava bio je i zagrebački advokat Ante Pavelić, koji je na izborima 1927. godine postao jedini poslanik ove stranke u parlamentu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Krajem 1928. godine Ante Pavelić je stvorio ilegalnu poluvojničku organizaciju »*Hrvatski domobran*«, koja je imala svoje »rojeve«, i u svakom od njih od tri do pet članova. Ali, već 7. januara 1929. godine on osniva novu ilegalnu organizaciju »*Ustaša, Hrvatska Revolucionarna Organizacija*« (UHRO) na teritorijalnom principu: osnovna jedinica je roj sa rojnikom na čelu; skup više rojeva na području opštine čine tabor s tabornikom na čelu; skup tabora u kotaru čini logor s logornikom na čelu, a skup logora u okrugu (županiji) sačinjava stožer sa stožernikom na čelu. Na čelu cjelokupne organizacije UHRO je Glavni ustaški stan (GUS) sa poglavnikom. Kao organi GUS-a su dvanaest doglavnika i sedam poglavnih pobočnika.[531] (Međutim, sve je to bilo samo na papiru, kao zamisao. Tokom narednih godina u ilegalnosti samo ponegdje na tlu Savske i Primorske banovine, a od 1939. godine na tlu Banovine Hrvatske i banovina koje su zahvatale Bosnu i Hercegovinu, formirani su ustaški rojevi, tabori i logori, zapravo njihova jezgra.)

Nakon proglašenja diktature 6. januara 1929. godine, kada su zabranjene sve političke partije, Ante Pavelić je 17. januara 1929. godine pobjegao u inostranstvo i tamo se priključio ostalim hrvatskim emigrantima i separatistima. Najprije u Beču, a potom u Italiji, Pavelić razvija djelatnost protiv Kraljevine SHS, okuplja hrvatske separatiste i stvara ustaške centre.

Do preddolazak u Hrvatsku aprila 1941. godine, čitav ustaški pokret u inostranstvu imao je samo nekoliko stotina aktivnih članova, a u zemlji manje grupe koje su se okupljale oko pojedinih istaknutijih frankovaca u Zagrebu i drugim gradovima Hrvatske, Bosne i Hercegovine.[54']

52) Hrvatski narod, Zagreb, 5. VI 1941; Narodne novine, 19. VI i 31. VII 1941. i Hrvatska krajina, Banja Luka, br. 2 od 23. IV 1941.
53) Slavko Odić, Ustaški pokret i katolička crkva u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Zb. SREDNJA BOSNA U NOB, knj. 1, str. 247.
54) Slavko Odić, Ustaški pokret i katolička crkva ..., str. 248-250.

Međutim, punu podršku ustaškom pokretu pružili su kao vrhovno vodstvo katoličke crkve u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, naročito njihove omladinske organizacije »Veliko križarsko bratstvo« i »Veliko križarsko sestrinstvo«, tako i mnogi iz vodstva Hrvatske seljačke stranke đr Vlatka Mačeka, prije svega njene oružane formacije: Hrvatska građanska zaštita (HGZ) i Hrvatska seljačka zaštita (HZS), koje su kao organi HSS-a formirane početkom 1940. godine, i to nakon sporazuma Cvetković-Maček (26. 8. 1939. godine). Nakon formiranja NDH, Slavko Kvaternik, koji je objavio proglas o njenom osnivanju, izjavio je: »Zvonko Kovačević je zbilja najviše doprinijeo osnutku NDH, jer je kao zapovijednik Mačekove zaštite čitavu zaštitu stavio meni na raspoloženje .. .«[55)]

Katolička crkva u nizu svojih publikacija objavljenih u Zagrebu, Vatikanu i drugdje, podržavala je program ustaša, da bi nakon osnivanja NDH već 27. aprila 1941. godine objavila: *»Mi novu slobodnu Hrvatsku pozdravljamo kao kršćansku, katoličku državu«.*[56)] (Sve podvučeno u originalu, napomena BB.)

I Alojzije Stepinec, nadbiskup zagrebački, u svojoj okružnici od 28. aprila 1941, nakon što je posjetio Antu Pavelića i od njega dobio izjavu da će katolička crkva u NDH »imati slobodu u svom djelovanju«, obraća se hrvatskom svećenstvu, kao »sin hrvatskog naroda« i »još više kao predstavnik Svete Stolice«. On, potom, poziva na podršku i saradnju s ustašama, pa, između ostalog, piše: »Poznavajući muževe, koji danas upravljaju sudbinom Hrvatskog naroda mi smo duboko uvjereni, da će naš rad naići na puno razumijevanje i pomoć. Mi vjerujemo i očekujemo, da će Crkva u uskrsloj Državi Hrvatskoj moći u punoj slobodi naviještati neoborive principe vječne Istine i Pravde... Odazovite se stoga spremno ovome pozivu na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja Nezavisne Države Hrvatske.«[57']

Na području NDH Katolička crkva imala je dvije nadbiskupije: zagrebačku i sarajevsku i osam biskupija Oba nadbiskupa, zagrebački dr Alojzije Stepinac i sarajevski Ivan Šarić, i svi biskupi izuzev mostarskog biskupa fra Alojzija Mišića, otvoreno i bezrezervno bili su uz ustaški režim. Slijedeći njih, krenuo je tim putem i znatan dio nižeg katoličkog klera, iz čijih redova su bili zloglasni ustaški koljači - sveštenici fra Miroslav Filipović, zvani Majstorović, kapelan u samostanu Petrićevac kod Banja Luke; fra Petar Berković, župnik iz Drniša; fra Ilija Tomas, župnik u selu Klepcima kod Čapljine; zatim sveštenik Antun Ćurić, fra Josip Astaloš, Dionisije Juričev i još mnogi drugi.[58'] Međutim, u redovima nižeg sveštenstva bilo je ljudi koji su bili protiv ustaškog genocida nad Srbima i Jevrejima, pa su izbjegavali da na silu prekrštavaju pravoslavce u katoličku vjeru.

U formiranju takvih stavova katoličke crkve prema ustašama, kao i prema pravoslavcima, odnosno, Srbima, veliku ulogu je imao i katolički sveštenik Krunoslav Draganović,[59'] najprije objavljivanjem u zagrebačkoj nadbiskupskoj tiskari rada »Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i sad« 1934. godine, a potom u vatikanskoj publikaciji »Orijentalia Christiana Periodica«, svezak III, 1937. godine,, rada »Massenübertrite von Katholiken zur 'Orthodoxie' im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft« (»Masovni prelazak katolika na hrvatskom jezičnom području za vrijeme turske vladavine na 'pravoslav-

55) Mladen Colić, Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941, Delta-Pres, Beograd 1973, str. 111.
56) Katolički tjednik, br. 17. od 27. 4. 1941. godine, str. 1, Mir i sloboda.
57) Okružnica nadbiskupa dr Alojzija Stepinca u vezi sa proglašenjem NDH. Katolički tjednik, br. 19. od 11. maia 1941, str. 6.
58) Slavko Odić, Ustaški pokret i katolička crkva ..., str. 262.
59) Krunoslav Draganović, katolički sveštenik, početkom 1945. pobjegao u inostranstvo, a onda se dvadesetak godina kasnije vratio u Zagreb pa prešao u Sarajevo, gdje je živio u katoličkom samostanu nedaleko sarajevske katedrale. Pisao i objavljivao radove u izdanjima katoličke crkve.

lje'«). Osnovno u njegovom pisanju je to da je u Bosni i Hercegovini živilo samo katoličko hrvatsko stanovništvo, da su u srednjem vijeku pod strahovitim terorom pravoslavlja katolici prešli na pravoslavnu vjeru, kao i da su mnogi prešli na islam. Budući da te pokrajine treba da budu hrvatske, odnosno da budu u NDH, a ona je proklamovana kao katolička država, to je u razradi ovih postavki ustaški ideolog dr Mladen Lorković u Zagrebu 1939. godine u radu »Narod i zemlja Hrvata«, isto obradio kao politički program ustaša, ukazujući konkretno na područja koja bi trebalo primjeniti odgovarajuće mjere za izmjenu stanja. Neposredno nakon stvaranja NDH ustaški sveštenik i satnik (kapetan) dr Ivo Guberina razrađuje »potrebne operacije« jakom rukom i mačem, da bi se to stanje izmijenilo prema »shvatanju« katoličke hijerarhije i ustaškog pokreta.[60]

Zato nije nikakvo čudo da je jedan dio Hrvata i na području Bosanske krajine prihvatio NDH kao svoju državu i ustaški pokret kao njen politički pokret. Jednostavno, slijedili su mnoge svoje proustaški opredjeljene sveštenike i druge viđenije Hrvate u građanskim političkim strankama ili u građanstvu uopšte, na čijem čelu su bili: dr Viktor Gutić, advokat iz Banja Luke, ustaški stožernik i organizator ustaške vlasti na području Bosanske krajine, odnosno - bivše Vrbaske banovine,[61] dr Feliks Nedeljski, novinar, zamjenik stožernika Gutića,[62] a slijedili su ih dr Mihovil Vujičić, zamjenik predsjednika ustaškog prijekog suda u Bihaću,[63] dr Batušić (iz Varaždina), šef ustaške policije u Bihaću za vrijeme pokolja Srba u ljeto 1941. godine,[64] dr Ante Merkadić, advokat iz Banje Luke, kotarski predstojnik u Sanskom Mostu 1941. godine,[65] dr Zvjezdan Čulić, zamjenik predsjednika Prijekog suda u Bihaću jula-septembra 1941. godine,[66] dr Nikola Gros, državni tužilac u Bihaću 1941. godine,[67] dr Krenedić, šef policije u Bihaću, početkom 1942. godine,[68] sveštenici Nikola Tojčić i fra Tešić, članovi ustaškog odbora za vrijeme pokolja Srba u Sanskom Mostu u ljeto 1941. godine, i niz drugih.

Vrh rukovodećih funkcionera ustaškog pokreta na ovom području sačinjavaju uglavnom obrazovane ustaše i njihove pristalice, oružnički oficiri, nekolicina trgovaca i seljaka. Na dnu te ustaške organizacije, kao što će se vidjeti iz narednih poglavlja, javljaju se kao zločinci i izvršioci masovnih zločina polupismeni i nepismeni tek pokoji gimnazijalac i student. Srednji sloj te zločinačke organizacije činile su ustaše u raznim administrativnim i drugim poslovima u opštinskim poglavarstvima, kotarskim predstojništvima, sudovima i drugim državnim i ostalim ustanovama, ili su postali komesari oduzetih preduzeća, trgovina i drugih radnji od Srba i Jevreja, koje su pljačkali.

Međutim, mnogi ugledni Hrvati odbili su da učestvuju u ustaškoj vlasti i ostali su po strani njene aktivnosti. Tako su u Bihaću postupili Jozo Vujović, advokat, trgovci Jako Ivković i Petar Salopek, Urar Niko Pavlović i još neki. U Bihaću je bilo primjera da su i neki Hrvati, smatrani »pravašima«, ostali po strani očekujući razvoj događaja.[69] I Marko Pavičić, ugledni Hrvat iz Korjenova, sela kod Sanice, odbio je učešće u ustaškoj vlasti a prihvatio dužnost kneza samo da bi zaštitio svoje komšije Srbe, što je u dobroj mjeri i uspio.[70] Takav je bio i već

60) S. Odić, Ustaški pokret i katolička crkva ..., str. 250-252.
61) Hrvatska krajina, 20. IV 1941.
Isto, br. od 24. IV 1941.
62) Isto, od 20. aprila 1941.
63) Narodne novine, 18. VI 1941.
64) Husref Redžić, Mladi crveni grad, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 116.
65) B. J. Bokan, Sanski Most, str. 270.
66) Narodne novine, 18. VI 1941.
67) Prije ovog postavljenja dr Gros je 1941—42. bio državni tužilac kod Sudbenog stola u Bihaću. Narodne novine, 2. III 1943.
68) Husref Redžić, n. čl. str. 116.
69) S. Odić, Radnički pokret Bihaća____str. 83.
70) Marko Pavičić, Borbena saradnja Hrvata i Srba Korjenova, KLJUČ U NOB, knj. 1, str. 202-205.

spomenuti Tomo Cvitković, u selu Bošnjacima kod Lušci Palanke, Franjo Tomić u Staroj Rijeci, Ante Marijan - jedan od prvaka HSS-a u sanskom srezu, i još neki.[7]»

Kako su ustaše zahtijevale od kotarskih predstojnika oštriji kurs prema Srbima, a neki to dovoljno oštro nisu sprovodili, nadležne ustaške vlasti su nakon kraćeg vremena, već s proljeća 1941. godine smijenili neke od tek postavljenih funkcionera NDH u kotarevima, kao, na primjer, ustaškog logornika u Bihaću, advokata Ivana Bunića kotarskog predstojnika advokata Vicka Dračevca. Aprila-maja 194K"gođihe smijenjeni su i za logornika je postavljen student Pera Šimić, koji je ranije prišao ustaškom pokretu na Zagrebačkom sveučilištu, a za kotarskog predstojnika postavili su Jakova Džala, ustašu od ranije.[72'] Ustaško vodstvo zamjerilo je advokatu Vicku Dračevcu što je omogućio bjegstvo nekog komandanta puka bivše jugoslovenske vojske svojim službenim automobilom iz Bihaća do Batajnice, tj. do Beograda.[73'] Ustaški stožernik Viktor Gutić nije bio zadovoljan radom advokata dr Josipa Cerjana, prvog kotarskog predstojnika u Sanskom Mostu, pa gaje smjenio i umjesto njega postavio banjalučkog advokata dr Antu Merkadića, ipak zadržavajući Cerjana u ustaškom rukovodstvu u sanskom srezu. Međutim, Gutić nije bio zadovoljan ni Antom Merkadićem, pa je juna 1941. godine iz Banje Luke u Sanski Most poslao pravnika Ivicu Simeona, koji će tu dužnost vjerno obavljati za vrijeme masovnog pokolja Srba u Sanskom Mostu i kasnije do početka 1943. godine.[74'] Sličnih izmjena bilo je i drugdje, pošto su ustaše željele da na čelu kotareva budu samo oni koji će striktno i nemilosrdno sprovoditi ustašku politiku protiv Srba.

Zvanična imenovanja nekih ustaških logornika i kotarskih predstojnika, koji su već od vremena kapitulacije bivše Jugoslavije obavljali te dužnosti, uslijedila su nešto kasnije. Tako su krajem maja imenovani za ustaškog logornika za Bosanski Novi i Bosansku Krupu (istovremeno za oba sreza) Husein Muradbegović, književnik i učitelj iz Bosanske Kostajnice, za logornika kotara Cazin Alija Omanović, namještenik Hrvatskog Radiše iz Cazina, za logornika kotara Bihać Petar Simić, student iz Zavalja.[75'] Svi su morali da sprovedu ustašku organizaciju i predlože ostale ustaške funkcionere (tabornike, rojnike i druge). Već 6. juna Alija Omanović, logornik iz Cazina, imenovanje za pobočnika stožernika župa Sana i Luka i Krbava i Psat.[76']

Sredinom juna razdvojene su župa Sana i Luka od župe Krbava i Psat, pa su imenovani njihovi župani, za Sanu i Luku privremeno dr Viktor Gutić, a potom (jula 1941. godine) Ladislav vitez Aleman, bojnik iz Zagreba,[77'] za Krbavu i Psat za Velikog župana imenovan je Ljubomir Kvaternik, a za njegovog zamjenika (podžupana) dr Salih Hadžialić.[78'] U septembru 1941. godine Veliki župan župe Krbava i Psat postao je Josip Barišić, do tada župan Velike župe Bilo Gora u Bjelovaru.[79'] Sredinom septembra 194L godine imenovanje i posebni stožernik u stožeru župe Krbava i Psat, ustaški poručnik Marijan Sola, a u župi Sana i Luka ustaški poručnik Mirko Beljan, dok je Gutić premješten u Zagreb. U julu 1941. godine zvanično je imenovan Pivo Baković za ustaškog logornika u Glamoču.[80'] Od aprila do jeseni 1941. godine ustaški logornik sanskog sreza bio je Mile Ljevar, trgovac iz sela Sasine, a početkom novembra 1941. godine smjenio

71) B. J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. 2, str. 11, 86. i 104.
72) S. Odić, n. dj„ str. 81, Hrvatski narod, 29. V 1941.
73) S. Odić, n. dj., napomena 186, str. 81-82.
74) B. J. Bokan, Sanski Most, str. 270.
75) Hrvatski narod, 29. V 1941.
76) Narodne novine, 6. VI 1941.
77) Isto, 19. VI 1941. i od 22. VI 1941.
78) Hrvatski narod, 23, VI 1941.
79) Narodne novine, 20. IX 1941.
80) Ustaša, list, Zagreb, 28. IX 1941. i od 19. VII 1941.

a je Miro Slišković, student iz Prijedora.[8"] U Ključu je logornik bio Milivoj Vlao, šef željezničke stanice u Srnetici, dok je prvi kotarski predstojnik postao pravnik Alojz Juvan, Slovenac, dotadašnji sreski načelnik. Međutim, već nakon mjesec-dva dana njega je na toj dužnosti smjenio pravnik Mašo Kulenović.[82'] U Bosanskom Grahovu kotarski predstojnik je bio Pero Barbarić, ali ga je u ljeto 1941. godine zamjenio dotadašnji kotarski predstojnik iz Bosanske Krupe, za kojeg se u Grahovu govorilo da je u Krupi već pobio 500 ljudi. Ustaški logornik u Grahovu bio je Tomislav None Sarić, seljak iz Bosanskog Grahova.[83'] Ustaški tabornik u Drvaru bio je Vladimir Marek, ali je brzo tu dužnost predao Kazimiru Kuharskom, koji je postao predsjednik opštine.[84']

Prvi ustaški logornik u Bosanskom Petrovcu, mještanin Rifat Kulenović, pravnik, nakon što je u Zagrebu dobio uputstva »za rad«, tj kakav teror treba da sprovede nad Srbima, odmah je po povratku u Petrovac početkom jula, pustio na slobodu sve uhapšene Srbe i potom podnio ostavku, zahvaljujući se na »povjerenju« koje mu je ustaška vlast ukazala. Njegov postupak sa uhapšenim Srbima i ostavka na dužnost ustaškog logornika odjeknula je u gradu i okolnim selima. Umjesto njega za logornika je određen njegov rođak Smail Kulenović Sukaja.[85)]

Ustaške vlasti su već početkom maja 1941. godine počele osnivanje izvanrednih, odnosno, prijekih sudova. Tako je već 8. maja 1941. imenovan, »Izvanredni narodni sud« u Banjoj Luci, a 17. maja osnovani prijeki sudovi.[86'] Prvi Prijeki sud za područje Velike župe Krbava i Psat u Bihaću, uključujući i kotareve Ključ i Sanski Most, imenovanje 17. juna 1941. godine. Prvi predsjednik tog Prijekog suda bio je dr Smajo Gradaščević, njegov zamjenik dr Mihovil Vujičić, članovi Islam Lukačević i Petar Dujmović, a njihovi zamjenici Ferdo Jengić i Petar Šimić. Međutim, pošto ustaše nisu bile zadovoljne radom ovog suda, već nakon nepun mjesec dana (14. jula) zamjenili su ga novim, u kojem su zadržali samo istaknute ustaše: Ferdu Jengića za predsjednika, dr Zvjezdana Čulića za zamjenika predsjednika, Petra Dujmovića za člana suda i ustaškog logornika Petra Simića za zamjenika člana Prijekog suda. Ali, ubrzo je opet došlo do izmjena u njegovom sastavu, pa su 28. avgusta 1941. imenovani novi članovi tog Prijekog suda: Karlo Bać za predsjednika, pravnik Smail Delić za zamjenika predsjednika,[87'] članovi suda ostali su Dujmović i Šimić, a novi članovi su postali Humbert Musapa i Stanko Vindakijević, a drugi zamjenik člana postao je Sadik Ćehajić, pravnik, mještanin,[88'] i u novembru iste godine još i Maksimilijan Šmit. U takvom sastavu ovaj Prijeki sud je djelovao do 14. aprila 1942. godine, kada je ukinut, a svi nesvršeni poslovi dostavljeni na dalji rad Pokretnom prijekom sudu u Zagrebu.[89']

81) B. J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. 2, str. 99. i 346.
82) Vladimir Zita, U Ključu za vrijeme aprilskog rata, okupacije i ustaške strahovlade, Zb. KLJUČ U NOB, knj. 1, str. 236.
83) Jovo Bursać, nosilac Partizanske spomenice 1941, kazivanje autoru, 14. IX 1981.
84) Stevo Trikić, n. čl„ str. 216.
85) Hasan Mujagić, Ljudi Bosanskog Petrovca pred rat i u danima ustanka, Zb. PETROVAC U NOB, knj. 1, str. 287-8.
Prema sjećanju Ilije Došena, nakon napada na ustaško-domobranskog bojnika u Pasjaku, ustaške vlasti u Petrovcu su formirale komisiju koja je trebalo da ispita taj slučaj. U komisiji su bili: neki sudija - Hrvat, zatim, pravnik Rifat Kulenović i još neko (vjerovatno oficir ili si.). Komisija se izjutra 27.7.1941. uputila iz Petrovca na Oštrelj. Međutim, uslijedio je napad ustanika na Oštrelj, pa je sudija ubijen, a pravnik Rifat Kulenović zarobljen. Oslobodio gaje Došen i pustio da ode u Petrovac. Ubrzo potom, Kulenović je otišao iz Petrovca, ali je na putu poginuo prilikom napada ustanika na voz u kojem je bio. Kazivanje Ilije Došena autoru, 14. decembar 1984.
86) Narodne novine, 8. V 1941. i od 20. V 1941.
87) Smail Delić, pravnik, Bišćanin, imao je dobro držanje, dočekao partizane u Bihaću novembra 1942. i potom biran za predsjednika Gradskog NO odbora. U ratu poginuo u Cazinu prilikom savezničkog bombardovanja.
88) Sadik Ćehajić, takođe je imao dobro držanje, poslije rata bio je sudija.
89) Narodne novine, 18. VI 1941.

Po principu usvojenom još prilikom osnivanja ustaške organizacije 1929. godine, ustaše su do ljeta 1941. godine uspjele da na ovom području organizuju ustaške logore u svim srezovima (kotarevima), zatim, ustaške tabore u sjedištima opština gdje su živjeli Hrvati i Muslimani, pa makar vrlo malobrojni, i ustaške rojeve u skoro svim naseljima u kojima su živjeli Hrvati i Muslimani. Na čelu logora, kao što je već rečeno, bili su logornici sa svojim pobočnicima, ali je uz njih, obično, postojao još i ustaški odbor sastavljen od istaknutih funkcionera ustaške vlasti: ustaški logornik, kotarski predstojnik, predsjednik gradske opštine, predsjednik suda i sudije, katolički sveštenici, ponegdje i hodža, i još neke lojalne im ličnosti. Sjedište tog rukovodstva ustaškog logora zvalo se - ustaški stan. Oko ustaškog tabora okupljala se manja grupa istaknutijih ustaša s ciljem da sprovedu dobijene zadatke u likvidiranju srpskog stanovništva. U selima i naseljima gdje su bili rojevi sa rojnikom na čelu, uglavnom je sam rojnik o svemu odlučivao, iako su uz njega bile istaknutije ustaše. Izbijanje ustanka krajem jula 1941. godine je ubrzalo organizovanje tih tabora i rojeva jer su ustaše naoružavale stanovništvo da bi se borilo protiv ustanika, ali i da bi tako, naoružavajući civilno stanovništvo, za sebe vezali i u svoje zločinačko kolo upregli što više stanovnika, mnoge do tada nezainteresovane i neutralne ljude.

c) *Teror ustaša*

Čim su počeli preuzimati vlast i organizovati svoju državu, ustaše su pristupile progonima Srba i Jevreja. Sva ustaška kasnija djelatnost: zakonodavna, administrativna, politička, vojna i vjerska biće usredsređena isključivo na to da potpuno unište Srbe i Jevreje na području NDH, a to znači i Bosne i Hercegovine, i da se dočepaju njihovih imanja i vrijednosti. Tako se sva ta mnogostruka djelatnost slila u jednu - u zločinačko ubijanje Srba, pretvorila se u genocid nad Srbima na području NDH. Već od prvog dana uspostavljanja NDH bila je to vladavina ustaškog režima terora i nasilja čiji je osnovni cilj bio - uništenje srpskog naroda.

Prvi zadatak organa ustaške vlasti bio je razoružavanje pripadnika jugoslovenskih oružanih snaga koji su se vraćali kućama iz kratkotrajnog aprilskog rata, te pretres sela i naselja radi oduzimanja oružja i vojne opreme koji su poslije raspada Jugoslovenske vojske ostali kod civilnog stanovništva. Već u ovim akcijama ustaše su vršile razna nasilja nad mirnim stanovništvom. Ali, nisu se zadržali samo na tome. Skala njihovih represivnih mjera i terora iz dana u dan se proširivala: od šikaniranja i prijetnji vrlo brzo se prešlo na ucjenjivanje Srba, pa su samo koji dan kasnije uslijedila i ubistva nedužnih ljudi, najprije u Žegaru kraj Bihaća, krajem aprila, zatim u Sanskom Mostu 7. i 9. maja 1941, potom na Risovoj gredi, Bihaću i nizu drugih mjesta, da bi dva mjeseca kasnije došlo do strahovitog pokolja Srba na području Bosanske krajine.

Zločine koje su ustaše i njihove pristaše započele još u danima rasula vojske Kraljevine Jugoslavije, nastavile su već krajem maja kao pripadnici ustaških vojnih formacija »ustaške vojnice«, ili kao članovi teritorijalnih jedinica ustaške političke organizacije.

Ustaške vlasti su iz dana u dan izdavale razne naredbe sa prijetnjama Srbima, Jevrejima i naprednim Hrvatima i Muslimanima:

Na dan kapitulacije bivše Jugoslovenske vojske, 17. aprila 1941. objavljena je u »Narodnim novinama« (službene novine NDH) »Zakonska odredba za odbranu naroda i države«, prema kojoj se krivcem za veleizdaju smatra onaj »tko bilo na koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda, ili bilo na koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju«. Ova odredba je bila, u stvari, podloga na kojoj

su se zasnivale sve kasnije odredbe o teroru. Ovako formulisana, ona se mogla primijeniti na sve moguće slučajeve, prepuštajući optuženog samovolji ustaških vlasti.

»Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske imovine«, koja je donijeta 18. aprila, bila je upravljena isključivo protiv Jevreja. Prema njoj, prestali su važiti »svi pravni poslovi između Zidova međusobno i između Židova i trećih osoba sklopljenih unutar dva mjeseca prije proglašenja NDH, ako je vrijednost tih poslova prelazila iznos od 100.000 dinara«.

Devetnaestog aprila proglašena je »Odredba o imenovanju političkih povjerenika«, tzv. komesara u svim jevrejskim, srpskim i slovenačkim, a po potrebi i drugim preduzećima (i trgovinama, apotekama i si.).[90] Na osnovu ove »odredbe« odmah su u svim tim preduzećima i radnjama imenovani »komesari« koji su, prije svega, sav dnevni pazar preuzimali i predavali jedno vrijeme ustašama, a potom kotarskom predstojništvu.

Ustaški povjerenik za područje bivše Vrbaske banovine dr Viktor Gutić izdao je 24. aprila naredbu da: »... U toku od pet dana računajući od dana oglašenja ove naredbe imaju bezuslovno napustiti teritoriju Hrvatske države sva lica rodom i porijeklom iz krajeva bivše Srbije i Crne Gore, bez obzira da li su u javnoj ili privatnoj službi, ili u mirovini, kao i bez obzira na to, da li su stekli zavičajnost u nekoj općini na teritoriji Hrvatske države. Ovo se također odnosi i na druga lica, koja obzirom na svoj loši dosadašnji rad i vladanje u javnom životu, nijesu zaslužila da i dalje uživaju gostoprimstvo Države Hrvatske. Tko se u gornjem roku ne pokori ovoj naredbi biće silom prebačen preko granice«.

Prisilno iseljavanje srpskog stanovništva na osnovu ove naredbe poduzeto je u Bosanskoj krajini znatno prije donošenja zakonskih odredbi. Ova Gutićeva naredba je među prvima kojima se naređuje iseljenje Srba i Crnogoraca. Tek kasnije je u Zagrebu 4. juna u sporazumu s Nijemcima, utvrđen plan iseljavanja Srba iz NDH.

Stožernik V. Gutić je 28. maja izdao naredbu s ciljem da zatruje odnose među narodima Bosanske krajine, da izolira Srbe i uvuče Hrvate i Muslimane u ustašku pogromašku politiku protiv njih.

U toj naredbi piše:

> »... Za vrijeme od 22 godine Hrvatskom narodu neprijateljskog vladanja u ovim krajevima učinjene su mnogim Hrvatima Katolicima i Muslimanima lažne nepravde, koje nijesu imale nikakve stvarne ni zakonske podloge, nego su počivale jedino na izmišljotinama i sramotnim denuncijacijama sa jasnom svrhom, da se ti Hrvati, a preko njih i cijeli Hrvatski narod ubijaju materijalno i moralno.
>
> Vođen nastojanjem i željom, da se s jedne strane svaka nepravda pojedincima nanešena ispravi, a s druge strane, da se pravi krivci i neprijatelji Hrvatskog naroda upoznaju i za svoja nedjela što strožije kazne o d r e đ u j e m da se sva nedjela neprijatelja Hrvatskog naroda dolazila ona ma sa čije strane u povjerenom mi području u roku od 1 (jedan) mjesec dana prijave ovom Stožeru pismeno ili usmeno ... Pozivaju se Hrvati Katolici i Muslimani, da u smislu ove moje odredbe postupaju, te da se u svojim prijavama služe samo stvarnošću i čistom materijalnom istinom.«[91]

Ustaški stožer u Banjoj Luci je 8. juna 1941. izdao odredbu kojom se naređuje:

»1. Da se svi omladinci grko-istočne vjere (pravoslavne) upotrijebe u radu za opće dobro. Ovaj rad je lokalne prirode, a prema potrebi traje do 6 mjeseci;

2. U koliko tu nisu potrebni, mogu se ti omladinci ustupiti na prisilan rad svakoj organizaciji javnih općekorisnih radova, u kojem slučaju imaju pravo na stan i hranu.

90) Isto, 18 IV 1941. i 21. IV. 1941.
91) Hrvatska krajina, 24. IV 1941. i od 1. VI 1941.

"Određeno je, da se o radu tih omladinaca vodi evidencija i točan popis radnih dana.«[92]

Uprkos donošenju i najbrutalnijem sprovođenju navedenih i mnogih drugih naredbi sračunatih na istrebljenje Srba, ustaše pokušavaju da prikriju svoje zločine o kojima prodire istina u javnost. Oni radi toga 26. juna donose »Poglavnikovu izvanrednu zakonsku odredbu i zapovijed«.[93] »... *povodom glasina o tobožnjim progonima protivvjednog dijela pučanstva«,* kojom javno prijete *»da će svaki tko širi te glasine biti stavljen pred prijeki sud«,* proglašavajući unaprijed Jevreje krivcima, kolektivno odgovornim za širenje »lažnih« vijesti. Istom naredbom su pozvane »... *sve osobe s nehrvatskom, protuhrvatskom i nečasnom prošlošću«* da se u roku od osam dana povuku iz državnih službi! Koliko je sve to bilo perfidno, dovoljno je navesti samo jedan podatak: dva dana prije objavljivanja ove odredbe, 24. juna, ustaške vlasti u Bihaću su u 5 sati izjutra istjerale iz kuća sve Srbe i Jevreje, oko 1200 ljudi, žena i djece, i s najnužnijim prtljagom prebacili ih u Kulen-Vakuf i u Bosanski Petrovac! Tada su »... cjelokupni posjedi, trgovine, obrti, industrije, te pokretna i nepokretna imovina nestalih i već iseljenih Srba, kao i onih koji će se još iseliti, postali zakonskom odredbom Poglavnika vlasništvo Nezavisne Države Hrvatske, s kojim upravljaju i raspolažu organi Državnog ravnateljstva za ponovu«. Radi toga je 24. juna 1941. godine i formirano to »Državno ravnateljstvo za ponovu«,[94] odnosno, *državna uprava za imovinu otetu od Srba i Jevreja.* (Podvukao B. B.)

Italijanska jedinica i glazba u Sanskom Mostu, 28. maja 1941, na dočeku ustaškog stožemika dr Viktora Gutiča (prvi s lijeva), do njega dr Josip Cerjan, kotarski predstojnik

92) Hrvatski narod, 9. VI 1941.
93) Narodne novine, 26. VI 1941.
94) Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije, tom IV, knjiga 1, dok. 235 (u daljem tekstu: Zbornik IV, knj. 1);
Historijski arhiv, Zagreb, Fond ravnateljstva za ponovu, 1360, 1941.

Uz ovakve naredbe, uslijedili su i javni pozivi na uništavanje Srba i Jevreja. Najrevnosniji u izdavanju naredbi protiv Srba i Jevreja bio je dr Viktor Gutić u tom pogledu brži i efikasniji i od centralnih ustaških vlasti u Zagrebu.

Nakon što je u Zagrebu od Ante Pavelića dobio najveće pohvale i priznanja za već počinjene zločine, Gutić se vratio u Banju Luku s najširim ovlaštenjima za nastavljanje započetih progona Srba. Ubrzo zatim, 28. maja 1941, došao je i u. Sanski Most, gdje su mu mjesne ustaške vlasti organizovale svečani doček uz učešće jedne italijanske jedinice i vojne glazbe i pozdrave gradonačelnika Himze Pašić-Rešića.

> Potom je Viktor Gutić održao govor okupljenom svijetu, kojem je zahvalio: »... Providnosti što je Hrvatskoj dala sadašnjeg poglavnika dr Antu Pavelića, koji je pred 12 godina napustio svoju rođenu grudu, da privremeno u tuđem kraju potraži i nađe svoju domovinu«, zatim je zahvalio »novim saveznicima i njihovim velikim predstavnicima Adolfu Hitleru i Duce-u Benitu Musoliniju, koji su kao naši veliki prijatelji omogućili ispunjenje višestoljetnog sna svakog Hrvata ...« A zatim je »povišenim glasom«, uzviknuo:
>
> »Nema više srpske vojske! Nema više Srbije! Nema gedža naših krvopija, nestalo je ciganske dinastije Karađorđevića a i kod nas - uskoro - *drumovi će poželjeti Srbalja, al' Srbalja više biti neće. Izdao sam drastične naredbe za njihovo potpuno ekonomsko uništenje, a slijede nove za potpuno istrebljenje.* Ne budite slabi ni pram jednoga. Držite uvijek na umu, da su to bili naši grobari i *uništavajte ih gdje stignete a blagoslov našeg Poglavnika i moj neće vam uzmanjkati*
>
> Svaki, koji se za njih bude zauzimao, postaje samim tim neprijateljem Hrvatske slobode...
>
> Srbi neka se ne nadaju ničemu, i za njih je najbolje neka se isele, neka ih nestane iz naših krajeva, iz naše domovine ...« (podvukao BB).

Poslije stožernikovog govora zahvalio mu se gradonačelnik Rešić »na patriotskim riječima i uputama za daljnji rad te *u ime svojih građana obećaje, da će se u tančine tih uputa držati...*«(podvukao BB). Sve je to rečeno, ali i objavljeno u banjalučkom ustaškom listu »Hrvatska krajina«.[9"]

Malo je ko tada vjerovao i mislio da će se ustaše u Sanskom Mostu stvarno »u tančine tih uputa držati«, i da će već krajem jula i početkom avgusta pristupiti sprovođenju ustaškog programa, fizičkog istrebljenja Srba.

Nakon odlaska stožernika za Banju Luku, sanjani su ostali u velikoj neizvjesnosti šta će im donijeti dani koji dolaze.[96']

U ostvarivanju ciljeva ustaškog pokreta, kao glavni zadatak je poubijati što veći broj Srba, a iseljavanje i prevođenje na katoličku vjeru su pomoćni metodi.

Da bi započeli sa sprovođenjem drugog metoda, ustaše su donijele odgovarajuće odluke o iseljavanju Srba s područja NDH u Srbiju, a u vezi sa pokrštavanjem Srba, odnosno prelaskom na katoličku vjeru, poglavnik je izdao 5. maja 1941. godine »Zakonsku odredbu o prelazu s jedne vjere na drugu«, kojom je regulisano odobrenje za prelazak s pravoslavne na katoličku vjeru, tj. zabranjuje se prelazak sa pravoslavne na katoličku vjeru učiteljima, popovima, trgovcima, bogatim seljacima, obrtnicima i inteligenciji ».. .jer je načelno stanovište vlade, da se ovim osobama ne izdaju potvrde«.[97']

95) Hrvatska krajina, br. 19, 20. V 1941.

96) Ferdo Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije, str. 348. Još 13. aprila 1941, nakon dolaska Ante Pavelića iz Italije iz emigracije, u Ogulinu ga je pozdravio na zboru katolički župnik i kanonik Ivan Mikan, koji je tom prilikom rekao da će »sada biti čišćenja« Srba i govor završio riječima upućenim Srbima: »Bjez te psine preko Drine«, a potom dao riječ Paveliću.
Još otvoreniji je bio ustaški ministar dr Mile Budak koji je u Gospiću krajem jula 1941, u vrijeme masovnih pokolja srpskog stanovništva, govorio koje će metode ustaše primijenjivati protiv Srba: »*Jedan dio Srba ćemo pobiti, drugi raseliti, a ostale prevesti na katoličku vjeru i tako pretopiti u Hrvate,* (podvukao BB).

97) Mladen Colić, n. dj„ str. 367.

Cilj ove zabrane je da se bogatim Srbima i srpskoj inteligenciji onemogući da prelaskom u katoličku vjeru sačuvaju svoja imanja. Da bi što uspješnije sprovela prelazak dijela pravoslavnih na katoličku vjeru, i da bi mu dala neke regule, Katolička crkva u NDH na Drugoj biskupskoj konferenciji održanoj od 17. do 20. novembra 1941. godine, u prisustvu papskog legata u NDH opata Duzepea Markonija, izabrala je poseban odbor koji će dalje rukovoditi akcijom prevođenja Srba na katoličku vjeru, na čelu sa zagrebačkim nadbiskupom dr Alojzijem Stepincem. Tada je imenovan i »radni odbor za pitanja konverzije grkoistočnjaka na katoličku vjeru«, u koji je, pored ostalih ušao i ideolog takvog programa - katolički sveštenik Krunoslav Draganović.[98]

Međutim, ustaše su već u maju 1941. godine počele pozivati Srbe da pređu na katoličku vjeru, ukoliko žele da budu zaštićeni. Narod se tada oglušio na njihove pozive. Tek u danima pokolja, jula-avgusta, i neposredno iza toga, doći će do podnošenja molbi za prelazak iz pravoslavne u katoličku vjeru, i to pretežno žena, djece i staraca, jer su tada odrasli i za borbu sposobni muškarci bili ili pobijeni, ili u ustanku, ili su se skrivali po šumama nedaleko od sela, jer u blizini još nije bilo ustaničkih jedinica.

U sklopu te ustaške zločinačke aktivnosti već od polovine maja započelo je rušenje pravoslavnih crkava u Bosanskoj krajini, prije svega u Banjoj Luci, Bosanskoj Gradiški i Bihaću, a potom i u Bosanskoj Krupi i nizu drugih mjesta ovog područja. Ustaški stožer u Banjoj Luci koji je uvijek prednjačio u ustaškim zločinima već 17. maja 1941. godine zabranio je naziv - Srbi, koje ubuduće treba nazivati »grkoistočnjaci«. Potom su ustaše do početka jula uhapsile sve pravoslavne sveštenike od kojih su neke zadržali u svojim zatvorima i ubili, a najveći dio s porodicama protjerali u Srbiju. Tako je pravoslavna crkva bila obezglavljena, a njene crkve i dobra prepuštena pljačkanju ustaša, skrnavljenju i uništenju.[99]

Isto tako beskrupulozno postupalo se i sa Jevrejima. Najprije su im oduzete sve radnje i trgovine, a potom su njihove bogomolje pretvorene u konjušnice, magacine oružja i municije i si., dok su u Banjoj Luci sinagogu pretvorili u javnu kuću za ustaše u kojoj su mučene i ponižavane pretežno jevrejske i srpske djevojke. Svi Jevreji su morali nositi na lijevoj strani grudi žutu metalnu pločicu s crno obojenim slovom »Ž« (Židov) na njoj, a kasnije žutu traku oko lijeve ruke sa velikom jevrejskom šestokrakom zvijezdom.[100] Njihova agonija trajaće duže, a mnogi će živote završiti u koncentracionim logorima.

Uporedo je počeo i progon Roma pravoslavne vjere, dok su intervencijom, »Hrvatsko-muslimanskog društva u Zagrebu«, od 19. maja 1941, bili zaštićeni Romi islamske vjeroispovješti.[101]

d) *Prvi oružani otpor ustašama i njemačkim jedinicama*

Prema dosad poznatim dokumentima i objavljenim radovima, prvo ubistvo izvršio je ustaški poručnik Himzo Biščević, koji je u rodni grad Bihać došao ubrzo poslije kapitulacije, i sa svojom jedinicom smjestio se u logor u Žegaru, nedaleko od Bihaća. On je bez ikakva povoda i razloga uhvatio šofera Radu Diziju iz sela Meljinovca nedaleko od Bihaća, koji se tih dana bio vratio kući iz Beograda, zatim zemljoradnike Petra Bojića i Budu Delića iz sela Ružice (danas periferija Bihaća), ubio ih i zakopao u krugu žegarskog vojnog logora. Nakon toga je o ovome telefonom obavijestio kotarskog predstojnika advokata Vicka Dra-

98) S. Odić, n. dj„ str. 268.
99) Dr Dušan Lukač, Ustanak u Bosanskoj krajini, str. 62.
100) S. Odić, Radnički pokret Bihaća ..., str. 95.
101) Dr. D. Lukač, n. dj„ str. 63.

čevca, koji se iznenadio tom zločinu rekavši: »Šta vi mislite da su ljudi mačke?! Kako se to može raditi?!«[102]

Slijedeći ustaški zločin na nevinim ljudima dogodio se u Sanskom Mostu 7. maja 1941. godine.[103] Tada su tamošnje ustaše obilazili bliža sela i prikupljali oružje i vojnu opremu, ucjenjivali ljude i oduzimali im ono što su htjeli. U ponedeljak, 5. maja, petorica policajaca koji su došli iz Zagreba i pripadnici dijela ustaškog voda »Ante Starčević« stacioniranog u Prijedoru,[1041] sa mjesnim ustašama i oružnicima, na pijaci i po gradu su pretresali seljane i oduzimali im vojne odjevne predmete, a kod Rajka Stojanovića našli su pištolj, pa su ga uhapsili.

Sutradan, na Đurđev-dan, 6. maja, koji slave mnoge porodice u Srpskom Kijevu i Tramošnji, u Kijevo je došlo više grupa ustaša. Ulazili su u kuće, prevrtali sofre, zlostavljali ukućane i njihove goste, gazili slavske svijeće i lupali posuđe. Uhapsili su i Marka Kondića Miladinovića, koji im je priznao da ispod balvana ima nekoliko pušaka i nešto municije. Ustaška patrola je odmah pošla sa njim. Kad su stigli do njegove kuće ispod Čistih strana, na granici između Kijeva i Tramošnje, na njih je »iznenadno ... iz obližnjih kuća ... otvorena puščana vatra«.[105]

Pred crkvom u susjednom selu Tramošnji, takođe na Đurđev-dan, okupljeni seljani razgovarali su o ustaškim zlostavljanjima nevinih ljudi od prethodnog dana. Tad je dojurio Miloš Dević iz zaseoka Gorana, na kraju Tramošnje prema Kijevu, i okupljenim seljacima povikao: »Ljudi, ima li iko ovdje oružje? Eno ustaše sve pobiše!« Čuvši to, Miloš Kondić,[106] Marinko Basta, Mile Dardić, Miloš Slijepčević i Savo Bodiroža[107] odmah su pošli kućama po skriveno oružje i uputili se ka Kijevskoj gori, šumi između sela Kijeva i Tramošnje, kuda bi ustaše morale proći ako odluče da produže u Tramošnju. Još neki ljudi su, zatečeni kod crkve, odjurili kućama po oružje, a većina se razišla. Za manje od jednog sata, ova petorica su dotrčala na ivicu Kijevske gore, na oko 300 do 400 metara od kuće Marka Kondića. Zalegli su za oborenu bukvu i čekali. Kada su ustaše sa uhapšenim Markom Kondićem došli do njegove kuće, počeli su zlostavljati Markove ukućane i na očigled svih napali Markovu snahu. Tada je petorka iz zasjede otvorila vatru, pa su ustaše odmah pustili ženu i pobjegli, ali su poveli i Marka i Đurđa Kondića u Sanski Most.

Puškaranje na kraju sela i vijest da je grupa seljaka otjerala ustaše, izazvala je među ljudima u Srpskom Kijevu i Tramošnji uznemirenost i uzbunu, ali i odlučnost mnogih, koji su se počeli"skupljati sa svih strana. Poneko je imao vojničku pušku, neko lovačku a najviše ih je imalo samo rogulje, sjekiru, kolac, ili vojnički bodež.

Vid Đaković,[108] odvažan i cijenjen seljak, počeo je da organizuje pobunjene seljake i da ih upućuje-pojedinačno ili u grupama na određena mjesta. Isto su činili i Miloš Kondić, Vaso Dejanović[109] i još neki odvažniji ljudi, koji su služili bivšu Jugoslovensku vojsku. Tada je stigao i Đorđe Suljić, kaluđer iz obližnjeg

102) Nije isključeno da je Himzo Biščević želio da se dočepa imanja svojih komšija Bojića i Delića. Pošto je Dračevac spasavao Srbe, listaše su ga smijenili i deportovali u logor u Jasenovcu, iz kojeg je oslobođen nakon mjesec dana na nečiju intervenciju. (S. Odić, Radnički pokret Bihaća..., str. 82).

103) Sve o majskoj pobuni sanskih seljaka, prvoj borbi s Nijemcima i ustašama, i ubijanju talaca, prema radu B. J. Bokan, Sanski Most, I, str. 271-286.

104) Arhiv Vojnoistorijskog instituta, fond NDH, kutija 84, broj registra 39/1. (U daljem tekstu: Arhiv VII, fond NDH, k. 84, br. reg. 39/1.)

105) Arhiv VII, fond NDH, k. 84, br. reg. 39/1-1.

106) Miloša Kondića su ustaše uhvatili i ubili u Sanskom Mostu.

107) Marinko Basta, Mile Dardić, Miloš Slijepčević i Savo Bodiroža učestvovali su u NOB.

108) Vid Đaković, učestvovao u NOB od 1941. Već 1942. postao član KPJ. Poginuo kao vodnik voda prilikom napada jedinica 3. korpusa na Tuzlu, 1943.

109) Vaso Dejanović, nosilac Partizanske spomenice 1941.

manastira Gomjenice. Na položaju se pojavio i avijatički poručnik Milan M. Borenović, odvraćajući seljake od borbe, ali gaje brat Trivo, radnik, otjerao i sa pobunjenim seljacima zaposjeo položaj. Kada su seljaci iz srpskih sela Kozice, Hazića, Stratinske, Obrovca i još nekih sela banjalučkog i prijedorskog sreza saznali za borbu protiv ustaša na Kijevskoj gori, krenuli su u pomoć Tramošnjacima. Jedan od njih je donio puškomitraljez, a Ratko Jović zvani Palir, iz Pervana, teški mitraljez, koji je njegov stric Gojko Jović, srpski dobrovoljac iz prvog svjetskog rata, sakrio aprila 1941. godine. Tako se na položaju prema ustašama našlo nekoliko stotina pobunjenih seljaka s jednim mitraljezom, jednim puškomitraljezom i nekoliko desetina raznih pušaka. Među pobunjene seljake stigao je tog dana i Risto Kovačević,[110] radnik, komunista, koji se pridružio Vidu Đakoviću, Đorđu Suljiću, Vasi Dejanoviću i drugima u nastojanju da dobro Organizuju pobunjene seljake i organizuju ih za otpor.

Narednog dana u šest sati izjutra, ustaše i oružnici su u Sanskom Mostu pred oružničkom postajom strijeljali Marka i Đurđa Kondića, kao i Rajka Stojanovića, uhapšenog dva dana ranije. Bile su to prve žrtve ustaškog terora na području sanskog sreza.

Nakon strijeljanja ove trojice seljaka, ustaše, žandarmi i policajci krenuli su prema Srpskom Kijevu i Tramošnji, uz put pjevajući, prijeteći i vičući. Pridružili su im se i ustaše iz Kijeva. Poslije kraćeg puškaranja i juriša pobunjenih seljaka, ustaše su pobjegle nazad u Muslimansko Kijevo, sa trojicom ranjenika. Potom su zatražili pomoć iz Prijedora. Na taj poziv je u Sanski Most stigao vod njemačkih vojnika sa 2 oficira i 40 vojnika, i produžio u Muslimansko Kijevo, gdje je stigao u 6 sati naveče. Odmah je prešao u napad zajedno sa ustašama, žandarmima i policajcima. Pobunjeni seljaci sa Sjenokosa su nakon tročasovne borbe odbili neprijatelja. Tada je od Štaba 132. pješadijske njemačke divizije stacionirane u Banjoj Luci zatraženo pojačanje, pa je u Sanski Most upućen njemački 3. bataljon 436. puka, ojačan pionirskom četom na biciklima i baterijom topova pod komandom kapetana Henigsa. Po dolasku u Sanski Most kapetan Henigs je naredio da se svi Srbi u Sanskom Mostu i okolnim selima uhapse kao taoci. Njemački bataljon je pošao u pravcu Sjenokosa, dok su topovi postavljeni na cesti Sanski Most - Ključ, nasuprot Tramošnje. U međuvremenu, 7/8. maja pobunjenim seljacima stigla je znatna pomoć iz okolnih sela.

Napad njemačkog ojačanog bataljona uz podršku artiljerije, počeo je u svanuće 8. maja. Artiljerija je tukla ne samo položaje na Sjenokosu već i susjedna sela Tramošnju, Ilidžu, Podove, Kozicu. Tom prilikom Nijemci su na području borbe uhapsili oko 300 muškaraca, uglavnom onih koji se nisu borili, pa su smatrali da nisu krivi i da se nemaju čega bojati. Oni koji su učestvovali u borbi i imali oružje, većinom su izbjegli zarobljavanje i povukli se dublje u sela Tramošnju, Kmećane, Pervan, Viluse i druge. Uhapšene su okupili u selu Tomini, na cesti, čekajući kamione da ih prevezu u Sanski Most. Na intervenciju jednog italijanskog majora, koji je tog časa došao iz Ključa radi dogovora o preuzimanju Sanskog Mosta u italijansku okupacionu zonu, oslobođeni su svi uhvaćeni seljaci. Međutim, Nijemci su kasnije iz Sanskog Mosta javili da se svi uhapšeni sprovedu u Sanski Most. Pošto su ovi već pobjegli svojim kućama, ustaše i njemački vojnici su zašli u prve kuće uz samu cestu u području Tomine, Lužana i Čaplja, uhapsili tridesetak odraslih muškaraca na koje su naišli, odvezli ih u Sanski Most i strpali u zatvor, u osnovnu školu u kojoj su već bili Srbi iz Sanskog Mosta i okolnih sela. Narednog dana, 9. maja, izdvojili su 27 uhapšenih talaca i na periferiji Sanskog Mosta ih strijeljali, među njima i bivšeg žandarma Josipa Mar-

110) Risto Kovačević, radnik, aktivan u Sindikatu. Krajem 1941. i početkom 1942. politički komesar čete. Četnici ga uhvatili 6. 5. 1942, mučili i strijeljali 10. 5. 1942. u Dujanovcima na Manjači.

tinovića, Hrvata, kojeg su među posljednjom grupom ubili, pošto je grdio Nijemce i klicao srpskom vojniku. Potom su strijeljane prebacili u centar grada i u parku objesili na drveće. Dva dana kasnije, 11. maja, oslobođeni su svi preostali taoci i pušteni kućama, njemačka jedinica otišla je iz grada, a u Sanski Most je stigao italijanski konjički puk.

Još dok su obješeni taoci visili na drveću gradskog parka, svaki Srbin koji bi naišao centrom, morao je da prođe kroz park, između obješenih. Vodio bi ga neki od ustaša i prijetio: »Ovako ćete vi Srbi svi proći koji budete protiv ove države«.[111]

Borba pobunjenih sanskih seljaka vođena od 6. do 8. maja 1941. godine protiv ustaša i njemačkih jedinica, bila je prva borba u okupiranoj Jugoslaviji.

e) *Ustaški zločini sve češći*

Uz potragu za oružjem i vojnom opremom ustaše su sve češće pljačkale seosko stanovništvo. Zahtjevali su da im se prikupe i dovezu razne namirnice: kukuruz, pšenica, ječam, janjci, ovce, krompir, sir, kajmak, rakija i drugo. Uzput su vršili popis imućnijih ljudi od kojih su uzimali novac, stoku itd. Cak su i od pojedinih siromašnih porodica oduzimali po 10, 20 i 30 kilograma žita noseći svojim kućama. A bilo je to vrijeme kad novo žito još nije stiglo, a starog je malo ostalo. Hapsili su ljude ni zbog čega, u zatvorima su ih tukli do besvijesti. Nije to bila obična tuča, već divljaštvo. Krupski ustaša zvani Baška gurnuo je Dušanu Trtici cijev puške u usta i mušicom cijevi vukao ga po dvorištu s otkočenorrfpuškom.[112] Uz bjesomučnu tuču redovno su slijedile najpogrdnije psovke, poniženja i uvrede vjerske i nacionalne prirode. Tako su nakon strašne tuče i vezivanja Miloša Đumića iz Gorinje natjerali da pojede sliku sv. Jovana:

Tokom maja-juna-jula na ovom području se nalazila jedna ustaška satnija pod komandom ustaškog nadporučnika Envera Kapetanovića, koja je išla iz sela u selo, hapsila nedužne ljude, mučila ih i ubijala. Početkom juna iz petrovačkog zatvora ustaše su izvele na ulicu Lazu Brdara iz Bjelaja kojeg je ustaški nadporučnik Enver Kapetanović ubio na očigled mnogih građana. Bila je to prva ustaška žrtva u petrovačkom srezu.[113]

Uz proslavu Pavelićevog imendana, 13. juna (Sv. Ante), ustaše su u Drvaru uhapsili jednu grupu, uglavnom poznatijih Drvarčana, a među njima i Bogdana Kalabu, direktora željeznice u Drvaru, Branka Bogića, Jovu Kreću, Milu Golubovića-raspopa, i još neke. Narednog dana uhapsili su još jednu grupu mještana i sve ih odvezli u Bosanski Petrovac. Tamo je 17. juna počelo zlostavljanje uhapšenih. Ustaški oficir je najprije nasrnuo na Bogdana Kalabu, tukao ga bičem a onda bokserom, oborio na pod i nogama gazio. Potom je to isto uradio s drugim zatvorenikom i tako redom od ćelije do ćelije. U jednom momentu čuo se glas Bobe Kreće: »Udrite krvnici, bićemo osvećeni! Živjela Komunistička partija!« I raspop Golubović je, iako premlaćen, uspio da vikne: »Pobijte nas, nećete hiljade drugih, a oni će vam ovo dobro vratiti i platiti«. Narednog dana, 18. juna uveče, ustaše su skoro sve vezane zatvorenike potrpali u kola. Rekli su im da će graditi prugu Karlovac - Bihać. Međutim, te večeri, dpk je lila jaka kiša, odvezli su ih nad_Risovačku pećinu i na zvjerski način ubili.

111) Milan Mićuka Miljević, nosilac Partizanske spomenice 1941, kazivanje autoru.
112) Đ. Agbaba, n. čl., str. 268-269.
113) Vojo Milanović, Prva nasilja ustaške vlasti u Petrovcu, Zb. PETROVAC U NOB, knj. 1, str. 327.

Sutradan su iz Drvara u Petrovac došli Branko Gavranić, šef šumske uprave, i Emil Sajdl, gostioničar (obojica oženjeni Srpkinjama), da iritervenišu i oslobode Kalabu i druge Drvarčane. Međutim, bilo je kasno. Insistirali su da oslobode trojicu zatvorenika koji su ostali u zatvoru, i za njih garantovali. Među njima, bio je i Stevo Trikić. svjedok ustaških zločina nad Drvarčanima, koji je s još dvojicom 'tog dana bio oslobođen.[114]'

Nedjelju dana kasnije grupa ustaša je opet iz Petrovca otišla u Drvar, tamo pohapsila grupu od 60 Srba i potom ih otjerala u Bihać, gdje su svi krajem jula pobijeni.[115]'

Uoči pravoslavnog praznika Dubova, 7. juna, na poziv ustaške vlasti, došli su u Bosansku Krupu kao sjedište kotara službenici dubovičke opštine Aćim Rašeta i Rade Stupar, ali su odmah bili uhapšeni. Narednog dana uveče, u zatvor je došao ustaški nadporučnik Enver Kapetanović sa četvoricom ustaša i odmah počeo šamarati uhapšenike. Potom su ustaše odvele Radu Stupara u susjednu sobu i njih tridesetak ga izgazili i pretukli. Tada su ustaše isjekli tabane zatvoreniku Atlagiću iz kojih je tekla krv. Kasno u noć stigao je u zatvor ustaški logornik Husein Muradbegović i pustio Rašetu i Stupara iz zatvora, pa su se vratili u Dubovik.[116]'

Narednog mjeseca ustaše su u Hašanima uhapsili Branka Ćopića, književnika, i Ratka Novakovića, tehničara, i odveli ih u Bosansku Krupu u zatvor. Poslije nekoliko dana ustaški logornik Husein Muradbegović pustio ih je i dao im propusnice, pa su se vratili u Hašane i odmah pobjegli u šumu. Međutim, neko je iz Bosianske Krupe istog dana poslao grupu ustaša u Hašane da ponovo uhapse Branka Ćopića, ali ga više nisu mogli naći. Tih dana ponovo su odveli Aćima Rašetu u Bosansku Krupu u zatvor. Međutim, poslije nekoliko dana neki njegov poznanik ustaša, pustio ga je iz zatvora. Bilo je to uoči početka ustanka na ovom području.

Nekoliko dana prije nego što će Njemačka napasti SSSR, ustaše su uhapsile skoro sve uglednije Srbe i Jevreje Sanskog Mosta i grupu omladinaca, među kojima i 9 Muslimana, ali su ih poslije nekoliko dana pustili.[117]'

Kako su zločini i teror ustaša poprimili sve šire razmjere, mnogi Srbi, naročito oni kojima su kuće bile udaljene od cesta i opštinskih i sreskih središta, kao i oni za koje su se ustaše interesovali, prestali su dolaziti u sjedišta opština i kotareva. Krili su se u gajevima i šumama oko svojih kuća.

U Bihaću su ustaše 12. juna 1941. uhapsili grupu uglednijih i imućnijih građana srpske nacionalnosti, i znatan broj omladinaca, većinom skojevce i nekoliko članova KPJ ili njenih simpatizera Nakon nekoliko dana većina uhapšenih je pobijena, prema nekim svjedočenjima u Risovačkoj pećini (vrtači). Bilo je to kada je veliki župan Župe Krbava i Psat Ljubomir Kvaternik, iz poznate ustaške porodice Kvaternika koji su bili na najvišim položajima u NDH, došao u Bihać 15. juna 1941. godine. Odmah je pooštrio teror nad Srbima i Jevrejima u Bihaću i na području čitave Župe. Tih dana su uhapšeni mnogi građani Bihaća, Srbi, trgovci, gostioničari, poduzetnici, profesori, učitelji, penzioneri, kao i grupa omladinaca.[118]' Veliki župan Kvaternik izdao je proglas 20. juna 1941. godine kojim je označio početak najkrvavijeg terora u Bihaćkoj krajini:

114) Stevo Trikić, n. čl, str. 217-224.
115) Vojo Milanović, n. čL, str. 328.
116) Aćim Rašeta, Iz zatvora u šumu, iz šume u borbu, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 313.
117) B. J. Bokan, Sanski Most, I, str. 292.
118) S. Odić, Radnički pokret Bihaća ..., str. 93-95.

Veliki Župan Velike Župe Krbave i Psata.

PROGLAS!

U svrhu sačuvanja hrvatskog narodnog značaja grada Bišća i njegove bliže okoline, te u svrhu trajnog osiguranja istog značaja

ZABRANJUJEM

svim Vlasima t. zv. Srbima svaki pristup i zadržavanje u gradu Bišću i njegovoj okolini do udaljenosti od 15 (petnaest) Km.

Vlasi moći će doći u Bišće samo i jedino na poziv vlasti i to uz predočenje poziva. Prema tome ne će smjeti dolaziti ni na nedjeljne ni na godišnje sajmove u Bišće i njegovu okolinu.

U slučaju poziva po vlastima, moći će se Vlasi da zadrže u Bišću i njegovoj okolini samo tako dugo, koliko je potrebno da svrše posao, radi kojeg ih vlast poziva i samo na mjestu, gdje su vlastima radi uredovnog posla potrebni. Svako drugo ponašanje t. j. zadržavanje duže nego je vlastima potrebno biti će strogo kažnjeno.

Redarstveni organi kao i svi organi javne sigurnosti paziti će da se ova odredba strogo izvršava.

U Bišću, 20. lipnja 1941. god.

VELIKI ŽUPAN
VELIKE ŽUPE KRBAVE I PSATA:
LJUBOMIR KVATERNIK, v. r.

Proglas ustaškog velikog župana Ljubomira Kvaternika, od 20. VI1941. godine

119) Muzej Avnoja i Pounja, Bihać, arhiv, bez broja

Ovaj proglas Ljubomira Kvaternika koji je istog dana izlijepljen u Bihaću i njegovoj okolini, najavljivao je svo zlo koje će se već narednih dana sručiti na Srbe u Bihaću i okolnim selima u radijusu od 15 kilometara. To su slijedeća sela: Pritoka, Ripač, Lohovska Brda, Lohovo, Mali i Veliki Radić, Gorijevac, Hrgar, Račić, Grabež, Vrelo, Osredak, Vrsta, Zlopoljac, Ličko Petrovo Selo, Nebljusi itd.! u kojima je u ogromnoj većini, a negdje i isključivo, bilo srpsko stanovništvo, izuzev u Ripču.

Ustaše su se sa Nijemcima, 7. jula 1941, dogovorile o iseljavanju Srba iz NDH u Srbiju, prije svega trgovaca i inteligencije.[120]» Tada je formirano »Državno ravnateljstvo za ponovu«.

Okružnicom broj 1. ova ustanova dala je uputstva za iseljavanje Srba s područja NDH, u kojoj je na početku pisalo:

> »Raseljavanje Srba mora se sprovesti na bezobziran način ... Hapšenja i internacije se vrše noću i danju - bez predaha. Uhapšenik je dužan da se spremi najduže za 30 minuta... Imovina uhapšenih se oduzima i sa istom raspolažu Ravnateljstva za ponovu. Gdjegod je moguće hapsiti čitave porodice. Nemogu biti pošteđene starije osobe, žene i djeca. Transportovanja hapšenika sprovoditi noću uz potrebna obezbjeđenja vojske i žandarmerije.«

Ljubomir Kvaternik je počeo sprovoditi ove direktive prije nego što su napisane, pošto je znao šta je ustaško rukovodstvo ranije zaključilo. I već 24. juna 1941. u 5 sati izjutra, svi Bišćani Srbi i Jevreji istjerani su iz svojih kuća na nogometno igralište, samo sa ličnim stvarima i 500 dinara po osobi, dok su sve druge stvari, novac i dragocjenosti pronađene prilikom pretresa oduzete. Iako su ustaše blokirale igralište, mnogobrojni omladinci Muslimani i Hrvati prodirali su među uhapšene donoseći im hranu koja će im na putu u neizvjesnost dobro doći. Na 24 talijanska kamiona ovi Bišćani, Srbi i Jevreji, preko Lapca dotjerani su u Kulen Vakuf, gdje su jedno vrijeme ostali Jevreji, dok su Srbi odmah pješice produžili u Bosanski Petrovac. i

Po uzoru na ustaško rukovodstvo u župskom središtu - Bihaću, i ustaše u. Bosanskom Petrovcu su objavile da će svi Srbi morati da napuste Petrovac i naselja u radijusu od najmanje 5 kilometara.

Neposredno potom, 30. juna i 1. jula iz Ličkog Petrovog Sela i sela oko Plitvičkih jezera, po naređenju velikog župana, na isti način je protjerano oko 1 500 Srba u okolicu Bosanskog Petrovca, neki i do Bosanskog Grahova.[121)] Ustaše su im javno predložili da idu za Hercegovinu, a tajno su izdali naređenje ustašama u Petrovcu, Drvaru i Grahovu »da u Hercegovinu niko ne stigne!«[122']

Kada je dio kolone od oko 20 kola s narodom iz Ličkog Petrovog Sela i Plitvičkih jezera stigao u Borovaču, nadomak Bosanskog Grahova, ustaški logornik None Sarić i grupa ustaša odmah su u šumi silovali mnoge djevojke i žene na očigled svih, i njihovih familija, zatim su ove porodice razmjestile po selima, a kako je ubrzo izbio ustanak, uglavnom su svi spaseni, nije im se dogodila sudbina koju im je namjenio Ljubomir Kvaternik.

120) S. Odić, n. čl, 105, str. 93-101.
121) S. Odić, n. čL, st. 101.
122) Jovo Bursać, radnik iz Isjeka kod Bos. Grahova, za koga su mnogi mislili da je Hrvat pošto se družio sa njima, nosilac Partizanske spomenice 1941. Zadesio se u Bos. Grahovu u kancelariji ustaškog logora Zazvonio je telefon, podigao je slušalicu:
- Halo, je li to Grahovo?
- Jeste, izvolte, — odgovorio je Jovo.
- Ovdje veliki župan.
- Izvol'te, gospođine veliki župane.
- Familije koje putuju s Plitvičkih jezera, putuju preko Petrovca, Grahova, idu u Hercegovinu, ali da u Hercegovinu niko ne stigne. Spremni, za Dom!
Jovo Bursać je tada otkinuo slušalicu i izašao iz kancelarije. Kazivanje Jove Bursaća autoru, 14. 9. 1981.

Tih dana su iz službi i preduzeća otpušteni svi preostali Srbi. U isto vrijeme je u Drvar došla velika grupa ljudi iz zapadne Hercegovine, pa su preuzeli položaje od Srba u pilani i drugim pogonima postavši poslovođe, šefovi, magacioneri i dr.

Prve žrtve ustaškog terora na drvarskom području pale su 15. juna 1941. u selu Bastasima. Toga dana iz Drvara je došla grupa od 6 ustaša vozom preko Hrnjada. Uhvatili su Savu Sobota i Miču Karanovića, a potom i Bogdana Tomića, i vezane ih poveli kroz selo. Bez ikakvog ispitivanja ili rasprave doveli su ih na Jandrin pod pred kuću Jandrije Tomića Ćića. Naredili su svim ukućanima, čak i djeci, da izađu napolje, pa su neočekivano zapucali na ovu trojicu, odmah ubivši Sobota i Karanovića. Međutim, Bogdan Tomić je uspio da pobjegne, iako su ustaše za njim ispalili desetine hitaca. Trčeći za Tomićem, ustaše su naišle na čobanina Mirka Papka i pošto im nije znao reći kuda je Tomić pobjegao, svirepo su ga pretukli, a kasnije su ga seljaci na nosilima onesviještenog i krvavog odnijeli kući. Sve ovo je izazvalo veliku pometnju u selu.

Na povratku u Drvar ova grupa ustaša zapalila je pravoslavne crkve u Bastasima i Spasovini, sutradan jednu kuću i crkvu u Trubaru, a naredne subote, 21. juna, i crkvu u Šipovljanima.[123]

Prvih dana juna 1941. godine ustaše su prvi put došli u selo Tiškovac. Svi muškarci su tada pobjegli u obližnje šume, samo je kod kuće osto 70-godišnji starac Savo Ševo, koji nije htjeo da bježi, rekavši: »Vlast je vlast i ona se mora poštovati. Do sada su vladali Turci, Austrijanci i nisu mi ništa učinili. Ja ni sad nisam ništa kriv. Ovo su poznanici mojih sinova pa oni meni neće ništa«. Međutim, ustaše su i njega odvele i ubile. Sredinom juna u 2 sata poslije ponoći u ovo selo je došla vozom jedna grupa ustaša, i u Gornjem Tiškovcu iz kreveta digla i u Knin potjerala: Bursaće: Danu, Milana, Dragana, Vladu, Biću, Stevana, Stevu, Jovu, Petra, i Stevu Grubor. Već u vozu su ih tukli i mučili, pa je do Knina Stevan Bursać umro, dok je iz voza pobjegao Stevo Bursać i ispričao šta se dogodilo sa ostalima, koje su ustaše u Kninu ubile.

f) *Novi oružani otpor ustašama*

Jedan vod od oko 40 ustaša iz Knina je 1. jula 1941. godine stigao vozom na stajalište Duler. Izvidnici koji su osmatrali na ivici sela, odmah su javili o pojavi ustaša, pa su ljudi prekinuli posao i sklonili se u šume. Na brdu Celina tada se nalazio Pero Jarić s grupom ljudi, svi su bili naoružani puškama i sa nekoliko puškomitraljeza. To oružje su sačuvali iz aprilskog rata i potom zajedno s municijom krili na Jaslinama u Crnim Potocima. Dok su se Pero Jarić i drugovi dogovarali da li da otvore vatru, ustaše su krenule prema Plavanjskim kolibama i selu Plavnu. Primjetivši seljake kako bježe u šumu, zapucali su. Uhvatili su Simu Alfirevića, vezali za drvo i počeli mučiti. Nastao je plač žena i djece. Tada je Pero Jarić iz svog puškomitraljeza ispalio nekoliko rafala, pa su i ostali zapucali. Iznenadni napad toliko je preplašio ustaše da su pobjegli glavom bez obzira, ispaljujući tek po neki metak. Ustaše su protrčali kroz Plavno, sobom ponijevši nekoliko mrtvih i ranjenih.

Narednog dana, 2. jula, iz Knina je došlo oko 60 ustaša, pa su preko Strmice došli na Plavanjska brda na mjesto gdje su prethodnog dana bili napadnuti. Tu su se razvili u strelce, zauzeli položaj i ostali do mraka, kada su se povukli prema Strmici. Od naoružanih seljaka i radnika Pere Jarića dijelila ih ie samo duboka dolina kojom teče Crni potok, a preko kojeg ustaše nisu smjeli da pređu. Poslije ovog povratka u Strmicu, odnosno, u Knin ustaše sve do ustanka nisu smjele doći u područje Tiškovca.[124]

123) Simo Papak, Prve žrtve fašističkog terora, Zb. DRVAR 1941-1945, kni. 1, str. 244-245.
124) Stevica Vladušić, Selo Tiškovac pred ustanak 1941, Zb. BOSANSKO GRAHOVO U NOR-u, str. 60-63.

g) *Prisilan rad*

Sprovodeći odluku ustaškog stožera u Banjoj Luci od 8. juna 1941. o prisilnom radu Srba omladinaca,[125] ustaške vlasti su u mnogim srezovima izvršile popis mladih ljudi, rođenih između 1916. i 1922. godine. Ponegdje su popisali i sve one koji imaju školu višu od osnovne, kao i sve mladiće Srbe stasale za vojsku. Da bi sve mladiće Srbe imali na okupu i pod neposrednom svakodnevnom kontrolom, ustaše su za sve one rođene od 1916. do 1922. godine, pa i starije organizovale prisilan rad - kuluk. Stasalima za služenje vojske rekli su da će im se vrijeme provedeno u radu na cestama i na drugim javnim radovima priznati kao služenje vojnog roka.[126]

Kulučari su radili na svim cestama na ovom području, prije svega u blizini većih mjesta, ali i u samim sreskim i opštinskim centrima. Oni su bili obavezni da svakog dana, osim nedjeljom, rade na cesti od jutra do mraka. Od kuće su donosili hranu. U početku, krajem juna i prvih dana jula, kulučara je bilo malo, da bi se krajem jula na mnogim cestama našlo i po više stotina. Međutim, mnogi mladići i mlađi ljudi koji su bili obavezni da idu na kuluk, nisu kasnije se uopšte odazivali na poziv, već su se, saznavši za zlodjela ustaša, skrivali oko kuća, u šumama i gajevima. Tako su radili naročito oni iz sela udaljenijih od opštinskih i sreskih centara, i u koja ustaše nisu dolazile, ili ne baš često.

Naročito široko organizovan kuluk bio je na području sanskog kotara (sreza), gdje se radilo na cestama Lušci-Palanka - Kamengrad - Husimovci, Sanski Most - Prijedor, Budimlić Japra - Stari Majdan, Tomina - Vrhpolje, gdje je radilo više grupa kulučara. Kuluk je bio organizovan i u Bosanskoj Krupi, gdje se radilo na opravci gradskih ulica i puta za Podvran i prema Crnom jezeru, a i na izgradnji puta od Zalina do Dubovika.[127]

Srbi Ripča i okolnih sela počeli su kulučiti već krajem juna i nastavili tokom jula na opravci ceste kroz sam Ripač, kao i prema Bihaću, odnosno, Bosanskom Petrovcu.[128]

Znatan dio cestara, od kojih je većina bila naoružana vojničkim puškama a ne lopatama, pomagala je ustašama da se njihov plan ostvari, odnosno, da se Srbi drže na okupu na kuluku. Međutim, neki od njih postupali su ljudski, pošteno, spasavaiući kulučare. Cestar na Goričkom klancu na cesti Lušci-Palanka - Sanski Most, oio je Džanan Ramić iz Gornjeg Kamengrada, koji se veoma lijepo ophodio prema kulučarima. Pojedincima je odobravao da ostanu kod kuća da obave prispjele poljske radove, osuđivao je postupke ustaša i Nijemaca prema srpskom stanovništvu govoreći da se to ne može zaboraviti i da to ne vodi ničemu dobrom. Kada je vidio da su ustaše uhapsile skoro sve Srbe koji su 28. jula u ponedjeljak došli u Sanski Most na pijacu, cestar Džanan Ramić je oko podne okupio sve kulučare i rekao im da idu kućama, ali da sutra ne dolaze na Kuluk jer će on ići u grad. Zahvaljujući takvom postupku cestara Džanana Ramića, ni iedan od kulučara u Goričkom klancu nije bio ubijen, i dva dana kasnije svi su Krenuli u ustanak. Zbog spasavanja kulučara, a kasnije i saradnje sa partizanima, ustaše su u proljeće 1942. godine zadavile Džanana Ramića u Staroj Rijeci.[129]

Na susjednom radilištu, od Goričkog klanca do Kiska, cestar je bio Selim Ramić, a kulučari odrasli ljudi i omladinci iz Lipnika, Bjelina, Đurića. Cestar im je rekao da će nastojati da ustaše ne dođu do njih, a ukoliko naiđu, da bježe, pošto će on pucati preko njih - u vis. Saznavši za masovno hapšenje Srba u Sanskom Mostu 28. jula, cestar Selim Ramić rekao je kulučarima u utorak 29. jula da će u srijedu ići u Sanski Most, i da ne dolaze na posao. Pitali su ga zašto da

125) Hrvatski narod, 9. VI 1941.
126) Kazivanje Danila Radakovića autoru, 27. jul 1975; B. J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. 2, str. 79.
127) Đuro Agbaba, n. čL, str. 268.
128) Na ovom kuluku samo jedan dan radio je i autor ove knjige, a zatim otišao u Beograd.
129) Pismo Miće Došenovića autoru, 30. avg. 1975. B. J. Bokan, Srez Sanski Most..., str. 80.

ne dolaze, kad je i ranije išao u čaršiju, a oni sami radili. Selim je insistirao da sutra ne dolaze na kuluk, ne upuštajući se u objašnjenja.[130] Sutradan, 30. jula, bilo je masovno hapšenje Srba, ali i ustanak koji je zahvatio sanski srez, u koji su se uključili i svi kulučari koje je spasio Selim Ramić.

Kada je počelo masovno hapšenje Srba, 28. jula i narednih dana, mnogi kulučari su tada radili na cestama prema Sanskom Mostu. A kada su ustaše došli i po njih, znatan broj je pobjegao u obližnje gajeve, a potom u svoja sela. Međutim, neki su bili uhvaćeni, odvedeni u Sanski Most ili Stari Majdan, i tamo pobijeni.

Kulučari koji su radili na cesti od Zalina do Dubovika, 28. juna su bili uhvaćeni, njih oko 120 iz Srpske Jasenice. Velike Jasenice, Vojevca. Gorinje Zalina i Benakovca, odvedeni u Bosansku Krupu, tamo mučeni u Sokolskom domu i pravoslavnoj crkvi, a potom na zvjerski način ubijeni kraj Sokolskog doma ili na Crnom jezeru.[131]

Slično se događalo i na mnogim drugim radilištima gdje su kulučili Srbi na cestama krajem jula, kada su bili pohvatani, odvedeni u opštinska ili sreska središta i tamo pobijeni.

4. *Kulminacija ustaškog terora - masovna ubijanja jula 1941. godine*

Mjestimičan otpor srpskog stanovništva ustaškom teroru, kao što je bio u Tramošnji kod Sanskog Mosta, tokom juna u Hercegovini i sukob naoružanih seljaka s ustašama kod Crnog Potoka u Tiškovcu, nije odvratio ustaše od njihovih zločinačkih namjera, već ih je samo prisilio da se pri ostvarivanju programa uništenja Srba služe raznim prevarama: pozivali su ljude na prisilan rad, pa ih onda odvodili u zatvore i nakon strahovitog mučenja ubijali, pozivali ih da se spreme za odlazak na rad u Njemačku ili drugdje na području NDH (tobože na izgradnju pruge Karlovac - Bihać), a potom ih odvodili u koncentracioni logor Jadovno kod Gospića, na fosovačku pećinu, na vododerine i pećine Zavalja nedaleko Bihaća, i drugdje, ili u razne zatvore, gdje su ih ubijali.

Prve grupe uhapšenika sačinjavali su ranije određeni taoci, ali i drugi viđeniji građani i seljaci, prije svih srpski dobrovoljci iz prvog svjetskog rata, a potom i ostali koje su ustaše i oružnici mogli uhvatiti.

O namjeri da se obračuna sa srpskim stanovništvom na području NDH, Pavelić je razgovarao i sa Hitlerom prilikom posjete 7. juna 1941. godine.[132] Prvih dana jula u Zagrebu su se okupili svi ustaški logornici i stožernici, kojima je naređeno da se otvoreno pređe na masovno uništavanje srpskog stanovništva.[133]

Kulminacija progona srpskog stanovništva, zlostavljanja, mučenja i masovna ubijanja, uslijedila su drugom polovinom jula 1941. godine, naročito u dane kada je u Drvaru i u Lici podignut ustanak 27. jula 1941. godine. Tada su ustaše požurile da pobiju pohapšene i na prevaru pohapse sve do kojih stignu. Dok su ranije hvatali pojedince ili manje grupe, sada, u drugoj polovini jula, a naročito krajem mjeseca, ustaše i oružnici su uz pomoć svojih naoružanih pristalica, hapsili sve odrasle muškarce Srbe. Tada više nisu skrivali od javnosti zločine i divljanja kojima nema primjera niti u bližoj, niti u daljoj prošlosti. *Bio je to genocid nad Srbima kakav se ne pamti u novijoj istoriji ne samo ovih krajeva.*

130) Kazivanje Nedeljka Bilbije autoru, 19. avg. 1978.
131) Đ. Agbaba, n. čL, str. 270.
132) Ferdo Čulinović, n. dj., str. 326.
133) Da su prvih dana jula 1941. bili u Zagrebu svi logornici potvrđuje i navedeni slučaj petrovačkog logornika.

Malo je tada bilo ustaša u Bosanskoj krajini, pa i u Hrvatskoj, da bi sami mogli počiniti tako velika masovna zlodjela. Pomagali su im drugi, direktno i indirektno: hvatanjem i privođenjem talaca, maltretiranjem i čuvanjem uhapšenika, držanjem straže dok se vrše strijeljanja, učestvovanjem u samom strijeljanju, a kad je započeo ustanak, u borbama kao domobrani ili naoružana milicija.

Masovna hapšenja i ubijanja Srba na ovom području počela su u svim srezovima gotovo istovremeno, što govori da se organizovanjem genocida nad Srbima rukovodilo iz jednog centra i prema unaprijed donijetom planu, koji je prihvaćen i razrađen u kotarima i opštinama. Ustaše su za kraj jula planirale masovno hapšenje i ubijanje što većeg broja Srba, prije svih - odrasle ljude, ali i mladiće od 12 godina, uključujući i najstarije. Dakle, svih godišta. U mnogim selima ubijali su i žene i djecu, čak i trudnice, zvjerski se iživljavajući na svojim nemoćnim žrtvama.

Oružnički narednik Petar Petrinović s jednim ustašom je 24. jula 1941. došao iz Krupe u obližnje selo Vučijak, gdje su uhvatili sedmoricu seljaka i poveli ih prema Krupi. Uhapšeni Dušan Ognjenović je prišao narednika i zamolio ga da mu pusti oca. Kada je to narednik odbio, Dušan ga je uhvatio za ruke. U zasjedi su s jednom vojničkom puškom bila njegova braća Bogdan i Dane Ožegović. Dane je tada ispalio metak u vis, a Bogdan je iskočio s leđa oružničkom narednika, udario ga, istrgnuo mu bajonet i ubio ga. Ustaša koji je bio u pratnji narednika, iskoristio je pometnju i pobjegao. Istog dana je iz Krupe došao pun kamion ustaša i oružnika, pretresli su i opljačkali sela Vranjsku, Mrkonjić i Vučijak, i odveli oko 40 Srba. Druga grupa ustaša harala je po susjednim selima, tako da je tog dana uhapšeno ukupno oko 120 seljaka iz nekoliko sela. Natovarili su ih u tri kamiona i otjerali u Karlobag i tamo strijeljali.[134)]

Napad na oružničkog narednika u Vučijaku kod Krupe bio je treći oružani sukob seljaka s ustašama i oružnicima na ovom području od početka okupacije zemlje. Svaki od ovih događaja odjeknuo je snažno u bližoj okolini, znatno utičući na pojedince da budu obazriviji prema ustašama i oružnicima.

a) *Krupski srez*

Od 24. jula počinju sve brojnija hapšenja ljudi i odvođenja u zatvore u Krupu - u Sokolski dom, u pravoslavnu crkvu i zatvor kod opštine, a žene i djecu do 16 godina smještaju u popovu kuću i kafanu »Korzo«.[135] Od 24. do 29. jula ustaše su u Bosanskoj Krupi uhapsile skoro svo srpsko stanovništvo grada - nešto preko plovine gradskog stanovništva (53,60 odsto). Uz građane hapsili su i grupe seljaka iz bližih i daljih sela. A kada su 28. jula, u ponedjeljak, sedmični pijačni dan, došli u grad neki seljaci ne znajući za sva zlodjela ustaša, bili su pohvatani i zatvoreni. Tog dana samo na pijaci ustaše su uhapsile,, oko 80 ljudi iz Malog Radića, Gudavca, Vojevca, Suvaje, Srednjeg i Gornjeg Buševića, Blatne, Matavaza, Velikog i Malog Dubovika, Gornjih Petroviča, Hašana i Srpske Jasenice, od kojih samo iz Srpske Jasenice dvadesetčetvoro. Tog dana su u Krupu doveli i oko 120 k u l u č a r a sa ceste u Zalinu.[1]

U Krupi se tada nalazila ustaška satnija Envera Kapetanovića, odred sa 120 ustaša iz 12. djelatnog sata pod komandom Nikole Oreškovića. i četa domaćih ustaša pod komandom Himze Hadžića, a u Otoci i Bužimu, pored domaćih ustaša, bila je još i 8. satnija ustaške vojnice sa Korduna. To govori kako su se ustaše

134) Gojko Ognjenović, Obračun s ustašama narednika Petrinovića, Zb. PODGRMEC U NOB, knj. 1, str. 555.
135) Savo Žigić, Bjekstvo sa klanja, isto, str. 324-325.
136) Đ. Agbaba, n. CL, str. 270.

dobro pripremili da u krupskom srezu potpuno likvidiraju Srbe koji su činili 67 odsto stanovništva, i da prigrabe njihova imanja.

Još dok su uhapšene Srbe cestom sprovodili od kuća do zatvora, tukli su ih kundacima i bajonetima, psovali im sve i prijetili, trpali u zatvore u tolikom broju da su mogli samo stajati.

Potresno je svjedočenje Aiše Suljić,[137] očevica pokolja u Sokolskom domu u Bosanskoj Krupi. Njena je kuća pedesetak metara udaljena od Doma, gdje je sada škola. Obučena u muslimansku nošnju sa žarom i pečom, Aiša je stajala u svojoj bašti nedaleko Doma i posmatrala šta ustaše rade, pamtila koljače i gledala užasne prizore. Njena priča je veoma potresna. Ustaše su upadale u prostorije Doma prepune uhapšenih i tukli su koga su stigli. A onda su mitraljezom ubili desetine već u Domu, potom naredili Romima da pozadi Doma iskopaju jednu poveću jamu u koju su bacali zaklane i ostale ubijene. Do te jame dovodili su uhapšene iz Doma, opštinskog zatvora i crkve. Zatvorenici su bili samo u gaćama jer su im odijelo i sve vrijednije stvari ustaše prethodno oduzele.

Aiša Suljić svjedoči: »... Klanje su vršili na taj način što bi jedan od ustaša najprije udario žrtvu bajonetom u leđa a ona bi od udarca pala; potom bi drugi ustaša priskočio i satarom (širokim velikim nožem) odsjekao bi joj glavu. Pri klanju su mnoge ljude duže mrcvarili. Tako, kada ih je Ilija Smiljanić zamolio da prvo ubiju njega pa njegovog sina Veljka, uštaše su prišle Veljku, prvo mu odsiekle nos, pa uši, pođvaljak, još ga neko vrijeme mrcvarile, pa tek onda zaklale. Njegov otac, gledajući to, pao je onesviješćen i ustaše su onda i njega zaklale. S invalidom Dojčinom, koji ie radio u sudu, dotjerali su i njegovo dvoje djece od 10 do 12 godina i natjerali ih da gledaju kako im kolju oca. Dojčin je molio da ga ubiju iz puške, ali su mu ustaše odgovorile da 'nemaju municije za pse'... Jednog dječaka od 13 godina, pekarskog šegrta, ustaša je ubio iz puške. Sava Žigić se, kada su ga priveli mjestu za klanje, istrgao, preskočio jamu s leševima i pobjegao. Klanje je trajalo od 9 časova pa do pred veče ... Glavni oljač je bio Selman Grošić iz Potkalinja, a s njim su u zločinu učestvovali i ustaški nadporučnik Himzo Hadžić, Adem Beširević, Murat Halik,Fetahbeg Krupić i drugi. Glavni organizator bio je Himzo Hadžić«.[138]

Savo Žigić[139] je bio jedini preživjeli sa klanja kod Sokolskog doma u Krupi, odakle je pobjegao i potom postao ustanik, partizan. Njegovo svjedočenje o tim danima u Krupi i zločinima ustaša nad srpskim stanovništvom ovog kraja, toliko je potresno da ga je teško, ali i nužno, ovdje navesti.

Dok su uhapšene vodili gradom, ustaše su ih tukle, pa su mnogi bili obliveni krvlju. Savo Žigić kazuje: »... Poslije toga su nas nabili u zatvor koji je već bio napunjen Srbima. Bili smo tako natiskani da smo jedva disali... Ustaše su izvele prvih šest ljudi, onako, sreda... Kroz vrata sam vidio da su ih u hodniku povezali žicom i odveli. Samo smo čuli pucnjavu i vjerovali da ih strijeljaju ... Kada je došao red na mene... jedan ustaša mi je naredio da skinem pantalone, govoreći:

- Kome ti nosiš te pantalone? Skidaj!...

Svi ostali iz naše šestorke već su bili skinuli pantalone. Na klanje su nas vodili samo u gaćama. Meni su i sandale bile ostale na nogama. Ustaše su nas tukle kundacima i tako tjerale. Naredili su nam da pjevamo četničku pjesmu. Ja nisam pjevao i ustaše su me tukle kundacima i psovale mi srpsku majku. Ali ja i dalje nisam pjevao ... Od spomenika su nas poveli lijevo, pored nekih taraba, prema Sokolskom domu. Pred Domom sam vidio novu grupu ustaša. Kada su nas izveli na plato kod Doma, gdje je sada spomenik,[140] pojavila se

137) Aiša Suljić je poslije oslobođenja Krupe juna 1942. otišla u partizane. Prije nje u partizane su došli njen muž i neki rođaci.
138) Aiša Suljić, Očevidac pokolja u Sokolskom domu, Zb. PODGRMEC U NOB, knj. 1, str. 320-321.
139) Savo Žigić, nosilac Partizanske spomenice 1941.
140) Na mjestu gdje je izvršeno masovno klanje Srba, kraj Sokolskog doma, podignut je poslije rata spomenik, rad Boška Karanovića, akademskog slikara.

grupa ustaša s krvavim noževima u rukama. Pokazujući nam noževe, govorile su:

- Ovo će vam suditi!

Tada sam vidio humku s nagrnutom svježom zemljom. I shvatio: istina je, znači ubijaju!

Pomisao da bježim u meni je postala još jača.

Priveli su nas iskopanim rupama. U njima sam vidio kako pobijeni i unakaženi leže svi oni koji su odvedeni prije nas. Neki od njih bili su još živi, ali preklani i izmrcvareni. Iz moje grupe prvi sam priveden pred iskopanu rupu ... Među zaklanim prepoznadoh Milana Stančevića.[141] Mene su postavili blizu vrha rupe, na lijevoj strani. Ispred mene, nalazila se ta duboka i široka rupa koju nikako ne bih mogao da preskočim. Trgnuo sam se naglo! Kako se žica odvezala ili prekinula, ni sam ne znam. Skočio sam na drugu stranu, pravo među zbunjene ustaše, odvojio se od njih, preskočio živicu i nastavio da bježim preko groblja[142] preskačući nadgrobne spomenike i grobove. Kada sam preskočio živicu, ustaše su za mnom otvorile vatru, uz povike. Jedno zrno me je pogodilo i zadržalo se u tijelu, ali ga tada gotovo nisam ni osjetio.

Čuo sam i mitraljesku vatru...

Bježeći dalje, na putu ispod groblja sam susreo Mehmeda Ćehajića s konjskom zapregom. On me je u prolazu udario kandžijom! Naišao sam na živicu, ogradu od rudbalskog igrališta. Preskočio sam i nju. Dotrčao sam do rijeke Krušnice. Tu sam ponovo bio ranjen u lijevo rame. Skočio sam u vodu i preplivao rijeku. Trčao sam još oko dvjesta metara, a onda, veoma zamoren, prešao u lagani hod ...«

Savo je 14 dana proveo potpuno go i sa dvije rane skriven u brklji djeteline, bez hrane i vode. Tek tada je otpuzio do rijeke Krušnice, napio se vode i onda ubrao nekoliko klipova kukuruza i misiraču, i opet se skrio u djetelinu. Tri dana kasnije uspio je da nakon 17 dana skrivanja u brklji sa djetelinom dođe u selo Gudavac, a potom u Mali Radić, gdje se nakon oporavka uključio u gerilski odred, odnosno, postao je partizan.[143]

Neke uhapšene ljude ustaše su odvozile iz Krupe kamionom do Crnog jfezera na putu prema Bihaću, kraj same rijeke Une, gdje su ih noću ubijali. Prinkom masakra nad prvom grupom doveženom na Crno jezero, uspjeli su da skoče u Jezero ili Unu: Miloš Štrbac, Jovo Vukobratović, Branko Senić, Ilija Studen - mlađi. Sveto Ćulibrk i Lazo Novaković, da se tokom noći popnu uz strme strane do sela Malog Radića i tamo kod stanovništva koje je već krenulo u ustanak, nađu spasenje.[144] U jednoj od slijedećih grupa te noći uspio je da se spasi još samo Rade Brkić, radnik iz Jelašinovaca (srez Sanski Most), i da se preko podgrmečkih sela domogne svog, i uključujući tek započetu borbu protiv ustaša.[145]

Ustaški tabornik u Otoci Avdo Mujagić organizovao je i sproveo masovno ubijanje Srba iz Otoke, Jezerana, Menića i Busevića kraj ceste pod Plavnom, uz Unu iznad potoka Brskavca, a samo klanje jednog broja uhvaćenih vršio je na otočkom mostu na Uni.

Sela Pernu, Podgomilu i Drenovu Glavicu ustaše su pretvorile u jezivo stratište i paljevinu do temelja. U jednom satu prestajao je život mnogih porodica. Ustaše su ih ubijali ili žive spaljivali u kućama. U ovom krvavom orgijanju ustaša po broju žrtava najviše su stradale slijedeće porodice: Petra Rokvića iz Perne, u

141) Milan Stančević je tek bio završio učiteljsku školu i odslužio vojsku. Bio je član Mjesnog komiteta KPJ u Bos. Krupi.
142) Na južnoj strani Sokolskog doma nalazi se pravoslavno groblje.
143) Savo Žigić, Bjekstvo sa klanja, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 324-332.
144) Miloš Štrbac, Kako sam pobjegao sa strijeljanja, isto, str. 322-323.
145) Rade Brkić, Za ostalom braćom, isto, str. 316-319.
Rade Brkić je po dolasku u svoje selo otišao u partizane, u ratu komandovao četom, bataljonom i brigadom. Proglašen za narodnog heroja. Nosilac Partizanske spomenice 1941.

kojoj je u jednom danu spaljeno oko 50 ljudi, žena i djece, Rašete i Mile Bursaća sa oko 30 žrtava u svakoj od ovih kuća, Mandića iz Podgomile sa više desetina žrtava, Jovana Novakovića sa Drenove Glavice sa oko *25* ubijenih, zaklanih i zatim spaljenih ljudi, žena i djece.

Masovni zločini nad Srbima izvršeni su i u području Bužima. Započeli su 30. jula, a vrhunac dostgili 1. avgusta, kada je u ovaj kraj došla grupa od 50 ustaša iz Gline. Ove ustaše su sa sobom donijele i tridesetak pušaka pa podijelile mještanima u Bužimu i nekim selima, i zajedno sa njima otišle u susjedna sela Zborište, Stabandžu i Dobro Selo. U ova tri sela samo za nekoliko dana pobili su između 1000 i 3000 ljudi, među kojima najviše nemoćnih žena i djece. Spalili su mnoge kuće, stokuotele i podijelile svojim pristalicama u Bužimu i okolnim selima.[146]»

Prema raspoloživim iako nepotpunim podacima, tokom čitavog rata u krupskom srezu stradalo je 5.256 žrtava fašističkog terora, od toga najvjerovatnije tri četvrtine u tom julsko-avgustovskim danima 1941. godine.[147']

Preživjeli iz ovih pokolja, kao i drugi očevici, prepoznavali su u koljačima, ubicama i palikućama neke svoje susjede, što je uz prepričavanja tragedija stradalih u tim danima, u to vrijeme teško opterećivalo odnose između srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda, i prijetilo da se razvije u opasnu osvetničku bratoubilačku borbu sa svim posljedicama koje bi takav razvoj donio.

b) *Sanski srez*

Hapšenja pojedinaca u Sanskom Mostu započela su u nedjelju 27. jula 1941. godine. Ustaše su školu u centru grada, u gradskom parku, pretvorile u zatvor. U početku, stražu su držala samo po dva civila, naoružana sjekirama.[148'] Masovno hapšenje Srba u ovom srezu počelo je u ponedjeljak, 28. jula, kada su mnogi seljaci došli u grad na pijacu. Od 28. do 31. jula (ponedjeljak - četvrtak) ustaše su uhapsili sve odrasle Srbe i omladince koji su iz okolnih sela dolazili u grad. Hapšenje svih odraslih Srba iz Sanskog Mosta počelo je 1. avgusta. Ustaše i policajci, raspoređeni u trojke - četvorke išli su od kuće do kuće, pozivali domaćine i ostale odrasle muškarce i odvodili ih, neke u žitni magacin, neke u osnovnu školu ili u žandarmerijsku stanicu, a neke i u sreski zatvor - podrum zgrade sreza. Jedino se Boško Marinković, pravnik i gostioničar, Milan Mićuka Miljević, službenik, i Veselin Veso Bašić, metalski radnik nisu htjeli odazvati pozivu ustaša i policajaca. Marinkovića su komšije Muslimani sakrili, a Miljević i Bašić sami su se skrili u svojim kućama. Njih trojica su bili jedini odrasli Srbi Sanjani (mještani Sanskog Mosta), koji tog dana nisu bili uhapšeni. U zgradi mekteba i u dotadašnjem zatvoru bio je zatvoren i veći broj seljaka iz okolnih sela koji su bili uhapšeni kao taoci. U vrijeme pokolja i oni su svi pobijeni.

Tridesetog jula (na dan kada je ustanak zahvatio i dio sanskog sreza) ustaše su uhapsili grupu ljudi iz Hrasta, zaseoka sela Zdene i iz Djedovače, i većinu odmah pobili sjekirama i koliem ispod groblja zvanog Magarica. Spasila su se samo petorica: Ljubo Vukić, Milan, Sava, Mirko i Ljubo Đurđević. Kada su se premlaćeni nekako dovukli svojim kućama, našli su ih puste. Pošto su pobili seljake, ustaše su preostale članove njihovih porodica istjerali iz kuća zaseoka Hrasta.[149']

Uhapšene ljude ustaše su maltretirali i terorisali na razne načine: šamarali su ih ih su naredili zatvorenicima da jedan drugog tuku, a sami su kundacima

146) Đ. Agbaba, n. di„ str. 271-272.
147) Isto.
148) Stojanka Miljatović, nosilac Partizanske spomenice 1941, kazivanje autoru, 19. nov. 1973; B. J. Bokan, n. dj., str. 82.
149) B. J. Bokan, n. dj„ str. 83.

udarali koga su stigli. Samo dva-tri dana dozvoljavali su da uhapšenici iz učionica idu u školsko dvorište do nužnika, ali od 30. jula nikoga nisu puštali napolje, pa su taoci vršili nuždu u učionicama. Zbog smrada ni ustaše nisu mogli držati stražu u hodnicima već oko zgrade, jedino bi povremeno upadali u učionice i tukli zatvorenike. Isto tako, samo dan-dva su dozvoljavali rodbini da donosi hranu, a onda su i to zabranili, tako da su svi gladovali. Predsjednik kotarskog suda Martin Macan i opštinski bilježnik došli su u svaku prostoriju zatvora i popisali sve zatvorenike. Od srijede 30. jula, umjesto civila stražara, oko zgrade na straži bili su ustaše u uniformama. Među uhapšene, koje su izveli u školsko dvorište, došao je i kotarski predstojnik ustaša Ivica Simeon[150] i savjetovao im da ne bježe, jer su pod njegovom zaštitom, i da im se ništa neće dogoditi.[151]*

Srpsko stanovništvo sela Kljevaca doživjelo je jula-avgusta 1941. godine tragediju kao ni jedno drugo selo sanskog sreza.[152] Selo je tada imalo oko 3.400 stanovnika: Srba oko 300 porodica sa blizu 2.000 članova, Hrvata oko 120 porodica sa oko 840 članova i Muslimana oko 80 porodica sa 560 članova domaćinstava. Do rata se u Kljevcima živjelo u slozi, međusobnom poštovanju i uvažavanju, bez razmirica, trzavica ili svađa. Ali, poslije kapitulacije Jugoslavije i stvaranja tzv. NDH, u selu su se aktivirali kao ustaše Mile Jurišić, Mile Tadić Ivanković, Ibro Kenjar, Petar Jurić i još neki. Iz dana u dan ponašali su se sve grublje i bahatije prema srpskom stanovništvu. U ponedjeljak 28. jula pozvali su oko šezdeset viđenijih Srba Kljevčana, naredivši im da svaki donese od kuće dvije-tri daske za dabarski most, gdje će se praviti stražara. Međutim, kada su došli sa daskama, alatom i ostalim, ustaše su ih sve odveli u Sanski Most, gdje su zatvoreni i potom svi pobijeni, izuzev Sergija Veselinovića i njegovog sina Luke. I Sergija su u zatvoru pretukli, a zatim sa sinom pustili pošto je imao neka austrougarska odlikovanja iz prvog svjetskog rata.

Tog istog dana, 28. jula, ustaše su uhapsili još 45 ljudi i zatvorili u podrum Gojka Ivankovića na beginoj Glavici. Tu su ih držali i narednu noć, tukli i nagovarali da pređu na katoličku vjeru, pošto bi samo tako mogli ostati u svojim kućama, u protivnom - moraju se iseliti u Srbiju ili Rusiju, kako su im ustaše, njihove komšije, kazali. Neki su pod terorom odmah pristali da pređu na katoličku vjeru, a onda su sve pustili kućama da razmisle i za tri dana donesu odluku.

Posljednjeg julskog dana ustaše su naredili iseljenje hrvatskog i muslimanskog stanovništva Kljevaca. Sproveli su ih u Vrhpolje, govoreći im da se u Kljevcima otvara fronta jer »sa juga, od Drvara idu Englezi, a od Sanskog Mosta nastupa njemačka artiljerija koja će tući po selu, pa zato tu ne smije niko biti«. U selu je ostalo samo srpsko stanovništvo.

Na Ilin-dan, 2. avgusta prije podne, ustaše su zašli po selu i svo srpsko stanovništvo, oko 1700 ljudi, žena i djece, dotjerali u Vrhpolje. Samo je mali broj porodica i odraslih muškaraca uspio izbjeći. Petar Savanović je ispred ustaša trčao od kuće do kuće vičući ljudima:

- Bježte, narode, u šumu! Zaratila Rusija! Sa nama su Englezi. Ne vjerujete ustašama, oni će vas pobiti!

Poslušao ga je mali broj ljudi i porodica, sklonivši se tada u šumu. Ustaše su sve ostale otjerali na željezničku stanicu Vrhpolje, gdje je već bio nekoliko hiljada ljudi, žena i djece iz Kasapnice, Tomine, Čaplja i drugih obližnjih sanskih i ključkih sela. Gomila preplašenih ljudi, žena i djece bila je zbijena uz rijeku

150) Ivica Simeon, pravnik iz Banja Luke, bio je kotarski predstojnik u Sanskom Mostu od juna 1941. do početka 1943. Poslije rata emigrirao u inostranstvo.

151) Stojanka Miljatović-Erceg, kazivanje autoru, 19. nov. 1973.

152) O stradanju sela Kljevaca prema kazivanju boraca Mjesne org. SUBNOR Kljevci autoru, 20. juna 1975, kazivanje Dušana Kovačevića, nosioca Partizanske spomenice 1941. autoru, 29. jun 1975; i kazivanja Đure Karanovića, nosioca Partizanske spomenice 1941. autoru 29. jun 1975; B. J. Bokan, n. dj., str. 87.

Sanu, dok su okolo na brežuljcima bili raspoređeni ustaše i oružnici s puškama i mitraljezima. Manu Dobrijevića su pokušali neki Hrvati da spasu, ali su ga ustaše preoteli i pred masom svijeta odmah strijeljali. Trojica ustaša su se okomili na Nikolu Karanovića. Nikola je izmicao kroz narod, ustaše su ga sustizale, ali se on branio. Kada nije mogao preći ogradu, snažno je odgurnuo dvojicu ustaša, bacio ih na zemlju i pao po njima, ali gaje treći sa tri metka ubio. Tog momenta je otpočela strahovita puščana i mitraljeska paljba sa svih strana u masu na poljani, gdje se nalazila i nekolicina ustaša. Narod je počeo bježati na sve strane, ali su mnogi bili pokošeni mitraljeskim rafalima s okolnih brda. Neki su trčali ka željezničkoj kompoziciji, koja je tada pristigla da transportuje protjerane. Mnogi su poginuli u tom bezglavom trčanju, a neki u samim vagonima. U zatvorenim i otvorenim vagonima voza bilo je mnogo mrtvih i ranjenih. Oko četiri sata poslije podne, voz prepun protjeranih ljudi, žena i djece iz Kljevaca i drugih sela, krenuo je sa stanice Vrhpolje za Sanski Most. U zatvorenim vagonima bilo je previše uhapšenih, pa su se neke žene i djeca pogušili. Tek oko šest sati poslije podne ustaše su otorili vrata i narod je jurnuo iz vagona.[1531] U tom momentu je nad Sanskim Mostom kružio jedan avion »bregej« i bacao letke.[1541] Da bi smirili uzrujani narod, ustaše su vikale da više nema ubijanja da bi lakše sproveli sve uhapšene Kljevčane i ostale kroz grad do zatvora. Potom su ih postrojili i poveli prema Žitnom magacinu. U zatvoru su žene i djecu odvojili u jednu prostoriju, a muškarce u drugu, i odmah počeli s tučom. Prema nepotpunim podacima, samo u ovom divljanju iz Kljevaca su ubili 361 stanovnika, muškarce, žene, djecu i starce.

Stanovnike Čaplja, Lužana i Kasapnice uhapsili su 1. avgusta i zatvorili u magazu trgovca Huse Rešića. Sutradan uveče, 2. avgusta, izveli su ih iz zatvora i odveli na bare zvane Žegar i na Čapaljske bare, tamo im naredili da legnu potrbuške, potom na njih pobacali ručne bombe. Zatim su provjeravali ima li živih pa su u preživjele pucali ili ih dokrajčivali koljem i sjekirama. Od 80-90 ljudi ubijenih na ovim stratištima, živi su ostali samo Marko Đurđević, Vid Kajiš, Niko Jovanić, Nikola Trivić, Vlado Čičić i Đuro Burić, tako što su se među ubijenima pritajili, a onda noću pobjegli.[1551]

Ustaše su tih dana slali seljacima pozive da se jave vlastima radi diobe kave i šećera, koji tada nisu bili u slobodnoj prodaji. Nekima su poručivali da ponesu hranu jer će ići u Srbiju, i tome slično. U Dabar, najveće selo u sanskom srezu, poslali su oko 700 poziva, ali se niko nije odazvao. Međutim, iz nekih drugih sela ljudi su dolazili u Sanski Most. Kako su zatvori u Sanskom Mostu već bili prepuni, ustaše su mnoge sačekivali na pravcima prema Sanskom Mostu i hapsili, potom tukli i ubijali.

Selo Kasapnice je bilo naseljeno podjednakim brojem srpskog i hrvatskog stanovništva. Šestorica Hrvata su otišli u ustaše, a jedan od njih - Mijat Šakić, postao je ustaški tabornik vrhopoljske opštine. Ustaše su u Kasapnicama pohvatali skoro sve odrasle muškarce Srbe. Od njih šezdeset, samo su se trojica spasila. Ostali su uhapšeni i pobijeni ili u Vrhpolju, ili u Sanskom Mostu. To je i bio razlog što su Kasapnice bile jedino selo u sanskom srezu iz kojeg niko nije mogao stupiti u partizanske jedinice. Kako je već bio početak ustanka, hrvatske porodice su izbjegle iz Kasapnica u Sanski Most i neka susjedna sela, a srpske porodice u Dabar i u Jelašinovce.

153) Kazivanje Đure Karanovića, nosioca Partizanske spomenice 1941. autoru, 29. jun 1975.

154) Sjećanje Đure Karanovića potvrđuje i izvještaj što gaje podnio domobranski aviiatičar koji je tog dana, 2. avgusta, letio nad ovim područjem, i u kome, između ostalog, piše da su sela Pobrežje, Došenović i Bojanić u Plamenu i da je u Sanskom Mostu, na lijevoj obali Sane, jedna kolona, oko 100 ljudi sa bijelim oznakama u građanskim odijelima sprovođena u jedno dvorište, gdje se nalazila veća grupa ljudi. (Arhiv VII, fond NDH, k. 5, br. reg. 1-1/2.)

155) Kazivanje Marka Đurđevića, nosioca Partizanske spomenice 1941. autoru, 1977.

Grupa od preko 100 Podlužana, ustaše su dotjerali u Žitni magacin i odmah zlostavljali, utrkujući se međusobno ko će ih strašnije mučiti. Zatim su povezali konopcima grupu od dvadeset Podlužana i poveli ih na strijeljanje na Alagića polje, sjeverozapadno od Sanskog Mosta, na lijevoj obali rijeke Sane. Kad su ih doveli do iskopane rake, Vojin Čučak se uspio odvezati i pobjeći. Devetnaestoricu Podlužana tada su poubijali. Istog dana s ovog gubilišta uspio je pobjeći i Jovan Starčević iz Krkojevaca. Ustaše su pustili samo sedmoricu mladih Podlužana, a sve ostale tog dana strijeljali.[156]

Iz samog Žitnog magacina uspio je da pobjegne samo četrnaestogodišnjak Đuro Karanović, koji je obukao žensku suknju, bluzu i bošču, probio se do taraba, preskočio ih i nastavio da bježi. Ustaše su za njim ispalili više metaka ali ga nisu pogodili. Uspio je da zamakne u kukuruze i da stigne u svoje Kljevce, gdje se krio petnaestak dana, a onda otišao u partizansku jedinicu na području sela Dabar.[157]

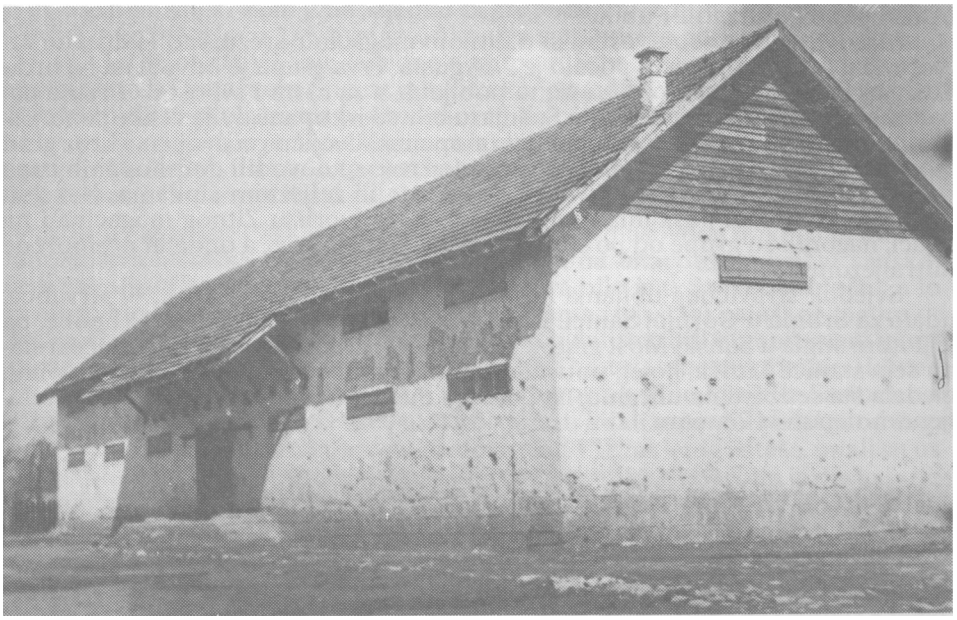

Žitni magacin u Sanskom Mostu, kojeg su ustaše pretvorile u zatvor i mučilište nevinih ljudi (savremeni snimak)

U samom Sanskom Mostu nakon zatvaranja i mučenja u zgradi osnovne škole, ustaše su Mladena Gvozdena prebacili u Žitni magacin. Kada ga je jedan ustaša tu ponovo htio da tuče, Gvozden mu je oteo pušku, ali je to primijetio drugi ustaša i ubio ga s nekoliko metaka.[158]

I u području Starog Majdana ustaše su pohapsile mnoge Srbe iz Podvidače, Koprivne, Sunače, Brdara, Dževara, Oštre Luke i Rasavaca. Neke su još uz put pobili u njihovim selima. Ustaše braća Štipan, Vid i Dane Banović, Ivan Ćorak iz Brdara i Began Suljanović iz Halilova Brda, izvršili su sva ova hapšenja a kas-

156) B. J. Bokan, n. dj., str. 90-91.
157) Kazivanje Đure Karanovića.
158) B. J. Bokan, n. dj., str. 94.

nije i ubijanja. Ljude su varali kao da ih zovu u oružničku postaju u Starom Majdanu samo »... da se popišu viđeniji ljudi... «.[159] Preko 150 uhapšenih zatvorili su u podrum oružničke postaje i osnovne škole. Niko im nije davao ni hranu ni vodu, tako da su mnogi padali u nesvijest. Zločinački su postupali i prema rodbini koja je donosila hranu i odjeću. Milka Mioljka Rajlić-Plavšić iz Podvidače je 1. avgusta došla u Stari Majdan da posjeti uhapšenog muža i ostale taoce. Pred žandarmerijskom stanicom ustaše su je presreli i vrijeđali. Milka to nije mogla podnijeti, uvredu je vratila uvredom i s njima se pobila. Zvjerski su je izboli bajonetima i ubili.[160]

Prvu grupu uhapšenih u Starom Majdanu strijeljali su 2. avgusta rano izjutra u uvali zvanoj Troskavički potok, nedaleko od Starog Majdana. U toj grupi je bilo 18 ljudi. Prilikom strijeljanja uspjelo se odriješiti i pobjeći 8 ljudi. S tog strijeljanja pobjegli su: Đurađ i Stevo Stupar, Milan Marić, Jovo Praštalo, Milan Dobrijević, Đurađ Savić, Svetozar Vojo Adamović i Mile Bundalo. Marić je u bijegu bio ranjen, a Mile Bundalo je otišao kući, nije se krio, pa su ga već nakon dva dana ustaše ponovo uhvatili i ubili.[161]

Masovno ubijanje zatvorenika u Žitnom magacinu, srezu, školi i drugim zatvorima u Sanskom Mostu počelo je 2. avgusta. Prva grupa je odvedena na brdo Šušnjar, kod sanskog groblja, i tamo pobijena, a za njom i svi ostali. Prema navodima očevidaca, na gubilištu u Šušnjarubile su iskopane dvije velike jame. Ustaše su povezivali uhapšene žicom ili konopcima, dvojicu po dvojicu, i kroz grad ih vodili uz pratnju grupe svirača. Nedužne žrtve su dovodili do iskopanih rupa i ubijali ih maljevima, krampovima, sjekirama ili željeznim šipkama. Neke su klali, većinu ubijali puškama ili mitraljezima. U dvorištu Žitnog magacina i na pijaci, nagonili su grupe od po stotinu - dvije ljudi da trče, a onda ih premorene mitraljezom kosili.[162]

Svjedok stravičnog ubijanja na Šušnjaru je i Katarina Čanak,[163] Hrvatica, udata za Srbina u Gornjoj Sanici. I ona je bila protjerana iz sela za Vrhpolje, pa je potom stigla u Sanski Most gdje se smjestila u zgradu željezničke stanice u stanu šefa stanice Lazića, kojeg su ustaše tih dana ubili. Ona je kroz prozor tavana gledala šta se zbiva na ulicama, na putu do Šušnjara i na samom Šušnjaru, udaljenom nepun kilometar.

> Katarina Čanak kazuje: »... To je bilo užasno. Kada idu cestom, udare kundakom dijete po glavi koje je na materinim rukama i mozak se prospe. Ljude što pokupe naveče izjutra postroje i spreme kola i konje. U kola metnu kreč i alatke. Ustaška muzika na čelu, onda stroj uhapšenih, pa ustaše za njima. Ljudi su morali pjevati, i to one pjesme koje su im ustaše govorile. Idu na groblje na Šušnjar, znaju da idu u smrt, ali moraju pjevati... Vidimo: tamo su već iskopane rupe, postrojavaju ih, onda se oglasi mitraljez. Pokosi ih za tren. Nas dvoje zanijemili.. ,«[164]

U ponedjeljak, 4. avgusta, trećeg dana masovnog ubijanja srpskog stanovništva u Sanskom Mostu i okolini, ustaše su naredili nekakvoj cirkuskoj grupi koja se zatekla u gradu da na Alagića polju, nedaleko od mjesta njihovih zlodjela, izvede - zabavni program! Građane su pozvali da obavezno prisustvuju priredbi. Tog dana morale su se otvoriti i sve radnje, počeo je rad nadleštva, kako bi se pokazalo »kako je sve normalno, kako nema ubijanja«! Telalu Mili Kruniću,[165]

159) Kazivanje prof. dr inž. Drage Malića autoru, 14. septembra 1976.
160) B. J. Bokan, n. dj., str. 92.
161) Kazivanje Steve Stupara, nosioca Partizanske spomenice 1941, u arhivi Opšt. odb. SUBNOR S. Most.
162) B. J. Bokan, n. dj., str. 94-95.
163) Katarina Čanak, učestvovala u NOB od početka borbe, bila član KPJ i politički radnik u Sanici i okolini.
164) Katarina Čanak, Stravični dani 1941, Zb. SREZ KLJUČ U NOB, knj. 1, str. 176-177.
165) Mile Krunić, preživio rat, umro 1952.

Srbinu, naredili su da narodu obznani saopštenje: »Čujte i počujte! Od danas nema više pravo svak da ubija Srbe, od danas Srbe mogu ubijati samo pripadnici moćnog njemačkog Rajha i pripadnici oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske«.[166]

Prema izvještaju kotarskog predstojnika Ivice Simeona od avgusta 1941. godine,[167] tih dana na području Sanskog Mosta ubijeno je oko 3000 Srba, žena i djece, a prema spiskovima poginulih, sačinjenih poslije rata, broj ubijenih iznosi oko 2000, dok je oko 1000 ljudi, žena i djece dovedeno s ključkog, petrovačkog, banjalučkog i prijedorskog sreza i ubijeno na Šušnjaru, Alagića polju, u Vrhpolju, na Čapaljskim barama i Žegaru kod Čaplja, kod Starog Majdana i u mnogim naseljima ovog sreza gdje su ustaše ubijali ljude odmah pred kućama ili na putu od kuća prema gradu.[168]

Među tom masom uhapšenih i mučenih Srba bio je i Ante Marijan, Hrvat, jedan od prvaka Hrvatske seljačke stranke (HSS) u sanskom srezu. Prvi put su ga ustaše uhapsili krajem juna zajedno sa grupom naprednih omladinaca, a drugi put 1. avgusta. Noću 3/4. avgusta, oko dva sata poslije ponoći, poveli su ga iz osnovne škole na strijeljanje, zajedno s grupom Srba. Prepoznao ga je jedan ustaša mještanin i ustaškom oficiru rekao kako je među Srbima i jedan Hrvat. Oficir je želio da to provjeri, pa je Ante morao da očita »Očenaš«, »Zdravo Marijo« i »Slava ocu«. Izdvojio je Antu Marijana iz grupe povedene na strijeljanje i vratio u zatvor. Međutim, ustaše su ga još nekoliko puta vodili i vraćali na strijeljanje i tek sedmog ili osmog dana oslobodili.[169]

U julu i avgustu 1941. godine, dakle, u vrijeme masovnog pokolja nedužnog stanovništva, ustaška teritorijalna organizacija na čitavom području sanskog sreza još nije bila ni postavljena. Sjedište logora bilo je u Sanskom Mostu, a logornik je bio Mile Ljevar, trgovac iz Sasine. Prema izvještaju ustaškog logora od 18. avgusta 1941. godine, ustaški tabori su do tog datuma bili organizovani u opštinama Sanski Most (tabornik Josip Zandana), Tomini (tabornik Franjo Hafner) j i Starom Majdanu, zapravo, u Staroj Rijeci (tabornik Mile Ljujić iz Šasine), a u srezu je bio svega 131 zakleti ustaša. Od oružja su imali samo 89 pušaka, od čega samo četrdeset vojničkih. Samo pedesetorica od 131 zakletog ustaše, imali su ustaške uniforme.[170] Međutim, uz ustaše koji su položili zakletvu bilo je dosta i »nezakletih« ustaša, koji ni po čemu nisu zaostajali iza »zakletih«. Na području sanske opštine krajem jula je bilo 111 ustaša, od kojih u samom gradu dvadesetak. Rojnici su bili Josip Zandana (za grad, istovremeno i tabornik), Josip Pavičić (kruhari) Jozo Mlinar (Trnova-Šehovci), Ante Popović iz Tomašice (Sasina), a kad je krajem jula poginuo, rojnik je postao Petar Kožić. Rojnik za Čaplje i Kijevo je bio Huso Karić, za Tominu i KJjevce Pero Jurić, za Škrljevitu Marijan Iličić. Tabornik u opštini Kamengrad je nešto kasnije postao Alaga Džafić, dok rojeva i nije bilo, ali su se kao zločinci istakli Đulaga i Derviš Halilović iz Donjeg Kamengrada, Štipan i Jozo Ivezić iz Fajtovaca i Husein Dindić iz Gorice. Ni na području opštine Budimlić Japra nije bio organizovan tabor ni rojevi, ali je bilo preko dvadeset ustaša, od kojih dvojica iz Modre, a ostali iz Budimlić Japre i Ovanjske. Prema prikupljenim podacima na području sanskog sreza polovinom avgusta bilo je oko 300 organizovanih ustaša.[171]

166) Kazivanje Hazima Bilalbegovića, nosioca Partizanske spomenice 1941. autoru, 7. sept. 1963.
167) Arhiv VII, fond NDH, k. 86, br. reg. 36/5-1.
168) B J. Bokan, n. dj., knj. 3, str. 727.
169) B. J. Bokan, n. dj., knj. 2, str. 86.
170) Arhiv VII, fond NDH, k. 140, br. reg. 26/10-1.
171) Podaci o broju ustaša u pojedinim opštinama dati su prema izvorima navedenim u članku Stojana Makića »Sanski Most i Gornja Sanica 1941«, Zb. PODGRMEC U NOB, knj. 1, str. 439-460. Pisan na osnovu dokumenata UDB-e Sanski Most.

Sa zadatkom sprovođenja masovnog pokolja srpskog stanovništva u Sanski Most je noću 1/2. avgusta stigla 4. jurišna ustaška satnija, koju su nazivali i »hrvatska 13. satnija«, »zagrebačka satnija« i »dželatska satnija«, a koju je ustaško vodstvo upućivalo tamo gdje je po njihovoj odluci trebalo vršiti masovne zločine, pa ie ta satnija počela masovno ubijati odmah po dolasku u ovo područje. Njeni dijelovi se susreću svugdje u Sanskom Mostu: kod osnovne škole, na Šušnjaru, kod Žitnog magacina, zatim, na troski kod Starog Majdana, u Vrhpolju, Podovima, dakle, svugdje gdje je vršeno masovno ubijanje Srba. Zapovjednik ove satnije bio je Makovec (Ivica?), a vodnici Filip Radoš i Tojko Kljako. Oficiri su bili ustaški emigranti koji su s Pavelićem došli iz Italije.[172]'

Veliku pomoć domaćim ustašama, grupi zagrebačkih ustaških policajaca i 4. jurišnoj satniji pružao je oružnički (žandarmerijski) vod pod komandom oružničkog poručnika Fabjana Kurilića, koji se tada nalazio u gradu, a pod čijom komandom su bile i oružničke postaje u Budimlić Japri, Starom Majdanu, Lušci Palanci, Ilidži, Razboju i Sanskom Mostu. Svojom »revnošću« u napadima na srpsko stanovništvo i počinjenim zločinima, počevši od maja 1941. godine, a naročito za vrijeme pokolja, posebno se isticao pripadnik ovog voda Bećir Duraković, komandir oružničke postaje u Sanskom Mostu. U pokolju nad srpskim stanovništvom u sanskom srezu učestvovao je i sasinski župnik fra Luka Tešić, zakleti ustaša.[1731]

c) *Područje Sanice (ključki srez)*

Teror ustaša i oružnika u ključkom srezu nije ništa bio manji od onog u drugim susjednim srezovima. Kulminacija je i ovdje bila krajem jula i prvih dana avgusta 1941.

Cim su saznali daje počeo ustanak u Drvaru, 27. jula 1941, ustaše iz Sanice uhapsile su veću grupu mještana, među kojima su bili: Josip Mijić, bivši trgovac i predsjednik opštine, Gojko Mujić, bivši opštinski blagajnik, svi opštinski vijećnici i seoski knezovi srpske nacionalnosti iz Sanice-Zavolja, Korjenova, Prisjeke, Pištanice, Gornjih Biljana, Gornjeg Budelja i Bravska. Uhapšeni su i lugari i ostali službenici, zatim, srpski dobrovoljci iz prvog svjetskog rata i još neki viđeniji ljudi. Najprije su ih zatvorili u pojatu Dauta Bećirbegovića. Grupa uhapšenih - Nikola Maričić, Jovo Dević, Gojko Kajić, Bude Obraaović i još neki, pokušali su da razvale brvna na pojati i pobjegnu, ali ih je u tome osujetio Josip Mijić, prijavivši ustašama taj pokušaj. Tada su zatvorenike prebacili u magacin željezničke stanice. Prema nekim podacima, tu ih je bilo preko 350 zatvorenika, ali nikad nije utvrđen tačan broj jer su mnogi dovedeni iz drugih krajeva, odnosno, sa šumskih radilišta petrovačkog, ključkog i grahovskog sreza. Odmah potom ova velika grupa je negdje otjerana vozom, ali se ne zna gdje su se zaustavili i gdje su pobijeni, najvjerovatnije u Sanskom Mostu.[1741]

Cim su ispraznili zatvor, ustaše su pohapsili sve preostale Srbe u Gornjoj Sanici i okolnim selima, i muškarce i žene i djecu, i sve ih strpali u magacin i podrum željezničke stanice. Niko od Srba nije ostao kod kuće. Nakon 2 do 3 sata došli su dvojica ustaša sa ličkim kapama na glavi, okićenim sjajnim iglicama. S vra-

172) B. J. Bokan, n. dj., knj. 2, str. 100-101.
Ustaša Tojko imao je drugo prezime, mještani ga prozvali Kljako, pošto je na ruci imao samo 4 prsta

173) U izvještaju o Sanskom Mostu, pisanom nešto više od godinu dana kasnije, 28. oktobra 1942, o njemu Pero Simić, bivši ustaški logornik u Bihaću, a tada inspektor Ustaškog Zaštitnog redarstva u Banjaluci, piše daje fra Luka Tešić u ljeto 1941. godine »... sa svojim seljacima vodio pokolj po Sanskom Mostu i okolini...«
Arhiv VII, Fond NDH, k. 239, br. reg. 13/4-1.

174) Petar M. Sovilj, Kazivanje o stravi i užasu, Zb. SREZ KLJUČ U NOB, knj. 1, str. 157-8.

ta su povikali: »Dajte, žene, pare u korist svoje djece!« Napunili su pun rusak para, a onda su počeli odvoditi najprije trojicu, pa onda po desetoricu. Ubijali su ih na pravoslavnom groblju u Dubajićima. Sve muškarce starije od 15 godina odveli su i strijeljali, a žene i djeca su ostali u zatvoru. Košta Tešić, mladić od 22 godine obukao je žensku odjeću i ostao živ. Zatvorenima niko nije donosio ni hranu ni vodu. Narednog dana pustili su pred magacin žene i djecu da izađu na vazduh, a potom ih opet vratili u zatvor. Samo su stare žene poslali da nahrane stoku. Oko podne su sve uhapšene opet izveli iz zatvora na prugu i postrojili. Ispred magacina postavili su puškomitraljez u pravcu gomile preplašenih žena i djece. Tada je došla Njemica Katica Uftrig, koja je u Sanici držala kantinu i rekla:

»Ne ubijajte žene i djecu, odgovaraćemo!«

Tada su pustili sve žene i djecu, ali su naredne noći ustaše pucali iz pušaka i mitraljeza po mnogim srpskim kućama u Gornjoj Sanici i bližoj okolini.[175]

Oružnici oružničke postaje u Bravsku su u nedjelju 27. jula 1941. uhapsili grupu od oko 100 ljudi, maltretirali ih, i onda skoro sve pobili. Kao pomoć oružnicima, u Bravsko su došli ustaše kamionom iz Banje Luke, zatim vozom iz Sanice i iz drugih krajeva HDH. Lov na ljude po Bravsku trajao je i narednih dana. Hvatali su čobane sa stokom, kosce na livadama i ljude kod kuća. Grupu kosaca su povezali oko jednog plasta i plast zapalili.

Pokušao je da bježi Dušan Sabljić, ali su ga ubili. Njegova mati Marija išla je kod kneza Filipa i narednika Pulića da joj dozvole da sahrani sina, što su ioj dozvolili. Kada se narod okupio na sahrani, ustaše su opkolili selo, pohvatali i ljude i žene i djecu, zatvorili u pojatu i žive zapalili. Tada je ubijeno 85 Bravskara. Iz vatre su uspjele pobjeći samo dvije sestre Sabljić i Dušan Sabljić, koji je po nalogu ustaša sahranjivao pobijene, među kojima i svog oca.[176]

U srijedu 30. jula došla su trojica ustaša u Sanicu-Zavalje tražeći od seljaka da im u Sanicu donesu jagnjad i da se jave u Opštinu. Kada su to uradili Mile Sovilj, njegov sin Petar i još neki, ustaše su ih uhapsili (11 talaca) i zatvorili u sobicu od 3 kvadratna metra.

Tog dana oko 18 sati, u Sanicu je stigao voz s izbjeglicama s područja Srnetice, gdje su se vodile borbe. Tada su ustaše naredili da se Muslimani i Hrvati iz Sanice evakuišu u Sanski Most. Nešto kasnije iz Sanskog Mosta stigle su još dvije kompozicije. Nastala je kuknjava i plač žena, djece, trka, povici.

Kada su vozovi otpremljeni, oko 22 sata prema zatvoru krenula je grupa mjesnih ustaša. Pokušali su da uđu u zatvor, ali, kako je uhapšenih bilo previše, vrata se nisu mogla otvoriti, pa su plotunskom vatrom ubijali kroz vrata.

> Petar Sovilj o tom zločinu ustaša piše: »... Nastao je pravi pakao. Pale su i prve žrtve ... Ustaše su pucale i pucale, dok se nisu zadovoljile. Mi živi smo se pritajili... Unutra ustaše nisu mogle da uđu od leševa naših drugova, koji su pali između vrata i 'palače', tako da nas nisu mogli dotući. Mislili su da smo svi gotovi, pa se dogovoriše da vrata zatvore i ponovo zaključaju. To učiniše i ostaviše nas same ...«

Preživjeli zatvorenici (neki ranjeni), provalili su sobna vrata i pokušali izaći na opštinska, ali nisu uspjeli jer su bila dobro zatvorena. Tada su kroz prozorčić iz prostorije u potkrovlju skakali na zemlju i bježali na sve strane. Ustaše su to opazili i počeli da pucaju, pa su tom prilikom jednoga ranili. Ipak su se iz tog pakla spasili Mile i Pero Sovilj, Jovo Toljagić i Nikola Banjanin, i pobjegli na Međeđe Brdo, odakle su baš tog dana prvi borci krenuli u ustanak protiv okupatora i ustaša.[177]

175) Milka Zolak, Divljanje ustaša u Gornjoj Sanici, isto, str. 184-186.
176) P. M. Sovilj, n. čl, str. 159-160.
177) P. M. Sovilj, Pobjegao sam ranjen sa strijeljanja, Zb. SREZ KLJUČ U NOB, knj. 1, str. 188-195.

Selo Pištanica je doživjelo tragediju kao rijetko koje selo. Na Ilindan, 2. avgusta, ljudi su se obukli za praznik. Tada su primjetili da sa svih strana prema selu nastupaju naoružani ljudi u uniformama i civilnim odijelima. Narodu su rekli da je u Drvaru došlo do borbi, da su tamo ubijeni njihovi generali i da će zbog toga na ovom području doći do borbi, da će doći velika njihova vojska, tući će artiljerija i avijacija. Kako, tobože, civilno stanovništvo ne bi bilo izloženo stradanju, moraju poći u Vrhpolje, a kućama će se vratiti kroz dva-tri dana. Kad su sav narod sela Pištanice doveli u Vrhpolje, odrasle muškarce su zatvorili u školu, a žene i djecu ostavili u dvorištu.[178] Oko podne iz Sanskog Mosta su stigli u Vrhpolje ustaški satnik sa grupom od osam ustaša iz satnije koja je došla iz Zagreba. Potom su iz škole izvodili dvojicu po dvojicu Pištančana i ostalih uhapšenih iz okolnih sela, postrojili ih u kolonu i odvodili grupu po grupu, govoreći im da idu za Srbiju, ali su ih doveli samo do željezničke stanice i pruge. Tu su izdvojili grupu od 10 ljudi i postrojili, sa nasipa odozgo pucali u leđa uhapšenih. Desetak civila s koljem u rukama držali su stražu prema rijeci Sani da uhapšeni ne bi bježali u tom pravcu. Već kod ubijanja prve grupe Pištančana, jedan uniformisani ustaša, mladić, Hrvat, odbio je da ubija ljude, govoreći da mu je i brat ustaša, ali da on nikog nije ubio i da ne može da ubija. Tada je mladić Muća Saleševič iz Vrhpolja, koji je s kocem stajao prema rijeci Sanici, priskočio, od tog ustaše uzeo pušku i ubio prvog čovjeka, a potom i u svakoj narednoj grupi po jednog, ukupno sedam ljudi tog dana Među ubijenim su bila i tri sina Stojana Banjca, najbogatijeg Pištančanina. Na intervenciju Muhe Hotića, satnik je oslobodio Stojana i njegovog sina Jošu, i to su bila jedina dva odrasla muškarca koja su se, zajedno sa ženama i djecom, tog dana vratila svojim kućama u Pištanici. »... U kućama i oko njih nismo našle ništa što smo ostavile. Sve je bilo opljačkano. Kuće otvorene, vrata i prozori poskidani, stoka otjerana. Sve je bilo pusto i žalosno ...« kazuje Vida Mrakić.[179]

Masovna ubijanja Srba bila su i u drugim selima Saničke doline, a također i u ostalim ključkim selima, i samom Ključu. Naročito je stravično bilo ubijanje zatvorenih u osnovnoj školi i u zgradi opštine u Ključu, kod Sklopa na Sani, na Dubajića groblju, na Hanilovića vrelu, na Bravsku i na mnogim drugim stratištima ovog sreza. Izvršioci ovih pokolja na ključkom srezu bili su ustaše 5. ustaške jurišne satnije, kojoj je na čelu bio natporučnik Josip Kurelec, kao i brojne mjesne ustaše koji nisu zaostajali u zločinima iza pripadnika ustaške satnije iz Zagreba.

Prema prikupljenim podacima samo u dva dana, 30. i 31. jula 1941, u ključkom srezu (bez Bravska) ubijena su 902 lica, dok se 15 spasilo bjekstvom. I narednih dana ubijene su desetine i desetine nevinih ljudi samo zato što su Srbi.[180]

d) *Bihaćki srez*

Teror ustaša u bihaćkom srezu bio je isto tako veliki i zvjerski kao i u susjednim krajiškim srezovima: krupskom, sanskom, ključkom i drugima. Kulminacija tog terora i na ovom srezu dostigla je neslućene razmjere krajem jula i prvih dana avgusta 1941. godine. Uz to, u bihaćke zatvore dovođene su grupe uhapšenih iz drugih srezova, pa i sa Korduna i Like, što je poprimilo obim kao ni u jednom drugom srezu.

Ustaše su krajem juna i početkom jula u Bihać dotjerali i skoro sve odrasle muškarce protjerane iz Ličkog Petrovog Sela i Plitvičkih jezera.

178) Stevo Ostojić, Tragedija Pištanice 1941, isto, str. 160-164.
179) Kazivanje Muhe Hotića iz Kamička autoru, 10. 3. 1979.
180) Pero Banjac, Zločini ustaša u ljeto 1941, KUUC U NOB, knj. 1, str. 119.

Na nekoliko dana prije protjerivanja Srba i Jevreja iz Bihaća, ustaše su pokupile svu zlatninu iz sinagoge kao i od pojedinaca Jevreja. Kako prikupljeno zlato nije iznosilo 25 kilograma, a srebra nije bilo 100 kilograma, koliko su ustaše ucjenili i tražili od jevrejske opštine u Bihaću, 23. juna uhapšen je rabin Abram Atijas, trgovci Miko Alberta Atijas, Miko Atijas tzv. Tivar, Jakov Baruh i Rudi Rehnicer, zatim dr Emil Levi, sudija i Moric Levi, geometar, pa su svi zatvoreni u zatvor gradske opštine, gdje su zatekli jedan broj Srba uhapšenih po selima oko Bihaća. Ustaški natporučnih Enver Kapetanović s grupom ustaša jedne noći je upao u ovaj zatvor i bokserima, bakandžama i raznim drugim predmetima do besvijesti premlatio zatvorene Jevreje. Neki Jevreji su uspjeli da skupe nešto zlata i predaju ustašama, pa su poslije nekoliko dana pušteni. Dozvoljeno im je da iz svojih već oduzetih stanova, iz kojih su svi, kao i Srbi, istjerani 24. juna, uzmu nešto rublja, pa su ih potom na kolima prebacili u Bosanski Petrovac i tamo pridružili ostalim Jevrejima, ranije protjeranim iz Bihaća.[18"]

Masovno hapšenje na području Velike Župe Krbava i Psat i svakodnevno dovođenje u Bihać grupa pohvatanih seljaka od po 300 do 700 ljudi, događalo se već od sredine jula 1941. godine. Prva takva grupa uhapšenih seljaka dotjerana je u Bihaćku kulu u subotu 19. jula.[182)] Od tada je u kulu svakodnevno stizala po jedna takva grupa uhapšenih, pa je bilo dana kada su i Kula i tzv. »brigada« (jednospratna zgrada pored Kule) i samo dvorište ograđeno visokim zidom, bili prepuni.

Ravnopravno s ustašama u svim ovim hapšenjima, terorisanju i ubijanju srpskog stanovništva učestvovali su i oružnici. Jedan od glavnih saradnika ustaškog velikog župana Ljubomira Kvaternika bio je oružnički bojnik (žandarmerijski major) Vindakijević. Dok je Kvaternik bio inicijator i naredbodavac masovnog pokolja Srba na ovom području, oružnički bojnik Vindakijević sa svojim brojnim oružnicima razmještenim po oružničkim postajama, bio je izvršilac masovnog hapšenja, terorisanja i ubijanja. A da bi što više Srba pohvatao, oružnički bojnik Vindakijević je lično nastupao i sa pomirljivom politikom, poručujući i kazujući seljacima da se ničeg ne boje, da mirno rade kod kuća, ili, pak, poručivao im je da se spreme za rad u Njemačkoj. Međutim, čim bi neko selo prihvatilo njegove savjete, mali broj oružnika ili ustaše bi došao, pohvatao seljake i odveo ih na stratište. Jedna od mnogih takvih prevara bojnika Vindakijevića bila je i hvatanje najvećeg broja odraslih ljudi sela Lohova, zatim njihovo odvođenje u pravoslavnu crkvu u selu Pritoci, potom u bihaćku Kulu, pa na stratište na Uljevitim barama ili Garevicama, nedaleko Bihaća. Tako se dogodilo i sa brojnim Pritočanima, većom grupom Račićana i stanovnicima mnogih drugih sela koji su kao stoka u buljucima vođeni na strijeljanje.

A još šira hapšenja uslijedila su nekoliko sati neposredno nakon što su ustaše u Bihaću saznali da je u Pasjaku kod Drvara 26. jula ubijen domobranski bojnik Ferdinand Konrad. Tada su samo iz četiri kuće iz Ripča otjerali 19 ljudi: pet Malesevića, pet Kenjala, pet Dotlića i četiri Milisavljevića.[183'] Sa Hrgara su odveli 10 ljudi: lugara Stevu Radišića, Spasu Drakulica, Đuru Popovića, Trivu Popovića, Lazu Pašića, Đuru Puhaču, Iliju Zorića, Nikolu Zeljića Brku, Mihajla Pepića i Božu Pjevića. Narednih dana pohvatali su preko 150 odras1ih muškaraca iz sela Pritoke' pa su u selu ostale samo žene i djeca, a od odraslih muškaraca samo jedan invalid bez jedne noge.[184)] Takođe su pohvatali oko 30 ljudjjz Ripća, Golubića, Sokoca, Založja, Gorjevca i još nekih sela, iz Lipe -*52* čovjeka. Tih

181) Slavko Odić, Radnički pokret Bihaća i okoline do ustanka 1941, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 98.
182) Mirko Turić, n. čl„ str. 190.
183) Đuro Vunjak, Ustanički dani u Ripču, PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 841.
184) Vajan Popović, Među domobranima u Ripču, isto, str. 873-4; Jovo Ševo, Premošćavanje bratoubilačkih ponora, isto, str. 859.

dana pred ustanak u ovom kraju, ustaše su samo u Račiću i Lohovu odveli oko 4Q0jjudi. Samo jednog jutra, dok je oko 45 muškaraca raznih dobi vrlo žito u Ra-"čiću, ustaše su ih iznenadili i odveli u zatvor, da bi neke od njih ubrzo pustili i uputili u Račić i Doljane kako bi »primjerom« pokazali da ne ubijaju, a tako druge docnije prevarili da se odazivaju ustaškim pozivima. Neke od onih 400 uhapšenih, ubili su u Zabaricama kod Ripča, a većinu na Uljevitim barama i Garevicama kod Bihaća. Prethodno oslobođeni, ponovo su pali u ruke ustašama, koji su ih odveli u Kulen Vakuf i zajedno sa muškarcima i omladincima iz Ripča, Pritoke, Golubića i drugih sela krajem avgusta, na zvjerski način pobili.[1851]

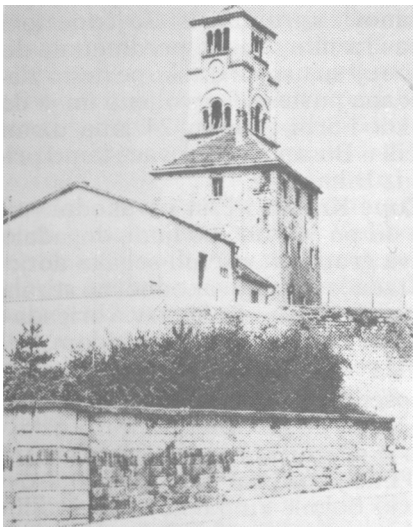

Kapetanova kula i zgrada zvana brigada u Bihaću, zatvor i mučilište nevinih ljudi 1941. u pozadini katolička crkva (savremeni snimak)

U selu Kliševiću u petak, 25. jula, uhvatili su 32 seljaka. Prethodno je ustaški načelnik opštine u Lipi Džafer Ibrahimpašić[1861] naredio da se sakupe seljaci, koje je popisao. Tada su se pojavili dvojica ustaša s puškama na gotovs, povezali seljake i odveli ih u Ćukove, susjedno selo, gdje su ih tukli i mučili, a onda povezane odveli u Ripač i poubijali na Zabaricama, na periferiji mjesta. Nekolicinu ovih su pobili još u Ćukovima, odnosno u Jazmaku, prema rijeci Uni. Nešto prije toga uhvatili su i Savu Stojanovića,[1871] učitelja u Kliševiću, zvjerski ga mučili pred obitelji Babić gdje je zatečen, drali mu kožu, kopali oči, a onda ga izmrcvarena i unakažena bacili u jarak i na njega poluživa navalili veliku kamenu ploču. Zajedno s učiteljem, tada su ubili i mladića od 20 godina Miku Đure Babića. Narod je ovaj dan u kojem su stradala 32 čovjeka zvao »crni petak«.[1881]

Takva masovna hapšenja bila su do prvih dana avgusta, kada zbog početka ustanka ustaše više nemaju raniju sigurnost da zalaze u mnoga sela i hapse. Međutim, čak i tada vrše grozne zločine prilikom prodora do nekih sela ili zbjegova, o čemu će naknadno biti riječi.

Sa koliko su sadizma ustaše izmišljali nove metode mučenja i ponižavanja, govori i svjedočenje-Mirka Turićaj[891] koji **je kao** komunista bio uhapšen u Cazinu 11. jula, a 14. jula doveden u zatvoru Bihaćku kulu. Zatvor je već bio pun, ali je, kako je već rečeno, od 19. jula počelo svakodnevno dovođenje grupa od

zbiva u dvorištu, prepunom dotjeranih nevinih ljudi, pa su njegova svjedočenja o ustaškim zvjerstvima autentična. U svom sjećanju na dane provedene u Bihaćkoj kuli, piše: »... Teško je reći šta je ostrvljene zločince većma raspomamljivalo: trpljenje bez jadanja ili ono sa kuknjavom. Jedanput su se okomljivali na nesrećnog čovjeka što glasa od sebe ne daje, a drugi put na onog što kuka.

185) Đuro Vunjak, n. čl„ str. 849.
186) Džafer Ibrahimpašić, ustaški načelnik opštine u Lipi, poslije rata uhvaćen i osuđen na višegodišnju robiju.
187) Savo Stojanović, učitelj, rodom iz prijedorskog sreza, bio je komunista.
188) Stevo Bursać, Klišević prvih dana ustanka, Zb. PODGRMEC U NOB, knj. 1, str. 857-8.
189) Mirko Turić, tada gimnazijalac, bio skojevac, u ratu na političkim dužnostima, nosilac Partizanske spomenice 1941.

U jednoj grupi bi našli da izazovno djeluje 'onaj što se', po njihovim riječima, 'isprsio ko pehlivan', a u drugoj 'onaj što se', opet prema njihovoj zamjerici, 'skupio ko forint sira'. Među ovim neobičnim zatočenicima u više-manje istovjetnoj ili vrlo sličnoj odjeći, obučenim pretežno u bazarske pantalone od cajga, bijele platnene košulje domaće izrade, ukrašene jedinstvenim vezom uz porub na grudima, jednostavne čohane jeleke ili obične prsluke, a rijetko u kaputе, i, još rjeđe, u gunjeve, kožuhe i pamuklije, mučitelji su se, tražeći povode i razloge za svoju nasrtljivost bez ikakvog povoda i razloga, u jednom slučaju obarali na žrtvu što se, tobože, oblači po modi, a u drugom što nosi kožuh koji smrdi. Jednog su posebno mučili što je jak ko bik', a drugog što je skopan, tjelesno slab. Na jednog su nasrnuli jer je okat, a na drugog jer je žmirkav ... Naročito su stradali ljudi s velikim brkovima, koje bi zlikovci kidali klještima i gurali ovim mučenicima u usta da ih jedu. Ipak, pojedinci su smogli čudesnu snagu da ni na ovim mukama ne daju glasa od sebe ...

Sve je u tom zločinjenju bilo kao u kakvom košmaru, proizvoljno, nepredvidljivo, zazorno, s jednim jedinim pravilom da svaki pojedinac od tih nekoliko stotina ljudi u svakoj grupi mora biti više ili manje tučen, mučen, povrijeđen i tako pripremljen za ubijanje koje je slijedilo za nekoliko sati - koliko da dođu kamioni da se ti izmrcvareni ljudi potovare i prevezu na gubilište na Bihaćkom polju, na Uljevitim barama i Garevicama ...

... Gotovo sav razgovor o zbivanjima u zatvorskom krugu sveo se na usklike čuđenja ili zaprepašćenja... 'Ajme, majko, otkinu mu uho', ili 'Aman, ljudi, iščupa mu brk'...«

Ustaše su praktikovali da uhapšenima daju puške bez zatvarača, metaka i bajoneta da jedni druge tuku dok svi ne popadaju izubijani i onesviješteni, osim poslijednjeg koji ulazi u novu grupu, i tako iz sata u sat, iz dana u dan.

Mirko Turić dalje piše: »... U jednoj grupi od oko 700 seljaka bio je i jedan pop, u mantiji, tridesetgodišnjak, visok, zgodan, crne, velike odnjegovane brade. No i bez sveštеničkin obilježja, on bi se svojom naočitošću izdvajao u svakoj sredini. Primijetivši ga, neki ustaški starješina je naredio da pop dođe gore k njemu, na doksatić, tik uz naš prozor do vrata, i da čita Očenaš, gledajući sa svom onom masom vezanih seljaka, u stavu mirno, u sunce koje je, tek prešavši zenit, najvećma žeglo.

Ko zna šta je sveštenik tada mislio i osjećao, ali je malo reći da je naređenje izvršio s najvećom usrdnošću - svojim baršunastim baritonom, on je govorio molitvu, naglašavajući pojedine rijeci tako zanosno, oduševljeno i svečano kao da mu je pred očima sam gospod bog ...«

Kada je ovaj sveštenik završio sa molitvom, ustaše su na znak pištaljke nastavile još bjesomučnije da udaraju po glavama kundacima i čekićem, da su ljudi padali kao snoplje a »krv je crveno bojila kose, kape, kolijere, zemlju - pravo razbojište po kojem su zlikovci gazili i dalje udarajući bespomoćne žrtve. Kada se sve stišalo, uz zujanje muha, nekolicina ustaša se zabavljala takmičenjem dvojice kolega - ko ima više u džejx>vima iskopanih ljudskih očiju, koje su prebrojavali kao što djeca broje piljke ...«

U jednoj grupi tek dovedenih seljaka bio je i pop Ilija Tintor, vezan za jednog starijeg seljaka. Zapazili su ga ustaše i odmah mu prišli. Jedan mu je naredio da pruži ruku što je pop Tintor uradio, a ustaša mu u dlan saspe neku tečnost, naređujući popu da s njom namaže bradu. Kad pop to uradi, ustaša kresnu šibicom i planu mu brada. Plamenovi obaviše lice koje se začas nađe u buktinji. Kad se plamen ugasio pojavilo se grozno, crno i mrko, pečeno popovo lice. Pop je i dalje ćutao, »skamenjen kao sfinga, kao čudo prirode«, kako je zapisao Mirko Turić. Potom onaj ustaša što mu je zapalio bradu trže bajonet i iskopa popu oko i reče: »Drugo ti ostavljam da vidiš gdje će ti biti grob«. Pop Ilija Tintor je i dalje stajao nepomično, bez jauka, kao da on nije u pitanju već nelco drugi.[190]

Ustaše su svakodnevno u krug zatvora - Kule, dovodili grupe uhapšenih ljudi, žena, djece, staraca, povezanih žicom u grupe po petnaest, dvadeset, trideset, svezanih tako da im je Krv tekla iz ruku. Kada su istjerivani iz kuća, rečeno im ie da idu na rad, pa su se mnogi obukli u boliu odjeću i ponijeli dosta hrane. A kada su došli u dvorište Kule, morali su ostavljati svu hranu na jednu hrpu, dok su ih svezane, još na samom ulazu u krug zatvora bjesomučno tukli kundacima, štapovima... Mnogima su sjekli noseve, uši, dok su nevine žrtve strahovito vrištale, pa se ta vriska i lelek prenosila i na ostale zatvorenike - nastajala je opšta

190) Mirko Turić, Od fašističke okupacije do Bihaćke kule 1941, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 154-206.

vriska, jaukanje, lelek. A onda bi im naredili da pjevaju četničku pjesmu: »Sprem'te se sprem'te četnici...«, koju su zatvorenici nevoljno pjevali. Tada bi ih opet tukli, pjesma je prestajala, počinjalo je pojedinačno i grupno mučenje. »Gledao sam sve to sa prozora Kule ... Kada su jednom čovjeku odsjekli prst, taj prst je skakao jedno dva-tri metra, kao živac skakao po zemlji... Znam da je na čelu jedne od tih ustaških grupa koje su te zločine činili bio ustaša zvani 'Strašni' (Derviš Meho Salihodžić iz Harmana u Bihaću), koji je poslije masakra nosio uši i noseve po džepovima, odlazio u kafanu i tamo tražio: 'Daj mi paprikaš od srpskih noseva i ušiju'. Svakodnevno sam ja to gledao, to je bilo danima i danima, dok su na stratišta odvodili obično noću ...«, kazuje svoja mučna sjećanja na te događaje komunista Stipe Butorac, koji je tih dana bio zatvoren u Bihaćkoj kuli, zajedno sa grupom svojih drugova.[19"]

Poznatom seljaku iz Grmuše Đuri Bosančiću ustaše su naredili da sam sebi kida velike brke. Kako je to sporo radio, dvojica ustaša su mu prišli i zvjerski mu kidali brke sa dijelovima nadusnice. Tada su mu naredili da legne na zemlju, i svukli ga skoro do gola. Tada mu je jedan ustaša kamom rasjekao kožu uzduž kičme. Dozvali su zatvorskog kuvara da donese so i posolili tek rasječenu ranu koja je jako krvarila. Bosančić je strašno jaukao i odskakivao od zemlje od muke i bola. Potom mu je jedan ustaša odsjekao nekoliko prstiju, odrezao nos, uši...

U jednoj grupi ustaše su primijetili sitnog, žgoljavog seljaka pedesetih godina kako šćućuren sjedi uz zid. Pozvali su ga i naredili mu da opsuje kraljicu Mariju, što je ovaj odmah uradio. Ustaša mu je, zatim, tražio da to stalno ponavlja, a onda da opsuje - srpsku majku! Seljak je odgovorio da neće, čak ni poslije više naredbi ustaša koji su se sjatili oko njega, ništa nije rekao. Zbog te upornosti i prkosa, ustaše su navalili na njega udarajući ga, nogama, rukama, batinom, pa je ubrzo seljak pao na zemlju mrtav, ne pristajući da opsuje srpsku majku.[192']

Svaku grupu uhapšenika koja je dolazila u dvorište Bihaćke kule, ustaše su propuštale kroz »svoj špalir«, udarajući ih do besvijesti željeznim šipkama. Ponekad bi naredili da svi pjevaju pjesmu »kralju Petre diko naša...«, sve glasnije i glasnije, a onda bi se razgoropadili na seljake što smiju da pjevaju tu pjesmu kad je »ovo ustaška država«.[193']

Husref Redžić,[194'] tada student, komunista, bio je zatvoren u Bihaćku kulu. O tim danima on piše: »Tako je to trajalo iz dana u dan, iz noći u noć. Zatvarali smo prstima uši da ne čujemo taj lelek i jauk, koji nije bio sličan ni ljudskom ni životinjskom glasu. Teško da je u ustaškoj državi postojalo nešto strašnije od toga karakazana,[195'] toga zatvorskog dvorišta, u kojem su masakrirani srpski seljaci .. ,«[196>]

Svakodnevno, skoro neprekidno, a naročito noću, ustaše su iz Bihaćke kule odvodile kamionima grupu po grupu već premlaćenih ljudi i na Uljevitim barama i Garevcima pored rijeke Klokot nedaleko Bihaća, na zvjerski način ih ubijali. Iživljavanja su nastavljali na stratištu: »postrojene ljude u jednu vrstu udarali bi daskom po glavi pa sve glave poravnali u jednu ravan i onda jednim metkom ubijali i deset ljudi«, kako ih je učio Maks Luburić, zloglasni ustaški oficir koji je krajem juna u Bihaću držao »kurs« tek naoružanim ustašama o načinima mučenja ljudi.[197)]

Sa svih ovih višemjesečnih ubijanja srpskog stanovništva u bihaćkom srezu, prema onom što se zna, uspjelo je da pobjegne samo nekoliko ljudi:

191) Stipe Butorac, kazivanje autoru, 21. XII 1959, str. 23-24.
192) M. Turić, n. čl„ str. 202-203.
193) Husref Redžić, Mladi crveni grad, Zb. PODGRMEC U NOB, knj. 1, str. 120-121.
194) Husref Redžić, ućesnik u NOB, poslije rata profesor Univerziteta u Sarajevu, akademik, umro u Sarajevu 1984.
195) Karakazan - crni kazan, pakao.
196) H. Redžić, n. čl„ str. 121.
197) Vladimir Dedijer, Dnevnik, knj. 2, izdanje Drž. izd. zavoda Jugoslavije, Beograd 1946, str. 11-12.

Milan Zec iz sela Jankovac kod Bihaća, pobjegao sa strijeljanja iznad Zavaljske vrtače,[1981]

Đoko P. Šević iz Gate Ilidže, Pejo N. Smiljanić iz Bugara, Đuro Ćujić iz Tržačkih Raštela, sva trojica pobjegla sa stratišta na Garevicama, i

Duka Šamlija iz sela Rujnice kod Cazina, pobjegao sa ubijanja u šumi Osoje kod Vrste, sva petorica postali partizani.

Za vrijeme ovog masovnog pokolja nevinog srpskog stanovništva u Bihaću i okolini, u gradu je bio zaveden policijski čas od 18 sati sa ograničenim kretanjem stanovništva, pa prvih dana građani nisu ni znali šta se zbiva u Kuli i na Uljevitim barama, Garevicama i na Zavalju.[199)]

U Bihaću je tih dana ustaška satnija bila sastavljena od provjerenih ustaša, među kojima je bilo i onih iz emigracije, iz Bihaća i okolnih sela, kao i sa područja tadašnje Velike župe Krbava i Psat.

Veliki župan Velike župe Krbava i Psat - Ljubomir Kvaternik, koji je bio u samom vrhu ustaškog pokreta, glavni je organizator tog strahovitog genocida nad srpskim stanovništvom ovog dijela Bosanske krajine. O tome svjedoči i jedan dokument koji su partizani zaplijenili prvih dana novembra 1942. godine prilikom borbe za oslobođenje Bihaća. Na dokumentu je bio pečat »Ustaša - Hrvatski oslobodilački pokret, logor Bihać«, naredba je glasila:

»N A L O G

za rojnika Ramu Melkoča da ima sve Vlahe, bili sumnjivi ili ne, poubijati. To imade izvršiti jer danas sam dobio nalog od Velikog župana da se pobiju svi od 16-100 godina. I Vlahinje koje su sumnjive.

Koji vam dođu do ruku ne puščajte. Vidite šta se radi.

Za dom spremni!

Ustaški logornik
(potpis nečitak)«[200']

Prema hvalisanju samih ustaša sa područja Velike župe i nekih dijelova Like i Korduna, tog krvavog ljeta 1941. godine samo u Bihaću i njegovoj bližoj okolini ubijeno je 12 000 Srba.[20"] Međutim, prema podacima prikupljenim poslije rata, samo sa područja bivšeg bihaćkog sreza tada je ubijeno oko 3000 ljudi, žena i djece, dok je znatan broj bio iz susjednih srezova. Koliko je" tačno palo žrtava u ovom ustaškom genocidu nad srpskim stanovništvom, do sada se tačno nije moglo utvrditi.

Sve navedene zločine u odnosu na broj ubijenih, počinila je relativno mala grupa zločinaca. Brojni su slučajevi da su samo dvojica, trojica, najviše petorica ustaša sprovodili i po stotinu i više ljudi! Mnogo je primjeraka da su pojedinci - ustaše govorili da nikom ništa nisu učinili i da niko ne treba da se boji jer se vlast poštuje, a vlast ne ubija nedužne i lojalne građane. Međutim, ustaška vlast nije bila obična, a tzv. »Nezavisna Država Hrvatska« nije bila država u uobičajenom smislu riječi, već država čiji su osnivači od dolaska iz emigracije imali prvi i glavni zadatak da unište Srbe sa područja Hrvatske, Bosne i Hercegovine. To ie po ustaškom »Ustavu« objavljenom još u emigraciji 1932. godine bio preduslov da u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, »uređenoj u duhu ustaških načela«, »uvijek bude vladao samo hrvatski narod«.[202']

198) Ilija Sekulić, Zlopoljci složno protiv svih ratnih zala, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 888-889.
199) Vinko Markotić, n. čl„ str. 129.
200) V. Dedijer, Dnevnik, knj. 1, str. 337.
U Dnevniku V. D. piše »... za bojnika Ramu Malkoča«, a treba da piše »za rojnika ....« Rojnik - starješina ustaškog roja jednog sela.
201) V. Dedijer, Dnevnik, knj. 2, str. 11.
202) Hrvatski narodno-oslobodilački pokret, izdanje ustaškog hrvatskog oslobodilačkog pokreta (HOP) štampano 1959. u inostranstvu bez oznake mjesta

List »Borba« od 20. decembra 1942. godine objavila je članak Mose Pijade u kojem on navodi da su ustaše u Kladušu dovele 8 300 Srba iz Like i Korduna, većinom žene i djecu koji su već bili prešli na katoličku vjeru, i na grozan način ih sve pobili, ubijajući ih čak i po avlijama.[203)]

Teško je utvrditi tačan broj Srba koji su pobijeni u ljeto i jesen 1941. godine na ovom području. Prema nekim podacima samo u bihaćkom, cazinskom i krupskom srezu ubijeno je oko 20 000 Srba,[204'] u Sanskom Mostu samo prvih dana avgusta oko 3 000 ljudi, žena i djece.[205'] Prema njemačkom izvještaju »Početak pobune u Hrvatskoj« navodi se daje samo na području Bosanske krajine u vrijeme ustanka ubijeno oko 55 000 Srba, dok se prema drugim dokumentima navodi da je na cijeloj teritoriji NDH tada ubijeno oko 300 000 Srba.[206']

Iz svega ovog može se zaključiti da su ustaške vlasti organizovale pokolj srpskog stanovništva najširih razmjera, prije svega u zapadnim krajevima Bosanske krajine, odnosno, u bihaćkom, cazinskom, krupskom, sanskom i ključkom srezu (bivši bihaćki okrug), kao i u susjednim krajevima Hrvatske (Lici i Kordunu). Na razne dužnosti u Velikoj župi Krbava i Psat u Bihaću, koja je pokrivala većinu tih srezova, dolaze najokorelije ustaše-zlikovci, među kojima su: Ljubomir Kvaternik, veliki župan; Maks Luburić, organizator ustaške nadzorne službe (tajne policije) i organizator prvog kursa na kojem je poučavao kako treba ubijati ljude; zatim, dr Batušić, šef policije u Bihaću; ustaša-emigrant pukovnik Ivo Herenčić; ustaški natporučnik Enver Kapetanović, a njihovi najpovjerljiviji i najodaniji pomagači su Pero Šimić, Jakov Džal i Himzo Biščević u Bihaću; Ale Omanović u Cazinu, Himzo Hadžić, ustaški natporučnik, Nikola Orešković, ustaški satnik, hodža Smail Mujakić i drugi u Krupi. U ove krajeve došli su sa strane najokorelije ustaše, a bili su najneposredniji organizatori i izvršioci masovnog pokolja srpskog stanovništva Bosanske krajine.

Upoređujući onovremenu situaciju i razvoj događaja na širem području Bihaća sa susjednim područjima, posebno u Banjoj Luci, može se konstatovati da u tim susjednim krajevima ustaški teror »... nije ni u jednom trenutku dostigao slične razmjere kao u Bihaću«,[207'] kako zaključuje i komunista Husref Redžić. To navodi na pomisao da su planirali da najprije centralni dio NDH, znači, zapadnu Bosansku krajinu, dio Like i Korduna, »očiste« od Srba, pa su zato i započeli sa Bihaćem i okolnim srezovima, i u taj kraj poslali najokoreliju ustašku garnituru. Razlog politike genocida prema Srbima upravo u bihaćkom okrugu, kao i u Lici i Kordunu, je u činjenici da su to krajevi s pretežno srpskim stanovništvom, a rostiru se u centralnom dijelu Hrvatske i zapadnoj Bosni, koji odvajaju Hrvatsu i Slavoniju od Dalmacije, a poznato je da su ustaše htjele etničku čistu čitavu Hrvatsku. Ustanak, 27. jula 1941, kako je već rečeno, i kako i ustaška dokumenta potvrđuju, primorao je ustaške vlasti »da se sa akcijom čišćenja za sada prestane«,[208'] pa ih je dalji razvoj događaja, tj. jačanje i širenje ustanka, prisililo da se masovno ubijanje srpskog stanovništva odloži, a potom nastavi i drugim metodama (koncentracioni logori i si.).

e) *Zaštita i spasavanje Srba*

Iako su ustaše svaki pokušaj zaštite progonjenih Srba unaprijed smatrali aktom protiv interesa njihove »Nezavisne Države Hrvatske«, i najstrašnijim kaznama zaprijetili svim Hrvatima i Muslimanima koji bi to učinili, ipak su mnogi pošteni i hrabri Muslimani i Hrvati, saznavši što ustaše smjeraju sa Srbima, poku-

203) Č. J. (Čiča Janko - Moša Pijade, Muslimani protiv bratoubilačkog rata, Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 2, str. 303.
204) D. Lukač, n. dj., str. 66.
205) B. J. Bokan, n. dj., knj. II, str. 98.
206) Arhiv VII, mikrofilm London 1, H-296621 i Arhiv VII, k. 312, br. reg. 56/1-5.
207) Husref Redžić, n. čl„ str. 116.
208) Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, fond NDH, kutija 1.

šali koliko su znali, umjeli i mogli da im pomognu. Obavještavali su ih o teškim danima koji dolaze, o opasnostima koje im prijete, savjetovali im da se sklanjaju i kriju od ustaša, da ne dolaze u grad, kasabe i slično.

U vrijeme najdramatičnijih dana u Bosanskoj Krupi, krajem jula 1941. godine, osam zidara Srba iz sela Kršalja i Vedovice kod Bosanskog Novog, gradili su kuću Dervišu Beširoviću u Bosanskoj Krupi. Ustaše su pustili zidare da dovrše kuću, a onda su odlučili da ih uhapse i pobiju. Poslijednjeg dana rada ustaša Ibrahim Šarić je sa još dvojicom ustaša svih osam zidara odveo u Sokolski dom, gdje su bili zatvarani svi oni određeni za strijeljanje. Devla, majka Derviša Beširevića, naredila je mužu da kod ustaškog tabornika izdejstvuje oslobođenje zidara. Ni ponovljeni pokušaj nije uspio. Tada je Devla krenula od jednog do drugog ustaškog funkcionera uporno moleći da oslobode osmoricu zidara. Konačno je ustaški poručnik Himzo Hadžić pristao da ih pusti da za nekoliko sati dovrše kuću, a onda odu iz Krupe. Otići iz grada bilo je opasno, isto kao biti zatvoren i strijeljan. Devla se zajedno sa zidarima vratila kući, tog dana su dovršili rad, a potom ih je sakrila u svoju pojatu, gdje su proveli jedanaest dana i jedanaest noći, da bi ih kada su na straži bili Devlini rođaci, njen muž Mustafa sproveo krišom i uputio prema Vučijaku, među ustanike.[209]

U Bosanskoj Krupi bilo je primjera spasavanja Srba za novac. Bogati trgovci i službenici davali su znatne sume ustaši Petriju da zatvorene Srbe smjesti u kuću Mare Štrbac, a potom otpremi za Beograd. Druga grupa Srba bila je sklonjena u kuću Nikole Kresoje, koji je prije rata primio na stanovanje oca Ante Pavelića kada je bio interniran u Bosansku Krupu. Sada su ih ustaše štitili, kao i one koji su im bili u kući. Ipak je ustaški natporučnik Enver Kapetanović iz nje izveo i pobio sve izuzev Nikole Kresoja, Save Đukića, Cede Stefanovića i njihovih porodica.[210]

Osim već navedenih primjera spasavanja kulučara u sanskom srezu, za koje su zaslužni cestari Selim i Džanan Ramić, u ovom srezu bilo je dosta pokušaja i primjera spasavanja Srba. U danima kada su ustaše redom hapsili Srbe, raniji gradonačelnik Džafer-beg Biščević sreo je Đuru Stanivukovića iz Jelašinovacaj savjetovao mu da ne dolazi u grad i da to prenese i ostalima, naročito muškarcima. Tako su mnogi Jelašinovčani izbjegli hapšenja i stradanja.[211]

Pred početak masovnog hapšenja Srba, u Duge Njive je došao Šaćir Bajramović iz Budimlić Japre i Đuri Milunoviću takođe savjetovao da ljudi ne idu u Budimlić Japru i Sanski Most, jer se »Srbima loše piše«.[212]

Kada su ustaše u ponedjeljak 28. jula redom hapsile Srbe koji su došli na sedmični pijac u Sanski Most, Ibrahim Zukić je spasio dvojicu Jelašinovčana, Milu P. Staniča i Stojana Novakovića. Sakrio ih je u kući, sam otišao u čaršiju i kupio im ono što su i sami htjeli. Potom ih je krišom izveo iz mahale. Vraćajući se kući, Stanič i Novaković su susreli mnoge seljake na putu za Sanski Most, odvratili ih kazujući im za hapšenja koja ustaše vrše, tako da ih se dosta spasilo uz pomoć Ibrahima Zukića.[213]

I opštinski bilježnik u Sanskom Mostu Muhamed Mujić je tog dana, 28. jula, rekao Dušanu i Ratku Iliću da odmah napuste grad i da to i drugima savjetuju. Iznad Muhića mahale, Dušan je sačekivao Dabrane, vraćao ih i tako, zahvaljujući tom upozorenju, mnoge seljake spasio ustaškog zlostavljanja i kame.[214]

Ramo Ramić, trgovac pod Kiskom, brat već znanog cestara Selima Ramića, svog sina je postavio na cestu da svraća Srbe u njegov dućan. Govorio im je da

209) Nail Redžić, Majka Devla i osam zidara, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 335-339.
210) Savo Žigić, n. čl„ str., 324-5.
211) Kazivanje Mirka Stanića, nosioca Partizanske spomenice 1941. autoru, 31. jun. 1975.
212) Kazivanje Đorđa Sredića, nosioca Partizanske spomenice 1941. autoru, 6. jul 1975.
213) Kazivanje Mirka Stanića.
214) Kazivanje Ratka Ilića, nosioca Partizanske spomenice 1941. autoru, 26. jul 1975.

ne idu u grad jer će biti ubijeni, da kupe kod njega, šta hoće, i da se odmah vrate svojim kućama. Najveći broj seljaka je poslušao Ramin savjet, a oni koji to nisu učinili, otišli su u Sanski Most, bili uhvaćeni, zatvoreni, mučeni i ubijeni.[215]

I Franjo Tomić iz Stare Rijeke, unuk Stipe Tomića učesnika u bosansko-hercegovačkom ustanku 1875/78. godine, u vrijeme najžešćih progona Srba u selima oko Stare Rijeke, sakrio je Dušana Trkulju i njegovu ženu i djecu, Lazu Miljevića, Ristu Kokanovićevu, Jovu Praštala i još neke. Čuvao ih je preko deset dana, a kada je obustavljeno masovno klanje, neke je otpratio u Ljubiju, a neke u Dževar. I kasnije je sklanjao i čuvao svoje komšije Srbe od ustaša.[216]

U vrijeme najžešćeg progona Srba, Milan i Roža Ivezić iz Lukavica sakrili su u svojoj kući i spasili komšije Luku, Nikolu i Marka Stanića, kao i Stanišu i Stevu Radakovića. Mara i Petar Misir spasili su omladinca Đukana Stanića kojeg su ustaše uhvatili prilikom upada u Lukavice i Podvidaču.[2171]

Kada su ustaše hapsili i ubijali po Sanskom Mostu, otjerali su i sve Srbe sa gradilišta nove škole, izuzev jednog radnika kojeg je na školskom tavanu uspio sakriti banjalučki komunista Smail Sobo, takođe zidar, koji je tom radniku pomogao da pobjegne iz Sanskog Mosta, i tako se spasi.[218]

Upravo kada su ustaše ubijali nedužne ljude u Vrhpolju i okolnim selima, 2. avgusta u selo Podove došli su Husein Islamović, hodža, Saćir Hasanbegović, trgovac, i Ćamil Hasanbegović, seljak, sva trojica iz susjednog sela Kamička, s druge strane rijeke Sane. Saznali su da je jedan ustaša - mladić iz Vrhpolja, opljačkao učitelja u Podovima i maltretirao ga. Našli su tog ustašu, oduzeli mu opljačkane stvari i vratili ih učitelju. Međutim, pred školom u Podovima zatekli su grupu ustaša koji su uhapsili desetak seljaka i uzput ih tukli, spremajući se da ih tu, pred školom, ubiju. Hodža i dvojica Hasanbegovića, iako su i sami bili maltretirani što brane Srbe, ipak su uspjeli da nagovore ustaše da ih oslobode.[219]

Većje spomenut primjer Marka Pavičića, kneza iz Korjenova, koji je spasio sve svoje Srbe komšije, oko 50 porodica.

Kada su krajem jula ustaše u Donjoj Prisjeki kod Sanice kazali Srbima da se spreme za odlazak u Srbiju, njihov komšija Zaim Balagić je Dušanu Kaurinu, sedamnaestogodišnjaku rekao:

»Bježite u šumu, Dušane, jer sam čuo od ustaša da će vas Srbe sve pobiti«.

Dušan je to prenio svom stricu koji gaje ošamario što je »i pomislio da vlast može da tuče svoj narod«. Odveli su ih na Dubajića groblje kod Gornje Sanice i sve pobili, izuzev Dušana i njegovog dvije godine mlađeg brata, pošto je naišao neki ustaša i ubicama jednostavno rekao: »Dosta je sada!«[220]

U drugim dijelovima ključkog sreza bilo je više primjera spasavanja Srba. Tako su neki Muslimani, koje su ustaše naoružali, okrenuli puške protiv njih i spasili svoje komšije Srbe.

Kada je 20. juna 1941. godine objavljen ustaški proglas o protjerivanju svih Srba iz Bihaća i sela u krugu od 15 kilometara, Srbi u Ripču nisu smjeli izlaziti iz kuća, čak ni u kupovinu. Muslimanske porodice su im tada nabavljale hranu i druge potrepštine i krišom im donosili.

Saznavši da su ustaše u Bihaću pobili uhapšene Srbe, Hilmija Lipovača, napredni omladinac iz Ripča, zaposlen u Zemljoradničkoj zadruzi, napisao je pismo Radi Kenjalu i Đuri Vunjaku u Račić, i poslao ga po Draginji Kenjalo. Vunjak je okupljenim Račićanima 28. jula govorio o zločinima ustaša, o tome daje borba

215) Kazivanje grupe Lipničana, nosilaca partizanske spomenice 1941. autoru, 19. avg. 1978.
216) Kazivanje Franje Tomića autoru, 21. avg. 1973.
217) Kazivanje Rade Njegovana autoru, 7. jul 1975.
218) Smail Sobo, Prvi mjeseci okupacije, Zb. SREDNJA BOJNA U NOB, knj. 1, str. 414.
219) Kazivanje autoru Boška Vučenovića, tada učitelja u Podovima, 1. avg. 1975.
220) Dušan Kaurin, Preživeo sam tragediju u Dubajića groblju, Zb. SREZ KLJUČ U NOB, knj. 1, str. 197.

počela oko Drvara i Petrovca, da treba i sami da krenu u borbu. Stari imućniji seljak Mićan Bubulj tom prilikom je tvrdio da »država neće ubijati svoj vlastiti narod«. A kada je Rade Kenjalo pročitao pismo Hilmije Lipovače, ne navodeći autora, neki su pitali »Ko to piše?« Objašnjeno im je daje u pitanju siguran čovjek, Musliman, da im ne kazuju njegovo ime zbog konspiracije. Ipak su i dalje vjerovali da »država neće ubijati svoj vlastiti narod«. Dvadesetak ljudi se odvojilo i s Bubuljem otišlo kućama. Kasnije su stradali od ustaša, dok su ostali tog dana formirali rukovodstvo sela za borbu protiv njih.[221]

Braća Hodak, Jakov i Ivan su tih julsko-avgustovskih dana 1941. godine spasili preko 60 Srba iz Rajinovca, tako što su ih prebacili sa desne strane rijeke Une, gdje im je selo, na lijevu obalu - na ličku stranu. Ustaše su primijetili da Hodači kontaktiraju sa Srbima, pa su ih ubrzo iselili iz Buševića u Kulen Vakuf.[222]

Kada su ustaše izdali naredbu da u Petrovac dođu svi Srbi od 18 do 30 godina, da ponesu hranu za tri dana, pošto će raditi na putevima, cestar Čepić iz Bosanskog Petrovca je susreo neke Vođeničane Srbe i rekao im: »Ljudi, ne idite u grad, znajte da ćete biti poklani«. Pošto je Čepić Musliman, mnogi su povjerovali daje dobro obaviješten, nisu otišli i spasili se. Međutim, oni koji mu nisu povjerovali, otišli su u Petrovac, odmah bili uhapšeni i poslije strašnih muka ubijeni.[223]

Spomenuto je nastojanje Gavranića i Sajdla da spasu svoje komšije Drvarčane koje su ustaše uhapsili i zatvorili u Bosanskom Petrovcu. Tada su spašena samo trojica posljednjih živih uhapšenika.

221) Đuro Vunjak, n. čl„ str. 847.
222) Vučen-Vukosav Filipović, Selo Bušević u danima otpora, Zb. PETROVAC U NOB, knj. 1, str. 174.
223) Jovo Medić, Sjećanje na ustanak, isto, str. 360.

IV *Djelovanje KPJ pod okupacijom 1941.*

1. KPJ i SKOJ do ustanka 1941. godine

Poslije završetka prvog svjetskog rata formirane su legalne mjesne organizacije Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) (SRPJ--k) u Drvaru 1919, i potom u Bihaću i Bosanskoj Krupi 1920. godine. Početkom juna 1920. godine mjesna organizacija SRPJ(k) u Bihaću imala je 50, a u Bosanskoj Krupi 45 članova, dok za Drvar nedostaju podaci."

Na izborima narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine u bihaćkom okrugu, komunistička lista je dobila ukupno 490 glasova, od kojih u srezu Bihać 82, Bosanska Krupa 132, Cazin 45, Bosanski Petrovac 172, Ključ 24 i Sanski Most 35; dok je u samom Bihaću dobila 47 glasova, Bosanskoj Krupi 12 i u Drvaru 28 glasova.[2']

Nakon objavljivanja Obznane decembra 1920. godine, kojom su zabranjene radničke organizacije, sindikati i političke partije, godinama je ovo područje bez organizacije KPJ. Do obnavljanja prvih ilegalnih partijskih organizacija došlo j4 u Bihaću prvih mjeseci 1932. godine, kada je profesor bihaćke gimnazije Oskar Davičo organizovao prve ćelije, a potom i Mjesni komitet KPJ. U velikoj provali u organizaciji KPJ u Bosni i Hercegovini policija je krajem maja 1932. godine uhapsila 32 komunista u Bihaću, kojima je suđeno pred Sudom za zaštitu države u Beogradu, novembra 1932. godine.[3'] Nakon toga, ovo područje opet je ostalo bez organizacije KPJ.

U godinama koje slijede napredni radnici, studenti i đaci organizuju niz političkih aktivnosti kroz kulturno-umjetnička i sportska društva, sindikalne organizacije, zadruge, Klub akademičara Bihać (KAB)[4'] i si., i tako doprinose revolucionarnom sazrijevanju radnika i seljaka sa ovog područja, ali i njihovom sve boljem organizovanju. Mnogi od naprednih aktivista učestvuju i u političkoj borbi kroz Udruženu opoziciju ili Zemljoradničku stranku, šireći shvatanja, htijenja i programe s kojima je u to vrijeme nastupala ilegalna Komunistička partija Jugoslavije. Značajna aktivnost krajiških stud'enata u okviru Bosne i Hercegovine odvijala se, prije svega, kroz pokretanje, objavljivanje, širenje i objašnjavanje tri programska pisma Bosansko-hercegovačke studentske omladine. Zbog potpisivanja tih pisama i njihovog rasturanja više studenata s ovog područja bilo je uhapšeno i osuđeno.

1) Glas slobode, br. 121, 1920. godina.
2) Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 28. novembar 1920. izd. Ustavotvorne skupštine, Beograd 1921.
3) Arhiv Regionalnog muzeja Pounja, Bihać, mikrofilm 15a/7-43, Državni tužilac Državnog suda za zaštitu države u Beogradu, optužnica saslušanje, pretres, presuda.
4) Klub akademičara u Bihaću (KAB) osnovan je 25. II 1934. godine, ali mu vlast nije odobrila pravila, pa time ni rad. Vrbaske novine, 2. III 1934, str. 3.

Do ponovnog obnavljanja organizacija KPJ došlo je najprije u Bihaću 1938. godine. Naredne godine u gradu je formiran Mjesni komitet KPJ u sastavu: Salih Mušanović, sekretar, Stipe Butorac, organizacioni sekretar, članovi: Hasan-Hasko Ibrahimpašić, Mehmed Lonić, Slavko Odić, Drago Poljak i nešto kasnije - Strahinja Radetić. Komitet je razvio značajnu aktivnost, pa je do rata 1941. godine uspio da organizuje više partijskih organizacija u gradu, zatim u selima Vedrom Polju, Kraljama, Zegaru, Ripču i na radilištima Unske pruge, tako da je do ustanka 1941. godine imao oko 70 članova KPJ, više kandidata i znatan broj onih koji su djelovali i osjećali se kao komunisti.[5]

Prvu organizaciju KPJ (ćeliju) na području Drvara, formirao je u Bosanskoj Kamenici učitelj Velimir Stojnić, 1939. godine.[6] Poslije je formirana još ćelija u Resanovcima, čiji je sekretar bio učitelj Husein Abdičević. Prva sreska konferencija KPJ za bosanskograhovski srez (u čijem sklopu je Drvar bio ispostava) održana je 30. marta 1941. u Kamenici iznad Drvara, kada je odlučeno da se neposredno poslije konferencije organizuju još tri partijske ćelije: Šipovljani, Crvljivica i Trubar.[7]

Na području sreza Bosanski Petrovac prvu partijsku ćeliju u selu Driniću formirao je 1939. godine Ilija Došen, student prava, a potom i u samom Bosanskom Petrovcu, a naredne godine, 1940, u Bukovači, Oštrelju, Krnjeuši i Vedrom Polju, s kojima je neposredno rukovodio i usmjeravao njihove aktivnosti.[8] U Kulen Vakufu, koji je tada bio ispostava petrovačkog sreza, 1940. godine formirana je partijska ćelija koja je bila organizovana pod neposrednim uticajem komunista iz Bihaća i Zagreba.[9] Drugom polovinom jula 1941. godine formiran je i Sreski komitet KPJ za petrovački srez u sastavu: Ilija Došen, sekretar, Jovo Kecman-Šuco, Miloš Kecman i Radivoj Rodić, članovi.[10]

U Bosanskoj Krupi ilegalni rad komunista počeo je još 1936. godine, ali je prva ćelija formirana tek krajem 1939. ili prvih dana 1940. Potom su formirane dvije ćelije ü gradu: zanatskih radnika i namještenika i industrijskih radnika, kao i dvije seoske ćelije: jedna za područje sela Gudavac-Suvaja-Vojevac, a druga za sela Blatna-Rujiška-Ivanjska. Tada je, 1940. godine, formiran i Sreski komitet KPJ u sastavu: Ale Terzić, sekretar, Bodo Jovanović, Bećo Sehić, Ivan Pastuh, i od juna 1941. godine Milan Staničević.[11] Prema kazivanju Voje Stupara, Osman Karabegović je u jesen 1940. godine u Bosanskoj Krupi održao sastanak kojem su prisustvovali Ale Terzić, Božo Narančić, Simo Bjelajac, Bećo Sehić, Bodo Jovanović i Vojo Stupar, k&da im je saopštio da su svi imenovani u Mjesni komitet KPJ Bosansko-krupskog sreza. Ale Terzić je izabran za sekretara, Simo Bjelajac, Božo Narančić i Vojo Stupar dobili su zadatak da djeluju u selima, a Bodo Jovanović i Bećo Sehić među radnicima u Bosanskoj Krupi.[12]

U Bosanskom Novom je prva partijska organizacija formirana novembra 1940. godine. Istovremeno je vršila ulogu Mjesnog komiteta KPJ, članovi su joj bili: HajroKapetanović, sekretar, Zaim Dizdarević, Mile Cimeša, Brano Todić, Mićo ŠurlanTi od decembra 1940. Mileta Čuvaj. U decembru 1940. godine osno-

5) Slavko Odić, Radnički pokret Bihaća i okoline do ustanka 1941. godine, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 61, 62. i 85.
6) Velimir Stojnić, Stvaranje i aktivnost organizacije KPJ u Drvaru, Zb. DRVAR 1941-1945, knj. 1, str, 98-105.
7) Nikola Kotle, Prva sreska konferencija i izbor Sreskog komiteta KPJ, isto, str. 117-119.
8) Ilija Došen, Osnivanje prvih organizacija KPJ u Bosansko-petrovačkom srezu, Zb. PETROVAC U NOB, knj. 1, str. 12-16.
9) S. Odić, n. dj., str. 67.
10) Ilija Došen, Sjećanja na dane priprema ustanka u Srezu bosansko-petrovačkom, Zb. PETROVAC U NOB, knj. 1, str. 167-169.
11) Ale Terzić, Partijska organizacija u Bosanskoj Krupi do rata, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 298-300.
12) Vojo Stupar, rukopis, str. 10, u arhivi autora

vane su nove organizacije KPJ u tvornici gipsa u Blagaju, rudniku uglja u Lješ-ljanima i samom Bosanskom Novom.[13']

Na području sreza Sanski Most nije bilo organizacije KPJ. Pred rat u Lušci Palanci je živio i djelovao Gojko Majkić, metalski radnik, koji je kao komunista ranije bio i u zatvoru, a potom protjeran u rodni kraj. Povremeno je navraćao kući u Sanski Most metalski radnik Veselin Bašić, koji je postao član KPJ 1929. godine. Juna 1941. primljena je za člana KPJ Desa Basta, učiteljica u selu Kljev-cima, do tada skojevka. U Sanskom Mostu još je djelovao Hazim Bilalbegović, tada kandidat za člana KPJ.[14']

Na području sreza Ključ Safet Filjpović. član KPJ od 1929. godine, formirao je partijsku organizaciju ljeta 1940. godine, primivši za članove KPJ seljaka Dimitra Dragića, učitelja Radenka Stojnića i mlinarskog radnika Ivicu Blaževi-ća.[15)] Međutim, naredne godine, 20. juna 1941, Velimir Stojnić je ponovo obnovio ćeliju u Ključu sa ovom trojicom, sa zadatkom da pripremaju borbu.[16']

U srezu Glamoč, prema podacima i objavljenim radovima, do rata 1941. go-dine nije bilo članova KPJ i skojevaca.

Težište rada KPJ do drugog svjetskog rata, tj. do prvih dana ustanka 1941. godine, bilo je među radnicima u gradovima, u kojima su se na ovom području nalazile malobrojne fabrike i brojne zanatske i druge radnje. Značajna aktivnost, prevashodno sindikalna, odvijala se i među šumskim radnicima koji su, uglav-nom, bili sa sela, pa se uticaj organizovanog rada posredno širio u selima, iako je zbog orijentacije KPJ na gradove i radnike u njima obnova ili formiranje novih partijskih organizacija na ovom području, kao i u ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine, uslijedila je tek 1938. godine i poslije, djelovanje KPJ u krajiškim selima do rata i okupacije zaista bilo tek u početnoj fazi.

Rat i okupaciju zemlje 1941. godine sela ovog područja dočekala su sa 18 partijskih organizacija: u Bihaćkom srezu u Vedrom polju, Zegaru, Kraljama, Gr-muši i Ripču; u petrovačkom srezu u Drinićima, Bukovači, Oštrelju, Krnjeuši i Vedrom Polju (petrovačkom); u grahovskom srezu u Kamenici, Resanovcima, Šipovljanima, Crvljivici, Peuljama i Trubaru; u krupskom srezu u Gudavcu i Blatnoj,[17]» ali i sa više grupa i simpatizera KPJ, a u nekim sredinama sa priličnim brojem sindikalno organizovanih radnika (prvenstveno šumskih i građevin-skih). I u nekim od navedenih ćelija članovi su bili industrijski (pilanski i si.) ili šumski radnici, iako su svi živjeli u selima.

" Osim navedenih partijskih organizacija u selima, postojale su i ćelije u sres-kim i nekim opštinskim sjedištima, kao što je rečeno za Bihać, Drvar, Bos. Petrovac, Bos. Krupu, Bos. Novi, Kulen Vakuf, Ripač Ključna i četiri sreska komi-teta KPJ za srezove Bosansku Krupu, Bosansko Grahovo (u Drvaru), Bosanski Novi i Bosanski Petrovac, kao i Mjesni komitet u Bihaću.

Na osnovu objavljenih radova i rekonstrukcije organizacija KPJ sa ovog područja, proizlazi da je neposredno pred početak ustanka 1941. godine na ovom području, u gradovima i selima bilo ukupno 222 članova odnosno, jedan član KPJ na oko 2 000 stanovnika.

13) Hajro Kapetanović, Branko Obućina, Političke i ekonomske prilike u bosansko-novskom srezu, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 383-386.
14) Branko J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. 2, str. 31-32.
15) Stevo Ostojić, Sjećanja na Dmitra Dragića, Zb. SREZ KLJUČ U NOB, knj. 3, str. 608.
16) Velimir Stojnić, između Kozare i Drvara (1941), Zb. KOZARA U NOR, knj. 1, str. 457; Stevo Os-tojić, n. čl.
17) U nekim krajevima prilikom utvrđivanja mreže partijskih organizacija pred rat i ustanak, svaku komunističku grupu koja je prorađivala brošura »Kako se treba držati pred klasnim neprija-teljem«, zatim prve glave »Istorije SKP(b)«, letke i proglase CK KPJ i pokrajinskih rukovodstava, časopise »Srp i čekić« i »Proleter«, registrovali su kao partijsku ćeliju, pa analogno tome i njene članove kao članove KPJ. Daje to primienjeno i na ovo područje, dalo bi i nešto veći broj ćelija i veći broj članova KPJ nego što je prikazan u knjizi.

Na području su tada, pored četiri sreska i jednog mjesnog komiteta KPJ, djelovale i 32 partijske organizacije (ćelije). Među članovima KPJ po nacionalnosti najviše je bilo Srba -.13LMuslimana - 44, Hrvata - 37, dva Crnogorca, jedan Makedonac, 3 Jevreja, 3 Nijemca ijedna Poljakinja. OcTsvih članova KPJ samo 10 su bile žene.

Kandidata za članove KPJ bilo je oko 53, ali o njima nema tačnih podataka za sve srezove. Većina ovih kandidata, kao i brojni simpatizeri KPJ, već su tokom prva tri ustanička mjeseca 1941. godine primljeni u članstvo KPJ.

Prije rata bilo je mnogo više ljudi koji su se osjećali kao komunisti, nego što ih je pripadalo članstvu KPJ. Takvi su bili spremni da izvrše skoro svaki zadatak, iako nisu bili njeni članovi. »Kada govorimo o radu prije rata, možemo govoriti o radu komunista pod rukovodstvom Partije, jer da nije bilo takve širine komunističkog pokreta do rata, KPJ ne bi imala onu snagu 1941. godine koju je imala kada je stupala na istorijsku pozornicu u odsudnom vremenu«.[18']

Pošto pisana evidencija članstva i ćelija zbog ilegalnog rada nije vođena, a mnogi članovi KPJ poginuli u ratu ili kasnije umrli, veoma teško je danas izvršiti potpunu rekonstrukciju članstva i ćelija. Mada nije bilo znatne razlike u djelovanju članova KPJ i onih koji su radom, životom i sjećanjima, bili komunisti, nekadašnji članovi sreskih i mjesnih komiteta i drugi članovi KPJ kasnije su bili u mogućnosti da približno rekonstruišu članstvo i organizacije KPJ. To su objavili u svojim člancima i sjećanjima, na osnovu kojih jeovde obrađena ova tema.

Premda su djelovali ilegalno, komunisti su iznalazili načine i forme za ilegalnu djelatnost: kroz sindikalne organizacije i rana radnička, seoska, gradska, studentska, đačka kulturno-prosvetna i sportska društva. Međutim, bili su izloženi progonu i teroru od strane policije i drugih institucija vladajućeg režima. Svaka značajnija aktivnost sindikata ili naprednih društava bila je signal policiji da su na čelu komunisti, koje su na ovom području pred drugi svjetski rat hapsili, osuđivali ili deportovali u koncentracione logore (polovinom januara 1941. u koncentracioni logoFIvänjicu otišlo je 23 komunista).[19']

Logor u Ivanjici raspušten je poslije puča krajem marta 1941. godine, a logoraši pušteni kućama. Na povratku iz koncentracionog logora, Došen i Kreso susreli su se sa radnicima i seljacima koji su se kao rezervisti pozvani u vojsku okupili u Srnetici, a taj susret pretvorio se u pravi miting. Rezervisti iz petrovačkog sreza klicali su ovoj dvojici pa se Došen tada popeo na platformu jednog vagona i održao govor sa porukom »... da ćemo odlučno braniti zemlju i boriti se protiv Hitlera«. Kratko je trajao ovaj neplanirani govor. Obojicu su odmah uhapsili žandari, strpali ih u zatvor u kojem su odležali desetak dana, do ulaska njemačkih trupa u Bosanski Petrovac.[20']

U godinama uoči rata bilo je više hapšenja komunista u Bihaću, jednom početkom 1936. zbog rasturanja proglasa omladine protiv rata (proces se otegao sve do 12.1 1939. godine, kada je okončan.[211] Hapsili su i protjerivali radnike komuniste - organizatore brojnih štrajkova na izgradnji Unske pruge, kao i na

18) Slavko Odić, diskusija, Zb. Banja Luka u novijoj istoriji, str. 738-739.
19) U koncentracioni logor Ivanjica upućeni su krajem 1940. odnosno januara 1941. godine:
iz novskog sreza Dušan Misirača, Mlado Milić, Đuro Radman Alija Džaferbegović i Rezmija Rikanović;
iz bihaćkog sreza: Munir Brkić, Kasim Ćehajić, Osman Golić, Alija Ibrahimpašić, Nikola Komljenović, Bogdan Kovačić, Mehmed Midžić, Salih Mušanović, Ibro Sakić i Hase Zahirović;
iz Drvara: Nikola Kotle i Obrad Banjac;
iz petrovačkog sreza: Ilija Došen, Ratko Kreco, Bogdan Kapelan, Đuro Dukić, Ostoja Jeličić i Dmitar Mrkić.
Prema citiranim člancima-sjećanjima u zbornicima NOB.
20) Ilija Došen, Prvi susret s Ključem, Zb. SREZ KLJUČ U NOB, knj. 1, str. 225-227.
21) Zdravko Dizdar, Radnički pokret u Pounju 1929-1941. godine, Veselin Masleša, Sarajevo, 1980, str. 136-8.

mnogim šumskim radilištima. Početkom 1941. iz službe su kao komunisti otpušteni Velimir Stojnić, učitelj u Kamenici i Huso Abdičević, učitelj u Resanovcima. Narod je slao brojne deputacije vlastima da se zadrže ovi učitelji ne prihvatajući novopostavljene, ali je policija ipak protjerala Velimira Stojnića, koji je otišao kući u Prijedor, dok su Husu Abdičevića seljaci zadržali i izdržavali do pred rat.[22] Ipak, mnogobrojni progoni policije nisu dovodili do prekida aktivnosti komunista. Možda je ponekad dolazilo do manjeg zastoja, a potom se ilegalni rad nastavljao, često bio i širi i značajniji.

Komunisti sa ovog područja održavali su ilegalne veze s komunistima i partijskim organizacijama Zagreba i Beograda, a u godinama pred rat, sve više i sa članovima i rukovodiocima KPJ iz Banjaluke, a preko njih i s Pokrajinskim komitetom KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Nakon izlaska s robije, od 1939. godine, u Banjoj Luci i na području Bosanske krajine djeluje Đuro Pucar, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, rodom iz sela Kesića kod Bosanskog Grahova. Intenzivno je radio na organizovanju i učvršćenju partijskih organizacija i rukovodstava, pružao pomoć u radu, i za kratko vrijeme (od 1939. do 1941) znatno doprinosio učvršćivanju postojećih partijskih organizacija Bosanske krajine i njihovom širenju, kao i stvaranju novih. Sredinom 1940. godine u Banjoj Luci je u dubokoj ilegalnosti održana Prva oblasna konferencija organizacija KPJ za Bosansku krajinu na kojoj su, pored razmatranja aktualnih problema i zadataka, znatno »... učvršćene veze koje su postojale između partijskih organizacija u Bosanskoj krajini«.[23] Tada je Đuro Pucar Stari izabran za sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu.[24]

Već u januaru 1941. godine održana je u Banjoj Luci Druga oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu, na kojoj su razmatrani zaključci i zadaci sa Pete zemaljske konferencije KPJ održane u Zagrebu, oktobra 1940. O odlukama i značaju Pete zemaljske konferencije, na kojoj je učestvovao i na kojoj je biran za člana CK KPJ, govorio je Đuro Pucar Stari. Druga oblasna konferencija je istakla kao najvažniji zadatak »... pripremanje naroda za otpor protiv fašističke agresije, dalji rad na omasovljenju partijske organizacije i prodor KPJ u sreska mjesta i sela«.[2"] Ova konferencija je izabrala Oblasni komitet u sastavu: sekretar Đuro Pucar Stari, organizacioni sekretar Branko Babič Slovenac, članovi Kasim Hadžić, Osman Karabegović, Šefket Maglajlić i Ivica Mažar.

Odmah poslije ove konferencije članovi Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu obišli su sva sreska mjesta gdje su postojala partijska rukovodstva, kao i neke partijske organizacije. Iso Jovanović, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, i Đuro Pucar Stari, bili su u Drvaru i Bosanskom Grahovu. Pucar je potom održao sastanak sa članovima Mjesnog komiteta KPJ u Bosanskom Novom, dok su ostali članovi Oblasnog komiteta bili na sastancima u nizu partijskih organizacija u Banjoj Luci, Prijedoru, Bosanskoj Dubici, Bosanskom Petrovcu i još nekim mjestima.[26]

U ovom vremenu neposredno pred rat, znatnu pomoć novostvorenim partijskim organizacijama i komitetima, pored iskusnog revolucionara Đure Pucara Starog, pružili su i Kasim Hadžić, Osman Karabegović, Ivica Mažar i Rudi Kolak, banjalučki komunisti, kao i Mahmut Bušatlija i Hasan Brkić, aktivisti KPJ, nekadašnji đaci bihaćke gimnazije.

22) Dr Dušan Lukač, Ustanak u Bosanskoj krajini, str. 35-36.
23) Dušanka Kovačević, iz rada organizacije KPJ u Banjoj Luci 1935-1941, Zb. BANJA LUKA U NOVIJOJ ISTORIJI, str. 418.
24) Muharem Beganović, Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu uoči II svjetskog rata, Istorijski zbornik br. 2, Institut za istoriju, Banja Luka 1981, str. 127.
25) Dr D. Lukač, n. dj., str. 22.
26) M. Beganović, n. čl., str. 128.

a) *Skojevska organizacija*

Uporedo sa organizovanjem i djelovanjem organizacija i rukovodstava KPJ, formirane su i skojevske organizacije i rukovodstva. Početkom 1940. godine u Bihaću je formiran Mjesni komitet SKOJ-a, čiji je sekretar bio Cedo Gavrilović, student. Komitet je usmjeravao i rukovodio aktivnostima brojnih skojevskih aktiva i skojevaca u bihaćkoj gimnaziji, zanatskim radnjama i naseljima. Do početka rata 1941. godine, u samom gradu i nekim obližnjim selima djelovalo je više aktiva sa oko 100 članova SKOJ-a.[27)]

U Bosanskoj Krupi bilo je 12 članova SKOJ-a,[281] a u bosansko-grahovskom srezu, prije svega u Drvaru i okolnim selima, više skojevskih aktiva. U Drvaru - aktiv šegrta treće godine (1938. godine), u Sipovljanima, Kamenici, Trninića Brijegu i Drvar selu (jedan aktiv), Podovima, Vrtočama, Bastasima, Drvaru (industrijski dio), Mokronogama itd. Postojao je niz omladinskih grupa iz kojih su omladinci na osnovu ispoljene aktivnosti primani u SKOJ.[29)] U petrovačkom srezu skojevski aktivi radili su u Driniću, Bjelaju, Krnjeuši, Medenom Polju, Koluniću i Reveniku (zajednički), zatim, u Bosanskom Petrovcu, Oštrelju, Rašinovcu i Bravskom Vagancu.[30'] U Bosanskom Novom, prije organizovanja partijske organizacije, postojalo je sredinom 1940. godine rukovodstvo SKOJ-a, koje je novembra iste godine preraslo u partijsko rukovodstvo u srezu. Potom je formirano novo skojevsko rukovodstvo, Mjesni komitet SKOJ-a, koji je ujedno bio i Sreski komitet SKOJ-a. Sekretar ovog skojevskog rukovodstva bio je Brano Todić.[3»]

Skojevska rukovodstva u svim ovim gradovima okupila su znatan dio gradske omladine i uključila je u razne aktivnosti. Velika pažnja poklanjana je ideološkom vaspitanju skojevaca. Skoro u svim sredinama bilo je najvažnije političko djelovanje, manje organizaciono, pa je u nekim sredinama teško utvrditi koji su skojevski aktivisti postojali i sa koliko članova.

Skojevske organizacije sa ovog područja takođe su u početku održavale veze sa skojevskim organizacijama Zagreba i Beograda, gdje su neki Krajišnici studirali, a u godinama pred rat, sve više se povezuju sa skojevskim aktivistima iz Banja Luke.

Članovi KPJ su radili na organizovanju novih i razvijanju postojećih skojevskih organizacija, u Bosanskoj krajini, pa je 15. septembra 1940. godine održana Prva oblasna konferencija SKOJ-a na Starčevici kod Banje Luke. Učestvovalo je oko 90 delegata, među njima i članovi KPJ, odnosno članovi partijskih komiteta i sekretari partijskih ćelija. Na konferenciji je izabran Oblasni komitet SKOJ-a za Bosansku krajinu, i sekretar Ivica Mažar.[32']

Već početkom 1941, nepunih pola godine potom, u Banjoj Lucije održana Druga oblasna konferencija SKOJ-a na kojoj su delegati, najčešće sekretari mjes-

27) Na osnovu imena omladinaca i omladinki u člancima i sjećanjima članova KPJ i SKOJ-a, izlazi da je u Bihaću pred ustanak bilo oko 100 članova SKOJ-a, od kojih su mnogi bili đaci bihaćke gimnazije u kojoj su se školovali mladići i djevojke s područja Bosanske krajine, pa i šire.

28) Đuro Agbaba, Bosanska Krupa do rata u danima okupacije, priprema za borbu i u ustanku, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 255-256.

29) Pero S. Trninić, Prve organizacije SKOJ-a, Zb. DRVAR 1941-1945, knj. 1, str. 150-158; Živko Danić i dr., Omladina Sipovljana uoči aprilskog rata, isto, str. 159-163; Milan Trninić, Osnivanje i razvoj omladinskih organizacija u Drvaru do 1941. godine, isto, str. 171-178, i Vlado Malbašić, Nastanak razvoja SKOJ-a i omladinskog pokreta u Drvaru, isto, str. 179-191.

30) Ilija Došen, Osnivanje prvih organizacija KPJ u Bosansko-petrovačkom srezu, Zb. PETROVAC U NOB, knj. 1, str. 14.

31) H. Kapetanović, B. Obućina, n. čL, str. 380-381.

32) Muharem Beganović, Oblasni komitet..., str. 128.

nih komiteta i aktiva SKOJ-a, podnosili izvještaje o izvršenim zadacima sa Prve oblasne konferencije SKOJ-a.[33)]

I na kursu skojevskih rukovodilaca Bosne i Hercegovine održanom u drugoj polovini avgusta 1940. godine kod Bugojna, učestvovala su trojica komunista iz Bihaća, jedan iz Bosanskog Novog, kao i iz više ostalih srezova Bosanske krajine. Ovaj kurs je spadao »... u onaj dio aktivnosti Pokrajinskog komiteta KPJ i Pokrajinskog komiteta SKOJ-a neposredno pred rat, koje su imale karakter priprema za odlučne događaje koji su nailazili«.[341]

b) *Poimenični pregled članova SKOJ-a*

Na osnovu podataka iz zbornika sjećanja, kao i drugih dokumenata i izvora, zna se da su na ovom području djelovali slijedeći članovi SKOJ-a:

BIHAĆ: Atijas David, Balać Nikola, Baumgertel Rudi, Beoković Nada, Berberović Esad, Bilbija Drago, Bubalo Dane, Bujanović Marko, Bujanović Mile-Šita, Cvjetićanin Brano, Dedić Muhamed Miki, Delić Mujo, Delić Šabo, Delić Omer, Dimitrijevski Kiro, Dadasović Nevenka, Dujmović Ivica, Drakulić Stevo, Đukić Đorđo, Funduk Đuro, Funduk Vlado, Galić Ale, Galić Muharem, Gavrilović Čedo, Gavrilović Mileva, Huskić Mujaga, Hrabar Petar, Ivković Braco, Jelić Vele, Josipović Stjepan, Jurić Jandro, Jurić Marko, Hase Jusufhodžić, Kajić Mirko, Kecman Boško, Konjević Mira, Koščica Duško, Kovačević Raza, Kuga Milan, Kulazović Ibrahim Gurda, Kulenović Ale, Kukolj Milorad, Lekić Nikola, Lemić Savo, Lonić Ešref, Levi Rihard Kiko, Mažar Dane, Martinović Ljubomir, Martinović Ranka, Midžić Jusuf, Miroslav Mršić, Obradović Dušan, Odić Zvonko, Pajazetović Zekija, Pajazetović Zlatan, Patkovski Karlo, Perić Miroslav, Perković Drago, Pjevač Veljko, Pjevač Vojo, Priča Radojka, Poeović Savo, Redžić Husref, Redžić Ešref, Redžić Šead, Ružić Zdenko, Sadiković Iška, SaliFodžić Junus, Salihodžić Fehim, Salopek P. Slavko, Silberštajn Nevenka, Srdić Dražen, Stanarević Vojo, Stojanović Nada, Sučević Stana, Škoda Aleksandar, Sole Robert, Tišma Stevo, Turić Mirko, Turudija Smilja, Zardin Slavko, Zardin Vlado, Žardin Zvonko, Živičnjak Štipica;

BOSANSKA-KRUPA: Agbaba Branko, Agbaba Đuro, Bjelajac Marica, Bjelajac Stojan, Dautović~Sabit, Drljača Ftajko, Erceg Rade, Erceg Slobodan, Ličina Sveto, Stančević Milan, Studen Vojo, Stupar Stana, Terzić Redžo, Terzić Salko i Zeljković Boro;

BOSANSKI NOVI: Bastaja Nena, Ćerić Hajro, Ćerić Hasan, Čurak Kazimir, Erceg Jelica, Erceg Milorad, Erceg Nikola, Grubor Dobrila, Karanović Arsen, Mlado Marin, Musić Ibro, Porčić Enes, Rakanović Ć. Kemal, Škundrić Spiro;

BOSANSKI PETROVAC: Banjac Vlado, Kecman Drag. Dušan, Kecman Đ. Dušan, Kecman Đuro, Kecman Košta, Kecman Mane, Kecman Todor, Kecman Vlado, Lazarević Petar Švabo, Lazarević Rade, Plavša Stojan, Sekulić Đuro, Sekulić Števan, Hodžić Mahmut, Ibrahimpašić Mahmut, Maglajlić Hamdija, Karanović Mirko, Kolundžija Pero, Novaković Nikica, Polovina Branko, Rodić Slavko, Đukić Drago, Đukić Filip, Kesić Boro, Kesić Mirko, Krtinić Branko, Mirković Mirko, Mrkić Marko, Novaković Uroš, Rakić Mićo, Tubić Ilija, Dejanović Nevenka, Lukač Radojka, Prpa..., Trninić Slavka, Ibraković Osmo;

DRVAR-BOSANSKO GRAHOVO: Milić-Dronjak Jovo, Malbašić Rade, Dragaš Branko, Malbašić Marko, Rodić Pero, Beoković Mila, Albahari Rahela, Poje

33) Hajro Kapetanović, Oblasna konferencija SKOJ-a za Bosansku krajinu, Zb. sa naučnog skupa »Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije 1936-1945.«, Predsjedništvo SOJ, Beograd i muzej Bihaća, 1972, str. 77.

34) Hajro Kapetanović, Kurs SKOJ-a u Bugojnu 1940. godine, Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije, str. 174.

Rudi, Šorn Augustin, Kurbalija Mićo, Rodić Boško, Trninić St. Ćiće Gojko, Trninić M. Milan, Banjac M. Milan, Trninić S. Pero, Petraković J. Gojko, Petraković Đ. Milan, Trninić J. Savo, Letić P. Milan, Tadić Jovo, Danić Živko, Đurđević Dušan, Malbašić Uroš, Tomazović Branko, Bauk Milka, Bačkonja Dušan, Gligorić-Rodić Pero, Gligorić-Rodić Lazo, Gligorić-Rodić Marko, Trikić Milan, Trikić Dobre, Knežević Jovo, Knežević Đuro, Borovnica Dušan, Bašić Nikola, Tanjga Đuro, Šobot Aćim, Dodig Nikola, Bursać Dušan, Bosnić Košta, Kelečević Zdravka, Markanović Rosa, Materić Danica, Materić Pero, Rodić Dara, Rodić Nevenka, Rodić Milivoj, Rodić-Gligorić Dušan, Bursać Marija, Bačkonja Duka, Bašić Stanka, Bašić Mara, Bašić Draginja, Bašić Milka, Tanjga Đura, Tanjga Draginja, Rodić Dana, Rodić Jovan, Rodić Stevan, Rodić Branka, Rodić Dragan, Trikić Branko, Trikić Ilija, Trikić Milka, Trikić Jovanka Seja, Dejanac Vasa, Knežević Dušan, Rodić-Šušić Vico Vicuka, Rodić-Šušić Dušan, Rodić-Šušić Nikola, Sabljić Periša, Sabljić Branko, Šobot Aćim, Bodiroža Stoja, Bosnić Milorad, Rokvić Stevo, Adamović Duško, Adamović Stanko, Adamović Đurađ, Adamović Stevo, Pećanac Milan Maći, Šobot Jandrija Pećić, Kelečević Stevo, Grubor Mile, Bojanić Duško, Trninić Mićo, Kamenko Vajan, Tomić Dragan, Simišić Milan, Popović Božo, Bajić Vlado, Špingler Vlatko, Špingler Adolf-Dolfi, Kurbalija Drago, Kuhar Aleksandar, Rokvić Boro, Vidović Sveto, Popović Sveto, Carić Dušan, Polić Rade, Aleksić Maksić Lazar, Bajić Miloš, Vašalić Boško, Marek Juraj, Bulovan Krsto, Šobot Duško, Bićanić Jela i Rajko Kukolj;

SANSKI MOST: Njegovan Zdravko, Malić Drago, Praštalo Vaso, Vranić Mirko, Vukojević Nikica i Slavka Miljatović.

Na području Bosanskog Qrahova bilo je i 20 skojevaca, ali njihova imena nisu utvrđena.

Mnogi skojevci sijveć 1941. postali članovi KPJ, drugi slijedeće godine. Brojni skojevci postali su vojni ili politički rukovodioci, a za izuzetno junaštvo proflašeni su narodnim herojima: Košta Bosnić, Mahmut Ibrahim pašić, Drago Đuić i Marija Bursać. Znatan broj predratnih skojevaca poginuo je u borbi za slobodu.

Prema istim izvorima, samo je nekolicina skojevaca napustila pokret i prešla na stranu neprijatelja: Mile Bujanović zv. Šita (Bihać), postao je ustaša i poginuo, dok su Osmo Ibraković (Bosanski Petrovac), i Mujaga Huskić (Bihać) bili partizani, ali su 1944. godine streljani zbog špijunaže.

Bilo je, dakle, ukupno 280 članova SKOJ-a, od toga 45 omladinki (16,07 odsto).

c) *Odbori radnika i seljaka*

U vrijeme neposredne opasnosti za Jugoslaviju, KPJ je uputila direktivu svim partijskim organizacijama u zemlji da u selima stvaraju Odbore radnika i seljaka za neposredan politički rad u narodu, prije svega među radnicima i seljacima, za razvijanje propagandno-političke aktivnosti, i pružanje pomoći nezaposlenim i siromašnim radnicima, učestvovanje u aktivnostima sindikalnih organizacija. S obzirom na to da je zemlji sve više prijetila opasnost od fašističke agresije, politički rad ovih odbora u narodu bio je sve značajniji.[35]* Postojali su u petrovačkom, bosansko-grahovskom i glamočkom srezu, a jedan u krupskom.

U petrovačkom srezu komunisti su ove odbore organizovali u Driniću, Bravskom Vagancu, Vedrom Polju, Koluniću, Oštrelju, jedan za Bukovaču i Baru, i dva-tri na području Krnjeuše. U Odboru radnika i seljaka sela Drinića bili su: Jovo Radišić, Miloš Kecman Vojsko, Branko Kecman, Miloš Stoisavljević, Svetko Kačar, Vasilije Kecman i još neki. U Odboru za Bukovaču i Bare bili su

35) Ilija Materić, Odbor radnika i seljaka u pripremi ustanka, Zb. DRVAR 1941-1945, knj. 1, str. 306.

Tomo Morača, Mile Balaban, Jovan Morača, Stevan Morača, Drago Lazukić, Stevan Ševo, Petar Banjac, i drugi. U Bravskom Vagancu u odboru su bili Lazija Dosen, Dušan Kecman-Bećo, Sava Srdić i drugi. U Vedrom Polju Dragan Jovanić, Simo Jovanić, Božo Jovanić, itd. U Koluniću Jovo Mirković, Petar Kalaba i još neki. Na Oštrelju Vaso Kelećević, Božo Kesić, Gojko Banjac i drugi.[36]

U bosansko-grahovskom srezu, i to u okolini Drvara, bili su organizovani odbori radnika i seljaka u više sela, među kojim i za Podove i Podbrinu (Šipovačku), zatim za Podove i Ataševac, i još u nekim selima. U Odboru radnika i seljaka za Podove i Podbrinu bili su Jovo Kecman, Ilija Materić, Dušan Malbašić, Dane Puzigaća, a u Odboru za Podove i Ataševac, koji je nešto kasnije formiran, Ilija Materić, Dušan Malbašić, Đuro i Stanko Materić, Mile i Lazo Kecman i Milan Trninić.[37]

U glamočkom srezu ovi odbori su postojali u nekoliko sela Prekajske opštine. U Mokronogama Odbor radnika i seljaka imao je 7 članova: Miloš Polič, Luka Polić, David Bajić, Mitar Gajanović, Dušan Polić, Dane Polić i Marko Gvozdenović. Početkom 1941. godine osnovanje takav odbor u Vidovu Selu u kojem su bili Jovan Bajić, Obrad Bajić, Vičan Mišković, Stevan Šobot, Bojan Gvozdenović, Pajo Bajić i Stojan Gajanović. U selu Mrđama na organizovanju ovog odbora radio je Dmitar Popović, a u prekaji Dmitar Vucelja, Vojo Savić, Dmitar Kralj i Obrad Kralj. U selu Ljeskovici na organizovanju odbora radio je Vojin Bjeljac. i Luka Bjeljac, na Tičevu Miloš Tica, itd.[38]

U vrijeme intenzivnih priprema za organizovanje borbe protiv okupatora i ustaša, odbori radnika i seljaka imali su i zadatak da biraju i pripremaju ljude za odred. Prikupljali su podatke o skrivenom oružju, municiji i drugoj opremi, pomažući partijskim organizacijama i vojnim povjerenicima na istom zadatku. Prilikom ispraćaja boraca u odred, okupljali bi se članovi porodica i komšije, radosni što prisustvuju značajnom činu. Dovođenjem boraca u gerilski odred, ovi odbori radnika i seljaka izvršili su krupan zadatak na pripremanju ustanka.[39]

U periodu priprema ustanka, 1941. godine, KPJ je nastojala da preko odbora narodne pomoći i odbora radnika i seljaka veže što širi sloj naroda za političku platformu KPJ-narodnooslobodilačku borbu. Da bi se pojačao rad ovih odbora KPJ je u proljeće 1941. uputila direktivu da se formiraju odbori Narodnooslobodilačkog fonda.[40] Tu direktivu je prenio Kasim Hadžić Velimiru Stojniću, koji je polovinom maja 1941. godine stigao u Drvar i formirao Sreski odbor Narodnooslobodilačkog fonda, čiji je predsjednik bio Slavko Rodić, geometar. Zadatak ovog odbora bio je da prikuplja pomoć od ljudi koji mogu i žele pomoći u pripremama za predstojeću borbu.[41]

I na području krupskog sreza formiran je jedan odbor seljaka za područje Gudavca, Suvaje, Vranjske, Radića i još nekih sela. Komunista Hasan Brkić, je 1940. godine neposredno savjetima pomogao tom seoskom odboru, prisustvovao njegovom prvom sastanku. Imao je zadatak da seljake pokrene u opozicione akcije. Predsjednik odbora bio je Đuro Ružić, seljak, blizak komunistima. Krupska partijska organizacija povremeno je slala Đuru Ružića u Banja Luku da kao kurir donese ilegalni partijski materijal. Već te 1940. godine ovaj Seoski odbor znatno je pomagao obućarske radnike u Krupu za vrijeme štrajkova snabdijevajući ih određenim namirnicama.[42]

36) Miloš Kecman Vojsko, Ilegalni rad na području Bosanskog Petrovca u periodu između 1936. i 1940. godine, Zb. PETROVAC U NOB, knj. 1, str, 68-69.
37) Ilija Materić, n. čl, str. 306-307.
38) Miloš Polić, Razvoj ustanka u Prekajskoj opštini, Zb. DRVAR 1941-1945, knj. 2, str. 163-5.
39) I. Materić, n. čl., str. 310.
40) Pero Morača, Jugoslavija 1941, str. 126.
41) Velimir Stojnić, Kazivanje autoru 3. avgusta 1981. godine.
42) Ale Terzić, Partijska organizacija u Bosanskoj Krupi do rata, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 300-301.

U nekim selima na području Bosanskog Petrovca i Drvara odbori radnika i seljaka bili su organizatori ogranka Seljačkog kola u više sela, otvaranja čitaonica i knjižnica i si.

Nema sumnje da je rad ovih odbora radnika i seljaka, iako je trajao samo godinu dana, od ljeta 1940. do ljeta 1941, znatno doprinosio političkoj klimi ljeta 1941. godine, koja je bila preduslov da se na poziv KPJ u ovim srezovima narod tako masovno odazove na ustanak.

2. *Aktivnost KPJ i SKOJ-a u prvim mjesecima okupacije 1941. godine*

Od svih političkih partija, jedino je Komunistička partija Jugoslavije ukazivala na ozbiljnu neposrednu opasnost koja prijeti narodima Jugoslavije od nacističke Njemačke i fašističke Italije. A kada je u Beču 25. marta 1941. potpisan ugovor o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, KPJ je pozvala sve naše narode da se suprotstave sramotnoj kapitulaciji pred agresorom. Uslijedile su demonstracije u Kragujevcu, Kraljevu, Beogradu i nizu mjesta širom zemlje. Javnog izražavanja protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu bilo je i na ovom području. U srijedu 26. marta ulicama Bosanskog Petrovca kolona ljudi je uzvikivala parole protiv pristupanja Trojnom paktu i tražila savez sa SSSR-om. Istog dana, na željezničkoj stanici u Oštrelju, komunista Miloš Bauk je govorio okupljenim radnicima i rezervistima koji su kretali u vojsku. Žandari su tada uhvatili Bauka, ali im se on oteo i uspio pobjeći.[43] Narednog dana, 27. marta, izbile su demonstracije u Bihaću. Građani i omladina uveče su izašli na ulice sa bakljama i demostrirali, dok je omladina pjevala pjesmu »Padaj silo i nepravdo, narod ti je sudit zvan!«, i uzvikivala parole o odbrani zemlje.[44] U Bosanskom Novom tog dana demonstranti su klicali »Dolje fašizam«, »Dolje agenti Rima i Berlina«, »Dolje peta kolona«, »Živio zaštitnik malih naroda SSSR«, pjevali pjesme »Crven je istok i zapad«, »Nabrusimo kose ...« i druge. Nekoliko građana držalo je govor veličajući mladog kralja Petra II, ali ih je narod povicima i pjesmom zaglušio, tako da je njihov govor malo ko čuo.[45] I u Sanskom Mostu tog dana su izbile demonstracije u kojima je učestvovala grupa građana sa učenicima građanske škole sa direktorom na čelu. I ovdje su demonstranti uzvikivali parole iste u svim demonstracijama širom zemlje.[46] I u Ključu, nakon veselja što je odbačen pakt, glavnom ulicom prošla je kolona građana s pjesmom i povicima.[47]

Vlasti i njeni organi, sreski načelnici, žandarmi i policajci, zbunjeni događajima, ponegdje su i sami učestvovali u povorkama, ne poduzimajući mjere protiv učesnika demonstracija.

Tih dana sprovođena je mobilizacija ljudstva, stoke i opreme za vojsku. Svi članovi KPJ s ovog područja, koji su bili pozvani u vojsku, otišli su u svoje jedinice. Iz kratkotrajnog aprilskog rata 1941. godine samo tri člana KPJ dopala su u zarobljeništvo i to: Đukan Balaban, student, odveden u Vinernojštat kod Beča gdje je proveo čitav rat nastavljajući da politički djeluje među zarobljenicima; Obrad Rodić, radnik iz Kamenice kod Drvara, takođe čitav rat proveo u Njemač-

43) Miloš Kecman Vojsko, Politički rad i borbeni put Partije u predvečerje rata. Zb. PETROVAC U NOB, knj. 1, str. 223.
44) Slavko Odić, Radnički pokret Bihaća i okoline do ustanka 1941, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 76-77.
45) Hajro Kapetanović, Branko Obućina, Političke i ekonomske prilike u bosanskonovskom srezu, isto, 1, str. 391-392.
46) Branko J. Bokan, Sanski Most, I dio, str. 247-8.
47) Vladimir Zita, Uoči ratnih dana u Ključu, Zb. SREZ KLJUČ U NOB, knj. 1, str. 224.

koj, i Drago Poljak, student, koji je kao Hrvat pušten iz zarobljeništva krajem 1941. godine.[48]»

U ovo vrijeme do aprilskog rata, u zatvoru su bila samo dva člana KPJ s ovog područja, obojica članovi Mjesnog komiteta KPJ Bihać: Mehmed Lonić, uhapšen u Bihaću 5. januara 1941. zbog rasturanja letaka, i Slavko Odić, uhapšen sa grupom banjalučkih komunista u Banjoj Luci februara 1941. Obojica su pušteni neposredno pred dolazak okupatorove vojske u Bihać, tj. u Banju Luku.[49']

U tako složenoj političkoj situaciji, komunisti su sa nesmanjenim intenzitetom nastavili svoju djelatnost. Članovi KPJ iz Drvara, u nedjelju 30. marta 1941. održali su svoju prvu sresku partijsku konferenciju u selu Kamenici sa 20 članova KPJ sa područja bosansko-grahovskog sreza i jednim iz petrovačkog sreza. Analizirana je spoljna i unutrašnja situacija, i poslije iscrpne diskusije, zaključeno je da su svi članovi KPJ dužni »... svugdje i na svakom mjestu raskrinkavati fašizam i ukazivati na njegovu opasnost; javno istupati za savez Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom ... razvijati kod radnika i seljaka patriotizam i želju za odbranom naše zemlje ...« Takođe je zaključeno da se formiraju još tri partijske organizacije i odredila sekretare: za Šipovljane Obrada Banjca, za Crvljivicu Miloša Bauka i za Trubar Milana Bursaća. Na kraju je izabran Sreski komitet KPJ u sastavu: sekretar Nikola Kotle, članovi: Milan Bursać, Miloš Bauk, Huso Abdičević, Vaso Trikić, Jovo Kecman i Obrad Banjac. Konferencija je održana u šumi Praščijak u selu Kamenici, a jedan seljak je još iste večeri obavijestio žandarme o skupu komunista, navodeći imena prisutnih koja je saznao od čobana. Međutim, drvarski komunisti unaprijed su se pripremili za takvu eventualnost, pa su se dogovorili šta će ko u tom slučaju izjaviti, što se sutradan i dogodilo. Pošto je sve bilo izvanredno dobro ugovoreno, žandarmi su stekli utisak da je seljak lagao, da skup nije bio komunistički.[50']

U petrovačkom srezu do druge polovine jula 1941. godine nije bilo sreskog partijskog rukovodstva, već je rad partijskih ćelija objedinjavao i usmjeravao Ilija Došen. Kada je početkom januara 1941. godine Došen uhapšen i otjeran u logor Ivanjiču, taj odgovorni rad preuzeo je Milos Kecman Vojsko, tada sekretar ćelije u Drinićima. Uključio je i Radivoja Rodića, sekretara ćelije u Krnjeuši, zadužio ga za sjeverni dio sreza, to jest za područje Krnjeuše, Vrtoča, Bjelaja, Kulen Vakufa i okolnih sela, a Vasu Kelečevića, sekretara ćelije na Oštrelju, za područje šumskih radilišta, dok je sam zadržao područje Petrovca i okolnih sela. Njih trojica su se često sastajali i analizirali situaciju, utvrđivali nove zadatke. Dužnu pažnju ukazivali su i kandidatima za KPJ, kao i skojevskim aktivima i omladini.[51']

Komunistički pokret u samom Bihaću i nekim selima ovog sreza bio je veoma razvijen, što kazuje i podatak o skoro 70 članova KPJ i oko 100 skojevaca. I upravo zbog širine i brojnosti pripadnika komunističkog pokreTa li Bihaću, nije bilo moguće skriti od organa vlasti njihovu razgranatu aktivnost. Mnogi komunisti su na taj način bili poznati u građanstvu, a njihovu djelatnost je evidentirala policija i ostali upravni organi u Kraljevini Jugoslaviji. Umjesto da mijenjaju forme rada i da veću pažnju posvete konspiraciji i budnosti, partijska i skojevska organizacija su i dalje radili na mirnodopski način: članovi Partije i SKOJ-a izučavali su razne materijale i ideološke probleme o kojima se u partijskim organizacijama vodila rasprava i prije aprilskog rata. Neki odgovorni komunisti bili su ubijeđeni da im ustaše ne mogu ništa, pošto im je vlast prvih mjeseci bila

48) Grupa komunista Bihaća, kazivanje autoru 4. juna 1967. godine, str. 9-10, u arhivu Regionalnog muzeja u Bihaću.
49) Isto, str. 72; isto, 20. XII 1959. godine, str. 37.
50) Nikola Kotle, Prva sreska konferencija i izbor Sreskog komiteta KPJ, Zb. DRVAR 1941-1945, kni. 1, str. 117-119. Na konferenciji je prisustvovao Miloš Kecman Vojsko, predstavnik petrovačkih komunista.
51) Miloš Kecman Vojsko, n. čl., str. 199-226.

slaba, a pristalice malobrojne.[52] Međutim, bilo je dovoljno da u Bihać dođe jedan okorjeli ustaša - veliki župan Ljubomir Kvaternik sa ustašama sa strane, da dovede ustašku jedinicu sastavljenu od ustaša povratnika - zločinaca, pa da u saradnji sa gradskom policijom i oružnicima pohapse brojne Bišćane, a među njima i komuniste. Partijsko rukovodstvo u Bihaću nije ni prije rata, pa ni u vrijeme okupacije i početka organizovanja NDH poklanjalo dovoljno pažnje organizacionim pitanjima, već je glavnu pažnju posvećivalo širokoj propagandi i ideološkom radu, što je, konačno i dovelo do širine pokreta, ali i do otkrivanja članova KPJ, što policiji nije bilo teško da evidentira. U tim danima i takvim uslovima, Mjesni komitet je do juna 1941. godine održao više sastanaka, čak i nekoliko skupova sa većim brojem komunista. Imao je i vezu sa višim partijskim rukovodstvom, sa Oblasnim komitetom KPJ za Bosansku krajinu, čiji su svi članovi tada živjeli u Banjoj Luci.[53] Međutim, zbog iznenadne provale i hapšenja velikog broja komunista u periodu od 18. juna do 30. avgusta 1941, dakle, u najsudbonosnije vrijeme, bihaćka partijska organizacija prekinula je veze s oblasnim partijskim rukovodstvom.

Partijska organizacija Bosanske Krupe, tj. njen Sreski komitet KPJ i partijske organizacije, radili su kao i do rata. Ustaše su već 22. aprila 1941. uhapsile Voju Stupara, službenika, člana KPJ, i poslije nekoliko dana prebacile ga u Bihaćku kulu.[54] Zatim dva člana KPJ, obojica Nijemci po nacionalnosti Đuro Ulm i Ivan Volf, radnici, prišli su folksdojčerskoj organizaciji, stupili u njemačke vojne jedinice, ali nisu odali nijednog krupskog komunistu! Ubrzo su napustili Krupu i nisu učestvovali u masovnom pokolju Srba koji su ustaše i folksdojčeri sproveli u Bosanskoj Krupi jula-avgusta 1941.[55]

Mjesni komitet KPJ Bosanski Novi održao je sastanak neposredno nakon demonstracija 27. marta 1941. Bilo je to 29. ili 30. marta, a prisustvovao je i Đuro Pucar Stari, koji je tom prilikom naglasio da je »... glavni zadatak Partije da se potpuno angažuje u borbi za odbranu zemlje ... da se članovi KPJ i simpatizeri javljaju kao dobrovoljci u vojsku i traže oružje za odbranu zemlje...«. Nakon ove sjednice, jedan član novskog komiteta otišao je u Bosansku Krupu i sekretaru Sreskog komiteta KPJ za Bosansku Krupu prenio istovjetne zadatke. Zatim su održani sastanci u svim partijskim organizacijama na novskom srezu, kao i u kandidatskim grupama u Matijevićima, sve sa ciljem »... prilagođavanja rada partijske organizacije u novim uslovima: jačanje budnosti, stvaranje odbora narodne pomoći ... razvijanje sabotaže u preduzećima (polako raditi, tj. otezati s radom)... nepredavanje oružja i opreme okupatoru...« Poslije toga održani su i sastanci skojevskih aktiva, ... u novim uslovima izazvanim okupacijom zemlje.«[56]

a) *Prikupljanje i skrivanje oružja*

U danima kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, sredinom aprila 1941. godine, na ovom području raspalo se nekoliko jedinica bivše Jugoslovenske vojske.

Na području Bosanskog Grahova i Drvara raspali su se dijelovi Jadranske divizije. Mnogi vojnici iz ovog kraja nisu predali oružje već su ga ponijeli kućama, dok su neki seljaci i radnici odlazili na mjesta gdje je oružje bilo odbačeno ili deponovano bez straže, uzimali su više pušaka, po neki puškomitraljez, dosta municije, bombi. Tako je vojnik Ilija Ševo u svoje selo Tiškovac donio puškomit-

52) Grupa komunista Bihaća, kazivanje autoru 20. dec. 1959. i 4. juna 1967; Stipe Butorac, kazivanje autoru 21. dec. 1959.
53) Slavko Odić, n. čl, str. 84-93.
54) Vojo Stupar, Stravični dani u Bihaćkoj kuli, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 302.
55) Ale Terzić, Partijska organizacija u Bos. Krupi do rata, isto, str. 299.
56) H. Kapetanović, B. Obućina, n. čl., str. 391-394.

raljez i nekoliko redenika sa municijom, i to dobro sakrio.[57]' Trojica Tiškovčana, Pero Jarić, Marko Jarić i Dušan Ševo, krišom su noću otišli na željezničku stanicu Bosanski Drenovac odakle su uzeli i na sigurno mjesto prenijeli tri puškomitraljeza, više pušaka i nekoliko sanduka municije. Drugi seljaci iz ovog sela su tih dana sakrili još tri puškomitraljeza i veći broj pušaka. U Tiškovcu je tada bilo skriveno 150 pušaka, 7 puškomitraljeza i dosta municije.[58]»

Komandant 54. pješadijskog puka u Bosanskom Grahovu pukovnik Petar Veljković, prije dolaska okupatorovih jedinica, okupljenim vojnicima je rekao: »Vojnici, i braćo, idite svojim kućama i ponesite oružje. Sakrijte ga dobro, jer će vam ubrzo trebati. Moraćete nastaviti borbu u svom ruhu, o svom kruhu!« Mnogi vojnici Grahovljaci poslušali su ga, pa je samo na području Grahova, bez Drvara, sakriveno oko 700 pušaka, 27 puškomitraljeza i 3 mitraljeza s odgovarajućom municijom.[59]»

Šesnaestogodišnji mladić Đuro N. Puzigaća tih dana je sakrio puškomitraljez, oko 1 300 metaka sa okvirima, 2 sanduka bombi, sablju i revolver. Radnici pilane u Drvaru Dušan Ševo i Borcan Ševo sakrili su dva sanduka municije i osam pušaka, a Zorka Adamović 7 kragujevačkih bombi i veću količinu municije. U selu Boboljuscima bilo je 9 vojničkih pušaka, a u Trubaru 28, 12 lovačkih pušaka, 65 ručnih bombi i izvjesna količina municije. Na području sela Kamenica mještani su sakrili i sačuvali 4 puškomitraljeza, 96 pušaka i dovoljno municije.

Na području Bosanskog Petrovca nijedna jedinica bivše Jugoslovenske vojske nije odbacila oružje. Međutim, pojedinci su krišom donosili oružje iz drugih krajeva ili ga kupovali od vojnika u prolazu kroz selo. Tako je Dušan Mirković u Kolunić donio jedan puškomitraljez sa dosta municije. Savo Pilipović iz Vrtoča sakrio je 6 pušaka i nekoliko hiljada metaka, a Miloš Pilipović zvani Jajo 5 pušaka i 2 sanduka municije, dok je nekoliko drugih seljana imalo po jednu vojničku pušku.

U krupskom srezu, u području Velikog Radića, raspala se komora 55. pješadijskog puka iz Bihaća. Tada su seljaci razgrabili oružje i municiju, kao i drugu vojnu opremu, i odnijeli svojim kućama. Braća Đuro i Srđo Trtica, omladinci, tada su sakrili preko 20 pušaka, ali im je otac naredio da dio podijele rođacima i susjedima što su oni i učinili, a za sebe zadržali četiri puške sa potrebnom municijom.[60]» I u ostalim krupskim selima poneki je vojnik uspio da donese pušku sa municijom i sakrije. U čitavom srezu bilo je skriveno preko 80 vojničkih pušaka s dosta municije i ponekom ručnom bombom.

U novskom srezu, podgrmečkom dijelu, bilo je veoma malo seljaka koji su donijeli i sakrili oružje i municiju. Tako je u Rudicama i okolnim selima bilo svega 7 vojničkih pušaka, a u drugim selima tek po jedna ili dvije.

Mjesni komitet KPJ u Bihaću je na sastanku 17. aprila 1941, održanom na Debeljači, nakon procjene situacije nastale kapitulacijom Kraljevine Jugoslavije i rasulom njene vojske, i analize akcija na sakupljanju i skrivanju oružja, ocijenio da s tom akcijom treba nastaviti, i»... zaključio da komunistima predstoji borba i da će oni tu borbu morati i organizovati i povesti.. .«,[61]> pa je takva odluka saopštena članovima KPJ i SKOJ-a, a akcija na sakupljanju i sakrivanju oružja i organizovanju ilegalne partijske tehnike nastavljena je i narednih nedelja.

57) Ilija Ševo, Vratili smo se s oružjem, Zb. DRVAR 1941-1945, knj. 1, str. 197-8.
58) Pero Jarić, Razvoj ustanka u Tiškovcu, Zb. BOS. GRAHOVO U NOR-u, strana 149-150.
59) Petar Veljković, pukovnik bivše Jugoslovenske vojske je zarobljen kod Jajca i otjeran u logor u Njemačku. U logoru se držao patriotski, zbog toga je bio proganjan i kažnjavan, pa je dobar dio zarobljeništva proveo, u kažnjeničkom logoru »Bizmark« na Mažino liniji na Rajni.
Aleksa Nenadić, Opšti podaci, Zb. BOSANSKO GRAHOVO U NOR-u, str. 15-16.
60) Đuro Trtica, Puške, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 559.
61) S. Odić, n. čl., str. 87-89.

Neposredno pred dolazak Nijemaca u Bihać, neki članovi KPJ i skojevci, uspjeli su da sklone izvjesnu količinu oružja. Tako je grupa skojevaca Slavka Žardina sakrila puškomitraljez, 8 pušaka, 2 sanduka bombi i nekoliko pištolja. Perica Diklić, njegov brat Krsto i Toško Horvat su iz Zegara donijeli 6 pušaka, 10 opasača sa fišeklijama i veću količinu municije i sakrili na tavanu svoje kuće u centru Bihaća. A kada je Perica Diklić bio uhapšen, poručio je svojima da to oružje sa tavana prenesu u baštu i tamo zakopaju. Kada su partizani novembra 1942. godine oslobodili Bihać, ovo oružje je predano jednoj četi 2. krajiške NOU brigade. Grupa komunista: Vinko Markotić, Rudi Baumgertel, Nijaz Salihodžić i Robert Šole sakrila je u štali advokata Joze Vujovića, rođaka Markotićevog, 6 pušaka, 4 pištolja i sanduk municije, a potom prebacila i u dvorištu Roberta Solca zakopala. Komunisti Bihaća su tada uspjeli sakriti ukupno 1 puškomitraljez, preko 50 pušaka i veću količinu ručnih granata, municije i pištolja. Dio ovog oružja je ilegalnim kanalom preko Sokoca, zahvaljujući Fehimu Skopljaku, zvanom Crljenac, prebačen ustanicima na lapački sektor.[621]

Dujo Stojić iz Pritoke uspio je da sakrije puškomitraljez, sanduk municije, nekoliko pištolja i bombi. Uoči bjekstva u Srbiju, prije ustanka, svojoj ženi Staki je pokazao mjesto gdje se nalazi skriveno oružje. Cim je počeo ustanak, ona je o tome obavijestila borce sa Hrgara, koji su otkopali dragocjeno oružje. Ubrzo su učestvovali u prvom oslobođenju Ripča oktobra 1941. godine.[631] U drugim bihaćkim selima tek poneki seljak uspio je da sakrije oružje i sačuva ga do početka ustanka.

Na području sanskog sreza nije bilo jedinica bivše Jugoslovenske vojske. Tek poneki vojnik donio je oružje, sakrio ga do ustanka. Na čitavom Lušcipalanskom području koje obuhvata 11 sela bilo je skriveno svega 17 vojničkih i oko 25 lovačkih pušaka, 20 pištolja i samo 4 bombe. Na Jelašinovačkom području koje obuhvata 6 sela i još nekolika sela Sanice, pred ustanak je bilo 20 vojničkih pušaka, 22 lovačke, 7 pištolja i 2 bombe. Na Japranskom području koje obuhvata 11 sela bila je samo 21 vojnička puška, 20 lovačkih, 18 pištolja i 6 bombi.[641]

Na području glamočkog sreza ljudi su samoinicijativno sakrili preko 200 pušaka, 3 puškomitraljeza, znatan broj ručnih bombi i dosta municije. Vjerovatno je bilo i više oružja, jer je u napad na ustaše u Glamoču 30. jula 1941. krenulo oko 2 000 ljudi.

Prema objavljenim člancima-sjećanjima i drugim izvorima, na čitavom ovom području bilo je sakriveno nešto preko 1 360 vojničkih pušaka, 41 puškomitraljez, 4 mitraljeza, više stotina lovačkih pušaka dvocjevki i jednocjevki, više stotina ručnih bombi, znatne količine puščane municije, više pištolja raznih tipova (najčešće sa vrlo malo municije). S tim oružjem krenulo se u ustanak na ovom području.

Već je rečeno da su najprije njemačke okupacione vlasti, a potom i ustaške, bezuslovno tražile da se preda sve oružje i vojna oprema bivše Jugoslovenske vojske, prijeteći da će za neizvršenje tog naređenja svakog kod koga nađu oružje - strijeljati. Zato su u svim srezovima mnogi predali po jednu vojničku ili lovačku pušku, pištolj, vojničko odijelo ili dio vojne opreme, skrivajući preostalo. I pored toga što su ustašama predali ponešto od vojne opreme, često se događalo da su te iste seljake ustaše hapsili i ubijali. Prvi takvi slučajevi uticali su da se još bolje sakriju i sačuvaju oružje i oprema.[651] Činjenica da oružjem mogu da se odupru ustašama, ohrabrivala je sve one koji su imali skriveno oružje, koje im

62) S. Odić, n. čl, str. 87.
63) Jovo Sevo, Premošćavanje bratoubilačkih ponora, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 861.
64) B. J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. 2, str. 74-76.
65) Autor je 23. juna 1941. otišao u selo Teočak, zatekao je mnoge ljude skrivene u šumi, gdje su i spavali. Slično je bilo i u nizu drugih sela, prema člancima i sjećanjima objavljenim u krajiškim zbornicima NOB.

je u većini slučajeva i spasilo glave. Ovo naročito važi za područje Bosanskog Grahova na kojem je skriveno najviše oružja.

Ljudi, a posebno Srbi skrivali su oružje jer su imali gorko iskustvo iz prošlosti. Znali su da će im oružje kad tad biti neophodno. Komunisti su, pak, skrivali oružje zbog neminovne borbe s fašističkim okupatorima i ustašama.

Bilo je slučajeva da su pojedinci sakrili oružje, ali da su ih ustaše uhvatili i ubili, pa je ostalo zakopano i nakon rata Tek po neko od ovog oružja slučajno je otkriveno u ratu ili kasnije.

3. *Neposredne pripreme za borbu*

Već prvi dani okupacije otkrili su našim narodima »novi poredak«, koji je sprovodio okupator sa svojim slugama. Politika zavađanja naših naroda i narodnosti, njihovo fizičko istrebljivanje bez obzira na političku pripadnost, genocid prema Srbima, Jevrejima i Romima koji je već ljeta 1941. godine poprimio neviđene razmjere i, konačno, masovni pokolj Srba na teritoriji tzv. NDH jula-avgusta 1941. godine, najubjedljivije su pokazali našim narodima da se moraju dići na ustanak i spasiti od potpunog fizičkog istrebljenja. Svijest o nužnosti te borbe širila se, prije svega, strpljivim i upornim radom komunista koji su, politički djelovali i pripremali narod za ustanak.

Sazrevala je i spoznaja u naših naroda o težini i širini izdaje vrhova Kraljevine Jugoslavije. Raslo je razočaranje u građanske političke partije i njihovo vodstvo, što je za posljedicu imalo okretanje naroda prema Komunističkoj partiji Jugoslavije, koja je i prije okupacije upozoravala narod na opasnost koja mu prijeti od nacističke Njemačke i fašističke Italije, i koja je jedina ostala s narodom, vršeći svestrane vojne i političke pripreme za borbu protiv okupatora i njihovih slugu.

S obzirom na to daje okupator sa ustašama stavio Srbe, Jevreje i Rome van zakona i pristupio njihovom ekonomskom, a ubrzo i fizičkom uništavanju i istrebljivanju, i pripreme za oružanu borbu protiv njih na ovom području, vršene su, prije svega, u srpskim selima.

Neosporno je da su objektivni međunarodni vojni i politički uslovi bili značajni za borbu naših naroda protiv okupatora i njihovih slugu: napad Njemačke na SSSR i vezivanje glavnine njemačkih vojnih snaga na istočnom frontu; predviđalo se da će se pored SSSR i Engleske boriti protiv nacističke Njemačke i fašističke Italije i demokratske snage SAD i drugih zemalja. To se počelo ostvarivati u 1941. godini, a zatim je slijedilo stvaranje Antihitlerovske koalicije SSSR, Engleske i SAD.

Međutim, da bi se digao ustanak, potrebno je da postoje unutrašnji uslovi koji to omogućavaju, a u okupiranoj i raskomadanoj Jugoslaviji stvoreni su već u ljeto 1941. godine.

Već na Majskom savjetovanju 1941. održanom u Zagrebu, na CK KPJ je analizirana situacija u raskomadanoj zemlji, pa je u zaključcima savjetovanja za područje Bosne konstatovano:

»... U Bosni harače tzv. hrvatske ustaše. U toj pokrajini oni su stvorili pravu strahovladu i preki sud. Možda nije nigde tako razularena hajka protivu Srba kao u Bosni. Frankovci huškaju muslimane i Hrvate na Srbe, raspiruje se nacionalna mržnja, koja će imati teških posljedica za narode u Bosni, ako se tome ne stane na put. *Suzbijanje sejanja te mržnje, raskrinkavanje frankovačkih izdajnika pred narodima Bosne, borba protivu uzurpatora i okupatora u Bosni, borba za brat-*

*stvo naroda - to je sada najpreči zadatak komunista u Bosni*ä.[66'] (Podvučeno u originalu, nap. BB.)

Sprovodeći u život zaključke Majskog savjetovanja CK KPJ, Pokrajinski komitet KP Jža Bosnu i Hercegovinu je održaosjednicu na kojoj je njegov sekretar Iso Jovanović, koji je prisustvovao savjetovanju u Zagrebu, prenio osnovne zaključke. Pokrajinski komitet je tada formirao svoju Vojnu komisiju u sastavu: Uglješa Danilović^ predsjednik, i Mahmut Bušatlija, Slobodan Princip Seljo i Milutin Đurašković, članovi.[67] Ubrzo, 8. juna 1941, u Banjoj Luci na Šehitlucima održano je oblasno partijsko savjetovanje. Đuro Pucar Stari, član CK KPJ i PK KPJ za BiH, upoznao je učesnike savjetovanja sa ocjenama stanja u zemlji, a potom objasnio usvojenu liniju Partije da se priprema i povede oružana borba protiv okupatora i njegovih slugu. Analizirane su dotadašnje pripreme, odlučeno da se prikupe potpuniji podaci o skrivenom oružju, dogovoreno da se razgovara sa ljudima koji će biti spremni za borbu, itd. Na savjetovanju je određena Vojna komisija Oblasnog komiteta KPJ u sastavu: Kasim Hadžić, predsjednik, Josip Mažar, zamjenik predsjednika i članovi Osman Karabegović i Branko Babič Slovenac. Ovom savjetovanju sa područja o kojem je riječ, prisustvovali su samo Ljubo Babič iz Drvara, Mićo Šurlan iz Novog i Velimir Stojnić, ali kao predstavnik MK KPJ Prijedor, pošto je tada tamo živio.[68'] Zbog toga krupska, petrovačka i bihaćka partijska organizacija nisu odmah bile upoznate sa zaključcima sa ovog važnog savjetovanja.

Nekoliko dana kasnije, 12. juna 1941, uhapšeni su prvi komunisti sa ovog područja. Pošto su ustaške vlasti spremale proslavu sv. Ante, tj. imendan PAVELIČA, u Bihaću su 13. juna 1941. iz preventivnih razloga uhapsili veću grupu Srba građana i komunista Srba: Dušana Kugu, Milana Obradovića i Čedu Gavrilovića, studente, Mišu Pjevača, nezaposlenog službenika, članove KPJ i još neke. Međutim, kako su narednih dana očekivali dolazak prvog velikog župana Velike Zupe Krbava i Psat u Bihaću - Ljubomira Kvaternika, istaknutog ustašu, uhapšena je nova grupa komunista: Stipo Butorac, Drago Delić, članovi KPJ, kao i veća grupa Srba skojevaca: Drago Bilbija, student, Vojo Pjevač, radnik, Đorđo Đukić, Brano Cvjetićanin, Đuro Funduk, Vlado Funduk, Nada Beoković, student, Stana Sučević, student, zatim Salomon Moni Kavezon, student - Jevrej, i još neki.

Dan-dva nakon dolaska velikog župana, na slobodu su pušteni uhapšeni Hrvati i Muslimani. Tih dana, najvjerovatnije baš kad je došao veliki župan u Bihać, 15. juna, po njegovom naređenju iz Kule je izvedena jedna grupa viđenrjih Srba građana: Dimitrije Petrovič, direktor gimnazije, Mihajlo Vujatović, profesor, dr Milan Vojvodić, bivši predsjednik Okružnog suda, dr Dušan Matavulj, ljekar, Mihajlo Mandić, inženjer, Veljko Mandić, knjižar, Jovo Kozomorić, trgovac, Žarko Kozomorić, trgovac, Ilija Bilbija, trgovac, Pero Hrvaćanin, vlasnik pilane, Risto Savić, trgovac, Đuro Korać, službenik Okružnog suda i još neki, kao i komunisti braća Mišo i Vojo Pjevač, pa su svi ubijeni iznad pećine kod Risovca i potom u nju bačeni. Bila je to prva veća grupa građana Srba koju su ustaše pobile u Bihaću, kao i prvi komunisti Srbi koji su ubijeni na ovom području.[69']

Nedjelju dana nakon savjetovanja u Šehetlucima, oko 15. juna, u Banju Luku je došao Mahmut Bušatlija, član Vojne komisije Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH i na istom mjestu pored Banje Luke održao sastanak sa članovima

66) Zaključci majskog savjetovanja CK KPJ u Zagrebu.
Arhiv SK BiH, zbornik, tom III, str. 9.

67) Dr Zdravko Antonić, Šehitlučki dogovori u sklopu opštih priprema za ustanak u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji 1941. godine, Zb. Sehitluci 1941, str. 13.

68) Muharem Beganović, Pripreme, učesnici, tok i zaključci šehitlučkih savjetovanja, isto, str. 44-48.

69) Slavko Odić n. čl.
Grupa komunista Bihaća, kazivanje autoru 20 XII 1959. Isto, kazivanje 4. i 5. VI 1967. godine; Stipo Butorac, kazivanje autoru 21. XII 1959, i Cedo Kajić, kazivanje autoru 4. 7. 1960.

Oblasne vojne komisije, na kojem je istaknuta potreba »da se što veći broj ljudi angažuje u pripremi za borbu i da se formiraju grupe boraca za izvođenje diverzija na važnijim objektima u gradovima, oko pruga .. ,«[70] Zaključeno je da se odmah u srezovima u kojima su postojale partijske organizacije formiraju sreska vojna povjereništva, a tamo gdje je partijska organizacija bila manje brojna, trebalo je odrediti povjerenike za rukovođenje neposrednim pripremama za borbu. Tada su određeni slijedeći vojni povjerenici za srezove: bösanskograhovski - yubo Babić, petrovački - Ilija Došen, bosansko-novski - Mićo Surlan, krupski - Ale Terzić, bihaćki - Stipo Butorac, ključki - Radenko Stojnić. Na sastanku je zaključeno da Osman Karabegović obiđe partijske organizacije u Prijedoru, Bosanskom Novom, Bosanskoj Krupi i Bihaću, a Velimir Stojnić u Ključu i Drvaru, da partijskim rukovodstvima u tim mjestima prenesu zaključke sa oba šehitlučka savjetovanja.[71]'

Odmah poslije toga Osman Karabegović je otputovao u Prijedor i 18. juna sastao se sa Velimirom Stojnićem, upoznao ga sa direktivama partijskog rukovodstva: da je određen za vojnog povjerenika za prijedorski srez, da što hitnije prenese partijskim organizacijama u Ključu, Petrovcu i Drvaru direktivu za pripreme borbe. Istog dana Osman Karabegović je doputovao u Bihać, ubrzo se sastao sa sekretarom Mjesnog komiteta Salihom Mušanovićem, organizacionim sekretarom Stipom Butorcem i članom komiteta Fahrom Miđžićem. Prenio je direktive sa savjetovanja CK KPJ u Zagrebu, sa oblasnog savjetovanja na Šehitlucima i zaključke Oblasne vojne komisije.[721] Karabegović je upoznao prisutne »... Da Njemačka priprema rat, daje to neminovno, da vjerovatno predstoji mogućnost napada na SSSR i da napad na SSSR za komuniste znači dan ustanka«.

Tom prilikom Stipo Butorac je određen za sreskog vojnog povjerenika. Članovi bihaćkog Mjesnog komiteta KPJ upoznali su Karabegovića sa situacijom u Bihaću: uhapšena je prva veća grupa građana i među njima nekoliko komunista Srba, otjerani su na Risovac, tamo ubijeni i bačeni u jamu. Stipe Butorac i još neki Hrvati i Muslimani komunisti bili su u zatvoru dva-tri dana, a zatim pušteni na slobodu, dok su Srbi zadržani u zatvoru.

Karabegović je zbog takvih postupaka vlasti NDH u Bihaću savjetovao da Komitet iz bezbjednosnih razloga treba da na vrijeme ima što potpunije podatke o namjerama ustaške vlasti u gradu i okolini, i da u tom smislu treba da prikuplja obavještajne i druge podatke preko svojih ljudi koji će se privremeno zaposliti u ustanovama vlasti NDH u Bihaću.[731] Istog dana iz Bihaća otputovao je u Bosansku Krupu i sekretaru Sreskog komiteta KPJ Ali Terziću prenio istovjetne zadatke, a zatim produžio u Bosanski Novi, gdje je isto učinio na sastanku sa članovima tamošnjeg Sreskog komiteta KPJ.

Stipo Butorac je 22. juna, na sam dan napada Njemačke na SSSR, u gradu susreo skojevca Savu Popovića, upoznao ga je sa situacijom i direktivama i zadužio za vojnog povjerenika za Ripač, Hrgar i okolna sela. Stupio je u vezu sa Fadilom Šerićem, članom KPJ, koji se kao rezervni oficir našao u domobranskoj jedinici u Bihaću, i preneo mu zadatak da radi na pridobijanju oficira i vojnika.[741] U drugoj polovini juna u zatvoru u Bihaću našla se veća grupa članova KPJ i SKOJ-a, koju je 22. juna oko 11 sati iz zatvora iz Kule pustio ustaški natporučnik Enver Kapetanović. Na osnovu onoga što im je govorio prilikom puštanja, pro-

70) Muharem Beganović, n. čl, str. 48-49.
71) Osman Karabegović, Velimir Stojnić, Pripreme za oružani ustanak u Bosanskoj krajini, Zb. KRAJIŠKE BRIGADE str. 51-52.
72) Velimir Stojnić, Formiranje vojnog povjereništva za ključki srez i ćelije KPJ, Zb. SREZ KLJUČ u NOB, knj. 1, str. 712-713.
73) Stipo Butorac i grupa komunista Bihaća, kazivanje autoru 4. juna 1967, str. 25-27.
74) Fađil Serić, učitelj, rodom iz Bosanske Dubice kao politički komesar Kozaračke proleterske čete Proleterskog bataljona Bosanske krajine poginuo na Motajici juna 1942. godine. Proglašen za narodnog heroja Jugoslavije.

izlazi da je Kapetanović mislio da će SSSR za kratko vrijeme slomiti Njemačku.[75] Po izlasku iz zatvora, dogovorili su se da se poslije podne nađu u gornjim Borićima. Niko se nije krio, već su javno prošli gradom. Bilo ih je više oa 10 članova KPJ i SKOJ-a. Sastankom je rukovodio Strahinja Radetić, član Mjesnog komiteta KPJ, zadužen zarad sa omladinom. Radetić je upoznao prisutne da je Njemačka napala SSSR, da će se rat brzo završiti i da treba čekati razvoj događaja. Neki omladinci su htjeli da idu u Liku, ali ih je Radetić od toga odvratio i rekao da treba da budu kod svojih kuća.[76] Nakon sastanka, na prijedlog nekih drugova Muslimana, Radetić se sakrio u kući jednog druga, dok se ostali nisu skrivali, bili su kod kuća, čak su išli u posjete, slobodno. Čim su veliki župan i drugi ustaški funkcioneri saznali da su komunisti pušteni iz Kule, naredili su da se ponovo pohapse. Pod pritiskom roditelja, većina ih se javila na poziv vlasti. Oružnici ili policajci odveli su ih ponovo u zatvor, poslije podne 22. juna 1941. godine.[77]

Narednog dana ustaše su u Bihaću uhapsile veću grupu komunista, ovog puta Hrvate i Muslimane, među kojim sekretara Saliha Mušanovića i StipuJ3utorcau organizacionog sekretara Mjesnog komiteta KPJ i sfeskog vojnog pövjerenika, Pericu Diklića, Envera Redžića, Dragu Delića, Mehmeda Midžića, Smaila Delića, Jozu Kralja, Remziju Krdžalića, Reura Krdžalića, Tonu Vepra, komuniste, kao i dvojicu radnika koji su kao komunisti bili hapšeni još 1932. godine.[78]

Slijedećeg dana, 24. juna 1941, rano izjutra, ustaše su uz saradnju oružnika i policajaca sakupili sve Srbe i Jevreje zatečene u Bihaću i sproveli ih na nogometno igralište kluba »Jedinstvo«. Tada je iz grada protjerano oko 1 200 Srba i Jevreja (ljudi, žena, djece, staraca i starica, bolesnih, nepokretnih), a sva njihova imovina: kuće, stanovi, namještaj, hrana, stoka i drugo bilo je oduzeto i dodijeljeno pojedinim ustašama ili njihovim pristalicama. Kamionima koje im je stavila na raspolaganje italijanska komanda u Bihaću, svi internirani Srbi i Jevreji građani Bihaća, prebačeni su preko Lapca u Kulen Vakuf, a potom na područje Bosanskog Petrovca i okolnih sela, gdje su raspoređeni po kućama, a neki odvedeni u zatvor.[79]

Noću 28/29. juna 1941. godine ustaše su u dva kamiona utovarili jednu grupu uhapšenih Srba komunista i ostalih građana i povezli ih prema Skočaju i kod Bukovca pobili. U ovoj grupi su bili članovi KPJ Strahinja Radetić (bio i član MK KPJ), Dušan Kuga, Milan Obradović, zatim, skojevac Drago Bilbija, sva četvorica studenti, i još neki, kao i stari Bišćani Ilija Đukić, pekar, Ljubomir Banjeglav, runtovničar, braća Pero i Dušan Stupar, trgovci, i grupa seljaka iz okoline Biaća. Prilikom prevoženja Dušan Kuga je uspio da odveže žicu, iskoči iz kamiona i otisne se niz strminu u dragu i sakrije se u Štrbački buk. Međutim, kada je pokušao da iz Bihaća nabavi propusnicu za Beograd, izdajom je otkriven. Kada su ga ustaše potom pokušali da uhvate, skočio je u rijeku Unu, gdje su ga u vodi ubili.

Devetnaestog jula 1941. godine ustaše su u Bihaću uhapsile novu grupu komunista i skojevaca Hrvata i Muslimana: Čedu Kajića, njegovog brata Mirka, za-

75) Enver Kapetanović je 22. juna 1941. godine došao u Kulu, prvo prijetio uhapšenim komunistima, a onda im rekao »marš napolje«. I dalie se kolebao, 7-8 puta otključavao je i zaključavao prostoriju u kojoj su bili zatvoreni bihaćki komunisti, tražio da mu daiu časnu riječ da ga neće strijeljati kad zavlada komunizam, što su uhapšeni uglas izgovorili. Taaa im je Kapetanović dao po cigaretu, zapalili su i on ih je potom pustio, pa su iz Kule otišli kućama. (Kazivanje Cede Gavrikmća, sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a koji je bio u toj grupi uhapšenih, 4. jun 1967, str.

76) Stevo Rakulić, kazivanje autoru 15. nov. 1962, str. 12-14.
77) Husref Redžić, Mladi crveni grad, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 117-118
78) Stipo Butorac, kazivanje autoru 21. XII 1959, str. 18-19.
S. Odić, n. rad, str. 99.
79) Izvještaj Zapovjedništva Bosanskog divizijskog područja od 10. jula 1941. godine. Zbornik, tom IV, knj. 1, str. 523-524.
Cedo Gavrilović, kazivanja autoru 4. juna 1967, str. 32-33.

tim, Rudija Raumgertla, Vinka Markotića, Husrefa Redžića, Stipu Josipovića, Bracu Ivkovića, Slavka Žardina, Danu Krljića, Pipana Stjepana, Roberta Šolcal dok su oca uhapšene braće Cede i Mirka Kajića - Ivana Kajića, do tada upravnika zatvora (Kule), smijenili s dužnosti.[801] Hapšenjem najistaknutijih komunista i skojevaca Bihaća svaki rad je zamro, baš kad je trebalo da se organizuju pripreme za oružanu borbu protiv okupatora i ustaša, što je, nema sumnje, imalo negativan uticaj na početak, organizovanje i razvoj borbe u samom bihaćkom srezu, i dovelo do toga da srez koji je u ovom području imao najviše članova KPJ i SKOJ-a, budu bez aktivnosti komunista koja je postojala u ostalim srezovima sa ovoga područja.

*

Po povratku iz Bihaća, Osman Karabegović je 18. juna prenio direktivu Ali Terziću, sekretaru Sreskog komiteta KPJ za Bosansku Krupu, i od tada vojnom povjereniku za srez Bosanska Krupa. Narednih dana Terzić je za seoske vojne povjerenike odredio: za Blatnu - Simu Bjelica, za Ivanjsku - Dragana Jovičića, za Suvaju - Sgjaj Vulina i za Veliki i Mali Radić - Simu Santraća.[81']

KarabegovIcjFpoTom u Bosanskom Novom saopštio Mići Šurlanu daje određen za sreskog vojnog povjerenika i prenio mu zadatke. Mićo Šurlan, istovremeno sekretar Sreskog komiteta KPJ za Bos. Novi, zajedno sa drugim članovima Sreskog komiteta i partijskim organizacijama, počeo je organizovanje mreže seoskih vojnih povjerenika, pa ie u podgrmečkom dijelu novskog sreza za povjerenike odredio: za Rujišku i Čađavicu - Milana Ličinu i za Blagaj - Ljubana Škondrića, kao i još nekolicinu za druga sela podkozarskog dijela novskog sreza.[82']

Nakon što je 18. juna dobio zadatak da prenese direktivu o formiranju sreskih i seoskih vojnih povjerenika u ključkom, petrovačkom i grahovskom srezu, Velimir Stojnić je 19. juna došao u Hripavce kod svog brata Radenka Stojnića, učitelja, i saopštio mu da je određen za vojnog povjerenika ključkog sreza. Narednog dana Velimir Stojnić je u Ključu formirao i partijsku organizaciju u sastavu: Radenko Stojnić, sekretar, Dmitar Dragić i Ivica Blažević, članovi.[83']

Stojnić je narednog dana produžio za Drvar i u selu Pasjak, u kući Rajka Bosnića, 22. juna 1941. održao sastanak sa Ljubom Babićem, kojem je saopštio da je određen za vojnog povjerenika za bosansko-grahovski srez. Istog dana, nakon što su saznali da je Njemačka napala na SSSR, kasno naveče održan je sastanak sreskog komiteta KPJ za Bosansko-grahovski srez kojem su prisustvovali: Nikola Ko^Vaso_Trikić, Miloš Bauk, Milan Bursać i Ljubo_Babič, kada ih je Velimir Stojnić upoznao sa najnovijim direktivama, govorio o potrebi ubrzanja rada s obzirom na napad Njemačke na SSSR, da se nedvojbeno ide u susret oružanoj borbi s okupatorima i ustašama. Narednih dana Ljubo Babić je ostale članove Sreskog komiteta zadužio za pojedina područja, i to: Miloša Bauka za Crvljivicu i Zaglavicu; Milana Bosnića za Trubar, Cvjetnić, Mrtin Brod i druga okolna sela; Obrada Banjca za Šipovljane i okolna sela; Jovu Kecmana za Prekaje, Mokronoge i okolna sela; Nikolu Kotlu za Drvar, Kamenicu, Vrtoče i Bastase, kao i za područje Bosanskog Grahova i sela te opštine. Za seoske vojne povjerenike određeni su: Pero Morača za Gruborski Naslon, Rade Zorić za Podbrinu, Rajko Bosnić i Joša Damjanović za Podove, Gojko Rodić za Šipovljane, Obrad Malbašić za Nagrade, Ilija Miljević za Selo Drvar, Bogdan Pećanac za Vrtoče,

80) S. Odić, n. CL, str. 101-2; Cedo Kajić, kazivanje autoru, 4. jula 1960, str. 11; S. Odić, Vinko Markotić, kazivanje autoru 20. XII 1959, str. 55-59.
81) Ale Terzić, n. čl, str. 300; Osman Karabegović, Velimir Stojnić, n. čl, str. 51-53.
82) O. Karabegović, V. Stojnić, isto.
83) Velimir Stojnić, Formiranje vojnog povjereništva za ključki srez..., Zb. SREZ KLJUČ U NOB, knj. 1, str. 712-714.

Vaso Trikić i Jole Marić za Trnjak, Nikola Trninić za Boboljuske, Pero Boltić za Trubar, Marko Ševo za Očijevo, Pero Pilipović za Cvjetnić, Dušan Kmeta za Peći, Simo Bajić za Rasenovce, Branko Vidović za Vidoviće, Mirko Radinović za Zebe, Vlado i Dušan Prpa za Tičevo, Nikola Gašić za Peulje, Pero Bursać za Kamenice i Miloš Polić i Miloš Tica za područje opštine Prekaja glamočkog sreza. Od svih ovih povjerenika samo četvorica nisu bili članovi KPJ: Vlado i Dušan Prpa, Ševo i Pero Pilipović.[84] U cilju prenošenja ove direktive Ljubo Babić je u Kamenici održao sastanak sa jednim brojem drvarskih i grahovskih članova KPJ.[85]

Pošto je Stojnić hitno morao u Prijedor gdje je bio sreski vojni povjerenik, s obzirom na novonastalu situaciju, Ljubo Babić je primio zadatak da direktivu o formiranju sreskog i seoskih vojnih povjerenika prenese Iliji Došenu, u petrovačkom srezu, što je narednih dana i učinio. Ilija Došen je za seoske vojne povjerenike odredio: za Bukovaču - Tomu Moraču, za Bravski Vaganac i Janjile - Lazara Došena, za Drinić - Jovu Kecmana Šucu, za Krnjeušu - Radivoja Rodića, za Medeno Polje i Bjelaj - Mahmuta Ibrahimpašića, za Rašinovac, Smoljanu, Kapljuv i Skakavac - Zdravka Čelara, za Vedro Polje - Milana Ćupa i za Petrovac - Voju Kreću.[86]

Pošto u sanskom srezu nije bilo partijske organizacije, nije ni određen sreski vojni povjerenik, kao ni za glamočki srez. Zbog toga u ova dva sreza niko nije određen ni za seoskog vojnog povjerenika, pa se na ta područja djelovalo sa susjednih srezova; na sanski srez sa krupskog i novskog, a na glamočki sa područja Drvara.

Sreski i seoski vojni povjerenici imali su zadatak da prikupe podatke o tome ko ima skriveno i kakvo oružje i drugi vojni materijal, kako se čuva, u kakvom je stanju. Zatim, da provjere kakvi su ljudi koji skrivaju to oružje, da li ima aktivnih i rezervnih oficira i podoficira. S njima je trebalo porazgovarati, vidjeti da

BROJNI PREGLED
sreskih i seoskih vojnih povjerenika KPJ

SREZ	Naselja	Povjerenici		za sela
		sreski	seoski	
1. BIHAĆ	52	1	2	4
2. BOS. PETROVAC	24	1	8	13
3. BOS. GRAHOVO (Drvar)	40	1	27	27
4. BOS. NOVI (podgrmečki dio)	31	1	2	3
5. BOS. KRUPA	65	1	4	4
6. SANSKI MOST				
7. KLJUČ	58	1		?
8. GLAMOČ	30	-	2	5
SVEGA:	371	6	45	56

84) Ljubo Babić, Pripreme za ustanak u Drvarsko-grahovskom kraju, Zb. Krajiške brigade, str. 66-67; Nikola Kotle, kazivanje autoru 18. dec. 1984.
Ljubo Babić, pripreme za ustanak u Drvarsko-grahovskom kraju, Zb. KRAJIŠKE BRIGADE, str. 66—67.
Miloš Polić, Pripreme i razvoj ustanka na području prekajske opštine, Zb. DRVAR, knj. 2, str. 170.
Milutin Morača, Ustanički dani u Drvaru, isto, str. 14.

85) Miloš Polić, n. čl., str. 169.

86) Ratko Kreco bio je znatno ranije otišao iz. Petrovca u Zavidoviće kod sestre gdje su ga ustaše uhvatili i otjerali u logor Jasenovac, gdje je ubijen. Kazivanje Jove Kecmana Suce, člana Sreskog komiteta KPJ petrovačkog sreza autoru, 5. XII 1984.

li su spremni za borbu, ukoliko su naklonjeni - računati na njih, dati im određene vojne dužnosti. Iako je rad sreskih vojnih povjerenika i seoskih vojnih povjerenika kao organa partijskog rukovodstva u srezu bio veoma značajan, partijska rukovodstva radila su i na drugim zadacima koje je nametala situacija.[87]

Organizovanje sreskih i seoskih vojnih povjerenika pri komitetima KPJ na području Bosanske krajine, bila je osobenost sa ovoga područja, pošto u drugim oblastima Bosne i Hercegovine takva mreža nije organizovana.[88]

Na području koje ima oko 371 naselje, bilo je samo 50 vojnih povjerenika - 6 sreskih, ostalo seoskih, od kojih neki i za više sela. Samo 15,09 odsto svih naselja bilo je »pokriveno« ovom mrežom vojnih povjerenika.

Međutim, pošto je sreski vojni povjerenik u Bihaću Stipo Butorac uhapšen nakon 5 dana od primanja tog zaduženja, uspio je da zaduži samo dvojicu drugova. Njegovim hapšenjem 23. juna 1941. prestao je rad bihaćkog sreskog vojnog povjerenika, dok je aktivnost dvojice povjerenika bila bez veze s bilo kakvim partijskim rukovodstvom. Sreski vojni povjerenik ključkog sreza, Radenko Stojnić, vjerovatno je neke drugove zadužio za pojedina naselja, ali posljeratna istraživanja to nisu mogla otkriti, jer je dosta njegovih poznanika bilo ubijeno u masovnom pokolju Srba jula-avgusta 1941. godine u Ključu i okolini. I sam Radenko Stojnić bio je uhapšen 11. jula 1941, tako da je i u ovom srezu rad vojnih povjerenika, makar i kratkotrajan, ako su postojali, ostao nepoznat.

Još u toku aprilskog rata, a naročito poslije njegovog završetka, svojim kućama su se vratili mnogi radnici koji su radili širom zemlje. Među njima je bilo dosta i onih koji su na radilištima i u rudnicima učestvovali u sindikalnom i revolucionarnom pokretu. Neki od njih su bili simpatizeri KPJ, neki članovi KPJ ili SKOJ-a, a mnogi članovi Ujedinjenih radničkih sindikata (URS) i učesnici u štrajkovima kojih je u godinama pred rat i okupaciju zemlje bilo dosta. Vraćali su se i đaci, studenti i pojedini službenici. Vraćali su se i pojedini aktivni i rezervni oficiri i podoficiri bivše Jugoslovenske vojske i žandarmi iz krajeva koje su okupirali Bugari ili Mađari, a i sa drugih teritorija NDH, jer su ih ustaše otpustili iz službe. Njihov povratak u rodni zavičaj u to teško vrijeme bio je veoma značajan.

U prvim mjesecima okupacije i ustaške vlasti, razumije se i kasnije, najznačajniju ulogu u političkom djelovanju u krajiškim selima imali su članovi KPJ, njeni simpatizeri i članovi SKOJ-a, kao i brojni rodoljubi koji su se vratili u zavičajna sela, bilo da su protjerani iz krajeva gdje su do tada živjeli (na primjer, u Vojvodini), bilo da su se sklonili iz gradova. Iako su bili malobrojni u odnosu na ostalo stanovništvo, njihova uloga u organizovanju ustanka, a kasnije u vođenju narodnooslobodilačke borbe u ovoj oblasti bila je veoma značajna. Bili su to, između ostalih, i: Zdravko Celar, Gojko Rodić, Milan Ličina, Milutin Morača, Milan Zorić, Pero Morača, članovi KPJ, a simpatizeri i rodoljubi: Slavko Rodić, Petar Vojnović, Đurin Predojević, Petar Škundrić, Mićo Kolundžija i još mnogi drugi.

4. *Aktivnosti KPJ poslije napada nacističke Njemačke na SSSR*

Napad Njemačke na Sovjetski Savez 22. juna 1941. presudno je uticao na dalji razvoj vojnopolitičke situacije u okupiranim podVučjima Jugoslavije.

Centralni komitet KPJ, čiji se najuži dio nalazio u Beogradu, već je 22. juna 1941. održao sjednicu na kojoj je razmotrena situacija nastala napadom Njemačke na Sovjetski Savez, a povodom toga izdao proglas radnicima, seljacima i gra-

87) V. Stojnić, Formiranje vojnog povjereništva.... str. 713.
88) Dr Dušan Lukač, Izvršavanje zadataka koji su postavljeni na šehitlučkim savjetovanjima u Bosanskoj krajini, Zb. Sehitluci 1941, str. 107.

danima Jugoslavije. U proglasu se kaže da je KPJ znala da njemačka priprema rat protiv Sovjetskog Saveza i »čitavog radnog čovječanstva«, da su fašisti preko radija najavili »krvavi pokolj komunista«, da KPJ prihvata borbu jer je takvu borbu očekivala i za nju se spremala. Narodi Sovjetskog Saveza ne brane samo svoju zemlju već spasavaju čovječanstvo »da ga iznova ne zadesi srednjovjekovni mrak i ropstvo«. Borba sovjetskih naroda je borba za ostvarenje i »konačnog socijalnog i nacionalnog oslobođenja čitavog čovječanstva«. Zato je ta borba »i naša borba, koju smo dužni poduprijeti svim snagama, pa i svojim životima«. Centralni komitet KPJ u proglasu poziva radnike da spriječe da se Jugoslavija pretvori u bazu za snabdijevanje fašističkih armija, pa potom svim porobljenim narodima Jugoslavije ističe da je borba Sovjetskog Saveza ujedno i borba za njihovo oslobođenje i nezavisnost.[891]

Radi rukovođenja borbom Politbiro CK KPJ je 27. juna 1941. godine, umjesto Vojnog komiteta, formiranog na Majskom savjetovanju u Zagrebu, organizovao Glavni štab Narodnooslobodilačkin partizanskih odreda Jugoslavije (NOPOJ) u koji su ušli članovi Politbiroa, dok je za komandanta određen generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito.[901]

Politbiro CK KPJ održao je pod rukovodstvom generalnog sekretara KPJ Josipa Broza Tita 4. jula 1941. godine u Beogradu novu sjednicu na kojoj je odlučeno da se od sabotaža i diverzija pređe na opšti ustanak; da ranije organizovane udarne grupe i veći broj komunista izađu na teren, obrazuju narodnooslobodilačke partizanske odrede (NOP odrede) i otpočnu dejstva; da se u NOP odredima postave politički komesari kao predstavnici Partije i naroda; da se u pojedine pokrajine upute članovi CK KPJ sa izvanrednim ovlašćenjima u vezi sa organizacijom ustanka; da se pokrene list - organ Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije i narodima Jugoslavije uputi poziv na ustanak. Razrađeni su i plan razvitka partizanskih operacija u Srbiji i plan stvaranja slobodne teritorije u zapadnom dijelu Srbije.[911]

Napad Njemačke na SSSR je istovremeno pokrenuo čitav policijski aparat Njemačke, Italije i ustaške NDH protiv svih koji su bili eksponirani kao komunisti. Već je bilo riječi da su tog dana, 22. juna 1941. godine, kao i narednih, uslijedila hapšenja grupa komunista.

Istog dana kada je Njemačka napala na SSSR, poslije podne, Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu održao je sastanak sa Sitarima ispod Šehitluka, u sastavu: Kasim Hadžić, Branko Babič, Šefket Maglajlić, Ivica Mažar, sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a i Stojan Kovačević (Đuro Pucar je tada bio u Sarajevu). Ocijenjeno je da će uslijediti brz slom Njemačke i skori dolazak sovjetskih trupa i u Bosansku krajinu, da će se okupacione i ustaške vlasti okomiti na komuniste, pa je istaknuto kao najvažniji zadatak - očuvati partijski kadar: »... da su sazreli svi uslovi za oružani otpor okupatoru, pa je zaključeno da je potrebno ubrzati pripreme za oružanu borbu«. Ponovo su analizirani zaključci osmojunskog savetovanja na Sehitlucima i »... odlučeno da se u gradovima odmah pristupi revolucionaroj aktivnosti i diverzantskim akcijama protiv okupatora«. Zaključeno je da treba napadati na neprijatelja, na njegove vojne objekte, skladišta, na komunikacije, važnije privredne objekte, sredstva veza i slično. Međutim, ove direktive tada niko od prisutnih nije uspio da prenese na partijska rukovodstva i sreske vojne povjerenike, pošto su uslijedila hapšenja i banjalučkih komunista, među kojima i nekih od prisutnih na ovom sastanku, dok su drugi pobjegli u posljednji čas i sakrili se u okolnim selima i šumama (Ponir, Starčevica).

89) Pero Morača, Jugoslavija 1941, izd. Instituta za savremenu istoriju, Beograd 1971, str. 153-4.
90) Isto, str. 163.
91) Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945, str. 51.

Već oko 6. jula 1941. godine u Banjaluku je ponovo došao Mahmut Bušatlija, član Vojne komisije Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. U gradu je najprije održao sastanak sa članovima Oblasnog komiteta, a potom na Šehitlucima sa većom grupom banjalučkih komunista, više od 30 koji su se krili ili u Banjoj Luci ili u šumama Ponira i Starčevice. Neki od njih bili su hapšeni, pa pušteni na intervencije građana. Mahmut Bušatlija im je prenio direktivu da komunisti u gradovima treba da stvaraju gerilske i diverzantske grupe, a oni koji ne mogu da ostanu u gradu, treba da u obližnjim brdima organizuju manje odrede - lako pokretljive, koji će izbjegavati veće okršaje s neprijateljem. Zatim, treba ubrzati vojne pripreme, uspostaviti punu kontrolu nad oružjem, održavati međusobno čvrste veze, sve ovo kako bi u slučaju potrebe borbene i diverzantske grupe na terenu i u gradovima mogle početi sa izvođenjem akcija. Data je direktiva da se odmah počne sa diverzantskim i sabotažnim akcijama na željezničkim prugama i ostalim važnim objektima radi sprečavanja i ometanja transportovanja njemačkih trupa u pravcu Sovjetskog Saveza.[921] U vezi sa takvom direktivom su banjalučki komunisti (Slavko Odić, Mirko Kovačević, Drago Lang i Jozo Nemac) nekoliko dana poslije sastanka na Šehitlucima izveli 10. jula 1941. godine prvu akciju: provalili su u magazin preduzeća za izgradnju željezničke pruge Banja Luka - Doboj i uzeli sanduk dinamita, sanduk kapisli i nešto korde.[931]

Direktiva o formiranju borbenih i diverzantskih grupa i odreda preneta je svim sreskim vojnim povjerenicima i partijskim organizacijama u Bosanskoj krajini. Odlučeno je da Osman Karabegović i Josip Mažar Šoša odmah krenu u Prijedor, Ključ i Bosanski Petrovac, a drugi komunisti da obiđu sreske povjerenike i partijske organizacije u ostalim krajevima ove oblasti.[941] Međutim, desilo se da niko nije bio zadužen za srezove Sanski Most, Bosanski Novi, Krupu i Bihać, pa su ljudi sa najvećeg dijela ovog područja ostali neobaviješteni o ovoj veoma značajnoj odluci i direktivi.

Osman Karabegović i Josip Mažar Šoša došli su 10. jula 1941. u Ključ i sastali se sa Safetom Filipovićem, starim članom KPJ koji je došao u rodni grad da bi se sakrio od banjalučke policije, i Radenkom Stojnićem, sreskim vojnim povjerenikom. Dok su u jednoj bašti kraj rijeke Sane vodili razgovor, naišao je banjalučki ustaški policajac[951] koji je dobro poznavao Karabegovića i Mažara, pa je dogovor prekinut. Karabegović i Mažar su odmah produžili prema Petrovcu, dok su ustaše narednog dana uhapsili Safeta Filipovića (koji će iz koncentracionog logora izaći tek početkom 1943. godine, i u julu doći na slobodnu teritoriju) i Radenka Stojnića (kojeg će ustaše ubiti u logoru Jadovno na Velebitu kod Gospića).[961] Druga dva člana KPJ u Ključu - Dmitar Dragić i Ivica Blažević, ostali su izolovani, bez veze s višim partijskim rukovodstvom, tako da se prvih dana ustanka na ovom terenu nisu našli među ustanicima, već su na slobodnu ustaničku teritoriju izašli znatno kasnije: Dragić u decembru 1941, a Blažević u julu 1942. godine prilikom oslobođenja Ključa.[971]

92) Uglješa Danilović, Sjećanja, knj. 3, Vojnoizdavački zavod, Beograd, Oslobođenje i Svjetlost, Sarajevo 1987, str. 20/21.
93) Slavko Odić, Od sastanka u Dolama do partizanskog odreda, Zb. SREDNJA BOSNA U NOB, knj. 1, str. 550.
94) Muharem Beganović, Priprema, učesnici, tok i zaključci šehitlučkih savjetovanja, Sehitluci 41, str. 50-53.
95) Ibrahim Kolonić, banjalučki ustaški agent, proglašen za ratnog zločinca i osuđen na smrt vješanjem 3. juna 1946.
96) Osman Karabegović, Krajina na putevima revolucije, str. 12.
97) Zbornik SREZ KLJUČ U NOB, str. 668 i 705.

a) *Organizovanje sreskih vojnih štabova i prvih gerilskih odreda Petrovca i Grahova (Drvara)*

Karabegović i Mažar su 17. jula 1941. održali sastanak u selu Rašinovcu, kraj Petrovca, u sastavu Ilija Došen, sreski vojni povjerenik, Zdravko Čelar, Vaso Kelečević, Vojo Kreco, Jovo Kecman Šuco i Nikica Pavlić, banjalučki komunista koji se iz Banje Luke prebacio u Petrovac kod sestre, a onda u Rašinovac kod Zdravka Čelara, sekretara partijske ćelije Petrovca. Nakon informacije o formiranju pokretnih odreda, borbenih i diverzantskih grupa, dogovoreno je da odmah osnuju Sreski komitet KPJ za srez Bosanski Petrovac, kao i Sreski štab.[98]

Narednog dana, 18. jula, Karabegović i Mažar su održali u Bukovači nedaleko Petrovca sastanak sa Ljubom Babićem i Milošem Baukom, kojima su prenijeli ove direktive.

Neposredno po odlasku Karabegovića i Mažara preko Grmeč-planine za Prijedor,[99] Ilija Došen je na sastanku u selu Kapljuvu saopštio odluku o formiranju Sreskog komiteta KPJ za petrovački srez u sastavu Ilija Došen, sekretar i Jovo Kecman Šuco, Miloš Kecman Vojsko, Radivoje Rodić i Vojo Kreco, članovi, i odluku o imenovanju Sreskog štaba odreda u sastavu Zdravko Čelar, komandant, Ilija Došen, politički komesar i Vaso Kelečević, zamjenik komandanta.[100]

Po povratku na drvarsko područje i Ljubo Babić je u sporazumu sa Nikolom Kotlom, sekretarom Sreskog komiteta KPJ za grahovski srez, formirao Sreski štab odreda u sastavu: Ljubo Babić, komandant, Milutin Morača, zamjenik komandanta, Vaso Trikić, politički komesar i Milan Bursać, zamjenik političkog komesara.[101]

Sreski štab odreda u Drvaru odmah je odredio područje na kojem treba organizovati gerilske odrede, logore za njihov privremeni smještaj, izabrao komandire i političke komesare i dao uputstvo za organizovanje ovih gerilskih odreda: ,Kamenički u šumi Praščijak, Crvljivičko-zaglavički u Kovinom vršku, Odred Javorje u šumi Misije na planini Jadovnik, sva tri u neposrednoj okolini Drvara. Ti odredi su formirani od 20. do 26. jula 1941. sa oko 200 pušaka, 6-7 puškomitraljeza, nekoliko desetina ručnih bombi i dosta municije. U njima se izvodila vojna nastava i borci su se uvježbavali za borbu.[102]

U grahovskom srezu formirani su još: Mokronoški odred na području opštine Prekaja (tada glamočki srez), Trubarski odred u planini Bobari, Resanovački odred u prostoru Nenadnice u šumi Ljeska, Odred Peći u šumi Uilici i odred sela Zebe u planini Jadovnik. Istovremeno, Štab gerilskih odreda bosanskograhovskog sreza je svoje komandno mjesto imao u logoru odreda Kamenica u šumi Praščijak. Štab je počeo djelovati neposredno po povratku Ljube Babića iz Bukovače gdje je razgovarao s Osmanom Karabegovičem i Josipom Mažarom Šošom. U Štab su svakodnevno dolazili seoski vojni povjerenici, članovi KPJ, kao i kuriri iz tek formiranih gerilskih odreda ovog sreza. Održano je više sastanaka na kojima su članovi Štaba davali uputstva o organizaciji i pripremama za borbu seoskim vojnim povjerenicima, komandirima i političkim delegatima gerilskih odreda. Održanje sastanak i s Ilijom Došenom, sreskim vojnim povjerenikom petrovačkog sreza i sekretarom Sreskog komiteta KPJ Bosanski Petrovac. Uspostavljena je i neposredna veza s komunistima u susjednoj Lici na području Srba, pa su u Štab na Kamenici došli Doko-Jovanić i Dušan Mileusnić, sa kojima je dogovoreno da napad na ustaše počne istovremeno i na području

98) Ilija Došen, Sjećanje na dane pripreme ustanka u srezu Bosansko-petrovačkom, Zb. PETROVAC, knj. 1, str. 167.
99) Preko Grmeča vodio ih je Lazar Došen.
100) I. Došen, n. čl., str. 169.
101) Ljubo Babić: Pripreme ustanka u Drvarsko-grahovskom kraju, Zb. DRVAR knj. 1, str. 277.
102) Milutin Morača, Ustanički dani u Drvaru, isto, knj. 2, str. 13-15.

Drvara i u Lici. Ostvarena je stalna veza preko Pere Boltića i Bože Babića u Trubaru, kao i da pripreme za akciju treba ubrzati, mada datum nije bio precizno određen.[103]

I u Petrovačkom srezu je još prije dolaska Osmana Karabegovića i Josipa Šoše Mažara sredinom jula 1941. godine započelo organizovanje odreda i okupljanje boraca u logore na određenim mjestima. Tako se Bukovački odred okupljao u Kozilima, Vedropoljsko-kolunićki u Javorovoj kosi, Smoljanski u šumi Grmeču iznad sela, Krnjeuški takođe u šumi iznad sela, Medenopoljski u šumi Osječenici isto iznad sela. Petrovački ustanici imali su veoma malo oružja, ali su očekivali da će prije početka borbe, prema dogovoru, dobiti izvjesnu količinu od drugova sa drvarskog područja, što se nije dogodilo.[104]

Ovakve pripreme - organizovanje odreda i uvježbavanje boraca za borbu - na drugim područjima, osim Bosanske krajine, nisu obavljene, što je uslovilo da je ustanak i započeo na ovom području, i da su uspjesi prvih nedjelja ustanka bili odlični.

b) *Aktivnost na ostalom području*

Zahvaljujući činjenici da nijedan član KPJ iz petrovačkog i grahovskog sreza nije pao ustašama u ruke, da su svi bili u mobilnom stanju, spremni da se odupru ustašama, daljnje ubrzane i intenzivne pripreme ustanka tokom druge polovine jula odvijale su se samo u ova dva sreza. Ostalo područje o kojem ie riječ, bilo je, uglavnom, izvan takvih aktivnosti. Međutim, to nikako ne znači da pojedini komunisti i članovi SKOJ-a, kao i ostali rodoljubi nisu samostalno djelovali u svojim sredinama na osnovu procjene situacije nakon njemačkog napada na SSSR.

U bihaćkom srezu, na području Ripča, Hrgara i Teočaka započete su izvjesne pripreme za borbu koja se očekivala još u junu 1941. godine. Pošto su Zemljoradničku zadrugu u Ripču držali komunisti, spremili su izvjesne količine namirnica (brašna, geršle, šećera, ulja i dr.) sa namjerom da ih prebace u Grmeč iznad Hrgara, za početak borbe. Međutim, hapšenjem većine bihaćkih komunista 22. juna 1941. godine (i narednih dana) taj plan je osujećen. Već od polovine juna, kada se saznalo za prva veća ubistva Srba i kada su ustaše hapsile skoro svakodnevno pojedince ili manje grupe, mnogi seljaci skrivali su se u šumama i gajevima iznad kuća. U selu Teočaku je sa grupom seljaka u šumi bio Vojo Stanarević, skojevac i gimnazijalac, koji je govorio da niko ne treba da se odaziva na ustaške pozive, da ne predaje oružje već da se ono sačuva pošto će uskoro biti potrebno. Isto je na području Hrgara savjetovao ljudima skojevac, gimnazijalac Savo Popović, vojni povjerenik za ovo i susjedna sela.[10"]

c) *Aktivnost Milana Pilipovića i drugova u krupskom, novskom i sanskom srezu*

Na području krupskog i novskog sreza (podgrmečki dio), u ovom periodu - drugoj polovini jula, radio je. Milan Pilipović jlan KPJ, poljoprivredni referent zaposlen u Velikoi Kladuši. Ön ieloljako 10. maja 1941. posjetio Voju Stupara u kmpskomzatvoru i od njega dobio podatke o stanju u krupskom srezu, kao

103) Uroš Vidović, Napredni pokret na teritoriji opštine B. Grahovo, Zb. BOSANSKO GRAHOVO, str. 41-42.
104) Ilija Došen, Kazivanje autoru 14. dec. 1984.
105) Branko J. Bokan, Susreti i viđenja na putu do Podgrmeča, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 3, str. 119-121.

i imena članova KPJ i ostalih drugova na koje se može osloniti.[106]' Dobivši tako fvezu sa drugovima u krupskom srezu, Milan Pilipović je u Rujišku dolazio još 'dva puta, a nakon direktive o organizovanju odreda, borbenih i diverzantskih grupa, i 22. jula 1941. godine. Narednog dana održan je sastanak kojem su prisustvovali: Simo Bjelaiac i Božo Narančić, članovi KPJ, Vladimir Stupar, Mirko Stupar i Dušan Dajić, kandidati za članove KPJ i skojevci: Stana Stupar, Slobodan Erceg Braco, Stojan Bjelajac, Rade Erceg, Milan Ličina, Dušan Josipović, Milan Milešević i još nekoliko drugova. Pilipović je okupljenim komunistima prenio direktivu o nužnosti hitnih priprema da bi se počelo s borbom. Prisutne je upoznao sa političkom situacijom, i zadužio da tačno utvrde ko od seljaka ima skriveno oružje, da odaberu iskusnije i odvažnije za rukovodioce gerilskih grupa, da sastave spiskove onih koji su spremni da na poziv stupe u borbu. Pilipović je posebno razgovarao s Božom Narančićem iz Gudavaca, interesujući se za pogođnomješto u Grmeču, iznad Krupe, gdje bi se mogao okupiti odred od oko 300 boraca, odakle bi krenuo u borbu. Dogovoreno je da Pilipović dođe u Vranjsku Mosuru 29. jula, odnosno, na polje udaljeno 2 km zapadno od crkve ovoga sela. Do tada je trebalo hitno sve pripremiti da se odred okupi i da u napad na KrupuTcrene 2. avgusta 1941. godine.[107]»

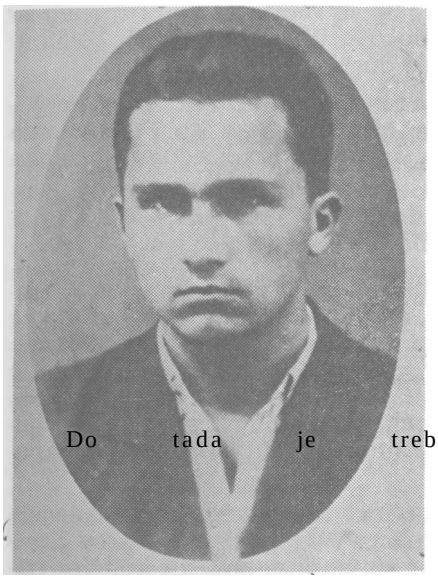

Milan Pilipović, član Sreskog komiteta KPJ Bos. Dubica i sekretar ćelije KPJ u Velikoj Kladuši. Intenzivno je radio na pripremama za oružanu borbu u srezovima Cazin i Bosanska Krupa Uhvaćen krajem jula 1941. u Bihaću osuđen i strijeljan sredinom avgusta 1941. Posle rata proglašen za narodnog heroja

Poslije ovog razgovora u Rujiškoj, Milan Pilipović je održao sastanak i u Blatnoj sa grupom aktivista, a potom se obučen u muslimansko odijelo prebacio preko Une i Ivanjske, i otišao u cazinski srez. Međutim, u Ostrošcu su ga ustaše prepoznali, opkolili i uhvatili, pa sproveli u bihaćki zatvor-Kulu. Tamo je mučen, osuđen na prijekom sudu, na smrt i strijeljan sredinom avgusta 1941. godine na jevrejskom groblju. Poslije rata proglašen je za narodnog heroja.[108]'

Božo Narančić je nakon povratka iz RujišKe 24. jula saznao za oružani otpor koji su ustaškim zlikovcima toga dana samoinicijativno pružili seljaci Vranjske, kada su braća Dane i Bogdan Ognjenović ubili oružničkog narednika Petrinovića. Iste večeri, 24. jula, u gaju kod Vulinskog groblja u Gudovcu, Narančić je našao grupu od tridesetak ljudi, koji su ga čekali po dogovoru prije odlaska u Rujišku. U grupi su bili: Sava Vulin, Dane Babić i Rade Narančić, članovi KPJ, Kojica Vulin i još mnogijsejjagi koje su Rade Narančić i Dušan Gvozdenović na prijedlog Bože Narančića pozvali na dogovor. Simo Milašinović je bio naoružan puškom a Dušan Gvozdenović velikim gaser-pištoljem. Okupljenim ljudima Božo Narančić je prenio sve što je čuo od Milana Pilipovića: da je ustanak već počeo u Srbiji, Crnoj Gori i nekim drugim krajevima, i da i na ovom području

106) Voju Stupara su ustaše u Krupi uhapsile 22. aprila 1941. Stupar i Milan Pilipović su se upoznali u Poljoprivrednoj školi u Banjoj Luci.
107) Božo Narančić, Grmeč plamti u ustaničkom ognju, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. I, str. 537-9.
108) Vojo Stupar, Stravični dani u bihaćkoj kuli, isto, str. 307.

treba krenuti u borbu. Na sastanku je dogovoreno o formiranju gerilskog odreda na Mosuri, pa su zaduženi pojedinci koji će obići određena sela i odabrati ljude za odred. Za Jasenicu su zaduženi Rade i Jovo Šolaja, za Suvaju - Dane Babić i Sava Vulin, za Gudavac bac i Dušan Gvozdenović itd. »Svaki je od njih imao da odabere i dovede po 10 ljudi, koji će se zakleti preji crvenom zastavom«, zapisao je Božo Narančić, i dalje ».. Od njih sam doznao da o ustanku koji mi potajno spremamo zna i malo i veliko i da narod jedva čeka trenutak kad ćemo početi«.[109] Narančić je ponovo u ponedjeljak, 28.jula bio na dogovorenom mjestu u Petrovićima, gdje je trebalo da se nađe sa kurirom Milana Pilipovića, ali ovog nije bilo. Međutim, kao stoje rečeno, Milan Pilipović je bio uhapšen i zatvoren u Kuli u Bihaću što se saznalo tek dva mjeseca kasnije, kada je iz zatvora uspio da izađe Vojo Stupali, uključi se u partizanski odred krajem septembra 1941. godine.[110]

U krupskom srezu tokom juna-jula bilo je više susreta pojedinih politički aktivnih ljudi (i ponekog člana KPJ ili SKOJ-a) sa seljacima, pojedincima ili grupama. Đuro Agbaba, skojevac, đak iz Malog Radića, oko 20. jula se u Krupi sastao s Alonm i Redžom Terzićem i od njih dobio određene informacije; Redžo Terzić, gimnazijalac," skojevac, tih dana je izašao iz Krupe u Mali Radić i s grupom kosaca razgovarao o aktuelnoj situaciji; Ale Terzić se 22. jula iznad Gornje Mahale - na periferiji Krupe, sastao s Danom Babićem, članom KPJ i upoznao ga sa situacijom i najaktualnijim zadacima, dok je Muharem Terzić, član KPJ, dva puta izlazio iz Krupe u šumu Badnjušu na sastanak s Božom Narančićem. U Blatnoj i okolnim selima djelovala je partijska ćelija sa sekretarom Simom Bjelajcem, radilo je i nekoliko skojevaca, a zajedno su okupljali na tajne sastanke i dogovore više seljaka i radnika. Na području Rujiške (koja je tada pripadala krupskom srezu), politički je radio Milan Ličina, koji će u septembru iste godine postati član KPJ, sa Milanom Miloševićem, Dušanom Josipovićem, Đokom Maranom, Đokom Stuparom, Žarkom Vujatovićem, Vladimirom Stuparom, Stanom Stupar, Bogdanom Čičom i još nekima. Na području Potkalinja, Hašana i Dubovika djeflovala je grupa pod uticajem Milana Ličine, Đoke Stupara i Salke Terzića u kojoj su bili Đuro Rašeta, Rade Škondrić, Lazo Čučković, i drugi. U Hašanima su također djelovali komunista Branko Ćopić, književnik, Ratko Novaković i Stevo Vještica. Ćopić je od Milana Ličine dobio uputstva za pripreme za oružanu borbu i letak CK KPJ, pa je o ovome upoznao pojedine drugove s kojima se redovno sastajao tih dana. Ubrzo potom su Milan Ličina i Salko Terzić pojedinačno prenijeli Branku Ćopiću partijsku direktivu o izboru povjerljivih i borbenih ljudi, prikupljanju podataka o oružju i municiji i ljudima spremnim za borbu protiv ustaša i okupatora, i da će ga obavestiti kada treba početi sa napadima na žandarmerijske stanice i ustaške opštine.

I u sanskom srezu, iako bez partijske ili skojevske organizacije, pojedinci - komunisti, skojevci ili rodoljubi razvijali su znatnu aktivnost. Tako je Gojko Majkić, komunista, stupio u vezu sa doktorom Mladenom Stojanovićem još sredinom maja. Mladen je Gojku poručio da se priprema za oružanu borbu, a kada dođe vrijeme, dobiće dalje upute. Majkić je sa ovim porukama upoznao Vasu Praštala, Iliju Inđića, Đorđa Srdića, Jozu Sašića, Slobodana Inđića, Slavka i Zdravka Njegovana i druge. Mladenova poruka se potom prenosila od jednog do drugog čovjeka, dopunjavala, proširivala i uveličavala, šireći kod ljudi vjeru da se uskoro sprema borba protiv okupatora i ustaša.

Desa Basta, učiteljica u Kljevcima, tada član Skoja, u Prijedoru je početkom juna dobila letke CK KPJ i CK KP Hrvatske od učitelja Velimira Stojnića, i do-

109) Božo Narančić, n. čl., str. 538-9.
110) Vojo Stupar, Od Bihaćke kule do partizanskog odreda u Velikoj Rujiškoj, Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 1, str. 710.

bila zadatak da prikupi podatke koji ljudi u Kljevcima i okolnim selima imaju oružje, i da im savjetuje da ga sakrivaju.

Hazim Bilalbegović je jedan primjerak Prvomajskog proglasa CK KPJ poslao iz Sanskog Mosta Gojku Majkiću u Lušci Palanku, o čijem sadržaju je Majkić upoznao svoju ilegalnu grupu.

Stojan Makić, učitelj u Hadrovcima, komunista po ubjeđenju i djelovanju, od Branka Ćopića je u Hašanima saznao za letak CK KPJ i uputstvo za pripremu oružane borbe: da se vrše političke, vojne i organizacione pripreme. Poslije povratka u Hadrovce, Makić je o ovome upoznao sezonske radnike Luku Majkića, Spasu Sredića i Rajka Predojevića, Mihajla Šipku (svi iz Hadrovaca), Jovu Dubajića iz Mrkalja, Milana Davidovića iz Kozina, zatim, starije i uglednije domaćine, zemljoradnike, Milu Majkića iz Majkić Japre, najbogatijeg domaćina u ovom kraju, Marka Marčetića iz Hadrovaca, i druge koji su se opredijelili za borbu protiv ustaša. Dogovoreno je da će biti obaviješteni o danu napada na oružnike i ustaše.

Nekoliko dana pred ustanak u Podgrmeču, Mile Davidović je dobio letak KPJ od Đure i Aćima Rašete (a oni od Branka Ćopića). Mile je sa sadržajem letaka upoznao Milana Vukojevića, Miroslava i Trivu Majkića i još neke iz Majkić Japre, zatim, Nikicu i Peru Vukojevića i Božu Marčetu iz Slatine, i još nekolicinu s kojom se tih dana sreo.

Stojan Milinović i njegove komšije saznali su da se u Drvaru priprema »buna«. Vijest o tome donijeli su Vladija Guteša i Stevurina Kosovac, koji su se do rata bavili trgovinom i švercom, pa su i tog uzavrelog ljeta istim poslom odlazili u Bosanski Petrovac i Drvar.

d) *Širenje vijesti o pripremama ustanka*

(Djelimično obaviješteni o ilegalnim porukama i informacijama, pojedinci su pokušavali da uspostave vezu sa susjednim krajem i onima koji su bili upućeni u pripreme za oružanu borbu. Tako su šumski radnici Stevo Karakaš i Stevo Ćulibrk oko 20. jula, nedjelju dana prije ustanka u Podgrmeču, krenuli u Drvar. U Zdenom Dolu, na pet do šest kilometara od Bosanskog Petrovca prema Ključu, Karakaš i Ćulibrk naišli su na veću grupu kosaca koji su im savjetovali da ne idu u Drvar, da se vrate kućama i da se čuvaju od ustaša, i saopštili im da se uskoro očekuje buna. Kada su se ova dvojica preko Grmeča vratili u Tuk-Bobiju, okupilo se oko dvadesetak seljaka da čuju vijesti iz Drvara. Svima su savjetovali da se čuvaju i kriju od ustaša, a pojedincima i da se »očekuje buna«.

Đurin Predojević (aktivni narednik bivše Jugoslovenske vojske) pri povratku iz aprilskog rata bio je zatvoren u Vrhpolju, a kada su ga ustaše pustile, on se po dolasku u svoje selo Predojevića Glavicu, nedaleko Lušci Palanke, skrivao u šumi iznad sela. Ubrzo su mu se pridružili Stojan Kosovac, Ilija Delić, Ostoja i Gojko Predojević i Vaso Grbić. Njih šestorica su se tokom jula dogovarali o pripremama za borbu, pošto su od nekih seljaka saznali za pripreme ustanika u okolini Drvara. Sredinom jula dogovorili su se i o prikupljanju oružja i okupljanju ljudi za borbu, mada poslije dogovora ništa konkretno nisu poduzeli.[111]»

Uspješnije širenje vijesti o pripremama ustanka sprečavalo je i to što su ljudi slabo poznavali širu okolinu. Pritisnuti svakodnevnim radom, brigama i oskudicom, a sada i terorom ustaša, seljaci se nisu mnogo udaljavali od svojih sela i nisu poznavali Podgorinu (sela podno Grmeč-planine), već samo najbliža susjedna sela, mada i njih slabo. Seljane susjednih i udaljenijih sela zbližiće tek ustanak i narodnooslobodilačka borba, koja će ih uputiti na međusobno upoznava-

li 1) B. J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. 2, str. 31-32.

nje, saradnju, prijateljstvo i drugarstvo. Unatoč svemu, vijesti da KPJ priprema oružanu borbu - ustanak, bunu, kako se tada najčešće govorilo, širile su se u povjerenju od uha do uha selima podno Grmeč-planine. Bilo je poruka i putem rodbinskih i prijateljskih veza i poznanstava.

Vijest da se »nešto« sprema bodrila je ljude i doprinijela da se spremaju očekujući njen početak. Kada je borba započela u susjednom kraju, prihvatili su se i sami oružja i krenuli u borbu.

Na čitavom području na kojem će se razviti Prvi krajiški NOP odred, u danima prije ustanka, samo je na dva mjesta bilo pokušaja djelovanja i pripremanja otpora mimo aktivnosti organizovanih od strane KPJ: iznad Kolunića kod Petrovca, i u okolini Drvara.

Da bi izbjegla hapšenje od strane ustaša, grupa trgovaca i činovnika iz Petrovca sklonila se u šumu Osječenicu iznad Kolunića. Među njima su najuticajniji bili Mikan Kerkez i Kojo Basara. Samoinicijativno su zakazali savjetovanje svih knezova sela za 26. juli 1941. godine, radi dogovora šta da se preduzme kako bi se srpski živalj sačuvao od ustaških progona i pokolja. Pošto je saznao za ovu grupu, Ilija Došen je poslao do njih komunistu Jovu Pavića, koji ih je 25. jula 1941. godine našao u šumi iznad Kolunića i upoznao »... da već postoji organizacija kojom rukovodi KPJ koja već vrši pripreme za organizovanje naroda za oružanu borbu protiv okupatora ...«, zbog čega nije potrebno da se stvara druga organizacija. Nakon razgovora prisutni su se složili da bi formiranje bilo kakve druge organizacije zbunilo narod i otežalo pripreme za borbu. Potom je odlučeno da Mikan Kerkez ode u selo Vodenicu i sa usvojenim stavovima upozna knezove Vodenice, Suvaje i susjednih sela, a Jovo Pavić, Pavle Špegar i Jandrija Mirković da o ovome razgovaraju s knezovima. Na sastanak je došlo svega 4-5 knezova, pa su se poslije jednočasovnog razgovora razišli kućama. Kada se Pavić s drugovima predveče vraćao u logor iznad Kolunića, čuli su pucnjavu a potom i saznali da su ustaše upale u Kolunić, ubile nekoliko ljudi, ostale pohvatali i vezane odveli u Petrovac. Bila je to njihova odmazda zbog ubistva domobranskog bojnika u Pasjaku iznad Drvara, istog dana - 26. jula 1941. godine.[112]

Nakon što su ustaše sredinom juna uhapsili i pobili grupu istaknutih Drvarčana, preostali trgovci i činovnici su napustili Drvar i sklonili se u obližnja sela. Desetak dana prije ustanka, Drvarom i okolinom se među Srbima pronio glas da ta grupa trgovaca i činovnika zadojenih šovinizmom i velikosrpskom idejom, priprema samostalne akcije pod parolom spasavanja Srba. Glavni organizatori u ovoj grupi bili su Pane Kecman i Jovo Kreco, zatim, Živko Tomazović, dugogodišnji knez sela Šipovljana. Pripremali su se da u svoju grupu uvedu i Dušana Bajića, jedno vrijeme banskog vijećnika i predsjednika drvarske općine.

Saznavši za to, Jovo Kecman, član Sreskog komiteta KPJ, dao je zadatak Iliji Materiću, radniku, da uz pomoć Đure Bajića, sina Dušana Bajića, osujete namjere ove grupe. Ilija Materić je narednog dana u Rodića gaju na Podovima nekoliko sati razgovarao sa Dušanom Bajićem i njegovim sinom Đurom, i upoznao ga sa obavljenim pripremama za dizanje ustanka. Dušan Bajić se složio sa Materićem da bi svaka izolovana akcija samo štetila srpskom narodu, i obećao da će učiniti sve kako bi se besmislene namjere grupe drvarskih trgovaca i činovnika pravovremeno osujetile. Ujedno je zatražio da bude primljen u gerilski odred ne zahtijevajući nikakvo komandno mjesto! Dušan je izvršio obećanje i znatno uticao da se aktivnost ove grupe svede samo na manje akcije izolovanih naoružanih grupica. Dušan Bajić je stupio u odred Javorje i među prvima, već 27. jula, prilikom napada na Drvar, hrabro poginuo boreći se za slobodu svoga naroda.[113]

112) Jovo Pavić, Kolunićki ustanički odred 1941, Zb. PETROVAC U NOB, knj. 1, str. 376-379.
113) Ilija Materić, Odbor radnika i seljaka, Zb. DRVAR 1941^45, knj. 1, str. 310-312.

Tada su Živko Tomazović i Branko Tomić dva puta obilazili sela opštine Prekaja nastojeći da pridobiju tamošnje seljake. Ljudi iz Šipovljana su zahtjevali da se pripremanje ustanka ne radi odvojeno, već jedinstveno.[114]

Saznavši da se u ustaničkim logorima već okupljaju borci pod rukovodstvom komunista, grupa velikosrba: Nikica, sin Pane Kecmana, Milan Miljević i Mimo Prpa odlučili su da prvi napadnu ustaše. Sreski štab gerilskih odreda znao je za postojanje ove petorke, pa je pokušao da ih privoli na zajedničku akciju. Međutim, oni su taj poziv odbili ne želeći da se potčine bilo kakvom štabu, opredjeljujući se za samostalnu akciju. U subotu 26. jula 1941. oko 16,00 sati, iz Drvara za Oštrelj kroz Pasjak naišao je automobil u kojem je bio bojnik Ferdinand Konrad sa ženom, jednim oficirom i šoferom. Trojka (N. Kecman, M. Miljević, M. Prpa) u zasjedi na Previji otvorila je paljbu i potom bacila ručnu bombu na automobil. Bojnikova žena je odmah poginula, a on i oficir bili su teško ranjeni. Šoferje nastavio s vožnjom i stigao na Oštrelj, gdje su major i oficir umrli. O tom događaju odmah su obaviještene ustaške vlasti u Petrovcu, Drvaru i u drugim gradovima.[115]

Pojedinci su iznosili mišljenje da se ne ide u oružanu borbu pošto je neprijatelj suviše jak, pošto je pokorio više zemalja i ovladao Evropom, pa nekih ozbiljnijih akcija među srpskim stanovništvom sa ovog područja nije ni bilo.

e) *Savjetovanje u Orlovcima - odluka o početku borbi*

U Sarajevu je 13.jula 1941. godine održana sjednica Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu na kojoj je usvojena odluka o podizanju ustanka u Bosni i Hercegovini, a u duhu odluke CK KPJ od 4. jula. »Podvučeno je takođe da ciljevi oružane borbe moraju biti postavljeni na takvu osnovu da budu prihvatljivi ne samo za komuniste nego i za sve druge ljude i narode koji žive u Bosni i Hercegovini, bez obzira na njihovu prethodnu vjersku, nacionalnu i političku pripadnost«. Na sjednici je zaključeno daje neophodno obrazovati oblasne vojne štabove »... koji će neposredno rukovoditi oružanom borbom u dotičnoj oblasti«. Prvi im je zadatak »... da ubrzaju pripremeza ustanak, izađu na teren i da započnu prve oružane akcije«. Imenovani su članovi oblasnHvvojnih štabova za sarajevsku oblast, za Hercegovinu, za tuzlansku oblast i za Bosansku krajinu. U Oblasni vojni štab za Bosansku krajinu imenovani sujJDanko Mitrovjsomandant, Osman Karabegović, politički komesar, Miljenko Cvitković, zamjenik komandanta.""

Đuro Pucar se nakon sjednice Pokrajinskog komiteta vratio u Bosansku krajinu, i za 26. jul zakazao sastanak sreskih vojnih povjerenika. Noću 26/27. jula 1941. godine u selu Orlovcima, nedaleko od Prijedora, održano je savjetovanje sa sreskim vojnim povjerenicima koji su podnijeli izvještaje o učinjenom na osnovu prethodnih direktiva. Ovom sastanku s područja o kojem je riječ, prisustvovali su sreski povjerenici: Velimir Stojnić, Ale Terzić, Mićo Šurlan i Drago Lukić. Uz Đuru Pucara, na sastanku su još bili dr Mladen Stojanović, Osman Karabegović, Josip Mažar Šoša, Ratko Marušić, Braco Nemet i Miloš Šiljegović, vojni povjerenik dubičkog sreza. Na savjetovanju je iznijeta vojno-politička situacija, rečeno da funkcija sreskih i mjesnih (seoskih) vojnih povjerenika prestaje, i potom dat zadatak da odmah treba formirati sreske vojne štabove koje će činiti komandant, politički komesar i njihovi zamjenici. Odmah su imenovani sreski vojni štabovi samo za ove srezove:

114) Miloš Polić, Pripreme i razvoj ustanka na području Prekaiske opštine, isto, knj. 2, str. 170.
115) Milan J. Bosnić, Formiranje Crvljivičko-Zaglavičkog odreda i prve borbe, isto, str. 69.
116) Dr Zdravko Antonić, Šehitlučki dogovori u sklopu opštih priprema za ustanak u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji 1941. godine, ŠeKitluci 41, str. 20-21.

Bosansko Grahovo-Drvar: Ljubo Babić, komandant, Vaso Trikić, politički komesar, Milutin Morača, zamjenik komandanta i Milan Bursać, zamjenik političkog komesara;

Bosanski Novi: Josip Mažar Šoša, komandant, Mićo Šurlan, politički komesar;

Prijedor: dr Mladen Stojanovič, komandant, Osman Karabegovič, politički komesar.

Za srezove Bihać, Bosansku Krupu, Sanski Most, Ključ, Bosanski Petrovac i još neke, na ovom sastanku nisu imenovani vojni štabovi, ali je za petrovački srez to ranije učinjeno kada su sredinom jula na ovom terenu bili Karabegovič i Mažar.

Na sastanku u Orlovcima dogovoreno je da Josip Mažar Šoša organizuje diverziju u rudniku Lješljani, što je i učinjeno, a da Ratko Marušić minira most na Sani i bunker za pretovar rude u Prijedoru, što nije učinjeno, kao i da se počne s diverzijama na čitavoj oblasti.[117)]

Ovo savjetovanje, izlaganje i zaključci, bili su u okviru početka izvođenja manjih akcija, dok o ustanku još nije bilo riječi. Govorilo se o manjim gerilskim odredima koji će rušiti pruge, mostove, telefonske linije, rudnike, električne centrale i druge privredne i saobraćajne objekte, napadati manje vojne formacije i organe okupatorove i kvislinške vlasti. Izbijanje masovnog narodnog ustanka u više srezova Bosanske krajine donijelo je novu spoznaju: postoji mogućnost širokog djelovanja KPJ u krajiškim selima, a u vezi s tim i mogućnost da se cijela Bosanska krajina obuhvati oružanom borbom protiv okupatora i domaćih slugu. To je značilo da je u razdoblju u kojem su vršene pripreme za oružanu borbu protiv okupatora i ustaša, došlo do značajne promjene u usmjerenosti djelovanja KPJ na krajiška sela. Znači, izbijanjem ustanka a ne povremenim diverzantskim akcijama, kako je najprije bilo planirano, težište aktivnosti KPJ prelazi na selo, na čijim su se prostorima nalazili i ustanički odredi, u početku pretežno sastavljeni od seoskog stanovništva, šumskih i drugih radnika.

Pripreme KPJ za oružanu borbu u srezovima u kojima su postojale partijske organizacije i rukovodstva imale su odjeka i na područja u kojima ih nije bilo, a takvih srezova u Bosanskoj krajini bilo je više. Seosko stanovništvo se sve više opredjeljivalo za oružanu borbu, i sve veći broj ljudi saznavao je obavijesti koje su po selima širili malobrojni članovi KPJ, simpatizeri i skojevci, a najčešće rodoljubi bliski radničkom pokretu i KPJ.

Baš u vrijeme trajanja sastanka u Orlovcima, noću 26/27. jula 1941, gerilski odredi oko Drvara, Oštrelja, Bosanskog Grahova i Srba kretali su u napad na neprijateljska uporišta u tim mjestima. Nakon sastanka, Đuro Pucar je 27. jula izjutra došao u Prijedor, a već oko 11 sati krenuo vozom za Banja Luku, i u vozu je od konduktera čuo da su počele borbe oko Drvara.[118']

U potkozarskim selima prijedorskog sreza ostali su dr Mladen Stojanovič, Osman Karabegovič, Velimir Stojnić, Ratko Marušić, Braco Nemet i Drago Lukić. U novski srez otišli su Josip Mažar Šoša i Mićo Šurlan, a u dubički Miloš Šiljegović.

Ale Terzić je iz Orlovaca u Krupu došao 27. jula i Ivanu Pastuhu, članu komiteta, odmah prenio dobijene zadatke. Pastuh ih nikom dalje nije prenosio, a

117) O. Karabegovič, V. Stojnić, Pripreme za oružani ustanak u Bosanskoj krajini, Zb. KRAJIŠKE BRIGADE, str. 54.
Do nedavno se citiralo da je savjetovanje u Orlovcima održano 25/26. jula. Međutim, u svom članku »Sjećanja na Drvar« u zborniku »Drvar 1941-1945« Đuro Pucar navodi da je savjetovanje održano 26/27. jula i objašnjava da je neposredno poslije savjetovanja koje je održano noću, rano izjutra 27. jula stigao u Prijedor, i oko 11 sati krenuo vozom u Banju Luku. Od konduktera je saznao da je ubijen domobranski oficir i da se vode borbe oko Drvara.

118) Đuro Pucar: Sjećanja na Drvar, DRVAR 1941-1945, knj. 3, str. 8.

Terzić se istog dana vratio u Svodnu na dužnost povjerenika za vršidbu pšenice.[119]' Kada je Ale Terzić 29. jula 1941. došao u Bosanski Novi, na stanici je od jednog željezničara čuo da su oko Krupe počele borbe. Zbog situacije koja je izbijanjem ustanka nastala u gradu i najbližoj okolini, on je bio bez veze s ustanicima sve dok 6. septembra 1941. na slobodnu teritoriju nisu izašli Redžo i Salko Terzić i Avdo Ćuk, skojevci. Polovinom septembra i Ale Terzić je izašao na slo bodnu teritoriju i ubrzo postao član Okružnog komiteta~RPJ za BihacTokolne srezove.

U okviru priprema sastanka u Orlovcima, Đuro Pucar Starije taksijem, uputio Muharema Suljanovića, člana KPJ iz Prijedora, da doveze sreske vojne povjerenike Bihaća, Krupe i Novog. Međutim, on u Bihaću ništa nije uradio pošto su većina članova KPJ i gotovo svi članovi komiteta, kao i sreski vojni povjerenik Stipo Butorac, tada već bili u zatvoru. Iz Bosanske Krupe je povezao Alu Terzića do Novog, a narednog dana Terzić je produžio u Prijedor i uz pomoć Suljanovića stigao u Orio vac.[120)] I ovoga puta na savjetovanju u Orlovcima nisu bili predstavnici partijskih organizacija Bihaća, Petrovca i Drvara, čak im ni zaključci sa ovog važnog sastanka nisu prenijeti (i još nekim srezovima u kojima su bili samo po neki član KPJ ili SKOJ-a: ključki, sanski, glamočki).

Po povratku iz Orlovaca u Banju Luku, Đuro Pucar Stari je 31. jula 1941. u Ljubačevu kod Banje Luke formirao gerilski odred banjalučkih komunista od 60 boraca. Za komandira je određen Kasim Hadžić, a za političkog komesara Šefket Maglajlić. Potom je prisutnima saopštio sastav Štaba gerilskih odreda za Bosansku krajinu: Danko Mitrov, komandant, Miljenko Cvitković, zamjenik komandanta, Osman Karabegovič, politički komesar i Branko Babič, zamjenik političkog komesara.[121]' Pošto je Osman Karabegovič poslije sastanka u Orlovcima ostao na Kozari, za svo vrijeme postojanja tog Štaba dužnost političkog komesara obavljao je Branko Babič.

5. *Članovi KPJ pred početak i u vrijeme ustanka*

Pripremajući se za borbu protiv okupatora i ustaša juna-jula 1941. godine, a s obzirom na predviđeni način borbe (diverzantski, gerilski), Oblasno rukovodstvo KPJ se prevashodno oslanjalo na članove KPJ, kandidate za članove KPJ i skojevce, dakle, prije svega na tzv. organizovano članstvo. Tako je bilo sve do izbijanja masovnog ustanka 27. jula 1941. godine. Male diverzantske odrede i grupe, predviđeno ie, sačinjavali bi članovi KPJ, kandidati za članove KPJ i skojevci. Mnogi od njih ostajali bi u gradovima i u sastavu udarnih grupa izvodili manje ili veće akcije.

Zbog toga je veoma važno upoznati se sa članovima KPJ, kandidatima i skojevcima koji su se neposredno pred ustanak nalazili na području na kojem će se razviti Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred.

Prema dosadašnjim izvorima, najveći broj članova KPJ imao je ispod 35, a najveći broj skojevaca između 17 i 25 godina.

Ovaj pregled ne obuhvata članove KPJ koji su to postali već prvog dana ustanka i u narednom periodu, o čemu će kasnije biti riječi.

Pregled obuhvata i sve one članove KPJ koji su se s proljeća 1941. godine vratili u rodni zavičaj i uključili u pripreme za oružanu borbu. Ovi članovi KPJ obično su bili u ličnoj vezi sa nekima od članova komiteta ili sa sekretarima će-

119) Ustaške vlasti su uz svaku vršalicu određivale povjerenika koji je evidentirao prinos pšenice svakog domaćinstva i izdvajao za državu.
120) Ale Terzić, kazivanje autoru 2. 10. 1971, u arhivi autora.
Isto.
121) Muharem Beganović, Partijska i vojna savjetovanja u Bosanskoj krajini 1941. i 1942. do Skendervakufske konferencije, Skendervakufska konferencija 42, str. 121.

BROJNI PREGLED III
ČLANOVA KPJ
PRED POČETAK USTANKA 1941. GODINE
- SOCIJALNA STRUKTURA -

SREZ	Socijalna struktura											U ratu poginuli – umrli	Doživjeli 15. V 1945.	Nepoznato
	Radnici	Seljaci	Učitelji	Studenti	Profesori	Ljekari	Pravnici	Službenici	Đaci	Ostali	SVEGA			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
BIHAĆ	29	1	3	16	4	1	–	9	3	1	67	30	35	2
B. KRUPA	12	5	1	1	–	–	–	3	–	–	22	9	11	2
B. NOVI	14	–	1	6	–	–	–	3	–	–	24	10	14	–
BOS. PETROVAC	21	3	–	4	–	–	1	2	2	2	35	18	17	–
B. GRAHOVO – DRVAR –	53	3	4	1	–	1	2	3	–	–	67	25	42	–
KLJUČ	1	1	1	–	–	–	–	1	–	–	4	3	1	–
SANSKI MOST	2	–	1	–	–	–	–	–	–	–	3	1	2	–
GLAMOČ	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		–
UKUPNO:	132	13	11	28	4	2	3	21	5	3	222	96	122	4
%	59,45	5,85	4,95	12,61	1,80	0,90	1,35	9,46	2,25	1,35	–	43,24	54,95	1,80

lija u najbližim naseljima. Činjenica je da je i prije neposrednih priprema za oružanu borbu znatan broj članova KPJ bio u ličnoj vezi sa nekima od članova komiteta. Otuda je na ovom području bio mali broj partijskih organizacija (ćelija), iako je u nekim sredinama bilo dovoljno članova i za formiranje jedne, čak i više partijskih ćelija. Sve ovo potvrđuje već datu ocjenu da se u nekim sredinama, organizacionim pitanjima u KPJ, nije poklanjala potrebna pažnja. Tada je bila, očigledno, najvažnija politička aktivnost komunista i njihovih simpatizera. Djelimično opravdanje za nedovoljnu pažnju za organizaciona pitanja nalazimo u brzom i nesvakidašnjem razvoju političke i opšte situacije, kao i u činjenici da na ovom području nije bilo ilegalnih profesionalnih partijskih radnika.

Objavljeni radovi u zbornicima sjećanja, uz naknadna istraživanja i intervjue sa pojedinim članovima KPJ iz tog perioda, omogućavaju da se »obrade« svi članovi KPJ koji su na ovom području živjeli i djelovali do početka ustanka 1941. godine, kao i njihova aktivnost ili neaktivnost u ustanku i kasnije. Istina, ovu aktivnost je moguće svesti samo na određene rubrike, kao što su:

uključio se u NOB 1941, 1942, 1944-45. godine, ovdje (u svom zavičaju), u drugim krajevima; brojno - ko je bio u zarobljeništvu tokom rata; ubijeni u zatvoru-logoru 1941, 1942, 1943-45. godine; oni koji su preživjeli strahote zatvora ili logora; brojno - ko je napustio pokret ili izdao i stupio u službu okupatora i njegovih slugu; poginuli u borbi protiv boraca NOB.

Brojni pregled članstva KPJ - socijalna struktura - daje novu sliku, kakvu ranije nismo imali, sastava članstva 1941. godine do ustanka i u vrijeme ustanka 1941. (raspored prema tadašnjim srezovima).

Iz ovog pregleda se vidi da je, daleko najviše bilo radnika - 132, odnosno 59,45 odsto, zatim, studenata - 28 (12,61 odsto), službenika - 21 (9,45 odsto), seljaka - 13 (5,85 odsto), učitelja - 11 (4,95 odsto), đaka - 5 (2,25 odsto), profesora 4 (1,80 odsto), itd.

Iz kolone br. 12 vidimo da su na čitavom području bila 222 člana KPJ, dok kolona br. 13 pokazuje da je tokom rata poginulo u borbi ili ubijeno u zatvorima i logorima 96 članova KPJ, pa je prema tome 122 predratnih članova KPJ doživjelo završetak borbe i ostvarenje velikog cilja postavljenog u ljeto 1941. godine - oslobođenje zemlje od okupatora i njegovih slugu i stvaranje uslova za život u slobodi, razvijanje socijalističke demokratije, bratstva i jedinstva, ravnopravnosti naroda - slobodan život radnih ljudi i građana.

b) *Poimenični pregled članova KPJ*

Prema podacima iz zbornika sjećanja, iz kazivanja članova KPJ, prije svega članova komiteta, i višekratne provjere spiskova kod pojedinih članova KPJ (izvršio autor - vidi se iz napomena), na ovom području članovi KPJ do ustanka 1941. godine bili su:

B I H A Ć[122]>

Uhapšeni iuna 1941. godine i stradali u masovnom pokolju Srba u Bihaću: Mišo Pjevač, službenik, ubijen polovinom juna 1941. godine; Milan Obradović i Strahinja Radetić, studenti, ubijeni 28. juna 1941. godine; Dušan Kuga, student, ubijen sredinom jula 1941. godine;

122) Spisak članova KPJ za Bihaćki srez sastavili su 1970. godine Stipo Butorac, org. sekretar i Slavko Odić, član Mjesnog komiteta KPJ Bihać do rata. Odić je 30. januara 1985. godine izvršio još jednu analizu spiska. Ponovnom analizom, 16. avgusta 1985. godine, Slavko Odić je u spisak uvrstio: Džafera Kulenovića, studenta, kao i one o kojima je ranije dao izjavu Stipo Butorac (koji je u međuvremenu umro): Marija Balać, Muhamed Bajrić i Antun Tuna Jelić, konstatovao je da su u ripačkoj partijskoj organizaciji, osim Saliha Džaferagića, Jusufa Lipovače i Branka Bokana, a na osnovu izjave B. Bokana, bili još: Rade Kenjalo, Muharem Sahadžić, Ljubomir Grbić, Dušan Vukadinović, Duško Vukašinović i Hilmija Lipovača.

Stupili u NOB 1941. godine u svom kraju: Muhamed Bajrić, radnik, bio uhapšen septembra 1941. godine i potom pobjegao iz zatvora, ustanici ga greškom ubili decembra 1941. godine,[123] Rade Kenjalo, namještenik, poginuo 1943. godine na Manjači (ubili ga četnici); Ante Rukavina (proglašen za narodnog heroja) i Mate Vuković, radnici, poginuli 1943. godine; Marija Balać,[124] radnica, poginula 1944. godine u Lici (ubili je četnici) i Hasan Hasko Ibrahimpašić, radnik, poginuo 1944. godine u istočnoj Bosni; Stipe Butorac, službenik, (bio u zatvoru juna-septembra 1941. godine), nosilac Partizanske spomenice 1941;

Stupili u NOB 1941. godine u drugim krajevima: Ljubomir Grbić, student (bio u zatvoru u Beogradu jula 1941. godine), bio politkomesar čete[125] i Oto Levi, student, bio politkomesar bataljona.[126] Dušan Vukadinović, učitelj (uhapšen jula 1941. godine u Beogradu) i Duško Vukašinović, bez zanimanja, svi poginuli u Srbiji 1941. godine; Ivo Novaković, profesor, poginuo jula 1941. godine u Crnoj Gori; Blažo Nikolić, službenik, poginuo u Srbiji 1942. godine; Ivo Odić, đak, stupio u NOB kod Banjaluke i poginuo 1943. godine; Fanika Veper-Novaković, učiteljica, stupila u NOB u Crnoj Gori, s proleterima došla u rodni kraj i umrla od tifusa 1943. godine u Vagnu kod Glamoča; Branko J. Bokan, službenik (bio u zatvoru u Beogradu jula 1941), stupio u NOB u Srbiji i Slavko Odić, student, stupio u NOB kod Banje Luke, obojica nosioci Partizanske spomenice 1941. i Cedo Gavrilović, student, stupio u NOB u Srbiji, borac NOB;

Stupili u NOB 1942. godine u svom kraju: Salih Mušanović, radnik, (u zatvoru juna-septembra 1941), poginuo 1942. godine na Kozari; Cerim Remić, radnik, poginuo na Sutjesci 1943. godine; Muharem Sahadžić (u zatvoru septembra-oktobra 1941) i Anton Tone Veper (u zatvoru juna-septembra 1941), radnici, poginuli 1943. godine; Mujaga Delić Ibukić, službenik, Meho Hadžiabdić, Franjo Jelić i Ivanka Perković, radnici, svi nosioci Partizanske spomenice 1941; Drago Delić, đak, Smail Delić i Petar Perica Diklić, studenti (sva trojica u zatvoru juni-septembar 1941); Marko Dujmović Crni, Salih Džaferagić, Anton Tuna Jelić,[127] Jusuf Lipovača, Mehmed Midžić (bio u zatvoru juna-septembra 1941) i Tomo Mihić, radnici i Drago Poljak,[128] student, svi borci NOB.

Stupili u NOB 1942. godine u drugim krajevima: Jozo Kralj, student, poginuo u NOB, Vinko Markotić, student i Enver Redžić, profesor, obojica nosioci Partizanske spomenice 1941, (sva trojica bili u zatvoru juna-septembra 1941), Ilija Panev, profesor, borac NOB;

Stupio u NOB prvih dana 1942. godine u susjednom kraju Mehmed Lonić, radnik (bio u zatvoru od januara do septembra 1941), i u vrijeme četničkih pu-

123) Muhamed Bajrić, radnik iz Polja kod Cazina, primljen za člana KPJ u partijskoj organizaciji Bihaća 1939. godine. Kao delegata voda, ubili su ga borci iz Velikog Radića, pošto su posumnjali u njega zbog čestih odlazaka na neoslobođenu tertoriju (u sela Srbljane i Spahiće), a niko ih nije obavijestio o njegovom ilegalnom i obavještajnom radu.

124) Stipo Butorac u kazivanju 21. dec. 1959, i u pismu od 9. dec. 1975. navodi da je Marija Balać 1939. primljena u SKOJ, a 1940. u članstvo KPJ. Zato je uvrštena u ovaj spisak.

125) Ljubomir Grbić je u jesen 1941. bio politkomesar Trnavske čete Dragačevskog bataljona Čačanskog NOP odreda. Ranjen se liječio u bolnici u Guči. Kada su Bugari i ljotićevci prodrli u Guču 29. nov. 1941, ubili su ga pored bolnice.
Izvod iz ambulantnog dnevnika Bolnice u Guči, red. br. 556, fotokopija u arhivi autora, i dopis Radovana M. Marinkovića autoru od 27. juna 1981, (istraživao i taj događaj i prikupio građu).

126) Oto Levi, kao politkomesar 2. bataljona Šumadijskog NOP odreda, sa grupom boraca zarobljen i potom u Jajincima strijeljan novembra 1941.

127) Stipo Butorac, kazivanje autoru 20. dec. 1959, str. 30, (i Antun Tuna Jelić bio je član KPJ u Žegaru).

128) Drago Poljak je u aprilskom ratu 1941. bio zarobljen, pa se kao Hrvat vratio, ali tek decembra 1941.

čeva 1942. godine otišao u Slavoniju, bio domobran, odležao u zatvoru pa 1944. godine opet partizan;[129]

U zatvoru 1941-1942. godine Hilmija Lipovača, namještenik, potom ilegalac i u NOB stupio 1944. godine;

U zatvoru-logoru od 19. jula 1941. godine Čedo Kajić, student, početkom 1943. godine oslobođen iz logora i stupio u NOB;

U zatvoru-logoru od 1942. godine i tamo ubijeni: Ahmet Delić, službenik, Džafer Kulenović, student, Nijaz Salihodžić, tehničar i Magda Terek, profesor;

U zatvoru i logoru od 1942. godine: Rifat Krdžalič, tehničar, pušten iz logora 1943, živio u Brčkom; Fahro Midžić, učitelj, oslobođen odmah iz logora, u NOB stupio krajem 1944; Izudin Midžić, student, iz logora otišao u domobranstvo i nestao - sudbina nepoznata;[130] Venco Turić, krojač, oslobođen iz logora početkom 1945, i Ivica . . . . . (prezime nepoznato), radnik, ubijen u logoru;[131]

Stupili u NOB 1943. godine u svom kraju: Husein Husin Hodžić, obućar, nekoliko dana bio partizan, zarobljen i ubrzo pušten iz logora, u NOB ponovo stupio 1944. godine, i Marijan Mihić, radnik, vratio se kući na neoslobođenu teritoriju, uhapšen i u zatvoru ubijen prvom polovinom 1943. godine;[132]

U zarobljeništvu u Austriji Đukan Balaban, student;

Pasivizirali se: Remzija Krdžalič (bio u zatvoru juna-septembra 1941), Ijekar, u ratu radio u Bosanskom Novom, Ivo Jelić, zemljoradnik i Stanko Jurić, radnik;[133]

U domobranima tokom rata: Tomo Anušić,[134] Marko Bujanović i Bogdan Kovačić,[135] (bio u zatvoru juna-sept. 41), radnici;

Nepoznata sudbina: Slavko _____ i Valter _____ radnici (prezimena nepoznata).

BOSANSKA KRUPA[136]

Uhapšen jula 1941. godine i ubijen u masovnom pokolju Srba u Bosanskoj Krupi Milan Stančević, učitelj, ubijen početkom avgusta 1941. godine;

Stupili u NOB 1941. godine u svom kraju: Simo Bjelajac i Rade Narančić, zemljoradnici, umrli od tifusa 1943. godine, Dane Babić, kovač, Milan Dakić i Dragan Jovičić, zemljoradnici, Božo Narančić i Vojo Stupar (u zatvoru aprila-septembra 41) službenici, Ale Terzić, obućar i Savo Vulin, zemljoradnik, svi nosioci Partizanske spomenice 1941. godine;

129) Mehmed Lonić, stupio u Treći KNOPodred (srednja Bosna), prvih dana 1942. Nakon četničkih pučeva prvom polovinom 1942. krio se u Banjoj Luci i potom otišao u Slavoniju gdje je hapšen, mobilisan u domobranstvo, ponovo hapšen i potom upućen u domobranstvo u Bjelovar, odakle je polovinom 1944. otišao u Bjelovarski partizanski odred. Mehmed Lonić, izjava od 3. 4. 1961, u arhivi Reg. muzeja u Bihaću.

130) Podaci o Izudinu Midžiću prema kazivanju Cede Kajića, 4. jula 1960, str. 17, i kazivanja Remzije Saračevića, 29. 3. 1985, koji su s njim jedno vrijeme bili u koncentracionom logoru. Izjave u arhivi Reg. muzeja Pounja u Bihaću, bb.

131) Prezime Ivice nije se moglo utvrditi. Kada je u logor Jasenovac drugom polovinom 1942. došao Remzija Saračević, zatekao je Ivicu u teškim okovima.

132) Marijan Mihić je imao sedmoro djece, pa je to bio razlog da se vrati kući. Ustaše su ga zatvorili, pretukli, pa je umro maja 1943. (Prema kazivanju njegovog brata Tome Mihića autoru 7. okt. 1984, i prema izjavi od 22. jula 1959.)

133) O Ivi Jeliću i Stanku Juriću prema kazivanju Franje Jelića autoru 28. dec. 1984, i izjavi Tome Mihića

134) Isto.

135) Bogdan Kovačić, kazivanje autoru 22. jula 1960, Arhiv Reg. muzeja Pounja u Bihaću.

136) Spisak članova KPJ za srez Krupa sastavljen je na osnovu kazivanja Ale Terzića, predratnog sekretara sreskog komiteta KPJ, lcao i na osnovu njegovog članka »Partijska organizacija u Bosanskoj Krupi do rata«, Zb. PODGRMEC U NOB, knj. 1, str. 298, kao i na osnovu kazivanja Voje Stupara, rukopis o radu do rata, str. 10, u arhivi autora

Stupili u NOB 1941. godine u Srbiji: Slobodan Bodo Jovanović, student i Ratko Prijak, radnik, obojica poginuli 1942. godine;

Stupio u NOB 7. *11942. godine u svom kraju* Omer Šehić, poštanski službenik, poginuo 1942. godine na Kozari;

U zatvoru-logoru od 1943. godine: Muharem Terzić, radnik, ubijen u Jasenovcu 1943. godine i Dragan Toljan, radnik, oslobođen iz logora;

Stupio u NOB 1942. godine u drugom kraju: Ivan Pastuh, radnik, u Slavoniji poginuo kao partizan;

U domobranima od 1941. godine: Bećo Šehić, službenik, potom u zatvoru pa logoru Jasenovac, opet u domobranima i januara 1945. godine stupio u NOB;

Pasivizirali se: Mehmed Alagić i Mirko Kovačić, radnici;

U neprijateljskim jedinicama: Hasan Sulejmanović, radnik, poginuo kao domobran; Đuro Ulm i Ivan Volf, radnici prišli Kulturbundu 1941. godine i mobilisani u njemačku vojsku, sudbina nepoznata.

BOSANSKI NOVI[137]>

Uhapšeni jula 1941. godine i u masovnom pokolju Srba jula-avgusta 1941. godine ubijeni: Đuro Radman, pekar i Vukašin Ćuk, student, španski borac;

Stupili u NOB 1941. godine u svom kraju i poginuli: Lazo Desnica, radnik, poginuo 1941. godine i Mićo Šurlan, radnik, poginuo 1942. godine;

Umro 1941. godine od bolesti (TBC) Mile Cimeša, radnik;

Stupili u NOB 1941. godine u svom kraju: Zaim Dizdarević, radnik, Hajro Kapetanović, student, Ljuban Kantar, radnik, Relja Lukić, radnik, Dušan Misirača, student, Ljuban Škundrić, Gojko Šurlan (narodni heroj), Mikan Šurlan, radnici, Zaga Umićević, student (u zatvoru jula 1941. i pobjegla) i Žarko Zgonjanin, radnik, svi nosioci Partizanske spomenice 1941. godine;

Stupili u NOB 1941. godine u Srbiji: Dušan Đurđević, student, poginuo kao politkom čete 1942. godine i Brano Todić, službenik, nosilac Partizanske spomenice 1941. godine, vratio se početkom 1942. godine u rodni kraj, kao partizan;

U zatvoru i logoru od 1941. godine: Ešref Hrnčić, radnik, tamo ubijen 1945. godine;

Stupili u NOB u svom kraju 1942. godine: Džemal Safić, student i 1943. godine Šemso Kapetanović, službenik, borci NOB;

Otišla 1941. godine u Zemun, uključila se u ilegalni rad Melita Čuvaj, nastavnica građanske škole, uhapšena i ubijena;

Stupio u NOB 1941. godine Đurađ Tramošljanin, radnik i zbog osvete i terora nad stanovništvom streljan 1942. godine;[138']

Uhapšen oktobra 1941. godine i potom u 1942. godini stupio u NOB: Smajo Ibrahimbegović, student, potom otkriven kao gestapovski agent i osuđen na smrt.

Pasivizirao se nakon hapšenja 1941. godine i puštanja iz zatvora: Abdulah Ibrahimović, radnik.

137) Spisak članova KPJ za Novski srez izrađen je na osnovu članka Hajre Kapetanovića i Branka Obućine, Političke i ekonomske prilike u Bosansko-novskom srezu (jun 1935 - jul 1941), Zb. PODGRMEC U NOB, knj. 1, str. 341, a neke pojedinosti o članovima naknadno dao je Hajro Kapetanović januara 1985.

138) O Đuri Tramošljaninu na osnovu kazivanja Boška Siljegovića autoru 26. februara 1987.

BOSANSKI PETROVAC[139])

Uhapšeni 1941. godine: Josip Jozo Hodak, radnik, sindikalni aktivista, u logoru Kerestinac ubijen 14. jula 1941. godine, Ratko Kreco, student, uhapšen u Zavidovićima i ubijen u ustaškom zatvoru;

Stupili u NOB 1941. godine u svom kraju i poginuli: Gojko Banjac, radnik, Vaso Kelečević, radnik (narodi heroj), ubili ga četnici avgusta 1941. godine; Džafer Mušeta, obućar, 8. IX 1941. godine ubili ga ustanici u Martin Brodu; Franjo Vukelić, zidar, iz Karlobaga, ustanici ga ubili 28. jula 1941. godine na Krki kod sela Cvjetnića,[140]' svi poginuli 1941. godine, Zdravko Čelar, student (narodni heroj); Džafer Demirović, obalski radnik; Radivoje Rodić, geometar (narodni heroj) i Dmitar Smiljanić, ekonomista, svi poginuli 1942. godine; Dragan S. Jovanić, Božo Kesić i Stevo Ševo, radnici, sva trojica poginuli 1943. godine; Boško Stupar, radnik, umro od tifusa 1943. godine; Pero Vranješ, radnik, izvršio samoubistvo 1943. godine; Milan Ćup, radnik (narodni heroj), poginuo 1944. godine;

Stupio u NOB 1941. godine u Srbiji: Bogdan Kapelan, student (narodni heroj), poginuo novembra 1941. godine kao komandant Dragačevskog bataljona Ćačanskog NOP odreda;

Stupili u NOB 1941. godine u svom kraju: Dušan Banjac, seljak; Esad Bibanović, trgovački pomoćnik; Ibrahim Bibanović, student; Ilija Došen, pravnik (narodni heroj); Irfan Filipović, đak; Božo Jovanić, Bogdan Kecman i Jovo Kecman Šuco, radnici; Miloš Kecman Vojsko, seljak; Vojo Kreco, student; Mirko Lazarević i Branko Mirković, radnici; Tomo Morača, seljak, Sofija Vekić i Nikola Vulin, radnici, svi nosioci Partizanske spomenice 1941, i Dragan Lazarević Lazukić, borac NOB od 1941. godine;

Stupili u NOB 1942. godine u svom kraju: Bećir Muranović, stolar, poginuo 1943. godine i Hamdija Bibanović, trgovački pomoćnik, borac NOB.

BOSANSKO GRAHOVO - DRVAR[141])

Stupili u NOB 1941. godine u svom kraju i poginuli: Branko Bajić, Jošo Damjanović i Lazar Rodić, radnici, poginuli 1941. godine; Sava Miljević, seljanka, zarobili je Talijani i ubili 1942. godine; Simo Bajić (narodni heroj), Miloš Bauk, Rajko Bosnić (narodni heroj), radnici; Pero Bursać, seljak; Jovo Kecman (narodni heroj), Gojko Lukač i Jole Marić, radnici; Ivan Ratko Marušić, službenik (narodni heroj); Boško Vukobrat, Miloš Tica (narodni heroj), radnici i Bosa Zivković, učiteljica, svi poginuli 1942. godine; Dušan Krneta i Obrad Malbašić, radnici, poginuli 1943. godine i Nikola Trninić, zemljoradnik, umro od tifusa 1943. godine; Nikica Pavlić, pravnik, izvršio samoubistvo u tifusu, 1943. godine; Nikola Dejanac, službenik i Dušan Bauk, radnik, poginuli 1944. godine;

139) Spisak članova KPJ za Petrovački srez dat je na osnovu članka Ilije Došena, Osnivanje prvih organizacija KPJ u Bosansko-petrovačkom srezu, i »Sjećanje na dane priprema ustanka u srezu Bosansko-petrovačkom«, članka Miloša Kecmana Vojske »Politički rad i borbeni put Partije u predvečerje rata«, svi u Zb. PETROVAC U NOB, kni.' 1.

Naknadna provjera i dopuna podataka dobijena je od Ilije Došena 14. dec. 1984, i Jove Kecmana Suce 5. dec. 1984.

Za partijsku organizaciju u Kulen Vakufu na osnovu članka Slavka Odića »Radnički pokret Bihaća i okoline do ustanka 1941«, Zb. PODGRMEC U NOB, knj. 1, i pisma Esada Bibanovića, autoru 14. dec. 1984.

140) Franjo Vukelić, prvog dana ustanka priključio se ustanicima, ali su ga neki od njih (jer je Hrvat) iz osvete ubili.

141) Spisak članova KPJ za Bosansko-grahovski srez, u čijem sastavu je bio i Drvar, dat je na osnovu članaka iz zbornika »DRVAR 1941-1945«, a pojedinosti na osnovu kazivanja Nikole Kotle, predratnog sekretara Sreskog komiteta KPJ za Bos. Grahovo, 18. dec. 1984. Neke pojedinosti su dobijene i od Velimira Stojnića 2. okt. 1984.

Stupili u NOB 1941. godine u svom kraju: Đuro Pucar Stari, radnik, Velimir Stojnić, učitelj, Milutin Morača, pravnik, Milan N. Zorić, radnik, Rade Zorić, radnik, sva petorica narodni heroji; Božo Babić, radnik, Ljubo Babić, službenik, Stevan Balaban, Savo Batinica, Gojko Bjeljac, Lazo Bodiroža, Savo Bojić, Pero Boltić, Milan Bosnić, Milan Bursać, Danilo Dejanac, Boško Dodig, svi radnici; Veronika Đubanjuk, učiteljica; Mitar Gajanović, Nikola Gašić, Vaso Ivetić, Nikola Kotle, radnici; Solomon Moni Levi, ljekar; Janko Lukač, Vlado Malbašić, Ilija Milijević, Ilija Miljevič, Slavko Miljevič, svi radnici; Pero Morača, student; Bogdan Pećanac, Miloš Polič, Pero Raca, Mirko Radinović, Dušan Rodić, Gojko Rodić, Dušan Sobot, Vicuka Šobot, Vaso Trikić, Simo Tadić, Branko Vidović, Uroš Vidović i Milan G. Zorić, svi radnici; svi nosioci Partizanske spomenice 1941. godine;

U 1941. godini Huso Abdičević, učitelj i rezervni oficir našao se i po zadatku ostao u domobranima gdje je aktivno radio za NOP. Otkriven i uhapšfen 1943. godine i na putu do logora Stara Gradiška ubijen;

Stupili u NOB 1941. godine u svom kraju: Obrad Banjac, radnik, zbog djevojke - agenta Gestapoa strijeljan 1944. godine,[142] i Hans Lokšmit, radnik, zbog slabog držanja i izdaje u policiji u Beogradu, gdje je prije ustanka bio član MK KPJ, 1942. godine u Drvaru osuđen na smrt i strijeljan.[143]

U zarobljeništvu u Njemačkoj: Obrad Rodić, radnik.

KLJUČ[144]

Uhapšeni 11. jula 1941. godine u Ključu: Radenko Stojnić, učitelj, odveden u logor Jadovno kod Gospića i ubijen; Safet Filipović, činovnik, bio u logoru do početka 1943. godine, u julu 1943. god. stupio u NOB, nosilac Partizanske spomenice 1941;

Stupio u NOB 1941. godine u svom kraju Dmitar Dragić, seljak, poginuo na Sutjesci 1943. godine;

Stupio u NOB 1942. godine Ivica Blažević, radnik, poginuo marta 1943. godine na Šatoru.

SANSKI MOST[145]

Uhapšen prije ustanka 1941. godine Gojko Majkić, radnik i ubijen u masovnom pokolju Srba 1941. godine u Sanskom Mostu;

Stupio u NOB 1941. godine u svom kraju Veselin Bašić, radnik, nosilac Partizanske spomenice 1941. godine;

Uhapšena novembra 1941. godine u Sanskom Mostu Desa Basta, učiteljica i 1942. godine oslobođena, ilegalno sarađivala i krajem rata prešla na slobodnu teritoriju.

142) U zborniku dokumenata NOR, tom IV, knj. 1, na str. 293, piše da je Obrad Banjac strijeljan kao okupatorski špijun. Slične podatke dobio sam i od drugih poznavalaca tog slučaja.
143) O Hansu Lokšmitu, Nijemcu, prema navedenim kazivanjima Velimira Stojnića i Nikole Kotle.
144) Spisak članova KPJ u Ključu aat je na osnovu podataka objavljenih u zborniku SREZ KLJUČ U NOB.
145) Podaci o članovima KPJ u Sanskom Mostu su na osnovu autorovog istraživanja objavljenog u radu »Srez Sanski Most u NOB«, knj. 2. i 3.

ČLANOVI KPJ
PRED POČETAK USTANKA 1941. GODINE - NJIHOVO KRETANJE 1941-1945.

SREZ	Članova KPJ	Uključili se u NOB						Svega 3–8	U zatvoru – logoru						u zarobljeništvu	umrli u ratu	Ostali			
		1941.		1942.		1943/45.			1941.	1942.	1943/45.	Svega 10-12	Ubijeni	izašli iz zatvora			napustili	izdali	nepoznato	SVEGA 18-20
		ovdje	drugdje	ovdje	drugdje	ovdje	drugdje													
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
BIHAĆ	67	7	12	18	4	1	–	42	25	9	2	35	11	24	1	–	5	4	2	11
BOS. KRUPA	22	9	2	1	1	–	1	14	2	–	3	5	2	3	–	–	2	3	–	5
BOS. NOVI	24	13	2	3	–	1	–	19	6	–	1	7	4	3	–	1	1	2	–	3
BOS. PETROVAC	35	30	1	2	–	–	–	33	2	–	–	2	2	–	–	–	–	–	–	–
BOS. GRAHOVO – DRVAR	67	65	–	–	–	–	–	65	–	2	–	2	2	–	1	–	–	2	–	2
KLJUČ	4	1	–	1	–	1	–	3	2	–	–	2	1	1	–	–	–	–	–	–
SANSKI MOST	3	1	–	–	–	–	1	2	2	–	–	2	1	1	–	–	–	–	–	–
GLAMOČ	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
SVEUKUPNO	222	126	17	25	5	3	2	178	39	11	6	56	23	33	2	1	8	11	2	21
	%	56,75	7,65	11,26	2,25	1,35	0,90	80,18	17,11	4,95	2,70	25,22	10,36	58,92	0,90	0,45	3,60	4,95	0,90	9,45

GLAMOČ[146]

Ovaj srez nije imao ni jednog člana KPJ u vrijeme priprema ustanka 1941. godine, ne računajući nekolicinu iz opštine Prekaja koji su bili radnici u Drvaru (Miloš Polič, Mitar Gajanović, Gojko Bjeljac) i pripadali tamošnjim partijskim organizacijama.

*

Poimenični pregled članova KPJ sa ovog područja omogućuje da se prezentira i brojni pregled članova KPJ pred početak ustanka 1941. godine i njihova sudbina do kraja rata.

Članstvo je razvrstano po srezovima na rubrike: uključili se u NOB 1941, u svom kraju-ovdje i u drugim krajevima, zatim, isto za 1942. i 1943/45. godinu, potom zbir svih uključenih u NOB na slobodnoj teritoriji; brojni pregled onih koji su bili u zatvoru-logoru 1941, 1942. i 1943/45. i zbir za sve koji su bili u logoru--zatvoru (kolona 13); potom brojni pregled ubijenih u zatvoru-logoru, izašli iz zatvora, oni u zarobljeništvu, umrli tokom rata. U posebnim kolonama - napustili KPJ, izdali, stupili u neprijateljsku vojsku i tokom rata bili u borbi protiv NOB, kolona za one čija se sudbina ne zna, i na kraju - zbir za te tri kolone. Pri dnu ovog pregleda dat je sveukupni zbir tih podataka za čitavo područje na kojem se razvio Prvi krajiški NOP odred.

Iz ovog brojnog pregleda vidi se daje od 222 predratnih članova KPJ sa ovog područja, u NOB 1941. godine stupilo 126 članova, odnosno 56,75 odsto, u drugim krajevima iste godine - 17, odnosno 7,65 odsto, dakle, ukupno 143 ili 64,41 odsto svih članova KPJ. Narednih godina u NOB-u je još 35 članova, odnosno 15,76 odsto, dakle, tokom rata u NOB ukupno - 178, odnosno 80,18 odsto svih članova KPJ.

Tokom rata u zatvorima-logorima bilo je 56 članova KPJ, odnosno 25,22 odsto svih članova, od kojih su u zatvorima-logorima stradala 23 člana (10,36 odsto), dok su 33 člana (58,92 odsto) izašla iz zatvora. U zarobljeništvu u Njemačkoj bila su dva člana KPJ. U ratu je od bolesti umro jedan član KPJ.

Tokom rata, odnosno od 1941. ili nešto kasnije, napustilo je KPJ osam članova, 11 je izdalo (9 su u neprijateljskoj vojsci proveli rat). Sudbina dvojice predratnih članova KPJ nije poznata.

Kada se saberu kolone 9, 14, 16, 17. i 21, dobije se zbir od 225 članova, jer se dva člana vode kao da su stupili u NOB 1941, a jedan 1942. godine, od kojih su Savu Miljević uhapsili Italijani i u zatvoru je ubili; druga dvojica, Hans Lokšmit, Nijemac, strijeljan jer se naknadno saznalo o njegovom izdajničkom držanju u policiji u Beogradu,[147] i Smajo Ibrahimbegović, koji je u zatvoru pristao da radi za Gestapo, što je otkriveno tek 1944. godine, kada je uhapšen i strijeljan.[148]

146) Za glamočki srez u objavljenim radovima nema podataka da je do rata imao članova KPJ i SKOJ-a. Tek avgusta 1941. u taj srez dolaze komunisti i organizuju prve ćelije, a potom sreski komitet KPJ.
147) Vidi napomenu 143.
148) Hajro Kapetanović, Branko Obućina, nav. članak, str. 403.

V *Ustanak 1941. godine*

Kada je u Pasjaku ubijen bojnik (major) Ferdinand Konrad i natporučnik Josip Fragner, vlasti NDH u Drvaru su odmah poslale jedan odred od 19 ustaša, 8 oružnika i pola čete domobrana da pronađu i kazne izvršioce napada i zaplaše stanovništvo u okolnim selima i zaseocima." Nakon sat i po od ovog događaja, stigli su iz Drvara vozom u Pasjak i Crvljivicu i odmah otvorili vatru na ljude koji su, čim su ih opazili, počeli da bježe iz kuća prema obližnjim šumama i gajevima.

Pucnjava se čula u logoru Crvljivičko-zaglavičkog gerilskog odreda, koji se nalazio nedaleko u šumi. Pošto se pojačavala, a u međuvremenu je stigla i potrola sa izvještajem o dolasku ustaša, oružnika i domobrana u područje Crvljivice i Pasjaka, Miloš Bauk, politički komesar i Milan J. Bosnić, zamjenik komandira Odreda, nakon kraćeg dogovora odlučili su da ih napadnu i protjeraju. U borbi koja je trajala do mraka, tri desetine gerilaca rastjerale su ustaše, domobrane i oružnike koji su se samo sa nekoliko uhvaćenih seljaka vratili vozom u Drvar. Ostali uhapšenici su se za vrijeme borbe razbježali i tako spasili.

Komanda Crvljivičko-zaglavičkog gerilskog odreda je o napadu trojke na bojnika i o prvoj borbi izvjestila Štab gerilskog odreda sreza Bosansko Grahovo, koji se nalazio u selu Kamenici, i predložila da se krene u opšti napad na neprijatelja u Drvaru, Oštrelju i drugim mjestima, kako bi neprijatelju spriječio dolazak pojačanja. Dok je čekala odgovor, Komanda ovog odreda odredila je grupu boraca koji su presjekli telefonske linije i prekinule željezničku prugu u području Crvljivica-Pasjak.[2)]

1. Početak ustanka i širenje ustaničkog talasa

Sreski komitet KPJ i Štab gerilskih odreda sreza Bosansko Grahovo, koji su se nalazili u šumi Praščiiak, odmah su održali sastanak o izvještaju Crvljivičko-zaglavičkog gerilskog odreda i zaključili da je zaista nužno odmah stupiti u akciju i spriječiti neprijatelja da dobije pojačanje u Drvaru. Odlučeno je da se istovremeno napadnu Drvar, Bosansko Grahovo, Oštrelj i Prekaja, Srb u susjednoj Lici, kao i niz oružničkih postaja na tom prostoru. Za napad je određen 27. juli. Napisana je naredba i po kuririma poslana svim gerilskom odredima, i susjednim na području Srba, Bosanskog Petrovca i Prekaje. Tokom noći izvršene su pripreme, a rano izjutra 27. jula 1941. godine počeo je napad gerilskih odreda na ustaško-domobranska uporišta u Drvaru, Oštrelju, Bosanskom Grahovu i

1) Dopis Vrhovnog oružničkog zapovjedništva od 27. 7. 1941. (arhiv VII, fond NDH, k. 61, br. reg. 6/4).
2) Milan J. Bosnić, Formiranje Crvljivičko-zaglavičkog odreda i prve borbe, Zb. DRVAR 1941-45, knj. 2, str. 70-75.

Srbu.[3] Najprije je oslobođen Oštrelj, pa Bosansko Grahovo i Srb, a onda i Drvar, u kojem su se zadržale manje neprijateljeve grupe koje su pružale otpor do sutradan - 28. jula, kada su likvidirane. Prvog dana ustanka zauzete su još i oružničke postaje u Prekaji, Martin-Brodu (Rmanj manastir), Grkovcima, Potocima, Trubaru, Preodcu.[4]

Oslobađanjem ovih mjesta, stvorena je prva slobodna teritorija, koja se narednih dana i nedjelja znatno proširivala.

Ustanički talas je već prvog dana ustanka, 27. jula 1941, zahvatio čitavo područje bosansko-granovskog sreza, uključivši Tiškovac, Grkovce, Trubar, Cvjetnić, Crni Lug, Tičevo.

Prvog dana ustanka, neprijatelj je iz Petrovca i iz pravca Srnetice krenuo prema Oštrelju i Drvaru radi intervencije, ali je naišao na ustanike, a na prilazima Oštrelju, bio je razbijen i protjeran nazad prema Petrovcu, Srnetici i Ključu.

Ustanički talas je zahvatio i glamočki srez, naročito područje Prekaje i Preodca, gdje su zauzete oružničke postaje, a zatim se proširio i na sela Rore, Vagan i ostala prema Glamoču. Ustanici ovoga sreza su 29. jula oslobodili Mliništa i zauzeli tamošnju oružničku postaju, a 30. jula napali i oslobodili Glamoč, koji su ustaše, domobrani i oružnici iz Livna već slijedećeg dana preoteli.[5]

Stanovništvo petrovačkih sela, koja se pružaju ispod Oštrelja i Srnetice, saznali su za ustanak čim je počeo napad na Oštrelj, 27. jula. Tog i narednog dana, ustanički talas se proširio i na ostala petrovačka sela, naročito na ona ispod planine Grmeč prema Smoljani, Krnjeuši i Risovcu, i ispod planine Osječenice prema Medenom Polju i Bjelaju. U svim selima su se organizovale ustaničke jedinice, gerilski odredi, dok se najvećim dijelom narod sklanjao u obližnje šume.

Mnogi Ribničani i Vrbljančani su također 27. jula saznali za početak ustanka i oslobođenje Drvara i Oštrelja. Ustanici iz Vrbljana zorom 29. jula napali su željezničku stanicu Ovčara,[6] i u samim Vrbljanima ustašku patrolu i zarobili jednog ustašu.[7] Noću između 31. jula i 1. avgusta, Ribničani i Vrbljančani napali su oružničku postaju u gornjem Ribniku i ustašku opštinu u Velijama, zauzeli ih i stvorili slobodnu teritoriju u području Ribnika, Vrbljana, Slatine i okolnih sela južno od Ključa. Prije dolaska ribničkih ustanika, a u strahu od osvete zbog počinjenih zločina ustaša, svo muslimansko stanovništvo sela Velija, Previje, Zablaća, Velečeva i Dubočca, izbjeglo je u Ključ. U selima opštine Sanica, tamošnji ustanici su već 27. jula vodili prvu borbu u području zaseoka Uzelici na Bravsku. Uspjeli su da vrate nazad u Ključ domobransku satniju sa dva topa. I narednog dana borili su se sa istim neprijateljem, koji je ponovo iz Ključa prodirao preko Bravska ka Petrovcu, u čemu su bili uspješni. Dva dana kasnije, ne izdržavši napad, oružnici iz stanice u Bravsku morali su da pobjegnu u Sanski Most.[8]

Stanovnici krupskih sela Suvaja i Gudavac saznali su za ustanak u Drvaru 28. jula uveče, i već sutradan su napali opštinu u Suvaji, a potom i oružničku postaju u Benakovcu, pokrenuvši i ljude Gorinja, Jasenica, Benakovca i Majkić Japre.[9] Ustanici sa područja Velikog i Malog Radića u predjelu Vučjaka napali su 29. jula oružnike, koji su od Bihaća preko Radića sprovodili veću grupu Srba (žene i djecu iz sela Založja, Dolova, Ružice, nedaleko Bihaća) prema Bosanskoj

3) Ljubo Babić, Pripreme za ustanak u Drvarsko-grahovskom kraju, isto, knj. 1, str. 279-280; Milutin Morača, Ustanički dani u Drvaru, isto, knj. 2, str. 16-18.
4) Izvještaj Zapovjedništva 3. oruž. pukovnije o borbama ustanika Bos. krajine od 8. avg. 1941. (Zbornik IV, knj. 1, str. 558-563).
5) Miloš Polič, n. čl„ str. 173-178.
6) Đuro Mihaljčič, Vrbljanci u jurišu na Ovčaru i Mliništa, Zb. SREZ KLJUČ, knj. 1, str. 357.
7) Branko Landeka, Prvi zarobljenik, isto, str. 361-4.
8) Jovo Ninković, Stevo Ostojić, Formiranje i razvoj ustaničkih jedinica na području Ključkog sreza 1941. godine, isto, str. 304-305.
9) Savo Vulin, Zauzdavanje stihije i osvetništva, Zbornik PODGRMEC U NOB (u daljem tekstu: Zb. PODGRMEC), knj. 1, str. 552.

Nezavisna Država Hrvatska
. V R H O V N O
ORUŽNIČKO ZAPOVJEDNISTVO
Broj 1469 /J.S.
Primljeno 30-VII.1941.

Izvješće o stanju
pobune.

ZAPOVJEDNIŠTVU VOJSKE I MINISTARSTVU
D O M O B R A N S T V A -

Z A G R E B.

Zagreb, 30.srpnja 1941.

Zapovjedništvo 3.Hrvatske oružničke pukovnije u Banja Luci sa Taj. J.S.Br.186 od danas javlja:

" U toku noći od 29 na 30 i samog 30.srpnja 1941.primljeni su slijedeći podatci o toku pobune na području ove pukovnije:

1- Oružnička postaja ŠIPOVO javlja:

29.srpnja 1941.oko 17 h.napadnut je na putu Mlinište -Glamoč,na mjestu zv.Ridjuša teretni samovoz,koji je vozio municiju za pomoć.Vode se borbe. Četnici su opkolili pilanu Klassen Waltera i oružničku postaju u Mliništu, oko kojih se objekata vode borbe.Vojska je upućena u pomoć iz Lisine i Jajca.

2.- Oružnička postaja SANSKI MOST javlja:

Prema izvješću poštanskog ureda u Lušci Palanka, 30.srpnja 1941. u 6 h 15 čula se je pucnjava iz pušaka u blizini oružničke postaje Lušci Palanka.Sa ovom postajom ne može se dobiti telefonska veza. Potankosti su nepoznate.Od 7 h.nemože se dobiti telefonska veza ni sa poštom Lušci Palanka.Vodni zapovjednik iz Sanskog Mosta,poručnik Kurilić nalazi se sa 6 oružnika,1 ustašom i 4 redara u pravcu Lušci Palanke.

3.- Oružnička postaja SANSKI MOST javlja:

30.srpnja 1941.buknio je opći ustanak medju grko-istočnjacima u Lušci Palanci.Jedan dio oružnika sa postaje Lušci Palanka povukao se u pravcu Sanskog Mosta.

4.- Oružnička postaja BOS.DUBICA javlja:

29.srpnja 1941.javljeno je u kotarskom predstojništvu od strane seljaka sela Bjelajci i Maglajci, da su vidjena neka naoružana nepoznata lica koja su se kretala u pravcu Bos.Dubice.

5.- Zapovjedništvo oružničkog voda JAJCE javlja:

Po izvještaju oružničke postaje Šipovo masa četnika zauzela je 30. srpnja 1941.željezničku i oružničku postaju Mlinište,te opkolila vojsku,koja se sa njima bori.Za sudbinu oružnika postaje Mlinište nezna se. Četnici su zauzeli dominirajuće položaje i mučki napadaju naše snage,koje se upućuju kao pojačanje,prisiljavajući ih tako na borbu.

6.- Zapovjednik oružničke postaje SANSKI MOST javlja:

30.srpnja 1941.vodnik iz Sanskog Mosta, poručnik Kurilić sa 16 oružnika i redara zadržava nadiranje četnika prema Sanskom Mostu kod sela Pajtovca,koje se nalazi na 14 kilometara udaljeno od Sanskog Mosta.

U Sanski Most stigao je iz Prijedora jedan vod domobrana sa 1 časnikom i zauzeo položaje za odbranu ovog mjesta.

Za sudbinu oružnika postaje Lušci Palanka ništa se nezna.

----- . ----

Od strane zapovjedništva Vrbaskog divizijskog područja upućena su potrebna pojačanja u pravcu Mliništa i Sanski Most, koja će na odredjena mjesta stići u toku današnjeg dana,da bi zauzela polazne položaje za naredjeni napad!

Prednje se dostavlja s molbom na znanje.

DOSTAVLJENO:
Zapovjedništvu vojske i Ministarstvu domobranstva,Zapov.kopnene vojske
Ravnateljstvo za javnu sigurnost - Zagreb

ZAPOVJEDNIK,GENERAL:

Jedan od prvih ustaških izvještaja o početku ustanka 1941. godine u Bosanskoj krajini

Zgrada Zandarmerijske stanice u Lušci-Palanci na koju su ustanici izvršili napad 30. jula 1941. Kasnije su u njoj bile razne partizanske ustanove (savremeni snimak)

Krupi, i oružničku postaju u Drenovom Tijesnu (između Velikog Radića i Grabeža). Potom su, zajedno s ustanicima Vranjske, Suvaje, Gudavca i drugih sela, napali.na_Eeriferiju Bosanske Krupe iz pravca Lipika i Alana, ali bez uspjeha.[10]»

Poslije zauzimanja oružničke postaje u Benakovcu, jedna grupa ustanika ostala je u mjestu, a druga je otišla prema Velikom Duboviku i narednog dana napala i zauzela ustaški tabor i opštinu u tom selu. Treća grupa ustanika krenula je 30. jula 1941.[1"] prema Majkića Japri i Lušci Palanci, gdje je, zajedno sa grupom seljaka sa tog područja, napala i zauzela oružničku postaju u Lušci Palanci. Istoga dana je u pomoć oružnicima u Lušci Palanci pošla grupa od 15 ustaša i oružnika predvođenih oružničkim poručnikom Kurilićem, ali su ih ustanici dočekali, razbili i odbacili u selu Miljevcima, pa su morali da bježe nazad u Fajtovce, gdje su zauzeli nov položaj prema ustanicima.[12']

Napadom na oružničku postaju u Lušci Palanci, započeo je ustanak na području sanskog sreza (podgrmečki dio), i istog dana zahvatio je područje Lušci Pa-

10) Đuro Trtica, Puška, isto, str. 563-566; Dane Agbaba, Dušan Uzelac, Stevo Trtica, Đuro Agbaba, Veliki i Mali Radić, Grmuša i Vranjska u ustanku, isto, str. 582.
11) Boško Đurašinović, Prvi ustanički dani u Benakovcu i okolini, isto, str. 574.
12) Arhiv VII, fond NDH, k. 239, br. reg. 13/4-1.

lanke, Majkić Japre, Jelašinovaca, Bošnjaka, Milanovca, Dabra, da bi se proširio i na Međeđe Brdo i sela oko njega u području Sanice - srez Ključ. Sa područja ovih sela ustanici su nastupali širokim frontom od Dabra, Umaca, Dekića Glavice i Rovina, zatim, u pravcu Gorica, Fajtovaca i Komengrada, i stigli su do Husimovaca nadomak Sanskog Mosta. Ispred njih, pobjegli su ustaše i oružnici, ali i skoro svo muslimansko stanovništvo ovih sela koje se bojalo osvete zbog počinjenih zločina ustaša. Ćim su saznali za napad na Lušci Palanku, Muslimani sa ovog područja izbjegli su prema Sanskom Mostu ili Prijedoru.[13]

Ustanički talas se proširio i na novski srez. Ustanici su 30. jula 1941. napali na opštinu u Rudicama i na oružnike i stražare na željezničkoj stanici Blatna, kao i na vaktarnice (kućice čuvara željezničke pruge), zarobili su nekoliko oružnika, zaplijenili nekolicinu pušaka i veću količinu dinamita. Željeznička pruga od Rudica do Blatne u dužini od 12 kilometara, bila je te večeri razrušena. Narednog dana ustaše i domobrani iz Bosanskog Novog krenuli su u napad na ustanike, ali bez uspjeha. Potom su ustanici krenuli u pravcu Novog, ali su bili odbačeni. Neprijatelj je 1. avgusta napao ustanike u području Rudica i odbacio ih od pruge i ceste.[14] Na području Agića i Kršalja, 31. jula 1941, ustanici su bez borbe ušli u muslimansko selo Agiće. Prema zatečenom muslimanskom stanovništvu postupalo se korektno.[15]

U potkozarskom dijelu novskog sreza ustanak je počeo 30. jula, kada su seljaci i radnici s područja Dobrljina i okolnih sela napali i zauzeli Rudnik uglja Lješljani, uveče u 20,15 sati oslobodili i Dobrljin protjeravši neprijatelja prema Volinju i Dvoru. I u ostalim područjima Kozare i Knešpolja u predjelu Bosanske Kostajnice, Bosanske Dubice, Prijedora i Bosanske Gradiške, borbe su započete 29. i 30. jula 1941. godine.[16]

"Ustanički talas zahvatio je 29. jula 1941. i područje Janja i Pljeve. Tog dana su se oglasila zvona, zapalile vatre po brdima i zapraštale puške. Ljudi su se okupljali na zbornim mjestima. Istoga dana Simo Šolaja rukovodio je uspješnim napadom na ustaško uporište na željezničkoj stanici Pljeva. Zatim je zauzeta oružnička postaja u Glogovcu, pa ustaška opština janjske opštine u selu Todorićima. Na ovom području, ustanak je takođe bio masovan.[17]

Ustanički talas je 29. jula 1941. dopro i do mrkonjićgradskog sreza, kada su ustanici sa područja Drvara i glamočkog sreza napali i zauzeli oružničku postaju u Mliništima i pilanu Valtera Klasena,[18] a narednog dana likvidirali su oružničku postaju u Gerzovu.[19]

Ustanak na području bihaćkog sreza, u selima južno i istočno od Bihaća, započeo je na području Grabeža, gdje su ustanici, zajedno sa ovima iz Radića, 29. jula zajednički napali i zauzeli oružničku postaju u Drenovom Tijesnu.[20] Slijedeća akcija izvršena je 1. avgusta 1941. u Ripačkom klancu - seljaci iz Hrgara, Gorjevca, Duhovska i Lipe porušili su nekoliko telefonskih stubova i prekopali cestu, ispalili su i prve hice iz pušaka sa Ripačkog klanca prema ustaškom uporištu u Ripču. Istog dana uveče, ustanici sa područja Lipe i Teočaka napali su i zauzeli oružničku postaju i ustašku opštinu u Lipi.[21] Tako je ustanak u ovom

13) Zb. PODGRMEC U NOB, knj. 1, str. 713-751.
14) Rade Erceg, Vojnici Sime Bjelajca, isto, knj. 1, str. 672; Mića Bundalo, Ustanak u Čađavici, isto, str. 678-680.
15) Dušan Karan, Napadi na Agiće i Dediće, isto, str. 688; Đorđe Maran, Ustanici iz Kršalja, isto, str. 693-694.
16) Depeše Zapovjedništva kopnene vojske NDH, Zagreb, Arhiv VII, fond NDH, k. 1, br. reg. 1/2-13, 1/2-15-20, 1/2-2.
17) Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945, Zb. sjećanja, izdanje Skupština opština D. Vakuf, Jajce i Šipovo, 1981. (u daljem tekstu: Zb. JAJCE).
18) Miloš Polić, n. čl„ str. 177.
19) Izvještaj Zapovjedništva 3. oruž. pukovnije od 8. avg. 1941, Zbornik IV, knj. 1, str. 562.
20) Spase Radaković, Grabež i njegov gerilski odred, Zb. PODGRMEC, knj. 1, str. 883.
21) Savo Popović, Bogata iskustva prve ustaničke godine, isto, str. 812.

srezu zahvatio sela ispod Grmeča od Grabeža preko Hrgara, Gorjevca, Duhovska, Lipe i Teočaka, pa sela Račić, Doljane i Kiišević u području Ljutoča.

Tako je za pet dana, od 27. do 31. jula 1941. godine, ustanak zahvatio u cjelini srez Bosansko Grahovo (koji je sav bio oslobođen), većim dijelom srezove Bosanski Petrovac, Glamoč, Ključ, Bosanska Krupa, Bosanski Novi i Sanski Most, a dijelom i srez Bihać.

Napadom ličkih ustanika na ustaško-oružničko uporište u Srbu, 27. jula, započeo je ustanak u Lici, koji se brzo proširio na čitav donjolapački srez, pa i dalje na korenički. I ovdje stvorena je znatna slobodna teritorija.

Napadom 27. jula na voz sa ustašama u području Gornjeg Tiškovca, spaljivanjem vijadukta u Crnim Potocima, zauzimanjem Strmice, a narednog dana Plavna i likvidiranjem ustaško-oružničkog uporišta u tom selu, kao i zauzimanjem Glubića 29. jula, započeo je ustanak i u predjelu sjeverno od Knina, a ubrzo se proširio i na druga sela u okolini.[22] U svim ovim akcijama učestvovali su i ustanici sa područja bosansko-grahovskog sreza, iz sela grahovske opštine: Tiškovca, Resanovaca i drugih. Na položajima prema Kninu, ove ustaničke snage ostale su sve do prodora Italijana prema Grahovu i Drvaru 10. septembra 1941. godine.

Već u prvim borbama ustanici su zaplijenili izvjesnu količinu oružja, municije i druge ratne opreme, zarobili su i izvjestan broj ustaša, domobrana i oružnika. Zaplijenjenim oružjem naoružani su mnogi ustanici koji su u prvu borbu krenuli s roguljama, sjekirama ili lovačkim puškama.[23] Najznačajniji uspjeh postignut je u Drvaru u kojem su razbijeni domobranska satnija od oko 120 vojnika, i ustaško-oružnički odred od oko 230 naoružanih ustaša i oružnika. Ubijeno je 100 ustaša i 5 domobrana, ostali su zarobljeni. Nakon saslušanja domobrani su oslobođeni i preko oslobođene teritorije upućeni svojim kućama. U borbi za oslobođenje Drvara poginulo je 20 gerilaca.

Prilikom zauzimanja oružničke postaje u Prekaji, zarobljeno je osam oružnika i trojica ustaša, zaplijenjeno je 11 pušaka sa drugom opremom.[24] U Trubaru je zarobljeno šestoro oružnika, a njihovo oružje zaplijenjeno.[25] Na Tičevu je grupa seljaka razoružala i zarobila četvoricu ustaša i zaplijenila im oružje.[26] Prilikom oslobođenja Glamoča ubijeno je oko 30 ustaša, zaplijenjeno 30 pušaka, 1 mitraljez i oko 200 lovačkih pušaka. U toj borbi poginuo je samo jedan ustanik.[27]

Ustanici podgrmečkih sela u Benakovcu zarobili su 7 oružnika i zaplijenili više od 7"vojničkih pušaka.[28] Prilikom zauzimanja žandarmerijske stanice u Lušci Palanci, ustanici su zarobili 7 oružnika i zaplijenili više od 10 vojničkih pušaka, municiju i veći broj lovačkih pušaka.[29]

Na sektoru Crkovci - Crni Lug ustanici su 28. jula zaplijenili 10 pušaka, 10 sanduka municije, 150 ručnih granata, 1 kamion, 1 autobus, 1 automobil, ubili 7 ustaša u uspješno postavljenoj zasjedi ustaškom odredu koji je jednim autobusom i sa dva kamiona iz Livna krenuo prema Bosanskom Grahovu. Bilo ih je oko 120, na čelu sa logornikom advokatom dr Urumovićem, koji se vozio u automobilu. Ustanici su ih gonili dvadesetak kilometara. Ipak je neprijatelj uspjeo da zapali i nekoliko kuća i da odvede jednog mladića kojeg su ubrzo ubili i bacili u jamu u Ćelebiću. Nijedan ustanik nije bio ranjen. Ova pobjeda je snažno

22) Pero Jarić, Razvoi ustanka u Tiškovcu, Zb. BOSANSKO GRAHOVO, str. 154.
23) Milan M. Zorić, Zb. DRVAR knj. 2, str. 55.
24) Ilija Materić, Osvajanje ustaškog doma u Drvaru, isto, str. 42-44.
25) Stevo Babić, Formiranje i prve akcije Trubarske čete, isto, str. 213.
26) Petar Višekruna, Tičevo kako sam ga zapamtio prije rata i u prvim danima ustanka, isto, str. 262-263.
27) Miloš Polić, n. Cl, str. 179.
28) Boško Đurašinović, n. čl., str. 574.
29) Stojan Makić, U Majkić Japri, Zb. PODGRMEC, knj. 1, str. 726.

odjeknula u ovom kraju, pa je formiran front ustanika prema ustašama u Čelebiću i Livnu.[30)]

Ustanici sa Tromeđe su u borbama za oslobođenje Strmice i Plavna 27/28. jula, zaplijenili 200 pušaka i drugog oružja, dosta municije, ubili su i izvjestan broj neprijateljevih vojnika.[31)]

Prilikom zauzimanja drugih oružničkih stanica, zarobljen je po poneki oružnik, zaplijenjeno je nešto pušaka i druge opreme.

Kada je ustanak već počeo, pojedini seljaci iz mnogih sela tek sada su izvadili svoje skriveno oružje, priključili se ustanicima ili ga dali onima koji su bili spremni za borbu.

a) *Organizovanje prvih ustaničkih jedinica*

Poslije oslobođenja na području Drvara, stvaraju se novi gerilski odredi i gerilske čete. U samom Drvaru formirana je Komanda mjesta sa komandantom Jolom Marićem.

Na području opštine Bosansko Grahovo, najčešće se formiraju ustaničke čete za svako selo, dok je u samom Bosanskom Grahovu 28. jula 1941. stvorena Komanda mjesta sa komandantom Dušanom Kmetom. U stvari, bila je to Komanda ustaničkih gerilskih jedinica opštine Bosansko Grahovo, u kojoj su radili i Mirko Radinović, politički radnik, Branko Vidović, sekretar, Vaso Ivanović i Dušan Mandić, članovi.[32']

I u Prekaji je odmah nakon zauzimanja oružničke postaje, po nalogu Štaba gerilskih odreda sreza Bosansko Grahovo, odmah formirana Komanda mjesta sa komandantom Dušanom Jovićem.[33']

Kada je 31. jula oslobođena Budimlić Japra, imenovana je Komanda mjesta sa komandantom Jandrijem Sudžukovićem.[34'] I u Lušci Palanci, u zgradi oružničke postaje, uspostavljena je Komanda sa komandantom Đurinom Predojevićem.[35']

Na sektoru prema Livnu ustanici su već 28. jula formirali Komandu ustaničkih gerilskih jedinica, sa komandantima Nikicom Gašićem i Vašom Ivetićem.

Na sektoru Ribnik - Ključ, 5. avgusta 1941, u Gornjem Ribniku formiranje Štab gerilskih odreda Ribnika. To je, u stvari, bio ustanički bataljon sa pet četa: Gornjo-vrbljanskom, Donjo-vrbljanskom, Busijanskom, Crkvenskom, Ribničkom i sa dva voda: Slatinskim i Previjsko-zablaćkim. Komandant Štaba bio je Dmitar Kovačević, poštar, a zamjenik Jovo Marković.[36']

Na sektoru Petrovca formirani su novi gerilski odredi, a postojeći su ojačani.

I na području južnog dijela bihaćkog sreza, po uzoru na organizaciju u petrovačkom srezu, formirani su gerilski odredi skoro za svako selo.

U krupskom srezu (podgrmečki dio) ustanici su već prvih dana ustanka formirali više ustaničkih četa (zajedno ili dva sela-jedna četa). Na sektoru prema Bosanskoj Krupi, u Velikom Radiću 1. avgusta je formiran Odred u koji su ušli ustanici sa područja Velikog Radića, Grmuše i zaseoka Kamenice (iz Malog Radića). Odred je imao dvije čete, u svakoj po tri desetine. U četi je bilo oko 90 ljudi,

30) Kostadin Trkulja, Nikola Gašić, Miloš i Aleksa Nenadić, Pripreme i razvoj ustanka u opštini Crni Lug, Zb. BOSANSKO GRAHOVO, str. 102-103.
31) Pero Đ. Jarić, Prve akcije ustanika iz Tiškovca i Crnih Potoka, Zb. DRVAR knj. 2, str. 142-143.
32) Formiranje jedinica na teritoriji Opštine B. Grahovo, Zb. BOS. GRAHOVO, str. 137.
33) Milan N. Zorić, n. dj., str. 87.
34) Milan Marčetić, Obuzdavanje pliačkaško-osvetničkih naravi, Zb. PODGRMEC, knj. 1, str. 788.
35) Đurin Predojević, Ustanak i borbe 1941. na području Lušci-Palanke, isto, knj. 1, str. 749.
36) Jovo Ninković, Stevo Ostojić, n. čl, str. 305.

sa oko desetak vojničkih pušaka, odnosno, u desetinama, po jedna ili dvije puške. I u Malom Radiću je 4. avgusta 1941. formiran Maloradićki ustanički odred sa oko 80 ljudi (dva voda od po tri desetine). U ovaj odred stupili su borci sela Mali Radić i Vranjska.[37] I u još nekim selima krupskog sreza formirani su odredi, mada je većina sela organizovala svoje ustaničke čete, manja sela samostalne ustaničke vodove, a neka su imala ustaničke grupe.

I u podgrmečkom dijelu sanskog sreza ustanici su prvih dana ustanka najprije formirali svoje ustaničke čete ili vodove. Na sektoru prema Budimlić Japri, 2. avgusta 1941, Petar Vojnović, aktivni poručnik bivše Jugoslovenske vojske, pokušao je da od ustaničkih snaga formira »puk«.[38]

Na sektoru novskog sreza ustanici su prema veličini sela organizovali čete ili vodove.

Kao što se vidi, organizovanje ustanika bilo je prema prilikama i poznavanju vojne organizacije raznoliko, mada kod većine i veoma slabo.

Prema pojedinim jačim neprijateljskim uporištima, već poslije prvog dana borbe, obrazovali su se »frontovi«. Najveći broj ustanika bio je bez vatrenog oružja, najčešće sa sjekirama, roguljama, vilama, kolcima, kopljima koja su kovali seoski kovači. Iskovano koplje stavljali bi na kolac, često ga vezivali konopcem ili jačim kanapom po uzoru na pušku, pa bi ih nosili preko ramena. Poneko je imao bajonet, lovačku pušku ili pištolj.

Po oslobođenju Drvara i Oštrelja, gerilski odredi Drvara, ojačani odredima petrovačkog sreza, zauzeli su položaje sjeverno od Oštrelja prema uporištu u Bosanskom Petrovcu, odakle je neprijatelj od početka nasrtao na tek oslobođeni Oštrelj i Drvar. I ustanici sa sektora Grkovci - Crni Lug prema Livnu, formirali su »front« prema neprijatelju. Isto je uređeno i na sektoru prema Uništu i Kninu.

Kada je oslobođena Lušci Palanka zaposjednut je i Vitorog i formiran »front« prema neprijatelju. Međutim, istog dana, 30. jula, ustanici su širokim frontom krenuli prema Fajtovcima i Kamengradu, a drugi s područja Dabra ka Husimovcima. U širokom luku napredovali su do iznad Husimovaca, a kada je pala noć, povukli su se iz doline i brežuljaka iznad nje u svoja sela i zanoćili na Brajića Tavanu, Djedovači, Umcima, Bosanskom Milanovcu, Bošnjacima, Dabru, Vitorogu. Narednog dana, kada ih je neprijatelj sa pojačanjem iz Prijedora napao i zasuo vatrom pješadijskog oružja (jedan avion tipa »BREGE« mitraljirao je ustaničke položaje), došlo je do povlačenja. Desetak naoružanih boraca se povlačilo vojnički, a ostali - nenaoružani ustanici, odstupali su na sve strane: u Dabar, Bosanski Milanovac i još dalje, neki čak u Grmeč planinu. U toj borbi poginuo je samo Mića Milinković. Ipak, prema neprijatelju je ostala grupa ustanika, u kojoj su bili: Milančić Miljević, Mihajlo Kaja Topić, Stojan Miljević, Ljubo i Cedo Brkić, Vid i Uroš Kukolj. Sutradan, 1. avgusta, priključio im se i Rade Brkić, nakon što je uspio da pobjegne sa klanja iz Krupe i dođe u svoje selo Jelašinovce.[39]

Svoj »front« prema neprijatelju u Bosanskoj Krupi i najbližim selima, ustanici su postavili u širokom luku od Malog Radića, odnosno, Vučijaka, pa preko Vranjske, Gudavca, Pučenika, Gornjih Petroviča i Buševića. Ustanici su odatle već 29. jula napali neprijatelja na periferiji Bosanske Krupe. Napad su ponovili 31. jula bez uspjeha. I treći napad od 2. avgusta 1941. nije bio uspješan, zato što je neprijatelj raspolagao jačim snagama, što je dobro utvrdio položaje i organizirao sistem vatre ispred uporišta. Uz to, neprijatelj je raspolagao sa neuporedivo većim količinama oružja i municije.

Nakon prvih, manje uspješnih borbi, ustanici sa područja novskog sreza okupili su se 2. avgusta u Cičinom gaju, u selu Rujiška, i formirali komandu sa

37) Dane Agbaba i grupa drugova, n. čl., str. 583-584.
38) Dušan Josipović, Prva vojna rukovodstva Podgrmeča, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 45.
39) Milančić Miljević, Smjele akcije Jelašinovčana, isto, knj. 1, str. 753-755.

Ilijom Tubinom, komandantom. Organizovali su vodove i desetine, rasporedili ih po frontu i dubini. Iako su ustanici uglavnom imali hladno oružje, ipak su svaki put ustaše odbijali, a sela u pozadini fronta spašavali. Međutim, vrlo brzo se uvidjelo da se ovakvim držanjem fronta ne može uspješno odbijati daleko jači neprijatelj. Stalni front je napušten, nenaoružani ustanici vraćeni su kućama, a od 30 boraca koji su imali vatreno oružje, formirana je prva stalna ustanička jedinica, iz koje će se kasnije razviti partizanska četa.[40]

Prvih dana ustanka su i na nekim drugim sektorima oslobođene teritorije prema neprijateljskim uporištima kraće ili duže vrijeme postojali »frontovi« koji su, također, brzo napušteni, pa se prešlo na bolju organizaciju vođenja borbe.

2. *Protivnapad ustaša, domobrana i oružnika i »pacifikacija« od 6. avgusta 1941. godine*

Snaga kojom je buknuo ustanak u Bosanskoj krajini i Lici iznenadila je ustaške vladajuće krugove.

Već 31. jula general Štancer, zapovjednik kopnene vojske NDH, izdao je zapovijest potčinjenim jedinicama da se ne upuštaju s manjim jedinicama u borbu s ustanicima, da ne razvlače snage, već da ih prikupe u važnijim uporištima iz kojih će preduzimati akcije, postepeno zahvatajući šira područja, dok ne »očiste« teren između susjednih uporišta. Tri dana kasnije, 2. avgusta, uslijedila je nova, preciznija Štancerova naredba, u kojoj, između ostalog, piše:

> »Određujem, da se ne prave nikakvi veliki pokreti dok nije teren u zaleđu, te u lijevom i desnom boku očišćen od muškaraca, koji su za oružje sposobni. Kod onih koji se susretnu u borbi ili u pomoćnoj službi te borbe, nema smilovanja, bilo muško ili žensko, imade se na licu mjesta provesti prijeki sud. Za muškarce koji se pronađu u selu, a za oružje su sposobni, i bude dokazano da nisu učestvovali u borbi, imade se pohvatati i odvesti u sabirne logore. Žene i djeca u selima imadu se štediti u Koliko nije dokazano, da su bili jataci«.
>
> I dalje:
>
> »... Posjesti najzgodnije položaje za zatvaranje pravaca koji izvode u dotično mjesto, odbijati energično sve eventualne napade pobunjenika, praviti eventualne ispade u svrhu suzbijanja pobunjenika i represalija.
>
> ... Ispade i represalije izvoditi najprije u bližoj okolini mjesta i sa osloncem na njega, a potom i dalje.
>
> Represalije imaju se sastojati u uzimanju taoca, uzimanju stoke i hrane i uništenju naseljenih mjesta, koja su žarišta pobunjeničke akcije.
>
> ... Za čišćenje i osiguranje pravaca prvenstveno upotrebiti naoružano stanovništvo, željezničare, cestare, oružništvo a samo izuzetno regularne ćete... Za naoružanje ovih formacija upotrebiti i oružje oduzeto od upravnih vlasti (stare puške, lovačke puške, revolvere itd.). Paziti da se ne naoružaju ljevičari i nepouzdani.. ,[41]
>
> S tim u vezi naređuje se rekviriranje automobila, kamiona i autobusa kao i držanje spremnih željezničkih kompozicija za prebacivanje vojske i drugih naoružanih formacija na poprišta«

Na područja zahvaćena ustankom, hitno su prebačene neke domobranske jedinice koje su otpočele napade na ustaničke položaje.

Međutim, ustaše su upravo krajem jula i prvih dana avgusta planirali i sprovodili masovan pokolj srpskog stanovništva Bosanske krajine, Like i drugih krajeva tzv. NDH. Takvih zločina bilo je u nekim srezovima i prije ustanka. Najmasovniji su izvršeni upravo u vremenu od 27. jula do 3. avgusta 1941. godine, ali i narednih dana, nedjelja i mjeseci, ali ne tako masovno.

40) Đorđe Maran, n. čl„ str. 693-695.
41) Zbornik IV, knj. 1, str. 529-534.

U oružanu borbu protiv ustanika u prvim danima, najprije idu domobranske jedinice, naoružano mjesno stanovništvo, oružnici i ustaše iz mjesta koja su bila na ratnom poprištu. Tek ponegdje, kao u predjelu Srnetice, Potoka i prema Oštrelju, kratkotrajno je djelovala 5. ustaška jurišna satnija pod komandom poručnika Josipa Kurelca. Ova ustaška satnija je prebačena iz Sremske Mitrovice preko Banje Luke u Potoke i Srneticu, gdje su joj drvarski i glamočki gerilci nanijeli teške gubitke.[42] U Sanski Most je, najvjerovatnije 1. avgusta, stigla 4. ustaška jurišna satnija, poznata i pod nazivom »13. satnija« zagrebačke ustaške vojnice.[43] Njeni dijelovi su tog i narednih dana bili raspoređeni u Sanski Most, Vrhpolje, Stari Majdan, na Podove, tamo gdje je masovno ubijano srpsko stanovništvo. Mobilizacijom i naoružavanjem muslimanskog i hrvatskog stanovništva, njihovim upućivanjem protiv ustanika, ustaške vlasti su stvarale jaz između srpskog stanovništva s jedne strane, i muslimanskog i hrvatskog s druge strane.

Domobrani i ustaše su vršili neprekidne napade iz Bosanskog Petrovca na Oštrelj, a iz pravca Knina i Livna prema Bosanskom Grahovu, ali bez uspjeha.

Poduzimaju i lokalne akcije na slijedećim sektorima: iz Sanskog Mosta prema Lušci Palanci; iz Sanice prema Međeđem Brdu; iz Budimlić Japre (koju su ustaše preotele ustanicima već 1. avgusta poslije podne), kao i iz Bosanskog Novog i Starog Majdana prema Hadrovcima, Lipniku i Majkić Japri; iz Otoke i nekih sela (Ćore i dr.) prema Buševićima; iz Novog i Rudica prema Čađavicama i Rujiškoj; iz Agića prema Kršljama i Rujiškoj; iz Ripča i Bihaća prema Grabežu, Hrgaru i Gorjevcu; iz Bihaća preko Skočaja na Drenovaču i Donji Lapac; iz Bihaća i Ripča preko Ripačkog klanca prema Lipi i Vrtoču, odnosno, prema Kulen Vakufu i Bosanskom Petrovcu, i iz Ključa preko Bravska prema Bosanskom Petrovcu.

U ovim akcijama čitava sela su gorijela, ubijano je civilno stanovništvo. Ipak, iako su ove snage NDH bile daleko jače od ustaničkih, veće uspjehe nisu postigle.

Zato su im u pomoć stigle domobranske i ustaške jedinice iz drugih krajeva, i poslije kraćih priprema, organizuju se novi napadi na teritoriju zahvaćenu ustankom.

Tako iz Krupe prema Risovcu, Krnjeuši i Petrovcu 4. avgusta 1941. kreće domobranska bojna potpukovnika Prokeša i tog dana probija ustanički »front« uz cestu Bos. Krupa - Gudavac, dolazi do Vranske Mosure, gdje noći. Narednog dana preko Suvaje stiže na Risovačku gredu, prevoj na cesti Gudavac - Risovac - Krnjeuša.[44] Potom su iz pravca Novog u Krupu stigli dijelovi pukovnije potpukovnika Nojbergera. Uz put su pokupili mnoge seljake i poveli ih u Krupu kao taoce. U Krupi su ih ustaše preoteli od domobrana poklali i bacili u rijeku Unu.[45]

Iz Sanice je 6. avgusta manji odred domobrana, ustaša i oružnika napao na ustaničke položaje na Međeđem Brdu, ali se poslije kraće borbe, uz izvjesne gubitke,[46] morao povući u Sanicu. Tri dana kasnije, 9. avgusta, neprijatelj je napad ponovio jačim snagama, prodro na Međeđe Brdo do kuća Soviljevih, a zatim se povukao na dominantne visove iznad željezničke pruge Sanica - Bravsko, gdje je zaposjeo položaje i obezbjedio uskotračnu željezničku prugu u rejonu Sanice za transport vojske i opreme prema Bravsku, tj. Petrovcu.[47]

42) Arhiv VII, k. 169, br. reg. 29/6-1.
43) Branko J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. 2, str. 100.
44) Dnevno izvješće domobranstva za 5. avg. 1941, Regionalni muzej Bihać, m. f. 21/125.
45) Stojan Jež, Petar Bokan i dr., Gornji Petroviči u ustanku, Zb. PODGRMEC, knj. 1, str. 634-5.
46) U ovoj borbi teško je ranjen natporučnik Vuk Butina, do Banje Luke umro. (Zbornik IV, knj. 1, str. 595.)
47) Stevo Kovačević, Početak ustanka Saničkog kraja i prve akcije u ustanku, Zb. KLJUČ, knj, 1, str. 535.

I iz Sanskog Mosta neprijatelj je 6. avgusta krenuo preko Kamengrada i Fajtovaca prema Lušci Palanci, ne isturajući bočna obezbjeđenja, pošto je obavješten da ustanici imaju malo vatrenog oružja.[481] Ustanici su sa Dekića glavice u Naprelju dočekali ustaše. Ali, čim je odjeknuo neprijateljev mitraljez, povukli su se prema Bošnjacima i dalje prema Grmeču. U tom pravcu je izbjeglo i skoro svo stanovništvo Gorica, Miljevaca, Lušci Palanke, Praštala i Predojevića Glavice.[49'] U kućama su ostali poneka žena ili stariji čovjek, smatrajući da im ne prijeti opasnost. Međutim izvjestan broj ljudi, žena i djece je odmah pobijen, preostali su otjerani u Sanski Most. U Rovinama su ustaše pred mrak zapalili nekoliko kuća i pojata. Tom prilikom je Bajro Mušić iz Naprelja pokušao da ugasi zapaljenu kuću svog komšije Petra Škundrića. Ustaše su to primjetile, svezali ga za obližnje drvo da gleda kako gori prijateljska, »vlaška« kuća.[50'] Pošto je odbacio ustanike sa Rovina i Vitoroga, neprijatelj se vratio u Fajtovce i Kamengrad, a neki njegovi dijelovi u Sanski Most.

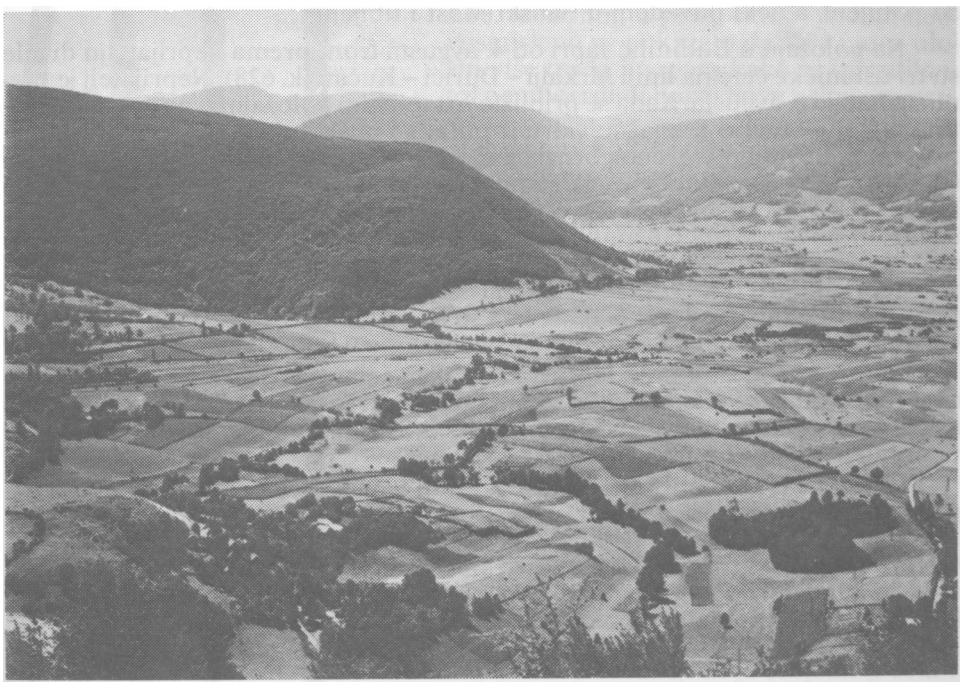

Palanačko polje sa brdom Otišem (pošumljeno) i Grmeč-planinom u pozadini Selo Miljevci u polju prema brdu Otišu

Osmog avgusta ponovo je krenuo iz Sanskog Mosta prema Rovinama i Vitorogu. Kako tu nije naišao na ustanike, produžio je u Miljevce, Lušci Palanku i Praštale. Sa vodom oružnika iz Sanskog Mosta, u Lušci Palanku i Praštale kolima i sa torbama je došlo više desetina ustaša i civila, a i nekoliko kamiona.[51']

48) Izvještaj Zapovj. 3. oruž. puk. od 8. avg. 1941. (Arhiv VII, fond NDH, k. 86, br. reg. 36/5-1 i k. 83, br. reg. 36/5-4.)
49) Milančić Miljević, Smjele akcije Jelašinovčana, Zb. PODGRMEC, knj. 1, str. 754.
50) Kazivanje autoru Bose Srdić-Stanić, unuke Petra Škundrića iz Bošnjaka, 13. jan. 1974.
51) Arhiv VII, fond NDH, k. 152, br. reg. 25/2-2.

Pokupili su stoku i opljačkali sve što su mogli, zapalili su više kuća u Miljevcima, Lušci Palanki i Praštalima, a potom se vratili u svoja uporišta. Narednog dana, 9. avgusta, veća grupa ustaša se vratila u Miljevce i Lušci Palanku, radi pljačke i paljenja napuštenih kuća.

Jelašinovačka ustanička grupa, kojoj su se pridružili i Veljko Miljević i Nikola Majkić, zvani Major, primijetila je požare u ovim selima, pa se na konjima iz Bojišta prebacila u područje Miljevaca, ali su pljačkaši već bili otišli prema Fajtovcima. Sutradan su ovi ustanici postavili zasjedu kod kuća Ernauta u Miljevcima. Uskoro je naišla grupa od oko 80 ustaša, uglavnom bez vatrenog oružja, ali sa velikim brojem zaprega, radi pljačke. Milančić Miljević je sa svojim drugovima otvorio vatru i ubio sedmoricu pljačkaša, dok su ostali pobjegli.[52] Neprijatelj se poslije ovog događaja povukao i sve do februara 1943. godine, punih, dakle, osamnaest mjeseci, nije stupio u ova sela. U ovim borbama ustaše su samo u Lušci Palanki zapalili 41 kuću i ubili 2 čovjeka. Međutim, kao što je već rečeno, u selima na putu do Lušci Palanke, uhvaćeno je nekoliko ljudi, žena i djece, neki su pobijeni, a neki odvedeni u Sanski Most i ubijeni.

Na položaju u Budimlić Japri od 4. avgusta front prema neprijatelju držale su tri ustaničke čete na liniji Mrkalji - Đurići - Kućan (k. 628). Neprijatelj je krenuo u napad 6. avgusta. Kada se približio ustaničkim položajima na nekoliko stotina metara, otvorio je snažnu vatru iz pušaka i puškomitraljeza. Pošto ustanici nisu imali dovoljno vatrenog oružja kao ni dovoljno vojničkog iskustva, počeli su odstupati.[53] Dio stanovništva se povlačio sa ustanicima, a dio je ostao u selima, sklonivši se u obližnje gajeve, vrtače i šumarke. Manje grupe ustanika otišle su do zbjegova u Grmeč-planini, neki su se vratili u sela koja je neprijatelj zaposjeo, da iz njih izvuku svoje najbliže i prebace ih u Grmeč. Neki su tom prilikom pali neprijatelju u ruke i ubijeni. Od triju ustaničkih četa sa ovog sektora, na okupu je ostalo samo dvadesetak ljudi, koji su se povukli preko ceste Lušci Palanka - Bosanska Krupa i zadržali u Vukojevića naslonu u Suhopolju pod Grmečom.[54]

U prodoru od Budimlić-Japre do Lipnika učestvovao je odred od oko 60 domobrana, oružnika i ustaša naoružanih puškama i sa tri puškomitraljeza. Prema nepotpunim podacima, ustaše su tog dana u Slatini, Antonića Brdu i Halilovcima ubile oko stotinu ljudi.

I iz Bihaća su domobrani i ustaše krenuli 6. avgusta u napad na Grabež i Hrgar, kao i preko Gorjevca prema Lipi, Vrtoču i Bosanskom Petrovcu, odnosno, Kulen Vakufu.[55] Ustanici Hrgara započeli su borbu samo sa jednom puškom, Gorjeva sa dvije puške i nekoliko lovačkih, Račića sa tri, a Grabež sa šest pušaka i oko 1000 metaka. Takva »snaga« nije mogla da izdrži napad domobranske pukovnije ojačane brojnim ustašama iz Bihaća i okolnih sela.

a) *Teškoće u prvim danima ustanka*

Područje Grmeča je već u prvoj godini ustanka i narodnooslobodilačke borbe postalo snažan partizanski centar zbog mnogih specifičnosti i spleta okolnosti koje su tome znatno doprinijele. Ipak, i ovdje je bilo oscilacija u ustanku, očetne slabosti su članovi KPJ, SKOJ-a i ostali rodoljubi morali da savladaju ako bi se dalje uspješno razvijao. U susjednoj Kozari je bila skoro istovjetna situacija, a u nekim drugim krajevima (Manjača, centralna Bosna i dr.), slabosti su bile veće i sa znatnijim posljedicama po razvoj narodnooslobodilačke borbe

52) Milančić Miljević, n. čl., str. 754.
53) Stojan Makić, U Majkić Japri, Zb. PODGRMEČ, knj. 1, str. 728.
54) Isto, str. 729.
55) Arhiv VII, fond NDH, k. 1, br. reg. 14/2-1.

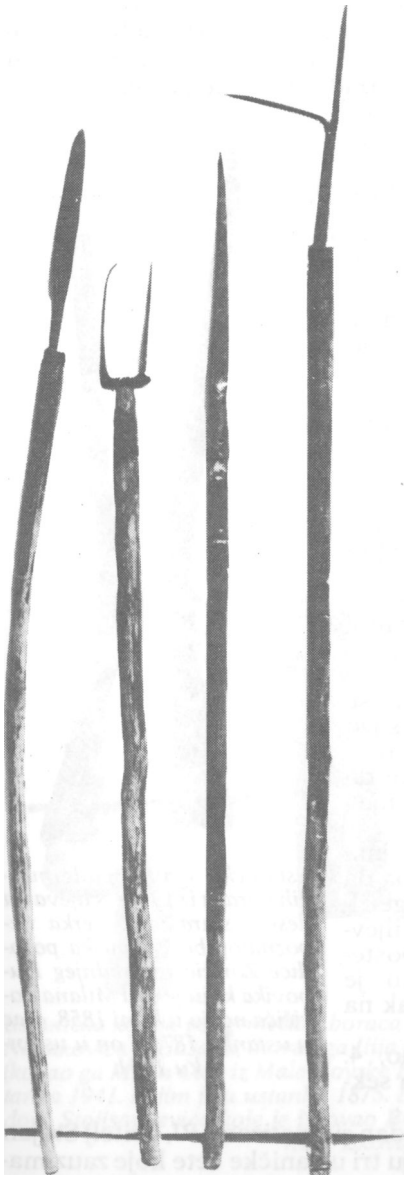

Ustaničko oružje podermečkih boraca iz 1941. - s lijeva na desno: koplje koje je iskovao Lazo Mazalica iz Suvaje; rogulje koje je u ustanku nosio Stojan Beronja iz Velikog Radića; koplje Đure Plećaša iz Zalina i koplje Branka Strpca iz Suvaje

u tim krajevima. U nekim ratnim i poratnim dokumentima ove oscilacije nazivane su čak i krizama.[56]

U vrijeme dok je Drvar snažno razvijao i jačao ustaničke jedinice, stvarao organe nove narodne vlasti, organizovao slobodnu teritoriju, grmečko ustaničko područje preživljavalo je prvu osjeku ustaničke plime.

U prvi mah je izgledalo daje Komunističkoj partiji Jugoslavije bilo lako da uspješno rukovodi ustankom u Drvaru i Grmeču. Činilo se daje svo stanovništvo bilo za narodnooslobodilačku borbu i liniju KPJ. Međutim, u prvoj ratnoj godini, nedvosmisleno se pokazalo da KPJ mora uložiti više truda i napora kako bi izgradila u toj nemilosrdnoj borbi nove uslove za uspješnu borbu na svim sektorima: vojnom, političkom, kulturnom, i na frontu i u pozadini. Samo zahvaljujući pojačanom radu u kojem je izgubila i znatne kadrove, KPJ je od ovih područja (drvarsko-petrovačkog i grmečkog) stvorila značajne centre za razvoj ustanka i narodnooslobodilačke borbe Bosanske krajine.

Narodnooslobodilački pokret sa ovih područja je po izlasku iz svake krize bio sve jači i sposobniji za nove, teže i složenije borbe.

Na to da ustanak u Drvarsko-petrovačkom kraju i Grmeču postane masovan, pored već navedenih činilaca, uticao je i psihološki faktor.

Saznanje da su svi ljudi i sva sela u ustanku, bilo je od neprocjenjive vrijednosti za uspjeh u pokretanju cjelokupnog stanovništva sa ovoga područja, kao i svijest o zajedničkoj borbi ljudi iz susjednih sela i pokrajina.

Međutim, kako je psihološki faktor zbog masovnog ustanka imao pozitivnu ulogu za sam ustanak i ustanike, na drugoj strani je kod ustaša, oružnika i domobrana, izazivao snažan negativan uticaj. Brojnost ustanika psihološki je paralisala neprijatelja i prije borbe, što je doprinosilo pobjedi ustanicima i pomagalo, iako su ustaše, oružnici i domobrani bili znatno bolje naoružani.

56) Izvještaj komandanta Drvarske brigade od 2. sept. 1941. Zbornik IV, knj. 1, str. 173.

Psihološki faktorje, pored ostalih, prvih dana ustanka svakako uticao na ustaše i domobrane da i pored izvjesnih uspjeha protiv ustanika, i na području Husimovaca, Rovina, Rudica, Čađavice, Kršalja, Grabeža, Petroviča i drugih sela idu dublje na ustaničku teritoriju već da se vrate nazad u polazne garnizone.

Masovni ustanak je za pet dana zahvatio sva ova područja i u svoje redove uključio pretežno seljake i sezonske radnike (najviše šumske), sa veoma šarolikom lepezom opšteg znanja, političkog obrazovanja i svjesti.

Kao što se vidi iz prethodnog teksta, ustanak na Grmečkom području podignut je uz veoma mali broj vojničkih i lovačkih pušaka. Većina je bila bez vatrenog oružja, sa sjekirama, roguljama, kopljima, ili kocima i sličnim hladnim oružjem, tj. pretežno poljoprivrednim alatkama.

Dok se u toj borbi pobjeđuje, dok ustaše i oružnici bježe prema gradu, dotle nema kolebanja, malaksalosti i nevjerice u vlastitu snagu. Ali, čim se pred ustanike ispriječila vojska - neprijatelj u uniformi, i kad je po toj golorukoj masi počeo bočno da tuče puškomitraljezom, dolazilo je do preloma u poletu, raspoloženju, odlučnosti, dolazilo je do povlačenja.

Mnogi nisu više vidjeli izlaza iz situacije, pokolebali su se, izgubili povjerenje i hrabrost, izgubili nadu da se oni, goloruki seljaci mogu suprotstaviti tako jakom neprijatelju. Na sanskom sektoru »... mnogi seljaci su pobjegli u šumu, mnogo ih se skrivalo po kućama, a poneko je ozbiljno razmišljao o predaji«, piše Milančić Miljević, pa kaže da su se dogovorili »... da je neophodno ići među seljake, da ih ohrabrimo, da savladamo njihovo nepovjerenje i uvjerimo ih da se moraju boriti«.[57]

Bilo je dovoljno da ovo područje, sansko, ima bar malu grupu odanih i svjesnih rodoljuba, pa da se u narednim danima i kroz prve značajnije gerilske borbe (na Međeđem Brdu 9. avgusta, i u Miljevcima 10. avgusta), prevaziđu prva kolebanja, postepeno stekne povjerenje stanovništva, i što je najvažnije, održi i dalje razvija započeti ustanak na ovom sektoru Grmeča.

Slično se događalo, kako je već rečeno, 4. avgusta i na budimlić-japranskom ustaničkom sektoru.

Ustaničko oružje podgrmečkih boraca iz 1941 - s lijeva na desno: stara vinčesterka nepoznatog borca, puška porodice Zoričić iz Srednjeg Dubovika koju je ded Milana Zoričića nosio u buni 1858, otac u ustanku 1875. i on u ustanku 1941.

Tu najsvjesniji rodoljubi (od kojih samo jedan simpatizer KPJ, učitelj Stojan Makić), ostaju na položaju i 4. avgusta formiraju tri ustaničke čete koje zauzimaju položaj Mrkalji - Kučan - Modra. Iako su se već poslije dva dana - 6. avgusta, morali povući iz svog najodanijeg jezgra, ipak već 8. avgusta formiraju ustanički odred za selo Majkić Japru, koji je kasnije prerastao u partizansku četu Prvog KNOP odreda.[58]

U skoro istovjetnoj situaciji zbog nedostatka vatrenog oružja kojim bi se suprotstavili ustašama, bili su i ustanici na Palanskom sektoru. I ovdje je većina ustanika, bez vatrenog oružja, napustila položaje i otišla u Grmeč sa svojim po-

57) Milančić Miljević, n. čl, str. 754.
58) Stojan Makić, n. čL, str. 728-729.

rodicama. Dostaje trebalo truda i odlučnosti Đurinu Predojeviću i njegovoj grupi boraca da privole i narod i ustanike da se vrate na položaje, odnosno, u sela oko Lušci Palanke, pošto se neprijatelj poslije paljenja kuća i pljačke povukao nakon što gaje 10. avgusta napala grupa Milančića Miljevića u selu Milievcima.

Ustanici sa područja Rujiške, Čađavice, Rudica i okolnih sela, u pokretu na Bosanski Novi, zaustavili su se u Vidoriji, na periferiji grada. Međutim, neprijatelj je preduzeo protivnapad, koji su ustanici izdržali. Predveče je šest aviona bombardovalo ustaničke položaje što je porazno djelovalo na ustanike koji su napustili položaje i povukli se prema Rudicama ... Seljaci iz Rakana, Čađavice i koji gravitiraju prema Blatni, vraćali su se svojim kućama. Poslije ove borbe i povlačenja najvećeg dijela ustanika, tokom avgusta vladalo je primirje u ovom dijelu doline Une.[59>]

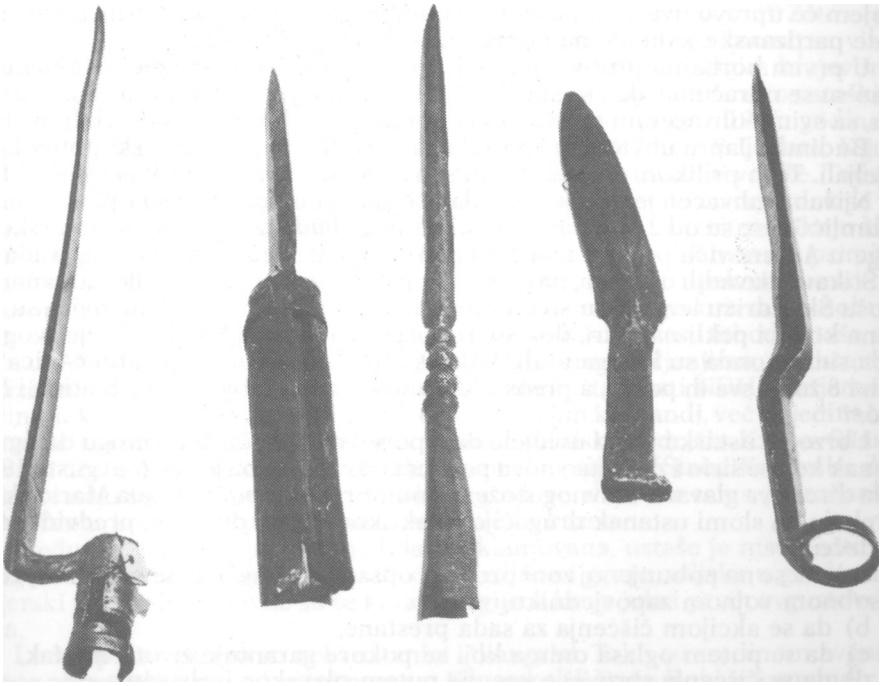

Ustanička koplja podgrmečkih boraca iz 1941. (bez držalja) s lijeva na desno: koplje Andrije Novakovića iz Hašana, (kovao ga Ilija Bubalo iz Hašana); koplje Save Oljače iz Male Rujiške (kovao ga Milan Ciča iz Male Novske Rujiške): koplje Nikole Stojisavljevića iz Hašana iz ustanka 1941. kojim je u ustanku 1875. bio naoružan njegov ded Glišo Novaković; koplje Todora Stojisavljevića koje je iskovao Branko Stojisavljević i koplje Laze Kolundžije iz Jasenice, iskovano od vojničkog bajoneta

I na području Buševića, Matavaza i Rakana, ustaše su već prvih dana dublje prodrli u ustanička sela. Saznavši da ustanici imaju vrlo malo oružja, ustaše iz Otoke, Ćora i okolnih sela su sa odredom od preko 100 pušaka i nekoliko puškomitraljeza, izvršili napad na frontu širine 5-6 kilometara. Spalili su mnoge kuće u Buševiću, Matavazima, Blatnoj i obližnjim selima, što je izazvalo raspad ustaničkog fronta na ovom sektoru.[60']

59) Sveto Ličina, Tri Čađavice, Rujiška, Rakani i Blatna u julskom ustanku, Zb. PODGRMEC, knj. 1, str. 698.

60) Rade Erceg, Vojnici Sime Bjelajca, isto, str. 673.

Prevladavanju ove prve teške situacije, znatno je doprinijelo to što ustaško--domobranske snage na ovim područjima nisu bile sposobne za šire akcije i dublja prodiranja u ustanička sela, pa zato nisu ni kretale dalje od putnih komunikacija, a kada su 31. jula doprli do Umaca i Djedovače, do Rudica i Gornjih Petroviča, brzo su se vratili pošto nisu imali snage za nove akcije.

U to vrijeme gerilska grupa Milančića Miljevića nije držala front prema Sanskom Mostu, već je patrolirala na konjima prostorom između Međeđeg Brda i Kljevaca na jugu, do Bošnjaka i Miljevaca na sjeveru, kontrolisala je slobodnu teritoriju i pridobijala stanovništvo, što je bilo od velikog značaja za dalji uspješan razvoj ustanka na ovom području koje je postalo jedno od najsnažnijih na Grmeču. Istovremeno je taktika grupe Miljevićeve bila začetak partizanskog ratovanja, koje će biti karkteristično za jelašinovački gerilski (partizanski) odred, u kojem će upravo ova ustanička grupa biti jezgro. Istu taktiku prihvatiće i sve ostale partizanske jedinice na području Grmeča.

U prvim borbama protiv ustanika, domobransko-ustaške jedinice nemilosrdno su se obračunavale i sa stanovništvom-ženama, djecom, starcima, odraslima, sa svima uhvaćenim na području operacija.[61] Tako su u selu Halilovcima kod Budimlić Japre uhvatili grupu seljaka, odveli ih u tzv. Drvarski potok i postrijeljali. Tom prilikom se bjekstvom spasio samo Spasoje Vukojević.[62] U Dugim Njivama uhvaćen je i strijeljan jedan seljak, a mnoge kuće su opljačkane. Iz Budimlić Japre su od 2. do 4. avgusta uhvatili 27 ljudi, neke pobili u Drvarskom, druge u Adženovića potoku i na Nailovoj barici, uz nečuvene zločine. Tada su Iliji Stikavcu izvadili oba oka, pa ga pustili, pa je četvrtog dana podlegao ranama; Milošu Škondriću izvadili su srce i stavili mu u mrtva usta; Isu Vojnovića su nabili na kolac i pekli na vatri, dok su Todoru Paviću naredili da zakolje svog jedinca sina, a onda su i njega ubili.[63] Ustaše su u selu Marini uhvatili 64 lica od kojih i 8 žena, sve ih pobili, a preostalo stanovništvo prebjeglo je u Slatinu i Mrkalje.[64]

Ubrzo su ustaške vlasti uvidjele da, i pored ovih zločina, ne mogu da uguše ustanak koji se širio i zahvatao nova područja tzv. NDH, pa je već 6. avgusta 1941. stigla direktiva glavara Glavnog stožera domobranstva podmaršala Marića koja je trebalo da slomi ustanak drugačijom taktikom. U toj direktivi predviđeno je slijedeće:

»a) da se na pobunjenoj zoni proglasi opsadno stanje i da se sva vlast preda sposobnom vojnom zapovjedniku,

b) da se akcijom čišćenja za sada prestane,

c) da se putem oglasa onima koji se pokore garantuje život i imetak,

d) da se čišćenje sprovede kasnije putem planskog iseljavanja.«[65]

Tri dana kasnije, Glavni ustaški stan NDH donio je odredbu kojom su razriješeni svi ustaški funkcioneri: stožernici, logornici, tabornici i njihovi pomoćnici. Ustaške organizacije su ostale, ali je obustavljena svaka djelatnost do ponovnog imenovanja funkcionera, naročito tzv. »divljih ustaša«, kako su ih sami nazvali. Jedino se ova odredba nije odnosila na jedinice ustaške vojnice, organizirane u ustaške satnije i bojne, koje su i činile naimasovnije zločine.

Nakon što su 9. avgusta 1941. raspustili ove »divlje ustaše«, prebacujući na njih svu krivicu za zločine nad srpskim stanovništvom, ipak je samo mali dio tih »divljih ustaša« razoružan, a niko nije kažnjen. Većina ih ie uključena u ustašku vojnicu, jedan dio u tzv. pričuvne ustaške bojne, a preostali su rapoređeni u brojne domobranske satnije, formirane tog ljeta i jeseni, dok su po neki i dalje ostali

61) Izvještaj potpukovnika Nojbergera, 5. VIII 1941. (Arhiv VII, fond NDH, k. 1, br. reg. 6/2-4.)
62) Memoarska građa sela Halilovci, Arhiv Opšt. odb. SUBNOR Sanski Most.
63) Memoarska građa Budimlić Japre, Arhiv Opšt. odb. SUBNOR Sanski Most.
64) Memoarska građa sela Marini.
Arhiv Opšt. odb. SUBNOR Sanski Most.
65) Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, kut. 1.

pod neposrednom komandom ustaškog logornika, tabornika ili rojnika, nastavljajući zločinačko djelovanje.

Većina ustaša koji su vršili zločine nad srpskim stanovništvom u selima i gradovima, bila je u civilnoj odjeći, a tek poneki u vojnoj, ili dijelovima vojne odjeće. Zvanična ustaška »državna« propaganda perfidno se usmjerila protiv njih nazivajući ih »divljim ustašama«, proglasila ih glavnim i jedinim krivcima za sve zločine nad srpskim življem. Istovremeno, pozivajući se na Pavelićevu naredbu, vlasti su raznim oglasima obećavale da se »onima koji se pokore, garantira život i imetak od državne zakonite vlasti«.

Kod jednog dijela stanovništava zahvaćenog ustankom, ova propaganda imala je odjeka. Zbog velikog šarenila ustaničke mase, nije čudno što su neki srpski seljaci, i ne samo seljaci, teror i zločine ustaša maja-jula 1941. godine, shvatili kao samovolju lokalnih kabadahija, a ne zvaničnih vlasti NDH.[66] Zato otpor »tim« ustašama i prve sukobe u ustanku, neki tada ne smatraju kao otpor vlasti, državi NDH. To shvatanje, iako naivno, bilo je prisutno u mnogim krajevima i kod mnogih ustanika. Nasuprot ovome, intervencija domobransko-ustaških i oružničkih vodova, satnija i bojni u prvoj polovini avgusta 1941. godine iz Sanskog Mosta, Bosanske Krupe, Bosanskog Novog, Bihaća, Prijedora, Ključa itd., shvaćena je kao intervencija države NDH i njene regularne vojske. Tada se na nekim kućama, u selima i rejonima borbi, pojavljuju bijele zastave, dok se pojedinci, stanovnici, čak i poneki ustanik, vraćaju kućama na teritoriju koju kontroliše neprijatelj.[67] Kada su domobranske komande proklamovale primirje, pojedinci i manje grupe ustanika u nekim sektorima (krupskom, novskom, sanskom, i drugim), počeli su da odlaze u gradove na razgovore sa domobranskim oficirima i da dobijaju potvrde koje će ih navodno zaštititi od ustaša ako dođu u njihova sela. Ti odlasci u gradove su po nekim mišljenjima, predstavljali taktiziranje, kako bi se dobilo u vremenu i vidjelo šta vlasti NDH namjeravaju da čine, iako niko nije išao sa odobrenjem ustaničkih komandi, već pojedinačno, samoinicijativno. Jačanjem značaja Komande gerilskih odreda Krupa-Sana, a potom i Štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu (Štaba Krajinske divizije), prestaju samovoljni odlasci seljaka u gradove, ili se ide samo po zadacima i odobrenju komande, u protivnom, slijedile bi kazne.

Međutim, iako je pacifikacija bila proklamovana, ustaše je nisu poštovali, nastavili su sve po svome. Pohvatali su pojedince i grupe seljaka u gradovima, i zvjerski ih pobili. Ponovile su se krvave orgije iz kraja jula i prvih avgustovskih dana.

I u krupskom srezu su neki ustanici išli u grad. Tako su sredinom avgusta, jednog ponedjeljka na sedmični pazar, u Krupu otišli Božo Bokan, komandir ustaničke čete iz Gornjih Petroviča, Marko, Petar i Dušan Bokan, Jovo Kaluđer, Đuran Škrbić i drugi, prije svega radi nabavke duvana i soli, kako je poslije rata autoru ove knjige ispričao Petar Bokan. Ustaše su ih uhvatili na mostu na Krušnici. Božu i Marka Bokana su ubili, a ostali su jedva uspjeli da se spasu uz pomoć poznanika Muslimana. Od tada više niko nije išao u Krupu, »front« je opet uspostavljen, mada drukčiji od onog iz prvih dana ustanka.[68]

Sa područja Rujiške i okolnih sela jedna grupa ljudi išla je u Bosanski Novi, i u Rudice, gdje je ponovo uspostavljena ustaška opština. Na nekim kućama izvješene su bijele zastave. Zbog tog čina predaje grupa boraca-ustanika s tog područja uhapsila je nekolicinu tih seljaka i tražila da se strijeljaju zbog izdaje. Zahvaljujući Milanu Ličini, jednom od vodećih ljudi među ovim ustanicima, se-

66) Zbog manje-više sličnog sastava stanovništva, njegovih socijalnih, ekonomskih, istorijskih i drugih karakteristika, skoro istovjetna situacija bila je i u nekim kozarskim srezovima.
67) Podaci iz navedenih članaka Milančića Miljevića, Stojana Makića, Rade Brkića, i drugih, objavljeni u spomenutim žbornicima sjećanja NOB.
68) Stojan Jež, Petar Bokan i dr. (kazivanje autoru).

ljaci nisu drastično kažnjeni. Bili su to uglavnom ugledni seljaci, pošteni, mada kolebljivi. Ličina im je strpljivo objasnio da je to što rade ravno izdaji, i ako nastave da tako rade, da će biti najstrože kažnjeni. »... Taj gest Milana Ličine pokazao se veoma promišljenim, i imao je vrlo pozitivan uticaj. Poslije kratkog vremena, svi ovi seljaci postali su pristalice narodnooslobodilačke borbe, a neki od njih i istaknuti članovi narodne vlasti na terenu«.[69]

Valjda zbog prisutnosti domobranske komande i pacifikacije, u to vrijeme nijedan seljak koji bi sišao u Sanski Most nije ubijen. Ovim se htjelo pokazati ostalim seljacima i ustanicima da se nemaju čega bojati, i da treba da se predaju. Htjeli su tako da umire stanovništvo i uguše ustanak.

Međutim, i pored svih novih nastojanja domobranskih komandi, mjere pacifikacije nisu postigle željeni cilj. Narod im više nije mogao vjerovati, jer su u sjećanju ljudi bile vrlo žive slike ustaških zločina.

Otuda u izvještaju zapovjednika oružničkog voda iz Sanskog Mosta od 21. avgusta 1941. godine piše slijedeće:

»... Seljaci sa područja ove postaje (Lušci Palanke, napomena BB), i to oni sa sela: Majkić Japre, Miljevci, Lušci Palanka, Tuk Bobija i Jelašinovci, još uvijek se nalaze u šumi planine Grmeč i na poziv vlasti neće da se vrate svojim kućama. Dne 8. o. m. kada sam sa odredom vojnika, oružnika i ustaša upao u Lušci Palanku pitao sam nekoliko žena koje sam zatekao u selu o razlogu zašto se seljaci neće da vraćaju svojim kućama, te mi je rečeno da oni u našu vlast nemaju povjerenja, već da oni slušaju svoje vođe koji se sa njima nalaze u šumi. Od strane vlasti ovi se seljaci stalno pozivaju da se vrate svojim kućama, ali je to do sada sve bez uspjeha.. .«[70]

3. *Stanje na okupiranom području od avgusta do decembra 1941.*

Uporedo sa vojnim akcijama protiv ustanika, ustaše su majstorski širili lažnu propagandu koju su nazivali »promidžbom«. Uskoro je taj izraz kod naroda postao sinonim za laž. Istoga dana kada je izdata privremena naredba o prestanku masovnog ubijanja Srba, 6. avgusta, ustaška propaganda (promidžba) počela je da štampa i širi letke s pozivom na predaju, uz prijetnje u slučaju da se po naredbi ne postupi. Prijetnje su se redale jedna za drugom, ali bez uspjeha. Tako je bilo i sa proglasom od 31. avgusta 1941, iz kojeg se vidi potpuna zaslijepljenost ustaških zločinaca. U cjelini ga donosimo:

»Srbi, pravoslavci i ostali!

KOCKA JE PALA!

Nakon stoljetnih borbi uspjelo je Hrvatskom narodu izvojevati svoju potpunu nezavisnost.

Tu slobodu postigao je Hrvatski ustaški narod zaslugom svoga *Idola* i Vođe *Poglavnika dr. Ante Pavelića* te saveznika i njihovih velikih *voda Hitlera i Musolinija*.

Očajnici, propali srpski generali i četničke gnjide, koji su Vas pravoslavce doveli u to Vaše bezizlazno stanje pokušavaju, da među Vama naprave zabunu i da Vas pred sobom guraju u sigurnu smrt. Na Vama leži, da li želite živjeti ili mrijeti, jer Hrvatski narod neda nikome, da mu dira u njegovu djedovinu, što mu ostaviše Tomislav, Krešimir, Svačić, Zrinski, Kvaternik i Otac domovine Ante Starčević. Kao pripadnici zapadne kulture želimo pokušati, da Vas dovedemo k razumu i stavljamo Vam zadnji *Uslov:*

Bezuslovnu predaju oružja i municije te prokazivanje propalih srpskih generala, časnika, četnika i četničkih vođa, koje ste do sada hranili i branili

ROK IZVRŠENJA 1. RUJNA
12 SATI U PODNE

69) Rade Erceg, n. Cl., str. 674.
70) Arhiv VII, fond NDH, k. 152-2, br. reg. 25/2-2.

Primite li naš ultimatum do toga roka, dajemo našu svetu Ustašku riječ, da ćemo Vam poštediti kako život tako i imanje te miran boravak u obiteljskoj kući; naprotiv kunemo se, da će vas nestati do zadnjega i vašeg sjemena sa Hrvatske grude. Birajte jedno ili drugo, ier vrijeme prolazi. Ustaše su spremne da tu zamisao izvrše za dobro Poglavnika i Hrvatske domovine.
DANO U GLAVNOM USTAŠKOM STOŽERU U BANJA LUCI

31. kolovoza 1941. g. GLAVAR USTAŠKI PUKOVNIK
Franjo Lukac, v.r.«[71]

Ustaše su uporno tvrdili da ustanak vode »srpski generali i častnici« (oficiri), iako među ustanicima na području Bosanske krajine nije bilo ni jednog generala niti višeg oficira bivše Jugoslovenske vojske, a rijetko koji od oficira nižeg ranga da je imao značajniju ulogu, pošto ovdje pobunjeni seljaci i radnici nisu rado primali bivše oficire na rukovodeće dužnosti u ustaničkim jedinicama,[72] čak ni rezervne (slučaj sa Lazom Tešanovićem u krupskom srezu, Ljubom Lajićem na japranskom sektoru i dr.)[73]

Međutim, ni ovaj ultimatum od 31. avgusta nije imao odjeka u ovom dijelu Bosanske krajine. Takav rezultat ustaške propagande, kao i neuspjesi u borbama protiv ustanika, počeli su uvjeravati stanovništvo koje je živjelo na okupiranoj teritoriji pod ustaškom vlašću, daje ta vlast bespomoćna. Istovremeno se sve značajnije oglašavala propaganda ustanika, partizana, koji su počeli pisati i umnožavati letke i poruke Muslimanima i Hrvatima, seljacima i domobranima. Tu, prije svih spadaju tzv. »živi leci« partizanski, kako ih je nazvao Pero Morača, politički komesar Sanske partizanske čete. Riječ je o zarobljenim domobranima koje su partizani oslobađali i puštali kućama na okupiranu teritoriju. Njihova pojava razbijala je ustaške laži da partizani kolju »sve od reda«, a kazivanja oslobođenih domobrana da partizani sude i presuđuju samo onima koji su počinili zločin nad nevinim narodom, bila su veoma ubjedljiva. Isto se odnosi i na civile koje su partizani puštali u okupirane gradove i sela.

Navodeći u svojim lecima uz Srbe i »ostale«, ustaše nisu htjele da navedu da se u ustanku među partizanima nalaze i Hrvati i Muslimani, jer bi to značilo priznavanje pravog karaktera ustanka i borbe, a drugačijeg od onog koji su htjeli da prikažu.

Kao što je već rečeno, sa teritorije koju su oslobodili partizani, iz bojazni od osvete zbog počinjenih ustaških zločina izbjeglo je svo muslimansko i hrvatsko stanovništvo (izuzev jednog dijela sela Potkalinja), u gradove: Bos. Petrovac, Bihać, Bos. Krupu, Bos. Novi, Prijedor, Sanski Most, Ključ, Livno i još neka mjesta. U većini od tih gradova, bilo je po nekoliko hiljada izbjeglica Muslimana i Hrvata. Tako, na primjer, u Bosanskoj Krupi, Otoci i Bužimu bilo je smješteno 2 840 izbjeglih Muslimana iz sela Arapuše (800), Malog Badića (500), Lisnika (60), Turskog Pučenika (50), Muslimanske Jasenice (700), Turskog Dubovika (600), Ostružnice (100), i Lipika (30).[74] U Bihaću se broj izbjeglih muslimanskih i hrvatskih porodica naročito povećao, nakon što su napustili Kulen Vakuf, Orašac, Ćukove, Boričevac i druga sela petrovačkog sreza, i iznosio je oko 6 000. Boravak tolikog broja izbjeglica (nazivanih muhadžeri), tada i tokom rata, stvarao je mnoge probleme vezane za njihov smještaj i, naročito, ishranu. Tako teška situacija u kojoj

71) Zanimljivo je da ustaše u ovom plakatu u početku, dok traže predaju, pišu velikim slovom Vas, Vama, Vaše, a kada prijete, onda malim. Original plakata u arhivu Muzeja Bosanske krajine u Banja Luci.

72) U petrovačkom srezu u borbu su se uključili aktivni kapetan Jovan Jovanović Dronjak i ubrzo napustio borbu (Nijemci ga ubili u četvrtoj ofanzivi), i aktivni poručnik Dušan Roković (prešao u četnike).
Vlado Bajić, Sjećanja na ustanak, Zb. PETROVAC, knj. 2, str. 392-394.

73) Mićo Kolundžija, Stvaranje vodova i četa na krupskom području, isto, str. 127.

74) Arhiv VII, fond NDH, k. 150-a, br. reg. 22/1-2.

su se nalazili muhadžeri, pružala je ustašama mogućnost da upravo među njima vrbuju i prisilno mobilišu mladiće u svoje jedinice.

Zajedno sa izbjeglicama, u gradove su došli i funkcioneri ustaških opština, nekih kotara i kotarskih ispostava i, u gradu, gdje su našli novo utočište, nastavili su da rade najviše u vezi sa smještajem i ishranom izbjeglica sa svoje opštine, ali i mobilizacijom u ustaške i domobranske vojne formacije.

Ustaška vlast na ovom području nastojala je da što više ljudi mobiliše u svoje i domobranske jedinice ili u oružništvo i da ih uključi u borbu protiv ustanika. Dok su iz nekih srezova (na primjer bihaćkog i krupskog) dobar dio mobilisanih regruta ili rezervista pozvanih na »vojnu vježbu« slali u druge krajeve NDH, pojedine jedinice formirali su od ljudstva sa jednog sreza. Tako je, na osnovu zapovijesti Glavnog stožera ministarstva domobranstva od 21. novembra 1941, u Sanskom Mostu formirana jedna bojna sa četiri satnije (oko 700 domobrana), od stanovništva sa sanskog sreza, zbog čega je i dobila naziv - Sanska posadna bojna. Njeni dijelovi bili su locirani u Sanskom Mostu i okolnim selima: Starom Majdanu, Staroj Rijeci, Donjem Kamengradu, Kijevu, Tomini i još nekim selima. Vojne vlasti NDH su, takođe, sa ljudstvom iz ovog područja popunjavale i one jedinice kojima su ustanici-partizani, nanijeli znatne gubitke. Ustaške vlasti su sve domobrane ili oružnike koje bi partizani zarobili pa oslobodili, ponovo naoružavali. Prve godine rata bilo je slučajeva da su se neki domobrani i po nekoliko puta predavali partizanima, pa opet bili mobilisani u domobranstvo. Njihovo svjedočenje o stanju na slobodnoj partizanskoj teritoriji, posebno o postupku prema njima, povoljno je djelovalo na ostale domobrane, tako da su mnogi u narednim borbama sa partizanima samoinicijativno predavali oružje i opremu i odlazili svojim kućama.

Ustaške vlasti su u svim gradovima i selima, koliko je to bilo moguće, naoružavale civile vojničkim puškama (neki su imali samo hladno oružje), određivali ih da čuvaju stražu na prilazima selima i gradovima, slali ih u napade na ustanike i oslobođena srpska sela, neke dragovoljno, druge prisilno.[75]

Oduzimanje imovine od Srba i Jevreja još prvih dana ustaške vladavine, i u njima određivanje tzv. komesara, pretvorilo se u otvorenu pljačku i prisvajanje te imovine. Mnogi su tada imali dvije plate, jednu gdje su do tada radili, a drugu u srpskoj ili jevrejskoj radnji (primjer »komesara« u trgovini Pere Stupara u Bihaću).[76] Ubrzo je pljačkanje srpske i jevrejske imovine dovelo do sukoba među ustašama oko toga kome je šta pripalo. Najoštriji sukob oko podjele opljačkane imovine izbio je u Sanskom Mostu krajem avgusta 1941. između ustaša Muslimana i ustaša Hrvata. Jedna delegacija ustaša Muslimana na čelu sa Himzom Pašićem-Rešićem, poglavarom ustaške opštine Sanski Most, otputovala je 29. avgusta 1941. u Banju Luku i Zagreb sa zahtjevom da se smjeni ustaški logornik Mile Ljevara i zapovjednik mjesta - satnik Mirko Šušmelja. Nakon povratka u Sanski Most, Himzu Pašića-Rešića je 31. avgusta saslušao V. Makar, član ustaškog redarstva iz Banje Luke. Rešić Optužuje »ustaške dužnostnike«, a posebno logornika Ljevara, za najkrupnije pljačke i otimačine srpske i jevrejske imovine, i da se u toj pljački, »... zapostavljao muslimanski stalež u Sanskom Mostu i okolici .. ,«[77]> Međutim, ni do kakve smjene nije došlo.

Početkom prve ratne zime, ekonomska situacija - snabdijevanje stanovništva i brojnih izbjeglica na ustaškoj teritoriji, bila je veoma teška. Zato je Državno ravnateljstvo za prehranu NDH 28. novembra 1941. izdalo okružnicu kojom je od 1. decembra dnevna kvota hrane smanjena na 150 grama hljeba, odnosno, 112 grama brašna. Ova naredba je važila za sve krajeve južno od sjeverne granice ko-

75) Zbornik IV, knj. 1, str. 675.
76) Đuro Vunjak, Sjećanja, str. 18, arhiv autora.
77) Arhiv VII, dok. 32/1-168.

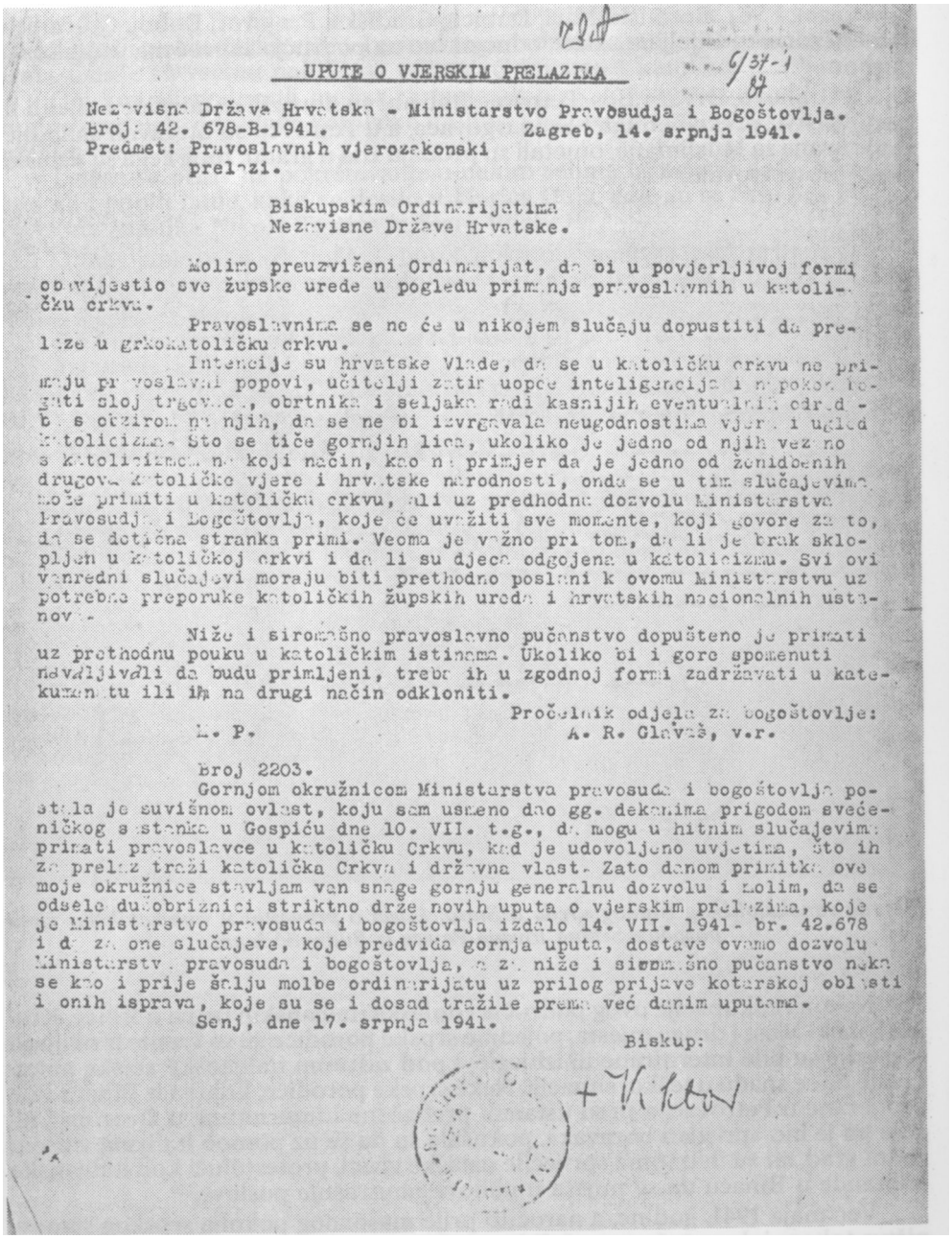

UPUTE O VJERSKIM PRELAZIMA

6/37-1
87

Nezavisne Države Hrvatske - Ministarstvo Pravosudja i Bogoštovlja.
Broj: 42. 678-B-1941. Zagreb, 14. srpnja 1941.
Predmet: Pravoslavnih vjerozakonski prelazi.

Biskupskim Ordinarijatima
Nezavisne Države Hrvatske.

Molimo preuzvišeni Ordinarijat, da bi u povjerljivoj formi obavijestio sve župske urede u pogledu primanja pravoslavnih u katoličku crkvu.

Pravoslavnima se ne će u nikojem slučaju dopustiti da prelaze u grkokatoličku crkvu.

Intencije su hrvatske Vlade, da se u katoličku crkvu ne primaju pravoslavni popovi, učitelji zatim uopće inteligencija i napokon bogati sloj trgovaca, obrtnika i seljaka radi kasnijih eventualnih odredba s obzirom na njih, da se ne bi izvrgavala neugodnostima vjera i ugled katolicizma. Što se tiče gornjih lica, ukoliko je jedno od njih vezano s katolicizmom na koji način, kao na primjer da je jedno od ženidbenih drugova katoličke vjere i hrvatske narodnosti, onda se u tim slučajevima može primiti u katoličku crkvu, ali uz predhodno dozvolu Ministarstva Pravosudja i Bogoštovlja, koje će uvažiti sve momente, koji govore za to, da se dotična stranka primi. Veoma je važno pri tom, da li je brak sklopljen u katoličkoj crkvi i da li su djeca odgojena u katolicizmu. Svi ovi vanredni slučajevi moraju biti prethodno poslani k ovomu Ministarstvu uz potrebna preporuke katoličkih župskih ureda i hrvatskih nacionalnih ustanova.

Niže i siromašno pravoslavno pučanstvo dopušteno je primati uz prethodnu pouku u katoličkim istinama. Ukoliko bi i gore spomenuti navaljivali da budu primljeni, trebat ih u zgodnoj formi zadržavati u katekumenatu ili ih na drugi način odkloniti.

Pročelnik odjela za bogoštovlje:
L. P. A. R. Glavaš, v.r.

Broj 2203.

Gornjom okružnicom Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja postala je suvišnom ovlast, koju sam usmeno dao gg. dekanima prigodom svećeničkog sastanka u Gospiću dne 10. VII. t.g., da mogu u hitnim slučajevima primati pravoslavce u katoličku Crkvu, kad je udovoljeno uvjetima, što ih za prelaz traži katolička Crkva i državna vlast. Zato danom primitka ove moje okružnice stavljam van snage gornju generalnu dozvolu i molim, da se odsele dušobriznici striktno drže novih uputa o vjerskim prelazima, koje je Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja izdalo 14. VII. 1941. br. 42.678 i da za one slučajeve, koje predviđa gornja uputa, dostave ovomu dozvolu Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, a za niže i siromašno pučanstvo neka se kao i prije šalju molbe ordinarijatu uz prilog prijave kotarskoj oblasti i onih isprava, koje su se i dosad tražile prema već danim uputama.

Senj, dne 17. srpnja 1941.

Biskup:
+ Viktor

Povjerljiv akt Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja NDH od 14. jula 1941. godine s uputstvom kojeg se kutolički sveštenici treba da drže prilikom primanja Srba u katoličku vjeru

tara Cazin, Dvor, Bosanski Novi, Dubica, Gradiška, Prnjavor, Doboj, Gračanica, Tuzla, Zvornik i Bijeljina, znači, odnosila se na područja zahvaćena ustankom i borbom.[78']

U Grahovo, Drvar i Bos. Petrovac Italijani su dovozili namirnice i dijelili ih stanovništvu preko četnika i Srba trgovaca, a u Petrovcu su otežavali snabdijevanje hrane za Muslimane, ometali su prodaju žita u gradu, zbog čega su ustaške vlasti protestvovale.[79']

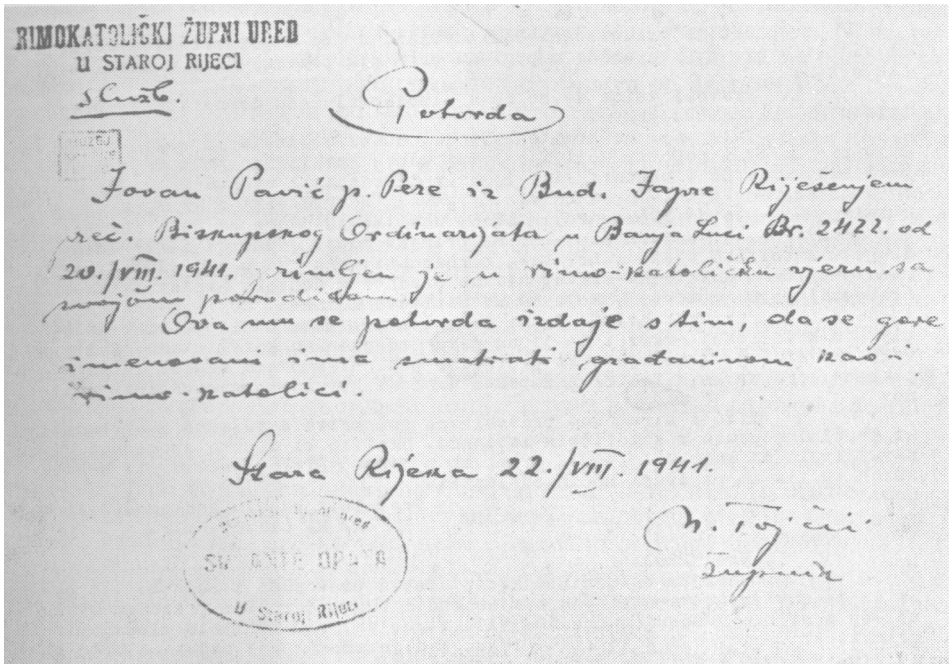
RIMOKATOLIČKI ŽUPNI URED
U STAROJ RIJECI

Potvrda

Jovan Pavić zv. Pere iz Bud. Japre Rješenjem
preč. Biskupskog Ordinarijata u Banja Luci Br. 2422. od
20./VIII. 1941. primljen je u rimo-katoličku vjeru. Za
svojom porodicom
Ova mu se potvrda izdaje s tim, da se gore
imenovani ima smatrati građaninom rim.
kat.

Stara Rijeka 22./VIII. 1941.

Župnik

U Staroj Rijeci

Potvrda rimokatoličkog župnog ureda u Staroj Rijeci o primanju u rimokatoličku vjeru porodice Srbina Jovana Pavića iz Budimlić Japre

Nakon reokupacije ovog područja i dolaska italijanskih trupa u Bihać, Krupu, Sanski Most i druga mjesta, pojedine srpske porodice su se vratile iz okolnih sela gdje su bile internirane ili izbjegle, i pod zaštitom italijanske vojske pokušavale da se snađu u teškoj situaciji. Neke srpske porodice, koje su iz Bihaća bile protjerane u Petrovac, a pred ustanak prebačene i internirane u Dvor na Uni, gdje im je bio »prisilan boravak«, pokušale su da se uz pomoć Italijana vrate u rodni grad, ali su ih u tome spriječile ustaške vlasti, protestujući kod italijanske komande u Bihaću da se miješa u njihove unutrašnje poslove.[80']

Već maja 1941. godine, a naročito prije masovnog pokolja srpskog stanovništva tokom jula, ustaše su počeli javno da prijete Srbima kako će ih poubijati, iseliti ili prevesti na katoličku vjeru, da im nema opstanka u njihovoj Nezavisnoj

78) Arhiv Hrvatske, Zgb., Fond Min. za obrt, veleobrt i trgovinu NDH, fasc. 113, br. 379/41.
79) Dr D. Lukač, n. dj„ str. 280-281.
80) Dopis Velike župe Krbava i Psat u Bihaću od 18. okt. 1981. zapovjedništvu talijanskih trupa u Bihaću, regionalni muzej u Bihaću, arhiv, m. f. 155/388.

Državi Hrvatskoj. Da bi se spasili mnogi su (pojedinci ili čitave porodice) do ustanka prešli na katoličku vjeru. I pored toga, u danima masovnog hapšenja i ubijanja, ustaše su većinu pobile, ne priznajući im status katolika.

Oni koji su podnosili molbu za prelazak na katoličanstvo, morali su prethodno da nauče određene katoličke molitve i način krštenja, pa su tek tada primani u novu vjeru.

Ustaše su poziv na pokrštavanje u nekim selima iskoristili da bi lakše pohvatali i pobili ljude, kako se desilo u Marića Gaju, gdje su se Srbi bili okupili na poziv župnika Nikole Tojčića iz Stare Rijeke.[81]

Obnavljanje ustaških zločina i pored pokatoličenja, dovodilo je ljude do očajanja. Ipak se nastavilo sa agitacijom, pozivima i pritiscima za prelazak na katoličku vjeru.

Svi koji su prešli na katoličku vjeru dobili su »Potvrdu« od rimokatoličkog župnog ureda, kojom se potvrđuje da je (slijedi ime i prezime) primljen u rimokatoličku vjeru, i da se »... ima smatrati građaninom kao i rimokatolici«.[82]

Ne zna se za pokušaje da se na ovom području Srbi prevedu na islam, iako je u susjednim krajevima takvih pokušaja bilo.

Da je prelazak Srba na katoličku vjeru bio iznuđen strahom od smrti i predstavljao pokušaj spasavanja gologživota, govori i to što nije poznato da je neko od pokrštenih ostao u novoj vjeri. Jačanjem narodnooslobodilačke borbe i širenjem slobodne teritorije u Bosanskoj krajini, svi su napustili nametnutu vjeru, odlučno se uključujući u borbu protiv ustaša.

81) M. Inđić, n. čl, str. 486.
82) Potvrda o prelasku Jovana Pavića iz Budimlić-Japre na katoličku vjeru, (Original u Arhivu Regionalnog muzeja, Bihać, inv. br. 227).

VI *Organizovanje većih taktičkih jedinica*

1. Prva brigada nacionalnooslobodilačkih gerilskih (partizanskih) odreda za Bosnu i Liku

Uspješan početak ustanka u Drvaru i okolini prirodno je doveo do toga da je Drvar postao centar cjelokupne oslobođene teritorije u ovom dijelu Bosanske krajine, Like i sjevernog dijela Kninske krajine. Ustanici iz okolnih, pa čak i iz udaljenijih krajeva, obraćali su se rukovodstvu u Drvaru radi savjeta i uputstava za dalje razvijanje i jačanje ustanka i ustaničkih jedinica. U Drvaru je odmah organizovana vojna bolnica (u postojećoj civilnoj), pa su u nju stizali ranjenici i iz udaljenijih krajeva. Ubrzo je počeo da izlazi list »Gerilac«, pošto su i ustanici i narod na slobodnoj teritoriji bili željni informacija o situaciji kod nas i u svijetu.[1]

Međutim, započetom borbom rukovodio je Sreski štab gerilskih odreda Bosansko Grahovo koji, prirodno, nije mogao da rukovodi i brojnim ustaničkim jedinicama sa ovog područja. Sredinom avgusta u Drvarje došao Marko Orešković-Krntija, član CK KPJ, na čiji prijedlog je izvršena reorganizacija ustaničkih jedinica, a 16. avgusta 1941. naredbom je formirana BRIGADA ZA OSLOBOĐENE KRAJEVE BOSNE I LIKE.[2] Kasnije njen naziv glasi: Prva brigada za Zapadnu Bosnu i Liku, Brigada nacionalno-oslobodilačkih gerilskih odreda, a od početka septembra 1941. godine umjesto riječi »gerilskih«, u nazivu piše - »partizanskih«.

Naredbom od 16. avgusta 1941. određeno je »... da se na cijelom teritoriju Bosne i Like, koji je oslobođen od okupatora i njihovih plaćenika, zavede jedinstvena i jednoobrazna komanda«. Zatim:

»... da svi gerilski odredi budu povezani na pojedinim sektorima, tako da sačinjavaju jednu cjelinu. Na primjer, pristupa se formiranju bataljona gerilskih odreda, potpuno na vojničkim principima za taj sektor«.[3] Određeno je da na čelu bataljona bude Stab u sastavu: komandant, operativni oficir i politički sekretar (komesar). Už ovu naredbu, svakom sektoru na oslobođenoj teritoriji priložena su uputstva šta treba da se formira, uz napomenu da će Stab brigade naknadno dati saglasnost na imenovanje članova štaba bataljona. Komandant Brigade postao je Ljubo Babić, do tada komandant Štaba gerilskih odreda sreza Bo-

1) Miljenko Cvitković, zamjenik komandanta Štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu, u izvještaju Štabu NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, pisanom u srednjoj Bosni poslije 20. septembra 1941, između ostalog, navodi za Drvarsku brigadu slijedeće: »... Jedan od najvećih uspjeha je povezivanje mnoštva manjih odreda i organizacija istih u vojne jedinice, čete i bataljone, koje su manje ili više povezane sa Štabom brigade i priznaju isti kao rukovodeće tijelo svih tih frontova...« (Zbornik IV, knj. 1, str. 490).
2) Zbornik V, knj. 1, str. 36.
3) Isto.

sansko Grahovo, dok je dužnost političkog komesara prvih dana septembra preuzeo Velimir Stojnić, a neposredno potom, na dužnosti savjetnika u Štabu našao se Košta Nad, kapetan španske republikanske vojske, koji je u ovaj kraj stigao preko Zagreba iz Njemačke, odnosno, Francuske. Sjedište Štaba bilo je u Drvaru, zbog čega je Brigada najčešće nazivana »Drvarska brigada«.

Ljubo Babić, komandant prve brigade nacionalno-oslobodilačkih gerilskih (partizanskih) odreda za Bosnu i Liku, potom prvi komandant Prvog KNOP odreda

Iz izvještaja komandanta Brigade Ljube Babića upućenog Đuri Pucaru Starom 2. septembra 1941, vidi se da je tih dana Brigada imala preko 4 000 vojničkih pušaka, oko dvije stotine automatskog oružja, jedan top od 100 mm i dovoljno municije za sva oružja,[4] ima 8 bataljona i jedan polubataljon, i to: Prvi bataljon, »Sloboda« - na frontu prema Petrovcu, Drugi bataljon - na frontu prema Kulen-Vakufu, Treći bataljon - kod Donjeg Lapca u Lici, Četvrti bataljon - prema ličkoj pruzi (Gračac - Zrmanja), Peti bataljon - u Kninskoj krajini, Šesti bataljon - Dinarski front (na planini Dinari), Sedmi bataljon - Grahovski front (od Risovca do Uništa), Osmi bataljon - Glamočki front, i Polu bataljon - Livanjski front (od Uništa do Staretine).

Međutim, iako ih komandant nije unio u ovaj spisak, toj Brigadi su pripadale i slijedeće ustaničke jedinice: Ribnički bataljon - u području Ribnika kod Ključa, Risovački bataljon - u području Oraškog Brda, Narodna vojska Pliva - u području Plive i Janja, i Komanda gerilskih odreda Krupa-Sana - u prostoru sjeverno i istočno od Grmeč-planine.

Naime, Štab Drvarske brigade je Ribničkom bataljonu slao naredbe za određene akcije, poslao mu je svog predstavnika na dužnost operativnog oficira - inspektora, slao propagandni materijal, a Štab Ribničkog bataljona je redovno kao viši štab izvještavao Štab Brigade.

Risovački bataljon je samoinicijativno nastao na području Oraškog Brda. Iz tri sačuvana dopisa ovog Štaba, i iz dva dopisa Štaba Brigade upućenog tom bataljonu, vidi se da je Štab Brigade priznavao ovaj Štab bataljona kao i sve ostale.

I »Narodna vojska Pliva«, kako sebe u pismu od 11. septembra 1941. upućenom Štabu Drvarske brigade tada nazivaju ustanici Janja i Pljeve, šalje izvještaj o izvršenim akcijama, obavještava o izmjenama u rukovodstvu i gdje im se nalazi front i *traži da predstavnik Štaba Brigade dode i izvrši pregled njihovih odreda.* Tek formiranjem Treće krajiške brigade sredinom oktobra 1941. godine, o čemu će biti naknadno riječi, »Narodna vojska Pliva« formiraće bataljon koji će ući u sastav Treće krajiške brigade, a krajem oktobra iste godine u sastav Trećeg krajiškog NOP odreda.[5]

Komanda gerilskih (partizanskih) odreda Krupa - Sana samostalno je djelovala i imala 24 gerilska odreda. I ona je od Štaba Brigade dobila uputstva za or-

4) Zbornik IV, knj. 1, str. 170.
5) Isto, str. 170, 253, 259, 260, 288, 350 i 428.

ganizovanje gerilskih odreda i komande, tekst zakletve i niz drugih sugestija. Sredinom oktobra 1941. godine reorganizovana je u Četvrti bataljon Slobode Prve brigade narodnooslobodilačkih partizanskih odreda.

Organizovanje jedinica Prve brigade trajalo je tokom avgusta, septembra i do sredine oktobra 1941. godine, dakle, čitavo vrijeme njenog postojanja i djelovanja. Iz sačuvanih dokumenata i napisa, moguće je dati neke podatke o svakom od ovih krajiških bataljona.

Prvi bataljon Slobode, Oštrelj, formiran 20. avgusta 1941. godine,[6] komandant Milutin Morača, politički komesar Nikola Kotle, pa Ilija Došen, operativni oficir Slavko Rodić. Bataljon su 12. oktobra 1941. sačinjavali slijedeći odredi:[7]

1. odred Munja, na sektoru Oštrelj - Drvar, naoružan sa 30 pušaka, 2 mitraljeza i 1 puškomitraljezom, i sa odgovarajućim brojem boraca;

2. odred, prema Kulen Vakufu, imao 64 pušake, 1 mitraljez i 2 puškomitraljeza;

3. odred, na sektoru Jasikovac - Kozila - Drinić, imao 30 pušaka, 1 mitraljez i 2 puškomitraljeza (i u rezervi 20 pušaka i mitraljez);

4. odred, »Volga«, na sektoru Bravski Vaganac - Bravsko, imao 40 pušaka;

5. odred, na sektoru Skakavac — Suvaja - Vodenica - Krnjeuša - Smoljana, imao oko 100 pušaka i 3 puškomitraljeza;

6. odred, na pruzi Sana-Grmeč, imao 25 pušaka i jedan puškomitraljez, i

Vrtočki odred, djelovao oko Vrtoča, imao 79 pušaka, 1 mitraljez i 4 puškomitraljeza.

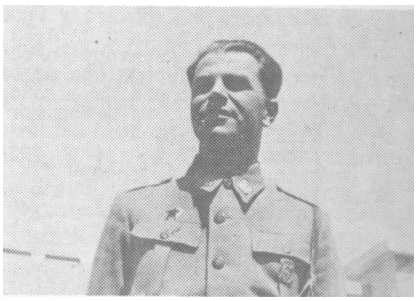

Velimir Veljo Stojnić, politički komesar Prve brigade nacionalno-oslobodilačkih gerilskih (partizanskih) odreda i potom prvi politički komesar I. KNOP odreda

Drugi bataljon, nalazio se na položajima oko Kulen Vakufa: komandant bataljona Mihajlo Pilipović Maćuka, a nakon njegove pogibije 6. septembra 1941. godine, tu dužnost preuzeo je Pero J. Đilas. Politički sekretar (komesar) bio je Sveto Medić, a zamjenik komandanta Đorđe Pilipović. Septembra-oktobra 1941. godine Bataljon su sačinjavali:[8] Cvjetnička četa, imala 100 pušaka, 1 mitraljez i 6 puškomitraljeza; Boboljuska četa (i za Očigrije), Odred Čovka, Osredački vod, Beglučki vod i još neke jedinice. Polovinom septembra 1941. godine Slavko Rodić je bio u ovom bataljonu radi sređivanja njegovih jedinica. Poslije 9. septembra, kada se u Lici formira posebna brigada, ovaj bataljon se naziva *Bosanski bataljoni*

Treći bataljon, na sektoru Donji Lapac, komandant Stojan Matić, politički komesar Gojko Polovina.

Četvrti bataljon, na sektoru Gračac - Zrmanja

Treći i *Četvrti bataljon* su prvom polovinom septembra izdvojeni u novoformiranu Brigadu za Liku.

Peti bataljon, nalazio se na sektoru Kninske krajine, odnosno, pokrivao je područje Trubara, Tiškovca, Strmice, Golubića i Plavna, s tim što su se u njega

6) Prva naredba br. 1. o formiranju ovog bataljona je od 20. 8. 1941. (Zbornik IV, knj. 1, str. 59-63).
7) Isto knj., 2, str. 83-84.
8) Djelimičan sastav ovog bataljona dat je na osnovu članaka-sjećanja objavljenih u zbornicima Petrovac u NOB, i Drvar 1941-1945. godine.
9) Poznat je samo jedan dopis Štaba Drvarske brigade Štabu 2. bataljona - Kulen Vakuf. (Zbornik IV, knj. 1, str. 326.)

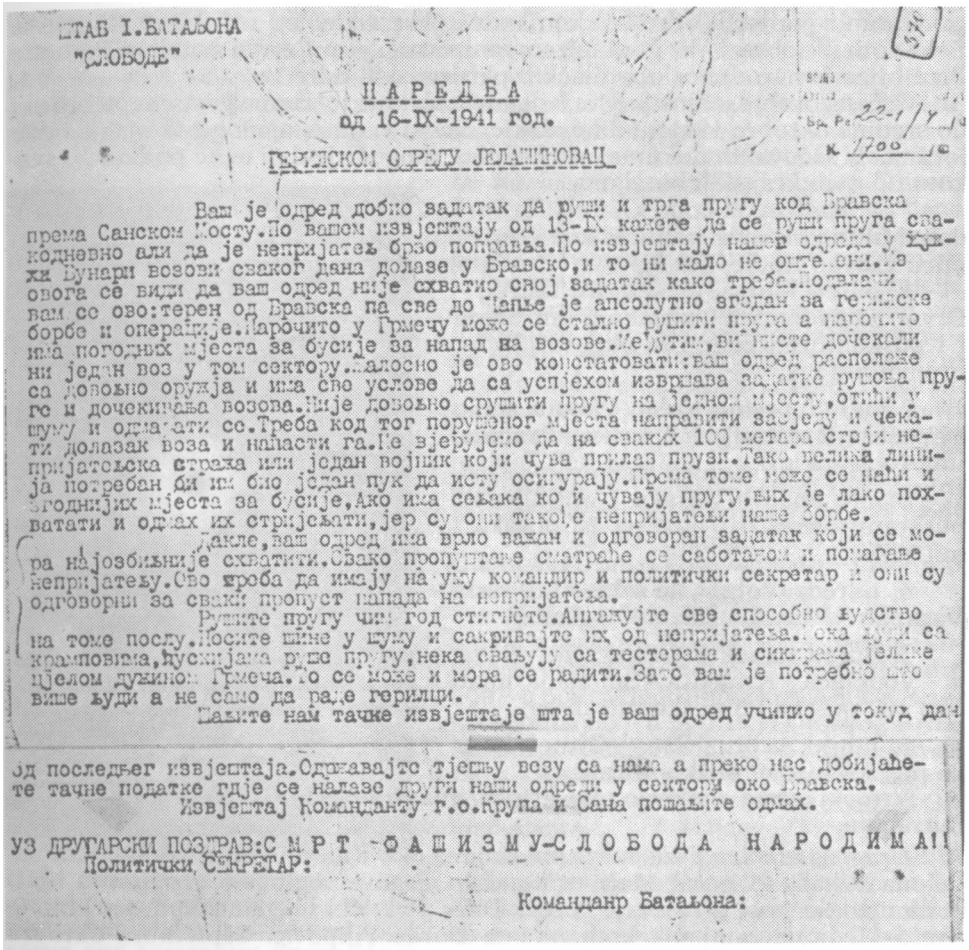

ШТАБ I.БАТАЉОНА
"СЛОБОДЕ"

НАРЕДБА
од 16-IX-1941 год.

ГЕРИЛСКОМ ОДРЕДУ ЈЕЛАШИНОВАЦ

Ваш је одред добио задатак да руши и трга пругу код Бравска
према Санском Мосту.По вашем извјештају од 13-IX кажете да се руши пруга сва-
кодневно али да је непријатељ брзо поправља.По извјештају нашег одреда у Бу-
ни Бунари возови сваког дана долазе у Бравско,и то ни мало не оштећени.Из
овога се види да ваш одред није схватио свој задатак како треба.Подвлачи
вам се ово:терен од Бравска па све до Чапље је апсолутно згодан за герилске
борбе и операције.Нарочито у Грмечу може се стално рушити пруга а нарочито
има погодних мјеста за бусије за напад на возове.Међутим,ви нисте дочекали
ни један воз у том сектору.Жалосно је ово констатовати:ваш одред располаже
са довољно оружја и има све услове да са успјехом извршава задатке рушења пру-
ге и дочекивања возова.Није довољно срушити пругу на једном мјесту,отићи у
шуму и одмарати се.Треба код тог порушеног мјеста направити засједу и чека-
ти долазак воза и напасти га.Не вјерујемо да на сваких 100 метара стоји не-
пријатељска стража или један војник који чува прилаз прузи.Тако велика лини-
ја потребан би им био један пук да исту осигурају.Према томе може се наћи и
згоднијих мјеста за бусије,Ако има сељака ко и чувају пругу,њих је лако пох-
ватати и одмах их стријељати,јер су они такође непријатељи наше борбе.
Дакле,ваш одред има врло важан и одговоран задатак који се мо-
ра најозбиљније схватити.Свако пропуштање сматраће се саботажом и помагање
непријатељу.Ово треба да имају на уму командир и политички секретар и они су
одговорни за сваки пропуст напада на непријатеља.
Рушите пругу чим год стигнете.Ангажујте све способно људство
на томе послу.Носите шине у шуму и сакривајте их од непријатеља.Нека људи са
крамповима,ћускијама руше пругу,нека свађују са тестерама и сикирама јелике
цјелом дужином Грмеча.То се може и мора се радити.Зато вам је потребно што
више људи а не само да раде герилци.
Шаљите нам тачне извјештаје шта је ваш одред учинио у токуљ дан
од последњег извјештаја.Одржавајте тјешњу везу са нама а преко нас добијаће-
те тачне податке гдје се налазе други наши одреди у сектору око Бравска.
Извјештај Команданту г.о.Крупа и Сана пошаљите одмах.

УЗ ДРУГАРСКИ ПОЗДРАВ:СМРТ ФАШИЗМУ-СЛОБОДА НАРОДИМА!!
Политички СЕКРЕТАР:

Командант Батаљона:

Naredba štaba 1. bataljona »Slobode« Drvarske brigade od 16. sept. 1941. - Gerilskom odredu Jelašinovci

uključili i borci Resanovaca. Nakon pregovora između Ljube Babiča, komandanta Štaba gerilskih odreda sreza Bosansko Grahovo i okolina, sjedne strane, ij>opa Đujića i Živka Brkoviča, s druge strane, štab ovog bataljona je dobio naziv *Stab gerilsko-četničkih odreda u Golubiću.* Za komandanta je određen pop Momčilo Đujič, za političkog sekretara (komesara) Pero Boltić, radnik iz Trubara, član KPJ, za operativnog oficira Zivko Brković, i za zamjenika operativnog oficira Pajo Kurbalija. Bataljon su sačinjavali: Ceta Peći, Ceta Zebe, Četa Resanovaca (sve tri formirane pred sam ustanak), zatim, čete formirane prvih dana ustanka u selima: Gornji Tiškovac, Donji Tiškovac, Vidovići, Pečenaci i Grahovo, Isjek, Radlovići, Maleševci, Marinkovci, Obijaj, Kesići, Luke i Ugarke (na području grahovske opštine), i Plavanjska četa, Kaldrmsko-zavlački odred i još neke jedinice.[10]

10) Podaci o ovom bataljonu su iz članaka u zbornicima Bosansko Grahovo u NOR, i Drvar j 1941-1945, pošto nema sačuvanih dokumenata.

Šesti bataljon, nalazio se na Dinarskom frontu, nazvan *Bataljon »Starac Vujadin«* - za Peulje, Grkovce, Kazance, Crni Lug, Sajkoviće i druga sela na tom sektoru. Imao je 1 100 ljudi.[11] Zapravo, riječ je o Livanjskom frontu i snagama sa toga sektora. Komandant bataljona bio je Marko Mrvić, zamjenik Cvijo Oreščić, a od 13. sept. komandant Cvijo Oreščić, a zamjenik Marko Mihailović. Još 16. avgusta 1941. formiran je ovaj bataljon pod nazivom »Starac Vujadin«, čiji je Štab komandovao čitavim sektorom fronta prema Livnu.

Na desnom krilu ovog fronta, prema Rujanima, bile su slijedeće ustaničke jedinice: prva ustanička četa Peulja, i čete sela: Crni Lug, Jaruge, Kazanci, Sajkovići, Gubina, Prova i Čaprazlije. *Na lijevom sektoru* fronta prema Čelebiću bile su ustaničke čete Grkovci, Nuglašica, Bastasi, Bogdaši, Vrbica, Bojmunt i Radanovci.

Sedmi bataljon, držao je Grahovski front od Risovca do Uništa (na Dinari), formiran početkom avgusta 1941. godine,[12] sa komandantom bataljona Branom Bogunovićem. Bataljon je rasformiran nakon prodora Italijana 8. septembra 1941., a od dijela boraca formiran je novi, manji bataljon od 200 do 300 boraca, sa komandantom Vojom Todorovićem, španskim borcem, zamjenikom komandanta Branom Bogunovićem. U sastavu bataljona bila je Druga ustanička četa Peulja, i još neke ustaničke čete sa područja opštine Bosansko Grahovo. Međutim, prodorom Italijana 10. septembra 1941. bataljon je prestao da postoji.

Osmi bataljon, držao je Glamočki front, nazvan *Bataljon »Budućnost«.*[13] Komandant bataljona bio je Duško Jović, pa Jozo Vukićević, politički komesar Miloš Polič, pa Šaćir Maslić, od 12. IX 1941. godine Obrad Banjac, i od oktobra 1941. godine Jovo Kecman. Kraće vrijeme u Bataljonu je kao operativni oficir Vojo Todorović, španski borac. U ovom Bataljonu, samo sa područja opštine Prekaja, bilo je preko 400 dobro naoružanih boraca. Prodorom Italijana na ovaj sektor 25. septembra 1941. Bataljon se raspršio. Međutim, znatan broj boraca ostao je u svojim četama, pa su poslije savjetovanja u Gerzovu 10. decembra 1941. ušli u sastav Trećeg KNOP odreda.

Ribnički bataljon »Soko«, nalazio se na području prema Ključu i Sitnici. Njegov štab je najprije imao naziv Štab gerilskih odreda Ribnik, potom Štab partizanskih odreda Ribnik, a od 17. oktobra 1941. godine Štab partizanskih odreda »Soko«, odnosno, skraćeno, Bataljon »Soko«.[14] Komandant Bataljona bio je Dmitar Kovačević, zamjenik komandanta Jovo Marković, inspektor Mile Pantos, i od sredine oktobra 1941. godine politički komesar Gojko Zajelac, učitelj. Bataljon je do kraja oktobra bio u sastavu Prve brigade, kada je ušao u sastav Trećeg KNOP odreda. Dok je bio u sastavu Prve brigade, Bataljon »Soko« je imao ove jedinice: Crkvenska četa, 80 boraca, 41 puška; Ribnička četa, 75 boraca, 35 pušaka; Busijanska četa, 70 boraca, 32 puške; Donjovrbljanska četa, 75 boraca, 30 pušaka; Gornjovrbljanska četa, 60 boraca, 25 pušaka; Slatinska četa, 45 boraca, 18 pušaka, i Sokolovačka četa, formirana početkom septembra.

Bataljon za Risovac, u Oraškom Brdu, čiji je štab nazivan Štab gerilskih odreda Oraško Brdo, bio je u formiranju početkom septembra, i tada je imao samo komesara Milana Mišu Puhaču, inicijatora za formiranje ovog Bataljona. U sa-

11) Tekst o ovom bataljonu rađen je na osnovu nekoliko sačuvanih dokumenata objavljenih u Zborniku IV, knj. 1. i 2, i članaka-sjećanja u zbornicima BOS. GRAHOVO I DRVAR.

12) Na osnovu članaka-sjećanja objavljenih u zbornicima BOS. GRAHOVO I DRVAR

13) Na osnovu objavljenih dokumenata u Zborniku IV, knj. 1. i 2, kao i na osnovu članaka-sjećanja objavljenih u Zb. DRVAR

14) Prema dokumentima u Zborniku IV, knj. 1. i 2, i nekoliko pronađenih dokumenata (Arhiv VII, fond NOR-a, k. 1701, fas. 5, 19 i 30), kao i na osnovu članaka-sjećanja u Zb. SREZ KLJUČ U NOB, knj. 1.

stavu su mu bili: Odred Vrtoče, Odred Brdo Oraško i Odred Teočak.[15] Pored ova tri odreda, na sektoru ovog Štaba prema Bihaću postojali su još i odredi u selima: Bosanski Doljanik, Lipa, Hrgar, Račić, Dubovsko i Grabež, od čijih je jedinica (izuzev Oraškog Brda), 28. decembra 1941. formirana Bihaćka partizanska četa. Sredinom septembra 1941. godine na ovaj sektor dolazi Slavko Rodić kao delegat Štaba Drvarske brigade, i objedinjuje aktivnost svih ovih odreda.[16]

Stab gerilskih (partizanskih) odreda Krupa - Sana, tako de je bio u sastavu Drvarske brigade, ali će o njegovom formiranju i sastavu jedinica biti posebno riječi.

Kao što se vidi, pojedini bataljoni Drvarske brigade postojali su kratko vrijeme, kao, na primjer, Sedmi bataljon, ili su bili samo na papiru, kao što je slučaj sa Bataljonom Risovac, u Oraškom Brdu. Međutim, i ovdje su, zaista, postojali ustanički odredi (čak 9 na bihaćkom sektoru), ali bez komande koja bi ih objedinjavala i usmjeravala. Dolaskom Slavka Rodića na ovaj sektor sredinom septembra 1941. godine, to ie donekle ostvareno.

Najveći broj ovih odreda i četa Drvarske brigade nije imao političkog komesara, već, najčešće, samo komandira i njegovog zamjenika. Tako je bilo i u nekim štabovima bataljona, odnosno u štabovima gerilskih (partizanskih) odreda.

*

Centralni komitet KP Hrvatske obavijestio je CK KPJ o razvoju ustanka u ovim krajevima i formiranju Brigade za oslobođene krajeve Bosne i Like. Priložio je i naredbu o formiranju ove brigade, koju su potpisali Marko Orešković Krntija, član CK KPJ i, vjerovatno. Ljubo Babić, komandant. Već 4. septembra 1941. godine CK KPJ poslao je Centralnom komitetu KP Hrvatske kritiku zbog formiranja Brigade, držanja frontova i vođenja frontalnih borbi, smatrajući da je sve to preuranjeno.[17] Međutim, sa ovom kritikom drugovi u Drvaru nisu bili upoznati. Vjerovatno da je Marko Orešković-Krntija išao u Drvar drugom polovinom oktobra 1941. godine, da je bio upoznat sa kritikom, kao i sa novom direktivom usvojenom na Savjetovanju u Stolicama, ali su ga četnici, na žalost, ubili 20. oktobra 1941. godine na Očijevu.[18]

Međutim, ostaje činjenica da je Drvarska brigada postojala i vodila borbe puna dva mjeseca, od 16. avgusta do polovine oktobra 1941. godine, da je uspostavila saradnju između jedinica na širokom prostoru, pa se zato njeno postojanje i djelovanje ne može zanemariti. Osim toga, u to vrijeme je formirano još brigada, čak i divizija, o čemu će biti riječi.

2. *Komanda gerilskih (partizanskih) odreda Krupa - Sana*

Ustanak započet kod Drvara 27. jula 1941. širio se kao plima na sve strane. Krupski srez je zahvatio 29. jula, a sanski i novski 30. jula 1941. godine. Tek kada su izvršeni prvi napadi na oružničke postaje i ustaške opštine, došlo je do formiranja prvih ustaničkih jedinica, četa ili vodova. Objedinjavanje komande nad više četa i vodova, tj. dogovaranje istaknutijih ustanika, ostvareno je samo na pojedinim sektorima: prema Bosanskoj Krupi, Budimlić Japri, Sanici, Sanskom Mostu, Rudicama i Novom, mada i tu bez stvarne, jedinstvene komande.

15) Sačuvana su tri dopisa Štaba bataljona upućena Štabu Drvarske brigade i dva dopisa Štaba Drvarske brigade upućena ovom bataljonu. Drugih svjedočenja o postojanju ovog Štaba bataljona nema - (kratko je trajao), iako su odredi ostali u punom sastavu.
16) Savo Popović, n. čl„ str. 817-823.
17) Ovo se može zaključiti iz sadržaja uputstva CK KPJ od 4. septembra 1941. (Zbornik II, str. 14).
18) Zbornik IV, knj. 1, str. 141, napomena 2.; Dr Moni Levi: Tri susreta sa Markom Oreškovićem, Zb. DRVAR, knj. 2, str. 650-661.

Poslije prvih ustaničkih uspjeha, uslijedile su znatne teškoće, pa i raspad mnogih - na brzinu organizovanih ustaničkih četa i vodova. Ostali su samo najodlučniji borci.

Dvadesetak ustanika iz sela između Majkić Japre i Budimlić-Japre, povukli su se 6. avgusta na Suvo Polje pod Grmečom, i dogovorili da formiraju stalni ustanički odred, što su i učinili 8. avgusta 1941. Bio je to prvi ustanički odred formiran nagrmečkom području, koji je imao svoju komandu »Štab ustaničkog odreda Majkić Japra«. Za komandira je izabran Stojan Marjanović Dolinar, za zamjenika komandira Steva Džakula. Nekoliko dana kasnije Stojan Makić, učitelj, određen je za političkog komesara Odreda.[19']

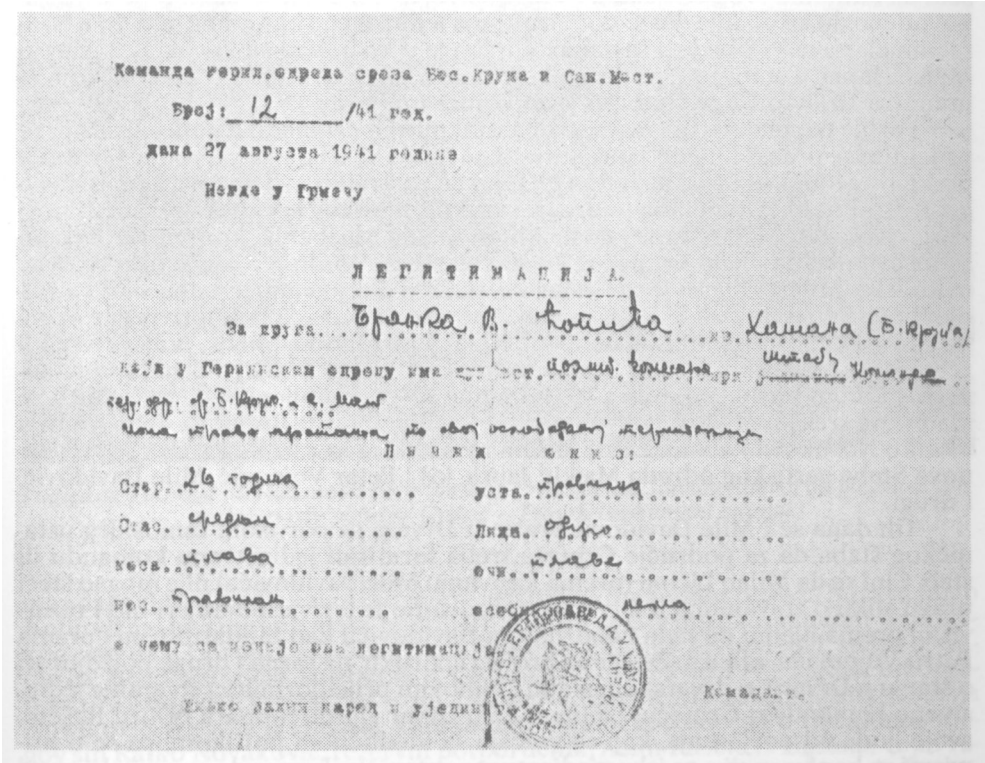

Команда герил.одреда среза Бос.Крупа и Сан.Мост.

Број: 12 /41 год.

дана 27 августа 1941 године

Негде у Грмечу

Л Е Г И Т И М А Ц И Ј А.

Legitimacija Branka V. Čopiča, političkog komesara Komande gerilskih odreda sreza Bos. Krupa i San. Most, od 27. avgusta 1941. godine

Zatim se ukazala potreba za saradnjom sa ustanicima iz susjednih područja, naročito sa Drvarom. U tom cilju je Petar Vojnović poslao u Drvar Milu Davidovića, u Štab gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu, gdje su ga saslušali sa velikim interesovanjem, pošto su to bile prve vijesti o situaciji i borbama u Podgrmeču, i o ljudima koji su na čelu tamošnjih ustanika. Saznali su da je među ustanicima i Branko Ćopić, kojeg su Ljubo Babić, komandant Štaba gerilskih odreda, i još neki drugovi iz Štaba u Drvaru, poznavali iz banjalučke Učiteljske škole. Poručili su Petru Vojnoviću da za područje Grmeča organizuje

19) Stojan Makić, n. čL, str. 730.

jedinstveni štab, uz sugestiju da Branko Ćopić bude politički komesar, a da komandanta i ostale članove izaberu komandiri seoskih ustaničkih jedinica.

Petar Vojnovič, koji je još prilikom formiranja Ustaničkog odreda Majkić Japra dobio zadatak da objedinjuje ustaničke jedinice na području srezova Bosanska Krupa, Bosanski Novi i Sanski Most, po prijemu poruke iz Drvara, još više je prionuo na taj posao, obilazeći mnoga sela i ustaničke jedinice podno planine Grmeč. Ubrzo je u Potkalinju, u kući Aćima Rašete, održan sastanak kojem su prisustvovali predstavnici ustaničkih sela Dubovik, Benakovac, Jasenica, Hašani, Potkalinje i Majkić Japra. Razgovaralo se o organizovanju jedinstvene komande koja bi usmjeravala ustaničku aktivnost, a za članove komande predlagani su Petar Vojnovič, Aćim Rašeta i još neki. Međutim zbog nastojanja svakog sela da nametne svog čovjeka u rukovodstvo, a i pojedinaca da dobiju neku rukovodeću dužnost, nije došlo do formiranja jedinstvene komande, niti do izbora njenih članova.[20]* Slijedeći sastanak održan je u kući Jove Novakovića, lugara u Majkić Japri, u šumi kraj ceste, na kojem se opet diskutovalo o zajedničkoj komandi, a Branko Ćopić izabran je za komesara.[2"]

Poslije napuštanja frontova, grupa istaknutijih ustanika sa područja Rujiške orijentiše se prema Majkić Japri, smještenoj duboko u centru slobodne teritorije pod Grmečom i okuplja se u njoj.[22)] Tako se za kratko vrijeme na okupu našlo dosta istaknutih ustanika sa područja sanskog, novskog i krupskog sreza. Iz novskog sreza su u Majkić Japru došli: Milan Ličina, službenik, komunista, organizator ustanka na dijelu krupskog i novskog sreza; Đorđo Stupar, seoski trgovac iz Rujiške; Milan Milešević, iz Čađavice, svršeni đak Poljoprivredne škole u Banjoj Luci; Stana Stupar, iz Rujiške, takođe svršena učenica Poljoprivredne škole u Banjoj Luci; Đorđe Maran, učitelj iz Kršalja i Dušan Josipović, poljoprivredni referent u Bosanskoj Krupi. Sve su to bili ljudi politički lijevo orijentisani, komunisti ili im bliski, a oktobra 1941. godine svi su primljeni u članstvo KPJ. Sa krupskog sreza u Majkić Japri i obližnjim selima bili su Branko Ćopić, Andrija i Ratko Novaković, Aćim i Đuro Rašeta i još neki, a sa sanskog sreza, pored članova Štaba gerilskog odreda Majkić Japra, još i Petar Vojnović, Mile Davidović, i drugi.

Tih dana se i Mile Davidović vratio iz Drvara sa porukom tamošnjeg ustaničkog štaba da za područje Grmeča treba formirati jedinstvenu komandu ili štab. Cini se da Milan Ličina (prema kazivanju Mile Davidovića) nije mogao steći pravu sliku o zbivanjima u Drvaru, a vjerovatno je u izvjesnoj mjeri bio i rezervisan prema njemu do tada nepoznatom Davidoviću kao žandarmu, pa i prema Petru Vojnoviću, oficiru. Želeći da provjeri poruku, da sazna i druge pojedinosti o stanju u Drvaru, u drvarskom štabu i njihovim prijedlozima za stvaranje jedinstvene komande u Grmeču, Ličina šalje u Drvar Đorđa Stupara i Đuru Rašetu, svoje ljude od povjerenja, koji se vraćaju sa identičnom porukom, pa se u pripremi za konferenciju, za izbor jedinstvene ustaničke komande za sva sela ispod Grmeča, naročito angažuju Ličina i njegova grupa boraca sa područja Rujiške, kao i grupa iz Hašana.

Dvadeset i prvog avgusta 1941. održana je u Suvom Polju (Suhopolji) pod Grmečom, u području sela Majkić Japre, kraj jedne ovčarske kolibe, *»Opšta sjednica predstavnika svih gerilskih odreda«,* na kojoj su se okupili - iz *krupskog sreza:* Dane Babić, kovač iz Gudavca, komandir Gudavačke čete, član KPJ od 1940. godine; Đorđo Brčin, ustanik iz Srednjeg Dubovika; Nikola Ćanković, komandir odreda u Jasenici; Branko Ćopić, književnik iz Hašana; Trivo Drljača, zemljoradnik iz Jasenice, bivši poslanik Zemljoradničke stranke; Petar Đurašinović, ko-

20) Dušan Josipović, Prva vojna rukovodstva Podgrmeča, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 45.
21) Aćim Rašeta, Napad na ustaše u Duboviku, isto, knj. 1, str. 595, i njegovo kazivanje autoru 10. maja 1978.
22) Kazivanje autoru Dušana Josipovića, 8. maj 1975.

Pogled sa Vitoroga na Radanovo polje (desno), Predojevića Glavicu (lijevo) i u pozadini centralni masiv planine Grmeč - Trovrh (savremeni snimak)

mandant Odreda u Benakovcu; Miloš Jerković, komandant odreda Suvaja; Mićo Kolundžija, bivši graničarski podoficir, rodom iz Gorinje, komandant Ustaničkog odreda u Gorinji i sektora prema Bosanskoj Krupi; Jovo Medić, seljak iz Gudavca; Božo Narančić, službenik iz Gudavca, član KPJ od 1940. i jedan od organizatora ustanka u krupskom srezu; Dušan Nedimović Marzan, bilježnik; Andrija Novaković, trgovac iz Hašana, komandant Ustaničkog odreda u Hašanima, njegov sin Ratko Novaković, rezervni potporučnik; Aćim Rašeta iz Hašana, vojni referent opštine Velika Rujiška (Dubovik); Đuro Rašeta, bivši žandarm, iz Potkalinia, jedan od organizatora ustanka; Stevo Vještica, komandant Ustaničkog odreda Hašani na položaju i Nikola Blajić, komandir Ustaničkog odreda u selu Pučeniku; *iz novskog sreza:* Dušan Josipović, Milan Ličina, Đorđo Maran, Milan Milešević, Đorđe Stupar i Stana Stupar; *iz sanskog sreza:* Nikola Bundalo Zečina iz Majkić Japre; Mile Davidović iz Majkić Japre, bivši žandarmerijski narednik; Mile Gagić, učitelj u Lušci Palanci; Pero Jelača, vlasnik pilane iz Lušci Palanke; Stojan Marjanović Dolinar, komandant Ustaničkog odreda Majkić Japra; Vaso Praštalo, bivši žandarmerijski narednik iz Lušci Palanke, i Petar Vojnovič, bivši aktivni poručnik, komandant ustanika na sektoru Budimlić Japre. Na »opštoj sjednici« okupilo se oko pedesetak ljudi iz ustaničkih redova, ali se imena svih prisutnih nisu mogla utvrditi.[23']

23) Autor je godinama istraživao ovu konferenciju, interviuisao je sve preživjele učesnike i na taj način rekonstruisao tok, sastav i zaključke »opšte sjednice«.

Interesantno je da ovoj sjednici nisu prisustvovali neki rukovodeći ljudi iz sanskog sreza, iako su bili u neposrednoj blizini, kao, na primjer, Stojan Makić i Đurin Predojević. Ni ispred Jelašinovačkog odreda nije niko prisustvovao ovoj sjednici, iako su predstavnici Gerilskog odreda Jelašinovci dolazili na sektor Lušci Palanke, kako bi se povezali sa ustanicima sa ovog područja. Oni čak nisu ni znali za ovaj sastanak na kojem je izabrana zajednička komanda.[24] Milančiću Miljeviću, Radi Brkiću, Zdravku Prošiću i drugim ustanicima sa tog kraja nisu poznati razlozi zbog kojih niko od njih nije bio pozvan na ovaj sastanak.

Pod rukovodstvom Petra Vojnovića, na sastanku koji je trajao skoro čitav dan, razmatrana su pitanja značajna za dalji razvoj ustanka, za učvršćenje postojećih i osnivanje novih ustaničkih jedinica. Raspravljalo se o sastavu zajedničke ustaničke komande. Bilo je raznih prijedloga. Tako su neki za političkog komesara predlagali Dušana Nedimovića Marzana, drugi Branka Čopiča, koji nije želio tu dužnost, braneći se kako je on »samo književnik«, na šta mu je Dane Babić, jedan od predlagača, rekao:

»Taman da si časna sestra, ovaj put ćeš biti komesar!«[25]

Najzad je na ovom sastanku formirana zajednička *Komanda gerilskih odreda Krupa - Sana.* Za komandanta je izabran Petar Vojnovič, koji se potpisivao Jugović, za političkog komesara Branko Ćopić, a za zamjenika komandanta Trivo Drljača (za krupski sektor), i Pero Jelača (za sanski sektor). Za zamjenike političkog komesara izabrani su Dušan Josipović, Đorđe Maran i Milan Milešević. Komanda je za sekretara Štaba odredila Radu Stupara, za pisara Dragu Marjanovića, za ekonoma Petra Majkića, i za kuvara Petra S. Topolića.

Na suhopoljskom sastanku je zaključeno da ustanička vojna organizacija treba da obuhvati čitavu slobodnu teritoriju između rijeka Sane i Une, tako što će svako selo organizovati svoj odred i u njega uključiti punoljetne muškarce sposobne za oružje, prvenstveno one koji su služili vojsku. Manja sela, s obzirom na mali broj stanovnika, trebalo je da se udruže i osnuju zajedničke odrede. Štab takvih odreda sačinjavali bi komandir i zamjenik, politički komesar i njegov zamjenik, ekonom, bolničar, i dva do tri kurira. Komandir i njegov zamjenik treba da su vojnički sposobni i iskusni, a politički komesar i zamjenik, kvalifikovani i iskusni za politički rad. Štabovi seoskih odreda bi bili stalni, a ljudstvo bi se smjenjivalo nedjeljno, s tim da ono u »smjeni« u odredu živi u logoru vojničkim životom, i da se hrani na kazanu. Ovim je potvrđena i ozvaničena dotadašnja »smjenaška« praksa u postojećem Gerilskom odredu Majkić Japra Štab odreda bi vodio evidenciju svih vojnih obveznika i za oružje sposobnih muškaraca. U slučaju opasnosti od neprijatelja, pozivao bi ljude po tom spisku, i stavljao pod svoju komandu radi odbrane sela.

Na sastanku je razmatrano i pitanje naziva ustanika i njihovih oznaka. Trivo Drljača i Mile Gagić predlagli su i insistirali da se za borce usvoji naziv »četnik«, ali je većina učesnika, poslije žive diskusije usvojila da se ustanici zovu gerilci, da politički komesari nose crvenu traku oko ruke, a svi gerilci na kapi crvenu petokraku zvijezdu. Umjesto različitih pozdrava koji su do tada upotrebljavani, zaključeno je da se ubuduće pozdravljaju sa »zdravo!«, uz odzdrav »živio!«

Pošto su brojna sela na prostoru između Une, Sane i planine Grmeč, od Dabra do Radića i Rujiške, bila već slobodna, na sastanku je odlučeno da se organizuje mreža relejnih stanica, kako bi se sela međusobno povezala; da *Glavna relejna stanica* bude u Potkalinju na Šehitima, u kući Jove Škundrića, da njom rukovodi Aćim Rašeta; da se ostale stanice formiraju još u Jelašinovcima, Lušci Palanci, Majkić Japri i Kozinu, a po potrebi i u drugim selima. Nekoliko dana kasnije, komanda je formirala i četu za vezu, a za njenog komandira postavila Dušana Nedimovića Marzana.

24) Kazivanje autoru Mihajla Škundrića, 6. maj 1978.
25) Kazivanje autoru Dane Babića, 10. maj 1978.

U pogledu pozadinskih organa i društveno-političke organizacije na terenu, zaključeno je da politički komesar Komande gerilskih odreda Krupa - Sana, zajedno sa političkim komesarima seoskih odreda, brine o održavanju reda u selima, i o političkom radu u narodu, a Stana Stupar je bila zadužena »da organizira komunistički rad sa ženama na cijelom terenu Grmeča«.

Pošto je vatrenog oružja bilo vrlo malo, zaključeno je da kovači naprave radionice za opravke oružja, izradu kopalja i bombi. Da bi se ekonomisalo s hranom, zaključeno je da Komanda propiše tablicu sljedovanja; zatim, da se žito sklanja na sigurna mjesta kako ga neprijatelj ne bi pronašao i opljačkao, kao i da svaki odred obezbedi rezervu hrane najmanje za deset dana. Prilikom skupljanja žita za vojsku po selima, odlučeno je da ljudima treba davati priznanice.

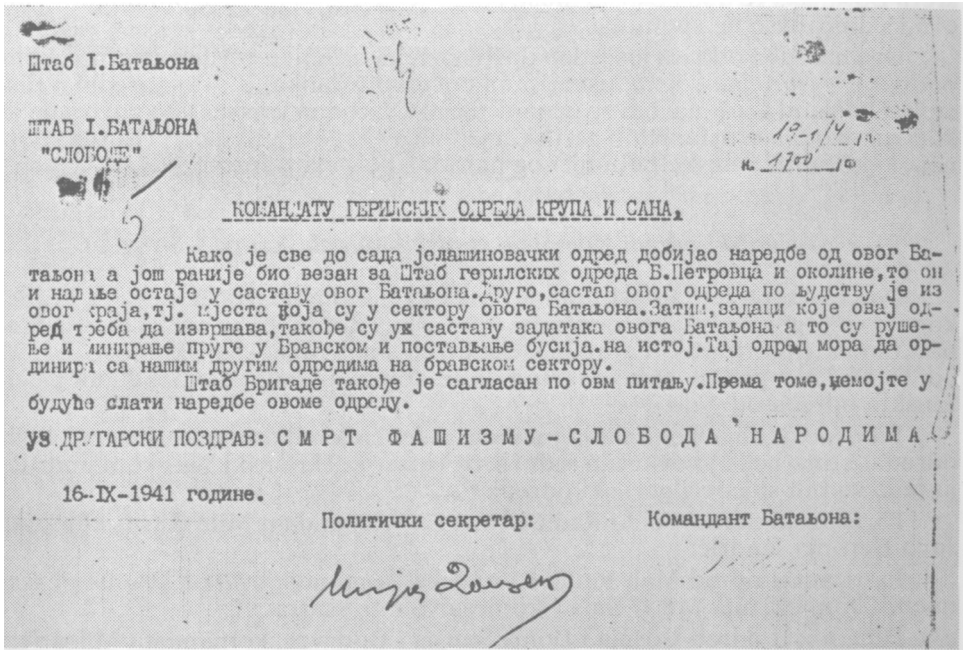

Штаб I.Батаљона

ШТАБ I.БАТАЉОНА
"СЛОБОДЕ"

К О М А Н Д А Т У Г Е Р И Л С К И Х О Д Р Е Д А К Р У П А И С А Н А.

Како је све до сада јелашиновачки одред добијао наредбе од овог Батаљона а још раније био везан за Штаб герилских одреда Б.Петровца и околине,то он и надаље остаје у саставу овог Батаљона.Друго,састав овог одреда по људству је из овог краја,тј. мјеста која су у сектору овога Батаљона.Затим,задаци које овај одред треба да извршава,такође су ук саставу задатака овога Батаљона а то су рушење и минирање пруге у Бравском и постављање бусија.на истој.Тај одред мора да ординира са нашим другим одредима на бравском сектору.

Штаб Бригаде такође је сагласан по овм питању.Према томе,немојте у будуће слати наредбе овоме одреду.

УЗ ДРУГАРСКИ ПОЗДРАВ: С М Р Т Ф А Ш И З М У - С Л О Б О Д А Н А Р О Д И М А !

16-IX-1941 године.

Политички секретар: Командант Батаљона:

Dopis Štaba 1. bataljona »Slobode« Drvarske brigade od 16. IX 1941. - komandantu gerilskih odreda Krupa i Sana da Gerilski odred Jelašinovci pripada 1. bataljonu »Sloboda«

U pogledu Komande gerilskih odreda Krupa - Sana, zaključeno je da bude smještena u Suvopolju, nedaleko od kuća Vukana Dražića, Vlade Karića i lugara Jove Novakovića. Za tu svrhu bila je uzeta jedna koliba za ovce, očišćena i uređena. Komanda je tu smjestila najosnovniji kancelarijski namještaj i pribor: sto, pisaću mašinu, šapirograf, radio-aparat, kuhinju.

Jedan od zaključaka sa ovog savjetovanja bio je da ambulanta Gerilskog odreda Majkić Japra postane bolnica za liječenje ranjenika i bolesnika sa čitavog područja.

Poslije izbora članova Štaba zajedničke komande, i poslije razgovora o svim važnijim pitanjima sa dnevnog reda, Petar Vojnović je predložio zaključke, koji su, uz izvjesne dopune bili usvojeni, pa ih je Dušan Josipović (poipisivao se Bukovac), unio zvanično u zapisnik.

Grupa boraca s područja Rujiške na čelu s Milanom Lučinom, presudno je uticala na tok sastanka u Suhopolju i usvajanje navedenih zaključaka.

Zapisnik sa sastanka u Suhopolju 21. avgusta 1941. godine nije sačuvan, ali je ostao prepis jedne naredbe komandanta Komande gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa i Sanski Most, izdate neposredno nakon sastanka, zaveden 25. septembra 1941. pod rednim brojem 16 u djelovodnom protokolu Kozinskog voda Gerilskog odreda Hašani.[26]

U početku ove »Naredbe o disciplini u svim gerilskim odredima sreza Bos. Krupe i San. Most«, navodi se da se izdaje na osnovu »ovlašćenja *opšte sjednice prestavnika svih gerilskih odreda sreza Bos. Krupa i Sanskog Mosta od 21. VIII 1941. godine*«. Na osnovu ovog dokumenta, bilo je i moguće utvrditi datum održavanja »Opšte sjednice« na kojoj je formirana Komanda gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa i Sanski Most, pošto se ni u jednom drugom dokumentu ova sjednica više ne spominje.

Ova naredba otkriva još jedan opšti naziv za ustanike-gerilce na grmečkom području - *Narodna vojska*, usvojen na početku ustanka. U ovoj naredbi o disciplini, u članu 6. i 7. navodi se upravo naziv »Narodna vojska«, što govori da je kod rukovodilaca ustaničkih-gerilskih jedinica Grmeča već tada prisutna spoznaja kako su dio vojske pobunjenog naroda, dio - narodne vojske.

a) *Gerilski odredi Komande gerilskih odreda Krupa - Sana*

Do kraja septembra 1941. godine na oslobođenom području sanskog, krupskog i kao i novog sreza bila su formirana 24 seoska odreda. To se vidi iz dopisa StaBaTCömande partizanskih odreda sreza Bosanska Krupa - Sanski Most, br. 398 od 27. IX 1941. godine, u kojem stoji da se dopis upućuje »Komandama partizanskih odreda od 1 do 24«.[27]

Na osnovu objavljenih dokumenata, moguće je rekonstruisati mrežu ovih odreda, istina, ne i njihov tačan redni broj, izuzev za Hašanski. Na ovom području tada su bili slijedeći gerilski odredi:[28]

Partizanski odred Veliki Radić i Grmuša, komandant Mile Glišić, komesar Jovo Beronja Jandrić;

Partizanski odred Mali Radić i Vranjska, komandant Milan Ivanišević, zamjenik komandanta Miloš Balać, komesar Simo Santrač;

Partizanski odred Gornja i Donja Suvaja i Gudavac, komandant Miloš Jerković;

Partizanski odred Vojevac, komandant Rade Šolaja, zamjenik komandanta Milanko Drljača;

Partizanski odred Gornja - Zalin, komandant Mićo Kolundžija, komesar Stevo Stupar;

Partizanski odred br. 6 Hašani, komandant Andrija Novaković, politički komesar Ratko Novaković, zamjenik komandanta Ljubo Lajić, komandir jedinice na položaju Stevo Vještica, zamjenik Dušan Ratković;

Partizanski odred Pučenik, komandant Nikola Vlajić;

Partizanski odred Jasenica, komandant Nikola Čanković;

26) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 210.
27) Isto, inv.br. 207
28) Sačuvan je poneki dokument slijedećih odreda: Hašani, Srednji Dubovik, Lipnik, Jelašinovci, Kozin i Mrkalji. Iz nekoliko dokumenata vidi se daje Hašanski odred imao redni broj 6. (Zbornik IV, knj. 1. i 2; Arhiv Reg. muzej, Bihać, inv. br. 186-226.)

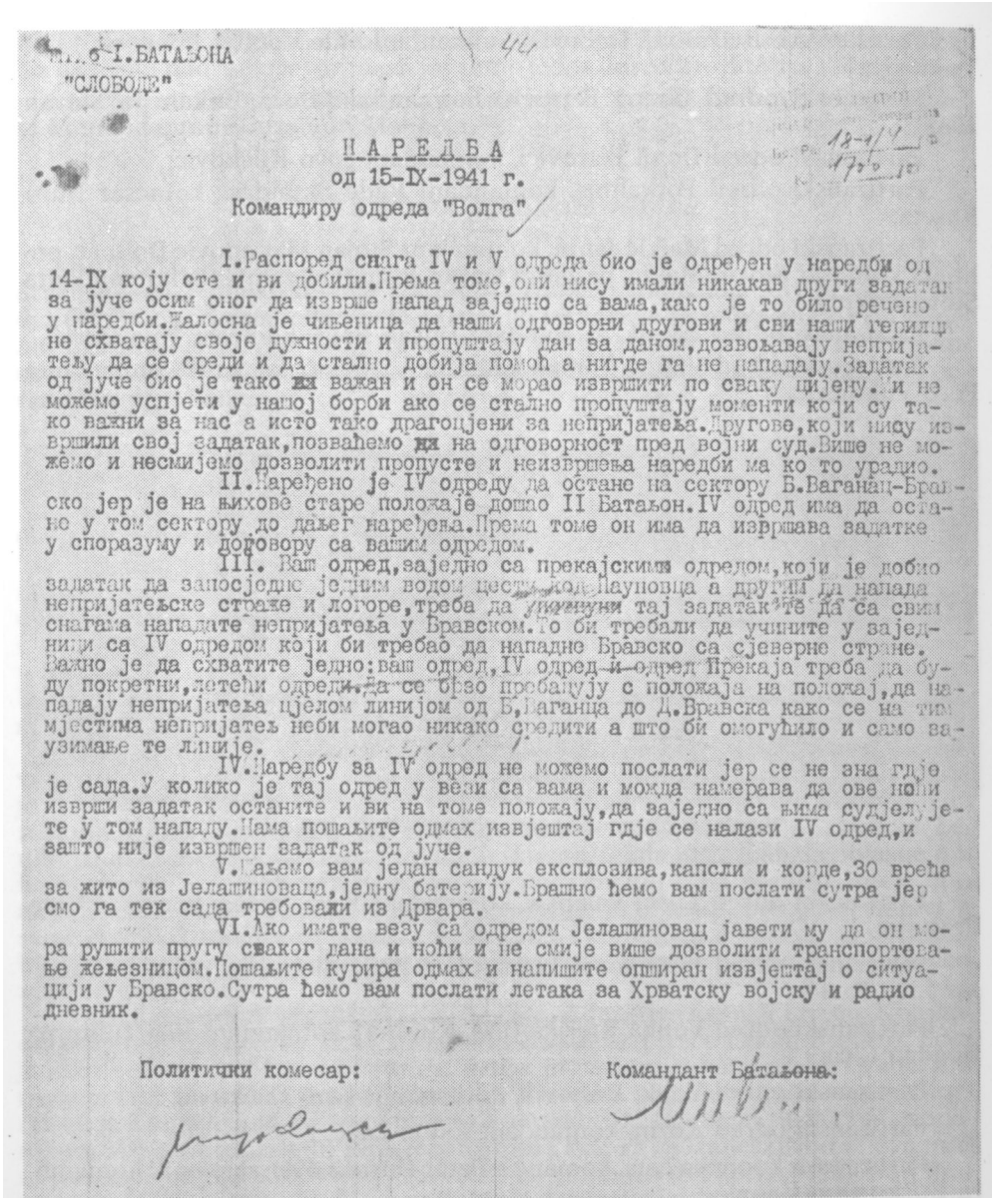

...о I.БАТАЉОНА
"СЛОБОДЕ"

НАРЕДБА
од 15-IX-1941 г.
Командиру одреда "Волга"

I.Распоред снага IV и V одреда био је одређен у наредби од 14-IX коју сте и ви добили.Према томе,они нису имали никакав други задатак за јуче осим оног да изврше напад заједно са вама,како је то било речено у наредби.Жалосна је чињеница да наши одговорни другови и сви наши герилци не схватају своје дужности и пропуштају дан за даном,дозвољавају непријатељу да се среди и да стално добија помоћ а нигде га не нападају.Задатак од јуче био је тако важан и он се морао извршити по сваку цијену.Ми не можемо успјети у нашој борби ако се стално пропуштају моменти који су тако важни за нас а исто тако драгоцјени за непријатеља.Другове,који нису извршили свој задатак,позваћемо на одговорност пред војни суд.Више не можемо и несмијемо дозволити пропусте и неизвршења наредби ма ко то урадио.

II.Наређено је IV одреду да остане на сектору Б.Ваганац-Бравско јер је на њихове старе положаје дошао II Батаљон.IV одред има да остане у том сектору до даљег наређења.Према томе он има да извршава задатке у споразуму и договору са вашим одредом.

III. Ваш одред,заједно са прекајским одредом,који је добио задатак да запосједне једним водом цесту код Пауновца а другим да напада непријатељске страже и логоре,треба да уничиуни тај задатак те да са свим снагама нападате непријатеља у Бравском.То би требали да учините у заједници са IV одредом који би требао да нападне Бравско са сјеверне стране. Важно је да схватите једно:ваш одред,IV одред и одред Прекаја треба да буду покретни,летећи одреди.Да се брзо пребацују с положаја на положај,да нападају непријатеља цјелом линијом од Б.Ваганца до Д.Бравска како се на тим мјестима непријатељ неби могао никако средити а што би омогућило и само заузимање те линије.

IV.Наредбу за IV одред не можемо послати јер се не зна гдје је сада.У колико је тај одред у вези са вама и можда намерава да ове ноћи изврши задатак останите и ви на томе положају,да заједно са њима судјелујете у том нападу.Нама пошаљите одмах извјештај гдје се налази IV одред,и зашто није извршен задатак од јуче.

V.Шаљемо вам један сандук експлозива,капсли и корде,30 врећа за жито из Јелашиноваца,једну батерију.Брашно ћемо вам послати сутра јер смо га тек сада требовали из Дрвара.

VI.Ако имате везу са одредом Јелашиновац јавети му да он мора рушити пругу сваког дана и ноћи и не смије више дозволити транспортовање жељезницом.Пошаљите курира одмах и напишите опширан извјештај о ситуацији у Бравско.Сутра ћемо вам послати летака за Хрватску војску и радио дневник.

Политички комесар: Командант Батаљона:

Naredba Štaba 1. bataljona »Slobode« od 15. IX 1941. komandiru odreda »Volga«

Partizanski odred Velika Jasenica, komandant Dane Omčikus;

Partizanski odred Benakovac, komandant Petar Đurašinović, komesar Nikola Bundalo;

Partizanski odred Srednji Dubovik, komandant Dušan Bokan, komesar Milan Majkić;

Partizanski odred Donji Dubovik, komandant Mile Kondić, komesar Aćim Vojnović;

Partizanski odred Gornji Petroviči, komandant Božo Bokan pa Stevan Klajić;

Partizanski odred Donji Petroviči, komandant Jovo Kličković;

Partizanski odred Potkalinje, komandant Rade Škundrić, komesar Đuro Rašeta;

Partizanski odred Majkić Japra, komandant Stojan Marjanović Dolinar, politički komesar Stojan Makić, pa zatim Dušan Josipović, zamjenik komandanta Stevo Đakula;

Partizanski odred Lipnik, komandant Dušan Bajić, komesar Pajo Đurić;

Partizanski odred Slatina, komandant Mile Vojnović, zamjenik komandanta Pero Vukojević;

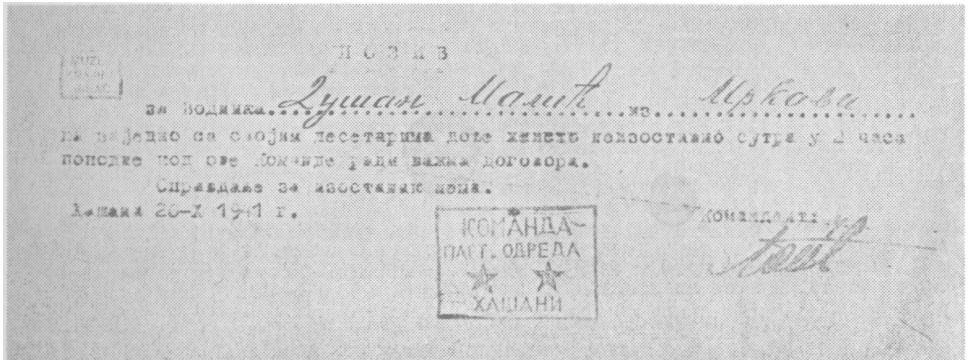

Dopis Komande partizanskog odreda Hašani

Partizanski odred Lušci Palanka, komandant Pero Jelača, komesar Vaso Praštalo;

Partizanski odred Jelašinovci, komandant Petar Škundrić, politički komesar Jovo Pavić;

Partizanski odred Velika Rujiška (i M. Rujiška), komandant Ilija Tubin pa Bogdan Čiča;

Partizanski odred Veliki Dubovik, komandant Lazo Čučković;

Partizanski odred Kozin, komandant Ljubo Lajić, i

Partizanska konjička četa, komandir Petar Đurašinović, zamjenik komandira Boško Đurašinović.

U sastavu ova 24 odreda bile su i neke ustaničke, gerilske, partizanske čete i grupe boraca. Međutim, ne postoje valjana dokumenta na osnovu kojih bi se mogao utvrditi sastav svakog od ovih odreda Promjena naziva »gerilski« u »partizanski«, na ovom području je izvršena sredinom septembra 1941. godine, kada je ovdje došao Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu koji je naredbom sa početka oktobra 1941. godine[29] uveo i novi pozdrav »Smrt fašizmu - sloboda narodu!« Za vrijeme postojanja Komande partizanskih odreda Krupa - Sana, od-

29) Naredba Komandanta partizanskog odreda Hašani od 4. X 1941. (Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 196).

nosno, Štaba IV bataljona Slobode, osim navedena 24 partizanska seoska odreda, na ovom području je formiran još samo jedan odred 21. oktobra 1941. godine.

- Partizanski odred Mrkalji za područje sela Mrkalji, Hadrovci i Duge Njive, sa komandantom Dušanom Maličem.[30']

3. *Nastanak gerilskih odreda*

Koliko su pojedini ustanički, odnosno, gerilski odredi bili jaki, kako su bili organizovani, najilustrativnije pokazuje primjer Ustaničkog odreda Veliki Radić, Gerilskog odreda Jelašinovci, i Ustaničkog odreda Lušci Palanka. Prvi je formiran samoinicijativno, drugi na sugestiju Štaba gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu, a treći na prijedlog tek formirane Komande gerilskih odreda Krupa - Sana.

a) *Ustanički odred Veliki Radić*

Neuspio napad ustanika na Bosansku Krupu 31. jula 1941. podstakao ih je (s područja Velikog Radića) da se organizuju i da tako uspješnije vode borbe. Na Vasića Brdu, na Crkvini u Velikom Radiću, 1. avgusta 1941. okupilo se stotinjak ustanika na dogovor šta dalje raditi, kako razvijati i voditi ustanak. Poslije kraće diskusije, usvojene su četiri odluke: da se na teritoriji Velikog Radića, Grmuše i zaseoka Kamenice organizuje Velikoradićki ustanički odred; da se predloži ustanicima Malog Radića i Vranjske da i oni isto urade; da se prihvate i zbrinu izbjeglice iz sela Grmuše, i da se odmah uspostavi veza sa ustanicima susjednih sela: Tihotine, Hrgara, Risovca i Krnjeuše.

Odmah je izabran i Štab Odreda Veliki Radić, u koji su ušli, pored već navedenih, još i Đuro Đukić, zamjenik komandanta, i Mića Samardžija, pisar. Tada je nekoliko starijih Radićana, koji su kao austrougarski vojnici bili zarobljeni na ruskom frontu gdje su doživjeli Oktobarsku revoluciju, kazivali »... kako je Lenjin imao komesare, pa treba i mi da ih imamo, mada nisu znali da objasne njihovu ulogu«. »... Štab odreda je imao vojnu i civilnu vlast. Sjedište mu je bilo na Mratincu. Imao je i pisaću mašinu zaplijenjenu u žandarmerijskoj stanici, a svoje prve dokumente, uz potpis komandanta i komesara, ovjeravao je pečatom bivše žandarmerijske stanice, da bi im, u nedostatku sopstvenog štambilja, dao zvaničniji karakter«.

Odred je odmah organizovao dvije čete, a dan-dva kasnije i treću. Komandir prve čete bio je Jovo Tešić, drug». Vid Zobenica, i treće Lakan Beronja. Prva je obezbjeđivala pravac od Grmuše, druga pravac od Bihaća preko Grabeža, a treća pravac Bosanska Krupa - Vučijak - Vranjska. Nakon borbe 4. avgusta, formiran je Konjički vod od 14 boraca sa komandirom Danišom Ružićem i zamjenikom Milanom Glišićem. Tada je formiran i Prateći mitraljeski vod sa dva mitraljeza zaplijenjena u toj borbi, prevezena na kolima sa dva konja. Komandir Pratećeg voda bio je Spase Đukić, a najčešće je dejstvovao zajedno sa Konjičkim vodom. Odred je poslije borbi 4. avgusta imao 28 vojničkih i 8 lovačkih pušaka, 2 mitraljeza »švarcloze« i oko 180 boraca.[31']

Odred je u početku nazivan Ustanički odred Veliki Radić, ili kraće - Odred Veliki Radić. Kasnije, nakon formiranja Komande gerilskih odreda Krupa - Sana, 21. septembra 1941, odred će dobiti naziv Gerilski odred Veliki Radić, a od sredine septembra zvaće se - Partizanski odred Veliki Radić.

30) Isto, inv. br. 231.
31) Dane Agbaba, Dušan Uzelac, Stevo Trtica, Đuro Agbaba, Veliki i Mali Radić, Grmuša i Vranjska u ustanku, Zb. PODGRMEC, knj. 1, str. 583.

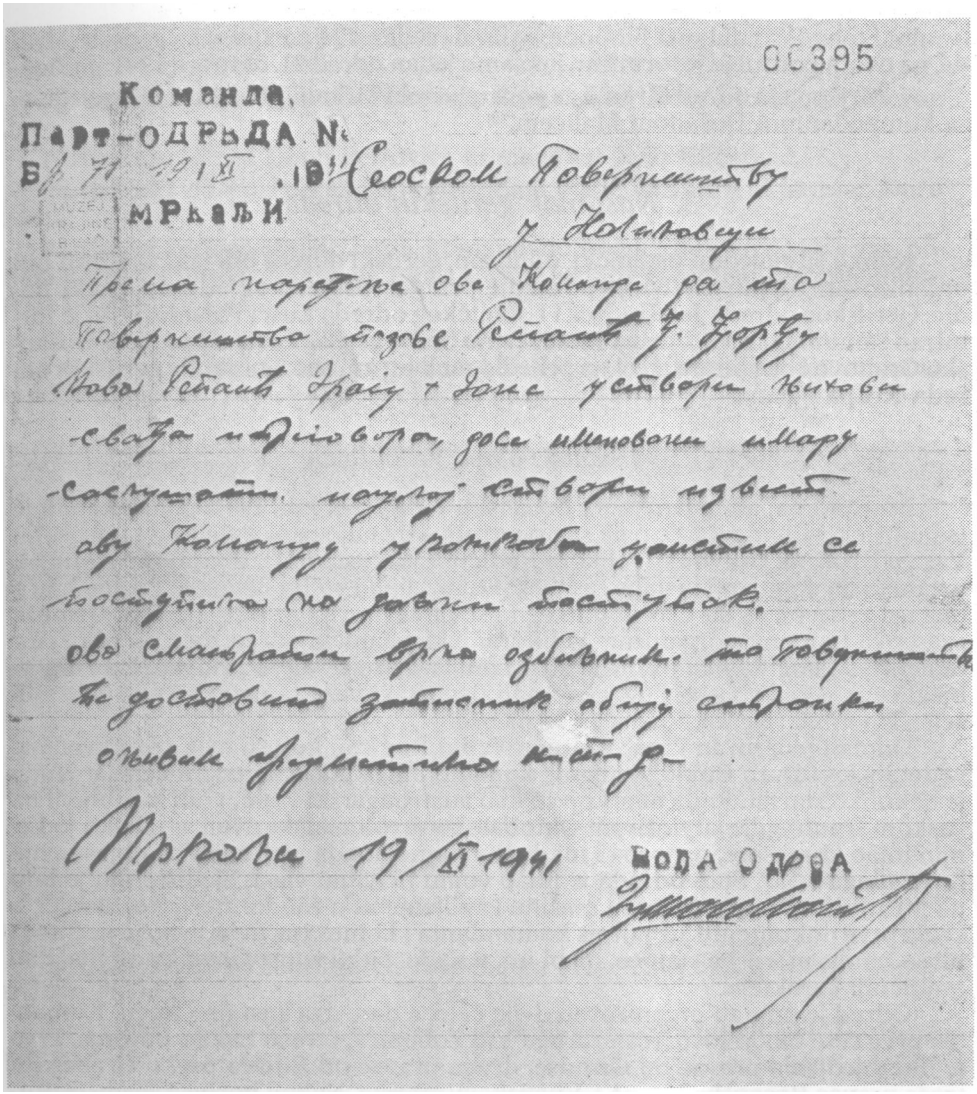

Dopis Komande partizanskog odreda Mrkalji od 19. XI1941. seoskom povjereništvu sela Halilovci, kako se tada zvao seoski odbor, kasnije NOO

Na dan formiranja ovog Odreda, 1. avgusta 1941, okupljeni ustanici položili su zakletvu, kojom se obavezuju »... da ćemo izvršavati sva naređenja štaba odreda, a u protivnom da će nam suditi vojni sud«.

Po ugledu na ustanike Velikog Radića, i ustanici Malog Radića formirali su svoj Ustanički odred Mali Radić, sa dvije čete. Isto su uradili i ustanici sela Vranjska, ali su se ubrzo uključili u Odred Mali Radić kao treća četa. Odred je ukupno imao 12 vojničkih pušaka.[32']

32) Dušan Trtica, Dvomjesečne borbe Radićkog gerilskog odreda, Zb. PODGRMEĆ, knj. 1, str. 641-643.

b) *Gerilski odred Jelašinovci*

Prije održavanja »Opšte sjednice predstavnika svih gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa - Sanski Most« formiranje i Gerilski odred Jelašinovci. Neposredno poslije borbe na Međeđem Brdu 9. avgusta, Petar Škundrić je u Drvar poslao Sergija Tutuša i Jovu Radanovića sa zadatkom da tamošnju ustaničku komandu upoznaju sa stanjem u sanskom sektoru i da zatraže pomoć u oružju i municiji. Tutuš je u Drvaru dobio pismo za Petra Škundrića, tri sanduka municije i sanduk ručnih bombi. Pri povratku u Jelašinovce, pridružio im se i Zdravko Prošić, rodom iz Lušci Palanke.[33]

U međuvremenu se glavnina ustaničke grupe s Međeđeg Brda prebacila u Jelašinovce, a prema neprijatelju ostavila manju grupu boraca. Cim su se Tutuš i Prošić vratili, okupili su se u kući Đure Stanivukovića slijedeći ustanici: braća Petar, Mihajlo, Mile i Dušan Škundrić, Nikola Srdić, Joja Miljević, Milančić Miljević, braća Rade, Čedo i Ljubo Brkić, Uroš Kukolj i još neki iz Jelašinovaca i sa područja Sanice. Petar Škundrić im je pročitao pismo Štaba gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu, u kojem se govorilo o ustanku oko Drvara i u drugim krajevima, kako je neophodno napadati neprijatelja na komunikacijama, da treba organizovati gerilske jedinice, boriti se protiv ustaša, a ne protiv poštenih Muslimana i Hrvata, i da treba razvijati bratstvo i jedinstvo. Nakon ovoga, ustanici su odlučili da formiraju gerilski odred sa Petrom Škundrićem kao komandantom Gerilskog odreda Jelašinovci, Nikolom Srdićem Danićem komandantom logora u šumi (koji bi se izgradio), Mihajlom Škundrićem i Milančićem Miljevićem kao članovima Štaba Odreda, i Zdravkom Prošićem, sek-, retarom. Bilo je to 14. ili 15. avgusta 1941. godine. Odred se i dalje dijelio u jelašinovačku grupu pod komandom Uroša Kukolja, i saničku pod komandom Đure Sovilja.

Petar Škundrić je na ovom sastanku predložio da se u šumi sagradi baraka i uredi logor za smještaj boraca kada nisu u akcijama, gdje bi stizali kuriri s poštom, vijestima i porukama, i gdje bi se dopremala hrana za Odred, pošto će se on morati kretati sa Međeđeg Brda na širokom prostoru: prema liniji Voloder - Milanovac - Diedovača na sjeveru i istoku, i preko Mijačice do Bravska na jugu, a po potrebi i dalje. Škundrićev prijedlog je prihvaćen, napravljen je raspored pojedinačnih obaveza, i za tri-četiri dana baraka je bila gotova, a potom i još neki objekti. U logoru je stalno bio komandant logora, kancelarija Odreda, pekara i kuhinja.

Neposredno poslije formiranja Gerilskog odreda Jelašinovci, u zbjeg pod Dujanovcem stigla je grupa ustanika sa Bravska, koju su predvodili Gliša Raca, šumski radnik iz Bravska, rezervni narednik, naoružan puškomitraljezom, i Ilija Radulović, radnik koji je neposredno pred ustanak došao iz Francuske. S njima je došlo desetak ustanika s vojničkim puškama. Tih dana u Jelašinovce se prebacio i Pero Bjelić, rodom iz Bravska, pravnik, rezervni poručnik. Uskoro je stigla još jedna grupa ustanika s Bravska, tako da ih je ukupno bilo dvadeset i sedam, i svi su se uključili i Gerilski odred Jelašinovci. Pero Bjelić je postao član Štaba Odreda.

Istovremeno s formiranjem Gerilskog odreda Jelašinovci, formirane su i dvije radne čete od ljudstva bez oružja: Jelašinovačka s tri voda, i Tukbobijaška sa dva. Nešto kasnije, od ljudstva sa terena Kljevaca i Sanice formirana je i treća radna četa s tri voda. Čete su pratile Odred u gotovo svim akcijama, pa se na taj način ljudstvo iz tih četa postepeno naoružavalo i popunjavalo Odred. Ove čete su učestvovale i u rušenju komunikacija.

33) Kazivanje autoru Zdravka Prošića, 27. jul 1975; Rade Brkić, Jelašinovčani u ljetnim i jesenjim akcijama 1941, Zb. PODGRMEC, knj. 1, str. 772.

Štab Odreda je angažovao nekoliko kovača koji su počeli popravljati vojničke i lovačke puške. U Jelašinovcima su to radili Bojan i Mile Popović, a u Bojištu Luka Raković.

Gerilski odred Jelašinovci imao je u vrijeme formiranja 45 vojničkih pušaka i jedan puškomitraljez: Jelašinovčani su imali pet, Saničani osam, grupa Petra

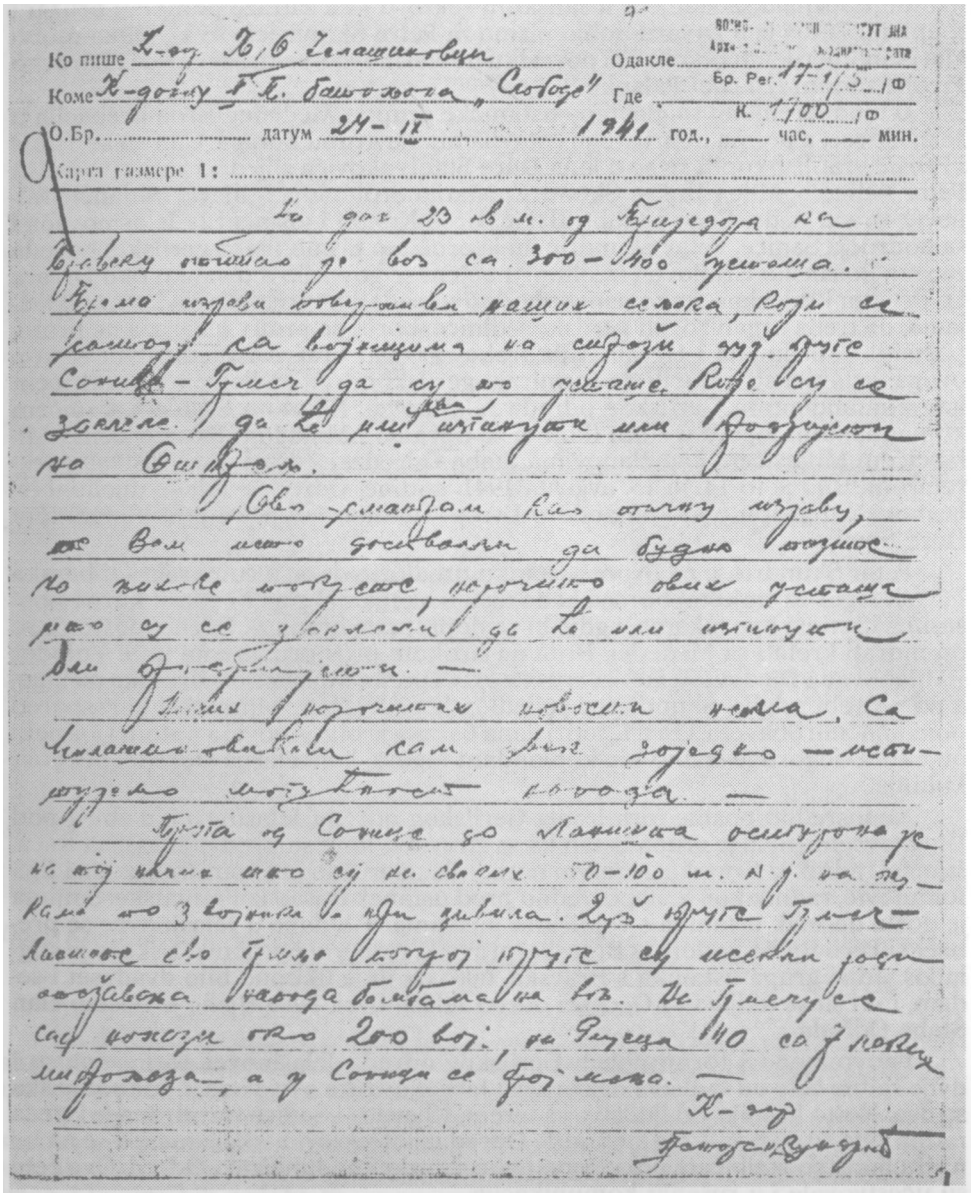

Ко пише Ж-ор Ж. Ѳ. Челашиновци Одакле

Коме Ж-дому I П. батољона „Слободе" Где Бр. Рег. 17-1/5 ф

О.Бр. ..... датум 24-IX 1941 год., ... час, ... мин. К. 1700 ф

Карта размере 1:

На дан 23 ов. м. од Приједора на Бравску отишао је воз са 300-400 усташа. Према изјави поверљивих наших сељака, који се састају са војницима на стрази дуж друге Сонице-Грмеч да су то усташе. Које су се заклеле да ће или изгинути или продријети на Оштрељ.

Ово сматрам као тачну изјаву, те вам исто достављи да будно пазите на њихове покрете, нарочито ових усташа што су се заклели да ће или изгинути или продријети. —

Других нарочитих новости нема. Са Челашиновићем сам свик заједно — испитујемо могућност напада. —

Пруга од Сонице до Ланишта осигурана је на тој начин што су на сваких 50-100 м. н. ј. на жукама по 3 војника и при цивила. Дуж друге Грмеч-Ланиште ево Грмља покрој друге су исекли ради отсјавања напада бомбама на вљ. На Грмечу се сад нахази око 200 вој., на Рујеци 40 са 7 лаких митрољеза, а у Соници се број мања. —

Ж-ор

Петар Скундрић

Izvještaj Petra Skundrića, komandira Partizanskog odreda Jelašinovci od 24. IX 1941, komandantu 1. bataljona »Slobode« o prolasku voza sa 300-400 ustaša koji su govorili da će »ili svi izginuti ili prodrijeti na Oštrelj«

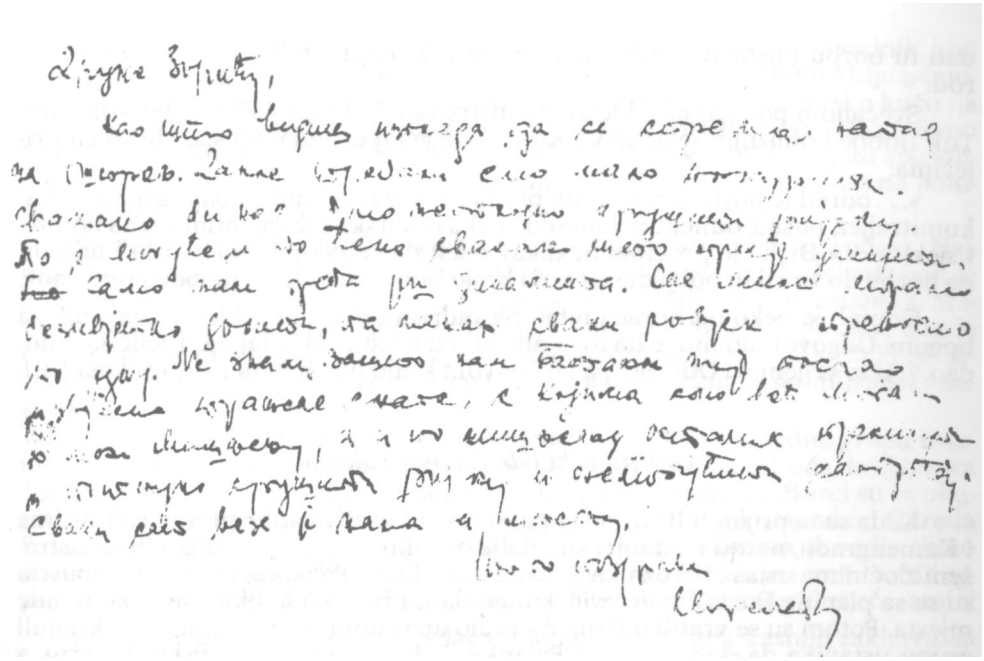

Škundrića sedam, i ustanici sa Bravska dvadeset i pet vojničkih pušaka i jedan puškomitraljez.

U Odredu je iz Jelašinovaca bilo 27 boraca, iz Tuk-Bobije osam, Otiša sedam, Dabra šest, Djedovače jedan, Bošnjaka četiri, sa područja saničkih sela 28 boraca, iz Rašinovca (petrovački srez) jedan, i sa Bravska 27 boraca. Čitav Odred je imao oko 110 ljudi. Najveći dio boraca bio je u Odredu na smjenu, a kada bi koji borac odlazio kući na dan-dva, svoju pušku bi ostavljao svom rođaku, poznaniku ili prijatelju. I ljudstvo bez oružja je redovno išlo u akcije, a mnogi su se iz tih akcija vraćali sa oružjem.

Odredske grupe su brojno odgovarale vodovima. Međutim, za određene akcije komandant Odreda Petar Škundrić bi formirao posebne grupe od odabranih boraca koji su dobro poznavali teren na koji se išlo u akcije. U takvim slučajevima za komandira grupe Škundrić bi postavljao hrabrog i sposobnog borca, prema sposobnostima i zavisno od vrste akcije. U svim akcijama u kojima je neposredno učestvovao, ili koje je organizovao, objašnjavao je borcima zadatak koji treba izvršiti, raspoređivao borce na položaju, i, što je najvažnije, prvi kretao u napad. Tako je stekao veliko povjerenje boraca, a Odred je ubrzo postao veoma borben i aktivan.

Petar Škundrić je uspješno vodio svoj odred iz akcije u akciju, uspostavio je vezu i saradnju sa susjednim odredima u Lušci Palanci, i drugima, a predložio je da Odred položi i zakletvu.[34']

Tako su borci Gerilskog odreda Jelašinovci polagali prvu zakletvu 26. avgusta 1941. u Jelašinovcima, više Mrđinih kuća, na poljani zvanoj Šepin redak.[35'] Prema sjećanju učesnika, Škundrić je najprije održao govor o borbi protiv neprijatelja za slobodu svog naroda, i o potrebi da se borci svečano zakunu da neće iz-

34) Prema kazivanju Milančića Miljevića, Rade Brkića, Uroša Kukolja, Zdravka Prošića, Steve Kovačevića i drugih prvoboraca sanskog sreza; B. J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. 2, str. 126-129.

35) Arhiv Muzeja Bosanska krajina, Banja Luka, k. 3, br. reg. 20-22.

dati tu borbu i ostaviti oružje dok ne pobjede neprijatelja i oslobode svoj narod.[3]«

Svečanom polaganju zakletve prisustvovalo je i stanovništvo Jelašinovaca, Tuk Bobije i obližnjih sela. Stevo Kovačević je taj događaj opisao slijedećim riječima:

»... odred je postrojen u vrstu, pred nama je na gomili stajalo oružje - puškomitraljez, puška, odnekud donesena neka oficirska sablja, zatim ručna bomba i sjekira ...« Bjelić je pročitao nekakav tekst da se zaklinjemo oružju i narodu na borbu do smrti ili pobjede, ali je na kraju bilo i ono: »Tako mi bog pomogao«.

Odmah je neko od boraca pitao Škundrića otkuda u zakletvi završetak sa bogom. Odgovoreno mu je da toga nije bilo u tekstu, daje taj dio Bjelić sam dodao.[37'] U to vrijeme u Odredu, pa i u čitavom kraju nije bilo ni jednog člana KPJ.

c) *Ustanički odred Lušci Palanka*

Kada se neprijatelj 10. avgusta povukao iz Lušci Palanke prema Fajtovcima i Kamengradu, narod i ustanici su i dalje ostali u Grmeču u zbjegovima, zastrašeni zločinima ustaša i oružnika. U napuštenu Lušci Palanku, 11. avgusta spustili su se sa planine Đurin Predojević, komandant i Branko Majkić, pisar komande mjesta. Potom su se vratili u Grmeč s radio-aparatom, a već sutradan pokrenuli grupu ustanika da dođe u Lušci Palanku. U bivšoj žandarmerijskoj kasarni, a sada komandi mjesta, kod Đurina Predojevića okupili su se Pero Batoz, prvi komandant ustanika sa ovog područja, njegovi pomoćnici Slavko Praštalo, Pavle Mutić i Mile Gagić, zatim, Vaso Praštalo, Nikola Borojević, i drugi. Saznali su da je u susjednoj Majkić-Japri formiran Ustanički odred, kao i u Jelašinovcima, pa su zaključili da i oni sami treba da formiraju svoju ustaničku jedinicu.

U međuvremenu je (21. avgusta 1941) održana »Opšta sjednica predstavnika svih gerilskih odreda«, na kojoj je formirana, kao što je rečeno, Komanda gerilskih odreda Krupa - Sana, pa je Petar Vojnovič, komandant te Komande, ubrzo došao u Lušci Palanku, kako bi i na ovom sektoru organizovao ustanički odred. Vojnovič je održao sastanak sa viđenijim ljudima, a potom su poslali kurira da dovede kod crkve većinu ustanika s položaja prema selu Miljevcima, gdje će se održati zbor u cilju formiranja ustaničke jedinice. Crkvena zvona su pozvala narod na okup - došlo je nekoliko stotina ljudi: ustanika, domaćina, žena i omladine iz Lušci Palanke, Praštala, Miljevaca, Potkraja, Glavice i Otiša.

Okupljenim ustanicima i narodu najprije je govorio Petar Vojnovič. Na osnovu prethodnih razgovora i dogovora najuglednijih Palančana, predložen je za komandanta Ustaničkog odreda Lušci Palanka Pera Jelača, već izabran za zamjenika komandanta »Komande gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa - Sanski Most«, što je jednoglasno prihvaćeno, pošto je ugledan čovjek iz ovoga kraja, vlasnik pilane i mlina. Predloženo je da se izabere i komesar, pa je na tu dužnost izabran Vaso VI. Praštalo, a za njegovog pomoćnika Nikola Miljuš, penzionisani opštinski bilježnik.

Poslije izbora komande Ustaničkog odreda Lušci Palanka, prisutni su obaviješteni da će u njihov sastav ući tri voda: jedan vod će obuhvatiti ustanike sela Potkraja i Glavice, drugi ustanike Lušci Palanke i Praštala, a treći ustanike Miljevaca i Otiša, i da će manje grupe ustanika iz susjednih sela biti raspoređene u neki od ova tri voda, prema želji pojedinaca. Tada su za vodnike izabrani Đurin

36) Milan N. Zorić, »Drvar u ustanku 1941«, str. 133.
37) Stevo Kovačević, Vojnički život i akcije Jelašinovačkog odreda, Zb. PODGRMEČ, knj. 1, str. 800.

Predojević, aktivni artiljerijski narednik, Nikola Borojević, metalski radnik, koji je neko vrijeme pohađao i podoficirsku artiljerijsku školu, i Milan Miljuš, imućan i ugledan čovjek iz ovoga kraja. Štab odreda se smjestio u lugarsku kuću na Gredaru, dok su u žandarmerijskoj kasarni ostali kuriri i seoska straža. Simo Rajšić je obavljao kancelarijske poslove, pa je sastavio spisak svih ljudi sposobnih za vojsku, imali oružje ili ne. Prema tom spisku raspoređivali bi se na položaje po smjenama, po uzoru na susjedne odrede.

Narednih dana avgusta i početkom septembra, formirani su vodovi. Najprije Luščipalanski, zatim, Glavičko-potkrajski, pa Miljevački. Luščipalanski je imao 24 borca, Glavičko-potkrajski 41 borca, a vod Miljevaca 36 ustanika. Međutim, čitav Odred je imao samo nekoliko vojničkih i lovačkih pušaka, dok je najveći broj ustanika bio bez vatrenog oružja. Međutim, ubrzo je Đurin Predojević kupovinom za žito, u petrovačkom srezu, nabavio jedan puškomitraljez i nekoliko pušaka.

Polaganje zakletve obavljalo se odvojeno, po vodovima. Jedna grupa ustanika polagala je zakletvu neposredno poslije organizovanja odreda, kraj izvora Točak kod Marjanovića gaja, na samoj periferiji Lušci Palanke. Borci su se okupili oko kupe sa tri puške. Polaganjem zakletve rukovodio je komandant Odreda Petar Jelača, držeći u ruci zapaljenu svijeću u čiraku, a zapisnik je vodio Simo Rajšić. Ustanici su se zaklinjali u narod, u srpstvo, spominjan je i krst časni i srpskopravoslavna crkva, i, na kraju, svi su dizali tri prsta i izgovorili riječ - amin!

Ljudstvo Miljevačkog voda polagalo je nekoliko dana kasnije zakletvu sa tekstom sličnim zakletvi bivše Jugoslovenske vojske. Pred ustanicima je bila pobodena jugoslovenska zastava. Tekst zakletve je čitao Ostoja Predojević, bivši žandarmerijski narednik, kojeg je Komanda odreda poslala da obavi ovaj čin.[38']

Manja grupa ustanika Glavičko-potkrajskog voda (bez vodnika) zatekla se na odmoru u Glavičkoj uvali, kada je među njih došao komandant Odreda Petar Jelača sa omladincem Zdravkom Njegovanom, da bi organizovali i njihovo polaganje zakletve. Zdravko Njegovan je stavio na sebe epitrahilj,[39'] ustanici su bili postrojeni i pročitana je zakletva.

Štab Odreda je tih dana pokrenuo radionicu u kojoj su radili stolar Jozo Šašić i kovač Mirko Praštalo, koji su počeli da izrađuju tzv. »cementne bombe«, potom bombe od vodovodnih cijevi, a zatim tzv. »bombe na čepiće«.[40']

4. *Organizovanje slobodne teritorije*

U prvim danima ustanka 1941. godine, u oslobođenim naseljima uništavani su organi vlasti: općinska poglavarstva, kotarska predstojništva, oružničke i redarstvene postaje, stanice i drugi njeni organi. Ali, pošto nije bilo direktive kakvu novu vlast stvarati, to su partijska rukovodstva i komunisti u pojedinim mjestima prema svome nahođenju i znanju formirali organe nove narodne vlasti.

38) Kazivanje autoru grupe boraca iz Lušci Palanke i okoline, 23. nov. 1960. Autor je intervjuisao mnoge borce s područja Lušci Palanke, provjeravao ranije prikupljene podatke, i konačno ih objavio u radu Srez Sanski Most u NOB, knj., 2. str. 147-151.

39) Epitrahilj je dio odežde sličan šalu koji nosi pravoslavni sveštenik za vrijeme crkvene službe, pokopa i drugih vjerskih obreda. Zdravko Njegovan nije bio sveštenik nego đak.

40) »Cementne bombe« rađene su od cementa sa dinamitom i upaljačem s kordom. Ove bombe su stvarale jaku eksploziju, što je prvih dana dok su držani frontovi, imalo znatnu vrijednost. Bombe od vodovodnih cijevi pravljene su tako što se u dio vodovodne cijevi stavljao dinamit sa upaljačem i kordom. Za »bombe na čepiće« korišten je metak iz dječijih pištolja sa udarnom iglom koja izazove prasak tog metka a on zapali kordu i potom upaljač i dinamit (B. J. Bokan, n. dj„ str. 324-327.)

Otuda prvih dana, čak i prvih nekoliko mjeseci ustanka postoje različiti nazivi za organe nove vlasti: oslobodilački komiteti, odbori narodnooslobodilačkog fronta, narodnooslobodilački odbori (u Srbiji); nacionalnooslobodilački odbor (u Crnoj Gori); odbori narodnooslobodilačkog fonda (u istočnoj Hercegovini); seoski odbori (na Kozari); od sredine septembra 1941. godine - odbori za narodnu ishranu (u Lici); od početka oktobra 1941. godine »narodna civilna vlast« koju čine nacionalnooslobodilački odbori fronta sela, opštine i sreza (na Kordunu), i si.[41]

Osnivanje organa narodne vlasti bio je jedan od najvažnijih zadataka, za organizacije i članstvo KPJ, odmah uz organizovanje i vođenje oružanog ustanka i razgaranje narodnooslobodilačke borbe, pošto se poslije rušenja organa ustaške i druge kvislinške vlasti nametala neodložna potreba organizovanja života na slobodnoj teritoriji i rješavanja mnogobrojnih i složenih zadataka, daleko složenijih nego što ih je imala stara vlast. I ne samo to. Od početka se postavljalo pitanje ciljeva borbe, šta se njome želi ostvariti, da li samo istjerati okupatore i uništiti njihove sluge, ili i stvoriti takvo društvo koje više neće dozvoliti stradanja naroda, koje će radničkoj klasi, siromašnim seljacima i svim ugnjetenim socijalnim slojevima omogućiti bolji život u slobodi i pravedniju raspodjelu dobara. Komunistička partija Jugoslavije se od početka ustanka zalagala za stvaranje novih organa narodne vlasti, uz sprovođenje svojih principa i stavova proklamovanih još u predratnom periodu. Na Majskom savjetovanju CK KPJ u Zagrebu 1941. godine, zauzeto je stanovište daje za sve narode Jugoslavije jedini izlaz iz postojeće situacije beskompromisna borba protiv okupatora, a za nacionalno oslobođenje i duboki revolucionarni preobražaj zemlje sa uspostavljanjem vlasti radnog naroda.[42]

Već prilikom prvih napada ustanika na neprijateljska uporišta, pobunjeni narod je uništavao arhive i zgrade opštinskih uprava i oružničkih postaja, rušeći tako ustaške institucije. Oslobađanjem sela, narod nije u najvećem broju tih sela htjeo obnavljati ni vlast knezova koje, takođe, nije volio, pošto su mnogi od njih na razne načine izrabljivali ljude. Većina nije bila ni za obnavljanje vlasti kakva je bila za vrijeme stare Jugoslavije, jer je izrabljivala i izdala narod. Međutim, nije se odmah znalo kakvu vlast, odnosno, kakve organe vlasti treba stvarati. Otuda i različita organizacija i različiti nazivi tih prvih organa narodne vlasti na tek oslobođenoj teritoriji.

U početnom periodu ustanka gerilske jedinice su obavljale i neke poslove vlasti u pozadini. Tačnije, one su određivale mjere i poslove koje seljaci treba da obavljaju za potrebe ustanka: snabdjevanjem hranom, prevoz i smještaj ranjenika, spašavanje žetve sa ugroženih područja, organizovanje radionica za potrebe vojske i naroda, i t. si. Upravo takvu funkciju su imale i komande mjesta.

Prvih dana ustanka vlast na ustaničkom terenu imale su komande ustaničkih jedinica. Kao što su određivale patrole prema neprijatelju, tako su određivale i borce (obično starije) za patroliranjem po selima u pozadini fronta, odnosno, po tek oslobođenoj teritoriji. U nekim područjima, prvih dana ustanka, i ne znajući za druge nazive, pojedinci su ustaničke patrole koje su se kretale selima, zvali - žandarmima. To se vidi iz izjave zarobljenog mladića Jove Konte iz Gornje Sanice, koju je dao pred bilježnikom ustaške opštine u Donjoj Sanici.[43] I u izjavama nekih ustanika datih ovom autoru, navodi se da su pojedinci te ustaničke patrole, pa i one koje su bile uz komande mjesta, nazivali »žandari«. Narod je u nekim petrovačkim selima zgrade partizanskih straža, seoskih straža, kao i

41) Prema knjigama: Dr Dušan Zivković, n. dj., str. 66 do 124, i dr Dušan Lukač, Ustanak u Bosanskoj krajini, VIZ, Beograd, 1967, str. 204-205.
42) Dr Dušan Živković, n. dj., str. 39.
43) Arhiv VII, fond NDH, k. 86, f. 2, br. reg. 25.

same straže nazivao »žandarmerija« i »žandari«. Tako Štab 1. bataljona Slobode Drvarske brigade piše 25. septembra 1941. godine Komandi 6. partizanskog odreda, na sektoru Vrtoča, pored ostalog: »... Uz to vam napominjemo da nazivi žandarmerija nisu zgodni i da ih treba prilagoditi prilikama, shvatanjima i željama stanovništva, stoga te nazive promijenite u nazive: *privremene partizanske stanice...* ä[44']

U centru ovih oslobođenih teritorija, u Drvaru, 3. avgusta 1941. održali su zajedničku sjednicu Sreski komitet KPJ i Štab gerilskih odreda Bosansko-grahovskog sreza. Razmotrena je situacija nastala ustankom, oslobođenjem Drvara i znatne teritorije u ovom dijelu Bosanske krajine. Donijeta je odluka o reorganizaciji gerilskih odreda koji su bili na položaju na Oštrelju - o objedinjavanju dva gerilska odreda, Kameničkog i odreda »Javorje«, imenovan je Štab fronta na Oštrelju, i izvršena su neka imenovanja u tim odredima, Štabu fronta i dr. Zaključeno je da se željeznička radionica pretvori u vojnu radionicu za opravku oružja i izradu ručnih bombi i nagaznih mina. Bolnica socijalnog osiguranja u Drvaru proglašena je vojnom bolnicom. Konačno je zaključeno da »... glavni nosilac vlasti na oslobođenoj teritoriji bude Štab gerilskih odreda s obzirom na ratno stanje ... s tim da imenuje svoje pomoćne organe za pojedine djelatnosti, a koji će se zvati *komesarijati*«, zapisao je svoja sjećanja na te odluke Nikola Kotle, tada sekretar Sreskog komiteta KPJ. »Šipad« i Fabrika celuloze proglašeni su narodnom imovinom, što je naredbom narednog dana obnarodovano. Tada su formirani komesarijati: za industriju (komesar Nikola Kotle, metalski radnik); za javnu bezbjednost (komesar Vaso Trikić, radnik); za ishranu ustaničke vojske (komesar Ilija Miljević, pilanski radnik); za saobraćaj (Jovo Kecman, metalski radnik); određen je komesar za Opštinu u Drvaru (Bogdan Runjić, limarski radnik). Prema sačuvanim naredbama, vidi se daje u svakom komesarijatu bilo još po. 5-6 članova. U napisanim naredbama ovi organi se nisu nazivali »komesarijati« već *odbori*: Odbor za industriju, Odbor za javnu bezbjednost i si. Imenovanje ovih komesarijata (odbora) izvršio je Štab gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu na prijedlog *Vojnorevolucionarnog vijeća u Drvaru,* kako piše u naredbama. Naime, na drugoj zajedničkoj sjednici Sreskog komiteta i Štaba gerilskih odreda sreza Bosansko Grahovo, zaključeno je da Štab gerilskih odreda imenuje članove Vojnorevolucionarnog vijeća, što je odmah i učinjeno. Vojnorevolucionarno vijeće je održalo svoju prvu sjednicu 4. i 5. avgusta 1941. godine, i za predsjednika Vijeća izabralo Vasu Trikića, člana Sreskog komiteta KPJ i člana Štaba Gerilskih odreda, koji je do tada bio i komesar za javnu bezbjednost. Vijeće je izvršilo i neke izmjene u sastavu komesarijata kojima je promijenilo ime u odbor, kao i naziv *seoskih odbora* promijenio u *seoska vijećah* Izborom Vojnorevolucionarnog vijeća u Drvaru zaokružena je organizacija nove narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji tog područja.

Na području bosansko-grahovske opštine u svim selima izabrani su *narodni odbori* koje su zvali i »*seoska vijeća*«. Komanda mjesta u Bosanskom Grahovu bila je najviša vlast na području opštine.[46']

I na području opštine Prekaja (glamočki srez), a tako i u drugim opštinama sa ovoga sreza, birani su po selima odbori koji su se u početku nazivali *ekonomsko-poljoprivredni odbori* ili *odbori fonda.* Tek 28. avgusta izabran je *opštinski komesarijat* za Opštinu Prekaja, za komesara (predsjednika) Dmitar Vucelja, za članove Komesarijata Vojo Savić i David Bajić. U Prekaji je organizovana vojna bolnica u školi, zatim obućarska, krojačka i pekarska radionica.[47']

44) Zbornik IV, knj. 1, str. 441.
45) Nikola Kotle, Prvi organi narodne vlasti u oslobođenom Drvaru, Zb. DRVAR, knj. 2, str. 537-546.
46) Kostadin Trkulja, Nikola Gašić, Miloš i Aleksa Nenadić, Pripreme, razvoj ustanka u opštini Crni Lug, Zb. BOS. GRAHOVO, str. 104.
47) Miloš Polić, n. čl„ str. 186.

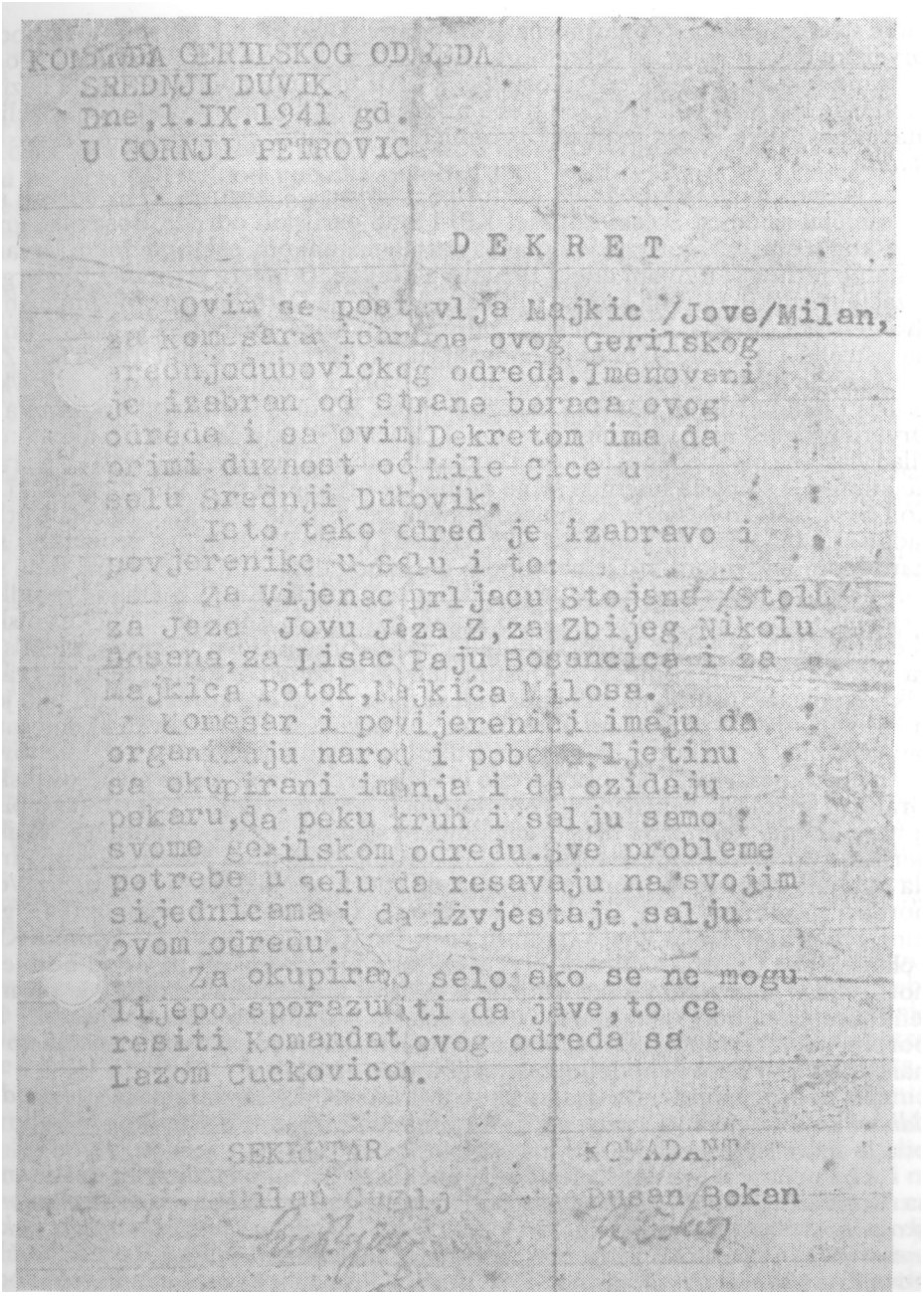

KOMANDA GERILSKOG ODREDA
SREDNJI DUVIK
Dne,1.IX.1941 gd.
U GORNJI PETROVIC

D E K R E T

Ovim se postavlja Majkic /Jove/Milan, za komesara ishrane ovog Gerilskog srednjodubovickog odreda. Imenovani je izabran od strane boraca ovog odreda i sa ovim Dekretom ima da primi duznost od Mile Cice u selu Srednji Dubovik.

Isto tako odred je izabravo i povjerenike u selu i to:

Za Vijenac Drljacu Stojana /Stolu/ za Jeze Jovu Jeza Z, za Zbijeg Nikolu Bosana, za Lisac Paju Bosancica i za Majkica Potok, Majkica Milosa.

Komesar i povijerenici imaju da organizaju narod i pobere ljetinu sa okupirani imanja i da ozidaju pekaru, da peku kruh i salju samo svome gerilskom odredu. Sve probleme potrebe u selu da resavaju na svojim sijednicama i da izvjestaje salju ovom odredu.

Za okupirano selo ako se ne mogu lijepo sporazumiti da jave, to ce resiti Komandat ovog odreda sa Lazom Cuckovicom.

SEKRETAR
Milan Cugalj

KOMADANT
Dusan Bokan

Dekret Komande gerilskog odreda Srednji Dubovik od 1. IX 1941. o imenovanju komesara ishrane ovog odreda i seoskih povjerenika. Takve dekrete su tih dana izdali i ostali gerilski odredi u Podgrmeču

Jedan od ustaničkih centara postao je i Martin-Brod (Manastir Rmanj), na samoj granici prema Lici. U njemu je već prvih dana ustanka formirana Komanda mjesta sa komandantom Jovom Reljićem, a u okolnim selima - *povjerenici komande mjesta,* preko kojih je organizovano snabdijevanje vojske, prenošenje ranjenika i mnogi drugi poslovi.[48]

U bosansko-petrovačkom srezu, u Oštrelju, po uzoru na organizaciju nove vlasti u Drvaru, a na sastanku Sreskog komiteta KPJ i komunista petrovačkog sreza 19. avgusta 1941. godine, pored ostalog, dogovoreno je da je nužno »... stvoriti nekakvu vlast - narodnu vlast - koja bi vodila brigu o mnogim poslovima, a posebno o uključivanju naroda u borbu i aktiviranje u pružanju svestrane pomoći borcima«.[49] Tada je formirana *Mjesna politička vlast* u Oštrelju, čiji su članovi bili Bogdan Pećanac, bravar iz Drvara, Simo Kesić i Vaso Kelečević, radnici iz Oštrelja Naredbu je za Rukovodstvo gerilskih odreda Oštrelj potpisao Nikola Kotle.[50] U drugim selima ovog sreza nikakvi organi vlasti nisu formirani do jeseni 1941. godine, kada su birani prvi organi narodne vlasti - narodnooslobodilački odbori. Međutim, u nekim petrovačkim selima ostali su knezovi na vlasti, kao, na primjer, u Bunari. Naime, septembra 1941. godine Štab Prvog bataljona »Sloboda« piše Partizanskom odredu Bunara da knez sela Bunara dođe na Oštrelj kod civilnih vlasti i da se sa njim reguliše količina soli koju njegovo selo može da dobije.[51]

Na grmečkom području »seoski obor« izabran je krajem avgusta 1941. godine u Majkić Japri. Politički komesar Gerilskog odreda Majkić-Japra, hadrovački učitelj Stojan Makić, imao je Ustav SSSR-a, pa je po uzoru na zadatke seoskih sovjeta predložio da i oni ovdje pod Grmečom, izaberu »seoski odbor«, kako je preveo naziv sovjeta iz tog Ustava. Oko 25. avgusta izvršenje izbor tako da su u »seoskom odboru« bili i predstavnici seljaka i boraca iz Gerilskog odreda.[52] U nekim selima, na primjer u Bošnjacima, krajem avgusta je biran *Odbor,* sa zadatkom da pomaže vojsci na frontu i da održava red u selu.[53] Međutim, u mnogim drugim selima, prije svega krupskim i novskim, tada su komande seoskih gerilskih odreda imenovale svoje povjerenike za pojedina sela i izdavale im o tome naredbe. Tako je, na primjer, Komanda gerilskog odreda Srednji Dubovik, koja je bila na položaju u Gornjim Petrovićima, 1. septembra 1941. godine izdala naredbu kojom se

»... postavlja Majkić (Jove) Milan *za komesara ishrane* ovog Gerilskog Srednjodubovičkog odreda... Isto tako odred je izabrao i *povjerenike u selu* i to: za Vijenac Drljaču Stojana (Stolu), za Ježe Jovu Ježa, za Zbjeg Nikolu Došena, za Lisac Paju Bosančića i za Majkića Potok, Majkić Miloša.

Komesar i povjerenici imaju da organizuju narod i poberu ljetinu sa okupiranih imanja... Šve probleme (i) potrebe u selu da rješavaju na svojim sjednicama i da izvještaje šalju svom odredu .. .« Ovaj dekret su potpisali komandant Odreda Dušan Bokan i sekretar Milan Cugali.[54]

Međutim, u nekim podgrmečkim selima nisu birani ni *seoski odbori* ni određivane *starješine sela,* već je vodnik Mrkaljskog voda imenovao *komesare sela.* To je radio sve do 12. oktobra 1941, kada je naredbe za komesare nekih sela tražio od Komande partizanskog odreda br. 6. Hašani, i pročitao u njima da se imenuju *-povjerenici sela,* na kojem terminu se tada insistiralo.[55]

48) Jovo Reljić, Martin-Brod 1941. godine, Zb. DRVAR, knj. 2, str. 400-401.
49) Tomo Morača, Prva politička vlast u Oštrelju, Zb. BOS. PETROVAC, knj. 2, str. 330.
50) Zbornik IV, knj. 1, str. 46-49.
51) Isto, str. 441.
52) Stojan Makić, U Majkić Japri, Zb. PODGRMEC, knj. 1, str. 740-742.
53) Kazivanje autoru Vida Marinkovića i dr. 18. nov. 1960.
54) Original naredbe kod Milana J. Majkića, nosioca Partizanske spomenice 1941. godine, a kopija kodautora.
55) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 185. i 186.

5. *Borbe avgusta-septembra 1941. godine*

Nakon frontalnog nastupanja prema neprijatelju i držanja »fronta«, ustanici su već prvih dana avgusta počeli na pojedinim sektorima primjenjivati gerilsku, partizansku taktiku. Postavljali su zasjede, zvane busije, na pogodnim mjestima i iznenadno napadali neprijatelja. Upravo takve akcije omogućile su ustanicima da se otetim oružjem od neprijatelja postepeno naoružavaju i jačaju. Ustanička aktivnost na ovom širokom prostoru, kao i u nekim susjednim područjima, onemogućavala je neprijatelju da skoncentriše dovoljno jake snage za likvidaciju ustanika na jednom sektoru, potom na ostalim. Čak i tamo gdje ih je skoncentrisao, pokazalo se da je zbog žive ustaničke aktivnosti u istom ili susjednim krajevima bio prisiljen na odstupanje ili na prebacivanje snaga na više ugrožene sektore.

Osim brojnih akcija iz zasjeda, izvođeni su i svakodnevni manji napadi: gerilci ispale nekoliko metaka, a ustaše i domobrani u strahu ospu paljbu. Takvih puškaranja naročito je bilo noću, kada su preplašeni neprijateljevi vojnici često satima pucali u prazno. Svakodnevni izvještaji domobranskih komandi puni su podataka o ovome na mnogim sektorima: prema Kulen Vakufu, Orašcu i Ćukovima, prema Petrovcu, Ključu, Sanici, Sanskom Mostu, Budimlić Japri, Agićima, Rudicama i željezničkoj pruzi Bosanski Novi - Bosanska Krupa - Bihać, prema Ćorama i Otoci, Badiću i Ostružnici, Krupi, Brkićima i Spahićima, Ripču i još nekim mjestima.[56']

Ustanici sa područja Oštrelja i Osječenice 3. avgusta napali su neprijatelja u Bosanskom Petrovcu, u kojem se nalazilo oko 400 vojnika, ustaša i oružnika, koji su prethodnog dana pokušavali da prodru na Oštrelj. Međutim, primjetili su ustanike znatno prije nego što su se približili gradu. Ipak je dio ustanika uspio prodrijeti u grad i kod bolnice u borbi oteti jedan puškomitraljez. Međutim, ustaše i domobrani su ih snažnom vatrom primorali da se povuku.[57'] Slijedećeg dana, jedna domobranska četa sa dva mitraljeza i jednim topom, krenula je iz Petrovca prema Vrtoču, kojeg su ustanici 2. avgusta bili zauzeli i u njemu likvidirali oružničku postaju. Uz topovsku i mitraljesku vatru, neprijateljeva jedinica je rastjerala ustanike i ušla u Vrtoče. Kada su pošli prema Bihaću, u zaseoku Doline iz zasjede su ih dočekali ustanici Lipe, Oraškog Brda, Teočaka i Vrtoča. Pobili su konje koji su vukli top, a domobrani su pobjegli prema Bihaću ili Petrovcu. Ustanici su sletili na cestu i zaplijenili top, dva mitraljeza, 10 pušaka, 10 sanduka granata za top, 12 000 puščanih metaka, 30 bombi i drugu vojnu opremu. Sa dva para konja i dva para volova, odvukli su top u šumu Čučevo.[58']

Istog dana, 4. avgusta, iz Bosanske Krupe u dvije kolone krenuo je neprijatelj u napad na Mali i Veliki Radić: jedna kolona od oko 40 vojnika pošla je na Brezovaču, a druga, iste jačine, sa tri kamiona i sa bolničkim kolima i motociklom cestom uz Unu prema Napojištu. Namjeravali su da se tu iskrcaju i krenu uz Brinu u napad na ova sela. Međutim, borci ustaničkih odreda Malog i Velikog

56) Primjeri koji to ilustruju - iz dokumenata NDH: »Noću između 20. i 21. kolovoza pobunjenici su napali iz šume Drenovače i Ripačkog klanca na mjesto Ripač, kotar Bihać i to u više navrata, ali je svaki napad odbijen od naših snaga ...«, »23. kolovoza između 23 i 24 sata i 25. kolovoza između 2 i 3 sata izvršeni su napadi četnika na oružničku postaju Bravsko. Napad je odbijen ...«, »Noću između 7. i 8. rujna 1941. kod sela Buševića, kotar Bos. Krupa, napadnut je i ranjen od strane pobunjenika jedan stražar-građanin ...«, »Noću između 9. i 10. rujna 1941. vođena je borba između našeg odreda i pobunjenika kroz cijelu noć kod sela Ripač, kotar Bihać. Pobunjenici su odbijeni bez žrtava ...«, »12. rujna 1941. u toku noći pobunjenici su izvršili u četiri maha napad na mjesto Ključ. Napad ie svaki put odbijen bez žrtava«. Međutim, ni u jednom od ovih primjera, ustanici nisu napadali već su uznemiravali ustaše i domobrane.

57) Milan N. Zorić, Drvar u ustanku 1941, str. 122.

58) Zbornik IV, knj. 1, str. 19; Milovan Pilipović, Pobjeda u Vrtoču, Zb. PODGRMEC, knj. 1, str. 900.

Radića postavili su zasjedu iznad Brine, gdje su napali kolonu još dok se nalazila u pokretu u vozilima. Pod pritiskom ustanika, domobrani su se povukli ka Bosanskoj Krupi, a ustanici su u kamionima zaplijenili dva mitraljeza sa deset kutija municije u redenicima, tri puške i šest sanduka municije. Poslije izvlačenja plijena, vozila su spalili. U međuvremenu je prva neprijateljeva kolona izbila na Brezovaču i krenula prema Radiću. I njih su dočekali ustanici oba dva odreda, u žestokoj borbi razbili i odbacili prema Bosanskoj Krupi. Tom prilikom su Lazo Kovačević, Jovo Klašnja, i još neki, naoružani samo roguljama, bodežima ili noževima privezanim za kolce, uspjeli da savladaju neprijateljeve vojnike i da im otmu puške.[59]

Poslije dva dana, 6. avgusta, neprijatelj je krenuo iz Bihaća preko Ripačkog klanca prema Vrtoču i Petrovcu. Još dok se kretao cestom, bio je izložen vatri ustanika. U toku dana najjače borbe vođene su u Dubovsku i Tarkovcu. Kad se smrklo, neprijatelj se vratio nazad u Ripač i Bihać, pošto nije smio zanoćiti na dostignutoj liniji. Prema vlastitom priznanju, neprijatelj je toga dana imao 7 mrtvih i 20 ranjenih. Međutim, gubici su sigurno morali biti veći, jer je glavar Glavnog stožera kopnene vojske NDH tražio od pukovnika Matagića objašnjenje kako je došlo do »srazmjerno velikih gubitaka«. Zbog ovakvih gubitaka, neprijateljev novi napad na ovom pravcu odgođen je za šest dana.[60]

Ponovni napad ustanika sa područja Oštrelja i Osječenice na Petrovac izveden je 8. avgusta u ranu zoru, a nakon borbe koja je trajala do 11 sati, ustanici su se morali povući 3 do 4 kilometra od Petrovca.[61]

a) *Zasjeda u Zdenom Dolu*

Spremajući novi napad od Petrovca prema Oštrelju i Drvaru, neprijatelj je preko Ključa 9. avgusta ujutru uputio transport sa municijom natovarenom na 7 kamiona, sa 120 vojnika. Oko 10 sati kamioni su naišli na prepreku na cesti u Zdenom Dolu, 6 km od Petrovca. Stali su da je otklone, kada su ih napali gerilci pod komandom Milana Zorića. U prvom kamionu došlo je do snažne eksplozije municije. Nakon pola sata otpor neprijatelja je bio skršen. Ubijeno je oko 60 neprijateljevih vojnika, oko 30 je zarobljeno, dok je tridesetak uspjelo da pobjegne nazad u Ključ. U preostalih šest kamiona zaplijenjena su 34 sanduka municije za haubicu, 33 sanduka ručnih bombi, 100 000 puščanih metaka, 3 puškomitraljeza i oko 60 pušaka, kao i nekoliko džakova makarona, šećera i još nekih namirnica. Evakuacija municije i drugog materijala trajala je čitav dan i noć. I narednih dana borci ili seljaci nailazili su na ovom mjestu na puške, municiju i druge vojničke predmete koje su razbacali domobrani prilikom bjegstva. U ovoj veoma uspjeloj zasjedi, poginuli su gerilci Simo Bjelić, Jovan Samardžija i Svetko Đukić, dok su ranjeni Marko Srdić, Dušan, Lazar i Nikola Kecman. Zaplijenjena puščana municija poslana je najvećim dijelom u Drvar i na Oštrelj, ali i u Ribnik, Jelašinovce i na područja Bosanskog Petrovca. Narednog dana kamioni i automobil su spaljeni.[62]

b) *Oslobođenje Krnjeuše i Bjelaja*

Istoga dana kada je izvedena ova veoma uspjela zasjeda u Zdenom Dolu, ustanici koji su držali blokadu oko Krnjeuše: gerilci iz Vrtoča pod komandom Save Pilipovića, iz sela oko Krnjeuše i Risovca pod komandom Laze Atlagića, i oko

59) Dane Agbaba, Ustanak u Malom Radiću, isto, str. 615; Dušan Trtica, Dvomjesečne borbe Radićkog gerilskog odreda, isto, str. 639-640.
60) Arhiv VII, fond NDH, k. 1, br. reg. 6/2 i 7/2-5.
61) Isto, br. reg. 8/2-1 i Milan Zorić, n. dj., str. 123.
62) Isto, br. reg. 9/2-18.

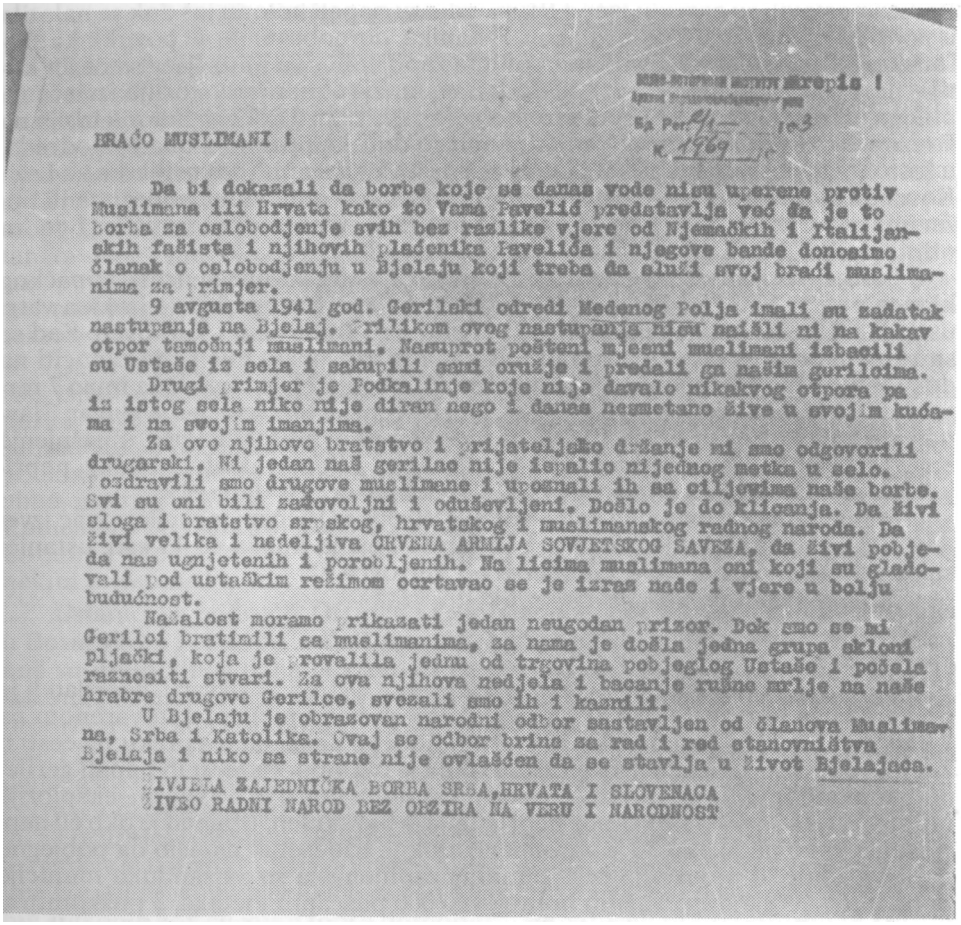

BRAĆO MUSLIMANI !

Da bi dokazali da borbe koje se danas vode nisu uperene protiv Muslimana ili Hrvata kako to Vama Pavelić predstavlja već da je to borba za oslobodjenje svih bez razlike vjere od Njemačkih i Italijanskih fašista i njihovih plaćenika Pavelića i njegove bande donosimo članak o oslobodjenju u Bjelaju koji treba da služi svoj braći muslimanima za primjer.

9 avgusta 1941 god. Gerilski odredi Medenog Polja imali su zadatak nastupanja na Bjelaj. Prilikom ovog nastupanja nisu naišli ni na kakav otpor tamošnji muslimani. Nasuprot poštenj mjesni muslimani isbacili su Ustaše iz sela i sakupili sami oružje i predali ga našim gerilcima.

Drugi primjer je Podkalinje koje nije davalo nikakvog otpora pa iz istog sela niko nije diran nego i danas nesmetano žive u svojim kućama i na svojim imanjima.

Za ovo njihovo bratstvo i prijateljsko držanje mi smo odgovorili drugarski. Ni jedan naš gerilac nije ispalio nijednog metka u selo. Pozdravili smo drugove muslimane i upoznali ih sa ciljevima naše borbe. Svi su oni bili zadovoljni i oduševljeni. Došlo je do kliconja. Da živi sloga i bratstvo srpskog, hrvatskog i muslimanskog radnog naroda. Da živi velika i nadeljiva CRVENA ARMIJA SOVJETSKOG SAVEZA, da živi pobjeda nas ugnjetenih i porobljenih. Na licima muslimana oni koji su gladovali pod ustaškim režimom ocrtavao se je izraz nade i vjere u bolju budućnost.

Nažalost moramo prikazati jedan neugodan prizor. Dok smo se mi Gerilci bratimili sa muslimanima, sa nama je došla jedna grupa skloni pljački, koja je provalila jednu od trgovina pobjeglog Ustaše i počela raznositi stvari. Za ova njihova nedjela i bacanje ružne mrlje na naše hrabre drugove Gerilce, svezali smo ih i kaznili.

U Bjelaju je obrazovan narodni odbor sastavljen od članova Muslimana, Srba i Katolika. Ovaj se odbor brine za red i red stanovništva Bjelaja i niko sa strane nije ovlašćen da se stavlja u život Bjelajaca.

ŽIVJELA ZAJEDNIČKA BORBA SRBA, HRVATA I SLOVENACA
ŽIVIO RADNI NAROD BEZ OBZIRA NA VERU I NARODNOST

Prepis partizanskog letka kojeg je partizan Muhamed Bajrić 6. decembra 1941. predao nekim Muslimanima kod sela Srbljana

40 Drvarčana, napali su na neprijateljeve» uporište u Krnjeuši. Prethodno je haubica, zaplijenjena kod Vrtoča, ispalila nekoliko granata na mjesto, izazvala paniku kod ustaša, domobrana i oružnika, pa je komandant posade naredio povlačenje. U borbi je poginulo 14 domobrana, zaplijenjeno je oko 30 pušaka, 2 puškomitraljeza i oko 5 000 metaka. Zarobljeno je nekoliko poznatih ustaških zločinaca, među kojima i ustaša-rimokatolički sveštenik, glavni inicijator svih zločina nad srpskim stanovništvom u ovom mjestu i okolini, zatim, ustaški tabornik Ivan Dudek, njegov pomoćnik Ivica Pavičić, i još neki ustaški krvoloci. Svi su nakon presude strijeljani. Dok se vodila ova borba, jedan neprijateljev avion je kružio nad Krnjeušom, ali im ništa nije mogao pomoći.[63]

Istog dana, 9. avgusta, iz Komande fronta na Oštrelju došao je Slavko Rodić u Medeno Polje, i tamošnji 4. gerilski odred pokrenuo u akciju za oslobođenje Bjelaja. Još prije dolaska gerilaca, bjelajski Muslimani su razoružali ustaše i ot-

63) Isto.

jerali ih iz sela, skupili oružje na jedno mjesto, i po dolasku gerilaca, predali im ga. Tako su gerilci bez i jednog ispaljenog metka oslobodili Bjelaj. Odmah su okupljenim mještanima objašnjeni ciljevi ustanka, a u selu je formiran seoski odbor od Muslimana, Srba i Hrvata.[64] Muslimansko i hrvatsko stanovništvo ostalo je u Bjelaju na slobodnoj teritoriji sve do 6. septembra 1941. godine, kada je došla neprijateljeva vojska koja je svo muslimansko i hrvatsko stanovništvo evakuisala u Bihać ili Petrovac, pa je selo ostalo pusto za čitavo vrijeme rata

*

Neprijateljevi avioni su nad čitavom ovom teritorijom 11. avgusta bacali letke sa pozivom na predaju, a u protivnom će biti uništeni, pošto se, navodno, nalaze u bezizlaznoj situaciji.[65]

Uskoro je Štab gerilskih odreda u Ribniku obaviješten da će iz Ključa krenuti jedan domobranski odred uz transport hrane za posadu u Sitnici i materijal za opravku telefonske linije. Štab gerilskih odreda je u području Barudžinog gaja postavio duboku zasjedu u kojoj su bili raspoređeni po frontu i dubini borci iz pet četa: Ribničke i Gornjovrbljanske postavljeni su sa desne strane ceste Ključ - Mrkonjić-Grad, Crkvenske sa lijeve strane ceste, a u području Klokotovca, prema Mrkonjić-Gradu, nalazili su se borci Busijanske i Donjovrbljanske čete. Kada je iz Ključa naišao neprijateljev odred od oko 30 vojnika i nekoliko oružnika sa četvoro zaprežnih kola, ustanici su ga iznenadno napali. Veći dio vojnika ove neprijateljeve jedinice je poginuo, dok su u prvim trenucima borbe ostali pružali žestok otpor iz jaraka pored ceste. Bočnim dejstvom gerilci su primorali i taj dio na predaju. Zarobljeno je 7 ustaša, 4 oružnika i dva civila, ubijeno 18 ustaša i jedan oružnik, i zaplijenjeno 28 pušaka, puškomitraljez, pištolj, 5 sanduka municije, 10 ručnih bombi i zaprežna kola sa hranom. U ovoj borbi poginuli su borci Mladen Krajišnik, Jovo Jokić i Lazar Ćulum, dok su ranjeni Ilija Todorović, Petar Marković i Jovo Savanović Duljo.[66]

Istog dana neprijatelj je iz više pravaca pošao prema Petrovcu. Od Bihaća su jake njegove jedinice pod komandom pukovnika Matagića stigle do Lipe, a jedinice pod komandom potpukovnika Zorna bile su tog dana u Risovcu. Od Ključa prema Bravsku i Petrovcu napadala je bojna bojnika Krupića, s kojom je bio i general Rumler, zapovjednik svih ovih neprijateljevih jedinica. Gerilci su napadali bočno obezbjeđenje neprijateljevih kolona, dok im je glavnina bez većih smetnji išla cestom.[67]

Četrnaestog avgusta, neprijateljeva kolona pod komandom potpukovnika Zorna stigla je u Krnjeušu gdje se sastala sa dijelovima snaga pukovnika Matagića, koji su ovdje došli iz Bihaća preko Vrtoča.[68]

c) *Partizanska haubica tuče neprijateljevo uporište u Bosanskom Petrovcu*

Nakon što su ustanici uspješno tukli haubicom neprijateljevo uporište u Krnjeuši, prebacili su je preko šume na Oštrelj. Pošto su i u zasjedi na Zdenom delu 9. avgusta zaplijenili 34 sanduka sa granatama, ustanici su 14. avgusta počeli tući

64) »Gerilac«, br. 4, od 14. 8. 1941; Milan Zorić, n. dj. str. 121.
65) Arhiv VII, fond NDH, k. 1, br. reg. 9.

66) U zvaničnom izvještaju Štaba Ribničkog bataljona zapisano je da je zasjedu organizovala »grupa boraca iz odreda Nikole Vračara«, što je netačno, postavili su je gerilci iz pet četa, kako je ovdje navedeno.
Zbornik IV, knj. 1, str. 54; Mirko Jokić, Zasjeda u Barudžinom gaju, Zb. KLJUČ, knj. 1, str. 474—476.
67) M. N. Zorić, n. dj., str. 128.
68) Arhiv VII, fond NDH, k. 1, br. reg. 14/2-1.

Bosanski Petrovac, i već prvog dana nanijeli neprijatelju izvjesne gubitke. Neprijatelj je odmah uputio avione na položaj na kome se nalazila haubica, što je ostalo bez rezultata. Kako bi zavarali neprijatelja o broju haubica, gerilci su na raznim mjestima podno Oštrelja i Osječenice, istovremeno kad i haubica, ispaljivali dinamit i na taj način stvarali utisak više topova.[69]

I na području Ključa, neprijatelj je krenuo u napad. O tom napadu gerilci su bili na vrijeme obaviješteni, pa su sve čete pod komandom Štaba gerilskih odreda Ribnik pravovremeno zauzele položaj na liniji Gornja Previja - Bašinjača - Todorovići - Torine. Čete su cijele noći 14/15. avgusta ostale na položaju. Pošto se neprijatelj nije pojavio do 8 sati, čete su povučene na odmor, a na položajima su ostali samo zaštitni dijelovi. Međutim, oko 10 sati 15. avgusta, pojavio se jak neprijateljev odred koji je nastupao na širokom frontu pa je odbacio zaštitne dijelove. U tom nastupanju paljene su kuće i drugi objekti. Tog dana su ustaše, domobrani i oružnici, među kojima je bilo i civila, spalili 52 kuće u Previji, 130 u Rastoci, 71 u Donjem Ribniku, 17 u Treskavcu, i 37 u Velijama, a ranije i 93 kuće u Zablaću, ukupno u ovoj dolini Sane - 406 kuća sa svim pratećim objektima. Odvedeno je i preostalo muslimansko stanovništvo iz Velija, spaljene su i njihove kuće, kako ih ustanici ne bi koristili.[70] Zatim je u Ključu organizovano pravo slavlje na kojem je proslavljen ovaj »uspjeh«.

Ohrabreni uspjelim prodorom prema Ribniku, ustaše su pripremile i izvele novi napad 19. avgusta na slobodnu teritoriju sa tri pravca: iz Ključa uz dolinu Sane i Ribnika do Ribnika u Vrbljana; iz Ključa na Majkiće i Crkveno do Busija i od Sitnice na Treskavac, Velijašnicu, Slatinu do Vrbljana. Međutim, o pripremama za ovaj napad, Štab gerilskih odreda u Ribniku saznao je od Riste Dunovića, solunskog dobrovoljca, koji je živio u Ključu i sarađivao sa ustanicima. Poučen prethodnim iskustvom, Štab gerilskih odreda je rasporedio svoje snage na sva tri naznačena pravca. Posebno je formirana grupa od 10 najboljih boraca iz Ribnika i Gornjovrbljanske čete, i postavljena u predstražu ispred prednjih položaja, u Tukove, na lijevoj obali rijeke Sane. Grupa pod komandom Pere Kasapovića se tu maskirala i čekala da naiđe neprijatelj. O toj borbi Kasapović piše:

»... Oko 10 časova istog dana glavnina neprijateljevih snaga izbila je do našeg glavnog položaja, krećući se u tri streljačka stroja. Prvi i drugi streljački stroj bili su potpuno naoružani, dok je treći stroj bio sastavljen od civilnog stanovništva raznog uzrasta«.[71] Prema naknadnim provjerama, ukupno na sva tri pravca napadalo je 400 do 500 naoružanih vojnika, 70 naoružanih civila, i 100 do 150 civila željnih pljačke i paljenja kuća.

Gerilci su ih iznenadili i krenuli u juriš. Istovremeno je iz pozadine napala grupa Pere Kasapovića. Iznenađen jačinom napada, neprijatelj se razbježao. Gerilci su ih gonili do Brježđa i Durmišovice, nadomak Ključa. U ovoj borbi poginulo je više neprijateljevih vojnika, mnogo je ranjeno. Zaplijenjena je veća količina oružja i municije. Neprijatelj u svom izvještaju navodi da su poginula 3 vojnika i 1 civil, sa oko 15 ranjenih.[72]

Dok je trajala ova borba, poprište je nadlijetao jedan avion, ali nije gađao erilce, već je svoj tovar bombi izbacio na livade ispred Ribnika. Dvije godine asnije, Ribnički partizani saznali su da je pilot u tom avionu bio Franjo Kluz, simpatizer i saradnik NOP-a iz Banje Luke.

I na drugim pravcima, neprijatelj je odbijen. Nakon ove, i akcije u Barudžinom gaju, Ribnički bataljon je imao 309 pušaka, 3 puškomitraljeza, 35 lovačkih pušaka i 25 pištolja.[73]

69) Isto, br. reg. 16/2.
70) Pero Kasapović, Borbe i pobjede Ribničkog bataljona, Zb. KLJUČ, k. 1, str. 327-8.
71) Isto, str. 329.
72) Zbornik IV, knj., str. 609-610 i 648-649.
73) Pero Kasapović, n. čl., str. 330.

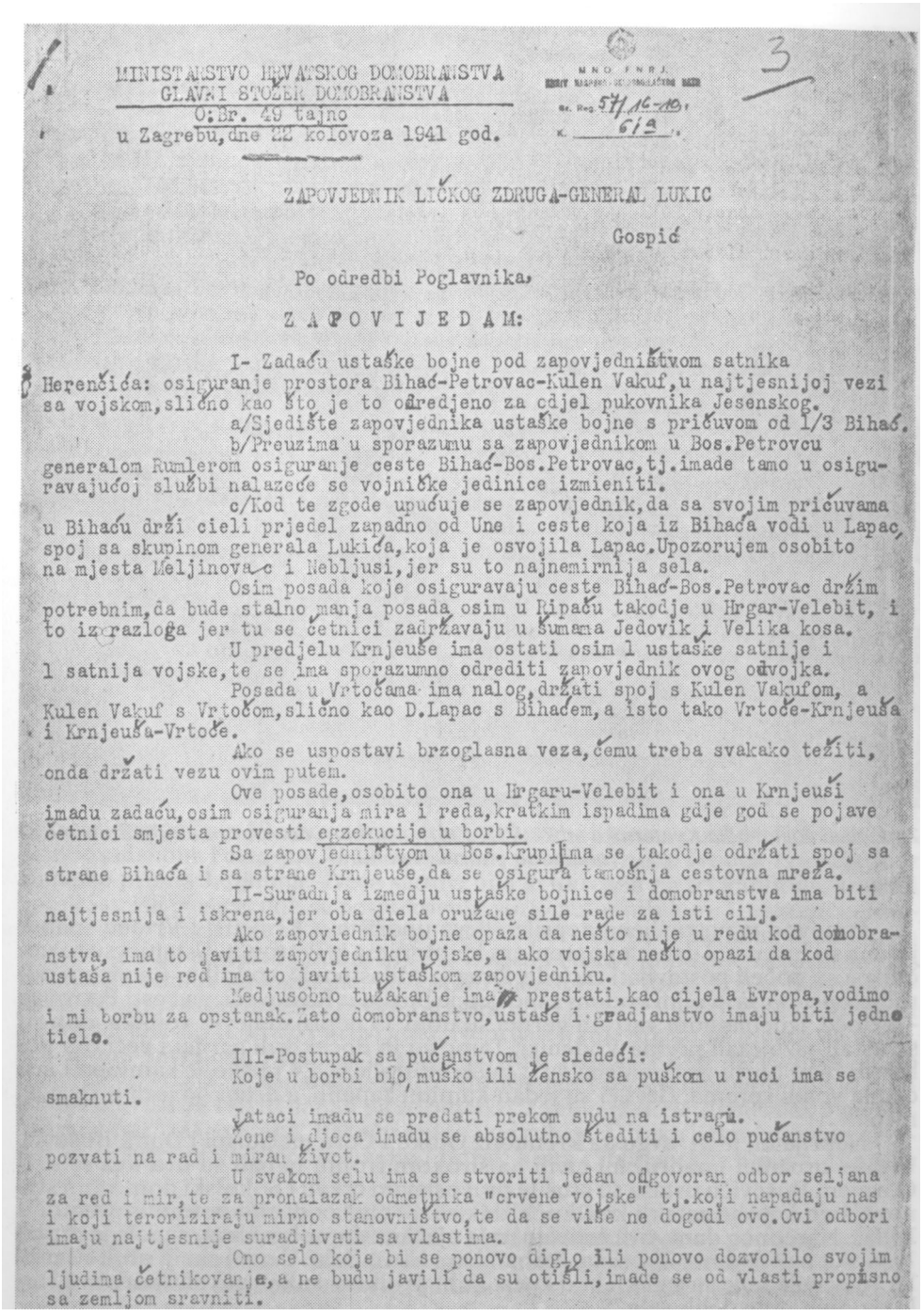

MINISTARSTVO HRVATSKOG DOMOBRANSTVA
GLAVNI STOŽER DOMOBRANSTVA
O.Br. 49 tajno
u Zagrebu, dne 22 kolovoza 1941 god.

ZAPOVJEDNIK LIČKOG ZDRUGA-GENERAL LUKIC

Gospić

Po odredbi Poglavnika,

Z A P O V I J E D A M:

I- Zadaću ustaške bojne pod zapovjedništvom satnika Herenčića: osiguranje prostora Bihać-Petrovac-Kulen Vakuf, u najtjesnijoj vezi sa vojskom, slično kao što je to određeno za odjel pukovnika Jesenskog.

a/Sjedište zapovjednika ustaške bojne s pričuvom od 1/3 Bihać.

b/Preuzima u sporazumu sa zapovjednikom u Bos.Petrovcu generalom Rumlerom osiguranje ceste Bihać-Bos.Petrovac, tj.imade tamo u osiguravajućoj službi nalazeće se vojničke jedinice izmieniti.

c/Kod te zgode upućuje se zapovjednik, da sa svojim pričuvama u Bihaću drži cieli prjedel zapadno od Une i ceste koja iz Bihaća vodi u Lapac, spoj sa skupinom generala Lukića, koja je osvojila Lapac. Upozorujem osobito na mjesta Meljinovac i Nebljusi, jer su to najnemirnija sela.

Osim posada koje osiguravaju ceste Bihać-Bos.Petrovac držim potrebnim, da bude stalno manja posada osim u Ripaču takodje u Hrgar-Velebit, i to iz razloga jer tu se četnici zadržavaju u šumama Jedovik i Velika kosa.

U predjelu Krnjeuše ima ostati osim 1 ustaške satnije i 1 satnija vojske, te se ima sporazumno odrediti zapovjednik ovog odvojka.

Posada u Vrtočama ima nalog, držati spoj s Kulen Vakufom, a Kulen Vakuf s Vrtočom, slično kao D.Lapac s Bihaćem, a isto tako Vrtoče-Krnjeuša i Krnjeuša-Vrtoče.

Ako se uspostavi brzoglasna veza, čemu treba svakako težiti, onda držati vezu ovim putem.

Ove posade, osobito ona u Hrgaru-Velebit i ona u Krnjeuši imadu zadaću, osim osiguranja mira i reda, kratkim ispadima gdje god se pojave četnici smjesta provesti egzekucije u borbi.

Sa zapovjedništvom u Bos.Krupi ima se takodje održati spoj sa strane Bihaća i sa strane Krnjeuše, da se osigura tamošnja cestovna mreža.

II-Suradnja između ustaške bojnice i domobranstva ima biti najtjesnija i iskrena, jer oba diela oružane sile rade za isti cilj.

Ako zapoviednik bojne opaža da nešto nije u redu kod domobranstva, ima to javiti zapovjedniku vojske, a ako vojska nešto opazi da kod ustaša nije red ima to javiti ustaškom zapovjedniku.

Medjusobno tužakanje ima prestati, kao cijela Evropa, vodimo i mi borbu za opstanak. Zato domobranstvo, ustaše i građanstvo imaju biti jedno tielo.

III-Postupak sa pučanstvom je sledeći:

Koje u borbi bilo muško ili žensko sa puškom u ruci ima se smaknuti.

Jataci imadu se predati prekom sudu na istragu.

Žene i djeca imadu se absolutno štediti i celo pučanstvo pozvati na rad i miran život.

U svakom selu ima se stvoriti jedan odgovoran odbor seljana za red i mir, te za pronalazak odmetnika "crvene vojske" tj.koji napadaju nas i koji terorizirajumirno stanovništvo, te da se više ne dogodi ovo. Ovi odbori imaju najtjesnije suradjivati sa vlastima.

Ono selo koje bi se ponovo diglo ili ponovo dozvolilo svojim ljudima četnikovanje, a ne budu javili da su otišli, imade se od vlasti propisno sa zemljom sravniti.

Zapovijed doglavnika Kvatemika od 22. VIII1941. ustaškim i domobranskim jedinicama za akciju na području pobune

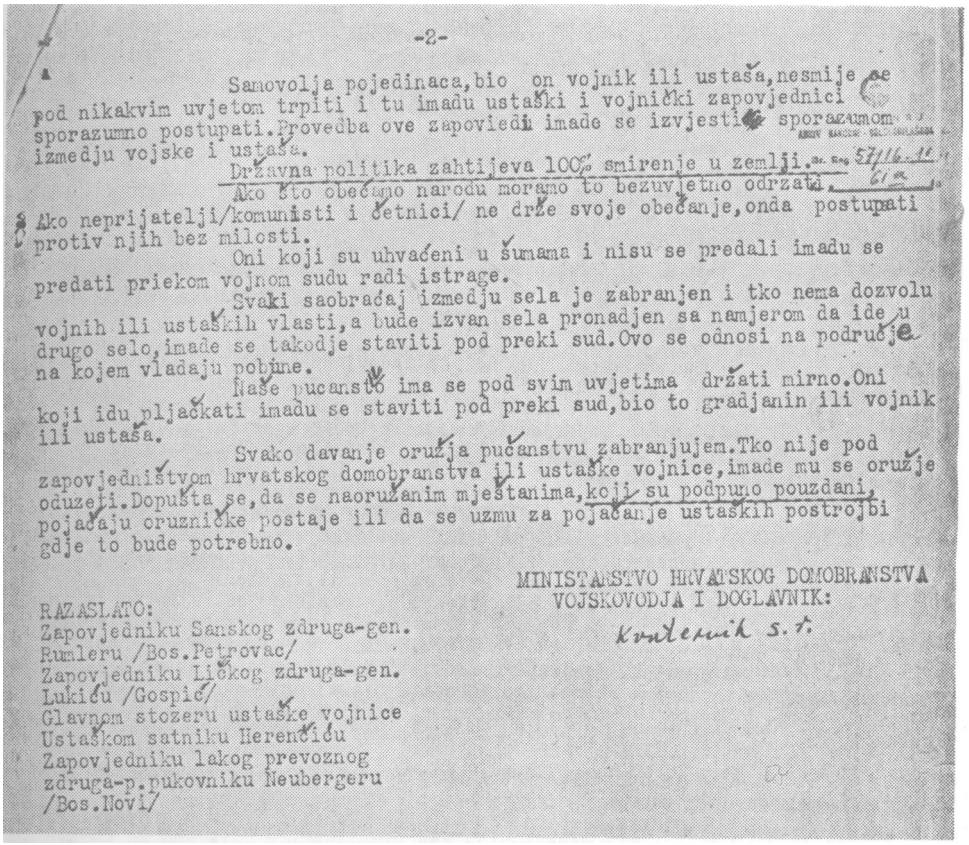

-2-

Samovolja pojedinaca, bio on vojnik ili ustaša, nesmije se pod nikakvim uvjetom trpiti i tu imadu ustaški i vojnički zapovjednici sporazumno postupati. Provedba ove zapovieđi imade se izvjesti sporazumom izmedju vojske i ustaša.

Državna politika zahtijeva 100% smirenje u zemlji.

Ako što obećamo narodu moramo to bezuvjetno održati.

Ako neprijatelji/komunisti i četnici/ ne drže svoje obećanje, onda postupati protiv njih bez milosti.

Oni koji su uhvaćeni u šumama i nisu se predali imadu se predati priekom vojnom sudu radi istrage.

Svaki saobraćaj izmedju sela je zabranjen i tko nema dozvolu vojnih ili ustaških vlasti, a bude izvan sela pronadjen sa namjerom da ide u drugo selo, imade se takodje staviti pod preki sud. Ovo se odnosi na područje na kojem vladaju pobune.

Naše pucanstvo ima se pod svim uvjetima držati mirno. Oni koji idu pljačkati imadu se staviti pod preki sud, bio to gradjanin ili vojnik ili ustaša.

Svako davanje oružja pučanstvu zabranjujem. Tko nije pod zapovjedništvom hrvatskog domobranstva ili ustaške vojnice, imade mu se oružje oduzeti. Dopušta se, da se naoružanim mjestanima, koji su podpuno pouzdani, pojačaju oružničke postaje ili da se uzmu za pojačanje ustaških postrojbi gdje to bude potrebno.

MINISTARSTVO HRVATSKOG DOMOBRANSTVA
VOJSKOVODJA I DOGLAVNIK:
Kvaternik s.r.

RAZASLATO:
Zapovjedniku Sanskog zdruga-gen.
Rumleru /Bos.Petrovac/
Zapovjedniku Ličkog zdruga-gen.
Lukiću /Gospić/
Glavnom stožeru ustaške vojnice
Ustaškom satniku Herenčiću
Zapovjedniku lakog prevoznog
zdruga-p.pukovniku Neubergeru
/Bos.Novi/

Zapovijed doglavnika Kvaternika od 22. VIII1941. ustaškim i domobranskim jedinicama za akciju na području pobune

Ponovno uspostavljena neprijateljeva uporišta u Krnjeuši i Vrtoču snabdjevana su hranom i drugom opremom Kamionima iz Petrovca. Ustanici su to uočili, pa su počeli postavljati zasjede. Dragija Milašinović, vodnik u Četvrtom odredu, zajedno sa svojim vodom zaposjeo je busiju u Rastovači, na cesti Petrovac - Vrtoče. Iznenadnom vatrom gerilci su ubili 15 neprijateljevih vojnika, dok su se ostali razbježali prema Vodenici. Tamo su ih dočekivali gerilci i veći dio pobili. U ovoj borbi zaplijenjena su 2 puškomitraljeza, 24 puške, 2 kamiona i sva ostala vojna sprema. Gerilci su jedan kamion zapalili, a drugi odvezli u Osiečemcu.[74]

Neprijatelj je 21. avgusta krenuo iz Otoke i Ćora na Gornji i Donji Bušević. Ustaše, oružnici i naoružani civili na širokom frontu napali su ova dva sela. U Gornjem Buševiću ustaše su srušile pravoslavnu crkvu i Sokolski dom, ubili stanovništvo koje su zatekli kod kuća, dok su 40 civila odveli i potom otpremili u Bihać. Narednog dana, ova grupa ustaša ojačana domobranima, napalaje preko Ivanjske na Glodinu, Zborišta, Stabandžu i Novo Selo. U ovoj akciji ubili su preko 700 civila koje su zatekli kod kuća. Tom prilikom su opljačkali skoro svu stoku iz ovih opustjelih sela.[75]

74) Zbornik IV, knj. 1, str. 602.
75) Isto, str. 174-815.

d) *Prodor neprijatelja na Oštrelj*

Nakon što su jedinice iz raznih pravaca stigle u Bosanski Petrovac, general Rumler ih je usmjerio 23. avgusta u napad prema Oštrelju, koji je podržavala avijacija. Ustaše i domobrani su tokom dana izbili na liniju Đukića Vrh - Kolunić - k. 691 - Bujadnice - Bukovičko brdo - Viojla - selo Uvala, i tu su zanoćili. Očekujući ovaj napad skoncentrisanog neprijatelja u Petrovcu, Štab 1. bataljona Slobode u Oštrelju je na položaj postavio sve raspoložive snage, uz izvjesna pojačanja. Narednog dana, rano izjutra, neprijatelj je krenuo u pravcu Oštrelja, i iz pravca Brizgača prodro do željezničke stanice u Oštrelju. Tu su ga gerilci dočekali i zadržali. Saznavši da neprijatelj jakim snagama napada na Oštrelj, u pomoć su krenuli mnogi borci, čak i oni bez oružja. Sakupivši sve gerilce i ostale borce, Slavko Rodić ih je poveo u protivnapad. Snažnim naletom razbijena je ta ustaško-domobranska jedinica i odbačena sa Oštrelja, a njeni pripadnici nagnani u paničan bijeg prema Bosanskom Petrovcu.

Tako je već drugog dana napada neprijatelj suzbijen na njegovom glavnom pravcu napada. Narednog dana i na pravcu preko Osječenice suzbijen je napad neprijatelja nakon juriša gerilaca Drugog odreda. Slijedećih dana neprijateljeve jedinice su se zadržale na položajima Drinić - Stražbenica - Viojla - Bukovačko brdo - Bujadnice - kolunička crkva. U ovim neuspjelim napadima na Oštrelj, neprijatelj je imao oko 250 mrtvih i veći broj izgubljenih (bili su zarobljeni), dok su gerilci zaplijenili 10 mitraljeza, 20 puškomitraljeza i veći broj pušaka. Neprijatelj je zapalio sela Kolunić i Vedro Polje. Nakon ovog neuspjeha, general Rumler je odustao od daljeg napada prema Drvaru. S tim u vezi, 30. avgusta dobio je naređenje da obustavi napad i čeka pojačanje od snaga koje nadiru od Jajca i Mrkonjić-Grada u pravcu Drvara.[761]

e) *Zasjeda u Janjilima*

Grupa od 35 gerilaca Odreda Bravski Vaganac i Jelašinovačkog gerilskog odreda, postavila je 29. avgusta zasjedu u selu Janjilima na putu od Bravska prema Bosanskom Petrovcu. U 17 sati bojna potpukovnika Trupca krenula je iz Barvska prema Janjilima. Treća satnija bila je ukrcana na tri kamiona, a ostali vojnici su išli pješice, dok se potpukovnik vozio automobilom. U ostalim kamionima bila je hrana, municija i drugo. Kada je prvi kamion stigao na desno krilo zasjede, gerilci pod komandom Milana Zorića i Petra Škundrića, otvorili su vatru i bacali bombe na kamione. Puškomitraljezac Gliša Raca, koji je bio na krajnjem desnom krilu zasjede, prvim rafalom ubio je šofera u prvom kamionu, pa se vozilo survalo u jarak i prevrnulo. Neprijatelj nije stigao ni metak da opali, već je bio savladan. Poginuo je potpukovnik Trupac i oko 40 vojnika, 12 je zarobljeno, vozila su zapaljena. Ubrzo su pristigli i ostali dijelovi bojne koji su išli pješice. Gerilci su ih napali pa se povukli. Zaplijenjeno je 20 pušaka, 3 puškomitraljeza, 15 000 metaka, 100 pari vojničkog rublja, 2 džaka ličko-krajiških crvenih kapa i druga vojna oprema, kao i džak kuna i italijanskih lira, kao i nešto duvana.[77']

Gerilci sa područja Lipe, Dubovska, Doljana i Gorjevca, sačekali su prethodnog dana (28. avgusta) tri neprijateljeva kamiona i ubili jednog podoficira. Iz Bihaća i Ripča je narednog dana došla sat/iija ustaša, koja je spalila selo Gorjevac, (110 kuća sa svim gospodarskim zgradama) ubila više od 125 ljudi, žena i djece.[78']

76) M. N. Zorić, n. dj., str. 174-185.
77) Zbornik IV, knj. 1, str. 161-162; M. N. Zorić, n. dj., str. 187-8.
78) Arhiv VII, fond NDH, k. 1, br. reg. 29/2.

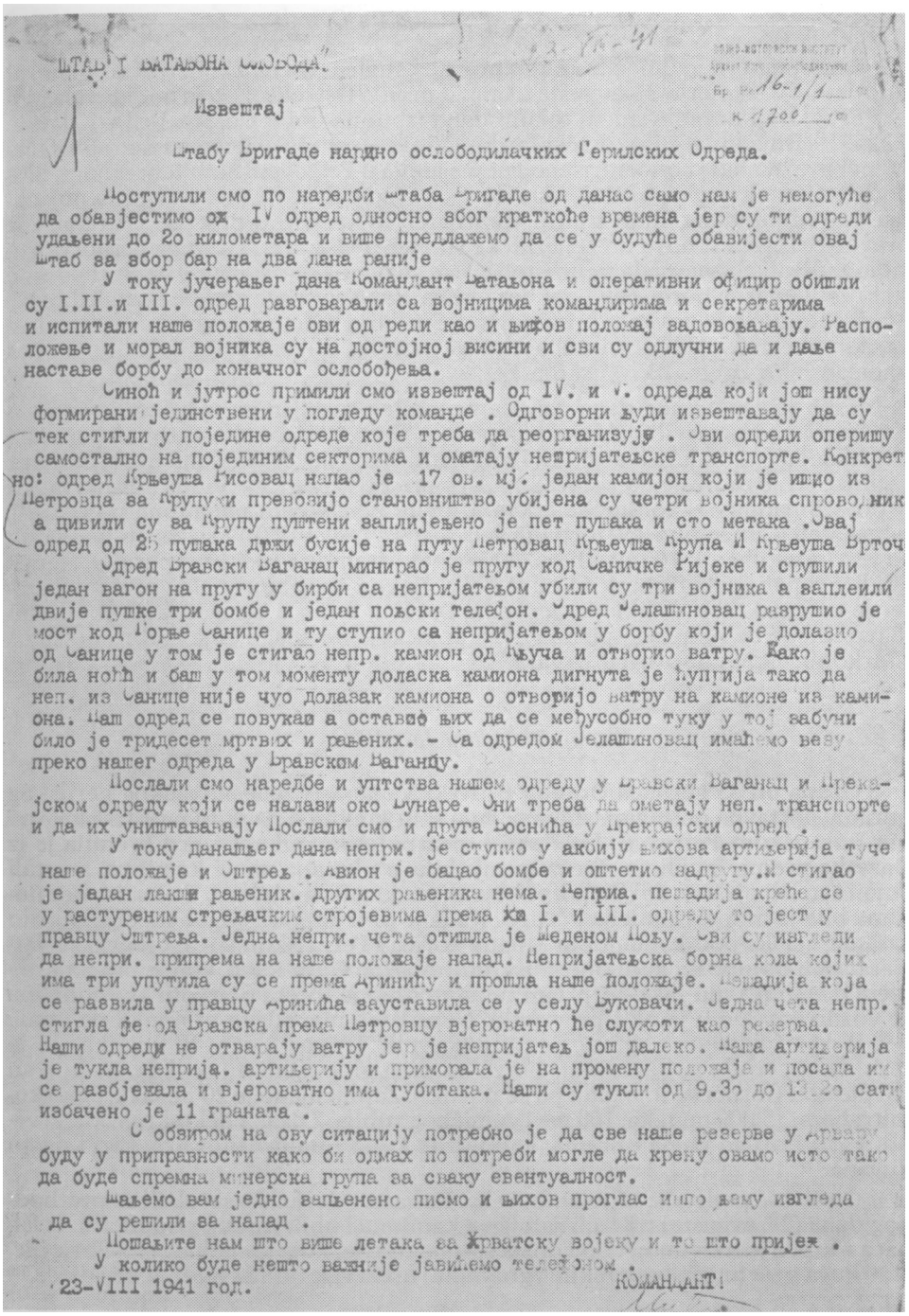

ШТАБ I БАТАЉОНА СЛОБОДА.

Извештај

Штабу Бригаде народно ослободилачких Герилских Одреда.

Поступили смо по наредби Штаба Бригаде од данас само нам је немогуће да обавјестимо од IV одред односно због краткоће времена јер су ти одреди удаљени до 2о километара и више предлажемо да се у будуће обавијести овај Штаб за збор бар на два дана раније

У току јучерањег дана Командант Батаљона и оперативни официр обишли су I.II.и III. одред разговарали са војницима командирима и секретарима и испитали наше положаје ови од реди као и њихов положај задовољавају. Расположење и морал војника су на достојној висини и сви су одлучни да и даље наставе борбу до коначног ослобођења.

Синоћ и јутрос примили смо извештај од IV. и V. одреда који још нису формирани јединствени у погледу команде . Одговорни људи извештавају да су тек стигли у поједине одреде које треба да реорганизују . Ови одреди оперишу самостално на појединим секторима и оматају непријатељске транспорте. Конкретно: одред Крњеуша Рисовац напао је 17 ов. мј. један камијон који је ишио из Петровца за Крупу и превозијо становништво убијена су четри војника спроводник а цивили су за Крупу пуштени заплијењено је пет пушака и сто метака .Овај одред од 25 пушака држи бусије на путу Петровац Крњеуша Крупа И Крњеуша Врточ

Одред Бравски Ваганац минирао је пругу код Саничке Ријеке и срушили један вагон на пругу у бирби са непријатељом убили су три војника а заплеили двије пушке три бомбе и један пољски телефон. Одред Јелашиновац разрушио је мост код Горње Санице и ту ступио са непријатељом у борбу који је долазио од Санице у том је стигао непр. камион од Кључа и отворио ватру. Како је била ноћ и баш у том моменту доласка камиона дигнута је ћуприја тако да неп. из Санице није чуо долазак камиона о отворијо ватру на камионе из камиона. Наш одред се повукао а оставио њих да се међусобно туку у тој забуни било је тридесет мртвих и рањених. - Са одредом Јелашиновац имаћемо везу преко нашег одреда у Бравском Ваганцу.

Послали смо наредбе и уптства нашем одреду у Бравски Ваганац и Прекајском одреду који се налази око Бунаре. Они треба да ометају неп. транспорте и да их уништававају Послали смо и друга Боснића у Прекрајски одред .

У току данашњег дана непри. је ступио у акбију њихова артиљерија туче наше положаје и Оштрељ . Авион је бацао бомбе и оштетио задругу.И стигао је један лакши рањеник. других рањеника нема. Неприа. пешадија креће се у растуреним стрељачким стројевима према ка I. и III. одреду то јест у правцу Оштрења. Једна непри. чета отишла је Меденом Пољу. Сви су изгледи да непри. припрема на наше положаје напад. Непријатељска борна кола којих има три упутила су се према Дринићу и прошла наше положаје. Пешадија која се развила у правцу Дринића зауставила се у селу Буковачи. Једна чета непр. стигла је од Бравска према Петровцу вјероватно ће служоти као резерва. Наши одреди не отварају ватру јер је непријатељ још далеко. Наша артиљерија је тукла неприја. артиљерију и приморала је на промену положаја и посада им се разбјежала и вјероватно има губитака. Наши су тукли од 9.3о до 13.2о сати избачено је 11 граната .

С обзиром на ову ситацију потребно је да све наше резерве у Дрвару буду у приправности како би одмах по потреби могле да крену овамо исто тако да буде спремна минерска група за сваку евентуалност.

Шаљемо вам једно запљенено писмо и њихов проглас и по њему изгледа да су решили за напад .

Пошаљите нам што више летака за Хрватску војеку и то што пријеж .

У колико буде нешто важније јавићемо телефоном .

23-VIII 1941 год. КОМАНДАНТ!

Izvještaj Štaba 1. bataljona »Slobode« od 23. VIII1941. Štabu Brigade narodnooslobodilačkih gerilskih odreda u organizovanju odbrane na Oštrelju

Neprijatelj je 29. avgusta započeo povlačenje svojih snaga sa linije Drinić - Kolunić, a narednog dana potpuno je napustio te položaje, povukavši se u Bosanski Petrovac.[79]

f) *Oslobođenje Šipova, Jezera i Mrkonjić-Grada*

Tokom avgusta 1941. godine, i ustanici iz susjednih krajeva imali su znatnog uspjeha u borbi protiv ustaša, oružnika i domobrana. Tako su ustanici Janja i Pljeve 26/27. avgusta napali neprijateljevo uporište u Šipovu, i zauzeli ga nakon žestoke borbe. Tom prilikom je samo odred Sime Šolaje zarobio oko 100 domobrana. Ustanici su tada zaplijenili jednu haubicu, jedan brdski top, šest teških mitraljeza i dosta drugog oružja, municije i opreme.

Narednog dana Odred ustanika Janja i (Pljeve) poznat i kao Narodna vojska, sa oko 500 ustanika kojima se pridružilo mnogo novih boraca iz Šipova i okoline, napao je neprijatelja u Jezeru i oslobodio mjesto. U ovoj borbi ubijeno je oko 40 vojnika i zaplijenjeno razne robe koja je evakuisana u Janj.

Nakon oslobođenja Šipova i Jezera, među neprijateljevim vojnicima zavladala je panika, pa su ustaške vlasti sa vojskom 29. avgusta prije podne napustili Mrkonjić-Grad i otišli u Banju Luku. Istoga dana u napušteni Mrkonjić-Grad ušli su ustanici sa ovog područja.[80]

g) *Razbijanje dviju satnija*

Gerilci Petog odreda sa područja Krnjeuše i okolnih sela vršili su danonoćni pritisak na domobransku jedinicu koja se stacionirala u Krnjeuši. Ne izdržavši pritisak, 10. satnija iz Zagrebačke pukovnije, 31. avgusta napustila je Krnjeušu i krenula u Vrtoče, gdje je stigla u ponoć. U Vrtoču se nalazila Druga satnija iz iste pukovnije. Više gerilskih odreda iz Cvjetnića, Boboljusaka, Oraškog brda, Lipe, Teočaka, kao i lički odredi iz Brotnje i Bubnja, okupili su se u Teočaku. Prije toga, odlučili su da u noći između 31. avgusta i 1. septembra izvrše napad na 2. satniju u Vrtoču. Tada nisu znali da će u ponoć u Vrtoče stići i 10. satnija. Napad je počeo u zoru. Nakon što je Nikola Vojvodić ubio stražar^, ostali gerilci su bacili bombe i otvorili jaku vatru po neprijateljevim vojnicima, od kojih su mnogi bili pod šatorima. Oni koji su se nalazili u crkvi i zidanim kućama, pružali su otpor. Međutim, gerilci su ih bombama prisilili na predaju, samo manji dio uspio je da pobjegne prema Petrovcu. Međutim, i njih su sačekivali borci Petog gerilskog odreda, zarobili su jednog satnika i 8 vojnika. Neprijatelj je u ovoj borbi izgubio 7 oficira i 120 domobrana, od kojih je oko 50 poginulo. Gerilci su zaplijenili 4 mitraljeza, 10 puškomitraljeza, veći broj pušaka i znatnu količinu municije i druge vojne spreme.

Saznavši za sudbinu dviju satnija Zagrebačke pukovnije, satnija domobrana stacionirana na Tarkovcu, uz cestu Bihać - Bosanski Petrovac, 2. septembra uveče neprimjetno se izvukla u Ripač.[8]" Tako je cesta između ta dva grada bila u rukama gerilaca. Razbijanje ovih dviju satnija u Vrtoču, uništenje tog uporišta, porazno je djelovalo na ustaše i domobrane u Kulen Vakufu.

79) Zbornik IV, knj. 1, str. 167.
80) Izvještaj Štaba NOP odreda za BiH od 8. sept. 1941. (Zbornik IV, knj. 1, str. 503).
81) Izvještaj Oružničkog krila Bos. Petrovac od 2. sept. 1941. o napadu na Krnjeušu i Vrtoče. (Zbornik IV, knj. 1, str. 664-667 i 676); M. N. Zorić, n. dj., str. 208-209.

h) *Dvodnevni napad iz Krupe i Ostrošca na Radić*

Istog dana, 2. septembra, jake neprijateljeve jedinice pod komandom potpukovnika Nojbergera izvele su napad na sela: Vranjska Badnjević, Vranjska Beširevića, Vučijak, Mali i Veliki Radić. Istovremeno, na Veliki Radić krenuo je neprijatelj preko Srbljana i Brkića, i preko Drenovog Tijesna.[82] Na oba pravca odbranu su organizovali Gerilski odred Veliki Radić, Gerilski odred Mali Radić i Suvajski vod, uz pomoć Vođeničke čete, koja im je stigla na poprište 2. septembra uveče. Neprijatelj je prvog dana uspio da odbaci dijelove Odreda Mali Radić, i da ovlada Obljajem i Malim Radićem, da se u suton istog dana na granici ovog sela i Velikog Radića spoji sa snagama koje su nadirale preko Grmuše i Drenovog Tijesna. Već prvog dana u borbi su se naročito istakli i poginuli Bogdan Ognjenović i Perica Sekulić iz Vučijaka, i Simo Banjac iz Gudavca.

O tome kako su njih trojica poginuli, Dane Agbaba piše: »Neprijatelj je u toku borbe odjednom fingirao kao aa je teški mitraljez ostavio bez posade. Na mitraljez su upravo jurišala ova tri druga, a neprijatelj se sakrio u zasjedu nedaleko od oruđa. Kada su ovi naši borci poletjeli prema mitraljezu, neprijatelj ih je pokosio vatrom.«

Neprijatelj je produžio napad 3. septembra Zapalio je lugarsku i mnoge druge kuće u Velikom Radiću, crkvu i ostalo što je moglo da gori. Tada se na brdu pojavila dugačka kolona boraca Vođeničke gerilske čete. Vjerovatno je neprijatelj ocijenio da je gerilcima stiglo pojačanje, pa se povukao u Bosansku Krupu, tj. prema Bihaću, Ostrošcu i Cazinu. U povlačenju je tučen od gerilaca u području Obljaja. U ovoj borbi, između ostalog, zaplijenjena je haubička kara sa 54 granate od 100 mm, što je sa Vođeničkom četom otpremljeno na Oštrelj, gdje se nalazila gerilska haubica. U ovoj borbi su i domobrani imali petoricu mrtvih i 19 ranjenih, a ustaše civili 5 ranjenih. Gerilci su ponovo došli na prilaze Bosanske Krupe, iznad Brine, pruge i ceste Bosanska Krupa - Bihać, i prema Spahićima i Brkićima. Ova teritorija je od tada stalno bila slobodna, na nju neprijatelj nije dugo mogao prodrijeti, iako je u Bosanskoj Krupi imao znatne snage.[83]

i) *Paljenje Ćukova i bjekstvo neprijateljeve posade iz Kulen-Vakufa*

Sutradan, 4. septembra, gerilski odredi Teočaka, Lipe, Oraškog Brda, Stjenjana i Bosanskih Doljana napali su na neprijateljevo uporište u selu Ćukovi. Nakon žestoke borbe, neprijatelj je razbijen i protjeran prema Orašcu i Kulen-Vakufu. Gerilci su bombama uništavali mitraljeska gnijezda, nastali su požari, pa se i čitavo selo zapalilo. Uspjeli su da zaplijene samo jedan mitraljez, dva puškomitraljeza, sve ostalo je izgorijelo.[84]

Odmah nakon zauzimanja Ćukova, osvojili su Dulce, a narednog dana - 5. septembra, i Orašac, iz kojeg je neprijatelj pobjegao u Kulen-Vakuf. Iz svih ovih sela, kao i iz Klisa, Ostrovice i Boričevca, gotovo svo stanovništvo (muslimansko i hrvatsko) pobjeglo je u Kulen-Vakuf. Gerilci su potom krenuli prema Kulen-Vakufu, na koji su sa zapadne strane snažan pritisak vršili gerilci iz ličkih odreda pod komandom Stojana Matića i drugih ličkih komandanata. Lipski i Teočarski odredi bili su tada upućeni na Gorjevac, u zasjedu, pošto se saznalo da neprijatelj sprema prodor od Ripča prema Kulen-Vakufu. Ostale snage bile su oko grada.[85]

82) Izvještaj Zapovjedništva oružničkog krila Bihać od 3. septembra 1941. (Zbornik IV, knj. 1, str. 675).
83) Dane Agbaba, Septembarske borbe za odbranu Radića, Zb. PODGRMEC, knj. 1, str. 647-649; Dušan Trtica, Dvomjesečne borbe Radićkog gerilskog odreda, isto, str. 644-645.
84) Srevan Blanuša, Izrastanje u pravu vojsku, Zb. PODGRMEC. knj. 1, str. 870-871.
85) Zbornik IV, knj. 1, str. 253.

Pod pritiskom ustaničkih snaga,'komandant neprijateljevih jedinica u Kulen-Vakufu, satnik Veber odlučio je da noću 5/6. septembra napusti grad i povede skoro svo stanovništvo ovog mjesta. Ispred kolone civila u prethodnici išle su ustaše, a po svaku cijenu nastojali su da se probiju, pa se razvila vrlo teška borba. Komandant Drugog bataljona, Drvarske brigade Mihajlo Pilipović Maćuka hrabro se borio, a kada je vidio da će ga ustaše uhvatiti, aktivirao je ručnu bombu koja ga je raznijela. Borbe su vođene na više pravaca kojima su ustaše i domobrani, sa stanovništvom, pokušavali da se probiju prema Vrtoču, tj. prema Duhovsku i Ripču. Na desnu obalu rijeke Une, u predjelu između Vrtoča i Kulen-Vakufa, došao je i Stojan Matić sa ličkim gerilcima. Na Dulibi, između Kulen-Vakufa i Vrtoča, zametnula se žestoka borba u kojoj je zarobljen i komandir Veberove zaštitnice, satnik Josip Kniha. Ustaše i domobrani su uspjeli da se probiju do Ripča, a sa njima i znatan dio civilnog stanovništva. Preostalo stanovništvo Kulen-Vakufa i okolnih sela bilo je dijelom vraćeno u mjesto, pa u Bjelaj (oko 500 ljudi, žena i djece), a odatle upućeno u Bosanski Petrovac, dok su mnogi sprovedeni do Ripačkog klanca, odakle su sami otišli u Ripač i Bihać. Prema nepotpunim podacima, u ovim borbama gerilci su zaplijenili jedan brdski top i 2 teška mitraljeza.[86']

U Kulen-Vakufu je od prije rata postojala partijska organizacija, o čemu je već bilo govora. Trojica komunista: braća Ibrahim i Esad Bibanović, i Džafer Demirović, kada je naređeno povlačenje iz Kulen-Vakufa, prikrili su se. Čim su i posljednji domobrani otišli iz gradića, došli su u trgovinu Mehmeda Bibanovića, odsjekli veliki komad crvenog platna, pričvrstili ga na letvu i napravili zastavu, koju su pričvrstili na munare džamije, sjeli u šerefu (galeriju na munari) i odatle dozivali ustanike da sa brda slobodno uđu u gradić. Izvjesno vrijeme fijukala su zrna oko džamije, a onda prestala. Njih trojica su tada pošli u susret ustanicima. Najprije je naišlo nekoliko ustanika sa Kalata, potom i oveća grupa mladića iz bosanskih sela, i na silu, uz psovke ovoj trojici oteli oružje. Vjerovatno bi i stradali, iako su im rekli da su ostali u mjestu da bi se zajedno borili protiv fašizma. Na sreću, na pijacu je do njih stigla grupa boraca iz Like sa Đurom Polovinom, borcem-kurirom Štaba Ličkog bataljona Drvarske brigade, koji je naredio da ih odvedu u Štab u Donji Lapad, gdje su bili zaštićeni i potom stupili u redove ustanika.[87']

Tog dana su mnogi mještani poginuli na putevima kojima su morali da bježe zajedno sa ustašama i domobranima, mnogi su i zarobljeni. Neki su odvedeni u Martin Brod, među njima i komunista Mušeta Džafer. Kako je tog dana poginuo komandant Drugog bataljona Drvarske brigade Mihajlo Pilipović Maćuka, kao i nekolicina ustanika iz Martin Broda, razjarena osvetnička masa ustanika i civila samovoljno je osudila uhvaćene Kulenvakufčane, odvela ih do pećine pored Unca i tamo pobila, među njima i Džafera Mušetu.[88']

Ustanici su znali da su ustaše prethodnih dana u Kulen-Vakufu i okolini pobili više stotina Srba.

U tek zauzeti Kulen-Vakuf, nagrnula je ogromna masa seljaka i ustanika iz svih okolnih sela radi osvete, i pljačke paljenja kuća, tako da ie čitav Kulen-Vakuf izgorio. Prema podacima iz Rezolucije banjalučkih Muslimana od 22. novembra 1941. godine, ustaše su samo u Kulen-Vakufu, nekoliko dana prije odlaska iz gradića, poklali 950 Srba, što je dalo povoda za osvetu ustanika, kada je Kulen-Vakuf popaljen, i kada je ubijeno 1 365 Muslimana-muškaraca, žena i djece.[89']

86) Zbornik IV,knj. 1, str. 253-4; M. N. Zorić, n. dj., str. 211-212 i Stevan Blanuša, n. čl, str. 871-2.
87) Esad Bibanović, Crvena zastava na džamiji (rukopis), kao i njegovo pismo autoru od 15. XII 1984. Sve je o crvenoj zastavi i susretu trojice vakufskih komunista s ustanicima potvrdio Đuro Polovina pismom od 5. V 1985.
88) Milka Pilipović Madžuka, Očeva smrt, Zb. DRVAR, knj. 2, str. 516-519.
89) Zbornik IV, knj. 2, str. 430-433.

U vezi sa događajima u Kulen-Vakufu, Štab Drvarske brigade je 18. septembra 1941. godine uputio pismo Štabu Bataljona partizanskih odreda za Liku:

»Primili smo izvještaj od 15-og ov. m. Vaš izvještaj o Kulen Vakufu ne zadovoljava. U izvještaju nastoji se prikriti pravo stanje stvari. Već, ne znamo ni po koji put, čujemo istu stvar, Bosanci okrivljuju Ličane a Ličani Bosance, a u stvari radi se o pljački i nasilju koje su vršili i jedni i drugi... da još jednom naglasimo kako neodlučno rukovodstvo u ovakvim momentima nije u stanju da spriječi ovakve stvari, ako ne potpuno, a ono koliko-toliko. U tom pogledu ubuduće sve treba učiniti da se isto ne bi ponovilo .. .«^

Grupa gerilaca Palanskog odreda (samo sa tri vojničke i nekoliko lovačkih pušaka) 17. septembra pred zoru, postavila je zasjedu na putu od Gorice prema Skucanom Vakufu, na koju je naišla grupa od desetak naoružanih ustaša i civila. Iznenađeni, dali su se u panično bjekstvo. Gerilci ih nisu mogli goniti pošto nisu imali dovoljno oružja, pa su odlučili da odu u Skucani Vakuf, iz kojega je muslimansko stanovništvo ranije izbjeglo u Sanski Most, i zapale skoro sve muslimanske kuće. Saznavši da je selo izgorjelo, ustaše u njega više nisu dolazili. Međutim, dolazili su seljaci Muslimani, pojedinačno ili u manjim grupama, koje su ustanici hvatali i poslije saslušavanja puštali, što su učinili i 8. oktobra sa grupom od desetak seljaka.[9"]

*

Domobranska satnija iz Sanskog Mosta svakog dana je slala na brdo Turić iznad Krkojevaca patrolu od 6-7 domobrana, koji bi se uveče vraćali u grad. Grupa partizana Jelašinovačkog partizanskog odreda postavila im je 19. septembra zasjedu, na koju je naišlo 6 domobrana. Plotunom su oborili četvoricu, petog su ranili, pa nije uspio pobjeći. Zaplijenjeno je pet pušaka, nekoliko stotina metaka, pet ručnih bombi i oprema za pet vojnika. Saznavši za ovaj napad, domobranska komanda i ustaše odmah su krenuli na Djedovaču, Ilića, Do, Dašića i Brda, paleći redom sve kuće do kojih su stizali. Slijedećeg dana neprijatelj je ponovo krenuo na Dabar, tada uhvatio nekoliko ljudi i odveo ih u Sanski Most. U ta dva dana neprijatelj je ubio dvadeset ljudi i žena, zapalio 104 kuće i mnogo drugih pomoćnih zgrada, i zajedno sa nekolicinom civila opljačkao po kućama sve što se moglo.[92']

j) *Borbe oko Mliništa*

Krajem avgusta i prvih dana septembra, vođene su žestoke borbe protiv ustaša i domobrana na sektoru Mliništa i Glamoča, na području Šipova, Pljeve i Janja. Ustaše i domobrani su nastojali da protjeraju, razbiju i unište ustanike na tim sektorima, da zauzmu pogodne položaje i da sa tih pravaca napadaju na Drvar, Prekaju i Oštrelj. »Hercegovačka ustaška bojna satnika Herenčića«, kao i druge ustaške bojne, satnije, počinile su strahovite zločine na tim područjima. U borbama protiv ustaških jedinica učestvovali su gerilski odredi sa područja Prekaje, Drvara, Ribnika, kao i sa glamočkog i mrkonjićkog sreza, Janja i Pljeve. Štab Drvarske brigade je za sektor Mliništa formirao posebnu Komandu partizanskih odreda za Mliništa i okolinu, a za komandanta svih gerilskih odreda na

90) Isto, knj. 1, str. 381.
91) Kazivanje autoru Bože Mrđe, nosioca Partizanske spomenice 1941. 19. avgusta 1978.
92) Kazivanje autoru Dušana Ilica i grupe boraca u Dabru 6. jula 1975; Ratka Ilića, Đure Milinkovića i Rade Dobrića, 26. jula 1975; Uroš Kukolj, Uništenje straže na brdu Turiću, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 224-5 i Arhiv VII, fond NDH, k. 1, br. reg. 11/2-4, k. 152, br. reg. 33/5-1 i 47/10-1.

tom sektoru odredio Dušana Jovića. Žestoke borbe su vođene sve do 13. septembra, kada su ustaše i domobrani uspjeli da prodru od Mliništa za Glamoč, počinivši opet strašne zločine nad civilnim stanovništvom Glamočkog polja. Gerilski odredi su se tada povukli na svoje polazne položaje, u mjesta gdje su formirani (na područje Prekaje, Ribnika, Vrbljana, Drvara i nekih glamočkih sela).[93]

k) *Prodor Italijana u Bosansko Grahovo i Drvar*

Već je prvi mjesec ustanka pokazao da ustaška NDH nema dovoljno snaga da uguši »pobunu«, kako su najčešće nazivali ustanak u Bosanskoj krajini, Lici i još nekim krajevima NDH. Italijani su se plašili da se ustanak ne proširi i na njihovoj okupacionoj teritoriji, iako su istovremeno i priželjkivali da intervenišu u trećoj okupacionoj zoni, koju su željeli da reokupiraju. Smatrali su da će, zahvaljujući vezama koje su imali sa nekim reakcionarnim politikantima iz redova srpskog stanovništva, i vještom odnosu sa srpskim stanovništvom, lako slomiti gerilski pokret, i bez mnogo žrtava osvojiti područja koja su ranije morali da napuste.[94]

Cim im se pružila prilika, stupili su u vezu sa pojedinim ustaničkim komandantima, prikazujući se kao zaštitnici Srba. Na sektoru prema Kninu bilo je ustaničkih vođa koji su željeli da stupe u vezu sa Italijanima, i da preko njih ostvare svoje lične ciljeve. Takvi su bili pop Momčilo Đujić, lugar Branko Bogunović, i još neki. Već 11. avgusta 1941. godine u Otriću u Lici, došlo je do razgovora između predstavnika tzv. »Srpskog narodnog oslobodilačkog pokreta za ličke srezove« i predstavnika talijanskih vojnih vlasti.

Štab Drvarske brigade blagovremeno je reagovao na pripreme italijanske vojske za prodor na slobodnu ustaničku teritoriju, i na kontakte Italijana sa pojedinim ustaničkim komandantima. Još 31. avgusta 1941. godine Štab je organizovao konferenciju svih vojnih rukovodilaca ustaničkog pokreta sa ovih područja Bosne i Like. Delegatima ustaničkih jedinica govorili su Marko Orešković Krntija, član CK KPJ u ime Centralnog odbora Narodnooslobodilačkog pokreta iz Beograda, kako su tada zvali najviše rukovodstvo ustanka u Jugoslaviji (Glavni štab NOP odreda Jugoslavije) i Ljubo Babić, komandant Drvarske brigade, kao i mnogi delegati. Na kraju je usvojena Rezolucija, sa slijedećim zaključkom:

»... 1. Mi moramo nastaviti svetu borbu nacionalnog oslobođenja ispod talijanskih i njemačkih okupatora i njihovih plaćenika ustaških bandita i domaćih izdajica. Tu borbu mi ćemo voditi na život i smrt do kraja i pune pobjede. Mi se na to zaklinjemo pred cijelim svojim narodom i kulturnim čovječanstvom .. ,«[95]

U listu »Gerilac« od 19. avgusta objavljen je uvodnik slijedećeg sadržaja: »Stvarati danas posebni srpski oslobodilački pokret i u ime tog pokreta tražiti autonomiju pod zaštitom talijanskih okupatora, to znači raditi i protiv srpskog kao i protiv svih ostalih naroda Jugoslavije, to znači raditi u korist fašizma. Samo u bratskom savezu i čvrstom jedinstvu obračunaće Srbi, Hrvati i Slovenci sa svojim okupatorima i domaćim izdajicama .. .«[96]

Tada se još vjerovalo da neće doći do izdaje širih razmjera, da će većina ustanika na sektorima prema Kninu, Livnu i Glamoču naći snage i oduprijeti se okupatoru i njegovim lažnim obećanjima. Međutim, prihvatajući Italijane kao zaštitnike, ustanici pod komandom popa Đujića, lugara Brane Bogunovića i još nekih, odustali su od borbe sa italijanskim okupatorom, i propustili jedinice di-

93) M. N. Zorić, n. dj., str. 213-218.
94) Isto, str. 228.
95) Zbornik IV, knj. 1, str. 147.
96) Zbornik IV, knj. 1, str. 42.

vizije »Sasari« da bez borbe i ispaljenog metka dođu iz pravca Knina, preko Golubića, Strmice i Derala, od Vrlike preko Uništa i Gnjata, u Bosansko Grahovo, 10. septembra 1941. godine.[97]»

Istovremeno sa prodorom do Grahova, druge italijanske snage su isto tako bez borbe okupirale Srb, Donji Lapac i druga mjesta, dok su se lički gerilci orijentisali dijelom na Drenovaču, prema Bihaću i ustaškim uporištima.

Od Glamoča preko Rora, nastupale su jedinice italijanske divizije »Bergamo«, i već 24. septembra bile u selu Rore.[98)] I na glamočkom sektoru Italijani su uspostavili kontakt sa nekim ustaničkim komandirima, pa je i tu izostala borba, a Italijani su slobodno produžili ka Prekaji.

Ovakav razvoj situacije doveo je do znatnog osipanja u ustaničkim redovima. Ipak je dio boraca sa grahovske opštine, zajedno sa borcima sa područja Drvara (koji su bili za borbu protiv Italijana), formirao posljednju liniju odbrane Drvara iznad Resanovaca, na ploči. Štab Drvarske brigade postavio je španskog borca Vladu Ćetkovića za komandanta svih partizanskih snaga koje su držale položaj na Ploči.[99]» Naročito žestoke borbe na Ploči bile su 22. septembra, kada su Italijani krenuli u napad, uz podršku dvije eskadrile aviona i jake artiljerije i minobacača. I pored velike nadmoći u ljudstvu i naoružanju, Italijani nisu postigli svoj cilj, a partizani su se održali na položajima. Na ovaj položaj prebacili su haubicu koja je tukla koncentraciju italijanske vojske u Resanovcima.

Sutradan, 25. septembra, kada su pristigle njihove nove snage, Italijani su izvršili novi snažan napad na partizanske položaje na Ploči, uz podršku avijacije, artiljerije, minobacača. Na partizanske položaje sa oko 150 boraca, napala je divizija »Sasari«, sa oko 12 000 ljudi, znači na jednog partizana dolazilo je oko 100 do 120 italijanskih vojnika, pa je i razumljivo što nisu izdržali takav pritisak. Nakon ovladavanja položajima na Ploči, Italijanima je put ka Drvaru bio otvoren, pa su u njega ušli istoga dana. Istovremeno su preko Prekaje u Drvar stigle i jedinice italijanske divizije »Bergamo«.

Štab Drvarske brigade prethodno je izdao naređenje da se zapali stovarište rezane građe i drugog materijala, kao i fabrika celuloze. Iz grada su na vrijeme evakuisane ustanove, značajnija oprema i drugo.

Istoga dana i na Oštrelju su partizani zapalili skladišta i objekte, prethodno izvršivši evakuaciju razne opreme i materijala, pa su italijanske i ustaško-domobranske snage u napušteno i izgorijelo naselje ušle 28. septembra 1941. godine. Narednog dana ustaško-domobranske snage ušle su i u Srneticu, tako da je čitava slobodna teritorija sa centrom u Drvaru ponovo okupirana.

I oružane snage NDH, ustaške i domobranske jedinice, imale su namjeru da istovremeno izvrše napad u pravcu Drvara kada i Italijani, da se nađu na licu mjesta, s obzirom na to da je NDH reflektirala na tu teritoriju. Iz Bihaća su krenuli 25. septembra i istoga dana ovladali Hrgarom, zaseokom Velebit i Ripačkim klancem. Pošto su partizani pružali snažan otpor, neprijatelj je tek 28. septembra izbio u rejon Baraćuše. U međuvremenu je ustaška bojna pukovnika Rolfa zauzela Vrtoče i zaposjela Čučevo Brdo i Lisinu, a neki njeni dijelovi krenuli su u susret jedinicama koje su nastupale od Bihaća. Obje neprijateljske jedinice susrele su se 28. septembra u Teočaku. Neprijatelj je na ovim pravcima palio sve kuće, tako da su sva sela od Ripačkog klanca do Vrtoča toga dana bila u plamenu. Narednog dana ustaška bojna pukovnika Rolfa i 1. bojna 12. domobranske pješadijske pukovnije sa pet topova, ušle su u Kulen-Vakuf.[100)]

97) M. N. Zorić, n. dj., str. 233-237.
98) Arhiv VII, fond NDH, k. 82, br. reg. 50/2a-b.
99) Isto, fond NOR-a, k. 1701, br. reg. 15-2/1.
100) M. N. Zorić, n. dj., str. 267.

6. *Štetne pojave prvih mjeseci ustanka*

Opšti ustanak je zahvatio većinu srpskih sela sa ovoga područja. Tako su se u ustaničkim jedinicama našli ljudi različitog ekonomskog sanja i socijalnog porijekla, raznih shvatanja i političkih ubjeđenja, raznog nivoa obrazovanja (najviše ih je bilo i bez osnovne škole, bez minimuma vojnog znanja). Većinom su bili zemljoradnici, dok je radnika (sezonskih i stalnih), najviše bilo na području Drvara, Petrovca i Ključa, prije svega šumskih radnika, i radnika u drvnoj industriji sa ovoga područja. Mali broj je bio službenika, studenata, đaka, zanatlija i vlasnika ugostiteljskih i trgovinskih radnji. Sva ta šarolikost imala je odraza na stanje u ustaničkim, odnosno, gerilskim, i potom partizanskim jedinicama, i na slobodnoj teritoriji prvih mjeseci ustanka.

U početku, glavnu riječ imaju ne samo najhrabriji i najodvažniji ustanici, ljudi najspremniji za borbu i na žrtve, već ponegdje i oni koji su do rata, pa i tada, imali značajan politički, ekonomski i društveni položaj i ugled.

Treba reći da su se i bogatiji zemljoradnici podgrmečkih sela masovno uključivali u ustanak, i materijalno pomagali borbu. Istovremeno, slali su sinove u ustaničke jedinice i, ubrzo, uz organizovanje slobodne teritorije, prihvatali se odgovornih dužnosti u selu, opštini, pa i šire, u narodnooslobodilačkim odborima i u antifašističkim organizacijama, formiranim tokom NOB.

U isto vrijeme, na slobodnoj teritoriji je bilo i slučajeva drukčijeg ponašanja nego što je to nalagala borba i proklamovala KPJ, a što je zahtjevalo primjenu političkih, pa ponekad i sudskih mjera prema takvim pojedincima ili grupicama. Ipak, s obzirom na složenost situacije prvih mjeseci ustanka, takvih slučajeva je bilo relativno malo. Bilo je pojava samovolje i nedisciplине u ustaničkim jedinicama. Blagovremeno uočavanje takvih pojava, realna procjena njihove štetnosti, a naročito njihovo savladavanje još u začetku, značajno je doprinosilo stalnom jačanju ustanka na ovom području.

Opšta karakteristika većine ustaničkih jedinica je da su u njih ulazili seljaci iz istog sela ili zaseoka. Mnogi od njih bili su od ranije u rodbinskim, prijateljskim ili komšijskim vezama. To je imalo dosta dobrih strana, jer su uglavnom svi bili jedinstveni u borbi, pomagali su se međusobno, branili i bodrili. Manje teškoće su nastajale po pitanju komandovanja i podvrgavanja vojničkoj disciplini, ali, to je bilo u početku. Kada su u nekoliko borbi uvidjeli opravdanost jedinstvenog komandovanja i izvršavanja naređenja, i sami su željeli da imaju što energičnijeg komandira ili komandanta. Na čitavom području veoma visok ugled imao je Ljubo Babić, komandant Drvarske brigade. Mnogi su mislili da je potomak legendarnog Goluba Babića, vođe ustanka protiv Turske 1875/78. godine u ovim krajevima, što mu je još više podiglo ugled kod naroda, a naročito kod ustanika. I pojedini komandanti nekih sektora, ubrzo nazvani komandanti bataljona, ili jednostavno - komandanti, zbog pokazane hrabrosti i umjeća u komandovanju, stekli su ubrzo veliki ugled u svojim jedinicama, i u narodu.

Iako su u nekim ustaničkim jedinicama, prije svega odredima i bataljonima, bili i politički sekretari, odnosno, politički komesari, u prvo vrijeme isključivo pravo komandovanja jedinicom bilo u rukama komandanta odreda, odnosno, bataljona.

U nekim sredinama, pojedincima koji su ranije stečeni društveni ugled nastojali da iskoriste i da se stave na čelo ustanika u svom selu ili kraju, smetala je široka platforma narodnooslobodilačke borbe koju je proklamovala Komunistička partija Jugoslavije. Međutim, pošto odmah nisu smjeli otvoreno da istupaju kao protivnici ustanka, podmuklo su i razorno djelovali, i među narod unosili klicu razdora

Najizrazitiji protivnici ustanka i njegovog razvoja pod rukovodstvom KPJ, javili su se najprije na frontu prema Kninu (pop Đujuć, lugar Brane Bogunović i drugi), što je dovelo do krize ustanka u tom kraju.

Samovoljnim postupcima od prvog dana ustanka, isticao se Stevurin Kosovac, predratni švercer. Iz jedinice, sa položaja na Vitorogu, često je odlazio u pljačku. Ubrzo je napustio Odred i otišao kući, nastavljajući da pljačka po opustjelim selima iz kojih je muslimansko i hrvatsko stanovništvo pobjeglo u Sanski Most, ili po njihovim domaćinstvima u kojima bi poneko i ostao na oslobođenoj teritoriji. Tako je od Jozike Cvitkovića iz Bošnjaka oteo konja, uparo ga sa svojom kobilom, pa kolima nastavio da odlazi u pljačku muslimanskih kuća u Skucanom Vakufu i Gorici. Pljačkao je košnice sa medom, snopove pšenice, a u Gorici je ubio dvoje ili troje djece i jednu Muslimanku. Obaviješten o tome, Štab gerilskih odreda Krupa - Sana ga je pozvao na razgovor, ali bez uspjeha. A kada je na ovo područje stigao Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu, polovinom septembra, komandant Danko Mitrov naredio je da se ispita šta je sve radio Kosovac, pa ga je sud, na osnovu utvrđenih činjenica, osudio na smrt strijeljanjem 5. oktobra 1941. godine.[101]» Bilo je to prvo suđenje, sa tako oštrom osudom, obavljeno u ustanku na ovom području, što je imalo velikog odjeka.

Jednom prilikom se Dušan Drobac s Kosanovića glavice u Miljevcima dobrovoljno javio da prati uhvaćene civile Muslimane do komande u Lušci Palanci. Povezao ih je žicom i uz put terorisao, a nekolicinu poklao. Kada se to doznalo, povedena je istraga, ali je Drobac u međuvremenu pobjegao u Krnjeušu ženinoj rodbini, gdje su se tih dana, nakon prodora Italijana u Drvar i Petrovac, pojavili četnici. Drobac je u Krnjeuši postao četnički knez, ali su ga partizani uhvatili i osudili na smrt.[102]»

Nakon oslobođenja Budimlić-Japre, 31. jula 1941, ustanici su iz zatvora oslobodili Petra Vojnovića, aktivnog poručnika bivše Jugoslovenske vojske, Jovana Jeftića, uglednog domaćina, Stevu Vukojevića, trgovačkog pomoćnika, rodom iz Halilovaca, komunistu, koji je pred ustanak došao u rodni kraj iz Beograda, kao i još neke ljude. Poslije toga, Stevo Vukojević je pošao u Rujišku do Milana Ličine. Odvojivši se od ustanika u Budimlić-Japri, Stevo Vukojević je na putu u Rujišku naišao u Duboviku na grupu samovoljnika, pljačkaša, koji su ga ubili da bi sa njega skinuli kožni kaput i cipele. Tek u maju ili junu 1942. godine, utvrdilo se da su ga ubili Milan Plavanjac i Mićo Bosančić iz sela Srednji Dubovik. Tada su bili uhapšeni, vojni sud Prvog KNOP odreda sproveo je istragu i osudio ih na smrt strijeljanjem.[103]»

Tih prvih dana ustanka, sa petrovačkog sreza se prebacivala u Podgrmeč, u Majkić-Japru, grupica samovoljnika šovinistički nastrojenih, Božica Dukić i njegova braća. Kako je u Majkić-Japri, kod Paje Džakule u najmu radio Ibrahim Skender, ova grupica je tražila od nekih ustanika iz Odreda Majkić-Japra da se on ubije, jer tobože može da pobjegne i ustašama otkrije »koji su ljudi pokretači ustanka«. Stojan Makić, politički komesar Odreda, ubrzo potom je primijetio dvojicu ustanika da nose lanac i lisice, i od njih saznao da idu da uhapse i ubiju Skendera. Politički komesar je tada uspio da spriječi taj zločin. Međutim, grupica Božice Đukića opet je došla u Majkić-Japru, ubila Skendera, a njegov leš bacila u pećinu Zvečaljku, koja se nalazi u Suhopolju u Majkić-Japri. Kada se doznalo za taj zločin, Komanda Odreda je javno osudila ovaj šovinistički zločin na konferenciji ustanika, koju je tim povodom sazvala. Tada je zaključeno da se zabrani prebacivanje u Podgrmeč takvih grupica, kao što je Đukićeva. U novembru 1941. godine, ova grupica je razoružana u Petrovićima i sprovedena u petrovački

101) Kazivanje grupe boraca iz Lušci Palanke 5. jula 1975. i 20. maja 1978. god. (arhiv autora).
102) Kazivanje Trive Miloševića autoru 20. maja 1978.
103) B. J. Bokan, Srez S. Most u NOB, knj. 2, str. 34.

srez. Kasnije se Božica Đukić sa braćom odmetnuo u četnike, pa je ubijen kao izdajnik.[104]»

Mnogi ustanici i roguljaši koji su pratili ustanike u akcije, prepoznavali su svoje stvari: kola, poljoprivredni alat, stoku, itd. u pojedinim domaćinstvima u selima koja su bila pod ustaškom vlašću, a koja su opljačkana u prodorima do ustaničkih sela, kao, na primjer, prilikom prodora ustaša i domobrana 4. avgusta iz Budimlić Japre prema Lipniku; prilikom prodora ustaša i oružnika u Miljevce u Lušci Palanku 8. avgusta 1941. godine; prilikom prodora ustaša i oružnika u Buševiće početkom i krajem avgusta 1941. godine, i t. si. Pojedini ustanici i roguljaši obično su samostalno ođgonili kućama svoje predmete ili stoku.

U vremenu od početka ustanka do formiranja partizanskih četa, do oktobra -decembra 1941. godine, bilo je pojedinačnih slučajeva samovolje i šovinističkog istupa prema Muslimanima ili Hrvatima, uhvaćenim u toku borbe, a i prema onima, koji su krenuli da se priključe ustanicima u borbi protiv ustaša i okupatora Cesto se događalo daje neki ustanik, koji je tog ljeta bio u ustaškom zatvoru i poveden na klanje, uspio pobjeći, pa je postao »osvetnik«, na nedužnim ljudima i ženama. Njemu se pridruživao i poneko od onih kojima su ustaše pobile čitave ili skoro čitave porodice. Bilo je veoma teško i rizično suprotstavljati se takvim ljudima. Poznat je slučaj sa komunistom Vašom Kelečevićem, koji je krajem avgusta 1941. godine pokušao da zaštiti jednu hrvatsku porodicu, ali su ga »osvetnici« - zlikovci, ubili, i zajedno sa pobijenim članovima te hrvatske porodice bacili u pećinu nedaleko Oštrelja.[105]»

Ustanici na Međeđem Brdu sredinom avgusta 1941. godine nenadano su susreli jednog domobrana. Išao je s puškom o ramenu, sa cijevi okrenutom prema zemlji. Nakon susreta sa ustanicima, domobran je povikao: »Nemojte pucati! Ja sam sam. Pošao sam do vas. Evo vam puška. Vodite me vašem komandantu!« Ustanici su uzeli pušku, odveli ga komandantu Odreda Petru Škundriću, koji ga je potom poslao u logor koji se počeo formirati u šumi iznad Jelašinovaca. Međutim, jedan ustanik, koji se ranije spasio ustaškog klanja, oteo je od patrole ovog domobrana, samovoljno ga ubio, i potom bacio u jednu vrtaču.[106]'

Kada su ustanici prisilili domobrane i ustaše da napuste Kulen-Vakuf, prilikom njihovog izvlačenja prema Bihaću, zarobljeni su mnogi Muslimani i Hrvati, ljudi, žene, djeca. Najveći dio ustanici su spasili i preko Bjelaja otpremili za Bihać ili Petrovac, odnosno, preko Lapca za Bihać, kao i preko sela Teočaka, Lipe i Gorjevca do Ripačkog klanca, odakle su otišli u Ripač i Bihać. Međutim, pojedinci i manje grupe ustanika su izbjeglice kao zarobljenike sprovodili prema svojim selima, i tamo mnoge od njih, bez ikakvog suda, samo što su Muslimani ili Hrvati, pobili. Jedan od takvih drastičnih slučajeva zbio se 8. septembra 1941. godine u Martin-Brodu. Tamo su ustanici doveli jednu grupu Muslimana iz Kulen-Vakufa, a među njima i komunistu Džafera Mušetu, obućara, i još neke Muslimane poznate kao poštene građane koji nisu podržavali ustaška zlodjela. Međutim, kako su nekoliko dana prije toga ustaše u Kulen-Vakufu pobile preko 900 Srba, među kojima je bilo i djece od 15-16 godina, i kako su u ogorčenoj borbi 6. septembra poginuli neki borci iz Martin-Broda i okolnih sela, kao i komandant Drugog bataljona Mihajlo Pilipović Maćuka, osvetnički raspoložena masa, bez saslušavanja i ispitivanja krivice, pobila ih je kod rijeke Unca i bacila u pećinu Golubnjaču, iako je bilo pokušaja da se oni spasu. Marko Vladetić, trgovac, nad čijom se kućom vila crna zastava, jer su mu poginula dva sina i zet, popeo se na neki sanduk i obratio okupljenoj masi naroda:

104) Stojan Makić, U Majkić Japri, Zb. PODGRMEČ, knj. 1, str. 737-738.
105) Boško V. Dodig, Sjećanje na pogibiju Vase Kelećevića, Zb. DRVAR, knj. 3, str. 80-82.
106) Kazivanje Steve Kovačevića autoru 30. maja 1979. god.

»Braćo moja. Na mojoj kući se vije crna zastava. Ne samo zbog užasne smrti dvojice mojih sinova i zeta, nego i zbog pogibije čovjeka koga smo svi voljeli, našega Maćuke... Dozvolite da vam saopštim u ovom tužnom času jedinu moju želju. Pogledajte tamo one vezane ljude koji su dovedeni iz Kulen-Vakufa. Među njima su moja tri prijatelja... Poklonite mi njihove živote. Dug prema Maćuki i krv mojih zaklanih sinova obavezuje me da od vas tražim milost za njih. Ispunjenje ove želje bila bi jedina ...«

Nastalo je mučno komešanje koje je prekinulo govornika. Jedni su protestvovali što hoće da spasi trojicu Muslimana, a drugi su odobravali. Nadjačali su oni što su protestvovali protiv njegovog pokušaja da spasi trojicu od oko 60 ljudi povezanih žicom, koji su stajali duž ograde nedaleko njegove kuće. A među trojicom koje je htjeo spasiti Marko Vladetić, bio je i komunista Džafer Mušeta.[107)]

Zato nije nikakvo čudo da je Gojko Polovina, komandant ličkih ustanika, tada, u Donjem Lapcu, u zatvor smjestio trojicu kulenvakufskih komunista (Ibrahima i Esada Bibanovića, i Džafera Demirovića), koji su bili istakli crvenu zastavu na džamiji, i tako dočekali oslobođenje svog mjesta. U zatvoru im je bilo najbezbjednije, jer je Polovina tada imao na raspolaganju samo jednog naoružanog stražara, dok su svi ostali bili u borbi, a masa naroda je tražila osvetu ne samo nad ovom trojicom komunista (samo zato što su Muslimani), već i nad masom Muslimana i Hrvata koje su lički ustanici provodili preko Donjeg Lapca prema Drenovači i Bihaću. Da bi pomogao da se žene i djeca prebace kolima, Gojko Polovina je nastojao da mobiliše konjske zaprege i kola kod nekih svojih Ličana, ali su mu oni odgovorili:

»Ti hoćeš da mi njih vozimo kolima, a kad su ustaše gonile naš narod iz sela oko Bihaća i Ripča, ubijali su one koji nisu mogli pješačiti.. .«[108)]

Ipak je komandant uspio da bezbjedno sprovede tu masu izbjeglica iz Kulen-Vakufa prema Drenovači i Bihaću. Bilo je to teško vrijeme kada su mnogi, ne razdvajajući ustaše i njihove zločine od ostalih Muslimana i Hrvata, tražili samo osvetu.

Tek znatno kasnije, kada u partizanskim jedinicama, četama i vodovima bude postojala partijska i skojevska organizacija, kada u četama ostanu odabrani borci, i kada prođu političku nastavu, istrijebiće se osveta i pljačka u borbi. Vremenom će nestati i pojedinačna pljačka, odnosno, slučajevi kada su pojedini borci uzimali po neki predmet i si., prisvajali ga i nisu predavali ekonomu ili intendantu. Takvi primjeri tada će biti veoma strogo kažnjavani.

7. *Dolazak grupe Dalmatinaca u Drvar*

Nakon izbijanja ustanka 27. jula 1941. godine, na području Dalmacije djelovale su mnoge udarne grupe. Početkom avgusta 1941. Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju odlučio je da formira nekoliko partizanskih odreda koji treba da krenu prema Dinari radi uspostavljanja veza sa ustanicima Drvara. Slobodna teritorija je od Drvara dosezala do Crnog Luga i Stajkovića u Livanjskom polju. U šumi Orlovači kod Šibenika 12. avgusta 1941. formiranje Šibenski NOP odred sa 31 borcem. Za komandira odreda imenovan je mašinski inženjer Fridrih Sigfrid-Sigi, rezervni oficir, koji se kao Jevrej tog ljeta prebacio iz Zagreba u Šibenik, i tamo povezao sa rukovodstovm organizacije KPJ. Uzeo je partizansko ime Meho, a kasnije mu dodao prezime Ljubičić. Trebalo je da nekoliko partizanskih odreda sa područja Dalmacije istovremeno krene, i da se sastanu u predjelu Crnog Luga. Do slobodne drvarske teritorije, stigao je samo dio Šibenskog odreda.

107) Milka Pilipović-Madžuka, u čl„ str. 516-519.
108) Kazivanje Gojka Polovine autoru 15. IV 1985.

Nekoliko boraca iz ovog odreda poginulo je na maršu do Dinare, a veliki broj 24/25. avgusta u borbi sa Talijanima kod Kaldrme blizu Knina, gdje su ih četnici navukli na italijansku zasjedu. U tim borbama poginulo je 15 boraca, petorica su uspjela da se vrate u Šibenik, a samo 11 ih je poslije te borbe produžilo ka Drvaru.[109]»

Grupa od 11 boraca Šibenskog odreda (10 Hrvata i 1 Jevrej, svi komunisti), stigla je u Drvar 29. avgusta nakon 18 dana marša i borbi.

Kada je 31. avgusta 1941. godine u Drvaru održana konferencija vojnih delegata Narodnooslobodilačkog pokreta oslobođenih krajeva Bosne i Like, u ime boraca iz Šibenika govorio je Miro Višić, politički komesar Šibenskog odreda. List »Gerilac« (broj 6 od 6. septembra 1941) o tome piše: »... Drug iz Šibenika prikazao je borbu hrvatskih gerilskih odreda, koji se bore protiv ustaša i njihovih gospodara talijanskih fašista u Dalmaciji oko Šibenika, Vodica, Splita, Omiša, Sinja, Makarske itd.«[110']

Dok su se odmarali u Drvaru, borci Šibenskog odreda učestvovali su u svim narodnim zborovima održanim tih dana u gradu i okolini. Svugdje su, istupajući kao Hrvati, govorili o borbi Dalmatinaca protiv okupatora i ustaša.

Cim je došao u Drvar, Meho Ljubičić, se kao stručnjak - mašinski inženjer uključio u rad radionice za opravku i izradu oružja. Svi ostali borci Šibenskog odreda upućeni su u ustaničku jedinicu Miloša Tice, koja se nalazila na području Preodca i Tičeva, prema Glamoču. Inženjer Ljubičić se svesrdno angažovao na poboljšanju i usavršavanju rada u ovoj radionici. Usavršio je upaljač za nagaznu minu i organizovao izradu udarnih bombi umjesto dotadašnjih, koje su rađene sa štapinom koji je paljen šibicom. Međutim, taj rad je trajao samo nepun mjesec, pošto je naređeno da se čitava radionica, zajedno sa postrojenjima fabrike celuloze unište, pošto su italijanske okupatorske trupe nadirale ka Drvaru.

Nakon povlačenja iz Drvara, Ljubičić je dobio zadatak od Štaba Drvarske brigade da organizuje skojevski vojno-politički kurs, što je učinio novembra 1941. godine u selu Risovcu, a slijedeći u Bojištu kod Lušci Palanke. Još dok je bio u Risovcu, jedna grupa krnjeuških ustanika po omladincima-kursistima uputila mu je poruku. »Poručite onom vašem Turčinu Mehi da mi ustaša Turaka ne trebamo ovdje. Ima da se on miče odavde«. Tada je Meho Ljubičić otišao kod Slavka Rodića, rukovodioca partizanskih četa petrovačkog sreza, i zamolio ga za savjet šta da u toj situaciji radi. Slavko Rodić mu je predložio: »Promijeni ime, umjesto Meho neka ti partizansko ime bude Mile«. Od tada je Fridrih Sigfrid-Sigi nosio novo partizansko ime - Mile Ljubičić, koje je zadržao tokom rata i poslije oslobođenja, do smrti.[111']

8. *Prvi Muslimani-komunisti u ustanku*

Izbijanjem ustanka krajem jula 1941. godine, za izvjesno vrijeme prekinuta je veza sela sa gradom, pa samim tim i veza komunista Muslimana i Hrvata iz gradova sa onima u obližnjim selima. Međutim, napad Njemačke na SSSR, 22. juna 1941, i širi progoni komunista, odveli su neke istaknutije članove KPJ u ilegalnost. Saznavši da su ustaše odlučile da ga uhapse, Hajro Kapetanović, tada član Sreskog komiteta KPJ Bosanski Novi, noću se 24. juna 1941. prebacio čamcem preko rijeke Une na banijsku stranu, i otišao u selo Javornik, gdje se krio kod poznanika. Tu su ubrzo došli i Mićo Šurlan, tada sekretar SK KPJ Bosanski Novi i Zaga Umićević, član tog komiteta. Sredinom jula SK KPJ u Novom dobio

109) Mile Ljubičić, kazivanje autoru 28. maja 1975.
110) Zbornik IV, knj. 1, str. 144.
111) Mile Ljubičić, isto.

je zadatak da u Banju Luku uputi Zagu Umićević, koja je po dolasku u središte Bosanske krajine preuzela dužnost sekretara Mjesnog komiteta KPJ Banja Luka. Nakon nekoliko dana i Mićo Šurlan je, po pozivu, otišao u Prijedor, odnosno, u Orlovce, na konferenciju održanu 26/27. jula 1941. godine, a potom na područje Lješljana. Rukovođenje ilegalnim radom u Bosanskom Novom preuzeo je Zaim Dizdarević Zajko, do tada član Sreskog komiteta KPJ Bos. Novi. Kada je ustanak izbio u krupskom srezu 29. jula 1941. godine, a narednog dana pokrenuo se narod novskog sreza, Milan Ličina se 30. jula prebacio preko Une i otišao u selo Javornik, da bi Hajru Kapetanovića obavijestio o tim krupnim događajima.[112]» U međuvremenu, dok je Milan Ličina bio na putu u Javornik i nazad, izbio je ustanak - seljaci Rudica, Čađavica, Rujiške i ostalih sela novskog sreza (podgrmečki dio), krenuli su u napad na ustaše u Rudicama i obrazovali front prema Bosanskom Novom. Poslije toga, veze ustanika sa novskog sreza sa Hajrom Kapetanovićem bile su prekinute.

Hajro Kapetanović se iz Javornika drugom polovinom avgusta 1941. godine prebacio preko rijeke Une na slobodnu ustaničku teritoriju u selo Rujišku.[113]» Odmah po dolasku u Veliku Rujišku trudio se da uspostavi vezu sa drugovima iz Oblasnog komiteta KPJ koji su se nalazili na Kozari, pokušao je da pređe rijeku Sanu, cestu i prugu Bosanski Novi - Prijedor, i da se prebaci na Kozaru, što nije uspio. Tada je krenuo ka Majkić Japri, gdje je djelovala Komanda gerilskih odreda Krupa - Sana.[114]'

Po dolasku u Komandu gerilskih odreda Krupa - Sana, Hajro Kapetanović je dobio zadatak da zajedno sa Dokom Maranom obiđe ustaničke jedinice koje su se nalazile prema Bosanskoj Krupi i Bosanskom Novom. Kada je sredinom septembra u Majkić Japru stigao Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu, komandant Danko Mitrov opet je zadužio Hajru Kapetanovića da zajedno sa Salkom Terzićem obiđe iste ustaničke, tada već gerilske jedinice. On je u svim tim jedinicama razgovarao sa borcima i starješinama »... i sam se uvjerio da se nijedan od njih nije osjećao četnikom ... mada je bilo i takvih kojima nije lako padalo na srce to da se treba boriti za bratstvo i jedinstvo Srba, Muslimana i Hrvata«.[115]'

Prvih dana septembra, iz Bosanske Krupe na slobodnu ustaničku teritoriju u Veliki Radić, izašli su skojevci Salko i Redžo Terzić, i Avdo Ćuk. Nedjelju dana kasnije, iz Krupe na slobodnu ustaničku teritoriju izašao je i Ale Terzić, obućarski radnik, sekretar Sreskog komiteta KPJ Bosanska Krupa. Budući da je član ovog Komiteta Milan Stančević ubijen u masovnom pokolju Srba, da su Simo Bjelajac i Božo Narančić bili u partizanima, daje Slobodan Bodo Jovanović bio u Srbiji u partizanima, da je Vojo Stupar bio u zatvoru u Bihaću, a Bećo Šehić u domobranstvu, izlaskom Ale Terzića iz Bosanske Krupe prestao je da postoji ovaj Sreski komitet KPJ. Iako se sekretar Sreskog komiteta Ale Terzić našao na slobodnoj teritoriji gdje su već bili Simo Bjelajac i Božo Narančić, a od kraja septembra i Vojo Stupar, članovi tog Komiteta, Sreski komitet KPJ nije nastavio sa radom, već je prestao da postoji. Znatno kasnije, 7. januara 1942. godine iz Krupe na Podgrmeč je izašao i Omer Šehić, član KPJ, ali je ubrzo otišao u srednju Bosnu.

Muhamed Bajrić, radnik, član KPJ, bio je mobilisan u domobranstvo, u rezervu. Ali, on se nije pomirio da bude u neprijateljevoj vojsci, pa je iz Ostrošca pobjegao, ali su ga ubrzo oružnici pronašli i 1. oktobra 1941. godine uhvatili, a kod njega našli letke. Svezanog lancima, strpali su ga u podrum oružničke postaje u Ostrošcu, pored rijeke Une. Međutim, Bajrić je nekako sakrio pištolj 6,35

112) Hajro Kapetanović i Branko Obućina, Političke i ekonomske prilike u bosanskonovskom srezu, Zb. PODGRMEČ, kni. 1, str. 402-9.
113) Hajro Kapetanović, Podgrmeč i Podgrmečlije, isto. knj. 2, str. 59.
114) Hajro Kapetanović, Prvi narodnooslobodilački odbor u Podgrmeču, isto, knj. 3, str. 263.
115) H. Kapetanović, Podgrmeč i Podgrmečlije, str. 63-64.

mm u prašinu, u zatvoru. Uspio je da se odveže, ali je ostavio lance na rukama, da se ne primjeti što je uradio. Pozvao je komandira stanice, vodnika Matu Poljaka sa najavom da mu ima nešto otkriti. Kada je ovaj došao u podrum, Bajrić ga je udario lancima po glavi, onesvijestio, i potom ubio iz pištolja. Vodniku je uzeo karabin, pištolj i fišeklije i pobjegao prema Uni. Dva oružnika su pucala kad je Bajrić već bio daleko. Noću je preplivao Unu, došao u Grmušu do jedne žene sa kojom je prethodnih dana bio uspostavio vezu, pa ga je ona odvela u Veliki Radić.

Zanimljiv je bio susret Bajrića sa partizanima, koji opisuje Dušan Uzelac u svom članku »Zovem se Muhamed Bajrić«:

»... našim se položajima pronio glas, a niko nije pitao od koga je potekao, da ide jedan domobran iz Srbljana i hoće da se preda, nosi karabin, pištolj i pun ranac municije. Partizani Radićkog odreda okupljeni na brdu Orlovači ne mogu da povjeruju: skoro je počeo ustanak protiv okupatora i Nezavisne Države Hrvatske, a, eto, njihov vojnik dolazi da se preda partizanima.

Uskoro se pojavi naoružani vojnik, oznojen pod teretom ranca. Vodi ga jedna žena, naš saradnik iz Grmuše. Vojnik je srednjeg rasta, čvrst i utegnut, crven u licu, uzbuđen, a plave oči mu sjaje toplim žarom.

- Zdravo, drugovi, evo jedva dovukoh ovu rančinu.

Borci, seljaci, mahom mladi i nepismeni, zinuli su i s nevjericom i podozrenjem gledaju u došljaka.

- Ja sam, drugovi, iz ovoga kraja, tu, preko Une, od Cazina. Zovem se Bajrić, Muhamed Bajrić. Došao sam da se borim s vama protiv ustaša ...«

Uz logorsku vatru, Bajrić je partizanima ispričao ponešto o sebi i svom bjekstvu, o radu u Beogradu, o učešću u štrajkovima i dr. Komandir odreda mu je saopštio da ga mora sprovesti u štab partizanskih odreda Krupa - Sana, a njegovo oružje zadržati. Bajrić je otišao u Majkić Japru, i za nekoliko dana se vratio u isti Odred, i već u prvoj borbi pokazao se veoma hrabrim.

Uskoro je dobio priliku da se istakne. Borci Radićkog voda postavili su minu na željezničkoj pruzi koja je eksplodirala u momentu nailaska voza sa ustašama i domobranima. Razvila se borba u kojoj je Muhamed Bajrić sa vilama nasrnuo na ustašu, i oteo mu pušku. Borci su kasnije s divljenjem govorili o tom njegovom podvigu.[1161]

Sredinom oktobra 1941. godine, ustaše su doznale da Ahmet Šehović, obućarski radnik, član KPJ šalje sanitetski materijal i drugo partizanima, pa su mu spremali hapšenje. Čim je za to saznao, Šehović je pobjegao na slobodnu teritoriju Kozare, a potom se odmah prebacio na Podgrmeč i uključio u partizansku jedinicu na području Rujiške.

Potkraj 1941. godine, na slobodnu teritoriju Podgrmeča, iz Bosanskog Novog, došli su i komunisti Irfan Filipović, đak, i Šemso Tabaković, učitelj, a krajem decembra Zaim Dizdarević Zajko i Ferid Dedić. Prvog januara 1942. iz Novog na slobodnu teritoriju Kozare prebacio se i Hamdija Omanović, željeznički službenik, član KPJ, da bi nekoliko mjeseci kasnije prešao na Podgrmeč.

Početkom decembra 1941. godine iz Zagreba preko Sanskog Mosta na slobodnu teritoriju sanskog sreza (podgrmečki dio), došao je i Skender Kulenović, književnik, komunista, i postao partizan u Sanskoj partizanskoj četi.

Decembra 1941. godine iz Bihaća je izašao na slobodnu teritoriju Hasan Hasko Ibrahimpašić, član KPJ, obućarski radnik. Ubrzo potom, iz Bihaća su izašli i Ibro Šakić, radnik, i Meho Hadžiabdić, krojački radnik i član KPJ, i uključili se u Bihaćku partizansku četu.

116) Zbornik IV, knj. 2, str. 290, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 633-636.

9. *Prolazak Velimira Stojnića kroz Podgrmeč i izbor prvih narodno-oslobodilačkih odbora u Podgrmeču*

Saznavši da se Velimir Stojnić još nalazi na Kozari, Đuro Pucar je iz Banje Luke, pismom poslanim na Kozaru Osmanu Karabegoviću i Mladenu Stojanoviću, zatražio da Velimir Stojnić odmah krene u Drvar. Uz pismo, Pucar je poslao i pravila o izboru i radu narodnooslobodilačkih odbora, koja je dobio, vjerovatno, preko Sarajeva. Stojnić je odmah krenuo sa Kozare, i sa Urošem Rocom Bogunovićem, koji je takođe bio na Kozari, 6. septembra 1941. godine stigao u Komandu gerilskih odreda Krupa - Sana u Majkić Japru. Sobom je donio i prepis spomenutog uputstva za organizovanje narodnooslobodilačkih odbora.[117]»

Po dolasku u Majkić Japru, Velimir Stojnić je narednog dana, 7. septembra, održao sastanak sa Brankom Ćopićem, političkim komesarom Komande gerilskih odreda Krupa - Sana, Stojanom Makićem, političkim komesarom Gerilskog odreda Majkić-Japra, i Hajrom Kapetanovićem, članom Sreskog komiteta KPJ Bosanski Novi (od svih njih je tada samo Hajro Kapetanović bio član KPJ). Ćopić, Makić i Kapetanović detaljno su upoznali Velju Stojnića sa razvojem ustanka na Grmeču, osvrnuli su se na slabosti i teškoće, iznijeli svoje prijedloge za rješavanje nekih problema. Stojnić je njima referisao o vojno-političkoj situaciji, upoznao ih je sa borbama u Bosni i Hercegovini, o ustanku u Srbiji, Crnoj Gori i drugim krajevima, a ponajviše o borbama na Kozari.[118]'

Stojnić, Copić, Makić i Kapetanović posebno su razgovarali o organizovanju pozadine, odnosno, slobodne teritorije - kako formirati organe nove vlasti - narodnooslobodilačke odbore. Diskutovalo se o članovima KPJ, skojevcima i simpatizerima, njihovom broju i rasporedu u ustaničkim jedinicama. Posebno se razgovaralo »... o ljudima koji stoje na čelu ustanka, a nisu ni članovi ni simpatizeri Partije. U tom pogledu Petar Vojnović je svakako bio najzanimljivija ličnost. Komandant je svih ustaničkih snaga a predratni oficir. Pustio je bradu i uzeo simbolično prezime - Jugović. Jugović je, međutim, na svojoj poluvojničkoj odjeći nosio partizansko znamenje: veliku crvenu petokraku zvijezdu«, kako je zapisao Velimir Stojnić svoje sjećanje na taj razgovor o Podgrmeču.

Velimir Stojnić je potom razgovarao sa Petrom Vojnovićem. Rekao mu je da se ustanici svugdje zovu - partizani, a jedinice - partizanski odredi, i da se na slobodnoj teritoriji stvaraju narodnooslobodilački odbori, koje i tu treba formirati. Vojnović je odgovorio da će odmah narediti da se sprovedu ove direktive, o kojima kao vojnik nije ni diskutovao.[119]»

Narednog dana Veljo Stojnić i Uroš Roca Bogunović produžili su preko Grmeča ka Drvaru. Tu je Stojnić preuzeo dužnost političkog komesara Drvarske brigade, koju, do njegovog dolaska, niko nije obavljao.

Nekoliko dana nakon odlaska Velimira Stojnića, organizovan je sastanak sa većinom vojnih i političkih rukovodilaca Odreda pod Komandom gerilskih odreda Krupa - Sana, na kojem su prisustvovali članovi Štaba navedene Komande (Petar Vojnović, Branko Copić, Trivo Drljača, Pero Jelača, Dušan Josipović, Đorđo Maran i Milan Milešević), zatim, simpatizeri KPJ Milan Ličina, Stojan Makić, Đorđo Stupar, i još neki. Razmatrana je vojno-politička situacija i potvrđen izbor prvih komandira i političkih komesara odreda, kojima su dati i dekreti o postavljenju. Suzbijen je pokušaj nekih komandira da se nametne ime četnik, kao i pokušaj nekih članova Komande gerilskih odreda Krupa - Sana, da se za kažnjavanje uvede batinanje.[120]»

117) Velimir Stojnić, Između Kozare, Drvara i Grmeča, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 65-66.
118) Stojan Makić, Razvitak partizanskih jedinica, isto, knj. 2, str. 96-97; Hajro Kapetanović, Prvi narodnooslobodilački odbor u Podgrmeču, isto, knj. 3, str. 263-264.
119) V. Stojnić, n. čl„ str. 66-67.
120) Stojan Makić, n. čl„ str. 97.

Nakon ovih uputstava za organizovanje i rad narodnooslobodilačkih odbora, izvršene su pripreme za izbor u NOO najprije u Velikoj Rujiškoj, a zatim i u drugim selima. Narod ovog velikog sela je o tome obaviješten na zboru.

Zbor i izbor prvog narodnooslobodilačkog odbora na Podgrmeču i na čitavoj teritoriji Drvarske brigade održanje 16. septembra 1941. u Velikoj^Rujiškoi, ispred osnovne škole, ispred koje je napravljena velika tribina nad kojomi se vljorila crvena zastava sa srpom i čekićem, donijeta iz Blatne (izvezla ju je Marica Bjelajac, kćerka Sime Bjelajca). Neposredno nakon žbora, seljaci su prigovarali organizatorima što pored crvene ~~zastav~~e niStrstaviln državnu "troboiku, govoreći: »Ona je naša zastava, a ne vladina. Ako je vlada pobjegla u London, ostao je narod i s njim zastava«. Od tada na zborovima i drugim priredbama, redovno je uz crvenu zastavu bila i državna zastava - trobojka.

Prvi narodni zbor otvorio je Simo Bjelajac, predratni član KPJ, a zatim su govorili Milan Ličina, Dorđe Maran i Hajro Kapetanović, koji je pozdravio narod u ime Komunističke partije Jugoslavije, što je oio prvi slučaj takvog istupanja u ime KPJ. Narod je sa izvanrednom pažnjom slušao izlaganja govornika, vidno odobravajući njihove riječi. Nakon toga, predložena je zajednička lista kandidata. Poslije kraćeg odmora, vođena je otvorena diskusija o pojedinim kandidatima, pa su predložena još trojica, i tako dopunjena lista u cjelini je prihvaćena. Iz svakog sela bio je najmanje jedan odbornik. Za predsjednika je izabran Simo Bjelajac, a za odbornike: Petar Rađenović, Svetozar Vejinović, Božo Tubin, Mirko Stupar, Milan Čiča, Mićo Srdić, Obrad Karan, Vladimir Stupar, Dušan Dajić (svi seljaci), Smilja Stupar, Marija Nikole Čiče, i Anđa Bože Oljače (domaćice), Dorđe Drobac, trgovačlci pomoćnik, i Nikola Rajlić, rudarski radnik. Bioie to, zapravo, odbor za Veliku Rujišku i okolna sela.

U toku ovog zbora, neprijatelj ie pokušao da prodre preko Matavaza i Skakavca, paleći kuće. U pomoć Gerilskom odredu Velike Rujiške, koji je bio na tom položaju, a kojim je tada komandovao Bogdan Čiča, došli su i neki učesnici sa ovoga narodnog zbora, pa je neprijatelj u sumrak odbijen prema Otoci.

Već sutradan nakon izbora, prvi seoski Narodnooslobodilački odbor Velike Rujiške smjestio se u školu i počeo je sa radom. Grupa od 7 boraca iz Gerilskog odreda Velika Rujiška povučena je sa položaja i određena za seosku stražu tek formiranog Odbora. Komandir te straže postao je Bogdan Čiča, privremeno povučen iz Odreda.[121]'

Nekoliko dana kasnije, 18. ili 19. septembra, održanje narodni zbor i u selu Majkić-Japri, na kojem je umjesto dotadašnjeg Seoskog odbora izabran Seoski narodnooslobodilački odbor. I ovaj zbor je bio prvi u ustanku u ovom selu. Na zboru su govorili Danko Mitrov, Stojan Marjanović, Dušan Josipović, Stojan Makić, i omladinac Redžo Terzić. U Odbor su izabrani najugledniji ljudi i borci: Nikola Bundalo Zečina, za predsjednika, Miroslav Majkić, za sekretara, a za članove: Milan Majkić, Marko i Aleksa Kondić, Marko Adamović, Mićo Zorić, i još neki. Njih su učesnici zbora slobodno sami predlagali i o njima raspravljali, da bi ih na kraju jednoglasno izabrali. Borci iz Odreaa: Nikola Bundalo, Miroslav Maikić i Mića Zorić, nerado su se primili nove dužnosti zbog odlaska iz Odreda, jer bi rađe ostali u borbi. I ovaj seoski NOO formiro je svoju seosku stražu kao i svi ostali.[122]'

Oko 23. septembra, na isti način izabran je Narodnooslobodilački odbor sela Hašana. Na zboru su tom prilikom govorili Branko Ćopić, Hajro Kapetanović i Rada Vranješević. Tih dana su na narodnim zborovima birani i prvi NO odbori sela Jelašinovaca, Suvaje, Lipnika, Slatine, i još nekih podgrmečkih sela. Drugom polovinom septembra u Komandi partizanskih odreda Krupa - Sana umnoženo je Uputstvo o zadacima NO odbora, koje je donio Velimir Stojnić, a potom je dostavljeno svim tada izabranim odborima.[123]'

121) H. Kapetanović, Prvi nar. osi. odbor u Podgrmeču, str. 265.
122) Dušan Josipović, Prvi narodnooslobodilački odbor u Majkić Japri, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 272-275; S. Makić, Razvitak partizanskih jedinica, isto, str. 100.
123) S. Makić, n. čl„ str. 1Ö2-3.

VII *Prva reorganizacija ustaničkih jedinica*

(septembar-oktobar 1941. godine)

Zbog različite situacije na ovom području, vidjeli smo, postojala je i veoma različita organizacija ustaničkih jedinica, tako da je bilo gerilskih odreda koji su činili bataljon, kao, na primjer, Prvi bataljon »Sloboda« na Oštrelju, ali i bataljona koji su imali ustaničke čete (bataljoni na grahovskom i glamočkom frontu). Međutim, bilo je i seoskih odreda sa po dvije-tri čete (odredi u Malom i Velikom Radiću). Negdje se rukovodstvo nad grupom odreda ili četa nazivalo - štab gerilskih odreda (Stab Gerilskih odreda Ribnik), dok je na području Grmeča, odnosno Podgrmeča, bila jedna komanda za 24 gerilska odreda bez podjele na bataljone (Komanda gerilskih odreda Krupa - Sana).

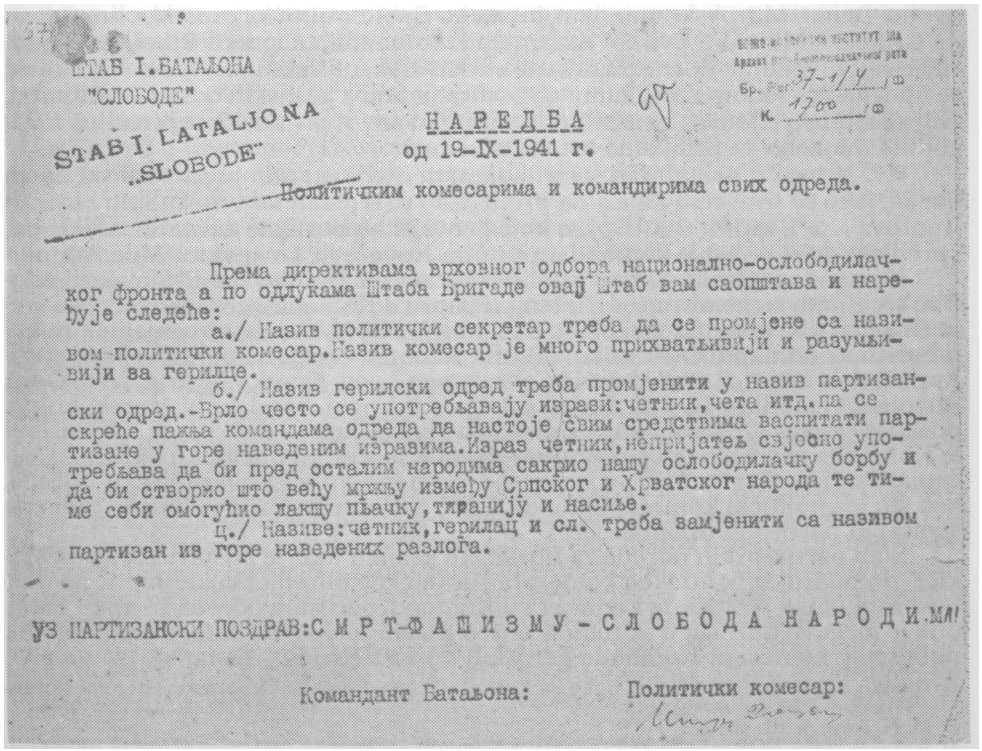

ШТАБ I.БАТАЉОНА
"СЛОБОДЕ"

STAB I. LATALJONA
„SLOBODE"

Бр. Рег. 37-1/4
К. 1700

НАРЕДБА
од 19-IX-1941 г.

Политичким комесарима и командирима свих одреда.

Према директивама врховног одбора национално-ослободилачког фронта а по одлукама Штаба Бригаде овај Штаб вам саопштава и наређује следеће:

а./ Назив политички секретар треба да се промјене са називом политички комесар. Назив комесар је много прихватљивији и разумљивији за герилце.

б./ Назив герилски одред треба промјенити у назив партизански одред. -Врло често се употребљавају изрази: четник, чета итд. па се скреће пажња командама одреда да настоје свим средствима васпитати партизане у горе наведеним изразима. Израз четник, непријатељ свјесно употребљава да би пред осталим народима сакрио нашу ослободилачку борбу и да би створио што већу мржњу између Српског и Хрватског народа те тиме себи омогућио лакшу пљачку, тиранију и насиље.

ц./ Називе: четник, герилац и сл. треба замјенити са називом партизан из горе наведених разлога.

УЗ ПАРТИЗАНСКИ ПОЗДРАВ: СМРТ-ФАШИЗМУ - СЛОБОДА НАРОДИМА!

Командант Батаљона: Политички комесар:

Naredba Staba 1. bataljona »Slobode« od 19. IX 1941. o promjeni naziva »politički sekretar« u »politički komesar« i naziva »gerilac« i »gerilski odred« u naziv »partizan« i »partizanski odred«

1. Stab Partizanskih odreda za Bosansku krajinu na ovom području (septembar-oktobar 1941. godine)

Od formiranja krajem jula 1941. godine, Oblasni štab odreda, nazvan Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu, zadržavao se tokom avgusta na području srednje Bosne u blizini Banje Luke. Neposredno je rukovodio i prvom akcijom na tom terenu, napadom na žandarmerijsku stanicu u Krupi na Vrbasu, potom u Bočcu, i dr. Tek prvog ili drugog septembra 1941. godine, stigao je u oslobođeni Mrkonjić-Grad, i 3. avgusta, kada je neprijatelj prodro u to mjesto, Oblasni štab je produžio pokret preko šuma i Prekaje u Drvar.[1]* Bio je to prvi kontakt ovog Oblasnog štaba i Štaba Drvarske brigade. Oblasni štab je intervenisao da se umjesto naziva »gerilac« uvede opšteusvojeni naziv »partizan«, zatim, da se umjesto naziva »politički sekretar« usvoji naziv »politički komesar«, i da politički komesar Drvarske brigade bude Velimir Stojnić, koji je tih dana, oko 8. septembra, sa Kozare preko Grmeča stigao u Drvar.[2]' Kritikovan je frontalni način vođenja borbe. Tih dana u Drvar su stigla tri španska borca: Vlado Ćetković, Košta Nađ i Vojo Todorović. Košta Nađ je ostavljen u Štabu brigade kao instruktor (savjetnik), Vojo Todorović je upućen na glamočki, a Vlado Ćetković na grahovski front.[3]' Članovi štaba partizanskih odreda Bosanske krajine obišli su i položaj na Ploči iznad Resanovaca, prema Bosanskom Grahovu, koji je pao u italijanske ruke.

Krenuvši iz Drvara, Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu se razdvojio: Danko Mitrov, komandant, i Branko Babič, politički komesar, krenuli su na Grmeč, a Miljenko Cvitković, zamjenik komandanta, preko Ribnika na područje Jajca i srednje Bosne. Zadržavši se dan-dva u Ribniku, Miljenko Cvitković se upoznao sa radom i prilikama na području Štaba gerilskih odreda u Ribniku, pa je Štab brigade partizanskih odreda u Drvaru u pismu 15. septembra 1941. godine upoznao sa prilikama u tom odredu:

»... Jedna od najvažnijih stvari koje sam ovdje zapazio je partizanski način borbe, iako se ovaj štab nalazi na pretstraži i drži jedan od vrlo velikih i važnih frontova...« I, zatim: »... Uspjesi koje je ovaj štab postigao zaista su veliki...«, i predlaže da se pohvale komandant Dmitar Kovačević i inspektor Mile Pantoš.[4]'

Komandant Danko Mitrov i politički komesar Branko Babič Slovenac, stigli su sredinom septembra 1941. u Majkić-Japru u Komandu gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa - Sanski Most. Sa njima je bila zaštitnica sa banjalučkim komunistima: komandir zaštitnice - Teufik Kadenić Cinkara i politički komesar - Rudi Kolak, zatim, Ratko Vujović Coče, Drago Lang, Branko Lastrić, Ivica Odić, Risto Škrbić, Milan Tavčar, Jovica Ćurlija, i još neki, kao i Juraj Marek, koji je pošao iz Drvara. Oblasni štab se smjestio u Majkić-Japri u kući Vlade Karića, dok je Komanda gerilskih odreda Krupa - Sana bila jednim dijelom u obližnjim kućama Dražića. Danko Mitrov je najviše vremena provodio u obilasku odreda, kao što je i politički komesar Branko Babič najčešće obilazio jedinice i radio na stvaranju partijskih organizacija.[5]'

Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu tada ie postavio Stojana Makiča, dotadašnjeg političkog komesara Ustaničkog odreda Majkić-Japra, na dužnost zamjenika političkog komesara u Komandi gerilskih odreda Krupa - Sana, dok je njegovu dužnost u odredu preuzeo Dušan Josipović, dotadašnji zamjenik političkog komesara Komande gerilskih odreda Krupa - Sana.[6]'

1) Branko Babič Slovenac, Ljudi i bitke na Kozari, »GLAS«, Banja Luka i Nacionalni park Kozara - Prijedor, 1982, str. 49-57.
2) M. N. Zorić, n. di., str. 223.
3) Izvještaj Štaba NOP odreda za Bosansku krajinu od septembra 1941. god. (Zbornik IV, knj. 1, str. 490-491).
4) Isto, str. 319-320.
5) Stojan Makić, Razvitak partizanskih jedinica, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 98.
6) Stojan Makić, u Majkić Japri, isto, knj. 1, str. 743.

Već 20. septembra je Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu organizovao u Majkić-Japri savjetovanje komandira gerilskih odreda, kojem su prisustvovali i neki istaknutiji borci, ukupno šezdesetak delegata, kako su ih tada zvali. Pošto u kuću Vlade Karića nisu mogli svi stati, neki učesnici su bili u dvorištu. Zapisnik sa ovog savjetovanja vodio je Rade Stupar. Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu na ovom savjetovanju se upoznao sa stanjem na području Grmeča, sagledao je i ocijenio jednomjesečni rad Komande gerilskih odreda Bosanska Krupa - Šanski Most na učvršćivanju postojećih i formiranju novih ustaničkih jedinica.

Savjetovanju su prisustvovali: Danko Mitrov, Petar Vojnović, Branko Ćopić, Mile Gagić, Trivo Drljača, Stojan Makić, Petar Škundrić, Milančić Miljević, Stojan Marjanović, Duško Josipović, Pero Jelača, Vaso Praštalo, Milan Ličina, Mile Glišić, Mićo Kolundžija, Đuro Rašeta, Dušan Bokan, Andrija Novaković, Ratko Novaković, Ljubo Lajić, Mile Davidović, Đorđe Maran, Redžo Terzić i predstavnici ostalih odreda sa područja krupskog, novskog i sanskog sreza. Ispred partijske organizacije, savjetovanju su prisustvovali Hajro Kapetanović i Ale Terzić.

U izvještajima i diskusiji konstatovano je da su neki odredi razvili veoma uspješnu vojničku aktivnost i postigli vidne rezultate, da su nanijeli znatne gubitke neprijatelju, zaplijenili dosta oružja i vojne opreme. Istaknuto je da je najbolje uspjehe ostvario Jelašinovački gerilski odred, koji je nastavio sa uspješnim partizanskim akcijama, diverzijama na pruzi Sanski Most - Srnetica i napadima na neprijateljeve kolone, vozove i straže. Odred je ojačao i povećao se na preko 60 naoružanih boraca.

Danko Mitrov je čestitao predstavnicima Jelašinovačkog odreda na ovim uspjesima i posebno pohvalio Petra Škundrića, komandira. Konstatovano je da su još neki odredi (u Velikom i Malom Radiću, Šuvaji, i još neki), bili vrlo aktivni u borbama, naročito u odbrambenim akcijama, ali da većina nije razvila potrebnu vojničku partizansku aktivnost. Neki odredi postali su neaktivni, kao, na primjer, Odred u Gornjim Petrovićima i Lušci Palanci. Zaključeno je da odredi treba da samoinicijativnije i smjelije, naročito noću, napadaju neprijateljeve straže, patrole i uporišta, da redovno postavljaju zasjede i slično, kao i da se predlažu zajedničke akcije u kojima bi učestvovalo više obližnjih odreda.[7]

Danko Mitrov je na konferenciji detaljno govorio o budućim zadacima, a posebno je objašnjavao taktiku noćnih napada na neprijatelja.

Na ovoj »zajedničkoj sjednici«, kako je ovo savjetovanje nazvano u jednom dokumentu,[8] odlučeno je da se umjesto naziva »Komanda gerilskih odreda sreza Bosanska Krupa - Sanski Most«, upotrebljava naziv »Komanda partizanski!] odreda sreza Bosanska Krupa - Sanski Most«. Posljednji naziv se susreće prv put u sačuvanom dokumentu od 27. septembra 1941. godine.[9] Do početka oktobra su i niže komande i štabovi iz svojih naziva zamijenili izraz »gerilski« sa »partizanski«, a od tada se i borci nazivaju partizanima.

Dva-tri dana poslije savjetovanja komandnog kadra, u Majkić-Japri je održano i prvo savjetovanje političkih komesara odreda na području Grmeča, koji su bili pod komandom Štaba partizanskih odreda Krupa - Sana. Branko Copić i Stojan Makić su govorili o zadacima političkih komesara, o političkom stanju u partizanskim odredima, o značaju i potrebi razvijanja političke svijesti boraca i rukovodilaca, o bratstvu i jedinstvu, o načinu korištenja štampanih radio-vijesti i lista »Gerilac«, o razvijanju drugarskih odnosa, o brizi za smještaj i ishranu boraca, kao i o mnogim drugim, tada aktualnim pitanjima. Samo je politički komesar Partizanskog odreda Jelašinovci Jovo Pavić bio tada član KPJ. Međutim,

7) Stojan Makić, Razvitak partizanskih jedinica, isto, str. 100-101.
8) Naredba Štaba Hašanskog partizanskog odreda septembra 1941. god. (Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 211).
9) Isto, inv. br. 207.

uz stalnu brigu i pomoć pojedinih članova KPJ, većina političkih komesara shvatila je svoje zadatke i dužnosti, pa je i njihov rad svakim danom postajao sve bolji.

Na ovom savjetovanju govorio je i Danko Mitrov, koji je oštro kritikovao postupak boraca Odreda Lušci-Palanke prema stanovnicima Skucanog Vakufa, uz ocjenu da su tom akcijom »napravili više štete nego koristi«. Potom je govorio o odnosu koji partizani treba da imaju prema narodu na neoslobođenoj teritoriji, da ne smiju da se svete nedužnom stanovništvu za zločine ustaša i drugih zlikovaca.[10]»

Na osnovu zaključaka sa Savjetovanja od 20. septembra, pristupilo se po selima osnivanju desetina, vodova i odreda, a taj proces je trajao sve do kraja oktobra. U nekim selima su formirani samo vodovi, ponegdje desetine, a za jedno ili više sela i odred, koji je nazivan i četom, kao, na primjer, Odred Suvaja, kojeg su činile tri čete, a nazivali su ga i Suvajska četa. Za iste vojne funkcije, često su upotrebljavani razni nazivi, čak i u istom dopisu: »vođa«, »starješina«, »komandant« ili »komandir«. Politički rukovodioci u ustaničkim jedinicama nosili su kraće vrijeme nazive: komesar, politički sekretar ili politički komesar, da bi krajem oktobra, preformiranjem seoskih odreda u vodove, bio uveden jedinstven naziv: za političke radnike u vodu - politički delegat, a u četi - politički komesar.

Radi uspostavljanja veze sa ličkim partizanima, Danko Mitrov je krajem septembra iz Majkić-Japre otišao u Nebljuse kod Donjeg Lapca, gdje je razgovarao sa Stojanom Matićem, komandantom, i Gojkom Polovinom, političkim komesarom Ličkog ustaničkog bataljona, i o mogućnostima zajedničkog napada na neprijateljevo uporište u Bihaću.[11]»

2. *Formiranje brigada i Krajinske divizije*

Iz izvještaja komandanta Sarajevske oblasti Slobodana Principa od 8. septembra 1941. godine, upućenog Štabu NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, vidi se da se po naređenju Štaba NOPO za BiH prišlo formiranju viših partizanskih jedinica - brigada. Iz sačuvanih dokumenata je jasno da je početkom septembra formirana *Bosansko-hercegovačka brigada NOP vojske* za područje Kalinovika i okoline (Štab se nalazio na Treskavici), zatim, *Bosanska brigada* za područje istočne Bosne (oko Sarajeva, istočno i sjeverno od njega), a već je od 16. avgusta postojala i *Prva brigada nacionalno-oslobodilačkih partizanskih odreda za Bosnu i Liku* (skraćeno nazivana - *Drvarska brigada*) u Bosanskoj krajini i dijelu Like.

U vezi sa ovim zadatkom organizovanja većih jedinica, bataljona i brigada, Štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu je septembra 1941. godine uputio direktivu da se u Bosanskoj krajini formiraju tri bataljona i osam četa. Ovo pismo primio je Miljenko Cvitković, zamjenik komandanta Štaba NOP odreda za Bos. krajinu 19. septembra 1941, dok se nalazio na području srednje Bosne kod Jajca, na planini Cemernici. Prepis pisma je odmah uputio ostaloj dvojici članova Štaba NOP odreda za Bosansku krajinu,[12]» Danku Mitrovu i Branku Babiču, koji su se nalazili na Grmeču. Međutim, 25. septembra dobio je još dva pisma Štaba NOPO BiH, koje je, takođe, odmah prepisao i uputio Mitrovu i Babiču.[13]» U iz-

10) Kazivanje Vase (Vlajka) Praštala autoru 8. maja 1978.

11) Gojko Polovina, Sjećanja na početni period narodnog ustanka u Lici godine 1941, Zb. PRVA GODINA NOR, Historijski arhiv, Karlovac, knj. 3, str. 805-6.

12) Direktivno pismo Štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu nije sačuvano, ali se navodi u izvještaju zamjenika komandanta Štaba NOPO za Bosansku krajinu od kraja septembra 1941. godine Štabu NOPO BiH o vojno-političkoj situaciji i sprovođenju dobijenih direktiva (Zbornik IV, knj. 1, str. 492).

13) Prema pismu Đure Pucara od 4. oktobra 1941. te dopise je predao Miljenku Cvitkoviću na slobodnoj teritoriji.

vještaju koji Miljenko Cvitković tada šalje Štabu NOPO BiH, pisanom poslije 25. septembra, navodi se da su uspostavljene veze sa svim dijelovima Banjalučke oblasti, tj. Bosanske krajine, i da »... postoji mogućnost da izvršimo naređenu nam reorganizaciju, do koje je, zaista, trebalo da dođe .. .«,[14] a potom se obavezuje da će od danas o brojnom stanju i o izvršenim akcijama »... na osnovu tačnih izvještaja koje će nam čete i bataljoni preko *štabova brigada* dostavljati...« (podvukao BB). To pretpostavlja daje sadržaj druga dva pisma Štaba NOPO BiH bio direktiva da se formiraju tri brigade i jedna divizija u Bosanskoj krajini, što potvrđuje i nekoliko sačuvanih dokumenata iz oktobra-novembra 1941. godine 0 formiranju i djelovanju *Treće krajiške brigade*[15] i *Krajinske divizije*.

Prvi sačuvani dokumenti u kojima se spominje Treća krajiška brigada, odnosno, komandant brigade, su oko 17.[16]' i 21. oktobra 1941. godine.[17]' U ovom drugom dokumentu na početku piše: »Prema uputi Glavne komande za Bosnu 1 Hercegovinu osnovanje *Štab Treće krajiške brigade*«. A najstariji sačuvani dokument komandanta Treće brigade je naredba od 31. oktobra 1941. godine »Svim jedinicama ovog odreda«, dok u zaglavlju piše: III NARODNOOSLOBODILAČKI PARTIZANSKI ODRED (KOMANDANT), u kojoj se naređuje uvođenje pozdrava »Smrt fašizmu - sloboda narodu!«, određuju zadaci komandira i komandanata, itd., a u tački 10. »... Upozoravaju se komandanti i komandiri da se Štab II odreda (*brigade*) momentalno nalazi na području Bataljona 'Iskra' (Šolajin odred) kako bi se znali ravnati radi slanja izvještaja«[18]' (podvukao BB).

Međutim, ova brigada je dobila drugi redni broj, odnosno, određeno je da bude *Treća krajiška brigada,* i tako se spominje u ostalim sačuvanim dokumentima. Štab Treće krajiške brigade je još 21. oktobra 1941. godine uz dopis Štaba bataljona »Kočić« u nastavku dao i svoje naređenje u kojem se kao komandant brigade potpisuje Miljenko Cvitković, i navodi da u sastav Treće krajiške brigade ulaze bataljoni: »Kočić«, »Iskra« i Manjački bataljon.[19]' Na ovim dopisima neko je još tada izvršio ispravke, i umjesto riječi »Druga«, napisao »Treća«, i umjesto cifre 2, napisao cifru 3, odnosno, preimenovao je tu brigadu u Treću krajišku. Ko je i kada to učinio, teško je utvrditi, ali je po sjećanju Stojana Markovića, komandira Partizanskog odreda Slatina (Ključ), koji je tada dobio to naređenje, ta brigada imala redni broj tri, kao što piše na dokumentima, dakle, bila je *Treća krajiška brigada.*[20]

Iz pisma Đure Pucara od 4. oktobra 1941. godine upućenog Svetozaru Vukmanoviću Tempu, vidi se da je osam dana boravio na terenu, da se (u Banju Luku) vratio dan ranije, 3. oktobra, i da je održao sastanak sa članom Štaba NOPO za Bosansku krajinu i ostalim komandirima i političkim komesarima bataljona, četa i odreda. »Glavni predmet razgovora na ovom sastanku jesu direktiva G. Š. za BiH, koje je konačno trebalo sprovesti u djelo«.[21]' To znači daje druga dva naređenja Štaba NOPO za BiH, Đuro Pucar donio Miljenku Cvitkoviću (Pucar tada nije dolazio na Grmeč, niti su Danko Mitrov i Branko Babič tada, krajem septembra, odlazili s Grmeča), što se može zaključiti i iz dopisa Miljenka

14) Zbornik IV, knj. 1, str. 492.
15) Sva citirana dokumenta o Trećoj krajiškoj brigadi iz oktobra 1941. godine, sačuvao je Stojan Marković, komandir Partizanskog odreda sela Slatina - srez Ključ, i predao ih Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu.
16) Naredba Štaba 2. bataljona partizanskog odreda »Kočić« od 17. X 1941. kojom se traže spiskovi ljudstva i naoružanja radi raporta »... Komandantu brigade«. (Arhiv VII, fond NOP-a k. 1701, f. 30/11, br. reg. 2-1.)
17) Dopis Štaba bataljona »Kočić« od 21. oktobra 1941. godine, dostavljen Štabu Ribnik i komandirima odreda. (Isto, k. 1701, f. 30/11, br. reg. 31-1.)
18) Naredba komandanta Štaba III NOP odreda: SVIM JEDINICAMA OVOG ODREDA od 31. oktobra 1941.
19) Arhiv VII, fond NOP-a, k. 1701, f. 30/11, br. reg. 31/1.
20) Kazivanje Stojana Markovića autoru 28. sept. 1979.
21) Zbornik IV, knj. 2, str. 25.

ШТАБ КРАЈИНСКЕ ДИВИЗИЈЕ
/ КОМЕСАРИЈАТ/

ЗАДАТАК НАРОДНО ОСЛОБОДИЛАЧКИХ ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА

Народно Ослободилачки Партизански Одреди у свима областима Југославије: СРБИЈА-ХРВАТСКА-СЛОВЕНИЈА-ЦРНА ГОРА-БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА-МАКЕДОНИЈА-ВОЈВОДИНА-САНЏАК И ДАЛМАЦИЈА, имају главни свој циљ:Ослобођење народа Југославије од окупатора и борба против домаћих окупаторских агената који помажу угњетавање и тероризирање нашег народа.

II. Највећи непријатељ слободе и независности народа јесте Њемачки и Талијанскиx фашизам па онда сви његови фашистички трабанти који хараче по нашој земљи према томе света је дужност свих родољуба да се боре немилосрдно до потпуног уништења те фашистичке банде.

III/.Партизански Одреди зову се НАРОДНО ОСЛОБОДИЛАЧКИ и због тога што то нису борбене формације било које политичке партије или групе- у конкретном случају ни кумунистичке партије,без обзира што се комунисти боре у првим редовима- већ су то борбени редови народа Југославије у којима треба да се боре сви родољуби способни за оружану борбу против окупатора, без обзира на политичко уверење.

IV/.У тој опћој борби са непријатељима нашег народа партизански одреди имају многобројне задатке они морају рушити све оне објекте који служе фашистичким освајачима: Жељеснице- Мостове- Фабрике- Радионице - Складишта муниције и оружја они морају свим силама онемогућити окупаторе да одузимају сељацима жито,стоку и остале намирнице. Реквирирано жито стоку и друге намирнице треба силом одузети окупаторима и раздијелити народу а потребну количину задржати за исхрану одреда. Партизански Одреди морају онемогућити убирање пореза и других дажбина , јер у данашњем моменту све то служи само окупаторима за вођење освојачки ратова и даљњем угњетавању наших народа.

V/.Партизански Одреди морају са оружјем у руци бранити насеља града и села од фашистичких зулума. Они морају штитити имовину народа од окупаторске пљачке.

VI/.Партизански Одреди морају на сваком кораку уништавати фашистичке одреде-Нарочито Официре и Гестаповце-Црне Кошуље и.т.д. исто тако треба немилосрдно уништавати њихове домаће агенте,разне народне издајице и провокаторе коју у масама предају у руке фашистичких крвника најбоље синове народа. Који служе као вјерни пси окупаторима и муче наш народ

VII/.Партизански Одреди морају неуморно развијати отпор народа дижући народене устанке и стављати се на челу ти устанака као борбено јесгро. Досадашње искуство партизански борби показало је да се занемаривало питање опћег народног устанка зато је потребно хитно ликвидирати тај недостатак јер у противном могу бити партизани изоловано од маса које су спремне да се боре за своју праведну ствар.

VIII/.Политичка линија Партизанских одреда мора бити: Народни Ослободилачки Антифашистички Фронт свих народа Југославије без разлике на политичка убеђења.

IX/. Код стварања Партизанских Одреда несмије се бити тјесно грудан већ дати могућности широке иницијативе за стварање Партизанских Одреда. већ створени Партизански Одреди треба одмах да се повежу са мјесним и окружним Штабовима и ставе под њихово руковотсвто.

X/. Штабови и Командири морају пазити да непријатељ неубаци у партизанске Одреде своје провокаторе и шпијуне.Ако се такви појаве треба их одамах стрељати и њихова имена објавити.

XI/. Штабови и Командири Партизанских Одреда морају строго пазити на дисциплину у Одредима.Сваки чин пљачке, издаје или грубе повреде дисциплине треба строго кажњавати.

XII. Штабови морају водити бригу о исхрани бораца,о наоружању и друг исхрану треба организовати заједно са комитетима Народног Ослободилачког Фронта који треба да прикупља фонд Народног Ослобођења.У случају где таки комитета нема треба добровољно пристанак сељака и грађана осигурати исхрану или плаћати намирнице у готову

XIII/! Сви Партизански Одреди са својим члановима из Хрватске, Србије, Словеније, Црне Горе,Босне и Херцеговине,Војводине,Далмације,Македоне,Санџака спадају под врховно руководство Главног Штаба Народног Ослободилачког Партизанског Одреда Југославија.Ради кординирања борбе и успешно вођење операција Штаби морају бири међусобно повезани.

XIV/. Штабови и Командири морају се побринути за потребни санитески

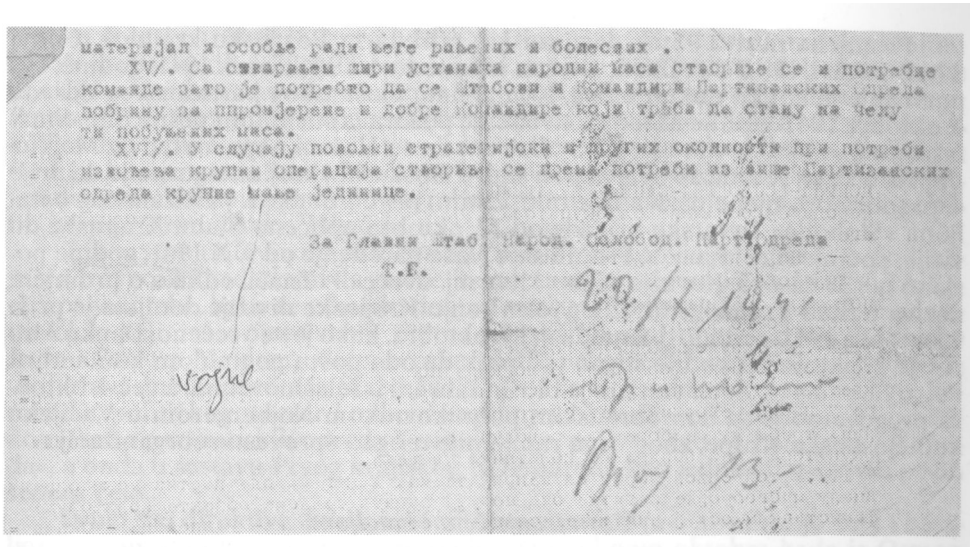

Krajinske divizije (Komesarijat) oktobra 1941. je umnožio članak »Zadatak narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda«, prepisan iz Biltena br. 1. Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije, od 10. VIII 1941. Ovaj prepis kao letak završava se sa potpisom: Za glavni štab Narod osloibod partizanskih odreda - T. G.

Cvitkovića, pisanog poslije 26. septembra, u kojem navodi i akciju izvedenu tog dana. U pismu izvještava Štab NOPO BiH »Odmah sam sve prepise i upute poslao i drugoj dvojici članova Štaba, kako bi na licu mjesta odmah postupili po direktivama«.[22] U istom dopisu Miljenko Cvitković obavještava da se komandant Mitrov nalazi na Grmeču, a politički komesar Babič na Kozari, poslije čega se može zaključiti daje Đuro Pucar održao sastanak samo sajednim članom Štaba NOPO za Bosansku krajinu, sa Cvitkovićem, i da se tom prilikom nije sastao sa Mitrovim i Babičem.

Po prijemu naređenja Štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine o reorganizaciji jedinica, koji su dobili preko Miljenka Cvitkovića, Danko Mitrov i Branko Babič promijenili su naziv »Štab NOP odreda za Bosansku krajinu« u naziv ŠTAB KRAJINSKE DIVIZIJE.[23] Prema dokumentima, u sastav Krajinske divizije ušle su: *Prva brigada* (Drvarska) tada znatno brojno smanjena nakon prodora Italijana u Drvar; *Druga brigada* koja je, vjerovatno, trebalo da se formira od Drugog štaba čete u Kozari[24] i njegovih četa (odreda), međutim, do njenog formiranja nije došlo, ali su u sastavu Krajinske divizije bile tadašnje partizanske jedinice Kozare, i *Treća krajiška brigada* za područje Manjače, Jajca i Pljeve, koju je krajem septembra 1941. počeo formirati Miljenko Cvitković, kao što se vidi iz već citiranih dokumenata.

U Štabu Krajinske divizije u Majkić-Japri su tada u oktobru bili: Danko Mitrov, komandant, Branko Babič, politički komesar, Vojo Stupar, operativni oficir, i Rade Stupar, sekretar Štaba.

22) Isto, knj. 1, str. 482.
23) Proglas Štaba Krajinske divizije (vjerovatno iz prve polovine oktobra 1941. godine) - SVIM PARTIZANSKIM ODREDIMA; Reg. muzej, Bihać, inv. br. 440; Članak »Zadatak NOP odreda« prepisan iz Biltena VS NOPOJ, sa zaglavljem STAB KRAJINSKE DIVIZIJE (arhiv autora).
24) Izvještaj sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu (druga polovina septembra 1941) delegatu CK KPJ Tempu, u kojem se navodi daje na području Kozare formiran Drugi štab četa u Kozari. (Zbornik IV, knj. 1, str. 368.)

Promjena naziva »Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu« u novi ŠTAB KRAJINSKE DIVIZIJE, izvršenje između 4. i 9. oktobra 1941. godine, što potvrđuje nekoliko dokumenata. Komandant Hašanskog partizanskog odreda 4. oktobra 1941. godine naređuje uvođenje pozdrava stisnutom pesnicom »Smrt fašizmu«i »Sloboda narodu«.[25] S obzirom da su Hašani neposredno uz Majkić-Japru, u kojoj se nalazio ovaj najviši štab u Bosanskoj krajini, sigurno je da prije 4. oktobra promjene naziva nije bilo. Zatim, pismo Štaba 1. partizanskog bataljona »Sloboda« Drvarske brigade od 12. oktobra upućeno Štabu Krajinske divizije, počinje riječima: »... Primili smo Vaše naređenje od 9. X 1941. godine poslano u 8,30 časova. Kurirje stigao 11. o. mj. uveče«.[26] Znači, odluka o promjeni naziva u Štab Krajinske divizije i formiranju Krajinske divizije donijeta je prije 9. oktobra 1941. godine, tj. između 4. i 9. oktobra, kako je već rečeno. Danko Mitrov je 2. oklobra u podne stigao u Lipnik da oda poštu poginulom komandiru Petru Škundriću. Sutradan mu je bio na sahrani u Jelašinovcima, a već 4. oktobra pregovarao je sa domobranskim potpukovnikom Nojbergerom u Vučijaku kod Bosanske Krupe, zbog čega ranije nije mogao sprovesti reorganizaciju.

a) *Formiranje četa i bataljona*

Direktivna pisma o organizovanju četa, bataljona i brigada primio je krajem septembra Đuro Pucar, koji se tada nalazio u Banjoj Luci, odakle je ilegalno rukovodio ustankom u Bosanskoj krajini. Osim što je lično predao direktive Miljenku Cvitkoviću, on je sadržaj direktive sa svojim uputstvima poslao i na Kozaru, preko Mjesnog komiteta KPJ u Prijedoru. U tom pismu, po sjećanju Slobodana Marjanovića,[27] Đuro Pucar predlaže da partizani, ukoliko ne mogu da se održe na Kozari, pređu na Grmeč. To potvrđuje i izvještaj Đure Pucara od kraja avgusta 1941. godine delegatu CK KPJ Svetozaru Vukmanoviću Tempu, u kojem piše: »... Četa koja tamo operiše oko Prijedora povlači se prema Grmeču preko Kozare. Neprijatelj pokušava opkoliti Kozaru sa tri strane: od Dubice, Krupe i Banja Luke, odnosno, Prijedora. U slučaju jačega pritiska ta četa će se probijati u pravcu Grmeča da bi se što uže povezala s četom oko Drvara i zajedničkim snagama braniti zauzeta mjesta i osvajati druga.. .«[28] Ima ovdje izvjesnih nepreciznosti: četa od Prijedora neće se prebaciti preko Kozare, već preko rijeke Sane, i Kozara se ne opkoljava od Krupe, već od Dubice, Prijedora i Banje Luke.

Osman Karabegovič, član Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, koji se nalazio u Drugom štabu četa na Kozari, kako se tada zvao najviši partizanski štab na Kozari, kao član toga Štaba, pozvao je Slobodana Marjanovića i saopštio mu sadržaj direktive, pokazao pismo i rekao mu da je određen da ide na područje južno od rudnika Ljubije (grmečko područje), da tamo pokrene stanovništvo u borbu, da formira Prijedorsko-ljubijsku partizansku četu, sa zadatkom »... da vrši diverzije na komunikacijama u pravcu Ljubije, izvodi akcije na desnoj obali Sane (na Kozari) i onesposobi rudnik Ljubiju«.[29]

Na putu sa Kozare, u Prijedorskom polju, Marjanović se susreo sa Radom Vranješević i Dušankom Kovačević, članovima KPJ, koje su iz Banje Luke krenule na područje Grmeča, gdje ih je Đuro Pucar uputio na rad. Tek je od njih Marjanović saznao da se i na Grmeču vode borbe i daje ustanak zahvatio mnoga sela, što se na Kozari nije znalo, a u Banjoj Luci jeste.

25) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 196.
26) Zbornik IV, knj. 2, str. 83.
27) Slobodan Marjanović, student prava, do ustanka sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Prijedoru.
28) Zbornik IV, knj. 1, str. 403.
29) Slobodan Marjanović, Podgrmeč od 1941. do sredine 1942. godine, Zb. PODGRMEC, knj. 3, str. 75.

Po dolasku u Majkić-Japru u Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu i Štab partizanskih odreda Krupa - Sana, krajem septembra, Slobodan Marjanović je ova rukovodstva upoznao sa svojim zadatkom, odnosno, sa naređenjem Štaba NOPO BiH. U Štabu partizanskih odreda Bosanske kraiine zadržao se nekoliko dana, pa je, opet po zadatku, jednom išao u Doljane kod Bihaća do Slavka Rodića, koji je u ime Štaba Drvarske brigade rukovodio tamošnjim ustaničkim jedinicama, i od kojeg je dobio potrebne informacije koje je po povratku saopštio komandantu Danku Mitrovu.

Tek prvom polovinom oktobra Slobodan Marjanović je upućen na područje Hađrovaca sa zadatkom da počne formiranje Prijedorsko-ljubijske (ili Ljubijsko-prijedorske, kako se u kojem dokumentu spominje) partizanske čete od ustaničkih jedinica orijentisanih prema neprijateljevim uporištima u Budimlić Japri i Starom Majdanu. Biće to prva partizanska četa formirana na području Grmeča u duhu naređenja Štaba NOPO BiH sa komandom čete u sastavu: komandir, politički komesar i njihovi zamjenici. Najprije će četa biti pod komandom Štaba partizanskih odreda Krupa - Sana, potom Štaba 4. bataljona »Sloboda«, a onda u sastavu Prvog krajiškog NOP odreda kao jedna od njegovih prvih sedam četa.

Drugi dio direktive dobijene sredinom septembra o formiranju četa i bataljona, sproveden je na grmečkom području sredinom oktobra kada je Osman Karabegovič sa Kozare došao na Grmeč, u Majkić-Japru.

b) *Prvi sastanak komunista grmečkog područja*

Za vrijeme kratkog boravka u Majkić-Japri, Osman Karabegovič je održao 16. oktobra sastanak u kući Laze i Vlađie Karića, na kojem su bili svi članovi KPJ i simpatizeri KPJ s područja sanskog, krupskog i novskog sreza, odnosno, koji su se nalazili u vojnim jedinicama ili na slobodnom području Grmeča. Stojan Makić je zapisao da je Osman Karabegovič govorio o političkoj situaciji u Bosanskoj krajini, u zemlji i u svijetu, o ulozi Sovjetskog Saveza i drugih saveznika, a posebno o ulozi Crvene armije, o uspjesima partizana u Srbiji, Crnoj Gori, na Kozari, u Drvaru, itd. Istakao je potrebu veće političke aktivnosti radi realnog upoznavanja ljudi sa situacijom na terenu i u vojsci, kako bi se na vrijeme mogle preduzimati odgovarajuće političke mjere. Karabegovič je popularno objasnio širinu platforme NOP-a, ističući: »... da je potrebno da svi patrioti Srbi, Muslimani i Hrvati učestvuju u borbi protiv fašizma bez obzira na političke, vjerske i nacionalne razlike, ali da članovi Partije treba da pokažu primjerom da shvataju liniju, zadatke i rukovodeću ulogu KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi i da budu lično hrabri da - pored razvijanja političke svijesti - suzbijaju kolebanje, šovinizam, pljačku i druge negativne pojave ...« Član Oblasnog komiteta KPJ je na kraju konstatovao da su i pored mnogih problema, teškoća i slabosti, na ovom području ostvareni dobri uspjesi u razvoju ustanka, što se vidi iz činjenice da djeluju 24 odreda, i da je izvedeno preko 30 značajnijih akciia.[30)]

Na ovom sastanku komunista govorio je i Branko Babič, politički komesar Krajinske divizije, koji je izložio osnovne zadatke partijskih organizacija na daljem razvijanju i jačanju ustanka, o teoretskom uzdizanju članova KPJ, moralno-političkom liku članova KPJ, o ostalim problemima i zadacima članova KPJ i vojnih rukovodstava ovog kraja. U radu sastanka učestvovali su i Rudi Kolak, Rada Vranješević, Ale Terzić, Dušanka Kovačević, Hajro Kapetanović, Vojo Stupar, Pero Morača, Branko Ćopić, Stojan Makić, Košta Vulin, i još neki.

Nakon diskusije je Osman Karabegovič saopštio da se u članstvo KPJ primaju Branko Ćopić, Stojan Makić i Košta Vulin (iz krupskog sreza), što su pri^ sutni tbplo pozdravili. /

30) Stojan Makić, Razvitak partizanskih jedinica, isto, knj. 2, str. 103.

c) *Sastanak vojnih i političkih rukovodilaca*

Po dolasku Osmana Karabegovića u Majkić-Japru, održan je i sastanak 17. oktühra 1941. u Štabu krajiške divizije, kojem su prisustvovali vojni i politički rukovodioci Štaba krajinske divizije i Štaba partizanskih odreda Krupa - Sana.

Prema izvještajima pojedinih članova Štaba partizanskih odreda Krupa - Sana, Osman Karabegovič je najednom listu papira, po sjećanju Stojana Makića, zapisivao naziv svakog odreda, broj boraca i oružja. Na kraju je utvrđeno da su pod komandom Štaba partizanskog odreda Krupa - Sana tada bila 24 seoska odreda, konjički vod i Ljubijsko-prijedorska četa, u kojima je ukupno bilo preko 500 boraca sa 310 pušaka, desetak puškomitraljeza i 2 mitraljeza.[3"]

Osman Karabegovič je poslije referisanja govorio o vojnopolitičkoj situaciji, a onda o naređenju Štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu da se od tri-četiri, pa i više seoskih partizanskih odreda formiraju partizanske čete, a od tri ili četiri čete bataljon. Tada je saopšteno da će se na ovom području formirati četiri partizanske čete koje će činiti *Četvrti bataljon »Slobode«* u sastavu *Prve brigade narodnooslobodilačkih partizanskih odreaa* (Drvarske brigade). Objavljena je i odluka da se na području sanskog sreza osim Ljubijsko-prijedorske čete formira još i Sanska četa, dok se na području krupskog i novskog sreza formiraju po jedna partizanska četa.

Na sastanku je dato objašnjenje kakav će sastav imati komande četa, kakva je dužnost komandira, političkog komesara i njihovih zamjenika. Rečeno je da će odred imati komandira (vođu) i da ljudstvo u odredu treba da bude stalno (ne na smjenu), da se nađu pogodne zgrade za smještaj boraca, da se ukine smjenjivanje boraca u jedinicama.

U objašnjavanju predstojeće reorganizacije i konkretnih zadataka učestvovali su i članovi Štaba Krajinske divizije i Štaba partizanskih odreda Krupa - Sana.

Po sjećanju Stojana Makića na ovom sastanku ie bilo riječi o formiranju vodova, i od njih četa. Međutim, poslije toga sastanka, praksa formiranja novih seoskih odreda i zadržavanje svih postojećih, ukazuje da je na ovom sastanku prenijeta i direktiva o organizovanju seoskih odreda, i od njih četa. Zato i u oktobru imamo odrede i u Ljubijsko-prijedorskoj četi, i u Sanskoj, dok 1. bataljon »Slobode« 12^oktobra 1941. godine još uvijek u svom sastavu nema četa već samo odrede, i to sedamTDa je naređenje Štaba NOPO BiH od septembra 1941. godine sadržavalo i direktivu da se formiraju odredi, i od nekoliko odreda formira četa, potvrđuje i pismo štaba NOP odreda za Hercegovinu iz prve polovine oktobra 1941. godine, u kojem se traži formiranje odreda.[32']

Međutim, kako je u to vrijeme izvršeno nekoliko reorganizacija, različitih u pojedinim sredinama, mnogi su učesnici zaboravili taj redosljed, pa je zato ovu rekonstrukciju reorganizovanja partizanskih jedinica, izvršenu septembra-oktobra 1941. godine, bilo moguće izvesti samo na osnovu dokumenata i poređenja sa radom na tim zadacima u drugim krajevima, koji su dobijali direktive iz istog centra - Štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu. Tada se još nisu znali zaključci savjetovanja održanog u Stolicama 26. septembra 1941. godine, čije je sprovođenje u ovim krajevima započeto tek krajem oktobra 1941. godine.

Poslije prenošenja direktive o organizovanju četa i bataljona, i sastanka s komunistima u ustaničkim jedinicama Grmeča, Osman Karabegovič je preko petrovačkog i ključkog sreza slobodnom teritorijom otišao do Janja, a potom preko Donjeg Vakufa, okupiranom teritorijom, sa krivotvorenim dokumentima, u Sarajevo, a odatle na Romaniju.[33']

31) Naredba Štaba Komande partizanskih odreda sreza B. Krupa - S. Most od 27. IX 1941. komandama partizanskih odreda od 1 do 24. (Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 207.)

32) Izvještaj Štaba 1. partizanskog bataljona »Sloboda« od 12. okt. 1941. Štabu Krajinske divizije. (Zbornik IV, knj. 2, str. 59. i 83.)

33) Osman Karabegović, Podgrmeč u ustanku, Zb. PODGRMEC U NOB, knj. 3, str. 26.

d) *Četvrti bataljon »Slobode«*

Na pomenutom sastanku održanom u Majkić-Japri, saopšteno je da se umjesto Štaba partizanskih odreda Krupa - Sana formira bataljon, koji kao Četvrti bataljon »Slobode« ulazi u sastav Drvarske brigade. Dosadašnji Štab partizanskih odreda Krupa - Sana prešao je u istom sastavu i u novi bataljonski štab: Petar Vojnović, komandant, Branko Ćopić, politički komesar i Stojan Makić, zamjenik političkog komesara, samo što je Vojo Stupar, dotadašnji operativni oficir u Štabu Krajinske divizije, preuzeo dužnost zamjenika komandanta bataljona.

U sastav ovog Bataljona ušle su dvije čete - Prva i Treća, koje su se tokom oktobra formirale na oslobođenim područjima srezova Bosanska Krupa i Bosanski Novi, dok je Ljubijsko-prijedorska četa dobila redni broj dva, a druga novoformirana četa u sanskom srezu redni broj četiri. Dakle, 4. bataljon »Slobode« je u formiranju imao ove čete: Prva partizanska četa (Krupska), Druga partizanska četa (Ljubijsko-prijedorska), Treća partizanska četa (Krupsko-novska), i Četvrta partizanska četa (Sanska).

Iz tog vremena o toj reorganizaciji su sačuvana dva dokumenta koja ovo potvrđuju: akt br. 85 od 4. novembra 1941. koji je 2. četa (Ljubijsko-prijedorska) 4. bataljona »Slobode« uputila »svim partizanskim odredima ove čete«, koji su potpisali Slobodan Marjanović, komandir i Dušan Josipović, politički komesar, i drugi sa istim datumom, br. 89. upućen je »svim partizanskim odredima i seoskim povjerenicima - ove čete«, koji su potpisali isti komandir i politički komesar. Iz tih se dokumenata vidi daje Bataljon imao redni broj četiri, bio je Četvrti bataljon u Drvarskoj brigadi. Štab 4. bataljona »Slobode« je tokom oktobra razvio znatnu organizacionu i političku aktivnost kako bi realizirao dobijeni zadatak, i od tri, četiri, pa i više odreda, formirao čete.

e) *Ljubijsko-prijedorska partizanska četa*

Po dolasku na područje Hadrovaca i prema Budimlić Japri prvom polovinom oktobra, Slobodan Marjanović, Dušan Josipović i Redžo Terzić započeli su rad na organizovanju čete, i na njenom političkom i vojnom učvršćenju.

U sastav ljubijsko-prijedorske partizanske čete ušli su: Majkić-japranski, Hašanski, Slatinski, Lipnički i Mrkaljski odred, koji su formirani 21. oktobra 1941. od seoskih vodova s područja Hadrovaca, Mrkalja, Halilovca, Dugih Njiva i dijela Slatine.

Majkić-japranski i Hašanski odred predstavljali su glavnu snagu ove čete, dok su ostali bili manjeg brojnog stanja, a Mrkaljski je po ljudstvu brojan ali bez ijedne vojničke puške (imao je samo lovačke puške i hladno oružje: koplje, sjekire, rogulje, vile, kočeve).

U komandama odreda su:

Majkić-japranski odred, komandir Stojan Marjanović Dolinar, politički komesar Miroslav Majkić;

Hašanski odred, komandir Stevo Vještica (istovremeno i zamjenik komandira čete), politički komesar Ratko Novaković;

Slatinski odred, komandir Mile Vojnović, zamjenik komandira Pero Vukojević;

Lipnički odred, komandir Dušan Bajić i politički komesar Pajo Đurić, i

Mrkaljski odred, komandir Dušan Malić, zamjenik komandira Gavro Kolundžija.

U Štabu Ljubijsko-prijedorske partizanske čete su od osnivanja prvom polovinom oktobra, bili: komandir Slobodan Marjanović, student prava, član KPJ,

politički komesar Dušan Josipović, poljoprivredni tehničar, član KPJ, zamjenik komandira Stevo Vještica, radnik i zamjenik političkog komesara Redžo Terzić, gimnazijalac, član SKOJ-a.

Štab čete se smjestio u zgradu osnovne škole u Hadrovcima, gdje se nalazio i Hašanski odred.

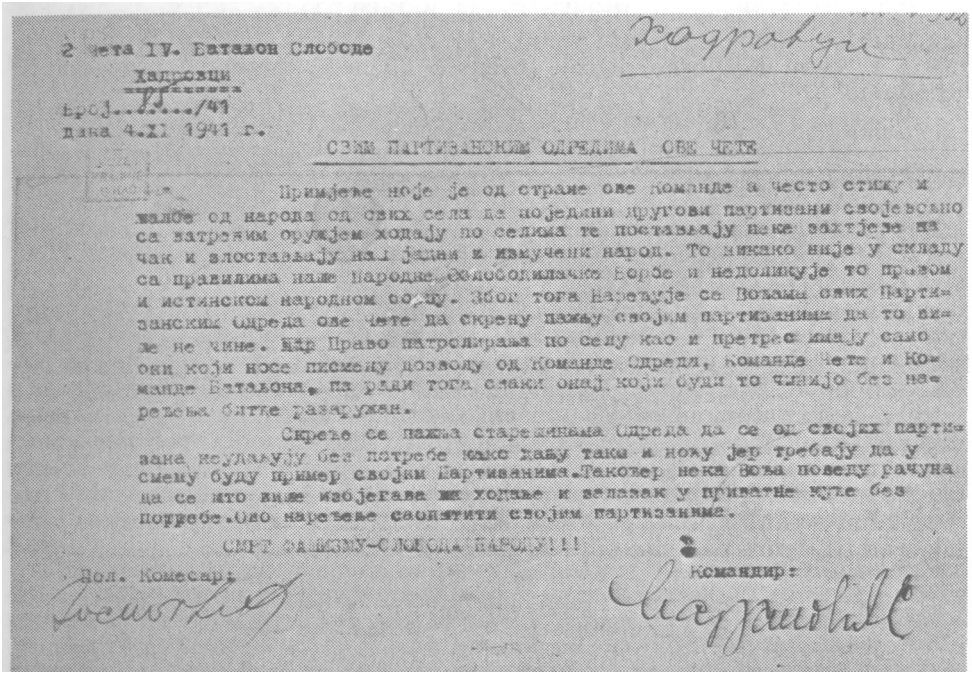

2 Чета IV. Батаљон Слободе

Хадровци

Број...85.../41

дана 4.XI 1941 г.

СВИМ ПАРТИЗАНСКИМ ОДРЕДИМА ОВЕ ЧЕТЕ

Примјеће ноје је од стране ове Команде а често стижу и жалбе од народа од свих села да поједини другови партизани својевољно са ватреним оружјем ходају по селима те постављају неке захтјеве на чак и злостављају наш јадни и измучени народ. То никако није у складу са правилима наше Народне Ослободилачке Борбе и недоликује то правом и истинском народном борцу. Због тога Наређује се Вођама свих Партизанским Одреда ове Чете да скрену пажњу својим партизанима да то више не чине. Право патролираља по селу као и претрес имају само они који носе писмену дозволу од Команде Одреда, Команде Чете и Команде Батаљона, па ради тога сваки онај који буди то чинијо без наређења битке разаружан.

Скреће се пажња старешинама Одреда да се од својих партизана неудаљују без потребе како даљу таки и ножу јер требају да у смену буду пример својим Партизанима. Такођер нека Вођа поведу рачуна да се што више избјегава ходање и залазак у приватне куће без потребе. Ово наређење саопштити својим партизанима.

СМРТ ФАШИЗМУ-СЛОБОДА НАРОДУ!!!

Пол. Комесар: Командир:

Raspis Štaba 2. čete IV bataljona Slobode (Prijedorsko-ljubijska četa) od 4. XI1941.

Iz dana organizovanja Ljubijsko-prijedorske partizanske čete sačuvano je nekoliko dokumenata, između ostalih ijedan od 4. novembra 1941, koji potvrđuje da su četu činili seoski partizanski odredi, da je imala redni broj 2, a Bataljon četiri.[34]

f) Četvrta (sanska) četa 4. bataljona »Slobode«

Poslije pogibije Petra Škundrića, komandanta Jelašinovačkog partizanskog odreda, 1. oktobra 1941, tu dužnost je preuzeo Petar Bijelić, do tada član Štaba, pošto su je odbili Mihajlo Škundrić, Milančić Miljević, Uroš Kukolj, Rade i Čedo Brkić. Međutim, intervenisao je Štab partizanskih odreda Krupa - Sana i Štab Krajinske divizije, pa je za komandira Odreda postavljen Mihajlo Škundrić, što su i borci prihvatili. Petar Bijelić je otišao u Eminovce, u Odred Smoljanaca, koji se tada nalazio u tom selu.[3"]

Uskoro je održan sastanak u Majkić-Japri, na kojem je saopšteno da se na sanskom srezu, pored Ljubijsko-prijedorske čete, formira još jedna - Četvrta

34) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 391. i 392.

35) Kazivanje Rade Brkića, Zdravka Prošića i Steve Kovačevića autoru 31. 7. 1975.

2 ftf>

četa 4. bataljona »Slobode«. Štab 4. bataljona Slobode je tada na komandne dužnosti u 4. četi (sanskoj) odredio:

Komandira Dragiju Milašinovića, radnika, člana KPJ, do tada komandira Odreda Smoljanaca, političkog komesara Peru Moraču, studenta, člana KPJ, do tada političkog komesara Odreda Smoljanaca, zamjenika komandira Mihajla Škundrića, do tada komandira Jelašinovačkog partizanskog odreda. Zamjenik političkog komesara nije bio određen, pa je funkciju partijskog rukovodioca obavljao politički komesar čete.

U sastav 4. čete (sanske) ušli su: Jelašinovački, Lušci-palanski partizanski odred, i Odred Smoljanaca (tada u Eminovcima).

U komandama odreda, u vrijeme formiranja 4. čete, bili su:

Jelašinovački odred, komandir Uroš Kukolj, politički komesar Jovo Pavić,

Lušci-palanski odred, komandir Pero Jelača, politički komesar Vaso VI. Praštalo,

Odred Smoljanaca, komandir Đuro Banjac.

Krajem oktobra poslije napada ustanika na Goricu, Naprelje, Fajtovce i Kisak, kad su popaljene mnoge kuće u tim naseljima, na prijedlog Pere Morače, političkog komesara Sanske čete, dotadašnji komandir Palanskog odreda Petar Jelača razriješen je dužnosti i povučen u pozadinu. Odlukom Štaba 4. bataljona »Slobode«, za novog komandira Palanskog odreda postavljenje Đurin Predojević.[36)]

U odred Smoljanaca, čim je stigao u Eminovce, stupili su borci iz tog i susjednih sela, koji su se do tada nalazili u Jelašinovačkom ili Palanskom odredu, ili bili u selu, tako da su već do kraja godine »domaći« borci bili brojniji od došljaka iz Smoljane.

g) *Polaganje partizanske zakletve u Dabru*

U vrijeme dok je još na ovom području djelovao Štab Krajinske divizije (drugom polovinom oktobra), svi seoski partizanski odredi, a negdje i čete, ponovo su polagali zakletvu, ovog puta partizansku, sa tekstom dobijenim od više partizanske komande. Tog značajnog događaja sjećaju se i borci Četvrte (sanske) partizanske čete 4. bataljona »Slobode«, koja je zakletvu polagala krajem oktobra 1941. godine u crkvi u selu Dabru.

Na zbor Četvrte čete u Dabar došli su borci dva odreda, osim Palanskog (bili su na položajima prema neprijatelju). Pošto je padala kiša, odlučeno je da se zbor sa polaganjem zakletve održi u crkvi, jer u ovom selu nije bilo prostorije u koju bi mogla stati čitava četa.

Kada su u crkvu ušli Vojo Stupar, zamjenik komandanta 4. bataljona, Rada Vranješević, politički radnik, Stojan Makić, zamjenik političkog komesara bataljona, komandir Dragija Milašinović ie komandovao »mirno« i raport predao Voji Stuparu. Ovaj je potom stao pred stroj i borce pozdravio partizanskim pozdravom »Smrt fašizmu« borci su gromoglasno odgovorili »Sloboda narodu!« Takav pozdrav, zabilježio je Vojo Stupar »... bio (je) dobar znak, jer je takav pozdrav u to vrijeme bio još dosta nov...«

Svoj govor, Vojo Stupar je započeo konstatacijom da partizani, pa i ova četa, treba da budu politički svjesna vojska koja tačno zna zašto se bori, da budu vojnički organizovani i disciplinovani da bi bili sposobni za partizanski način ratovanja, za borbu s brojno znatno jačim neprijateljem. »... Tako organizovana, svjesna i disciplinovana vojska, iako se bori pod nepovoljnim uslovima, kao što je sada slučaj kod nas, može na kraju da ostvari ciljeve za koje se bori ... Govorili

36) Kazivanje Pere Morače autoru 8. 5. 1975.

smo o tome kako je bilo moguće da Crvena armija pobijedi (u oktobarskoj revoluciji, nap. BB) iako se borila protiv višestruko jačeg neprijatelja... govorili smo o politici bratstva i jedinstva naših naroda, o potrebi i mogućnosti da se na našu stranu, pravilnim našim stavom, privuku borci iz redova Hrvata i Muslimana itd., zatim o tome kakav mora da bude odnos naše vojske prema narodu čiji smo sinovi i koji nas hrani, prema narodnoj imovini, kako u svakoj prilici da pružamo dokaz da smo prava narodna vojska, da se borimo za slobodu naroda i njegov bolji život...«

Okupljenim borcima Četvrte (sanske) čete govorili su i Rada Vranješević, Stojan Makić, Pero Morača i Dragija Milašinović, o životu u jedinicama, o tome kakvi treba da budu partizani, da ne smiju biti zapušteni, neošišani, neobrijani i sa bilo kakvim oznakama, »... već uredni, čisti i zdravi vojnici s partizanskim znakom na kapi, petokrakom zvijezdom, i, eventualno, malom trobojkom ispod nje. Kokardu, bilo onu sa krunom, bilo onu sa mrtvačkom glavom, kao ambleme pod kojima su kralj i vlada izdali svoj narod na milost i nemilost okupatorima, kao osramoćenu treba apsolutno odbaciti.. .«[37]

Svi govornici su isticali da su i Italijani okupatori kao i Nijemci, da su i oni pomogli ustašama da dođu na vlast i počine brojne masovne zločine nad nedužnim stanovništvom. Zbog toga će se partizani kao prava narodna vojska boriti protiv Italijana, ustaša, domobrana i Nijemaca.

Na kraju je borcima rečeno da će zakletvu polagati samo oni koji su spremni za partizansku borbu.

Po pažnji s kojom su slušali govornike i po znacima odobravanja, moglo se zaključiti da će čitava četa podržati izložene stavove i polagati zakletve. Neki borci, koji su na kapama imali kokarde ili druge oznake, počeli su da ih bacaju i traže petokrake zvijezde, koje su odmah stavljali na svoje kape. Ponovljeno je da oni koji ne mogu prihvatiti partizanski način života, pravilan odnos prema narodu, koji ne prihvataju političku platformu narodnooslobodilačke borbe, da izađu iz stroja i idu kućama, da im niko ništa zbog toga neće učiniti. Međutim, iz ovog stroja nije izašao nijedan borac, svi su čekali svečano polaganje partizanske zakletve.

Stojan Makić, je borcima postrojenim u dvojne redove lagano, riječ po riječ, čitao zakletvu, koju su borci za njim ponavljali:

> »Ja...., sin srpskog naroda, zaklinjem se svojom čašću da u narodnooslobodilački partizanski odred stupam s čvrstom odlukom da se borim protiv fašističkih okupatora i izdajnika svoga naroda. Obavezujem se da u toj borbi neću žaliti ni svoju snagu ni svoj život, da će čuvati željeznu disciplinu odreda, da ću bez pogovora izvršavati naredbe svojih starješina i snositi sve posljedice kršenja discipline ili neizvršavanja dužnosti boraca za narodna prava i slobodu, latio sam se oružja da se borim protiv krvoločnih fašističkih okupatora i neprijatelja svih naroda Jugoslavije. Zaklinjem se da ću se boriti uporno, neustrašivo i disciplinovano i da tu borbu neću napustiti sve dok ne budu uništeni fašistički razbojnici i njihove sluge!«[38]

Sjećajući se tog značajnog događaja, borac Jelašinovačkog odreda Stevo Ćulibrk je zapisao: »... Kada je čitao zakletvu Stojan Makić je leđima bio okrenut oltaru, a mi smo stajali ispred njega s oružjem, onako kako smo došli. Neki su imali i bombe o opasaču, a neki i šljem na glavi. On je lagano čitao, a mi smo svaku riječ gromko izgovarali. Bilo je sve to dosta svečano. Osjećali smo da je toga dana data velika obaveza pred našim narodima koji se bore za slobodu«.[39]

37) Vojo Stupar, Borba protiv podmukle okupatorske propagande, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 83-84.
38) Zbornik IV, knj. 2, str. 89.
39) Stevo Ćulibrk, Zakletva u dabarskoj crkvi, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 229.

Polaganje partizanske zakletve tih dana i u ostalim jedinicama 4. bataljona »Slobode« bilo je svečano, uz prethodno objašnjavanje ciljeva i karaktera narodnooslobodilačke borbe, što je predstavljalo veliki doprinos daljem jačanju i učvršćivanju partizanskih jedinica.

h) *Prva brigada narodnooslobodilačkih partizanskih odreda u oktobru ' 1941. godine*

Italijanska reokupacija ustaničke slobodne teritorije sa centrom u Drvaru, dovela je do osipanja nekih gerilskih odreda na tom području. Tada, krajem septembra i tokom oktobra 1941, Štab Drvarske brigade su i dalje činili Ljubo Babić, komandant, Velimir Stojnić, politički komesar i Košta Nađ, savjetnik (do polovine oktobra, kada je po pozivu krenuo u Glavni štab NOP odreda Bosne i Hercegovine na Romaniji). Brigada je u ovom periodu imala: Prvi bataljon »Slobode« u okolini Drvara i Petrovca; Drugi bataljon, odnosno, Bosanski bataljon, na području Kulen Vakufa i Vrtoča; Treći bataljon »Starac Vujadin« na području grahovske i crnoluške opštine; Četvrti bataljon Slobode, na području sanskog, krupskog i novskog sreza; Bataljon »Budućnost« na glamočkom srezu; Ribnički bataljon »Soko«, i Partizanske odrede u bihaćkom srezu.

U ovakvom sastavu ostaće bataljoni i odredi Drvarske brigade sve do njenog reorganizovanja u Prvi KNOP odred, krajem oktobra 1941. godine. Međutim, svi bataljoni, izuzev Četvrtog bataljona »Slobode« u Podgrmeču i Ribničkog bataljona »Soko«, bili su zbog prodora italijanskih okupatorskih snaga smanjeni, i po broju odreda-četa koji su ga činili, i po broju boraca u svakoj od jedinica koje su se održale na okupu.

3. *Borbe oktobra 1941. godine*

Ponovnom okupacijom teritorije koju su imali neposredno po završetku aprilskog rata a kasnije je napustile italijanske trupe su zaposjele Bosansko Grahovo (10. septembra 1941), Drvar (25. septembra), Oštrelj (28. septembra), Bosanski Petrovac (9. oktobra), Ključ (13. oktobra), Sanski Most (19. oktobra), Bihać (9. oktobra), Bosansku Krupu (9. oktobra) i Veliku Kladušu (10. oktobra).[40'] Tada su dislocirali svoje manje jedinice i u Vrtoče (oko bataljon), Lipu, Ripač i Otoku (po četu). Tako su se italijanske trupe vratile u gradove i veća naselja koja su napustile neposredno pred ustanak, odnosno, kada je Treći Rajh započeo rat protiv SSSR. Zbog njihove demagoške politike došlo je do pogoršanja situacije u ovom ustaničkom kraju. Međutim, ustanici su nastavili borbu na svim područjima gdje se oni nalaze. I dalje je svakodnevno dolazilo do sukoba između partizana i ustaša, domobrana i oružnika na granicama slobodne i okupirane teritorije.

a) *Neuspio napad na uporište u Budimlić Japri i pogibija Petra Škundrića*

Još na savjetovanju u Majkić-Japri komandant Danko Mitrov je najavio mogućnost udruživanja više odreda kako bi se sa jačim snagama mogle izvoditi veće akcije.[4"] Tako su se krajem septembra na položajima prema Budimlić Japri našli Partizanski odred Smoljanaca iz Prvog bataljona »Slobode«, partizanski odredi Jelašinovaca, Majkić-Japre, Hašana i Lušci-Palanke, i Konjički vod (četa)

40) Podaci iz Zbornika XIII, knj. 1.
41) Stojan Makić, Razvitak partizanskih jedinica, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 101.

iz sastava Komande partizanskih odreda Krupa - Sana.[42] Dobili su zadatak da zajedno unište ovo neprijateljevo uporište, koje se nalazilo dosta duboko u slobodnoj partizanskoj teritoriji, između sela sanskog, krupskog i novskog sreza.

Napadom na uporište u Budimlić Japri, rukovodio je Petar Vojnović. Partizanski odredi Majkić-Japre i Hašana napadali su od Dugih Njiva i Hadrovaca, jelašinovački odred je jednim dijelom napadao od Hadrovaca, a drugim od Antonića brda, gdje je bio i Konjički vod. Smoljanski odred je napadao od Hadrovaca, Palanski od Slatine, a Odred Male Rujiške i ustanici Agića od Crnog Vrha.

Napad je počeo izjutra 1. oktobra, i trajao je sedam sati.[43] Neprijatelj je bio opkoljen sa svih strana, izuzev u pravcu Marina, kuda se dio posade počeo povlačiti prema Ljubiji, što napadači nisu primjetili.[44] U toku borbe jedinice koje su napadale od Antonića Brda, vratile su se na područje između Slatine i Budimlić-Japre, što je omogućilo neprijatelju da upravo tim pravcem uputi posadi pojačanje u Budimlić Japru. Dobivši vrlo brzo pojačanje iz obližnjih sela, gdje su se nalazile manje ustaške posade, neprijatelj se vratio i zaposjeo ranije položaje.

U toku napada nije ostvarena neophodna veza i sadejstvo između odreda. Napadi su otpočinjali čas najednom, čas na drugom položaju, a juriši su izvođeni nedovoljno snažno i efikasno. Sve je ukazivalo da napad neće uspjeti. Komandir Jelašinovačkog partizanskog odreda Petar Škundrić je želio da se krene u opšti juriš, što je poručio i ostalim komandirima, a nije znao za dolazak pojačanja neprijatelju. Kad se prebacivao preko čistine tučene mitraljeskom vatrom, kako bi pomogao lakše ranjenom Mili Gagiću, Petar Škundrić je smrtno pogođen. Vijest da je teško ranjen popularni i omiljeni komandir Partizanskog odreda Jelašinovci, proširila se među borcima, zbog čega je prekinuta vatra a jedinice su se povukle sa dostignutih linija.

Iako pod stalnom mitraljeskom vatrom, borci su ipak uspjeli da iznesu smrtno ranjenog komandira i prenesu ga u kuću Marka Marčete u Hadrovce, a potom u Lipnik. U ovoj borbi uz Milu Gagića ranjen je još Rade Adamović, puškomitraljezac iz Partizanskog odreda Jelašinovci.

Hašanski i Majkić-japranski odred ostali su na položajima prema Budimilić Japri, Palanski odred je otišao prema Fajtovcima i Kamengradu, Smoljanski odred u selo Eminovce, a Konjički vod u Lušci-Palanku. Borci Partizanskog odreda Jelašinovci pratili su i prenosili svoga teško ranjenog komandanta.

Petar Škundrić je ranjen u stomak, mnogo je krvario i imao jake bolove. Nije mu se mogla pružiti medicinska pomoć, pošto nije bilo ljekara da izvrši hirurišku intervenciju, niti da mu daju lijek protiv bolova. Doveden je bolničar iz ambulante Štaba partizanskih odreda Krupa - Sana iz Majkić-Japre, koji je pregledao ranjenika, previo ga. Petar Škundrić je umro 1/2. oktobra iza ponoći, u kući Branka Kondića u Lipniku. Oko mrtvog Petra Škundrića, omiljenog komandira, okupili su se njegovi borci. U podne 2. oktobra došao je komandant Danko Mitrov.[45]

42) Dolazak tolikog broja boraca na položaje prema Budimlić Japri uzbudio je okolno stanovništvo, pa i Đuru Marčetu, komandira relejne stanice Voda Kozin - Partizanskog odreda Hašani, koji javlja: »Vodniku part, odreda Mrkalji,
Držite veliku pripravnost, i da budu svi ljudi na okupu, sinoć je došlo 100 Ličana i opkolili su noćas Japru, a 100 otišlo prema Fajtovcima ...« Međutim, nisu to bili Ličani već borci partizanskih odreda 1. bataljona Slobode i Štaba partizanskih odreda Krupa - Sana, koji su došli radi napada na neprijateljsko uporište u Budimlić-Japri. (Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 199).

43) Zbornik IV, knj. 2, str. 23.

44) Zapovjedništvo Vrbaskog divizijskog područja u Banjoj Luci u izvještaju Ministarstvu domobranstva NDH od 14. oktobra 1941. godine javlja da u Budimilić-Japri »... oružnička postaja uslijed jake navale pobunjenika, po oružnicima je napuštena. Istoga dana uz pripomoć ustaša i oružnika iz Ljubije, pobunjenici su odbijeni i mjesto je ponovo vraćeno u naše ruke. Prilikom borbe ranjen je jedan seljak. Poginula su 2 pobunjenika.« (Zbornik IV, knj. 2, str. 184.)

45) Stevo Culibrk, Odred plače za svojim komandantom, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 222-223.

Svi borci su plakali. Zatim su tijelo poginulog komandira stavili na kola i krenuli ka Jelašinovcima. Zanoćili su u Lušci-Palanci i sutradan produžili za Jelašinovce, gdje je Petar Škundrić sahranjen istog dana na seoskom groblju uz sve partizanske počasti. Na sahrani su takođe bili i borci Konjičkog voda, kao i narod iz Jelašinovaca i mnogih okolnih sela. O poginulom komandantu prvi je govorio Danko Mitrov, kao komandant Štaba partizanskih odreda Bosanske krajine. U ime boraca Partizanskog odreda Majkić-Japra govorio je Dušan Josipović, a u ime Komunističke partije Jugoslavije Pero Morača.[46] Pokušao je da govori i Mihajlo Škundrić, brat Petrov, ali se zaplakao i zamuknuo.

Štab Krajinske divizije (do tada Štab partizanskih odreda Bosanske krajine) povodom smrti Petra Škundrića izdao je posebno saopštenje u kojem se govorilo o zaslugama i doprinosu Petra Škundrića razvoju ustanka, i o njegovoj pogibiji. Dostavljeno je svim jedinicama sa naredbom da se objavi i pročita partizanima. Bilo je to prvo ovakvo saopštenje (komunike) Štaba Krajinske divizije.

Štab Krajinske divizije 7. oktobra 1941. godine donio je i odluku kojom je Partizanski odred Jelašinovci dobio naziv Partizanski odred »Petar Škundrić«, u spomen na hrabrog komandanta.[47]

b) *Uništenje Štaba 11. domobranske pukovnije*

Neprijatelj je 25. septembra 1941. godine krenuo u napad cestom Bihać - Ripač - Ripački klanac - Vrtoče - Kulen Vakuf i ličkom stranom preko Drenovače prema Donjem Lapcu, i 29. septembra ušao u napušteni Kulen Vakuf. Tih dana je intenzivnije komunicirao cestom Bihać - Vrtoče - Kulen Vakuf, pa je Đoko Jovanić s grupom partizana iz Like organizovao zasjedu na Čovki. Trećeg oktobra od Vrtoča na Kulen Vakufu najprije je naišla neprijateljeva prethodnica, koja se kretala pješice. Jovanić je naredio da se propusti, i da se čekaju kamion i automobil, koji su se pojavili nakon pješadijske kolone. Kada su stigli naspram zasjede, na njih je iznenadno otvorena puškomitraljeska i puščana vatra, pa su se vozila survala pored ceste. U automobilu su bili pukovnik Ivan Matagić, komandant 11. domobranske pješačke pukovnije, bojnik Veber i šofer, a u kamionu pored vojnika, tri oficira i tri podoficira iz Štaba pukovnije.[48] Svi su poginuli, jedino je bojnik Veber kome je puškomitraljeski rafal slomio obje noge još davao znake života. Zaplijenjeno je njihovo oružje i mnoga dokumenta među kojima i plan za napad na partizane na ovom području, i u susjednoj Lici. Pri kraju borbe na poprište je stigao i Nikola Vojvodić sa borcima Oraškog brda. Zasjeda na Covki bila je posljednja borba ličkih partizana u 1941. godini na teritoriji Bosanske krajine.

Saznavši šta neprijatelj namjerava, partizani su postavili zasjedu u Klenovcu kod Boričevca, sačekali ga, potukli i natjerali u bjegstvo preko ličkih brda i šuma prema Bihaću.[49] Na Covki i u Klenovcu uništen je Štab 11. pješačke domobranske pukovnije i razbijene njegove jedinice. Od toga dana sve do četvrte neprijateljske ofanzive ustaško-domobranske snage nisu ozbiljnije napadale od Bihaća, ni preko Lapca, ni preko Ripča, pa je ovo područje bilo slobodno. Kratko vrijeme boraviće na ovom prostoru italijanske trupe (Vrtoče, Ripač), ali će se brzo i one povući u veće gradove - Bihać, Bosanski Petrovac i druge.

46) Kazivanje Duška Josipovića autoru, 4. dec. 1977. godine.
47) Zbornik IV, knj. 2, str. 64.
48) Isto, knj. 2, str. 633-636.
49) Petar M. Radošević, Borba na Covci, Zb. PETROVAC, knj. 2, str. 540.

c) *Zarobljavanje komandanta dobrovoljačke domobranske pukovnije*

Grupa boraca Radićkog gerilskog odreda pregovarala je 2. oktobra 1941. sa domobranima kod prvog tunela od Krupe prema Bihaću. Saznavši za to, Ale Terzić, politički radnik, pokušao je da uspostavi kontakt s domobranima, kako bi na njih djelovao da pređu u partizane, ili da bar predaju oružje i municiju. Ale Terzić, Dane Uzelac i Nikola Santrač (koji je prethodnog dana razgovarao s domobranima), spustili su se do Une. Samo što su započeli razgovor sa domobranima koji su bili na lijevoj obali Une, od Krupe je naišao voz, iz kojeg su izašla dva oficira i zapodjela razgovor sa Terzićem i njegovim drugovima. Tada su sišli i mnogi borci sa položaja iznad Brine.

Cim su se vratili u selo, Terzić je poslao izvještaj Danku Mitrovu, koji je tog dana bio u Jelašinovcima na sahrani poginulog Petra Škundrića. Mitrov je odmah krenuo u Radić, a Konjički vod je već nešto prije odjurio u istom pravcu. Narednog dana, 4. oktobra, Danko Mitrov se sa Alom Terzićem i mnogim borcima partizanskih odreda Veliki Radić i Mali Radić, i u pratnji Konjičkog voda, spustio na cestu pored Une. Došlo je nekoliko domobranskih oficira, pa im ie Danko Mitrov objašnjavao ciljeve narodnooslobodilačke borbe, rekavši »... da naša borba nije ni protiv Hrvata ni protiv Muslimana, već protiv fašista i njihovih slugu, a kao dokaz za to je naveo da među nama ima i Srba, i Hrvata i Muslimana .. .«[50] Mitrov je uspio da ubjedi ove domobranske oficire da dovedu svog komandanta generalštabnog oficira Stjepana Nojbergera, komandanta Dobrovoljačke domobranske pukovnije. Oni su otišli u Bos. Krupu, i ubrzo je automobilom u Vučijak stigao potpukovnik Nojberger sa ženom, sa dvojicom oficira sa kojima je već razgovarano, sa još jednim kapetanom, i podoficirom koji je vozio motobicikl. U kući Mile Damjana Škorića u Vučijaku, Danko Mitrov je razgovarao s potpukovnikom Nojbergerom, čija je pukovnija bila dobrovoljačka, i ovim borbama na Unskoj pruzi spremala se za odlazak na istočni front.[51'] Mitrov je predložio i nekoliko konkretnih zadataka. Potpukovnik Nojberger se nije odmah izjasnio, pošto je morao da se konsultuje sa saradnicima u svom Štabu. Potom su izašli iz kuće. Kada je Nojberger pošao ka automobilu, Danko Mitrov je izvadio pištolj i upravio ga na potpukovnika, a partizani svoje oružje na ostale oficire i podoficire, pa su ih razoružali i krenuli u Radić. Mitrov je sa Nojbergerom i njegovom ženom pošao ka Štabu u Majkić-Japri, a ostali domobranski oficiri i podoficiri, su poslije nekoliko dana otišli u Bosansku Krupu.[52']

Narednog dana Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu izdao je drugi komunike (saopštenje) kojim obavještava borce i narod da je zarobljen domobranski potpukovnik, komandant Dobrovoljačke domobranske pukovnije i četiri oficira, jedan podoficir i potpukovnikova žena.[53']

Cim su saznali da je zarobljen potpukovnik Nojberger, ustaške vlasti u Novom su uhapsile sve partizanske porodice kao taoce. To su učinile i ustaške vlasti u Banjoj Luci, hapseći, prije svih, porodice onih partizana koji su bili u zaštitnici Štaba Danka Mitrova (porodice Rudija Kolaka, Dušanke Kovačević, Brane Lastrića, Drage Langa).

U međuvremenu, Danko Mitrov je uticao na Nojbergera da prihvati nekoliko konkretnih zadataka. U tom cilju je inscenirano njegovo bjekstvo iz zarobljeništva. Da bi se imao uvid u rad Nojbergera, i s niim održavala veza, komunista Avdo Ćuk, đak učiteljske škole, obučen kao podgrmečki seljak, pod imenom Mile Babić, pošao je sa njim u Bosanski Novi pošto mu je »omogućio bjegstvo i spasio«. Međutim, ubrzo su Avdu Ćuka prepoznali neki Novljani, pa se morao

50) Ale Terzić, Zarobljavanje potpukovnika Nojbergera, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 147-148.
51) Hamdija Omanović, Avdo Ćuk u štabu neprijateljske pukovnije, isto, knj. 2, str. 293.
52) Ale Terzić, n. čl., str. 149.
53) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 195.

uz pomoć partijske organizacije iz grada vratiti na slobodnu teritoriju. Nojberger ipak nije uspio prebaciti ugovoreno oružje u slabo čuvani magacin u Rudicama, već je izvršio neku sabotažu zbog koje je otkriven, uhapšen, odveden u Zagreb, osuđen i obješen.[54]

d) *Zauzimanje neprijateljevog uporišta u Ripču*

U Ripču je bila jedna ojačana domobranska četa od oko 200 vojnika, 20 oružnika i desetak naoružanih civila, mjesnih ustaša. Na Ripačkom klancu imali su svoje borbeno obezbjeđenje.

Na položajima oko Ripča nalazili su se partizanski odredi Teočaka (pod komandom Gojka Došenovića), Lipe (Saje Grbića), Doljana (Rade Blanuša), Hrgara (Jove Ševe), Račića (Đure Vunjaka) i Grabeža (Đure Pepića). Slavko Rodić je u septembru 1941. godine u ime Štaba Drvarske brigade došao na područje prema Bihaću da bi usmjeravao aktivnost bihaćkih partizanskih odreda.[55] Sa Rodićem su na Ripač došli s petrovačkog sreza: Krnjeuški i Vođenjički odred, oba sa 25-30 naoružanih boraca i 3 puškomitraljeza. Teočarski, Hrgarski, Doljanski i Lipski odred imali su po 10 do 15 vojničkih i 5-6 lovačkih pušaka, i ukupno 3 puškomitraljeza, dok je Račićki odred imao 5, a Grabeški 6 vojničkih pušaka. Partizanske jedinice koje su napadale na Ripač ukupno su imale oko 130-160 naoružanih boraca puškama, 6 puškomitraljeza i preko 150 roguljaša.

Radi organizovanja napada, Slavko Rodić je 4. ili 5. oktobra održao sastanak u Gorjevcu, u kući Đorđa Matijevića, kojem su prisustvovali: Gojko Došenović, Sajo Grbić, Rade Blanuša, Jovo Ševo, Pavle Mašanović, Đuro Vunjak, i još neki komandiri ostalih odreda. On je detaljno obrazložio plan napada i raspored jedinica: ličke jedinice pod komandom Stojana Matića izvršiće napad sa zapadne strane i lijeve obale rijeke Une, odredi Bosanskih Doljana, Lipe, Teočaka i Gorjevca napašće s pravca Gorjevca preko Ripačkog klanca, odredi Hrgara i Grabeža sa istočne strane Ripča, a Krnjeuški i Vođenjički odred sa sjeveroistoka preko Ružnjića i Bijelog Brda, desnom obalom Une, uzvodno prema Ripču. Međutim, oko ponoći 6/7. oktobra Stojan Matić je izvijestio da ne može da učestvuje u napadu na Ripač, jer njegove jedinice vode ogorčene borbe s ustašama i domobranima koji nastoje da se probiju preko Drenovače na Skočaj i u Bihać. Slavko Rodić je, ipak, odlučio da se krene u napad, bez obzira što lički ustanici u njemu ne mogu učestvovati.[56]

Napad na uporište u Ripču izvršen ie u zoru 7. oktobra 1941. godine. Samo što je otvorena snažna vatra, borbeno obezbjeđenje na Ripčkom klancu je otjerano. Partizanske jedinice su stezale obruč sa svih strana izuzev od Lohova, ali se s te strane nalazila široka rijeka Una. Nakon borbe koja je trajala nešto više od jednog sata, partizani su zauzeli mjesto. Domobranska četa je pobjegla cestom i niz obalu Une za Bihać, dok se manji dio ustaša, žandarma i domobrana prebacio na lijevu obalu Une, i preko Golubića pobjegao u Bihać.

U ovoj borbi zaplijenjena su 4 mitraljeza, od kojih dva neupotrebljiva, 5-6 puškomitraljeza i oko 50 vojničkih pušaka. U borbi je poginuo samo puškomit-

54) S Nojbergerom je postignut sporazum o tome da će u jedan magacin u Rudicama dopremiti nekoliko stotina pušaka, više mitraljeza i, eventualno, dva minobacača s municijom za ova oruđa, a da će magacin »osigurati« minimalnim obezbjeđenjem kako bi partizani lako noćnim napadom otjerali domobrane i došli do naoružanja. Najberger se u početku nećkao, ali je ipak pristao, čak je i potpisao pismenu obavezu, koju je sačuvao Danko Mitrov. Osim toga, obećao je da će po dolasku u Bosanski Novi svojim potčinjenim jedinicama narediti da ne napadaju na slobodnu teritoriju, što je i učinio. (H. Omanović, n. čl., str. 293).

55) Izvještaj Vrbaskog divizijskog područja od 14. X 1941. (Zbornik IV, knj. 2, str. 289, i Savo Popović, n. čl., str. 818-819).

56) Đuro Vunjak, Ustanički dani u Ripču, Zb. PODGRMEČ, knj. 1, str. 851.

raljezac Hrgarskog odreda Đurad Mihajlović, a ranama je podlegao Vujo Beslać iz Doljanskog odreda. Teško ranjen bio je i Stevan Blanuša.

»Da bi onemogućili neprijatelju da u Ripču drži jaču posadu, prema unaprijed dobivenom zadatku gerilski odredi su potpuno spalili ovo uporište, a zatim se, prije intervencije neprijatelja iz Bihaća, povukli u okolna sela«.[57)]

Nakon prodora Italijana u Grahovo, Drvar i Oštrelj, poslije Kulen Vakufa, Ripač je bio najveća varošica koju su partizani sa ovog područja oslobodili. Odredi su poštovali naređenje Slavka Rodića da odnos prema muslimanskom i hrvatskom stanovništvu u Ripču bude prijateljski. Rodić je radi toga pred akciju izvršio određene vojničke, ali i političke pripreme skoro u svim odredima. Međutim, neki borci iz Vodenice i Krnjeuše koji su došli na položaje neposredno pred akciju, uhvatili su pet-šest civila Muslimana i ubili ih, među njima i dvojicu seljaka koji su prvih dana ustanka uspostavili vezu i stalno je održavali sa ustanicima iz sela Hrgara, čineći im usluge.[58']

Borci su ostalim Ripčanima dozvolili da odu u Bihać i ponesu sve što mogu.

Istog dana neprijateljeve snage iz Bihaća zauzele su izgorjeli Ripač, ostavljajući u njemu, na Otoci, jaču posadu.

e) *Izlazak u partizane Ivana Oroza, domobranskog narednika*

U Rudicama je šef željezničke stanice bio Kiš, Hrvat, pošten čovjek kojeg su seljaci okolnih sela veoma cijenili. Imao je kćerku Irenu, omladinku, koja je do rata aktivno radila u »Seljačkom kolu« zajedno sa omladincima i omladinkama Rudica, Čađavice i susjednih sela. Kada su ustanici krenuli na Rudice, pridružila im se Irena sa porodicom, i povukla se sa njima u Čađavicu.

Nekoliko dana kasnije, kada je napušten ustanički front prema Rudicama i Novom, porodica Kiš se vratila u Rudice, kao i mnogi drugi. Uskoro su ustaše stigle u Rudice, pohvatali mnoge seljake i pobili preko 70 ljudi. Tom prilikom je šef željezničke stanice Kiš sakrio veću grupu Srba u jedan prazan stan i podrum stanične zgrade, i tako ih spasio. Nakon nekoliko dana ustaše su uhapsile Irenu Kiš i sprovele u Novi, ali je na intervenciju nekih građana oslobođena poslije sedam dana.

Ubrzo se u Rudicama smjestio jedan domobranski vod kojim je komandovao rezervni vodnik Ivo Oroz, pekarski radnik iz Siska. Irena Kiš je s njim počela sve otvorenije razgovarati, sa namjerom da preko njega dođe do oružja, municije i podataka za partizane. Oroz je pristao na saradnju sa partizanima, pa je uskoro došlo do sastanka između Milana Ličine i Ive Oroza. Oroz je pristao da pripremi svoje domobrane za prelazak u partizane. Narednih dana razgovarao je sa skoro svim domobranima, i dosta ih je prihvatilo da s njim pođu u partizane. Međutim, svi su se u posljednjem trenutku pokolebali. Tada su Ivo Oroz i Irena Kiš odlučili da sami pređu na oslobođenu teritoriju. Kada su se 8. oktobra 1941. oko tri sata poslije podne svi domobrani okupili oko voza koji je stigao iz Bihaća, Ivo Oroz je uzeo torbicu sa oko 500 puščanih metaka, nekoliko bombi i svoju pušku, dok je Irena Kiš otišla na sprat stanične zgrade gdje nije bilo domobrana i uzela puškomitraljez. Neprimjećeni su prešli brisani prostor oko stanične zgrade, našli se u kukuruzima, a potom u šumi. Ubrzo su naišli na partizansku patrolu koja ih je odvela u Rujišku. Mnogi Ruiščanci, kao i borci Novskog voda, okupili su se oko Irene i Ive, radosni što su izašli u partizane i još više što su donijeli puškomitraljez, pušku i oko 500 metaka.

57) Đuro Vunjak, n. čl, str. 852; Savo Popović, n. čl., str. 819; Stevan Blanuša, Liječili su me Talijani, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 359.

58) Dedu i Alu Ružnića pobio je negdje u Grmeču Krnjeuški gerilski odred Laze Atlagića. (S. Popović, n. čl., str. 821.)

Milan Ličina je Irenu Kiš i Ivu Oroza odmah odveo u Majkić-Japru, u Štab Krajinske divizije, gdje su komandantu Danku Mitrovu ispričali sve što su znali o neprijatelju u Bos. Novom i duž željezničke pruge Novi - Otoka. Irena Kiš je raspoređena na politički rad u pozadini, a Ivo Oroz u Novski vod. Ubrzo su oboje primljeni u članstvo KPJ. Ivo Oroz je sredinom 1942. postao politički komesar čete 4. bataljona Prvog KNOP odreda, a krajem iste godine politički komesar 4. bataljona 6. krajiške NOU brigade.[59']

f) *Napad na neprijateljeve straže u Gorici, Naprelju, Fajtovcima i Gornjem Kamengradu*

U toku septembra i oktobra 1941. godine u sela Gorice, Naprelje, Fajtovce, Gornji i Donji Kamengrad vratile su se brojne porodice Muslimana i Hrvata da sakupljaju ljetinu i obrađuju polja. S njima su došle ustaške i žandarmerijske patrole i grupe, i povremeno se sukobljavale s partizanima.

Drugom polovinom oktobra, na položajima oko ovih sela, nalazili su se borci Palanskog odreda, Odreda Smoljanaca iz 4. sanske čete, Voda Petrovčana i Drvarske čete. Komandiri ovih jedinica odlučili su da zajednički napadnu na ustaše i oružnike i istjeraju ih iz sela. Akcija je izvedena 20. oktobra 1941. godine.

Borci Palanskog odreda i Odreda Smoljanaca najprije su napali na Goricu, Naprelje i Fajtovce. Pod pritiskom partizana, neprijatelj se počeo povlačiti, najprije iz Gorice, potom iz Naprelja i na kraju iz Fajtovaca.[601] Sa njima je prema Sanskom Mostu pošlo muslimansko i hrvatsko stanovništvo. Cim su partizani upali u Gorice, počeli su da pale kuće, što se brzo prenijelo i na Naprelje i Fajtovce. Tog dana zapaljene su mnoge kuće i gospodarske zgrade. Paljenja naselja takvog obima nije bilo na ovom području od početka ustanka.

Drvarska četa i Vod Petrovčana imali su zadatak da u isto vrijeme napadnu neprijatelja u Gornjem Kamengradu. Borci su u napad krenuli u samo svitanje, ali ih je jaka vatra zaustavila u nastupanju. Tada se veći dio Drvarske čete, s komandirom Milom Kecmanom, uputio prema već napuštenim Fajtovcima, a u napadu na Kamengrad ostao je samo manji dio čete, s političkim komesarom Simom Tadićem, i Vod Petrovčana, koji su, nakon nekoliko sati borbe odustali i povukli se uz rijeku Bliju prema Naprelju i Fajtovcima. U ovoj borbi partizani su imali nekoliko ranjenih, od kojih je Branko Malbašić bio teže ranjen, pa su ga drugovi jedva uspjeli izvući.

Oružnici iz Gornjeg Kamengrada zatražili su od garnizona iz Sanskog Mosta pomoć. Italijani su uputili samo četu biciklista, koja je došla do Donjeg Kamengrada, tu sačekala noć i vratila se u grad. Zbog toga su oružnici u svojim izvještajima o ovim borbama optuživali Italijane da su krivi što su sela Gorice, Naprelje, Fajtovci i Kisak tada popaljena i napuštena.[61']

Dva dana nakon napada na neprijatelja u selima Gorice, Naprelje, Fajtovci i Gornji Kamengrad, Konjički vod je samostalno napao na ustaško uporište u Modroj, ne tražeći ničiju saglasnost, niti podršku. U selu je bilo svega osam ustaša i dva žandarma.[62'] Petar Đurašinović, komandir Konjičkog voda, najprije ih je pozvao da se predaju ili će biti uništeni a selo spaljeno. Ustaše su odgovorile kratkim rafalima i puščanom paljbom. Konjanici su ostavili konje i pošli najuriš. Odmah su počeli da pale sijena i kuće najbliže Lipniku, a onda i ostale.[63'] Sta-

59) Irena Kiš - Čalo, s domobranskim vodnikom u partizane, Zb. PODGRMEČ, knj. 1, str. 701-706. Ivo Oroz je poginuo na sremskom frontu kao oficir NOVJ.
60) Arhiv VII, k. 213, br. reg. 23/5-2.
61) Isto. -i
62) Izvještaj 3. oruž. pukovnije od 23. okt. 1941. (Arhiv VII, k. 152. br. reg. 11/1-1).
63) Boško Đurašinović, Konjička četa, Zb. PODGRMEČ knj. 2, str. 111.

novništvo sela Modre je na brzinu potovarilo stvari u kola ili na konje i izbjeglo preko Kalendera, kroz Čirkiće, Okreč i Kamengrad u Sanski Most.

Pošto su zapalili mnoštvo kuća u Modroj, konjanici su upali u Kalendere i tu spalili dosta domova, iz kojih su Muslimani pobjegli u Sanski Most, čim su vidjeli da bježe Modrani i da Modra gori.

Paljenje ovih sela je ukazalo na težinu situacije koja bi mogla ozbiljno da ugrozi razvoj NOB na ovom području, ukoliko bi se vojne akcije tako završavale.[64]

Ustaše su kasnije saznali da ih je napala mala grupa ustanika, pa su uz pomoć domobranske jedinice iz Sanskog Mosta izvršili ispad prema Upniku i Lušci-Palanci. Prodrli su do Fajtovaca i zapalili srpske kuće u Husinovcima, Umcima i Fajtovcima. U selu Lukavica zapalili su oko 30 kuća, a nekoliko i u Koprivni. Tek na položajima između Fajtovaca i Gorice, borci Palanskog odreda i Odreda Smoljanaca dočekali su i odbili ustaše, koji se poslije toga povlače u Okreč i Gornji Kamengrad, i u njima pojačavaju posade. Za vrijeme ove borbe stanovništvo iz Lukavice je izbjeglo u šume prema Slatini, u Duboki do, Paljevine i druga mjesta.

Protjerivanje ustaša i oružnika iz Gorice, Naprelja, Modre, Kalendera i Fajtovaca omogućilo je da partizani ubrzo stvore uporište na Borku, odakle su narednih mjeseci poduzimali akcije prema Kamengradu i Husimovcima i prema selima oko ceste Sanski Most - Prijedor i Sanski Most - Stari Majdan. Sada se granica slobodne teritorije premješta od Okanove bukve i sa zapadne ivice Hotiraja na Gajidžik, Čujelo, Staru kavanu i Markelića brdo, gdje su postavljene partizanske straže. Sela Lukavice i Podvidača su oslobođena i postala sastavni dio podgrmečke slobodne teritorije. Neprijatelj je sada držao položaje na Ruškovcu i sa njih je češće otvarao vatru prema selu Podvidači.

g) *Napad na ustaško uporište u Kljevcima*

U Malovanu, zaseoku Kljevaca, rojnik Pero Jurić pod čijom komandom je bilo šesnaest naoružanih ustaša, vršio je često ispade prema Dabru i drugim selima, odvodeći iz njih ljude na stratišta. U namjeri da kazni ustaše i njihovog zapovjednika, grupa boraca koje su predvodili Rade Brkić iz Jelašinovačkog odreda i Nikola Pećanac iz 2. voda Odreda »Volga«, 22. oktobra u podne napali su najprije na uporište u Malovanu, ali pošto taj napad nije donio očekivani rezultat, dogovoreno je da se napadne posada u selu Kljevci, i da u akciji učestvuje čitava Drvarska četa, oba voda Odreda Volga i Jelašinovački odred.[65]

U Kljevcima je bilo 45 domobrana, petnaest naoružanih ustaša i tri oružnika. Pred zoru 25. oktobra, nakon što je tokom noći pao slab snijeg, partizani su krenuli u napad: grupa Rade Brkića na desnom krilu i vod Nikole Pećanca na lijevom krilu, razvijeni u streljački stroj, napali su na uporište u Malovanu, a Drvarska četa i 1. vod Odreda Volga, na zaseok Tadiće. Preplašeni brojnošću partizana i silinom njihovog napada, ustaše i domobrani iz Malovana pobjegli su u donji dio sela Kljevaca, tražeći pomoć od italijanskog i domobranskog garnizona u Sanskom Mostu. Kada su se ustaše i domobrani povukli, sa njima je pošlo hrvatsko i muslimansko stanovništvo iz sela. Prešli su preko rijeke Sanice u susjedno Vrhpolje. U Kljevcima su ostale samo srpske porodice, uglavnom žene i djeca, pošto su muškarci i mladići u najvećem broju pobijeni početkom avgusta, a drugi izbjegli na slobodnu teritoriju, većinom u partizanske jedinice.

Na poziv za pomoć, ubrzo je iz Sanskog Mosta stigla četa domobrana, koja je zajedno sa posadom u selu uspjela da zaustavi nadiranje partizana, i potom

64) Pero Morača, u Podgrmeču od septembra 1941. do 1. maja 1942, isto, knj. 3. str. 85.
65) Kazivanje Rade Brkića autoru 31. jula 1975.

ih odbaci prema Dabru i šumi Mirkovači. Borba je trajala od 5 do 11 sati prije podne.

Zajedno sa pristiglom domobranskom četom, u Donje Kljevce je došao i odred Italijana koji nije stupio u borbu, već se brzo vratio u Sanski Most. U protivnapadu domobranske čete i zatečenih domobrana, ustaša i žandarma, zarobljen je borac Milan Mrda dok je palio kuće. Domobrani su ga otpremili u Sanski Most, gdje su ga odmah preuzeli Italijani, jer je, navodno, komandant njihove divizije želio da se uvjeri da među utanicima ima i onih koji na odjeći nose crvenu komunističku zvijezdu. Trebalo je da Mrda bude sproveden u Knin,[66]» međutim, odveden je u Drvar, gdje je poslije saslušanja pušten, pa je ubrzo došao u svoje selo. Ovo puštanje na slobodu bilo je dio smišljene politike okupatora, Italijana, koji su ovakvim postupcima željeli da razbiju jedinstvo ustanika i naroda, i tako uguše ustanak. Podržavajući u nekim krajevima Hrvate i Muslimane, a u drugim Srbe, prikazivali su se njihovim zaštitnicima.

Odbijanje Italijana da jačim snagama intervenišu u Kljevcima, izazvalo je protest lokalnih ustaških i domobranskih ustanova i komandi. Zbog toga je Kotarsko predstojništvo u Sanskom Mostu 26. oktobra uputilo protest Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH u Zagrebu, navodeći da »... od kako su došli Talijani izgorijelo je sedam sela i to šest muslimanskih i jedno katoličko«.[67]

Nakon dolaska pojačanja domobranima u Kljevce i završetka borbe, izbjeglo stanovništvo se vratilo kućama. Tada je u kljevačkoj školi locirana domobranska četa, dok su ustaše napustile Malovan. Domobrani su svakog jutra, iz škole slali tri grupe na izviđanje i na položaje za odbranu sela: jednu u zaselak Karanovića, drugu na Smajino brdo, i treću (od oko sedamnaest vojnika) u pravoslavnu crkvu ovog sela.

h) *Prelazak domobranskog poručnika Beluhana u partizane*

Rezervni domobranski poručnik, inženjer agronomije Vladimir Beluhan na dužnosti u Sanskom Mostu, odlučio je da, ne čekajući vezu, prevede čitav vod kojim je komandovao u partizane. Iako je pripadnicima ilegalne grupe u Sanskom Mostu najavio odlazak u partizane, bez čvrsto ugovorenog termina je iz grada krenuo 28. oktobra 1941. godine prema Dabarskoj pećini i vrelu Dabra, računajući da će se susresti s partizanima, sporazumjeti i organizovati da čitav vod bez borbe i otpora pređe k njima.

Kada su partizanski izviđači javili da od Sanskog Mosta preko Brajića Tavana ide neka domobranska jedinica, da se spušta prema pećini, veći dio boraca je više pećine postavio zasjedu. Imali su vremena da se neprimjećeni rasporede. Ne znajući šta domobrani hoće, partizani su ih navukli u zasjedu, i iznenadno otvorili vatru. Domobrani nisu odgovorili vatrom, jer im poručnik to nije komandovao, pa su bježali nazad u Do i prema Brajića Tavanu, odnosno, prema Sanskom Mostu, a seljaci su im vikali »ostavite puške!« Nekolicinu su zarobili. Neki borci su im presjekli odstupnicu preko Brajića Tavana, i zarobili nekolicinu.

Poručnik Vladimir Beluhan je sačekao partizane i izjavio da im prelazi, sa vodom kojim komanduje. Tada se vidjela zabluda. Da partizani nisu odmah otvorili vatru, rezultat je mogao biti povoljniji. Tom prilikom zarobljeno je dvadesetak domobrana, zaplijenjeno dvadeset pušaka, dva puškomitraljeza i nešto ratne opreme. Od domobrana je oduzeta vojna odjeća, data im civilna, seljačka, i svi su dva dana kasnije preko Brajića Tavana stigli u Sanski Most.

66) Arhiv VII, fond NDH, k. 152, br. reg. 49/2-1.
67) Isto, k. 236, br. reg. 23/2-3.

Poručnik Vladimir Beluhan je upućen u komandu Sanske partizanske čete, kasnije u Štab 4. bataljona »Slobode«. Odatle je prvom polovinom novembra 1941. raspoređen na dužnost nastavnika vojne obuke na vojnopolitičkom omladinskom kursu u Srednjem Duboviku.[68]

Vlasti NDH u Sanskom Mostu nisu znale da je poručnik Beluhan poveo svoj vod u partizane, već su smatrali da je »... iz nedovoljne opreznosti opkoljen« i zarobljen, da su ga partizani zadržali u ropstvu, a domobrane pustili na slobodu.[69]

68) Vladimir Beluhan Vlado, do mobilisanja u domobranstvo radio u Poljoprivrednoj oglednoj i pokusnoj stanici u Zagrebu. Po dolasku u Sanski Most kao komunista uspostavio je vezu sa ilegalnom organizacijom NOP-a u gradu. Prvi izlazak domobrana na teren iskoristio je za odlazak u partizane. Iz Podgrmeča je u proljeće 1942. godine prešao u Baniju, gdje je postao komandir čete u Banijskom NOP odredu. Teško ranjen u napadu na Bosanski Novi, umro je od gangrene u partizanskoj bolnici u Samarici, 7. jula 1942. godine.

69) Arhiv VII, fond NDH, k. 143. br. reg. 41/4-1.

VIII *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred oktobar-decembar 1941.*

1. Druga reorganizacija partizanskih jedinica

(oktobra-decembra 1941. godine)

Nakon dvoipomjesečnog uspješnog razvoja ustanka širom Jugoslavije, Josip Broz Tito, generalni sekretar CK KPJ i komandant Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije, napušta Beograd i prelazi na slobodnu teritoriju zapadne Srbije. Tada se zakazuje i održava 26. septembra 1941. godine u Stolicama, nedaleko Krupnja, savjetovanje, na kojem su bili najviši vojni i partijski rukovodioci narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije. Na savjetovanju je odlučeno da treba prići stvaranju većih slobodnih teritorija i formiranju vojnih jedinica jedinstvenih za čitavu Jugoslaviju - narodnooslobodilački partizanski odred (NOPO), kakvi su već postojali na području Srbije. Prema toj odluci, četa treba da bude osnovna vojna jedinica, i da ima 80-120 boraca, u četi da budu 2-3. voda, 3 3-4 čete da čine bataljon, a 2 do 4 bataljona - NOP odred. Na čelu NOP odreda i bataljona treba da stoje štabovi u čijem sastavu su: komandant i politički komesar, i njihovi zamjenici. Komandu čete čine komandir i politički komesar, i njihovi zamjenici, a u vodovima su vodnik i politički delegat voda. Glavni štab NOPO Jugoslavije se reorganizuje u Vrhovni štab NOPO Jugoslavije, a štabovi u pokrajinama (Srbiji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Sloveniji, Crnoj Gori i Makedoniji) postaju glavni štabovi NOP odreda Odlučeno je da se stvaraju i organi nove vlasti na slobodnoj teritoriji, okružni komiteti KPJ i da razvijaju politički rad u narodu. Zaključeno je da je neophodno vršiti vojnu obuku sa borcima, jačati disciplinu, razvijati obavještajnu službu i na oslobođenoj i na neoslobođenoj teritoriji, i, naročito, razvijati partijsko-politički rad."

Na osnovu zaključaka ovog savjetovanja, kojem su prisustvovali i predstavnici rukovodstva NOP Bosne i Hercegovine, Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab NOP odreda Bosne i Hercegovine su donijeli odluku da se na području Bosanske krajine formiraju tri partizanska odreda:

Prvi krajiški NOP odred za područje Grmeča (srezovi: Sanski Most, Bosanski Novi, Bosanska Krupa i Bihać), i za ostala krajiška područja Drvarske brigade (Drvar, Bosanski Petrovac, Bosansko Grahovo i Glamoč);

Drugi krajiški NOP odred za područje Kozare, odnosno, za teritoriju između rijeka Sane, Une, Save i Vrbasa, i

Treći krajiški NOP odred za područje Janja, Pljeve, Jajca, Mrkonjić-Grada, Ribnika, Manjače i centralne Bosne.[2]*

1) Pero Morača, Jugoslavija 1941, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1971, str. 479-489.
2) Teritorija odreda rekonstruisana je pomoću dokumenata iz kojih se vidi gdje su djelovale njihove jedinice, a za Prvi KNOP odred još i na osnovu kazivanja Ljube Babića 23. nov. 1978. godine (arhiv autora).

2. *Formiranje Prvog KNOP odreda*

Da bi sproveo nove direktive, član Pokrajinskog komiteta KPJ Đuro Pucar Stari ponovo izlazi iz Banje Luke, odakle je ilegalno rukovodio ustankom u Bosanskoj krajini, dolazi na slobodnu teritoriju južno od Banje Luke, i sa Šefketom Maglajlićem,[3] preko Manjače 12. oktobra 1941. godine stiže u Ribnik.[4] Potom produžava na područje Drvara, u Prekajske uvale, gdje zatiče Štab Drvarske brigade i veću grupu članova KPJ, istaknutijih komunista koji su bili na raznim rukovodećim dužnostima u jedinicama Drvarske brigade i na slobodnoj teritoriji, koji su dan-dva ranije bili upravo održali širi partijski sastanak, na kojem su sa dosta kritičnosti razmatrali novonastalu situaciju prodorom Italijana u Drvar, na Oštrelj, i u druga mjesta."

U kolibama u Prekajskim uvalama iznad Drvara, Štab Drvarske brigade i grupa istaknutijih komunista u iscrpnom razgovoru upoznali su Đuru Pucara sa razvojem ustanka na ovom području i situacijom nastalom prodorom italijanskih trupa na slobodnu teritoriju i u Bosansko Grahovo, Drvar, Prekaju, Oštrelj, i sa reokupacijom čitave treće okupacione zone. Đuro Pucar je potom saopštio odluku o rasformiranju Drvarske brigade i Krajinske divizije, i odluku o formiranju tri krajiška NOP odreda. Prisutnima je saopštio da Štab Prvog KNOP odreda sačinjavaju: Ljubo Babić, komandant, Velimir Stojnić, politički komesar, , Vojo Todorović,[6] zamjenik komandanta i dr Moni Levi,[7] zamjenik političkog komesara. Istovremeno im je saopštio da Štab Prvog KNOP odreda treba da se s drvarskog područja prebaci na sektor Grmeča, gdje~Će~sađaT5iti težište borbi, i gdje je ustanak u razvoju, pa prisustvom Štaba Odreda taj razvoj treba pomoći i usmjeriti. Pošto će Đuro Pucar produžiti na sektor Grmeča, javiće kada Štab Prvog KNOP odreda treba da se prebaci na grmečko područje, a dotle novi Štab treba da izvrši sve pripreme za prebacivanje Štaba i prištapskih dijelova (bolnica, intendantura, i dr.). Đuro Pucar je tada saopštio Kosti Nađu da ga pozivaju u Glavni štab NOP odreda Bosne i Hercegovine na Romaniju, pa je Nađi ubrzo krenuo na taj put.

Nakon dva-tri dana boravka u Prekajskim uvalama, Đuro Pucar je sa Šefketom Maglajlićem i pratiocima otišao preko Bravska i Mijačice do Jelašinovaca, u logor Jelašinovačkog partizanskog odreda (Sanske partizanske čete). Tu su se tada susreli stari poznanici sa nekih radilišta prije rata: Đuro Pucar, sada organizator i rukovodilac ustanka u Bosanskoj krajini, i Nikola Srdić, sada komandant logora Jelašinovačkog partizanskog odreda.[8] Iskorišten je boravak Đure Pucara, pa je organizovan zbor boraca Partizanskog odreda Jelašinovci i naroda Jelašinovaca i susjednih sela na Stožištima, više kuća Stanića. Đuro Pucar Stari je govorio okupljenom narodu i borcima o narodnooslobodilačkoj borbi, o njenoi širini, daje ustanak zahvatio mnoge krajeve porobljene Jugoslavije, o daljim zadacima u borbi protiv okupatora i njihovih slugu. Njegove riječi i kazivanja su unijeli veliku radost među stanovništvo i borce, iskreno pozdravljene poklicima i potom dugo prepričane na seoskim skupovima i među borcima. Bio je to prvi politički zbor održan u slobodnom selu Jelašinovcima od početka ustanka.[9]

3) Šefket Maglajlić, mašinbravar, član KPJ od 1932.

4) Đuro Pucar i Šefket Maglajlić stigli su u Ribnik upravo na Miholjdan, 12. oktobra 1941. godine, kada su Kovačevići slavili krsnu slavu. Kazivanje Šefketa Maglajlića 8. 11. 1978. (arhiv autora).

5) Kazivanje Ljube Babića, 23. nov. 1978, str. 1. i 2. (arhiv autora).

6) Vojo Todorović, student iz Sarajeva, član KPJ od 1934. godine, španski borac.

7) Dr Moni Levi, liječnik, kao član KPJ više godina bio je na robiji u Sremskoj Mitrovici odakle je pušten pred rat, došao u Drvar gdje mu je radila drugarica, i tu se zatekao u vrijeme priprema i izbijanja ustanka.

8) Nikola Srdić je tada o Đuri Pucaru ushićeno i najpohvalnije govorio borcima i narodu, kao o osvjedočenom revolucionaru i borcu za radnička prava. Kazivanje Zdravka Prošića, 8. nov. 1978. (arhiv autora).

9) Kazivanje Rade Brkića autoru.

Pošto je proveo dan-dva u Jelašinovcima, Đuro Pucar Stari je s pratnjom preko Lušci Palanke došao u Majkić-Japru.[10] U Štabu Krajinske divizije su ga upoznali sa vojnopolitičkom situacijom na području Grmeča, a on je članovima Štaba divizije saopštio odluku o rasformiranju divizije, brigada i bataljona, i formiranju tri krajiška NOP odreda. Budući da su svi članovi Štaba Krajinske divizije raspoređeni na dužnosti u druge krajeve, kao i većina iz zaštitnice, to je Đuro Pucar tih dana, uputio: Danka Mitrova na dužnost komandanta Trećeg KNOP odreda; Branka Babiča na Kozaru na dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ za Kozaru; Teufika Kadenića Cinkaru na dužnost člana Okružnog komiteta KPJ Jajce; Rudija Kolaka na dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ Drvar, itd. Tada je saopštio odluku da se rasformira i Štab 4. bataljona »Slobode«, čim na ovo područje stigne novoformirani Štab Prvog KNOP odreda.

Na savjetovanju u Stolicama zaključeno je da odredi imaju bataljone, ovi čete, a čete vodove. Međutim, na ovom području nisu zadržani postojeći bataljoni, već su rasformirani 1. bataljon »Slobode« na drvarsko-petrovačkom području i 4. bataljon »Slobode« na grmečkom području, niti su formirani novi. Ovom drugom reorganizacijom seoski odredi su pretvoreni u vodove ili čete (ako su bili veliki), a nekoliko vodova činili su četu, a četa sastav Prvog KNOP odreda

Đuro Pucar Stari je tada u Majkić-Japri održao i sastanak sa grupom istaknutijih članova KPJ grmečkog područja, i saopštio im odluku o formiranju Okružnog komiteta KPJ Bihać (za grmečko područje) i sastav komiteta.[11]*

Iz Majkić-Japre Đuro Pucar Stari je javio Štabu Prvog KNOP odreda u Prekajske uvale da odmah krene na sektor Grmeča.[12]*

U Majkić-Japri Đuro Pucar Stari se zadržao dva dana i potom zajedno s Dankom Mitrovim, Teufikom Kadenićem i još nekim borcima otišao u Ribnik. Na tom putu ih je obezbjeđivao Mile Davidović s grupom boraca[13]* Iz Ribnika su produžili u Mednu gdje su 31. oktobra 1941. godine održali sastanak rukovodilaca ustaničkih jedinica s područja Mrkonjić-Grada, Jajca, Janja i Pljeve. Pucar je prisutnima saopštio odluku o formiranju Trećeg KNOP odreda i sastav njegovog štaba. U sastavu Trećeg KNOP odreda ulazi i Ribnički bataljon, koji je do tada bio u sastavu Drvarske brigade. Đuro Pucar je potom iz Medne krenuo na Romaniju, gdje su se nalazili Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Glavni štab NOP odreda Bosne i Hercegovine, a po njihovom pozivu.

a) *Stab Prvog KNOP odreda na grmečkom području*

Po prijemu obavijesti da dođe na grmečki sektor, Štab novoformiranog Prvog KNOP odreda je odmah u punom sastavu sa zaštitnicom krenuo iz Prekajskih uvala, pored Oštrelja, preko Bravska i Mijačice. Krajem oktobra 1941. godine stigao je u Jelašinovce, gdje se smjestio u kuće Mijata Škundrića i Mikajla Dobrijevića, u kojima se zadržao dva-tri dana Članovi Štaba su odmah stupili u kontakt s komandom Jelašinovačkog partizanskog odreda, komandom Sanske partizanske čete i Petrom Vojnovićem, komandantom 4. bataljona »Slobode«. Potom su prešli u Lušci-Palanku, u kuću Daniše Tadića, razgovarali s rukovodstvom partizanskog odreda Lušci-Palanka i članovima seoskog odbora. Potom su produžili u Majkić-Japru, gdje su stigli najkasnije 5. novembra 1941.

10) Slobodan Marjanović, Rastjera Štab divizije a potkiva konja, anegdota u Zb. PODGRMEČ U NOB, knj. 2, str. 740.
11) Kazivanje Đoke Marana 24. nov. 1978. (arhiv autora).
12) Kazivanje Ljube Babića 29. novembra 1978. str. 3.
13) Stojan Makić, Razvitak partizanskih jedinica, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 105.

godine.[14] Štab se kraće vrijeme smjestio u kući Jove Dražića, a onda je prešao u zgradu osnovne škole u Đukanovićima (Gornja Majkić-Japra), gdje ostaje čitavu zimu, od proljeća 1942. godine.

Po dolasku na grmečki sektor, Štab Prvog KNOP odreda je odmah zakazao konferenciju na koju su 7. novembra 1941. godine u Majkić-Japru, u Štab Odreda, došli rukovodioci iz Štaba 4. bataljona »Slobode«, komandi četa, i partijsko-politički aktivisti.[15] Nakon upoznavanja sa vojnopolitičkom situacijom, komandant Prvog KNOP odreda Ljubo Babič je saopštio da prestaje da postoji Štab 4. bataljona »Slobode«, da će komande četa biti direktno vezane za Štab Odreda, da Petar Vojnović preuzima dužnost operativnog oficira u Štabu Prvog KNOP odreda, da Branko Ćopić odlazi na dužnost u Partizanski obavještajni biro (informativni biro - POB),[16] Vojo Stupar na dužnost komandira 1. krupske čete, a Stojan Makić na dužnost političkog komesara iste čete.

Tada je saopšteno da će jedinice Prvog KNOP odreda djelovati na prostoru koji su ranije pokrivale jedinice Drvarske brigade (bez područja Ribnika), koje

Osnovna škola u Đukanovićima, Majkić Japra, gdje se od novembra 1941. do proljeća 1942. nalazio Stab 1. KNOP odreda (savremeni snimak)

14) Kazivanje Ljube Babića, 29. novembra 1978, str. 3.
15) Dušan Josipović, Prva vojna rukovodstva Podgrmeča, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 51.
16) POB - Partizanski obavještajni biro, propagandna ustanova koja je izdavala listove i drugi propagandni materijal, emitovćda radio vijesti, POB je bio smješten u školi u Velikoj Rujiškoj, rukovodilac je bio Nikica Pavlić.

pripada Trećem KNOP odredu i bez ličkih partizana koji su ušli u sastav Ličkog NOP odreda.

Na konferenciji je saopšteno da se u četama ukidaju seoski partizanski odredi, koji će se reorganizovati u vodove u sastavu četa, a ako im je brojno stanje veće, onda se reorganizuju u čete. Istaknuta je potreba učvršćivanja jedinica, da u njima ostanu dobrovoljci, sposobni i odani narodnooslobodilačkoj borbi. Ovim je prekinuto sa dotadašnjom praksom smjene boraca u jedinicama.

Ovom konferencijom započeta je druga reorganizacija partizanskih jedinica na ovom području na osnovu zaključaka Savjetovanja u Stolicama. Tako se dogodilo da je Štab 4. bataljona »Slobode« djelovao tek nepunih 20 dana.

Prilikom formiranja Prvog KNOP odreda početkom novembra 1941. godine, saopšteno je da u njegov sastav ulazi sedam partizanskih četa koje su od ranije formirane, ili će se narednih dana formirati od već postojećih seoskih odreda, i to: Drvarska, Petrovačka, Bihaćka, Krupska, Novska, Prijedorsko-ljubijska i Sanska.

Kada se prišlo organizovanju Prvog KNOP odreda, zaključeno je da se najprije za područje svakog sreza formira po jedna četa, i otud inje sedam u početku činilo Prvi KNOP odred. I septembarska direktiva je predviđala da svaki srez osnuje po jednu četu. Međutim, ubrzo su neki srezovi formirali po dvije i više četa, a sanski srez je već tada imao dvije: Sansku i Ljubijsko-prijedorsku. Odred je polovinom decembra imao 8 četa, dok su samo na području Grmeča tada postojale četri: Sanska, Liubijsko-prijedorska, 1. i 2. krupska, a ostale na području Petrovca, Drvara, Grahova i Glamoča.

U nekim srezovima, na primjer, bihaćkom i novskom još nisu bile formirane čete, ali su postojali odredi (u bihaćkom srezu 4 jača i 2 manja seoska), od kojih tek treba da se čete osnuju, što je urađeno do kraja decembra 1941. godine.

3. *Organizovanje i reorganizacije četa na grmečkom području*

Grmečko područje je obuhvatilo srezove: sanski, krupski, novski (podgrmečki dio), bihaćki i područje Sanice ključkog sreza. Najprije je sprovedena reorganizacija Sanske pa Ljubijsko-prijedorske, potom Kmpske, dok je u decembru izvršeno formiranje Bihaćke i Novske partizanske čete.

a) *Reorganizacija Sanske partizanske čete*

Sprovodeći direktivu o organizovanju četa Prvog KNOP odreda, i Sanska, do tada 4. četa 4. bataljona »Slobode«, a sada 7. četa Prvog KNOP odreda,[17] izvršila je reorganizaciju. U međuvremenu su se iz sastava dotadašnjeg Jelašinovačkog partizanskog odreda izdvojili borci s područja Bravska, i formirali posebnu jedinicu, a izdvajaju se i borci s područja Dabra i Kljevaca, pa i oni formiraju svoju jedinicu. Zato, umjesto dotadašnja tri partizanska odreda koja su činila ovu četu (Jelašinovačkog, Palanskog i Odreda Smoljanaca), formira pet vodova:

Jelašinovački vod, vodnik Uroš Kukolj, politički delegat Đorđo Maran;

Palanski vod, vodnik Đurin Predojević, politički delegat Đuro Štrbac;

Eminovački vod (od odreda Smoljanaca i boraca Bosanskog Milanovca, odnosno, Eminovaca i Grdanovaca), vodnik Đuro Banjac, politički delegat Rade Erceg;

17) Pero Morača, u Podgrmeču od septembra 1941. do 1. maja 1942, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 85.

Dabarsko-kljevački vod, vodnik Miloš Perišić, politički delegat Stojan Bjelajac, i

Bravski vod, vodnik Gliša Raca, politički delegat Dušan Ceko. Bravski vod je formiran u Bravsku 1. novembra 1941. godine od jednog broja boraca iz Bravska koji su se nešto ranije vratili iz Jelašinovačkog partizanskog odreda, kao i od onih boraca koji su od ustanka uglavnom bili na području Bravska. Vod je imao 25 pušaka i 1 puškomitraljez.[18]»

Eminovački vod je formiran od boraca Odreda Smoljanaca koji se krajem oktobra smjestio u Eminovce (Bosanski Milanovac) u zgradu osnovne škole, otud i naziv - Eminovački vod, kao i od boraca iz Eminovaca i Grdanovaca koji su do tada bili u Palanskom ili Jelašinovačkom partizanskom odredu.

Vodovi Sanske partizanske čete držali su položaje na kojima su i do tada bili kao seoski odredi:

Jelašinovački vod na Međeđem Brdu i prema neprijateljevim uporištima u , Gornjoj Sanici, Hrustovu, Vrhpolju i Korjenovu;

Palanski vod u Fajtovcima, na Borku, prema neprijateljevim uporištima u Starom Majdanu i Demiševcima, i prema neprijateljevim jedinicama koje su iz Sanskog Mosta upadale u Husimovce, Donji i Gornji Kamengrad;

Eminovački vod u Eminovcima, Djedovači i Suhači prema neprijateljevom uporištu u Demiševcima i prema neprijateljevim jedinicama koje su iz Sanskog Mosta upadale u Husimovce, Donji i Gornji Kamengrad;

Dabarsko-kljevački vod prema neprijateljevim uporištima u Kljevcima, Krkojevcima i Zdeni;

Bravski vod na Bravsku i Gornjem Budelju, a prema neprijateljevim uporištima u Bravsku i Saničkoj dolini.

Sastav Sanske partizanske čete ostao je isti kao i dok je nosila naziv 4. partizanska četa. Tom reorganizacijom dobila je redni broj 7, bila je, dakle, 7. četa Prvog KNOP odreda.[19]»

Kada je 30. novembra 1941. godine u akciji na neprijateljevo uporište u Starom Majdanu teže ranjen Dragija Milašinović, komandir Sanske čete, dužnost komandira čete po naređenju Štaba Prvog KNOP odreda preuzeo je Mihajlo Škundrić, a zamjenika komandira Milančić Miljević.

Štab Sanske čete (7. čete Prvog KNOP odreda) najprije je nekoliko dana bio u kući Mare Jerković na Smrešnjaku, a onda do kraja novembra u školi u Dabru, i potom u kući Obrada Crnomarkovića u istom selu.[20]»

b) *Reorganizacija Ljubijsko-prijedorske čete*

I Ljubijsko-prijedorska četa je izvršila reorganizaciju i umjesto dotadašnjih odreda: Majkić-japranskog, Hašanskog, Slatinskog, Lipničkog i Mrkaljskog odreda, formirani su odgovarajući vodovi.[21]»

Majkić-japranski vod, vodnik Stojan Marjanović Dolinar, politički delegat Miroslav Majkić;

18) Janko Radulović, Događaji sa područja Bravska, Srnetice i Sanice, rukopis, str. 6, (arhiv autora). J. Radulović u tom rukopisu tvrdi daje tada - 1. novembra 1941. godine formirana Bravska partizanska četa Međutim, najprije je bio formiran Bravski vod u sastavu Sanske čete, a potom Bravska četa, uoči formiranja Sanskog bataljona.

19) Pero Morača, n. čl, str. 85.

20) Kazivanje Zdravka Prošića, sekretara Štaba čete, 8. 11. 1978. (arhiv autora).

21) Sastav Ljubijsko-prijedorske čete dao sam na osnovu više članaka objavljenih u Zb. PODGRMEČ, čiji su autori Slobodan Marjanović, Dušan Josipović, Mile Davidović i dr, kao i naknadnim istraživanjem i provjeravanjima sudionika događaja i na osnovu sačuvanih dokumenata Komande Ljubijsko-prijedorske čete i Mrkaljskog odreda.

Hašanski vod, vodnik Stevo Vještica, politički delegat Ratko Novaković;

Mrkaljski vod, vodnik Dušan Malić;

Slatinski vod, vodnik Mile Vojnović, i •

Lipnički vod (tj. desetina), vodnik Dušan Bajić.

Prvih dana novembra u sastav ove čete, odlukom Štaba Prvog KNOP odreda, ušao je i

Petrovački vod, vodnik Vlado Bajić, politički delegat Mirko Lazarević.[22]

Međutim, Mrkaljski vod nije dugo ostao kao vod u sastavu ove čete,[23] pošto nije imao nijednu vojničku pušku i pošto u svom sastavu nije imao stalne borce, već su ga činili svi odrasli muškarci Hadrovaca, Halilovaca, Mrkalja, Dugih Njiva i dijela Slatine, ukupno 292 čovjeka,[24] koji su na smjenu držali stražu prema garnizonu u Budimlić Japri. Zato se od sredine decembra 1941. godine više ne smatra vodom u sastavu Ljubijsko-prijedorske čete, već kao »narodna straža«, nazivana i »straža«, a njena komanda »Komanda straža Mrkalji«.

Isto tako, ni Lipnički vod se nije razvio u vod, već je ostao po broju boraca desetina, koja je ušla u sastav Majkić-japranskog voda. Zbog toga je ova četa krajem decembra 1941. godine imala samo četiri voda: Majkić-japranski, Hašanski, Petrovački i Slatinski.

Vodovi Ljubijsko-prijedorske čete držali su položaje na kojima su do tada bili kao odredi:

Majkić-japranski u Podvidači, u Bilbijama, držao je položaje prema uporištima u Starom Majdanu i na Ruškovcu, Batkovcima i Staroj Rijeci;

Hašanski vod u školi u Hadrovcima, držao je položaje prema uporištima u Budimlić-Japri i Ovanjskoj;

Petrovački vod u školi u Slatini i u kućama Jovana i Ostoje Jeftića bliže Podvidači, držao je položaje prema uporištima u Budimlić-Japri i cesti B. Japra - Stari Majdan, i

Slatinski vod u Slatini, postavljao je zasjede na cesti Budimlić-Japra - Stari Majdan.

Sastav Štaba Ljubijsko-prijedorske čete, koja je i dalje zadržala naziv 2. četa, ostao je isti sve do prve polovine decembra 1941. godjne. Između 8. i 13. decembra dolazi do smjene u Štabu ove čete.[25] Slobodan Marjanović postaje politički komesar, a dužnost komandira preuzima Mile Davidović, do tada komandir Krupske čete. Dušan Josipović, do tada politički komesar čete, preuzima dužnost političkog delegata Radićkog voda Krupske čete, dok zamjenik komandira čete postaje Stojan Marjanović Dolinar, a zamjenik političkog komesara i dalje je Redžo Terzić.

c) *Organizovanje nove Krupske čete i njena reorganizacija u dvije čete*

U novu Krupsku partizansku četu, formiranu odlukom Štaba Prvog KNOP odreda, ušli su dotadašnji seoski odredi: Veliki Radić, Mali Radić, Gudavac-Suvaja, Benakovac-Jasenica, Gornji Petroviči, Donji Petroviči i Velika Rujiška. Komandu čete su činili: Vojo Stupar, komandir, Stojan Makić, politički komesar, Milan Ličina, zamjenik komandira i Božo Narančić, zamjenik političkog komesara.[26]

22) Vlado Bajić, Sa vodom Petrovčana u Podgrmeču, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 235.
23) Arhiv Regionalnog muzeja, Bihać, inv. br. 412. i 415.
24) Isto, inv. br. 011.
25) Isto, inv. br. 412 i 405.
26) Stojan Makić, Krupske partizanske čete, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 165-166.

Štab čete je odmah prišao reorganizovanju seoskih odreda u vodove i mjestimično izmjeni rukovodilaca u tim vodovima, pa su formirani slijedeći:

Velikoradićki vod, vodnik Dane Uzelac, radnik povratnik iz Francuske, politički delegat Muhamed Bajrić, radnik, član KPJ od prije rata. Poslije pogibije Bajrića, za političkog delegata, decembra, dolazi Dušan Josipović, do tada politički komesar Ljubijsko-prijedorske čete. Vod je imao i mitraljesko odjeljenje sa 2 mitraljeza »švarcloze« i 36 pušaka;

Maloradićki vod, vodnik Dane Agbaba, politički delegat Đuro Kovačević - oko 20 pušaka;

Suvajski vod, vodnik Mićo Kolundžija, politički delegat Košta Vulin, a zamjenik vodnika Đuran Ostojić - preko 30 pušaka;

Benakovačko-jasenički vod, komandir Petar Đurašinović, politički delegat Đorđo Stupar - više od 20 pušaka;

Gornjo-petrovički vod, vodnik Dušan Bokan, politički delegat Đuro Rašeta - 15 pušaka;

Donje-petrovički vod, vodnik Jovo Kličković, bivši žandarm, politički delegat Milan Milešević - preko 25 pušaka;

Velikorujiški vod, vodnik Bogdan Čiča, politički delegat Đuro Erceg, 'poslije Sveto Ličina - preko 25 pušaka.

Krupska četa je bila orijentisana prenia Bosanskoj Krupi i drugim neprijateljevim uporištima (Badić, Ostružnica, Ćore, Otoka), kao i prema željezničkoj pruzi Bihać - Bosanska Krupa - Bosanski Novi. Četa je imala ukupno oko 170 vojničkih pušaka i 2 mitraljeza. Pošto je pokrivala dosta veliku oblast od Grabeža iznad Bihaća, do Velike Rujiške prema Bosanskom Novom, a u luku opasujući Bosansku Krupu sa juga i istoka, već krajem novembra odlučeno je da se četa reorganizuje u dvije:

Prva krupska četa, u čiji sastav su ušli:

1. vod - Rujiški, vodnik Bogdan Čiča, politički delegat Sveto Ličina - na položajima na Crkvini u Matavazima;

2. vod - Donji Petroviči - Osredak, vodnik Jovo Kličković, politički delegat Milan Milešević - na položajima kod crkve u Buševiću;

3. vod - Dubovici, Potkalinje i dio Hašana, vodnik Dušan Bokan, i nešto kasnije politički delegat Dušan Josipović - na položaju u Gornjim Petrovićima;

4. vod - Gornji Petroviči, Benakovac i Jasenice, vodnik Dako Nedimović, politički delegat Đoko Stupar - na položajima u Gornjim Petrovićima kod kuće Pepe Bokana.

Komandir čete je bio Đuro Rašeta, politički komesar Vojo Stupar i zamjenik komandira Jovo Kličković, istovremeno i vodnik 2. voda.

Druga krupska četa, u čiji sastav su ušli:

1. vod - Suvajski, vodnik Đuran Ostojić, politički delegat Košta Vulin - na položaju u Gudavcu;

2. vod - Veliki Radić, komandir Dane Uzelac, politički delegat Muhamed Bajrić pa Duško Josipović - na položaju u Velikom Radiću;

3. vod - Mali Radić-Vranjska, vodnik Dane Agbaba, politički delegat Đuro Kovačević - na položaju u Malom Radiću.

Komandir čete je bio Mićo Kolundžija, politički komesar Stojan Makić, zamjenik komandira Đuran Ostojić i zamjenik političkog komesara Božo Narančić.

d) *Konferencija vojnopolitičkih rukovodilaca u Majkić-Japri*

Nakon povratka sa Romanije, rukovodioci ustanka sa područja Bosanske krajine, od kraja novembra 1941. godine, održali su više vojnopolitičkih sastanaka rukovodećeg kadra za pojedina područja: 26. novembra u Karačima na planini Boriji, 10. decembra u Gerzovu, 15. decembra u Majkić-Japri, 21. decembra u Risovcu i u Širokom brijegu na Kozari. Cilj konferencija je bio da se analizira vojnopolitička situacija na datom području, da se rukovodeći kadar upozna sa organizovanjem odreda, bataljona i četa.

Vojnopolitička konferencija u Majkić-Japri održana je u školi u Đukanovićima, gdje je bio Štab Prvog KNOP odreda. Konferencijom je rukovodio Đuro Pucar Stari, a učestvovali su članovi Štaba Prvog KNOP odreda, članovi Okružnog komiteta KPJ za Bihać (Grmeč), skoro svi komandiri i politički delegati vodova, i svi komandiri i politički komesari četa s područja bihaćkog, krupskog, novskog i sanskog sreza.[27]

Nakon objašnjavanja vojnopolitičke situacije u svijetu i kod nas, ukazano je na potrebu daljeg vojnopolitičkog učvršćivanja partizanskih vodova i četa i aktiviranja, a kroz borbu i daljeg jačanja jedinica i njihovog naoružavanja. Borba sa italijanskim okupatorom bila je problem nekih jedinica, pa se od prisutnih komandira vodova i četa, tražilo da se pojedinačno izjasne i obavežu za borbu protiv svih neprijatelja i okupatora, pa i protiv Italijana. Samo dvojica-trojica su u početku bili protiv, uz rezon: ili sa Italijanima taktizirati i čekati proljeće, ili ne ratovati protiv njih. Ovo drugo mišljenje je odlučno zastupao samo komandir voda iz Petroviča, Jovo Kličković. Taj bivši žandarmerijski podnarednik, koji je u toj uniformi i došao na konferenciju, bio je poznati protivnik komunista, Muslimana, Hrvata i politike bratstva i jedinstva. Kolebali su se i dvojica-trojica komandira vodova, ali su se ubrzo izjasnili kao većina.

U toku konferencije sa sanskog sektora stigla je vijest da su partizani Sanske čete 13. decembra u zasjedi dočekali Italijane i zarobili četvoricu! Ova prva borba protiv italijanskog okupatora na grmečkom području značila je prekretnicu u odnosu partizanskih jedinica prema ovom neprijatelju.

Konferencija je trajala čitav dan. Svi prisutni su podnosili izvještaje o jedinicama, akcijama, brojnom stanju, problemima smještaja i ostalim aktuelnim pitanjima u svim partizanskim jedinicama.

Jedan od zaključaka je da se započnu pripreme za formiranje bataljona sa tri do četiri čete, međutim, nije saopšteno koje će čete sačinjavati koji bataljon, niti je određen sastav štabova bataljona.[28]

e) *Konferencija vojnopolitičkih rukovodilaca u Risovcu*

Pošto na konferenciji u Majkić-Japri nisu bili rukovodioci jedinica s područja petrovačkog sreza, to je u Risovcu 21. decembra 1941. godine održana konferencija vojnih i političkih starješina petrovačkog i bihaćkog sreza. Komandiri seoskih odreda i politički radnici bihaćkog sreza prisustvovali su i konferenciji i u Majkić-Japri, ali su pozvani i u Risovac, jer je trebalo izvršiti neposredne pripreme za reorganizaciju seoskih odreda u vodove, i od njih formirat partizanske čete koje će ući u sastav Petrovačko-bihaćkog bataljona. Naime, reorganizacija dotadašnjih seoskih odreda u vodove ili čete, započeta u oktobru, nije bila izvršena u petrovačkom i bihaćkom srezu, pa su se sve do kraja decembra 1941. godine zadržani nazivi »seoski gerilski odredi«, koji su samostalno djelovali.

27) Izvještaj Operativnog štaba NOPO za Bosansku krajinu od 5. marta 1942. Glavnom štabu NOP i DV BiH (Zbornik IV, knj. 3, str. 277, 278, 274).
28) Sajo Grbić, Formiranje Prve bihaćke partizanske čete, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 370-371.

Konferenciju je sazvao Štab Prvog KNOP odreda, rukovodio je Ljubo Babić, komandant, i Velimir Stojnić, politkomesar Prvog KNOP odreda. Pored analize vojnopolitičke situacije, objašnjeno je kako će se sprovesti nova organizacija. Prisutnima je saopšteno da se naziv »gerilac«, u ovom kraju u upotrebi do konferencije, zamjenjuje nazivom »partizan«, i da se uvodi jedinstven pozdrav »Smrt fašizmu - sloboda narodu!«. U Risovcu je saopšteno da se za područje srezova Petrovac i Bihać formira Petrovačko-bihaćki bataljon kao 3. bataljon Prvog KNOP odreda, čiji je komandant Slavko Rodić, politički komesar Ilija Došen i zamjenik komandanta Nikola Karanović. Bataljon će sačinjavati čete: Drinička, Suvajsko-vođenička, Krnjeuška, Vrtočka, Vakufska i Bihaćka, s tim da se sve organizuju ili reorganizuju narednih dana.[29]»

f) *Organizovanje Bihaćke partizanske čete*

Na bihaćkom srezu od prvih dana ustanka djelovali su gerilski odredi: Teočaka, Lipe, Doljana (i Gorjevca), Hrgara, Račića i Grabeža. Poslije povratka sa konferencija u Majkić-Japri i Risovcu, ovi odredi su reorganizovani u vodove, izuzev Račićkog, čiji su borci uključeni u Lipski vod, i Grabeškog odreda reorganizovanog u samostalnu desetinu. U svim odredima održani su sastanci na kojima su borci upoznati sa zaključcima konferencija u Majkić-Japri i Risovcu. Potom je 28. decembra 1941. godine na Hrgaru izvršena organizacija Bihaćke partizanske čete, uz prisustvo Mirka Novakovića, (Šefket Maglajlić), sekretara Okružnog komiteta KPJ za Bihać (Grmeč), i Slavka Rodića, komandanta Petrovačko-bihaćkog bataljona. U Štab čete su određeni: Gojko Došenović, bivši žandarm, do tada komandir Odreda u Teočaku, za komandira, Pavle Mašanović, radnik sa Unske pruge, za političkog komesara, Sajo Grbić, zemljoradnik i samouki stolar, za zamjenika komandira, i Vojo Stanarević, gimnazijalac, skojevac, za zamjenika političkog komesara.[30]' U četu su ušli:

Teočki vod, vodnik Ilija Balaban;

Lipski vod, kojem su priključeni i borci dotadašnjeg Račićkog odreda, vodnik Sajo Grbić;

Doljanski vod (Bosanski Doljani), koji je obuhvatao i grupu boraca iz sela Gorjevca i Duhovska, vodnik Rade Blanuša;

Hrgarski vod, vodnik Kaja Popović (umjesto dotadašnjeg komandira odreda Jove Ševe, koji se teško razbolio), i

Grabeška desetina, desetar Gojko Pašić.

Hrgarski vodje imao dva, a Lipski jedan mitraljez »švarcloze«, svaki vod po dva puškomitraljeza i 20 do 30 vojničkih pušaka. Četa je imala ukupno 3 mitraljeza, 8 puškomitraljeza i oko 100 vojničkih pušaka. Prilikom organizovanja čete, u vodovima su zadržane samo vojničke puške i automatsko oružje, a lovačke uške i si. oružje ustupljeno je seoskim stražama i narodnooslobodilačkim odorima.

Uz formiranje Bihaćke čete odmah je formiran i vojni sud čete zbog pojave neprijateljskog djelovanja, špijunaže, šverca, krađe, pljačke i sličnog u oslobođenim selima bihaćkog sreza. Predsjednik vojnog suda bio je Vojo Stanarević, zamjenik politkomesara, a članovi - komandir, politički komesar i zamjenik komandira čete, zatim, komandiri Hrgarskog i Doljanskog voda, Milovan Pilipović, desetar u Lipskom vodu, Rade Rajić borac Teočarskog voda i Savo Popović, skojevac, omladinski rukovodilac u četi.

Politički delegati u vodovima ove čete određeni su tek sredinom 1942. godine.

29) Isto, str. 370-371

30) Savo Popović, Bogata iskustva prve ustaničke godine, Zb. PODGRMEČ, knj. 1, str. 822-824.

g) *Organizovanje Novske partizanske čete*

Partizanska četa za podgrmečki dio novskog sreza formirana je krajem decembra 1941. godine. Tada je imala samo 15 vojničkih pušaka i jedan vod, ali je već januara 1942. narasla na dva voda sa znatno većim brojem boraca. Komandir čete bio je Relja Ličina, politički komesar Đorđo Maran, učitelj, član KPJ, zamjenik komandira Cvijo Mazalica (istovremeno i vodnik prvog voda), i zamjenik političkog komesara Sveto Ličina.[31]

Novska partizanska četa bila je posljednja četa formirana 1941. godine na grmečkom području, a u sastavu Prvog KNOP odreda.

4. *Organizovanje prvih partizanskih četa Petrovca, Drvara, Glamoča i Grahova*

Iz dokumenata i objavljenih sjećanja moguće je utvrditi da su u vrijeme formiranja Prvog KNOP odreda oktobra-decembra 1941, postojale još tri partizanske čete: Suvajsko-vođenička na petrovačkom srezu, Drvarsko-grahovska na grahovskom srezu i Šipovljanska (zvana i Drvarska) četa koja se tada nalazila na sanskom srezu. Suvajsko-vođenička četa je oktobra-novembra 1941. godine bila šest nedjelja na području Podgrmeča. Naime, borci su u dvije grupe po tri nedjelje bili u Podgrmeču, a potom se vraćali u zavičaj.[32] Drvarsko-grahovsku partizansku četu su sačinjavali vodovi: Zaglavički, Kameničk, Šipovljanski, Trubarski i Grahovski. U komandi čete u kojoj je bilo oko 130 boraca, na dužnosti komandira nalazio se Milutin Morača, na dužnosti političkog komesara Ilija Materić, zamjenik komandira bio je Simo Bajić i zamjenik političkog komesara Mirko Radinović, svi članovi KPJ.[33] Koje je ostale jedinice Stab Prvog KNOP odreda tada smatrao četama, teško je utvrditi pošto su još uvijek postojali i odredi (za jedno ili više sela), kao na primjer Odred »Volga« sa dva voda i komandirom odreda Milanom Zorićem, a bez političkog komesara i drugih članova komande čete. Tek po odlasku sa sanskog sreza gdje je boravio od jeseni 1941, početkom januara 1942. godine Odred »Volga« reorganizovaće se u Drinićku, odnosno, 1. petrovačku četu.[34] Postojao je tada i Krnjeuški vod, ali su ga zvali Krnjeuška četa. Ova jedinica je imala komandu i političkog komesara. Vod je od novembra 1941. bio u Podgrmeču, na području novskog sreza. Tek dolaskom brojnih dobrovoljaca sa područja Krnjeuše, od sredine januara 1942, formiraće se drugi, potom i treći vod u toj jedinici, pa će od tada Krnjeuška četa biti kompletna.[35]

U ovo vrijeme formiranja Prvog KNOP odreda održali su se i dijelovi štabova Glamočkog bataljona »Budućnost« i Grahovskog bataljona »Starac Vujadin«, sa jezgrima nekih četa (seoskih odreda), sa kojima Štab Odreda nije imao čvrste veze. Međutim, vrlo brzo su se ova dva bataljona popunila i sredila, pa se Glamočki bataljon »Budućnost« uključuje u Treći KNOPodred (12. decembra 1941) godine,[36] a Grahovski bataljon »Starac Vujadin« (početkom 1942. godine) u Peti krajiški NOP odred. Tada se na grahovskom srezu formira i Bataljon »Gavrilo

31) Cvijo Mazalica, Formiranje Novske čete i njene prve akcije, isto, knj. 2, str. 307-309.
32) Dušan M. Knežević, Odlazak Suvajsko-vođeničke čete u Podgrmeč, Zb. PETROVAC, knj. 3, str. 126-128.
33) Milutin Morača, Kako smo savladali osjeku ustanka, Zb. DRVAR knj. 3, str. 162, 169-172.
34) Kazivanje Milana N. Zorića, autoru, 28. oktobra 1975. god.
35) Rajko Jovčić, Boravak u Krnjeuškoj četi, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 315-320, i Zb. PETROVAC, knj. 3, str. 302-307.
36) Miloš Polić, Pripreme i razvoj ustanka na području prekajske opštine, Zb. DRVAR knj. 2, str. 196-197.

Princip«. Bataljon »Starac Vuiadin« obuhvata jedinice peuljske i crnoluške, a Bataljon »Gavrilo Princip« jedinice grahovske opštine.[37)]

U ovo vrijeme u dva navrata na području Grmeča boravi Prekajska četa Glamočkog bataljona »Budućnost«, čiji je komandir Mile Stevandić. Bila je bez političkog komesara, sa pedesetak boraca naoružanih puškama i sa 2 puškomitraljeza. Prvi put se javila početkom januara, a šestog januara 1942. godine nije stupila u borbu na Gornjem Budelju. Potom se pojavila 12. marta 1942. godine na položaju prema Budimlić Japri, u Slatini, ponovo bez komesara, zbog čega je razoružana.[38]»

5. *Reokupacija tzv. 2. i 3. okupacione zone od strane Italijana, i pojava četništva*

Neuspjeh Pavelića i njegove NDH u pokušaju »pacifikacije« u periodu avgust-septembar 1941. godine, izrazio se u snažnom razmahu borbi i jačanju ustaničkih snaga, ali i doveo do intervencije italijanskih trupa na većem dijelu Bosanske krajine (u tzv. drugoj i trećoj okupacionoj zoni). Italijani su se najprije pojavili na području Bosanskog Grahova i Glamoča, zatim Drvara 25. septembra 1941. godine. Poslije toga su stigli na područja srezova Bosanski Petrovac, Bihać, Krupa, Ključ, Cazin, Sanski Most i Mrkonjić-Grad.

Izbijanje ustanka na području Drvara i Grahova, njegovo širenje na sve strane, i djelovanje Komunističke partije kao njenog organizatora i usmjerivača, iznenadilo je ustaše i okupatore i ostatke lokalnih buržoaskih stranki na tom i susjednim područjima. Iako malobrojni, mogli su uz pomoć okupatora nanijeti štetu ustaničkim jedinicama i iskoristiti situaciju za svoju propagandu. Njihova djelatnost je od početka ustanka, i tokom rata, u suštini bila kontrarevolucionarna. U početku, pošto nisu imali dovoljno pristalica, taktizirali su i demagoški prihvatali borbu sa ustanicima Drvara i Grahova, tj. sa radnicima i komunistima. Kontaktiraju sa rukovodstvom ustanka u Drvaru, javno podržavaju zaključke ustaničkog rukovodstva, a istovremeno potajno rade protiv ustanka i KPJ. Preplašila ih je činjenica da su komunisti sa pristalicama došli na čelo ustanka, kao i spoznaja da ustanici pod njihovim rukovodstvom ruše ustašku vlast, a ne obnavljaju ni jedan oblik stare vlasti koji je postojao u Kraljevini Jugoslaviji. Djelovanje političkih sekretara i komesara, pojava crvenih zastava, propagiranje bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije, formiranje vojnorevolucionarnog vijeća u Drvaru i stavljanje ustaničkih jedinica ovog dijela Bosanske krajine i Like pod komandu Štaba gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu (potom pod komandu Štaba Drvarske brigade), uplašilo je ovu grupu kontrarevolucionara. Pošto sami nisu predstavljali ozbiljniju političku snagu, potražili su podršku i pomoć kod italijanskog fašističkog okupatora i njegove oružane sile. Neki od njih su se već od prvog dana okupacije povezali s predstavnicima italijanske fašističke vlasti i vojske. Izbijanjem ustanka, požurili su da tu vezu što bolje iskoriste za protunarodne i kontrarevolucionarne ciljeve.

Prvi uspješan potez ove grupe je da prilikom organizovanja ustanički bataljon sastavljen od ustaničkih četa na području Kninske krajine, od Strmice, Plavna i Golubića prema Kninu, dobije naziv *Stab gerilsko-četničkih odreda u Golubiću,* i da mu komandant Bataljona bude pop Momčilo Đujić. Istina, Bataljon je imao i političkog sekretara (komesara) Peru Boltića, člana KPJ iz Trubara. Međutim, već od tih dana politički sekretarje nailazio na prepreke u sprovođenju

37) Jovo Dragović, Jenjavanje ustanka i napori za njegovo učvršćivanje, Zb. BOS. GRAHOVO, str. 241.

38) Zbornik IV, knj. 3, str. 346.

naredbi Štaba iz Drvara. Trebalo je, recimo, porušiti vijadukt Bender, ali je pop Đujić odugovlačio sa akcijom, pravdajući se da to treba uraditi poslije »sveobuhvatnih priprema«.

Već 8. avgusta izjutra kroz ustaničke položaje na kninskom sektoru, prošao je automobil sa italijanskim oficirima i bijelom zastavom, tražeći pregovore sa komandantima ustaničkih jedinica, uz tvrdnju da neće napadati srpske borce. Sutradan su ponovo došli. S njima je razgovarao Lazo Tešanović, učitelj, koji je došao iz Drvara u uniformi kapetana bivše Jugoslovenske vojske. Dva dana kasnije, 10. avgusta, iz Drvara su na zahtjev Pere Boltića došli Milutin Morača, zamjenik komandanta Štaba i Vera Đubanjuk-Babić, učiteljica, na pregovore sa italijanskim oficirima. Zapisnik je vodila Vera Đubanjuk-Babić. Talijanski kapetan je predložio da se sklopi sporazum i utvrdi demarkaciona linija od Sinja preko Vrlike ispod Dinare do Šegotina vrela, a potom na kilometar pored Knina u pravcu ličke pruge do Pađana. Morača je odgovorio da nikakve linije Italijani ne mogu postavljati u tuđoj zemlji. Razgovor je trajao jedan sat.

Da bi spriječio izdaju na kninskom sektoru, Ljubo Babič je u Golubiću na položaju 18. avgusta održao sastanak sa većom grupom rukovodećih ljudi iz ustaničkih jedinica sa ovog sektora. Sastanku su prisustvovali i pop Đujić, komandant i Živko Brković, operativni oficir u Štabu bataljona, i obojica su izrazili punu saglasnost s Babičevim izlaganjem. Bilo je to licemjerje i lukavost ove dvojice, jer se ubrzo saznalo da su nekoliko dana ranije (11. avgusta), pop Đujić, Niko Novaković Longo, bivši poslanik i ministar, i još neki, imali sastanak sa grupom viših italijanskih oficira u Otriću, na kojem su se dogovorili da se 25. avgusta održi širi sastanak italijanskih predstavnika i rukovodilaca ustaničkih jedinica Kninske krajine. Ovaj sastanak je 25. avgusta 1941. godine i održan u Otriću, kada su se velikosrpski političari ovog kraja i italijanski viši oficiri dogovorili da se italijanska vojska dočeka kao spasilac srpskog naroda.[39]

Da bi se osujetila ova izdajnička aktivnost, u Drvaru je 31. avgusta 1941. godine održana konferencija na koju je došlo 30 delegata iz štabova bataljona, četa i gerilskih odreda, na kojoj je učestvovao i Marko Orešković-Krntija, član Centralnog komiteta KPJ, tada kao predstavnik Centralnog odbora narodnooslobodilačkog pokreta iz Beograda, tj. Glavnog štaba NOPO Jugoslavije. Došli su i neki ustanički komandanti i komandiri koji su već u Otriću ili na svom sektoru pregovarali s Italijanima, a među njima i pop Momčilo Đujić i lugar Brane Bogunović. Na konferenciji je jednoglasno usvojena »Rezolucija sa sastanka vojnih delegata Narodnooslobođilačkog pokreta oslobođenih krajeva Bosne i Like«. U zaključcima ove rezolucije, pored ostalog, stoji:

> »... 1. Mi moramo nastaviti svetu borbu nacionalnog oslobođenja ispod talijanskih i njemačkih okupatora i njihovih plaćenika ustaških bandita i domaćih izdajica Tu borbu mi ćemo voditi na život i smrt do kraja i pune pobjede. Mi se na to zaklinjemo pred cijelim svojim narodom i kulturnim čovječanstvom.
>
> 2. Mi nemamo ništa zajedničkog sa ljudima koji šuruju sa našim vjekovnim neprijateljima i koji žele da naš narod i našu svetu borbu stave u njihove ruke. Mi ne smijemo nasjesti nikakvim lažnim obećanjima da su nam Hitler i Musolini neki prijatelji, kako to tvrdi izdajnik Novaković Longo zajedno sa našim najcrnjim neprijateljem i krvnikom Antom Pavelićem. Ko je prijatelj Paveliću, taj ne može biti prijatelj srpskog naroda Jedino mi sami možemo zaštititi naše živote i porodice - našom vlastitom snagom i našim oružjem ...
>
> 3. Mi Srbi borimo se za nacionalno oslobođenje našeg naroda ispod okupatora i njihovih plaćenika. Ali našoj borbi nije cilj samo oslobođenje srpskog naroda, već i svih drugih porobljenih naroda naše otadžbine. Mi pružamo bratsku ruku hrvatskom i slovenačkom narodu i braći Muslimanima da naše redove ujedinimo i da zajednički povedemo nemilosrdnu borbu protiv okupatora i domaćih izdajica.. .«[40]

39) Pero Boltić, Trubarski gerilci, Zb. DRVAR, knj. 2, str. 231-235.
40) Zbornik IV, knj. 1, str. 139-148 i 173-i.

Međutim, prošlo je samo deset dana, a ustanici na području Derala propustili su Italijane prema Bosanskom Grahovu. Slično se dogodilo i na pravcu od Livna preko Glamoča prema Rorama i Prekaji. I ustanici na ličkoj strani su bez borbe propustili Talijane. Jedino se čuo prasak nagazne mine na dijelu pruge Otrić - Zrmanja, gdje su Tiškovčani minirali voz.[41]» Tek na Ploči iznad Resanovaca odupreće se odabrani odred dobrovoljaca drvarskih radnika, ali će biti preslab pred italijanskom divizijom »Sasari«.

Krajem 1941. godine u novoformiranu Drvarsko-grahovsku partizansku četu ući će i jedan broj boraca sa grahovskog područja, ali ni ta četa neće voditi borbe, već će se samo organizovati, isturati patrole i ohezbjeđivati logor u šumi iznad Drvara. Borci ovih četa koje su se raspale, međutim, nisu prišli četnicima, održavali su izvjesne kontakte, što će omogućiti da se prilikom obnove Bataljona »Starac Vujadin« i formiranja novog Bataljona »Gavrilo Princip«, vrlo brzo okupe u jake čete.

Nakon što su talijanske trupe ušle u Drvar, Prekaju i Oštrelj, jedinice zatečene na tom području, su se raspale. Šipovljanski vod 1. odreda bataljona »Slobode« ostao je na okupu i sa novoformiranim Štabom Prvog KNOP odreda krenuo u Podgrmeč kao njegova zaštitnica.[42]» Novoformirana komanda Drvarsko-grahovske čete nije tada imala okupljene borce u vodovima. Najveći dio oružja ovih drvarskih odreda (četa) oduzet je od boraca, i nakon podmazivanja, spakovan je i skriven u šumi na mjestima za koja su znali samo članovi KPJ. Mnogi borci iz Prekaja, Cvjetnića i još nekih sela, sa oružjem su otišli kućama. Marko Trikić je partizansku haubicu uz pomoć boraca izvukao iz Oštrelja u šumu i uspješno je sakrio.[43]» Neki ustanici su se priključili organizatorima četničke izdaje, popu Momčilu Đujiću, Mani Rokviću, Iliji Desnici, Brani Bogunoviću, i još nekima.

Nakon prodora italijanskih trupa u Bosanski Petrovac 9. oktobra 1941. godine, došlo je do osipanja u ustaničkim, odnosno, gerilskim-partizanskim jedinicama. I ovdje su rukovodioci pojedinih odreda - četa dio oružja sakrili u šumama, dok su dobar dio borci odnijeli kućama. Da bi sačuvali bar neke dijelove četa, u Podgrmeč su prebačeni jedan vod Krnjeuške čete (nazivan i kao četa), i Suvajsko-vođenička četa (veći dio). Krnjeuška četa je u Podgrmeču ostala sve do aprila 1942. godine, stalno popunjavana borcima s područja Krnjeuše, ali i iz podgrmečkih sela gdje je boravila i vodila borbe, dok ie Suvajsko-vođenička četa od komandom Zdravka Čelara bila samo šest nedjelja, i potom se vratila u svoj rai, u kojem se održala na okupu. Ova četa je ponovo početkom januara 1941. godine krenula na ključki srez (Budelj, Zavalje).[44']

Pojedini ustanici petrovačkog sreza prišli su Mani Rokviću. I pored toga, na ovom sektoru su nastavljene oružane akcije: 3. oktobra na Čovki, 7. oktobra napad na Ripač u kojem su učestvovale sa petrovačkog sreza jedinice: Krnjeuše, Vodenice i Oraškog Brda, i 10. oktobra napad na ustašku bojnu u Vrtoču.

a) *Prebacivanje drvarskih i petrovačkih jedinica u Podgrmeč*

U teškoj situaciji nastaloj dolaskom Italijana i pojavom četnika Štab Drvarske brigade a potom Štab Prvog KNOP odreda, odlučili su da s područja Drvara i Petrovca u Podgrmeč prebace neke jedinice. Još 21. septembra 1941. godine, na saničko-sanski sektor pošao je Odred Smoljanaca, nazivan i »Leteći odred« od 23 čovjeka, naoružana sa 22 puške i jednim puškomitraljezom.[45]» Komandir

41) Pero Đ. Jarić, Prve akcije ustanika iz Tiškovca i Crnih Potoka, Zb. DRVAR, knj. 2, str. 145.
42) Milutin Morača, Kako smo savladali oseku ustanka, isto, knj. 3, str. 162.
43) Ilija Materić, Drvarski partizanski bataljon, isto, str. 259.
44) Jovo Medić, Formiranje Vođeničko-suvajske čete, Zb. PETROVAC, knj. 2, str. 121-127.
45) Zbornik IV, knj. 1, str. 430.

Odreda je bio Dragija Milašinović, a politički komesar Pero Morača, obojica članovi KPJ. Saznavši da su Italijani zauzeli Drvar (25. septembra) a domobranske i ustaške jedinice Oštrelj (28. septembra), štab ovog Odreda je pisao Štabu Drvarske brigade da na područje Podgrmeča uputi još neke jedinice, budući da više nije postojala potreba držanja jakih snaga nasuprot Petrovcu i neprijateljskom garnizonu u njemu.[46]

I Stab Drvarske brigade, imajući u vidu ulazak Italijana u Drvar, ustaša i domobrana na Oštrelj, zatim, italijanska reokupaciju Drvara, Petrovca, Bihaća, Ključa i još nekih gradova, konstatovao je da se situacija znatno izmijenila. Italijanski garnizoni u gradovima, po broju vojnika, bili su veoma jaki. Komunikacijama između gradova kretali su se samo u većim sastavima. Uz to je došlo do osjeke ustanka i osipanja boraca, čak i u pojedinim četama na području Grahova, Drvara i Petrovca, što je bio jedan od razloga da se jedinice, kako bi se očuvale, pomjere dalje od svog kraja, prije svega, na područje Podgrmeča. Drugi razlog je pružanje pomoći i podrške podgrmečkim jedinicama i ustanku koji je bio u razvoju i usponu. Treći razlog je ekonomska prednost Podgrmeča u odnosu na kraj oko Drvara i Petrovca. Dolaskom jedinica u Podgrmeč stvoreni su uslovi da vojnički i politički ojačaju snage NOP na ovom području.[47]

Borbe protiv ustaša, domobrana i oružnika u Podgrmeču nisu prestajale. Slati su, uglavnom, dijelovi četa, a samo izuzetno čitava četa, dok su na petrovačkom srezu ostala jezgra Drinićke, Vrtočke i još neke čete i neki vodovi.[48]

I Štab Prvog krajiškog NOP odreda, čim se početkom novembra 1941, prebacio s područja Drvara u Podgrmeč, naredio je da neke čete iz okoline Drvara i Petrovca pođu njegovim primjerom. Tako ojačane snage na Podgrmeču ornogućiće veća dejstva prema naseljima i željezničkim prugama u dolinama rijeka Une i Sane.[49]

Odred Smoljanaca (»Leteći odred«), nakon dolaska u selo Eminovce oktobra 1941, stopio se s tamošnjim borcima i postao Eminovački vod u Sanskoj četi, a kasnije se razvio u Eminovačku četu Sanskog bataljona. Samo nekoliko boraca s petrovačkog sreza iz ovog odreda vratilo se u zavičaj, a svi drugi su ostali u Sanskom bataljonu, na raznim dužnostima, sve dok kasnije nisu raspoređeni u druge jedinice.[50]

Prvih dana oktobra ponovo je stigao na sansko područje Partizanski odred »Volga« iz 1. bataljona »Slobode«, pod komandom Milana N. Zorića, člana KPJ. Odred je imao dva voda sa pedeset pušaka i tri puškomitraljeza,[51] a sačinjavali su ga borci od Drvara i Bosanskog Petrovca. Komandir 1. voda bio je Gojko Trikić, koji je istovremeno bio i zamjenik komandira Odreda, a komandir 2. voda Nikola Pećanac. Odred nije imao političkog komesara, niti političke delegate u vodovima, ali je imao partijsku organizaciju od četiri ili pet članova i skojevski aktiv. Odred »Volga« ostao je u Podgrmeču sve do prvih dana januara 1942. godine. Držao je položaj na Brajića Tavanu i učestvovao u akcijama na tom sektoru, a onda se vratio na petrovačko područje.[52]

Početkom oktobra u Podgrmeč je, sa više od četrdeset boraca, stigao i odred iz sastava 3. petrovačke čete, ovdje popularno nazvan »Vod Petrovčana«. Komandir Voda je bio Dmitar Smiljanić, a politički delegat Vojo Kreco, obojica članovi KPJ. Dvadesetak dana po dolasku u Podgrmeč, na sansko područje, vraćeni su na petrovački srez komandir, politički delegat, i još nekoliko boraca. Tada je

46) Pero Morača, U Podgrmeču od septembra 1941. do 1. maja 1942, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 85.
47) Kazivanje Ljube Babića autoru 23. XI 1978.
48) Kazivanje Ilije Došena autoru 8. novembra 1978.
49) Kazivanje Milutina Morače autoru 8. novembra 1978.
50) B. J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. 2, str. 174.
51) Zbornik IV, knj. 1, str. 485.
52) Kazivanje Milana Zorića autoru 28. oktobra 1975. godine.

za novog komandira Voda određen Vlado Bajić, član KPJ, a za političkog delegata Mirko Lazarević, takođe član KPJ. Po dolasku u Podgrmeč, Vod je najprije bio u Jelašinovcima, potom je učestvovao u napadu na neprijateljev garnizon u Budimlić Japri, a zatim je kraće vrijeme boravio u Eminovcima, pa u Bošnjacima. Krajem oktobra, poslije borbi na Kamengradu, Vod je prebačen i smješten u školsku zgradu sela Slatine i uključen u sastav Ljubijsko-prijedorske partizanske čete. Ostao je sve do druge polövine februara 1942, kada se vratio na petrovački srez, gdje je u to vrijeme bilo formiranje novih četa.[53]»

Polovinom oktobra 1941. godine u Podgrmeč, na sanski srez, stigla je i Šipovljanska četa, ovdje nazvana Drvarska četa. Nakon prodora Italijana u Drvar, stariji, oženjeni ljudi, otišli su u svoja sela, a u četi su ostali najvećim dijelom omladinci, od kojih su mnogi bili skojevci. Četa je od Otaševca, preko Bravska i Jelašinovaca došla u Podgrmeč na sektor Eminovci - Dabar. Imala je dva voda i oko 45 boraca, a od naoružanja puške i dva puškomitraljeza. Komandir je bio Mile Kecman, politički komesar Simo Tadić, član KPJ od prije rata, a vodnici Branko Tadić i Mile Gvozdenović. Četa je učestvovala u borbama na Kamengradu i u napadu na neprijateljsko uporište u selu Kljevci, 25. oktobra 1941. godine. Početkom novembra Četa se vratila na sektor Drvara, da bi krajem istog mjeseca ponovo došla u Podgrmeč, u Suvaju kod Bosanske Krupe. Početkom 1942. godine komandir Mile Kecman sam se vratio na područje Drvara i potom pobjegao u četnike. Ubrzo se i ova četa vratila na područje Drvara, gdje je bilo u toku organizovanje novih četa i potom bataljona novog odreda - Petog KNOP odreda.[54]»

Oktobra-novembra 1941. godine, šest nedjelja u Podgrmeču je bila i Suvajsko-vođenička partizanska četa. Komandir je bio Zdravko Čelar, a politički komesar Jovo Medić. Četa je bila raspoređena prema Velikom i Malom Badiću, potom prema Agićima i Zenkovićima, odakle je povučena na petrovački srez, da bi prvih dana januara 1942. došla na položaje prema neprijateljevom uporištu u Sanici, najprije u Budelju, a onda na Zavolju kod Međeđeg Brda.[55]»

Novembra 1941. godine na Podgrmeč je došla i Krnjeuška partizanska četa (tada vod), i bila raspoređena na novski srez gdje je ostala sve do aprila 1942, kada se vratila na petrovački srez u sastav Petog KNOP odreda. Od sredine januara 1942. u ovu četu (vod) počeli su stizati dobrovoljci partizani iz krnjeuških sela, tako da je ubrzo formiran drugi, pa treći vod, i tako je četa kompletirana. Komandir čete najprije je bio Marko Sarač zvani Bradica, potom Lazo Atlagić, a kada je on ranjen i otišao na liječenje u Krnjeušu, komandir je postao Simo Krčmar, do tada zamjenik komandira. Politički komesar je najprije bio Savo Batinica, Drvarčanin, a u januaru 1942. godine Radivoj Rodić, potom Pero Vranješ, do tada zamjenik komesara.[56]»

Dolaskom ovih odreda - četa s petrovačkog i drvarskog sreza u Podgrmeč, povećao se broj napada na Željezničke pruge Sanski Most - Sanica - Bravsko i Bosanski Novi - Bosanska Krupa - Bihać, i na neprijateljeva uporišta oko Sanskog Mosta, Bosanske Krupe i Bosanskog Novog.

53) Vlado Bajić, Sa Vodom Petrovčana u Podgrmeču, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 243-244.
54) Kazivanje Sime Tadića autoru 10. IX 1975. godine.
55) Jovo Medić; n. čl., str. 121; Dušan M. Knežević, Odlazak Suvajsko-vođeničke čete u Podgrmeč, Zb. PETROVAC, knj. 3, str. 127. U ovom članku Dušan M. Knežević ovu jedinicu pogrešno naziva bataljonom.
56) Rajko Jovčić, Boravak u Krnjeuškoj četi, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 315-320. i Zb. PETROVAC, knj. 3, str. 302-307.

I u neprijateljevim dokumentima registruje se to pojačanje »pobunjeničkih skupina« na Grmeču, pa se u jednom izvještaju s kraja oktobra 1941. godine navodi da «... u krajevima, koje su zaposjele talijanske čete, akcija pobunjenika slabi, dočim u krajevima van domašaja talijanskih četa akcija pobunjenika se pojačava, jer se pridošli pobunjenici pridružuju skupinama, koje su već od ranije bile u šumama. Ovako pojačani pobunjenici postali su sve drskiji, te su otpočeli u okolici Prijedora, Sanskog Mosta Ključa ... sa prepadima na naše domobransko-ustaške posade, oružničke postaje, željezničke pruge, telefonske linije i ceste .. .«[57]

b) *Situacija na grmečkom području*

Još dok su Italijani nadirali od Bosanskog Grahova prema Drvaru, u Lušci--Palanci se saznalo za njihov ponovni dolazak u ove krajeve sa ciljem, da navodno, od ustaša preuzmu vlast u gradovima i štite Srbe. To je uticalo da se grupa Pavla Mutića i Miloša Đilasa u Lušci-Palanci sve češće ilegalno sastajala.

U to vrijeme pada i povratak Italijana u Sanski Most (19. oktobra) i druga mjesta južno od demarkacione linije između njemačkog i italijanskog okupacionog područja. Time je stvorena mogućnost da pročetnička grupa u Lušci-Palanci uspostavi vezu sa četnicima na terenu petrovačkog sreza, Manom Rokvićem i Ilijom Desnicom, a i sa Jovom Vokićem, bivšim žandarmom, koji je živio u Dabru i održavao vezu sa Italijanima u Sanskom Mostu.[58']

Pavlu Mutiću, Milošu Đilasu, Mili Gagiću i još nekima, se odmah pridružio i Pero Jelača. Održavali su sve češće sastanke i u narodu razorno djelovali protiv ustanka. Da bi suzbili neprijateljsko djelovanje ove grupe u Lušci-Palanci, članovi štaba Prvog KNOP odreda dolazili su na konferencije u to mjesto i sa Jelačom, Đilasom, učiteljem Gagićem i još nekima, vodili otvorene i duge razgovore. Nastojalo se da ta grupa izmijeni poglede i prekine štetočinsku aktivnost, ali, uspjeh je izostao.[59']

Pročetnička grupa u Lušci-Palanci nastavila je da se dogovara kako da na teren sanskog sreza, odnosno, u Podgrmeč dovede četnike i ukloni partizane. Na jednom takvom ilegalnom sastanku u kući Nikole Miljuša, bili su i Petar Jelača, Nikola Čubrilo, Mile Gagić, Pavle Mutić, aktivni podoficir, Slavko Praštalo, aktivni podoficir, i još neki. Ova grupa je tada zaključila da u Lušci-Palanku dovede četničku jedinicu Mane Rokvića, a onda da zajednički razbiju komuniste i partizanske jedinice na sanskom srezu i u Podgrmeču. Zaključili su da se sa položaja ne smije opaliti ni jedan metak bez njihovog odobrenja, a ko opali - biće strijeljan! Željeli su, naime, da četnici na ovo područje dođu bez borbe. Tada su sačinili i zapisnik, navodeći te odluke i tražeći da ga svi prisutni potpišu, što su Nikola Miljuš i nekolicina odbili, a neki od prisutnih napustili su sastanak.[60']

O sastanku, imenima učesnika, sadržaju rasprave i usvojenom zapisniku, odmah je saznala grupa napredno orijentisanih Palančana i o tome hitno obavijestila Štab Prvog KNOP odreda u Majkić-Japri. Štab Odreda je naredio da se svi pripadnici te grupe pohapse, saslušaju i krivci predaju vojnom sudu. Grupa boraca iz Zaštitnice Štaba Odreda je u Lušci-Palanci uhapsila Peru Jelaču, Obrada Daljevića, Miloša Đilasa, Nikolu Čubrilu, Slavka Praštala, Vladiju Gutešu, Svetu Srdića, Nikolu Miljuša, i još neke, sprovela ih u Štab Prvog KNOP odreda u Majkić-Japru.[61']

57) Zbornik IV, knj. 2, str. 337-338.
58) B. J. Bokan, n. dj., knj. 2, str. 214-215.
59) Kazivanje Ljube Babića autoru 23. novembra 1978.
60) Kazivanje Nikole Lapca autoru 9. XI 1978.
61) Kazivanje Pere Batoza autoru 25. juna 1978. godine i Bože Bundže 19. avgusta 1978.

Uhapšeni su saslušavani pojedinačno, a kada je Pero Jelača saznao da će biti suočen s Obradom Daljevićem, počeo je bježati. Stražar ga je u bježanju ubio. Nakon toga, vojni sud Prvog KNOP odreda je osudio na smrt samo Miloša Đilasa, doseljenika s područja petrovačkog sreza, i Vladiju Gutešu iz Miljevaca. Ostali Palančani su pušteni na slobodu.[62]

Kada je prolazio kroz Eminovce, Vojo Todorović, zamjenik komandanta Prvog KNOP odreda, svratio je u jednu kuću s namjerom da utoli žeđ. Domaćica mu je pružila bukaru vode i nekoliko italijanskih cigareta. Kada ju je upitao otkud joj cigarete, odgovorila je da ih dobija od Italijana zato što im u Sanski Most odnosi pisma Jove Vokića, bivšeg žandarma iz Dabra. Na saslušanju je Vokić priznao da je Italijanima slao izvještaje s podacima o položajima partizanskih jedinica, rasporedu logora, broju boraca, naoružanju, i dr. Priznao je da je održavao vezu s učiteljem Milom Gagićem, Perom Jelačom i još nekim ljudima iz Lušci-Palanke, kao i sa četnicima na petrovačkom srezu - Ilijom Desnicom i Manom Rokvićem, od kojih je dobio i jedno pismo, pronađeno poslije njegovog hapšenja. Nadalje, izjavio je da je bio ugovoren sastanak pomenutih Palančana i petrovačkih četnika kod Ilijine vode u Grmeču.

U Štabu Prvog krajiškog NOP odreda odlučeno je da se Jovi Vokiću organizuje javno suđenje u Lušci-Palanci, na kojem će se narodu razotkriti neprijateljski rad grupe Jelača - Dilas - Guteša, koji su nešto prije kažnjeni. Predsjednik Vojnog suda Odreda bio je Vojo Todorović, Petar Vojnović njegov zamjenik, i porota od šest-sedam viđenijih ljudi iz Lušci-Palanke i obližnjih sela. Za vrijeme suđenja Vokiću, sudilo se i ostalim pročetničkim, pro italijanskim i šovinistički nastrojenim pojedincima - Peri Jelači, Milošu Đilasu i Vladiji Guteši, već kažnjenima - i nekima koji su pobjegli (lugar Sveto Srdić i zemljoradnik Dušan Drobac). Sud je zasjedao dva do tri dana, pošto su porotnici, iako veoma čestiti i NOP-u odani ljudi, smatrali da se Vokić »zaludio«, i da ga treba kazniti samo sa 25 ili 50 batina, koliko da se opameti. Međutim, predsjednik Vojnog suda je uvjeravao porotu da je riječ o izdajniku ustanka zbog čega je predložio smrtnu kaznu. Podršku takvoj odluci pružio je jedan radnik, povratnik iz Amerike. Na kraju suđenja na narodnom zboru u Lušci-Palanci, Vojo Todorović je pročitao optužbu i presudu sa imenima predsjednika i zamjenika predsjednika Vojnog suda, i svih porotnika. Pošto je narod shvatio kakve je sve podatke o partizanima Vokić slao Italijanima, jednodušno je pozdravio presudu.[63]

I na sanskom srezu bilo je komandira seoskih odreda i vodova koji su se dopisivali i pregovarali s italijanskim okupatorom. U takvoj situaciji neki od tih odreda, odnosno, vodova, nisu te jeseni bili dovoljno vojnički aktivni, prije svega su obustavili napade na neprijatelja, ili su akcije te prirode odudarale od njihovih stvarnih mogućnosti. O tome će Pero Morača, tada politički komesar Sanske partizanske čete, zapisati: »... Zadovoljavali su se time da ostanu gospodari teritorije koja se nalazila iza njihovih položaja i na kojoj su relativno spokojno živjela podgrmečka sela.. .«[64]

Pregovori su vođeni i na krupskom srezu, ali ne na inicijativu partizana, već okupatora, čija bi jedinica došla u Veliki Radić ili prema Gudavcu, s namjerom da uspostave međusobni kontakt. Kako je tu bilo i članova KPJ, razgovori su ostali bez rezultata.

Ali, s područja Vrtoča (petrovačkog) uslijedila je samoinicijativna akcija jednog bivšeg žandarma, koji je sa nekolicinom seljaka otišao u Bihać, i 12. novembra 1941. pregovarao sa predstavnicima građanskih vlasti NDH i nekim izasla-

62) Kazivanje Vase VI. Praštala autoru 8. maja 1978.
63) Vojo Todorović, Na sanskom sektoru, Zb. PODGRMEC, k. 2, str. 206-207.
64) Pero Morača, n. čl, str. 83.

nicima iz Zagreba. Prema izvještaju ustaških vlasti iz Bihaća, tada su se sporazumjeli:

»da će pobunjenici vratiti 90% oružja i vratiti se kućama, a ostalo oružje zadržavaju radi odbrane od komunista;

pobunjenici pristaju da se Hrvati postave za povjerenike po opštinama ali da odbornici budu pravoslavci, kao i

da u srpska sela dođu oružnici NDH i uspostave svoje postaje.«

Tada je bilo rečeno da će major Boško Rašeta kroz tri dana iz Like doći u Bihać da pregovara pod istim uvjetima.[65] Međutim, od tih pregovora na petrovačkom i bihaćkom srezu nije bilo ništa. Naprotiv, do kraja godine formirana je Bihaćka partizanska četa, a početkom februara 1942. i Vrtočka partizanska četa.

Pojedini lokalni komandiri su pregovaranjem sa Italijanima taktizirali, jer su se plašili zime koja je mnoge porodice zatekla u improvizovanim skloništima ili izbjeglištvu, druge raspoređene po domaćinstvima, pošto su većini kuće izgorjele još u prvim danima ustanka. Ostali su nastojali da se što čvršće vežu za okupatora. Kolebanje prvih je bilo lakše savladati - ostali su partizani, započeli borbu s Italijanima, postali dobri partizanski komandiri. Drugi su, pak, otišli u otvorenu izdaju: neki su pobjegli okupatoru (Jovo Kličković), drugi su udaljeni iz partizanskih jedinica i drugom polovinom 1942. zbog daljeg neprijateljskog rada — osuđeni na smrt (Dušan Nedimović, Mile i Dane Uzelac, i još neki), a mnogi su prebjegli četnicima na Manjaču (Pavao Mutić, Miloš Perišić i ostali).

Italijani su sredinom oktobra, po dolasku u Bihać i Bosansku Krupu, uputili poziv na pregovore »Komandantu srpske oružane sile na Grmeču«.[66] Poziv je proslijeđen komandantu Krajinske divizije, u Majkić-Japru. O tom prijedlogu su sredinom oktobra u Štabu Krajinske divizije (u kući Bude Dražića u Majkić-Japri) razgovarali: Osman Karabegović, koji je bio u prolazu, Danko Mitrov, Dušanka Kovačević, Dušan Josipović, i još neki drugovi iz Štaba Divizije i Štaba 4. bataljona »Slobode«. Raspravljalo se da li i kako pregovarati sa Italijanima, pa je zaključeno da Danko Mitrov kao komandant najviše ustaničke komande u Bosanskoj krajini ode na razgovore i ispita njihove namjere. On je sa grupom rukovodilaca u pratnji Konjičkog voda i Radićkog odreda otišao na Grabež kod Bihaća.[67] S Mitrovim su bili Petar Vojnović, Slavko Rodić, i još neki. Danko Mitrov je sa italijanskim višim oficirom razgovarao na španskom jeziku. Ispostavilo se da je oficir bio komandant fašističkog bataljona u Španiji, protiv kojeg se na istom frontu borio Danko Mitrov.[68]

Italijani su tražili da im se omogući saobraćaj cestom Bihać - Bosanska Krupa - Sanski Most, jer su u tim gradovima imali najisturenije garnizone u trećoj okupacionoj zoni. Tražili su i da ustanici ne napadaju njihove garnizone. Za uzvrat, obećavali su da će dati municiju za borbu protiv Muslimana, odnosno, protiv »Turaka«, kako su ih nazivali.

Danko Mitrov je odlučno odbio sve njihove zahtjeve i prijedloge, sa obrazloženjem da partizani ne vode bratoubilački rat, već organizovanu borbu protiv okupatora i onih koji ih pomažu. Sa okupatorom nema pregovora o saradnji, već o njegovom bezuslovnom napuštanju naše zemlje, bio je zaključak i poruka Danka Mitrova. Iz onoga što su Italijani tražili vidi se da im je krajnji cilj da ovladaju cestom od Bihaća preko Radića, Bosanske Krupe, Lušci-Palanke do Sanskog Mosta, te da, sjeverno od ceste, oslobođena sela odvoje od čvrstog zaleđa - Grmeč-planine, ali i da teritoriju između Une i Sane razdvoje na više dijelova, kako bi oslabili ustanak i anulirali rezultate gotovo tromjesečne bore. U takvim okol-

65) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 155/284 i 294.
66) Ale Terzić, Susret s Italijanima, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 150-1.
67) Kazivanje Dušana Josipovića autoru 8. maja 1975.
68) Petar Vojnović, Izlazak na pravi put, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 40.

nostima nije moglo biti ni riječi o udovoljavanju njihovim zahtjevima. Ipak, bilo je važno da sa protivnikom zvanično razgovara ovlaštena grupa rukovodilaca, koja će prema njemu biti odlučna, a ne pojedini ustanici - komandiri manjih jedinica koji bi, zbog nedovoljnog poznavanja situacije, mogli napraviti propust, što bi za posljedicu imalo znatne teškoće u razvoju ustanka ovog kraja.

Italijani su na području Bosanskog Grahova, Drvara i Bosanskog Petrovca izdašno pomagali četnike, s ciljem da demorališu narod i partizane, i razbiju partizanske jedinice na tom području i uguše ustanak. Njihova propaganda prenošena preko pročetnički raspoloženih pojedinaca, ali i prilikom susreta njihovih oficira sa nekim seljacima i borcima, stizala je i na područje Grmeča. Italijani su se predstavljali kao tobožnji zaštitnici Srba od ustaških zuluma, istovremeno raspirujući bratoubilačku borbu protiv Muslimana i Hrvata. Uz to, propagatori četništva, i oni koji su podržavali zahtijeve italijanskog okupatora, po selima su govorili kako je kraj ratu i patnjama, kako su borbe prestale svugdje gdje su došli Italijani; ko hoće, može mirno i bez straha ići u Sanski Most, Bosansku Krupu, Bihać, i druge gradove, gdje će, pod zaštitom italijanskih vojnika, nesmetano kupovati so, petrolej, odjeću, obuću i dr., i prodavati svoje proizvode.[69]» Bila je to perfidna italijanska okupatorska politika: »Zavadi pa vladaj!«.

Oktobarskih dana 1941, Štab Krajinske divizije je jednim letkom upozorio borce i stanovništvo Grmeča na podmukle namjere italijanskog okupatora. Tekst tog letka su sastavljali Osman Karabegović, Dušanka Kovačević i Vojo Stupar.[701] Njime se Štab Krajinske divizije obraća »Svim partizanskim odredima, svim narodnim borcima, svim poštenim seljacima i građanima«, obavještavajući ih da su italijanske trupe okupirale Bihać i Bosansku Krupu, da lažu narod kako dolaze sa prijateljskim namjerama i da nikom ne žele zlo. Potom se navodi da je cilj dolaska italijanskih trupa da pustoše i pljačkaju naše domove i njive, da svojim ponašanjem žele da lakše razoružaju ustanike. Partizani ne smiju nasjedati toj propagandi, već treba odlučno da stupe u borbu protiv italijanskih okupatorskih bandi i domaćih slugu, jer se samo tako može sačuvati sloboda i osigurati miran život. Letak se završavao borbenim pokličem: »Drugovi partizani, naprijed u borbu do naše konačne pobjede!«[71]»

Ujesen i zimu 1941/1942. u selima su održavane skoro svakodnevne konferencije na kojima su partijsko-politički aktivisti (članovi Okružnog komiteta KPJ i SKOJ-a, članovi Štaba Prvog KNOP odreda i komandi četa, komunisti, skojevci i drugi rodoljubi), objašnjavali narodu platformu NOB-a, razotkrivali suštinu podmukle propagande italijanskih fašista i razobličavali pojedince, pristaše Italijana među borcima ili u oslobođenim selima.

Bilo je veoma značajno to što su na ovom području djelovali Okružni komitet KPJ za Bihać (Grmeč), članovi Štaba Prvog KNOP odreda i štabova partizanskih četa, a od decembra 1941. godine i Okružni komitet SKOJ-a za Bihać (Grmeč). U svim ovim političkim i partijskim aktivnostima na Grmeču, velikli pomoć su pružile jedinice koje su došle s područja Drvara i Petrovca,[72] izuzev Prekajske čete koja je marta 1942. godine razoružana, i nekih boraca Krnjeuške čete.[73]

Okružni komitet KPJ za Bihać (Grmeč), radi ostvarivanja te odluke zaključio je da treba pokloniti punu pažnju organizovanju partizanskih četa, osnivanju partijskih i skojevskih organizacija u četama i u pozadini, vojnom i političkom osposobljavanju jedinica za partizanski način vođenja borbe. S tim u vezi odlučeno je da se izvrši takav raspored kadra koji će obezbijediti uspješno rukovođenje svim jedinicama i svim selima. U sklopu organizaciono-političkog i vojničkog osposobljavanja četa, odlučeno je da svaka jedinica organizuje logorovanje

69) Dane Babič, Pokušaj Talijana da nas prevare, isto, str. 142.
70) Kazivanje Dušanke Kovačević autoru 12. jan. 1976.
71) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 440.
72) Kazivanje Ljube Babića autoru 23. novembra 1978.
73) Rajko Jovčić, n. čl., str. 315-320; Šemso Tabaković, Dijalog u noći, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 321-324.

na jednom mjestu, da se prekine smjenjivanje boraca i da se jedinice pripreme za nove akcije, pored ostalog i protiv italijanskog okupatora.

Borbu za svakog čovjeka vodili su partijski pozadinski radnici. Zapravo, ta borba stvorila je političkog pozadinskog radnika, koji će svojom aktivnošću upravo te jeseni i zime (1941/1942) steći veliku popularnost, ugled i poštovanje stanovništva oslobođene teritorije Prvog KNOP odreda. Pozadinski politički radnik na slobodnoj teritoriji bio je čovjek koji je znao šta hoće: osnovni zadatak je mobilisati u vojsku, prikupiti hranu, odjeću i obuću za bolnice i partizanske jedinice, objasniti narodu ciljeve borbe i situaciju, mobilisati ljude za izvršenje zadataka. O svemu tome umio je da priča, da objašnjava i da bude strpljiv. Poznavao je vrlo dobro situaciju na svom terenu, znao je šta koji čovjek misli. On će se, zajedno sa partijsko-političkim radnicima u partizanskim jedinicama ovog Odreda, upustiti u višemjesečnu upornu borbu sa svim zagovornicima italijanske demagoške politike. Njihova danonoćna djelatnost doprinijeće uspješnom savladavanju i ovog problema u ustanku, izuzetno teške 1941. godine na području Prvog KNOP odreda.

6. *Organizovanje okružnih komiteta KPJ za Bihać i Drvar i rad na vojnopolitičkom učvršćivanju jedinica Odreda*

Prilikom boravka u Majkić-Japri, sredinom oktobra 1941, Osman Karabegović, član Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, pored ostalog, u ime tog partijskog rukovodstva, formirao je privremeno rukovodstvo KPJ za slobodno područje Grmeča, čiji je zadatak bio da podstakne organizovaniji politički rad i da usmjerava rad partijskih organizacija na slobodnoj grmečkoj teritoriji. U privremeno rukovodstvo su imenovani: Rada Vranješević, Dušanka Kovačević, Hajro Kapetanović, Vojo Stupar i Slobodan Marjanović, s tim da su svi ostali na dotadašnjim dužnostima.[74]

Ovo rukovodstvo nije ni počelo djelovati, a na grmečki sektor, u Majkić-Japru, poslije 20. oktobra 1941, stigli su Đuro Pucar Stari i Šefket Maglajlić. Đuro Pucar je kao sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, na osnovu zaključaka Savjetovanja u Stolicama, saopštio odluku o formiranju okružnih komiteta KPJ.

Na teritoriji Prvog krajiškog NOP odreda, tada se formiraju dva okružna komiteta KPJ, nazvana po najvećem ili najznačajnijem mjestu na teritoriji - Okružni komitet KPJ za Drvar (srezovi Bosanski Petrovac, Drvar i Bosansko Grahovo), i Okružni komitet KPJ za Bihać (Grmeč) - srezovi: Bihać, Cazin sa Velikom Kladušom, Bosanska Krupa i podgrmečki dio novskog sreza.

U ovoj podjeli teritorije Prvog KNOP odreda na dva okruga, dogodilo se, po drugi put, da oblasno partijsko rukovodstvo nije naznačilo sanski srez, jedan od najvećih srezova ne samo u Podgrmeču, već i na području djelovanja Odreda.[75]

74) Slobodan Marjanović, Podgrmeč od 1941. do sredine 1942. godine, isto, knj. 3, str. 78; Kazivanje Slobodana Marjanovića autoru 28. oktobra 1978.

75) Da se u ovom slučaju radi o različitim shvatanjima potvrđuju dva dokumenta U zapisniku sa Oblasne partijske konferencije održane u Skender-Vakufu 21. i 22. februara 1942, o izlaganju Šefketa Maglajlića Mirka - sekretara Okružnog komiteta koji je poznavao situaciju na terenu zapisano je slijedeće: »... drug Mirko kaže da je sanski sektor od nove godine pripao ovom OK (riječ je o OK KPJ Bihać, nap. BB) i da je za to vrijeme taj sektor obišao 2 puta«. Međutim, Lepa Perović, član Povjereništva PK KPJ za Bosansku krajinu, koja je na taj teren neposredno poslije toga stigla iz Sarajeva, i nije poznavala situaciju, u pismu upućenom 5. marta 1942. godine Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu navodi: »... OK Bihać ima dva sreska komiteta (Krupa i Novi) ... Ovaj OK obuhvata srezove: Bihać, Bos. Krupa, Cazin, dio Bos. Novog«. U istom izvještaju za susjedni Okružni komitet KPJ za Drvar piše: ».. . OK Drvar... Ovaj OK obuhvata srezove: Drvar, Petrovac, Bos. Grahovo i Ključ...« Arhiv CK KPJ, Beograd, dok. br. 771.

Prvi put to se desilo jula-avgusta 1941, prilikom rasporeda kadrova za pripreme i organizovanie ustanka. Sve do početka 1942, područje sanskog sreza nije zvanično bilo u domenu rada novoformiranog Okružnog komiteta KPJ, ali se svakako nalazilo u sferi političkog uticaja i djelovanja članova tih komiteta i partijskih radnika sa tog i sa obližnjeg terena, ili iz partizanskih jedinica. Okružni komitet KPJ za Bihać, već od svog formiranja krajem oktobra, obuhvata političkim radom i dio sanskog sreza. Naime, na jednoj od prvih sjednica, OK KPJ za Bihać zadužio je svoje članove za rad po srezovima, pa je tako Dušanka Kovačević zadužena za sanski, a s njom i Drago Lang, i ako je tada u Okružnom komitetu radio sa omladinom na teritoriji čitavog okruga.[76]' Nakon formiranja OK SKOJ-a za Bihać, decembra 1941, sa članovima OK SKOJ-a Drvar dogovoreno je da se skojevska organizacija sanskog sreza uključi u sastav bihaćkog okruga, što je urađeno 28. decembra 1941. godine.[77]' Isto tako, Ilija Došen, član OK KPJ Drvar, dobio je zadatak da djeluje u drvarsko-petrovačkim partizanskim četama lociranim na ključkom i sanskom srezu. Tako je on, tokom novembra i decembra, u nekoliko navrata kraće vrijeme boravio na području sanskog sreza, uvijek se vraćajući na petrovački. Pri tome je težište njegovog rada bilo na političkom djelovanju u partizanskim jedinicama, ali je održavao i konferencije s narodom, posebno povodom biranja seoskih NOO. Formirao je i nekoliko partijskih organizacija na području sanskog sreza: u Sanskoj četi, u Jelašinovcima i Lušci-Palanci. Međutim, zvanične odluke o priključenju sanskog sreza Okružnom komitetu KPJ za Bihać nije bilo sve do Skendervakufske konferencije.[78]'

U prvi sastav Okružnog komiteta KPJ za Bihać (Grmeč) imenovani su: za sekretara Šefket Maglajlić pod imenom Mirko Novaković, a za planove Dušanka Kovačević i Ale Terzić.

Na svoje sjednice OK KPJ Bihać (Grmeč) pozivao je i članove OK SKOJ-a: Radu Vranješević, Hajru Kapetanovića i Dragu Langa, pa su mnogi smatrali da su oni istovremeno bili i članovi OK KPJ. Međutim, i na Skendervakufskoj konferenciji, krajem februara 1942, konstatuje se da OK KPJ Bihać (Grmeč) ima samo tri člana (Šefketa Maglajlića i Dušanku Kovačević, prisutne na toj konferenciji, i Alu Terzića, koji nije bio u Skender Vakufu).[79]' Sekretar OK KPJ Sefket Maglajlić je, prema sjećanju Dušanke Kovačević, na sjednice OK pozivao i Muhameda Bajrića, političkog delegata u Velikoradićkom vodu i Husku Miljkovića, partizana iz Velike Kladuše, tada u Kordunskom NOP odredu.[80]' Muhamed Bajrić je učestvovao u radu OK kratko, pošto je već oko 6. decembra 1941. ubijen, a Huška Miljković do kraja decembra, jer je tada postao član Okružnog komiteta

76) Kazivanje Dušanke Kovačević autoru 12. januara 1976.
77) Dokumenti iz istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, tom I, knj. 2, str. 515.
78) Kazivanje Ilije Došena autoru 8. novembra 1978.
79) Sefket Maglajlić u svom članku »Partijska organizacija Podgrmeča 1941-1942«, str. 16, navodi da su oktobra 1941. godine za članove OK KPJ Bihać imenovani: Sefket Maglajlić, Dušanka Kovačević, Ale Terzić, Rada Vranješević i Hajro Kapetanović, a naknadno i Drago Lang. Međutim, na konferenciji u Skendervakufu govori samo o tri člana Komiteta Za članove OK SKOJ-a Bihać (Grmeč) početkom decembra 1941. godine imenovani su za sekretara Rada Vranješević a Drago Lang i Hajro Kapetanović za članove. Dakle, nisu mogli istovremeno biti i u jednom i u drugom komitetu. Tek poslije Skendervakufske konferencije, krajem februara ili marta 1942. godine, Rada Vranješević i Hajro Kapetanović postali su članovi OK KPJ Bihać (Grmeč), dok je Drago Lang tada bio na području Trećeg KNOP odreda. Na okružnoj konferenciji SKOJ-a 21. i 22. marta 1942. godine izabran je novi Okružni komitet SKOJ-a. Hajro Kapetanović, Ahmet Šehović i Cvijo Mazalica su u izjavi od 13. decembra 1951. godine rekli da su članovi OK KPJ bili: Sefket Maglajlić, Dušanka Kovačević i Ale Terzić, a članovi OK SKOJ-a Rada Vranješević, Drago Lang i Hajro Kapetanović.

Zbornik radova Skendervakufska konferencija str. 61. i 63;
Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 16;
Stenografske bilješke od 13. decembra 1951;
Kazivanje Dušanke Kovačević autoru.
80) Kazivanje Dušanke Kovačević i Sefketa Maglajlića autoru, 1. novembra 1967.

KP Hrvatske za Karlovac.[8]" Kako ih sekretar OK KPJ ne spominje u Skendervakufu, proizlazi da ih on nije kooptirao, nego samo pozivao na sastanke.

U vrijeme formiranja Okružnog komiteta KPJ Bihać, na podgrmečkom ustaničkom području nije djelovao ni jedan sreski ili opštinski komitet KPJ. U Bihaću je postojao ilegalni Mjesni komitet KPJ, a u Bosanskom Novom takođe ilegalni Sreski komitet KPJ, znatno sužen, koji od kraja godine neće djelovati iz tog mjesta zbog odlaska njegovog sekretara na slobodnu teritoriju.

a) *Okružni komitet KPJ Drvar i njegovo djelovanje*

U prvi sastav Okružnog komiteta KPJ Drvar imenovani su: za sekretara Rudi Kolak, a za članove: Ilija Došen, do tada sekretar Sreskog komiteta KPJ za Bosanski Petrovac, Nikola Kotle, do tada sekretar Sreskog komiteta KPJ za srez Bosansko Grahovo, a ubrzo i Milan Bursać i Vaso Trikić, do tada članovi Sreskog komiteta KPJ Bosansko Grahovo, i Košta P. Bosnić, iz Drvara, zadužen za omladinu.

U vrijeme formiranja Okružnog komiteta KPJ Drvar na slobodnoj teritoriji tog područja postojali su sreski komiteti KPJ za Bosanski Petrovac (od tada sekretar Jovo Kecman Šuco, i članovi: Miloš Kecman Vojsko, Vojo Kreco i Radivoj Rodić), i za Bosansko Grahovo - Drvar (od tada sekretar Vaso Trikić, i članovi: Obrad Banjac, Ilija Miljević i Miloš Bauk).

Zadatak oba okružna komiteta KPJ bio je da rade na organizovanju, jačanju i aktiviranju organizacija KPJ, i, naročito, da rade na organizacionom razvijanju i učvršćivanju partizanskih jedinica Prvog KNOP odreda. Drvarski Okružni komitet KPJ imao je »... kao najvažniji zadatak pripremu za obnavljanje borbe sa talijanskim okupatorom« i organizovanje partizanskih četa i bataljona.[82]»

Kada su sredinom oktobra 1941. u Ataševac stigli Đuro Pucar Stari i Šefket Maglajlić sa direktivom o organizovanju Prvog KNOP odreda, Ljubo Babić, Veljo Stojnić, Nikica Pavlić, Nikola Kotle, i Ilija Materić upoznali su ih sa razvojem ustanka i situacijom nakon prodora Italijana u Drvar. Pucar je tada naložio »... da se odmah pristupi prikupljanju svih boraca u jedinice, da se za njih naprave vojne barake - logori, van sela, na bezbjednim mjestima, i da odmah otpočne borba protiv talijanske okupatorske vojske i četnika .. .«.[83)] Nakon kraćeg zadržavanja, Pucar i Maglajlić su produžili za Podgrmeč. U skladu sa primljenim uputstvom, novoformirani Štab Prvog KNOP odreda i Sreski komitet KPJ za Bosansko Grahovo - Drvar, izvršili su pripreme i za nekoliko dana, krajem oktobra, održali partijsku konferenciju u mjestu Tavani na Klekovači, na kojoj je prisustvovalo oko 55 delegata s područja Drvara, Grahova i Bosanskog Petrovca. Analizirano je političko stanje na terenu i okupiranim mjestima, i stanje u vojnim jedinicama. Pri završetku konferencije u Tavane je stigao Osman Karabegović (krenuo za Romaniju), tako da je i on učestvovao u radu. Tada je pokrenuto pitanje stvaranja dva posebna sreska rukovodstva-jednog za Drvar (Prekaju, Trubar i Martin-Brod), i drugog za Bosansko Grahovo (Peulje, Crni Lug, Preodac).[84]»

Nakon konferencije, većina članova KPJ je raspoređena na politički rad po selima na području Drvara, Grahova, Glamoča i Petrovca. Za pojedine skupine sela formirane su »grupice za propagandu«, koje su odmah krenule na teren i

81) Huška Miljković, član KPJ od 1940,8. februara 1942. godine, je kao član Okružnog komiteta KPH Karlovac određen za političkog sekretara Kotarskog komiteta KPH za Cazin, koji je tog dana formiran. (Historijski institut u Karlovcu, zb. 3, str. 313 i 1118.)
82) Rudi Kolak, Sjećanje na Drvar i Drvarčane, Zb. DRVAR, knj. 3, str. 208 i 214.
83) Milutin Morača, Kako smo savladali oseku ustanka, isto, str. 162-163.
84) Milan P. Bosnić, Dva značajna skupa, isto, str. 219.

otpočele sa djelovanjem u narodu. Pod izvanredno teškim uslovima, skoro ilegalnog kretanja grahovskim i drugim selima, komunisti su razvili veoma značajnu političku i propagandnu djelatnost.[85]

Posije odlaska Štaba Prvog KNOP odreda, na drvarsko-grahovskom području ostao je samo Sreski komitet KPJ za Bosansko Grahovo-Drvar, i tek formirani Štab drvarsko-grahovske partizanske čete. Već do kraja decembra 1941. na ovom srezu osnovane su ili obnovljene partijske organizacije u mnogim selima. Zahvaljujući takvom intenzivnom političkom radu, u borbeni stroj su se vratili borci koji su privremeno odložili i zakopali oružje. »U drvarskoj dolini od pada Drvara (25. septembra 1941. godine) do februara 1942. nije bilo oružanih borbi, ali je taj period protekao u pripremi za obnavljanje borbi. Živjeli smo u uvjerenju da, kada taj dan dođe, borbe više neće prestajati do pobjede, do konačnog oslobođenja.. .«[86]

Sve do decembra 1941, članovi KPJ i borci, bili su uključeni u seoske partijske organizacije (ćelije).[87] To im je omogućilo da budu najagilniji politički radnici u ovim selima. Tek od kraja decembra 1941. formiraće se posebne partijske organizacije u partizanskim četama i štabovima bataljona.

Značajnu ulogu u propagiranju ideja narodnooslobodilačkog pokreta od prvih dana ustanka imao je list »Gerilac« (nastavio da izlazi u šumi nakon napuštanja Drvara).

U petrovačkom srezu u vremenu od početka ustanka do kraja 1941, u KPJ primljeni su: Sveto Kačar, Boro Kecman, Vlado Bajić, Vasilije Kecman, Jovo Pavić, Đuro Sekulić, Todor Kecman, Đuro Pećanac, Jovo Međić, Marko Jokić, Nikola Karanović, Drago Đukić, Mihajlo Kerkez, Stevica Banović, Božo Jeličić, Milja Kecman, Lazar Došen, Uroš Kecman, Marko Šipka, Milan Guteša, Vojo Milanović, Stanko Karanović, Mićo Rakić i Nikola Majstorović. Kako su od 34 predratnih članova KPJ dva poginula, dva ubijena na terenu, jedan u logoru a jedan u Srbiji, i kako je šest članova otišlo u druge krajeve, u srezu je krajem 1941. godine bilo ukupno 46 članova u sedam partijskih organizacija i Sreskom komitetu KPJ.

Za drvarski i grahovski srez nema podataka o članovima KPJ u periodu do kraja 1941, ni u sačuvanim dokumentima, ni u objavljenim zbornicima sjećanja.

Na ovom području veoma veliki značaj imala je okružna partijska konferencija održana 3. i 4. januara 1942. u selu Lastve, zaseok Jurjevići, nedaleko od Krnjeuše. Konferencijom je rukovodio sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu Đuro Pucar Stari, a prisustvovali su komunisti s područja Drvara, Grahova i Petrovca, i članovi Štaba Prvog KNOP odreda.

Savjetovanje je počelo izlaganjem sekretara Okružnog komiteta Rudija Kolaka o vojnopolitičkoj situaciji na području drvarskog okruga. Puna dva dana diskutovalo se o aktualnim vojnim, političkim i partijskim pitanjima, samokritički su analizirani propusti, kritikovane slabosti, davani prijedlozi za rješenje određenih problema. Konstruktivan prilaz svim pojavama, temeljita analiza problema i svestrana pomoć drugova iz Oblasnog komiteta, omogućili su da se donesu konkretni zaključci i zadaci. Odlučeno je da se pojača političko-partijski rad u partizanskim jedinicama, da se razoružaju četnici po selima, da se napadnu italijanske i četničke grupice i onemoguće da slobodno vršljaju po selima i šire propagandu, da se eliminiše četnički uticaj i učvrste jedinice kroz stalnu borbu protiv okupatora, četnika i ustaša, da se u čete i bataljone upute komunisti koji su ranije povučeni u pozadinu i da se povuku petrovačke i drvarske jedinice (čete) iz Podgrmeča. Jedan od najvažnijih zadataka partijskih organiza-

85) Salomon Moni Levi, U jedinstvu smo tražili spas, isto, str. 200.
86) Rudi Kolak, n. čl., str. 212-213.
87) M. Morača, n. čl., str. 166.

cija je smjelije primanje novih članova u KPJ, formiranje partijskih i skojevskih organizacija u selima bez njih, jačanje političkog uticaja na terenu. Narodu treba objasniti, na konferencijama i zborovima, partizanske ciljeve i namjere, ulogu okupatora i četničku izdaju. Prišlo se organizovanju omladinskih četa i njihovoj vojnopolitičkoj obuci radi uključivanja u partizanske čete i bataljone.

Kada se Đuro Pucar u pratnji Ilije Došena, grupe komunista i jedne desetine boraca Drvarčana, zadržao u Vodenici, upala je u kuću gdje su se oni smjestili, grupa od desetak dobro naoružanih četnika. Tom prilikom je vođen žučan dijalog između Pucara i Došena s jedne, i četnika sa druge. Srećom, dijalog se završio bez sile, ali su i jedni i drugi ostali pri svojim stavovima.

Petrovački komunisti i partizani su odmah nakon konferencije krenuli u akciju, i za kratko vrijeme (bez otpora) razoružali četničke grupice na području svog sreza i pokupili oružje koje su četnici dijelili po selima. Zadatak su izvršile 5. četa i vod Milorada Medića (zapadno), a vod Milana Zorića (vratio se iz Podgrmeča), istočno od Petrovca. Nisu uspjeli razoružati jedino Manu Rokvića i nekoliko četnika koji su se nalazili u gradu pod zaštitom italijanskih jedinica.[88]

U to vrijeme na petrovačkom srezu je obnovljeno ili formirano šest četa, i jedna na bihaćkom, i od njih je osnovan partizanski bataljon, Petrovačko-bihaćki, kao 3. bataljon Prvog KNOP odreda, sa komandantom Slavkom Rodićem, političkim komesarom Ilijom Došenom, i zamjenikom komandanta Nikolom Karanovićem.

Pri povratku iz Lastve sa okružne konferencije, drvarski komunisti su već 6. januara 1942. godine održali konferenciju za područje Drvara, na koju su pozvali veći broj neposrednih i posrednih nosilaca i izvršilaca predstojećih akcija. Konferencija je u školi u Gruborskom Naslonu počela u popodnevnim časovima, a završena je u ponoć istog dana. U radu su učestvovali ne samo članovi KPJ i borci, već i mnogi članovi narodnooslobodilačkog odbora, pa i mještani, iako nepozvani. Rudi Kolak, Ljubo Babič, Nikola Kotle, Milutin Morača i Vaso Trikić upoznali su prisutne o najvažnijim tačkama sa konferencije u Lastvi. Govoreno je o vojnopolitičkoj situaciji u Bosanskoj krajini, posebno na području Drvara, saopšteno kako treba prići obnovi i organizovanju partizanskih jedinica, istaknuti su zadaci NOO, mjere zaštite naroda, organizovanje pozadine. Naročito je ukazano na potrebu svestrane organizovanosti za borbu protiv Italijana i domaćih izdajnika. U nastaloj diskusiji većina prisutnih je podržala predložene mjere i zadatke, ali je iznosila i kritička zapažanja o nekim propustima. Na kraju je zaključeno da se borci što prije okupe u matične čete, da urede i osposobe logore u kojima bi borci stalno bili na okupu i da, u drugoj polovini januara, čete budu osposobljene za borbu. I na drvarskom srezu za vrlo kratko vrijeme Italijani i četnici bili su blokirani u Drvaru, i onemogućeno im je da vršljaju po selima.[89]

Posle završetka konferencije u Lastvi, Ljubo Babić, dotadašnji komandant Prvog KNOP odreda, sa grupom komunista upućen je na partijsko-politički i vojni rad na drvarski i grahovski srez. Dobili su zadatak da rade na intenzivnijem obnavljanju partizanskih četa i bataljona i bržem otpočinjanju borbi protiv Italijana i četnika i na tom sektoru. Tokom januara-februara-marta 1942. na drvarskom srezu su obnovljene partizanske čete i formiran novi partizanski bataljon sa pet četa, 4. bataljon (Drvarsko-grahovski) Prvog KNOP odreda. Za komandanta je postavljen Milutin Morača. U prvo vrijeme na dužnosti političkog komesara nalazio se Ljubo Babić, a poslije njegovog odlaska - Simo Tadić; zamjenik komandanta je bio Milan J. Bosnić, a zamjenik političkog komesara Ilija Materić.[90] Tada su i na grahovskom srezu u prvo vrijeme formirane dvije parti-

88) Jovo Kecman Suco, Vrijeme čvršćeg organizovanja naših snaga, Zb. PETROVAC, knj. 3, str. 173-175.
89) Marko Srdić, Konferencija u Gruborskom Naslonu januara 1942. godine, Zb. DRVAR, knj. 3, str. 229-232.
90) Ilija Materić, Drvarski partizanski bataljon, isto, str. 251.

zanske čete, a 27. marta 1942, na planini Jadovnik, i partizanski bataljon »Gavrilo Princip«, za čijeg komandanta je postavljen Rade Zorić, a za političkog komesara Ljubo Babić. Zamjenik komandanta bio je Simo Bajić, a zamjenik političkog komesara Obrad Banjac. Poslije je formirana i treća četa tog Bataljona. Krajem marta 1942. godine obnovljenje i partizanski bataljon »Starac Vujadin« sa četiri čete, za čijeg komandanta je postavljen Cvijo Oreščanin, a za političkog komesara Košta Pajčin.[91]

Ovakav intenzivan partijsko-politički i vojni rad na području okruga Drvar, omogućio je da 21. januara 1942. godine dođe do prvog napada partizana na talijansku jedinicu na petrovačkom srezu, a potom, 18. februara, i do borbe kod Bastasa, zatim na Crvljivici.

b) *Djelovanje OK KPJ Bihać (Grmeč)*

Do ustanka na području Podgrmeča bilo je malo članova KPJ: po jedna partijska organizacija u Gudavcu (članovi: Savo Vulin, Dane Babić, Božo Narančić i Rade Narančić) i Blatnoj (članovi: Simo Bjelajac, Dragan Jovčić i Milan Dakić), i partijska rukovodstva u Bihaću, Krupi i Novom. Tokom ustanka od avgusta do decembra 1941. godine na slobodnu teritoriju Podgrmeča došli su članovi KPJ: Hajro Kapetanović, Ale Terzić, Vojo Stupar, Slobodan Marjanović, Rada Vranješević, Dušanka Kovačević, Muhamed Bajrić, Stipo Batorac, Mato Vuković, Ante Rukavina, Vlado Beluhan, Ferid Dedič, Zajko Dizdarević, Irfan Filipović, Ahmet Šeho Šehović, Skender Kulenović, i Hasan Hasko Ibrahimpašić.[92] Zato je rukovođenje i usmjeravanje ustanka bilo na plećima nekolicine članova i kandidata za članove KPJ i SKOJ-a, jednog broja simpatizera i rodoljuba, i na članovima štabova koji su djelovali na ovom ili sa ovog područja

Kada se na svom putu s Kozare na Romaniju, zadržao nekoliko dana na slobodnoj teritoriji Podgrmeča, Osman Karabegović je primio u članstvo KPJ jedan broj istaknutih boraca aktivista. Najprije je na sastanku u Majkić-Japri primio Branka Ćopića, Stojana Makića i Kostu Vulina.[93] Na sastanku u Velikoj Rujiškoj Osman Karabegović i Branko Babič primili su za članove KPJ: Vladimira Stupara, Mirka Stupara, Dušana Dajića, Stanu Stupar, Desu Drobac, Doku Stupara, Stojana Bjelajca, Milana Landupa, Radu Ercega, Svetu Ličinu, Rajka Jovčića, Slobodana Ercega Bracu, Dušana Josipovića, Milana Mileševića, Redžu Terzića, Salka Terzića, Avdu Cuka, Milana Ličinu, Đuru Ercega, i Maricu Bjelajac.

Oktobra 1941. godine, odmah poslije formiranja Ljubijsko-prijedorske čete, u njoj je osnovana partijska organizacija, prva u partizanskim četama ovog područja. Sekretar ćelije bio je Slobodan Marjanović, a članovi Dušan Josipović i Redžo Terzić.[94] Od novembra, u rad partijske organizacije uključili su se Vlado Bajić, vodnik, i Mirko Lazarević, politički delegat Petrovačkog voda, kada je njegova jedinica ušla u sastav ove čete.[95] Ova partijska organizacija je bila na direktnoj vezi s novoformiranim Okružnim komitetom KPJ Bihać (Grmeč), sa sjedištem u Potkalinju.

Kada ie krajem oktobra 1941. godine formirana Četvrta (sanska) partizanska četa, Ilija Došen, član Okružnog komiteta KPJ za Drvar je u njoj osnovao partijsku ćeliju. Pero Morača je određen za sekretara, a članovi su bili Dragija

91) Formiranje jedinica na teritoriji opštine Bos. Grahovo, Zb. BOS. GRAHOVO, str. 198.
92) Navedeni spisak članova KPJ dat je prema člancima-sjećanjima u zborniku Podgrmeč u NOB, knj. 1. i 2, kao i na osnovu naknadnih autorovih istraživanja i provjera
93) Stojan Makić, Razvitak partizanskih jedinica, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 104.
94) Kazivanje Dušana Josipovića autoru 8. maja 1975.
95) Vlado Bajić, Sa vodom Petrovčana u Podgrmeču, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 241.

Milašinović, Đorđe Maran, Rade Erceg, Stojan Bjelajac, Đuro Štrbac i Jovo Pavić.[96] Već u novembru za člana KPJ primljen je i Mihajlo Škundrić.[97]

U partizanskom odredu sela Bravski Vaganac, nazvanom Odred »Volga«, bila su četiri člana KPJ: Milan Zorić, sekretar partijske organizacije i članovi: Đuro Sekula, Tošo Kecman i Jurki Kecman.[98]

Tokom oktobra je na jelašinovačkom području djelovala grupa komunista koja je ovdje stigla sa Štabom partizanskih odreda Bosanske krajine: Ivica Odić, Branko Lastrić i Rajko Bosnić, a potom i Drago Lang. Grupa je u novembru 1941. osnovala partijsku ćeliju u kojoj je sekretar bio Rajko Bosnić. Ubrzo je na prijedlog Ilije Došena za člana KPJ primljen Đorđo Srdić. Krajem novembra u Jelašinovce je došao inženjer Mile Ljubičić Meho, član KPJ, pa je i on uključen u ovu organizaciju.[99]

Uskoro, 11. novembra 1941, Ilija Došen je u Lušci-Palanci primio u članstvo u KPJ: Nikolu Lapca, Jozu Šašića i Iliju Inđića. Sekretar je postao Nikola Lapac. Nakon nekoliko dana primljeni su Vasilije Inđić iz Lušci-Palanke, i Vaso Praštalo (mlađi) iz susjednog sela Praštala. Jelašinovačka i ova partijska organizacija preko Ilije Došena bile su na vezi sa Okružnim komitetom KPJ za Drvar.[100]

U to vrijeme djelovala je partijska organizacija sela Hašani, čiji je sekretar bio Aćim Rašeta, komandir Glavne relejne stanice, a članovi Smiljka Rašeta, Rade Škundrić i Dušan Končar. U ovu organizaciju uključen je i Vlado Karić iz Majkić Japre, kojeg je primio Ilija Došen.[101]

Početkom decembra u Sanskoj partizanskoj četi formirana je i druga partijska ćelija, i to u Palanskom vodu. Sastankom održanim 7. decembra 1941. u kući Cede Puhalića u Fajtovcima, rukovodio je Ilija Došen. Tada su u članstvo KPJ primljeni: Zdravko Njegovan - Bat i Slobodan Inđić, a za sekretara ćelije određen je Đuro Štrbac, politički delegat voda.[102]

Ujesen 1941. godine proširena je i partijska ćelija u Gudavcu, u kojoj su bili: Savo Vulin, Dane Babić, Božo Narančić, Rade Narančić, Stana Stupar, Irena Kiš, i Nikola Kovačević Lelin.[103]

Partijske ćelije postojale su i u ostalim partizanskim četama Podgrmeča, i u Štabu Prvog KNOP odreda, i sve su bile na direktnoj partijskoj vezi sa Okružnim komitetom KPJ Bihać.

Dok su se partijske organizacije u četama postepeno razvijale i jačale, u pozadini je to išlo sporije. U jedinicama se brzo pokazivalo kakav je ko borac i koliko se zalaže na sprovođenju linije NOB, pa su najbolji primani za članove KPJ ili SKOJ-a. Međutim, u pozadini se ljudi nisu mogli brzo procijeniti na konkretnim primjerima i zadacima, pa se desilo, na primjer, da su u partijsku organizaciju u Lušci-Palanci primjeni neki ljudi koji po svojoj prošlosti i političkom ubjeđenju nisu mogli zaslužiti takvo povjerenje i čast. Vrlo brzo se pokazalo da su neki od njih politički neaktivni, da oklijevaju da se prijave u četu. O tome je Dušanka Kovačević, član OK KPJ referisala na sjednici Okružnog komiteta KPJ. Tada je zaključeno da se partijska organizacija u Lušci-Palanci rasformira, a da se na sastanak pozovu samo oni koji i dalje mogu biti članovi KPJ.[104]

U isto vrijeme je raspuštena i partijska organizacija u Majkić-Japri. Okružno partijsko rukovodstvo je bilo nezadovoljno radom članova KPJ ovog sela, kao

96) Kazivanje I. Došena autoru 28. maja 1975.
97) Pero Morača, u Podgrmeču od septembra 1941. do 1. maja 1942, Zb. PODGRMEC, knj. 3, str. 88; Kazivanje autoru 8. maja 1975.
98) Kazivanje Milana N. Zorića autoru 28. oktobra 1975.
99) Kazivanje Đorđa Srdića autoru 26. jula 1975.
100) Kazivanje Slobodana Inđića i Joze Šašića autoru 5. jula 1975. i Nikole Lapca 9. novembra 1978.
101) Kazivanje Vlade Karića autoru 24. maja 1976.
102) Kazivanje SI. Inđića autoru 5. jula 1975.
103) Stojan Makić, n. čl., str. 107.
104) Dušanka Kovačević, kazivanje autoru 12. januara 1976.

i radom društvenopolitičkih organizacija sela i NOO. Tek polovinom 1942. obnavlja se ova partijska organizacija, ali niko od ranijih članova tada nije primljen u KPJ.

Krajem godine, 28. decembra 1941, u Hašanima, u kući Soje Copić, održana je Prva okružna partijska konferencija za okrug Bihać (Podgrmeč). U njenom radu učestvovalo je 18 ljudi iz partijskih organizacija sa područja srezova Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Novi i Sanski Most, politički rukovodioci Prvog krajiškog NOP odreda i članovi Okružnog komiteta. U ime Oblasnog komiteta u radu konferencije učestvovao je Đuro Pucar Stari, a u ime Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu, Gojko Rodić. Analizirajući vojnopolitičku situaciju u Podgrmeču, posebno rezultate suprotstavljanja italijanskoj propagandi, najodgovorniji komunisti Bihaća, Krupe, Novog i Sanskog Mosta ocijenili su da je ta akcija dobro organizovana, ali da će najefikasnija mjera za razbijanje talijanske propagande biti stvaranje jačih, borbeno čvršćih partizanskih jedinica koje mogu još uspješnije tući neprijatelja. Raspravljano je o mjerama koje valja preduzeti da bi se ojačale partijske organizacije, i o slabostima koje treba ukloniti u političkom radu komunista. U zaključcima su istaknuti osnovni zadaci: jačanje vojne organizacije, izgrađivanje svjesne discipline pojedinaca i jedinica, borba za čistotu lika narodnog borca, jačanje autoriteta štabova i komesara u njima.

Nakon konferencije uslijedio je prijem novih članova u KPJ - ljudi koji su se do tada istakli u borbama i političkom radu, koji su svojom političkom aktivnošću pokazali da mogu ponijeti teško breme odgovornosti komuniste. Početkom 1942. godine uslijedilo je formiranje prvih opštinskih komiteta KPJ, a potom i sreskih komiteta. Poslije okružne konferencije pojačan je rad na organizovanju i učvršćenju partijske organizacije u 1. krajiškom partizanskom odredu. Ubrzo su u svakoj četi, Štabu Odreda i štabovima bataljona bile obrazovane osnovne partijske organizacije. Ćelije u četama imale su 4 do 6 članova. Početkom 1942. godine na slobodnoj teritoriji Prvog KNOP odreda bilo je 120 članova KPJ,[105] što je još uvijek malo prema stvarnoj aktivnosti i opredjeljenju mnoštva boraca ovog područja. Međutim, njihov uticaj je bio znatno veći nego što se to može zaključiti iz brojnog stanja organizacija KPJ.

7. *Početak organizovanja omladine na slobodnoj teritoriji*

Kada su se seljaci krajem jula 1941. godine okupljali za početak ustanka i napad na ustaška uporišta, među starijima našlo se dosta omladinaca, pa i omladinki. Dok su mnogi omladinci išli i u prve juriše, omladinke su ustanicima donosile vodu za piće, hranu i si. Bio je to prvi, ali presudan korak u uključivanju omladine u borbu koja je počinjala.

Na područjima sa više skojevaca, kao, na primjer, na petrovačkom srezu i kod Drvara, mnogi omladinci su se istakli hrabrošću već od prvih dana, ali i sposobnošću da borbu usmjeravaju pravilnim tokom.

Iako je kod starijih ustanika važilo shvatanje da borac može biti samo onaj ko je služio vojsku, u borbu se uključuju i mnogi, po godinama nedorasli za vojsku. Neki od njih uspijevaju da se dočepaju i oružja i da se tako već prvih dana ustanka svrstaju među naoružane borce. Međutim, većina ih je bila sa kopljem, sjekirom, roguljama i drugim hladnim oružjem.

Pojedini omladinci su morali da tog ljeta i jeseni u napadima, ili iz zasjeda, otmu i po dvije-tri puške i tek tada dobiju saglasnost starijih da jednu zadrže. To se događalo na svim sektorima ustanka.

105) Sefket Maglajlić, n. čl., str. 19-21.

U slobodnom Drvaru i okolini bilo je preko 120 skojevaca u ustanku. Međutim, dok je Drvar bio slobodan, nije se poklonila dužna pažnja njihovom boljem organizovanju i proširivanju organizacije, jer su skojevci bili u raznim jedinicama na frontovima gdje se vodila borba za odbranu slobodne teritorije. Tek kada su Italijani ušli u Drvar, 25. septembra 1941, Sreski komitet KPJ je odlučio da skojevci ponovo djeluju u aktivima, sa zadatkom da šire svoju organizaciju među ostalom omladinom. Već u oktobru 1941. u kući Rajka Bosnića formiran je Mjesni komitet SKOJ-a koji su sačinjavali: Košta Bosnić, sekretar, i članovi Dušan Bačkonja i Milan Trninić, a uskoro i Pero Materić. Tada je Mjesni komitet SKOJ-a djelovao na istom području na kojem i Sreski komitet KPJ. Tokom te jeseni i do kraja 1941, obnovljeni su ili formirani novi aktivi SKOJ-a u Šipovljanima, Trninić-Brijegu, Drvar-Selu, Vrtoču, Kamenici, Zaseoku i Crvljivici, potom, u Trubaru, Velikom i Malom Cvjetniću, Boboljuscima, i u selima oko Prekaje. Jedan od oblika aktiviranja omladine i njenog organizovanja bilo je formiranje vojnoomladinskih četa, tečajeva za opismenjavanje, i si. Na dvadeset treću godišnjicu Komsomola, 29. oktobra 1941, u Rečkovcu kod Drvara, održan je veći omladinski zbor uz učešće omladine Podova, Zaseoka, Crvljivice, Šipovljana, Trninić-Brijega i Drvar-Sela. Na zboru su govorili Rajko Bosnić i Ilija Materić. Omladina je uzela učešća i na obilježavanju 24-godišnjice Oktobarske revolucije, u organizaciji Sreskog komiteta. Na sastancima aktiva SKOJ-a govorilo se o značaju Oktobarske revolucije, dok su 7. novembra u Drvaru, na stražarama talijanskih jedinica i nekim zgradama osvanule ispisane parole. Tog jutra na hridini iznad Drvara, na brini i na Gradini iznad pećine, bile su postavljene velike crvene zastave (izrađene od dasaka i ofarbane crvenom bojom).[106']

S jeseni ustaničke 1941. godine bilo je lako uočiti da omladina prihvata borbu protiv svakog okupatora, što znači i italijanskog i svih njihovih saradnika, da čak i bolje od starijih shvata i prihvata platformu narodnooslobodilačke borbe i političku liniju KPJ, podržavajući sve vojne i političke akcije i mjere poduzimane radi sprovođenja te platforme i te političke linije. Ali, omladina u najvećem broju još nije imala oružje u rukama i bila je izvan jedinica i četa, izvan sastava svih seoskih povjereništava i odbora, mada je tada u ovim selima bilo mnogo omladinaca od 18 do 22 godine, koji zbog rata nisu ni služili vojsku. Tamo, pak, gdje su omladinci i bili u jedinicama, u to vrijeme nisu imali značajnijeg uticaja na ostale, pošto su stariji borci još uvijek smatrali da omladina nije dorasla borbi, pogotovo da ne može imati veću ulogu u organizovanju i vođenju te borbe.

Od druge polovine oktobra 1941. godine, na području Grmeča, u partizanskim četama ubrzo su formirane i partijske organizacije, a potom i prvi aktivi SKOJ-a. Tako je novembra 1941. godine formiran i prvi aktiv SKOJ-a u Sanskoj partizanskoj četi. Politički delegat Eminovačkog voda Rade Erceg odabrao je najbolje omladince iz tog voda, i pozvao ih na sastanak. Govorio im je o revolucionarnoj ulozi SKOJ-a, o radu i aktivnostima skojevskog aktiva. Potom im je saopštio da ih prima za članove SKOJ-a, i da od tog časa skojevski aktiv Eminovačkog voda čine: Milan Daljević, Dušan Srećo, Milan Crnomarković i Joja Tontić. Skojevci su se od početka još angažovanije uključili u politički i kulturni rad organizovan u vodu, pokrećući ostale omladince-borce na raznovrsne aktivnosti i na području gdje je ova jedinica vojnički djelovala.[107']

Nešto prije organizovanja prvog omladinskog vojnopolitičkog kursa na slobodnoj teritoriji Grmeča, započeo je političkovaspitni rad sa omladinom u selima. Najprije su održavani sastanci omladine jednog ili više sela, gdje im je objašnjavana vojnopolitička situacija, uloga mladih u društvu i, posebno, u NOB-u.

106) Milan Trninić Patrolac, Razvoj i djelovanje omladinske organizacije, Zb. DRVAR knj. 4, str. 158-167.
107) B. J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. 2, str. 252.

Potom se podrobno razgovaralo i o njihovim zadacima. Obično se najprije formirao hor i diletantska grupa sa recitatorima, da bi se postepeno prelazilo na intenzivniji vaspitni i politički rad, uključivanje omladine u svakodnevne akcije prikupljanja hrane, platna i peškira za ranjenike, džempera i čarapa za borce. U mnogim selima omladina se već od prvih dana ustanka uključila zajedno sa odraslima u sakupljanju ljetine, a kasnije sve organizovanije učestvuje u skupljanju jesenjih usjeva i u jesenjoj sjetvi.

Prve sastanke omladine obično je sazivala komanda partizanskog voda ili čete, i to sve dok nisu formirani aktiv SKOJ-a ili omladinska organizacija sela. Tako je Slobodan Marjanović, komandir Ljubijsko-prijedorske čete, sazvao jedan od prvih, možda i prvi omladinski sastanak u ratu, na Grmeču. O tome je sačuvano njegovo pismo vodniku Mrkaljskog voda Dušanu Maliću, u kome mu poručuje: »... Sazovi sve mladiće iz D. Njiva i Božića od 18 do 25 g. koji nisu služili *vojsku a i one koji jesu, kao i djevojke*, da dođu ovdje u školu za 3h danas, imamo omladinski sastanak. Nastoj da svi dođu .. .«[108] (Podvučeno u originalu.) Istovremeno, komandir Marjanović je preko kurira sazvao i mladež iz Hadrovaca, pa se tog dana, vjerovatno u oktobru, u osnovnoj školi u Hadrovcima okupilo oko 80 mladića i djevojaka, iz navedenih sela. Bilo je i starijih znatiželjnih ljudi. Najprije je govorio komandir Marjanović, objašnjavajući vojnopolitičku situaciju i ukazujući na zadatke omladine u NOB-u. Potom je govorio Branko Damjanović, omladinac iz Hašana, predlažući da se formira omladinska organizacija za sela Hadrovci, Mrkalji, Božiči i Duge Njive, što je jednodušno usvojeno. Za predsjednika ove omladinske organizacije izabran je Đorđe Sredić.[109]

Sredinom oktobra skoro svi odrasli omladinci iz ovih sela bili su svrstani u seoske vodove Mrkaljskog partizanskog odreda[110]' Zajedno sa starijima držali su položaj prema neprijateljevom uporištu u Budimlić-Japri. Otuda je razumljivo što su i na ovom sastanku omladine spominjani najvažniji zadaci omladine.

a) *Omladinski vojnopolitički kursevi*

Okružni komitet KPJ za Bihać (Grmeč) neposredno poslije svog konstituisanja donio je značajnu i dalekosežnu odluku o organizovanju omladinskih vojnopolitičkih kurseva, na kojima je trebalo kroz najkraće vrijeme omladince naučiti osnovnim vojničkim vještinama i rukovanju oružjem. Istovremeno su vršene i političke pripreme kako bi u što većem broju omladinci stupali u partizanske jedinice. ,

Prvi vojnopolitički omladinski kurs na Grmeču održan je u Srednjem Duboviku novembra 1941, a drugi novembra-decembra iste godine u Rujiškoj. Pohađali su ih omladinci s područja krupskog, bihaćkog i novskog sreza, a treći kurs, u Bojištu (Jelašinovci), u istom periodu, omladinci iz sanskog i ključkog sreza (iz Jelašinovaca, Dabra, Sanice, Tuk-Bobije, Eminovaca i Otiša). Poslije završetka prvog, polaznici su polagali zakletvu na zboru pred oko 2 000 ljudi, ispod brda Kamišovac u Srednjem Duboviku. Govorio je Sefket Maglajlić, sekretar OK KPJ Bihać (Grmeč), koji je, prema sjećanju Hajre Kapetanovića, rekao, pored ostalog i: »... evo, omladinci su položili zakletvu pred vama i nama. Do sada su vojnici Jugoslavije polagali zakletvu samo jednom čovjeku - kralju, a sada je polažu vama - narodu .. .«[111]

108) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 234.
109) Kazivanje Đorđa Sredića 6. jula 1975. i Dušana Malića 25. novembra 1978.
110) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 011.
111) Hajro Kapetanović, Prvi omladinski vojnopolitički kursevi u Podgrmeču, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 444-448; Kazivanje Mile Ljubičića autoru 2.8. V 1975, Rajka Stupara 10. septembra 1975, i Mirka Stanića još septembra 1959.

Kurs u Srednjem Duboviku i Rujiškoj vodili su Vlado Beluhan i Hajro Kapetanović, a kurs u Jelašinovcima Drago Lang i Mile Ljubičić. Polaznici su slušali teorijski dio vojne obuke i potom je izvodili praktično. Politički dio programa imao je teme koje su kursisti slušali kao predavanja, a potom uzimali učešće u diskusiji; na kraju je vršeno ispitivanje. Politička predavanja su obuhvatala ove teme: Razrada poziva CK KPJ na ustanak od 4. jula 1941. godine; O pravednim i nepravednim ratovima; Osnovni pojmovi o razvitku društva; Staje fašizam i ko su fašistički okupatori; KPJ kao rukovodilac NOB-a; SKOJ kao snažni odred mladih komunista; Uloga Sovjetskog Saveza u borbi protiv fašizma; Bratstvo i jedinstvo kao osnova naše pobjede i zaloga naše budućnosti; Objašnjavanje pozdrava stisnutom pesnicom, znak srpa i čekića i petokrake zvijezde; Kakav treba da bude lik narodnog borca. Omladincima su čitane i redovne radio vijesti, zatim leci i članci iz »Gerilca« i »Borbe«, koji su stigli iz slobodnog Užica. Kursevi su radili po tri nedjelje.

Okružni komitet KPJ i Štab Prvog KNOP odreda su poklonili veliku pažnju ovim kursevima. Gotovo svi vojni i politički rukovodioci ovog područja dolazili su i polaznicima držali predavanja, ili prisustvovali provjeri njihovog vojnog i političkog znanja.

Iskustva prvih omladinskih vojnopolitičkih kurseva organizovanih u Podgrmeču, prenesena su na Kozaru i Baniju, gdje je već te zime i narednog proljeća uslijedilo organizovanje ovakvih kurseva.

Međutim, neprijatelji su brzo shvatili šta omladinski kursevi znače za jačanje snage i uticaja KPJ na Grmeču, za učvršćenje partizanskih jedinica, vodova i četa prvog KNOP odreda. Uočili su da se mladi osposobljavaju i za vrsne političke agitatore, posebno u objašnjavanju platforme narodnooslobodilačke borbe i efikasno sprovođenje politike bratstva i jedinstva naših naroda. Dolaskom u jedinice, nakon kursa, omladinci su unosili novi duh, nove poglede i rušili stare barijere. Zbog toga su neprijatelji oslobodilačke borbe pokušali da ometu rad kursa. Već kod prvog, održanog u Srednjem Duboviku, kursisti su ostali tri dana bez ikakve hrane, pa su pili samo vodu. Do toga je došlo zbog sabotiranja nekih odbornika iz Donjih Petroviča i Gornjih Stupara. Omladinci su najprije mislili da je i to vježba izdržljivosti, ali su trećeg dana gladovanja saznali o čemu se radi. Tada je održan sastanak s omladincima, objašnjeno im je šta se događa, i njima prepušteno da, ili napuste kurs, ili ostanu i izdrže sve teškoće. Od 84 omladinca ostalo je 46, nastavili su rad i završili kurs, nakon čega su raspoređeni u partizanske čete Prvog KNOP odreda.

Na drugi vojnopolitički omladinski krus u Velikoj Rujiškoj došlo je više od 80 omladinaca. Međutim, neprijatelj ni ovdje nije mirovao. Jednog dana iznenada se pojavila grupa od preko 30 seljaka naoružanih sa 4 puške - ostali sa sjekirama i roguljama, i uhapsili rukovodioca kursa Hajru Kapetanovića i još neke, prijeteći im da će ih ubiti, jer su Muslimani. Grupu zavedenih seljaka predvodili su Đukan Serdar, član predratne četničke organizacije, bivši žandarm Lazo Bogunović, koji je u Crnoj Gori prije rata ubio čovjeka pa zato 3 godine ležao na robiji, Dragan Gak zvani Vilaš, kriminalac iz Gornjih Stupara, Stojan Veinović, i Dmitar Prlina iz Male Krupske Rujiške. Nekoliko komunista zatečenih u blizini, hitno su poslali kurira na položaj, pa su ubrzo stigli vodovi Drvarske i Novske partizanske čete i razoružali napadače. Zbog takve situacije svi omladinci nisu ostali do kraja, već je dvadesetak otišlo kući prije završetka kursa.

Čim su ovi izdajnici obavijestili naredbodavce (italijansku komandu) o neuspjehu napada na kurs, sutradan su došla četiri aviona i bombardovali školu u Velikoj Rujiškoj. Iako su svi kursisti bili na času, a bombe padale oko zgrade, samo je omladincu Branku Daiću geler okrznuo vrat. Međutim, ovaj napad ita-

lijanskih aviona pokazao je ko stoji iza sabotera borbe i napadača na omladinske kurseve.[112)]

Nakon završetka ovog kursa, preko 60 omladinaca je uz pjesmu otišlo u Hašane, gdje su im žitelji sela priredili izvanredan doček. I ovdje su kursisti polagali zakletvu pred narodom, a potom otišli u partizanske čete Prvog KNOP odreda.

Treći omladinski vojnopolitički kurs organizovan je u Bojištu kod Lušci-Palanke, a pohađalo ga je 46 omladinaca Kursom su rukovodili i ujedno bili nastavnici inženjer Mile Ljubičić Meho i Drago Lang. Tokom rada provjeravano je znanje omladinaca. Međutim, završnog ispita i polaganja zakletve ovdje nije bilo. Naime, dogodilo se da je dan-dva prije planiranog završetka, 13. decembra 1941, upravo kad su se partizani Sanske čete prvi put sukobili s italijanskim vojnicima, avion bombardovao zgradu škole u Bojištu u kojoj je kurs radio. Žrtava nije bilo, ali da bi se izbjegao rizik u slučaju ponovnog napada, nastava je istog dana obustavljenja, a omladinci su upućeni kućama, uz obećanje da će od partizanske komande dobiti poziv kada i u koju jedinicu treba da se jave.[113']

»Omladinski vojnopolitički kursevi bili su prve škole iz vojnih i političkih znanja ujedno u ovom kraju, a možda i u zemlji, a kursisti prvi vojni pitomci - partizani«, konstatuje Hajro Kapetanović, jedan od organizatora. Kursevi su imali velikog uticaja na jačanje partizanskih jedinica Podgrmeča. Omladinci--kursisti su mnogo doprinijeli i poboljšanju političke situacije u jedinicama i u selima, uključujući se u sve aktivnosti koje su doprinosile tom cilju. Mnogi su nešto kasnije postali vrsni vojni i politički rukovodioci, usavršavajući stečno znanje kroz borbu i na drugim višim vojnim i političkim kursevima i školama.

Prva tri omladinska vojnopolitička kursa završilo je preko 170 omladinaca, koji su odmah ili kroz kraće vrijeme stupili u partizanske čete Prvog KNOP odreda i mnogostrukim aktivnostima znatno doprinijeli bržem učvršćivanju tih jedinica, poboljšanju discipline i opšteg stanja u njima.[114']

Te jeseni, novembra 1941, održanje ijedan omladinski vojnopolitički kurs u Lastvama, za 25 petrovačkih skojevaca. Sva predavanja iz vojne obuke i političkog obrazovanja držao je Mile Ljubičić Meho, a organizovao je i kulturno-prosvjetnu aktivnost. Kursisti su pripremili i jedan program za priredbu koju su izveli u školi u Risovcu u prepunoj učionici. Po završetku, Mile Ljubičić je otišao u Bojište, gdje je bio predavač vojne nastave na trećem omladinskom vojnopolitičkom kursu u Podgrmeču.[115']

b) *Organizovanje okružnih komiteta SKOJ-a za Drvar i Bihać (Grmeč)*

Ubrzo po organizovanju okružnih komiteta KPJ za Drvar i Bihać (Grmeč), prišlo se formiranju i okružnih komiteta SKOJ-a za te okruge. Okružni komitet SKOJ-a za Bihać (Grmeč), formiran početkom decembra 1941. godine, činili su: Rada Vranješević, sekretar i članovi Drago Lang i Hajro Kapetanović. Okružni komitet SKOJ-a za Drvar počeo je sa radom krajem decembra 1941. sa svega dva člana: Gojkom Rodićem, sekretarom i Vladom Malbašićem, članom. Ubrzo je umjesto Rodića, koji je otišao na dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ Jajce, dužnost sekretara drvarskog Okružnog komiteta SKOJ-a preuzeo Košta Bosnić. Tada je za člana ovog OK došao i Mićo Rakić, sa petrovačkog sreza Tek od

112) H. Kapetanović, a čl, str. 444-451.
113) Kazivanje Rajka Stupara autoru 10. septembra 1975.
114) Kurs u Srednjem Duboviku završilo je 46 omladinaca, u Velikoj Rujiškoj više od 80, a u Bojištu 46. (H. Kapetanović, n. čl, str. 449-452, i Rajko Stupar, kazivanje autoru 10. septembra 1975).
115) Nikica Novaković, Omladinski kurs u Lastvama, Zb. PETROVAC, knj. 2, str. 594-597.

aprila 1942, poslije Prve okružne konferencije SKOJ-a, Komitet je imao pet članova."[6]

Iako od prvih dana ustanka nije bilo posebne direktive kakvu masovnu omladinsku organizaciju osnivati na oslobođenoj teritoriji, CK KPJ i CK SKOJ-a su podržavali inicijative koje su se u tom smislu u pojedinim krajevima pojavile. Tek 7. novembra 1941, u Proglasu CK SKOJ-a mladoj generaciji svih naroda Jugoslavije rečeno je:

»... Širite i učvršćujte jedinstvo omladine, stvarajte Narodnooslobodilački savez mlade generacije!.. .«[117]

Prije ove direktive oblici organizovanja različito su nazivani, o čemu svjedoče i sami nazivi za tu organizaciju u pojedinim pokrajinama: u Srbiji - Srpski narodnooslobodilački omladinski savez; u Crnoj Gori - Crnogorska narodna omladina; u Sloveniji - Osvobodilna fronta omladine; u Hrvatskoj nema posebnih organizacija za antifašističku omladinu već se govori o »Omladini Hrvatske«; u Bosni i Hercegovini započinje proces stvaranja Narodnooslobodilačkog saveza omladine Bosne i Hercegovine (NOSOBIH)."[8] To je uslovilo da i partijska i skojevska rukovodstva na području Prvog KNOP odreda nemaju direktive kakvu masovnu omladinsku organizaciju treba osnivati, odnosno, kakvo joj ime dati. Zato se antifašistička i rodoljubiva mladež angažuje kroz organizaciju koja se, jednostavno, zove »Omladina«, »Omladinska organizacija, »Organizacija omladine«, »Masovna organizacija omladine«.

Prva dva broja »Omladinske borbe«, štampana u slobodnom Užicu, stigla su na područje Prvog KNOP odreda tek prvom polovinom januara 1942,[119] a direktivno pismo za stvaranje NOSOBIH-a, u februaru iste godine.[120] Međutim, u nastojanjima da sva rodoljubiva omladina djeluje pod rukovodstvom SKOJ-a, nije se mnogo vodilo računa o nazivu takve omladinske organizacije.

U selima zahvaćenih ustankom, do rata je bilo različito stanje u pogledu političke, sportske, kulturne i druge djelatnosti mladih, ali i u pogledu stvaranja organizacija komunističke omladine. Dok je u petrovačkom srezu organizacija SKOJ-a postojala u osam sela, i u bosansko-grahovskom (prije svega na drvarskoj opštini) u 10 sela, dotle u drugim selima područja na kojem se razvio i djelovao Prvi KNOP odred, nije bilo aktiva SKOJ-a.

Te jeseni i zime omladinke na slobodnoj teritoriji Prvog KNOP odreda nisu spremale djevojačko ruho, uz obavezno pjevanje ljubavnih pjesama i zadirkivanje veselih momaka, već su uz borbene pjesme prele, tkale, plele odjeću i obuću za partizane.

Na sastancima omladine bilo je riječi o ciljevima borbe, o vojnopolitičkoj situaciji u svijetu i kod nas, čitane su radio-vijesti koje su svakodnevno stizale, odgovaralo se na mnogobrojna pitanja mladih ljudi željnih znanja o svijetu u kome žive, koji su i sami počeli da mijenjaju. Na sastancima su hor i diletantske grupe uvježbavali programe; određivane su grupe koje će skupljati dobrovoljne priloge za partizane, itd.

116) Mićo Rakić, Nekoliko sjećanja na rad SKOJ-a u Drvaru u periodu 1941. i početkom 1942. godine, Zb. DRVAR, knj. 4, str. 185; Vlado Malbašić, Skoj i omladina Drvara u uslovima nove talijanske okupacije i četničke akcije, isto, str. 192.

117) Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, izd. Istorijskog'odeljenja CK NOJ, Beograd 1954, tom I, knj. 2, str. 41.

118) Isto, str. 55, 105, 161 i 186.

119) Iz Podromanije, gdje su bili Glavni štab NOP odreda i PK KPJ Bosne i Hercegovine, Branko Bokan je donio 13 brojeva lista »Borba«, i prva dva broja »Omladinske borbe«, kao ijedan proglas omladini štampan u vidu letka.

120) Mile Perković, član PK SKOJ-a za BiH donio je direktivno pismo za rad s omladinom i stvaranje NOSOBIH-a u Bosansku krajinu krajem januara, ili početkom februara 1942. godine. (Kazivanje Mile Perkovića 24. februara 1964.)

Na ove sastanke su u skoro svim selima u početku dolazili i pa neki roditelji, naročito oni čije su se kćeri uključile u rad. Posmatrali su šta radi omladina, pa kako su bili zadovoljni ubrzo su dolazili sami na priredbe.

Uključivanje omladine u aktivnosti koje pomažu borbu protiv fašista, u ovim selima je bilo veoma brzo i masovno, a najistaknutiji su primani u SKOJ. Već na početku zime 1941 /1942, omasovljeni su mnogi aktivi. Tako je na prijedlog omladinskog aktiviste Branka Damjanovića, aktiv u Lipniku narastao na oko 20 članova. Tada je za omladinu organizovana priredba u školi. Učionica je bila prepuna. Damjanović se popeo na pozornicu i glasno pozvao: »Skojevci, dođite na pozornicu. Imaćemo sastanak!« Popelo se njih oko 20, i Damjanović je otvorio sastanak ... Za to vrijeme ostala omladina i poneki stariji slušali su razgovor skojevaca, čekajući, kraj sastanka i početak priredbe. Međutim, kako je kroz neko vrijeme uslijedila intervencija tek formiranog Okružnog komiteta SKOJ-a za Bihać (Grmeč), kako se sjeća Luka Glušac, sekretar, u aktivu je ostalo samo šest članova i njihovim sastancima od tada nisu drugi prisustvovali.[121]*

I na području Drvara omladina je masovno stupala u SKOJ. Tako, na primjer, aktiv za Šipovljane, Trninić-Brijeg i Drvar-Selo, već na početku svog djelovanja imao je oko 25 članova,[122]' iako je mnogo više mladih iz tih sela zaslu-živalo da budu skojevci. I na petrovačkom srezu aktivi su imali velik broj članova (u Driniću, Krnjeuši, Medenom Polju, Bukovači i Vodenici), u svakom i do 30, radi čega su u njima formirana »jezgra« od 3-6 članova, što je kritikovano na prvoj sreskoj konferenciji SKOJ-a, održanoj 27. januara 1942, u selu Skakavac.[123]'

Jedan od zadataka mladih komunista, kako su se s ponosom nazivali skojevci, bio je da se javljaju za odlazak u partizane. Međutim, mladići skojevci iz svih aktiva željeli su da odmah idu u partizane, pa je nastajao problem kako zadržati neke na pozadinskim zadacima, značajnim koliko i oni u borbenoj jedinici. U početku se nekako i uspjevalo da se mladi komunisti zadrže u pozadini, ali čim se prilika ukazala, i došlo se do više oružja, većina ih je otišla u jedinice.

Novoformirani okružni komiteti SKOJ-a za Bihać i Drvar, uključili su se u rad u vrijeme već dosta intenzivnog djelovanja među omladinom, naročito onom na selima. Razvijajući svestrane, komiteti i skojevski aktivi svakim danom su postizali sve značajnije rezultate i doprinosili savladavanju krize nastale ponovnim dolaskom italijanskog okupatora, i jačanju narodnooslobodilačke borbe na ovom području.

8. *Organizovanje i aktivnosti na oslobođenoj teritoriji Prvog KNOP odreda*

Oslobođenu teritoriju 1. krajiškog NOP odreda u jesen-zimu 1941/1942. godine činila su samo oslobođena sela, dok su svi gradovi i bivši sreski centri, kao i Drvar, bili u rukama okupatora ili ustaša, ili, pak, i jednih i drugih. Najveća dva naselja na slobodnoj teritoriji bili su popaljeni Kulen Vakuf i Lušci-Palanka - važno središte sobodne teritorije. Položaji partizanskih jedinica približili su se na svega nekoliko kilometara od gradova Bihaća, Krupe, Novog, Sanskog Mosta, zatim, Ključa, Sanice, Budimlić-Japre i Starog Majdana. Jak neprijateljev garnizon postojao je u Bosanskom Petrovcu (Italijani, ustaše, domobrani i nešto četnika), zatim, u Drvaru i Grahovu (Italijani i četnici), iz kojih su svakodnevno upadali u okolna sela. Zbog toga do početka 1942, u selima neposredno oko Petrov-

121) Kazivanje Luke Glušca autoru.
122) Milan Trninić Patrolac, n. čl, str. 159.
123) Mile Trnjaković, Prva sreska konferencija SKOJ-a u Bosanskom Petrovcu, Zb. PETROVAC, knj. 3, str. 352.

ca i Drvara, kao i u grahovskim selima, rad za narodnooslobodilački pokret se odvijao ilegalno, najčešće noću. Sva ostala naselja iza položaja partizanskih jedinica živjela su relativno mirnim pozadinskim životom, koliko je to rat dozvoljavao. Međutim, neprijatelj je često na nekim sektorima uznemiravao »pogranična« slobodna ili poluoslobođena sela, upadao i palio kuće, pljačkao do čega je stizao i ubijao koga je uhvatio. Sela dublje u slobodnoj teritoriji živjela su znatno mirnije.

Dok je područje Podgrmeča bilo u povoljnijem ekonomskom položaju (imalo je dosta žita, voća, povrća, stoke, hrane za stoku i si.), područje Drvara je veoma oskudjevalo u žitu, ali je imalo stoke. No, oba su oskudjevala sa solju i još nekim artiklima (duvan, gas i si). Dio soli nabavljen u drvarsko-grahovskom području stizao je još te jeseni i zime na Podgrmeč i razmjenjivan za žito. Već je rečeno da su neke jedinice s područja Drvara i Petrovca prebačene na Podgrmeč, pored ostalog i da bi se prehranile. One koje su ostale u okolini Drvara veoma su oskudjevale u žitu, što je znatno otežavalo i okupljanje boraca u novoformirane čete. Zbog toga, je već te prve ratne zime bilo organizovano više karavana kojima su seljaci, omladina i omladinke, iz Podgrmeča prenosili i prevozili žito, pasulj, krompir za borce.[124]' Mnogi seljaci su do Podgrmeča već te jeseni i zime šumskim stazama donosili so, proizvode od drveta (fučije, breme, tobolce i dr.), od vune (biljce i druge prekrivače) i to mijenjali za žito, neophodno njihovim porodicama.

Kako su čete Prvog KNOP odreda razvijale jaču vojnu aktivnost prema neprijateljevim uporištima, slobodna teritorija Podgrmeča formirala se kao potpuno samostalna, sa svojom »granicom« prema neprijatelju i sa mogućnošću slobodnog i bezbjednog kretanja pa njoj. Ta »granica« je najčešće bila pustolina u kojoj su sve ili skoro sve kuće bile spaljene, pa su napuštena sela i zaseoci činili taj »pogranični« pojas.

Prve izbjeglice su iz pograničnih sela gdje su im ustaše kuće zapalile i mnogošta opljačkale, najčešće bez igdje ičeg spašavajući glave. Bježali su žitelji Grmuše, Buševića, dijela Petroviča, Rakana, Matavaza i drugih sela iznad rijeke Une, ceste i željezničke pruge Bosanska Krupa - Bosanski Novi, iz Modre, Gorice, Fajtovaca, Naprelja, Husimovaca, Kljevaca, Krkojevaca, Kasapnice, nekih sela i zaseoka s područja Budimlić-Japre, iz Pritoke i dijelova Hrgara i Račića, Lohova i iz pojedinih sela na bihaćkom srezu. Kako je neprijatelj u svojim napadima na ustanike avgusta-oktobra 1941. godine, spalio skoro sve kuće u selima od Ripča do Petrovca (Gorjevac, Dubovsko, Lipa, Teočak, Vrtoče i još neka), to stanovništvo se najvećim dijelom sklonilo kod rodbine i poznanika u susjednim nepopaljenim selima ili u zaseocima, nešto udaljenijim od ceste Bihać - Vrtoče - Petrovac. Dio izbjeglica vratio se na ogorjeline i u ostacima kuća ili štala napravio bajte, sklonište za porodicu i nešto spasene stoke. Nakon što su ustaše tokom avgusta spalile i opljačkale sela i zaseoke između Krupe i Cazina: Ćojluk, Podvran, Pištaline, Podgomilu, Pernu i pobile nekoliko stotina ljudi, žena i djece, oni koji su uspjeli izbjeći nož ili malj pobjegli su u Malu ili Veliku Gomilu i tu se krili. Poslije nekoliko dana izbjeglom stanovništvu je javljeno da dođe u Brinu iznad velikog tunela odakle će biti prebačeno preko pruge, Une i ceste na slobodnu teritoriju Grmeča. Napravljen je primitivan splav od četiri fučije i nešto dasaka i pomoću njega organizovano prebacivanje koje je trajalo više od 40 sati. Tada je spašeno oko 670 ljudi, žena i djece. U pećinama Male i Velike Gomile ostalo je preko stotinu ljudi, žena i djece, od kojih je jedan dio uspio pobjeći u sela Ivanjsku i Baštru, a dio su ugtaše pronašli i pobili. Izbjeglice koje su uspjele preći rijeku Unu i doći u Radić raspoređene su u sela Mali Radić,

124) Vlado MalbaSić, Skoj i omladina Drvara u uslovima nove italijanske okupacije i četničke akcije, Zb. DRVAR, knj. 4, str. 192.

Vranjska i Suvaja, dok su u Velikom Radiću već od prvih dana ustanka bile izbjeglice iz sela Grmuše.[125)]

U vrijeme žetve i prikupljanja drugih usjeva, izbjeglice su pod zaštitom partizana dolazile u svoja napuštena sela i pribirale što su mogle. Međutim, i ustaše su upadale u ta sela i nastojale da se dočepaju žita, stoke i drugog. Takvo dano-noćno upadanje u granična područja trajaće tokom čitavog rata.

a) *Dalje organizovanje i aktivnosti narodnooslobodilačkih odbora*

Već je navedeno da su krajem septembra izabrani seoski NO odbori u Velikoj Rujiškoj, Majkić-Japri, Hašanima i još nekim selima na Podgrmeču. Međutim, na drvarskom sektoru organizovanje NOO nije odmah sprovedeno, jer je uslijedila italijanska ofanziva, a potom reokupacija Grahova, Drvara, Oštrelja, Prekaje i drugih do tada slobodnih mjesta. Kadrovi i štabovi gerilskih jedinica bili su zauzeti borbama pa se nisu mogli angažovati na ovom pozadinskom zadatku.

Iz nekoliko sačuvanih dokumenata vidi se da je tek prvom polovinom oktobra 1941. godine stigla direktiva koja je predvidjela formiranje narodnooslobodilačkih odbora i seoskih povjerenika. Nju je, vjerovatno, dobio Miljenko Cvitković i proslijedio na Grmeč. Naime, po dobijanju direktive više se ne biraju samo *seoski NO odbori* (prema ranijem uputstvu), ne određuju se *starješine sela,* niti *komesari sela,* kako je to rađeno na području Mrkalja i Hadrovaca, već se imenuju *seoski povjerenici.* Dakle, tek tada je stigla direktiva Štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu *da treba birati seoske narodnooslobodilačke odbore,* kako se zovu ti organi narodne vlasti, *ali i povjerenike.* Sprovođenje direktive i organizovanje, tj. biranje (imenovanje) odbornika i povjerenika pokazaće i neke nejasnoće, naročito u načinu njenog sprovođenja. Uz to, tada još nisu postojali okružni komiteti KPJ na ovom području, a u mnogim selima zadugo nije bilo komunista niti partijskih organizacija, pa je na početku organizovanja nove narodne vlasti izostala usmjeravajuća politička i organizaciona aktivnost iz jednog centra.

Svetozar Vukmanović Tempo u svojstvu delegata CK KPJ, u pismu upućenom novembra 1941. godine »svim okružnim komitetima KPJ za Bosnu i Hercegovinu«, sem ostalog, upozorava: »... U oslobođenim krajevima treba odmah likvidirati sve dosad postojeće vlasti. Mjesto njih *stvoriti narodne odbore* kao jedine predstavnike građanske vlasti«. Tempo, dakle, ne piše »narodnooslobodilački« već samo »narodni odbori«, pa otud nije čudno što i u praksi, na terenu, postoje različiti nazivi. U tom pismu delegat CK KPJ svim partijskim organizacijama daje zadatak da »... sve svoje snage posvete stvaranju odbora, njihovom učvršćivanju i razvijanju. *Treba imati na umu da ti odbori nisu nikakve komisije, niti pomoćni organi vojske, nego organi vlasti, izraz narodne volje, te stoga u njima treba obezbijediti rukovodstvo onih ljudi koji stoje na našoj liniji narodnooslobodilačke borbe* .. .«[126)] Najvjerovatnije je daje i ovo direktivno pismo stiglo na područje Prvog KNOP odreda polovinom decembra 1941. godine, kada su se Đuro Pucar i još neki rukovodeći ljudi vratili sa savjetovanja u Glavnom štabu NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, održanog na Romamji-

Nakon dobijanja direktive o izboru NOO i povjerenika, i na grmečkom području prišlo se njenom sprovođenju, istina, ovdje sa dosta razlika u njenom tumačenju i primjeni. To potvrđuje činjenica da su se sve do kraja 1941. godine održali različiti nazivi za nove organe narodne vlasti: narodnooslobodilački odbor

125) Dušan Trtica, Dvomjesečne borbe Radićkog gerilskog odreda, Zb. PODGRMEĆ, knj. 1, str. 643, Dane Agbaba i dr., Veliki i Mali Radić, Grmuša i Vranjska u ustanku, isto, str. 584-5.
126) Arhiv SK BiH, t. III, k. 1, str. 135-136.

(NOO), narodni odbor, povjerenici, povjereništva, komandanti opština, izvršna opštinska vijeća, narodnooslobodilačka uprava, i si. Taj zadatak na grmečkom području u početku je pao na komande seoskih odreda, potom, na komandire vodova i četa, i na malobrojne političke radnike, članove KPJ i SKOJ-a.

U najvećem broju sela Podgrmeča tokom novembra i decembra biraju se seoski NOO, ili već ranije izabrani dobijaju taj naziv.

U međuvremenu, najvjerovatnije drugom polovinom novembra, u Bosansku krajinu je stiglo i prvih pet brojeva lista »Borba« sa dosta direktivnih članaka za organizovanje borbe i rada na oslobođenoj teritoriji. U prvom broju lista »Borba«, od 19. oktobra 1941, objavljenje nepotpisani uvodnik u kome su, sem ostalog, navedene i dužnosti NOO. U njemu se traži i organizovanje »*narodnooslobodilačkog fonda« pri NOO*, u kojem će biti svi prilozi i prihodi koje odbori sakupe od naroda za potrebe dalje borbe. Skraćeno su nazivani *odbori NOF-a*. Ističe se da su »... narodnooslobodilački odbori... privremeni nosioci vlasti« i zaključuje da predstavljaju, zajedno sa našim oružanim snagama »... osnovno oružje za pobjedu pravedne stvari našeg naroda«.[127]

Rad na sprovođenju direktiva datih u citiranom članku trajao je duže vrijeme. On se odvijao uz nastojanje Partije i NOP-a da narodnooslobodilački odbori postanu istinski nosioci narodne vlasti, da se osamostaljuju u svom djelovanju i unapređuju kvalitet rada. To je podrazumijevalo i stalnu borbu za odbore, u koje treba birati ljude odane ciljevima narodnooslobodilačke borbe.

U početku radeći u duhu prve instrukcije, članove NOO, tj. povjerenike, najčešće su odabirale komande partizanskih jedinica, naročito u tek oslobođenim selima. Tek kasnije, kada su uslovi dozvoljavali da se zakaže konferencija sela, odnosno, kada su se pojavili neki problemi u radu tih organa vlasti, birao se novi odbor. Tada je zakazivana konferencija stanovništva sela, stari odbor je podnosio izvještaj o radu, obično su govorili predstavnik partizanske jedinice sa tog područja i politički radnici, a potom su na prijedlog mještana birani odbornici.

U početku rada na formiranju NOO išlo se na to da se jedan odbor bira za više sela (dva, tri, pet, pa čak i devet), kao, na primjer, za Lušci-Palanku i osam okolnih sela.[128] Međutim, mjesec-dva dana kasnije, zajednički odbori su se reorganizirali tako što je za svako selo biran poseban NOO.

I na području Okruga Drvar, krajem 1941. godine i prvih dana 1942, formirani su narodnooslobodilački odbori u svim slobodnim selima, pa i u nekim koja su jedno vrijeme (do obnavljanja borbe na tom okrugu, januara-februara-marta 1942. godne) bila pod kontrolom okupatora i četnika.

Budući da su vojni štabovi i komande osnovali najveći broj NOO-a, a negdje ih i imenovali, te s obzirom na to da su i vojne jedinice i odbori bili organi pomoću kojih je narod vodio borbu protiv okupatora i njegovih slugu, u početku su se oni i osjećali kao organi vojne jedinice, čak po mnogo čemu joj bili i potčinjeni.

Kada su formirana partijska rukovodstva i osnovne partijske organizacije u selima, trebalo je da ulože dosta napora i vremena da se izbore za shvatanje kako su narodnooslobodilački odbori organi vlasti koji nisu pod komandom vojske, da vojska treba da pomogne njihovo osamostaljivanje i rad. Jedno vrijeme partizanske komande ili štabovi, a naročito ekonomi i intendanti, znali su da se mimo odbora obraćaju domaćinstvima za namirnice, zaprežnu stoku, vozila, i si. Partijska rukovodstva na terenu i politički komesari u jedinicama često

127) Riječ je o članku Edvarda Kardelja, člana Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba NOPO Jugoslavije, »Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti«, »Borba«, br. 1, 19. okt. 1941, Istoriiski arhiv KPJ, t. 1, k. 1, Beograd 1949, str. 18-20. Članak je bio ne potpisan, ušao je u zbirku članaka Edvarda Kardelja: »Put nove Jugoslavije 1941-1945«, Kultura, Beograd 1946, str. 236.

128) Kazivanje Stojana Makića autoru 12. maja 1975.

su ukazivali na te slabosti, nastojeći da se odbori osamostale, razviju svoj rad, obezbijede uticaj i postanu pravi organi nove, narodne vlasti. Na svakom konkretnom primjeru, partizanskim komandama je ukazivano da ne smiju zaobilaziti organe narodne vlasti, što je postepeno uticalo da su i sami odbori počeli slobodnije ukazivati na greške pojedinih rukovodilaca partizanskih jedinica, odlučno podsjećajući na to da su NOO u selu i opštini odgovorni narodu i mjerodavni da zajedno s njim rješavaju sva pitanja života i rada u pozadini.

Već u jesen 1941/1942, izbor članova narodnooslobodilačkih odbora vršen je na seoskim konferencijama slobodno, javnim glasanjem cjelokupnog odraslog stanovništva. Konferencijama su u početku prisustvovali uglavnom samo domaćini porodica, ali su partijsko-politički radnici i članovi komandi i štabova stalno insistirali da dolaze i žene i omladina, da i oni mogu biti birani. Otud se, još od izbora prvih NOO u slobodnim selima na teritoriji Prvog KNOP odreda, žene i omladina iznad osamnaest godina uključuju u političku aktivnost. Krajem 1941. godine i narednih mjeseci, formirani su i odbori žena, čime je njihovo učešće u NOP-u, a time i u organima narodne vlasti, postajalo sve veće i značajnije. U neke odbore tada je birana po jedna žena, ponegdje i jedna omladinka. To je za ovaj kraj bila velika novina protiv koje su bili pojedini stariji ljudi, ali je većina, brže ili sporije, prihvatala objašnjenja o ulozi žena i omladine u ratu i u budućem novom društvu.

Najznačajnija aktivnost NOO bila je usmjerena na rješavanje privrednih problema: prikupljanje hrane i odjevnih predmeta za vojsku, siromašne i izbjeglice, izrada opanaka od sirove goveđe kože za borce i narod, obezbjeđivanje blagovremene sjetve, obrada zemlje, žetva, nabavka sjemena, korišćenje konjskih i volovskih zaprega, organizovanje razmjene poljoprivrednih proizvoda za neke artikle kojih na ovom području nije bilo (so, petrolej, karbid, duvan i si.), vođenje brige o smještaju pogorjelaca i izbjeglica, briga o mlinovima, itd.

Od prvog dana ustanka pa do završetka rata, glavni vid obezbjeđivanja osnovnih potreba za vojsku i narod bilo je prikupljanje dobrovoljnih priloga. Konfiskacija je primjenjivana samo prema otvorenim neprijateljima, i to na osnovu sudske odluke, odnosno, odluke vojnog štaba, a kako je takvih primjera na ovom području bilo malo, taj vid zadovoljavanja potreba bio je gotovo neznatan. Ponegdje je povremeno vršena i rekvizicija (uz davanje priznanice radi kasnije naplate).

S obzirom da je Podgrmeč ekonomski relativno dobro stajao, to se već prvih dana oktobra 1941. godine u Štabu Krajinske divizije raspravljalo o prikupljanju hrane za predstojeću zimu. Usvojen je prijedlog Stojana Makića da se u planini prave skloništa za žito, zimnicu i drugo.[129] Jedan od prvih magacina za smještaj rezervne hrane napravio je Partizanski odred Jelašinovci. U glavni magacin stalo je desetak vagona žita, dok je u nekoliko koševa sagrađenih oko njega, spremljen kukuruz u klipu. U početku je veoma malo trošeno iz ovog magacina, jer je narod i dalje donosio namirnice za svakodnevnu ishranu boraca.

Evakuisano je i žito iz nekih sela oko Budimlić-Japre koja su bila stalno ugrožavana ispadima neprijatelja. Ono je smješteno u novi magacin u Zbjegu u Grmeču, kao i u pojedine kuće u zaseoku Lukići, podno planine, koje su smatrane sigurnijim. Međutim, sredinom oktobra odlučeno je da se ovaj magacin preuredi za smještaj bolnice (kasnije nazvana - Stara centralna bolnica), pa je žito prebačeno na druga mjesta. U isto vrijeme grade se novi magacini iste namjene u Grmeču.

Nakon organizovanja prve bolnice u Majkić-Japri, narodnooslobodilački odbori dobijaju i zadatak da se brinu o snabdijevanju ranjenika, a kasnije i o

129) Kazivanje Dušana Josipovića autoru 8. maja 1975.

gradnji novih bolnica, izradi (tkanju) zavoja, pranju bolničke posteljine, rublja i drugog.

U nekim područjima narodnooslobodilački odbori su morali da preuzmu i ulogu sudova - rješavanju imovinsko-pravnih i drugih problema, mještana.

Od prvih dana postojanja, NOO-i počinju da rade i na pitanjima bezbjednosti slobodne teritorije. Organizuju praćenje neprijatelja i obavještavanje o pokretima njegovih jedinica, naročito kada je riječ o selima na granici slobodne teritorije, što, najčešće, omogućava partizanskim jedinicama da blagovremeno postave zasjede. Uz to, preko seoskih odborničkih patrola, narodnih straža, budno se motri i na kretanje nepoznatih lica oslobođenom teritorijom. Vremenom se to na podgrmečkom području razvilo u veoma značajnu službu bezbjednosti i samozaštite, u kojoj su svi učestvovali - od pionira do najstarijeg čovjeka. Iako su znali gdje su partizanske komande i partijsko-politička rukovodstva, ni pioniri, ni omladinci, ni odrasli ljudi nisu htjeli nepoznatom čovjeku pokazati put do njih. Naprotiv, odveli bi ih u odbor radi provjere. Tek kad bi se uvjerili da nije riječ o ljudima koje je uputio neprijatelj, upućivani su do tražene komande ili pozadinskog rukovodstva.

Djelatnost NOO se stalno širila i tokom NOB obuhvatala sve oblasti života na slobodnoj teritoriji. U drugoj ratnoj godini politička aktivnost im je postala najvažnija. Radili su na mobilizaciji za NOB, na sprovođenju agitacije i propagande NOP-a, itd. U isto vrijeme, rastao je i autoritet i ugled odbora, što je zavisilo od toga koliko je koji od njih uspjevao da što bolje, uspješnije i demokratskije djeluje. U stvari, NOO su do proljeća 1942. godine stekli tako veliki ugled kod stanovništva i boraca, i rezultatima rada potvrdili svoju životnost, da se nije mogla ni zamisliti neka druga vlast na oslobođenoj teritoriji.

Svaki narodnooslobodilački odbor imao je sjedište, obično sobu u nekoj kući. Tu su redovno dežurali po jedan odbornik i stražar, dok su drugi na terenu sprovodili odluke i zadatke: obavještavali narod o sazvanim konferencijama i zborovima, propagirali prikupljanje priloga za borce i bolnicu, prikupljali hranu i organizovali njen prevoz do magacina, rukovodili popravkom objekata, obezbjeđivali pomoć siromašnima, organizovali poljoprivredne radove, itd. Za sjedište odbora obično je birana kuća na najpogodnijem mjestu, gdje uzimanje jedne ili dvije prostorije neće mnogo smetati domaćinima. Tokom rata sjedišta su mijenjana, ali je bilo slučajeva da je odbor u jednoj istoj kući boravio po godinu i više dana. Već od samog početka rada NOO u jednom zaseoku, on bi postao centar zbivanja u selu, veoma prometno mjesto gdje su se sticali kuriri, dolazili odbornici, navraćali politički radnici i članovi rukovodstava Partije, SKOJ-a, i drugi. Sve je to značajno doprinosilo do NOO izrastaju u revolucionarne organe vlasti koji djeluju javno, demokratski, i u istinskom interesu NOP-a, stvarajući uslove u kojima su ničim sputavani ljudi ispoljavali neslućenu stvaralačku snagu i sposobnosti.

Veći broj narodnooslobodilačkih odbora je od svog prvog dana djelovanja osim već navedenih poslova, rješavao i pitanje smještaja i ishrane mnogih izbjeglica. Najčešće su domaćinstva svesrdno primala brojne izbjeglice, tako da su se mnoge porodice zbližile sa beskućnicima kao da su najbliži rod. Izbjeglice su se od prvog dana uključile u obaveze domaćinstava koje ih je primilo: čuvanje stoke, obradu zemlje, sječu drva itd. Skoro da nije bilo domaćinstva u Podgrmeču koje nije primilo po jednu izbjegličku porodicu, neka i po dvije, tri... Kada se situacija na pojedinim graničnim područjima poboljšala, pojedine izbjegle porodice šu se vratile na popaljena ognjišta i započele mukotrpan život bez krova nad glavom i najnužnijih sredstava. Neke porodice su i po više puta napuštale ognjište i bježale, najčešće u domaćinstvo kod kojeg su već bile i s kojim su se već sprijateljile.

Jedan od važnih zadataka NO odbora bila je borba protiv švercera koji su na neoslobođenu teritoriju donosili so, duvan, šibice i dr., katkad šireći i neprijateljsku propagandu. Da bi se sprovela kontrola nad onima koji idu u okupirane gradove po nabavku, dozvole su nadalje izdavale komande četa i viši štabovi.[130']

Narodnooslobodilački odbor Rujiške (prvi izabran na ovoj slobodnoj teritoriji) vrlo brzo je postao i prvi opštinski narodnooslobodilački odbor na Podgrmeču, čiji je predsjednik, tj. komandant opštine, kako se tada nazivao, Simo Bjelajac, zemljoradnik, predratni član KPJ. Sjedište mu je bilo u Srednjem Duboviku i obuhvatao je 16 sela.[13"] Sačuvan je dokument iz jeseni 1941, gdje se vidi da se on potpisuje kao »Predsjednik uprave u Sred.(njem) Duboviku«; okrugli štambilj je sa tekstom »Narod, oslob. odbor opštine«, dok u tekstu sačuvanog dokumenta piše i »narod. osi. uprava«.[132']

U novembru 1941. godine izabran je drugi opštinski narodnooslobodilački odbor na krupskom srezu za područje bivše grmečke opštine, sa sjedištem u Donjoj Suvaji. Predsjednik, odnosno komandant bio je Dane Babić, kovač, predratni član KPJ.[133'] Do kraja 1941. godine na području Podgrmeča djelovala su samo ta dva opštinska narodnooslobodilačka odbora.

Na okrugu Drvar, prvi opštinski NO odbori formirani su u Driniću, za to i nekolika susjedna sela, kao i u Krnjeuši decembra 1941. godine za područja te opštine.[134']

Uporedo sa formiranjem narodnooslobodilačkih odbora u većini sela formirani su i odbori narodnooslobodilačkog fonda, sa nešto manje članova nego što su imali narodnooslobodilački odbori. Odbori NO fonda prikupljali su i čuvali sve ono što je narod davao za vojsku, za siromašne i za izbjeglice.

b) *Organizovanje i aktivnosti žena*

U podgrmečkim selima duboke korijene je imalo tradicionalno shvatanje o ulozi žene u društvu, prema kojima se od nje očekuje da rađa, kuva, pere i radi druge kućne i poljoprivredne poslove. Obično, bile su nepismene, jer su tek u godinama pred rat djevojčice počele u većem broju pohađati osnovnu školu. Do tada o društvenoj i političkoj aktivnosti žena iz ovih sela nije bilo ni pomena. Koliko je bila zapostavljena, najbolje ilustruju primjeri: u razgovorima muškaraca, ukoliko su žene bile prisutne, najčešće nisu učestvovale, već su najčešće ćutale;

130) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 391-395.

131) Svetozar Vejinović, Sjećanje na stvaranje i rad narodnooslobodilačkih odbora, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 276.

132) Dokument u cjelini glasi:

»LEGITIMACIJA

Za druga MAJKIĆ MILANA koja se izdaje od strane ove nar. osi. uprave da može nesmetano vršiti dužnost koja mu je u ovoj upravi povjerena, tj. da radi na političkom polju našega rada kao i omladini a sve u korist nar. oslobođenja, što se preporučuje našim drugovima nar. osi. odbornicima, u koliko je moguće da drugu izlaze u svakom pogledu u susret njegovog rada.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

Predsednik uprave u Sred. Duboviku
Simo Bjelajac, s. r.«

M. P.

Original kod Majkić Milana.

133) Dane Babić, Narodnooslobodilački odbori na području sreza Bosanska Krupa, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 285.

134) Miloš Kecman Vojsko, Prvi predstavnik naroda u Driniću, Zb. PETROVAC, knj. 3, str. 66; Nikica Novaković, Aktivnost narodnooslobodilačkih odbora i omladine Krnjeuše, isto, str. 382.

muškarci su odlučivali o svim pitanjima porodice, sela. Žene sa ovog područja u takvom društvenom položaju bile su sve do ustanka, kad su se stvari i odnosi iz osnova izmijenili i krenuli drugim tokovima. Naime, NOB i revolucija započele su s rješavanjem mnogih istorijskih zadataka, što je počelo bitno da utiče i na mijenjanje položaja žene u društvu. Nastojalo se da se i žene ravnopravno uključe u sve aktivnosti koje je razvoj borbe nametao.

Prvi zadatak u kojem su žene dale veliki doprinos bio je snabdijevanje boraca hranom. Dok još nisu bile organizovane posebne kuhinje sa svojim kazanima, seoske žene su za svoju vojsku pripremale hranu. Trebalo je svakodnevno zgotoviti obroke za 30, 50 ili stotinu boraca na položajima. Žene su to sa lakoćom činile, pa borcima nisu manjkale proje i pogače, čak ni pite i kolači. Sve što je trebalo skrojiti, sašiti, ušiti, opet je palo ženama u dužnost. Krojile su trake, crvene petokrake zvijezde, jugoslovenske i crvene zastave, čaršave i zavoje za ranjenike i ostalo.

Na široku aktivnost u ustanku prve su krenule žene i djevojke Drvara. One su 21. avgusta 1941. u Drvaru, u činovničkom domu, održale prvu konferenciju kojoj su prisustvovale mnoge žene i djevojke Drvara i okolnih sela. Saslušale su referat o narodnooslobodilačkoj borbi i ulozi žena u njoj, i borcima na položajima uputile pismo kojim se obavezuju da će u pozadini sve učiniti da se borba razvija što uspješnije. Na kraju su usvojile i rezoluciju upućenu svim ženama, ali i borcima-gerilcima. Nakon ove, uslijedile su konferencije žena po selima, formirani su odbori koji su se uz seoske odbore i druge organe vlasti prihvatili teških ratnih zadataka.[135] Reokupacijom Drvara, Bosanskog Grahova i okolnih sela, kao i drugih gradova i krajeva, privremeno je prekinuta započeta djelatnost žena, da bi se nastavila razbuktavanjem novih borbi početkom 1942. godine.

Prvih dana ustanka, a i kasnije, žene slobodnih sela išle su raspletenih kosa - da se, po narodnom vjerovanju, »vojsci puti ne zamrse«. Mnoge su raskopčavale sve što su na sebi imale zakopčano, jer, opet, po starom narodnom vjerovanju »kada se vodi narodna borba ne valja da nešto bude sapeto, ni kosa upletena«. Neće dugo proći, a žene će zajedno sa omladinom i ostalima aktivno učestvovati na skupljanju ljetine koja je te ustaničke godine na Podgrmeču veoma dobro ponijela, kao i na prikupljanju usjeva iz ugroženih područja.

Već 21. avgusta 1941, na konferenciji održanoj radi formiranja Komande gerilskih odreda srezova Bosanska Krupa - Sanski Most, omladinka Stana Stupar iz Rujiške dobila je zadatak da »organizira komunistički rad sa ženama na cijelom terenu Podgrmeča«.[136] Ona je odmah započela rad na području novskog i krupskog, a od oktobra i na teritoriji sanskog sreza. Tek dolaskom banjalučkih komunistkinja Rade Vranješević i Dušanke Kovačević na slobodnu teritoriju Grmeča, krajem septembra, otpočeo je širi i organizovaniji rad sa ženama na čitavom Podgrmeču. Okružni komitet KPJ za Bihać (Grmeč), krajem oktobra je na jednoj od prvih sjednica ocijenio da sa ženama treba politički raditi, pa su za to područje djelovanja zadužene Rada Vranješević i Dušanka Kovačević, koje su održale brojne konferencije po podgrmečkim selima, govorile o političkoj situaciji, perspektivi borbe i ulozi žena u NOB. Na završetku svake konferencije, biran je *odbor žena* sa predsjednicom odbora. Mnogi od ovih odbora odmah su pokrenuli žene na sakupljanje vune, peškira, čarapa, plahta i drugih potreba za borce i bolnicu. Organizovale su pletenje čarapa, rukavica, džempera, zatim, šile su rublje za borce itd.

U svim selima gdje su izabrani njihovi odbori, žene su se brzo i organizovano uključivale u akcije prikupljanja brašna, krompira, pasulja, mlijeka, suhih šljiva i drugih namirnica i artikala za borce i ranjenike. Sastanke su održavale redovno, obično svake sedmice.

135) Mirjana Morača, Prva konferencija žena u Drvaru, Zb. DRVAR, knj. 2, str. 608-612.
136) Dušan Josipović, Prva vojna rukovodstva Podgrmeča, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 47.

Već u početku organizovanja, žene su sa pripremljenim darovima za vojsku odlazile na položaje vodova i četa. Išle su u grupama, a svaki njihov dolazak predstavljao je malu svečanost i za njih i za borce.

Otkako su formirale odbore, žene su na seoskim konferencijama na kojima su učestvovali i muškarci, omladina i partizani, sve značajnije ispoljavale svoju aktivnost, a njihovo prisustvo bilo je sve brojnije. I u seoskim narodnooslobodilačkim odborima bile su, obično, jedna ili dvije žene, aktivno doprinoseći uspješnom razvoju narodnooslobodilačke borbe.

U odborima i na konferencijama učestvovale su i omladinke. Möge su bile veoma aktivne, inicirale su brojne vrijedne akcije, zbog čega su i birane u odbore žena, kao i u narodnooslobodilačke odbore.

U početku nazvani *»odbori žena«,* tek će se od ljeta 1941. godine konstituisati kao odbori Antifašističkog fronta žena (AFŽ).

c) *Počeci kulturno-prosvjetnog rada*

Počeci kulturno-prosvjetnog rada u NOB-u na ovom terenu bilježe se već od prvih dana avgusta. Stvaralačke mogućnosti izražavale su se ponajprije u novim pjesmama koje su ispjevali anonimni narodni pjevači - borci. Tih dana se Branko Ćopić, tada politički komesar Komande gerilskih odreda Krupa - Sana, sjeća i po tim pjesmama, pa bilježi:

»... Propjeva i vojska i pozadina, a to je bio najbolji znak da je čitav narod bio ponesen žarom i zanosom pravedne i svete borbe. Otvarala se napaćena duša nacije i progovarala najplemenitijim glasom, jezikom umjetnosti.. .«[137)]

S obzirom daje Drvar i od ranije imao izvjesnu kulturnu dinamiku, oslobođenjem i razvojem u centar slobodne teritorije ovog kraja, u njemu se najprije i započelo s raznim kulturnim aktivnostima. Odmah je formiran hor, recitatorska i dramska grupa koji su dali priredbu u Drvaru, a potom u Prekaji, Drvar--Selu, Kamenici, i drugim obližnjim selima. Svaka priredba je počinjala Internacionalom. Organizovana je priredba i za zarobljene domobrane, u Sokolskom domu, gdje su smješteni. Bili su veoma iznenađeni ljudskim odnosom gerilaca prema njima. Tih dana u Drvaru je započela sa radom i osnovna škola u kojoj su »učiteljice« bile gimnazijalke Mila Beoković i Rahela Perišić. Međutim, škola je kratko radila jer su »učiteljice« krenule na položaj kao bolničarke.[138]»

Već od samog početka kulturno-prosvjetna aktivnost imala je mobilizatorsku misiju i politički značaj. Isprva spontana, od druge polovine septembra na Grmeču se počinje organizovano razvijati. Članovi KPJ i SKOJ-a koji su došli iz Banjaluke bili su pokretači prve organizovane kulturno-prosvjetne aktivnosti na ovom području. Željeli su sa scene živom riječju da mobilišu stanovništvo za NOB i doprinesu lakšem shvatanju i prihvatanju nekih aktuelnih političkih tema, koje su se i recitacijom, skečom i si., veoma uspješno mogle približiti narodu. Tako su studentkinja Dušanka Kovačević, gimnazijalac Branko Lastić, đak srednje tehničke škole Ivica Odić, trgovački pomoćnik Drago Lang, svi komunisti, svoja bogata iskustva iz kulturno-prosvjetnog rada s mladim radnicima i đacima u Banja Luci - prenosili na seljake, borce, omladinu i narod Podgrmeča. Okupljali su mladež iz Majkić-Japre, Hašana i okolnih sela. Za dosta kratko vrijeme uspjeli su da pripreme program i organizuju prvu priredbu, početkom oktobra 1941. godine, u Karića voćnjaku, u Majkić-Japri. Pozornica je improvizovana između stabala sa zrelim kruškama i jabukama. Pored pjevanja u horu revolucionarnih »Crven je istok i zapad«, »Bilećanka«, »Mitrovčanka« i još nekih

137) Branko Ćopić, Kako smo propjevali, Zb. PODGRMEC, knj. 3, str. 407.
138) Rahela Perišić, Kulturno-prosvjetni život u slobodnom Drvaru, Zb. DRVAR, knj. 2, str. 614-617.

pjesama, recitovane su »0 klasje moje«, »Svijetli grobovi« i još neke pjesme. Izveden je i pozorišni komad »Mati« Karela Capeka, a naslovnu ulogu je igrala Dušanka Kovačević. Najveći broj boraca i rukovodilaca partizanskih jedinica, prisutnih na priredbi, prvi put je čuo revolucionarne pjesme, koje će uskoro i sami naučiti i često ih pjevati.

Druga veća kulturno-prosvjetna priredba organizovana je 16. oktobra 1941. u školi u Donjoj Majkić-Japri. Tom prilikom recitovane su i prve pjesme koje je Branko Ćopić napisao. Jednu od njih (kasnije veoma popularni »vrabac«), govorila je omladinka Bosa Majkić. Recitovana je i pjesma koju je napisao omladinac Stojan Bjelajac. I ovoj priredbi, osim članova štabova Krajinske divizije i 4. bataljona »Slobode«, i novoprimljenih članova KPJ, prisustvovali su mnogi borci i stanovnici Majkić-Japre i susjednih sela.

Grupa za kulturno-prosvjetni rad pri štabovima smještenim u Majkić-Japri pripremila je i prve zidne novine. Kratki članci i vijesti o političkoj situaciji i o borbama, razmišljanja o zadacima, radio-vijesti, članci o pojedinim akcijama itd., bili su izloženi na prvim zidnim novinama. Objavljivane su i prve ratne anegdote, stihovi i kraće pjesme. Zidne novine su isticane na daščanoj tabli, pod nastrešicom kraj zgrade u kojoj je bio Štab Krajinske divizije.[139]

Organizatori prvih kulturno-prosvjetnih aktivnosti, grupa banjalučkih komunista, kroz pripremanje priredaba, i posebno, u kontaktima sa otresitijim omladincima i omladinkama iz partizanskih jedinica i sela - podsticali su mlade na organizovanje tog rada. Omladinske grupe u Hašanima, Suvaji i još nekim selima vrlo brzo su postigle značajne rezultate i bile primjer ostaloj omladini slobodnih sela. Omladinac Branko Kondić iz Majkić-Japre o hašanskom primjeru je, kako se sjeća Branko Ćopić, spjevao pjesmu:

Hašanci nam lijep primjer dadoše,
na kulturni rad nas natjeraše.[140]

Ovim primjerom krenuli su i mladi iz drugih sela. Dolazak omladinske kulturno-prosvjetne grupe iz Majkić-Japre u Podvidaču i njihova priredba, bio je podsticaj omladini Podvidače i Lukavice.

Značajan kulturno-vaspitni rad razvio je i skojevski aktiv i omladina krupske Suvaje. Već prilikom formiranja aktiva, početkom novembra 1941, Drago Lang je obrazovao hor i dramsku sekciju od oko 40 omladinaca i omladinki i započeo pripremanje priredbe. Skoro dva mjeseca uvježbavali su program i za Novu, 1942. godinu, izveli ga u školi u Suvaji, u kojoj je bila smještena Krupska partizanska četa. Program je obuhvatao: pjesmu »Po šumama i gorama naše Bosne ponosne«, horsku recitaciju »Slobodi« Petra Kočića, skeč u tri čina »Rade Vurdelja« Branka Ćopića, horsku recitaciju »Svijetli grobovi« Jove Jovanovića Zmaja i više narodnih pjesama. Dušan Mandić, sekretar suvajskog aktiva SKOJ-a, sjećajući se te prve priredbe u Suvaji, zapisao je: »... Snažno i potresno su odjekivale riječi: 'Dođi već jednom slobodo ... Zadrmaj ovom učmalom zemljom, potresi smrznutim srcima ...' Izgledalo je kao da je Kočić, taj veliki bosanski pisac, ove stihove pjevao baš za nas, za partizanske borce, za slobodu ...«. Već za 7. januara 1942. omladina Suvaje je ponovila priredbu u Velikom Radiću, potom u Malom Radiću, Srpskoj Jasenici i još nekim selima. U svim ovim mjestima omladina je nadahnuto započinjala sličnu aktivnost.[141]

Još dok je bio politički komesar Štaba partizanskih odreda Krupa - Sana, krajem septembra, Branko Ćopić je počeo da piše ratne pjesme. Svaka je prepisi-

139) Stojan Makić, Kulturno-prosvjetni i književni rad u Podgrmeču u 1941. i početkom 1942. godine, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 410-411.
140) Branko Ćopić, n. čl., str. 406.
141) Dušan Mandić, Rad aktiva SKOJ-a u Suvaji, Zb. PODGRMEĆ, knj. 3, str. 482-484.

vana i vrlo brzo dopirala do najudaljenijih sela slobodne teritorije; pjevali su je ili recitovali borci i omladina u selima. Neke od tih pjesama narod je prihvatio kao svoje, a bile su i pisane po ugledu na narodne, tako da je često teško razlikovati koja je od njih Ćopićeva, a koja neznanog narodnog pjesnika. Uostalom, ima pjesama za koje se sigurno zna da ih je napisao Branko Ćopić, ali ih je narod toliko prihvatio da su u nekim zbirkama objavljene kao - narodne pjesme.[142]

Branko Ćopić je počeo da piše i šaljive pjesme. Jednu je spjevao nakon neuspjelog neprijateljevog bombardovanja Štaba gerilskih odreda Krupa - Sana u Majkić-Japri. U pjesmama je osuđivao pojave pljačke, šovinističkog istupanja i si. Takav je bio slučaj paljenja sela Modre, što je izvršio Konjički vod (četa), zbog čega je rasformiran. U »Raportu grmečkih partizana« Branko Ćopić je o tom nemilom događaju, kako bilježi Stojan Makić, ispjevao stih:

Prema Sani oganj gori,
Konjička se četa bori,
junaci su, nema šale,
samo kuće da ne pale.[143]

Dok je bio na ovom terenu kao politički komesar, a potom član Partizanskog obavještajnog biroa (POB-a), Ćopić je, kako je sam napisao, dobijao brojna pisma iz mnogih sela u kojima se od njega tražilo da im pošalje svoje pjesme, pozorišne komade i slično. Jedno od tih pisama je bilo kratko i jasno:

»Dragi druže Branko,

Pošalji nam za priredbu jednu pjesmicu za pjevanje, jednu za deklamovanje i jedan komand za igranje u kome će moći igrati i ženska i muška omladina.«[144]

Uz takva pisma političkom komesaru i partizanskom pjesniku Branku Čopiču stizale su, nevještom rukom napisani, i prvi stihovi mladih i starih koji su propjevali u ustanku.

Tih dana javio se prvim pjesmama i veoma hrabri borac Jelašinovačkog partizanskog odreda, omladinac Čedo S. Brkić. Bio je zemljoradnik, veoma bistar. Prema svjedočenju boraca Sanske partizanske čete, Čedo Brkić je autor i tada veoma popularne pjesme koju su borci i kasnije često pjevali, »Listaj goro, teci vodo.. ,«[145]

Omladinac Milan Majkić iz Srednjeg Dubovika je napisao vrlo popularnu pjesmu »Partizanska truba« čiji stihovi počinju sa:

Sa Grmeča truba trubi,
cijelo selo budi,
ustaj, rode moj.[146]

I

Međutim, i Čedo Brkić napisao je pjesmu pod istim nazivom i sa takvim početkom, ali joj je dalji sadržaj bio drukčiji. Te jeseni i zime, prije odlaska u Proleterski bataljon, u kojem je poginuo kao komandir čete u Slavoniji, Čedo Brkić je napisao više pjesama, među kojima: »Majci Rusiji«, zatim »Zvjerstva ustaša«, »Moj partizanski rastanak«, »O hrabrom Vojinoviću«, pjesmu o Mihajlu Škun-

142) U zbirci »Plameni cvjetovi« nalaze se narodne pjesme o borbi i revoluciji, Mladost, Zagreb 1961. Međutim, na str. 112. kao narodna pjesma objavljena je »Bolna leži omladinka Mara«, iako je autor te pjesme Branko Ćopić.
143) S. Makić, n. čl., str. 423.
144) B. Ćopić, n. čl, str. 406.
145) S. Makić, n. čl, str. 427.
146) U listu »Mladi Krajišnik«, br. 2-3. za septembar-oktobar 1943, god. I, piše: »Popularnu i poznatu pjesmu Partizanska truba sa Grmeča trubi, napisao je omladinac Mile Majkić iz Srednjeg Dubrovnika«.

driću »Ponos Sanske čete«. Ali jedna od njegovih najljepših je »Moj partizanski rastanak«. Dok je bio u Proleterskom bataljonu Čedo Brkić je napisao još nekoliko pjesama od kojih i »Lijepo ime«.[147']

Te prve ratne jeseni javio se prvim pjesmama i omladinac Mirko Stanič. Čim je počeo ustanak i on se uključio u borbu. Od prvih dana ustanka do kraja 1941, napisao je deset pjesama među kojim: »U boj!«, »Grmeč«, »Na pustoj stazi«, »U zbijegu«, »Oj Neđiću«.

Te jeseni počinju da rade i analfabetski tečajevi na području Grmeča. Jedan od prvih su na Brajića Tavanu organizovali skojevci iz Odreda Bravski Vaganac. Opismenjavanja manjih grupa nepismenih boraca te jeseni i zime počelo je skoro u svakom vodu i četi, naročito tamo gdje su bili formirani skojevski aktivi - nosioci tog posla.

Organizatori kulturno-prosvjetnih akcija na terenu bile su omladinske organizacije. Upravo jedna od njihovih prvih aktivnosti bila je kulturno-prosvjetna: organizovanje hora, čitanje knjiga naprednog sadržaja, pjevanje ili recitovanje pjesama kao što su »Pjesma o pjesmi« i »Svijetli grobovi« Jove Jovanovića Zmaja, »O klasje moje«, Alekse Šantića i dr. S druge strane, rad hora, recitatorske, dramske, ili čitalačke grupe, privlačio je omladinu u omladinsku organizaciju. Čitav taj rad, kao i same priredbe vaspitno su djelovali i na omladinu i na odrasle. Najveći broj stanovnika Podgrmeča prvi put je upravo u ratu doživio priredbu, vidio pozorišni komad, čuo hor. Iako ophrvani ratnim nedaćama i teškim ratnim zadacima, ljudi su hrlili na priredbe, a izvođačima uvijek poručivali: dođite opet!

Već te prve ratne jeseni i zime stvorena je solidna osnova za uspješan kulturno-prosvjetni rad, koji će postati jedna od bitnih značajki narodnooslobodilačke borbe u Podgrmeču. Tome su, kako je dijelom navedeno, svojim stvaralačkim radom veoma mnogo doprinijeli pjesnici i književnici Branko Ćopić, Skender Kulenović i Hasan Kikić.

d) *Prve partizanske bolnice*

Oslobođenjem Drvara u njemu je zatečena bolnica nastavila rad, ali sada kao gerilska, odnosno partizanska.[148'] Tih dana je organizovana bolnica i u Prekaji, u zgradi škole.[149'] U njima su liječeni ranjenici s područja Drvarske brigade. Prodorom italijanskog okupatora u ova mjesta, prve partizanske bolnice su napuštene. Nakon povlačenja iz Drvara bolnica je organizovana u kući Jovana Karanovića zvanog Jojić, u Očijevljanskim lukama, daleko od puteva i neprijateljskih uporišta.[1501] Formiranjem Prvog KNOP odreda, drugom polovinom oktobra 1941, ta bolnica i njen bolničar, sa nešto sanitetskog materijala i opreme, prebacila se u Podgrmeč.

Od prvih dana ustanka u dvjema zgradama u zaseoku Lukić, sela Majkić--Japre, pod Grmečom, organizovana je prva ambulanta u koioj su se liječili borci s područja čitavog Podgrmeča. Danko Mitrov, komandant divizije, u septembru 1941. predložio je da se u Grmeču prave baze, gdje bi se u slučaju potrebe mogle povući jedinice i da se sagradi zgrada za bolnicu. Mitrov je tada odredio Stojana Makića i Milu Davidovića da pronađu mjesto gdje bi se sagradile zgrade za prvu partizansku bolnicu u ovom kraju.[151']

147) B. J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, k. 2, str. 318-319.
148) Simo Bašić, Začeci sanitetske službe, Zb. DRVAR, knj. 2, str. 598-599.
149) Miloš Polič, Pripreme i razvoj ustanka na području prekajske opštine, isto, str. 186.
150) Simo Bašić, n. čl, str. 599.
151) Mile Davidović, Stara centralna i još neke bolnice u Grmeču, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 686.

Kako Grmeč planina nije bogata izvorima pitke vode, neophodne bolnici, Davidović se opredijelio za mjesto Zbjeg, nazvano po zbjegovima iz bosansko-hercegovačkog ustanka, 1875/78, gdje su se seljaci sklanjali ispred turskih jedinica, a tako je bilo i prvih dana avgusta 1941, u najnovijem ustanku naroda ovog kraja Tu je izvor pitke vode, a mjesto je u uvali obrasloj krupnim bukovim stablima. Prilazni šumski put od Majkić-Japre seljaci su proširili. Magacin za smještaj žita, koji je tu već bio podignut, uzet je za bolnicu, a gradnja novog počela je u oktobru i okončana novembra 1941. godine. Najprije je preuređena zgrada dotadašnjeg magacina dok su ostali objekti završeni aprila 1942, tako daje prva bolnica imala dvanaest objekata, ukupne površine 1060 kvadratnih metara.[152]

Dok se prva zgrada za bolnicu još preuređivala, početkom novembra, sa Štabom Prvog KNOP odreda, na Grmeč je stigao bolničar Đuro (Vida) Bajić, koji je preuzeo rukovođenje ambulantom u Lukićima. Preseljenjem u novu zgradu, januara 1942, ambulanta je dobila naziv »bolnica«, a Đuro Bajić je postao njen upravnik, odnosno »referent za bolnicu«.[153] Uz njega su radili Jovan Marjanović Boljševik iz Majkić-Japre i Rade Cvjetićanin iz Podvidače,[154] koji je do ustanka bio bolničar u rudniku Ljubiji.

Nastojalo se da bolnica bude što bolje uređena. Svaki ranjenik ili bolesnik imao je krevet i odgovarajuću posteljinu. U nekim odjeljenjima nalazile su se palače (mušeme) sa slamaricama, između kojih su, sa strane, bile daske. Tu su ležali lakši, pokretni ranjenici.

Snabdijevanje namirnicama, posteljinom i si., obavljalo se preko NOO okolnih sela, koji su od stanovništva prikupljali dobrovoljne priloge u namirnicama i raznim stvarima. Žene iz okolnih sela, u organizaciji odbora žena, prale su posteljinu i rublje. One su, iako suočene sa krajnom neimaštinom, tkale platno za posteljinu, ranjenicima plele čarape, džempere i si.

Od prvih dana postojanja ove bolnice ustalio se običaj redovnog posjećivanja ranjenika i bolesnika. Žene i omladinke iz pojedinih sela pripremile bi poklone: pečeno meso, pite, kolače, sir, kajmak, voće i si., u grupama dolazile, obilazile sve ranjenike i bolesnike i darivale ih ponudama.

Na konferenciji Prvog KNOP odreda održanoj 22. januara 1942, Đuro Bajić referisao je da je bolnica preseljena u planinu, tj. u Zbjeg, da ima 7 ranjenika, a da ih je do tada bilo 20, od kojih je 10 već ozdravilo, 1 partizan je umro i 2 djece koja su ranjena prilikom bombardovanja, da je hrana dosta dobra. Upravo tog dana bolnica je dobila izvjesnu količinu lijekova. Bolnica sada ima 15 kreveta, a pripremala se za proširenje za još deset. Pri bolnici je radio kurs na kome su se obučavali bolničari u četama.[155]

U to vrijeme snabdijevanje lijekovima bilo je veoma otežano. Kod poginulih ili zarobljenih neprijateljevih vojnika mogao se naći tek pokoji zavoj. Žato se nastojalo da se preko saradnika NOP-a u okupiranim gradovima dobiva što je moguće više lijekova i instrumenata. I lijekovi koje Đuro Bajić navodi, dobijeni su od saradnika NOP-a iz Sanskog Mosta. Nekoliko dana iza toga, od iste grupe saradnika koju je predvodio Hasan Kikić, dobijen je komplet Kirurških instrumenata nabavljenih u Zagrebu. Tada i narednih nekoliko mjeseci bolnica nije imala ljekara, već je i dalje njome rukovodio bolničar Đuro Bajić.

Pošto se početkom 1942. prišlo organizovanju bataljonskih bolnica, ova prva u Grmeču nazvana je Centralna bolnica. A kada je u ljeto 1942. sagrađena Nova centralna bolnica (Kirurška), onda je ova prva, kako kazuje Mihajlo Škundrić, dobila naziv Stara centralna bolnica.

152) Mihajlo Škundrić, Građevinska djelatnost u Podgrmeću u toku NOR-a, isto, knj. 3, str. 376.
153) Zbornik IV, knj. 3, str. 76-77.
154) Rade Cvjetićanin je januara 1943. godine pratio kolonu ranjenika iz grmečkih bolnica, poginuo na Sutjesci juna 1943. u sastavu Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOV i POJ.
155) Zbornik IV, knj. 3, str. 76-77.

e) *Početak rada partizanskih radionica*

U oslobođenom Drvaru, u kojem je bilo više industrijskih i željezničkih pogona, ukazala se mogućnost za organizovanje radionica za opravku oružja i pravljenje bombi, nagaznih mina i si. U gradu je zaplijenjeno oko šest tona dinamita i velika količina detonatora i sporogoreće korde, što je pružalo mogućnost da se priđe izradi ručnih bombi i nagaznih mina. Prve ručne bombe su bile izrađene već oko 3. avgusta 1941. u radionici organizovanoj u Ridlovoj kući ispod pećine. I željeznička radionica je preuređena za opravku i izradu oružja. U njoj je radilo oko četrdeset radnika koje su predvodili Miloš Bauk i Bogdan Pećanac. Konstrukcija partizanskog minobacača nije uspjela, ali jeste nagaznih mina uz svakidašnju opravku oružja. Dok je Drvar bio centar oslobođene teritorije dijela Bosne i Like, u radionici je opravljena velika količina oružja i napravljeno oko 9 000 ručnih i 150 nagaznih mina (do prodora okupatora u grad, 25. septembra 1941).156)

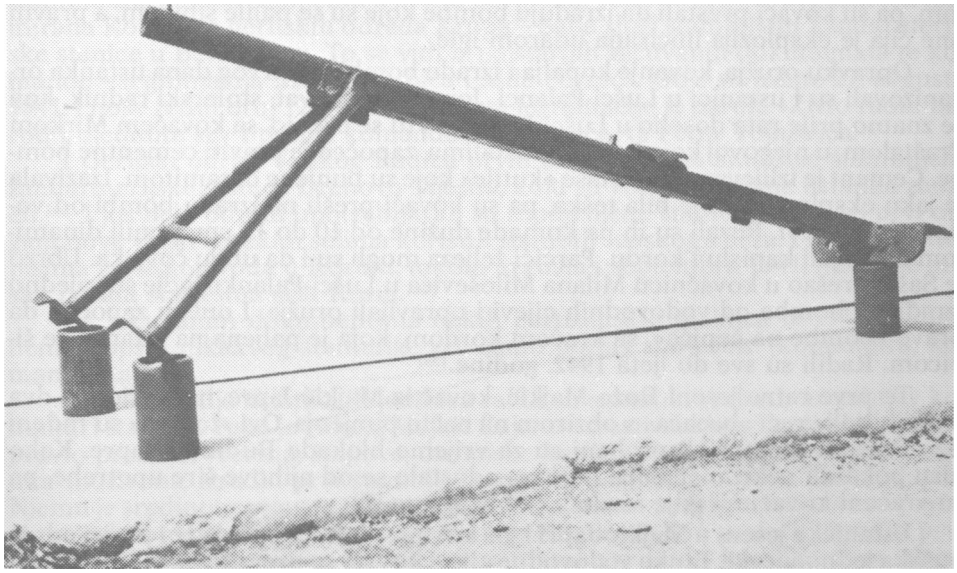

Minobacač izrađen u partizanskoj radionici 1941. (primjerak sada u zbirci Regionalnog muzeja u Bihaću)

I na području Podgrmeča od prvog dana ustanka bilo je neophodno popravljati oštećeno oružje. Seoski kovači, naučeni da se u svašta pomalo razumiju, brzo su se snašli i na ovom poslu. Gotovo da nije bilo kvara na puškama koji za vrlo kratko vrijeme nisu popravili.

Pošto su naročito nedostajale toliko potrebne ručne bombe, već nakon prvih ustaničkih juriša izrađivane su od vodovodnih cijevi promjera 5-7 cm, rezanih na komade od 25-30 cm. Na jednoj strani cijev je savijana i zatvarana, a unutra je stavljan dinamit ili barut, obično pola fišeka, u koji se uvlačila kapisla sa

156) Košta Zrilić, Bombe »drvarčanke«, Zb. DRVAR knj. 2, str. 547-555.

kordom. Potom bi se u cijev nabila ilovača, a kasnije i nešto slabija smjesa cementa. Prve bombe rađene na taj način imale su dužu kordu da bi bombaš bio sigurniji. Kasnije je dužina korde smanjena da neprijatelj ne može neeksplodiranu bombu vratiti.

Cijevi od kojih su izrađivane bombe nađene su kod vodovoda u Miljevcima, a dinamit, barut i kapisle su dobijene iz rudnika boksita u Suvaji kod Bosanske Krupe. Na ovom poslu su se od prvih dana ustanka angažovali majkić japranski kovači Božo i Košta Majkić. U njihovim kovačnicama organizovane su prve partizanske radionice za proizvodnju bombi i opravku oružja na Grmeču.[157] I Đorđo Milunović, kovač iz Majkić-Japre, pomagao je u izradi prvih bombi, a u svojoj kovačnici je opravljao i oružje.

Dok su držani »frontovi« prema neprijateljskim uporištima prvih dana ustanka, rađene su bombe koje su samo jako eksplodirale. Namjena im je bila da se ustaše i domobrani zaplaše od »topova«. Ustanici su ih bacali ispred »fronta«, što je, naročito pri jurišima imalo efekta. Nešto kasnije ustaše su saznale da to nisu topovi, već ručno izrađene bombe sa dinamitom, ali su ih se ipak i dalje plašili.

U međuvremenu pribavljene su potrebne kapisle za paljenje udarnom iglom, pa su kovači prestali da izrađuju bombe koje su se palile šibicom, a pravili one čija je eksplozija inicirana udarom igle.

Opravku oružja, kovanje kopalja i izradu bombi, od prvog dana ustanka organizovali su i ustanici u Lušci-Palanci. Jozo Šašić, Hrvat, stolarski radnik, koji se znatno prije rata doselio u Lušci-Palanku i tu se oženio, sa kovačem Mirkom Praštalom, u njegovoj kovačnici u Praštalima, započeo je praviti cementne bombe. Cement je izlijevan u četvrtase »kutije« koje su punjene dinamitom. Izazivala je jaku eksploziju, ali je bila teška, pa su kovači prešli na izradu bombi od vodovodnih cijevi. Rezali su ih na komade dužine od 10 do 15 cm, punili dinamitom i stavljali kapislu i kordu. Parčići željeza mogli su i da ubiju čovjeka. Ubrzo je Šašić prešao u kovačnicu Milana Miloševića u Lušci-Palanku, gdje su zajedno izrađivali bombe od vodovodnih cijevi i opravljali oružje. I oni su započeli da prave »bombe na čepiće«, sa kraćom kordom, koja je paljena na udar, a ne šibicom. Radili su sve do ljeta 1942. godine.[158]

Te prve ratne jeseni Božo Majkić, kovač iz Majkić-Japre, napravio je i dva »topa«, bolje reći »bacača« s obzirom na način punjenja. Ovi »topovi« su rađeni od crkvenih mužara i isprobani su za vrijeme blokade Budimlić-Japre. Kako nisu pokazali neko značajnije dejstvo, odustalo se od njihove šire upotrebe, pa su vraćeni kovačima gdje su dočekali kraj rata.[159]

Ustaničke jeseni u Majkić-Japri i još nekim selima započela je i proizvodnja pušaka jednocijevki. Tanke vodovodne cijevi kovači su prerađivali u puščane cijevi i dodavali druge potrebne dijelove. Lovački patroni bili su meci, a nešto kasnije korištene su i čaure metaka vojničkih pušaka u koje je ugrađivana nova kapisla. Napravljeno je samo nekoliko jednocijevki za seoske partizanske straže. Iz tih pušaka uspješno se dejstvovalo na odstojanju do 200 metara.

Značajna radionica za opravku oružja i izradu bombi postojala je i u Jelašinovcima, a u njoj su radili Luka Raković i Dušan Škundrić, kovači. Nacrte za bombu izradio je inženjer Mile Ljubičić, dok su ih Raković i Škundrić izrađivali i punili dinamitom zaplijenjenim na Mijačici. U ovoj radionici dnevno su izrađivali po dvadeset bombi od vodovodnih cijevi.[160]

157) S. Makić, U Majkić-Japri, Zb. PODGRMEC, knj. 1, str. 732.
158) Kazivanje Joze Šašića autoru 5. jula 1975.
159) Jedan od ta dva »topa« je u zbirci Vojnog muzeja u Beogradu, drugi u Regionalnom muzeju u Bihaću.
160) Izjava Luke Rakovića aprila 1958. (arhiv OO SUBNOR Sanski Most).

I u nizu drugih sela na slobodnoj teritoriji bili su angažovani seoski kovači koji su opravljali oružje, ali i alatke neophodne kod poljoprivrednih radova.

U Jelašinovcima je za vrijeme ustanka radio parni mlin Milkana Srdića pod nadzorom Partizanskog odreda Jelašinovci, pa je pored mlina bila straža na kojoj su se smjenjivali stariji ljudi. U Lušci-Palanci su prije rata, pa i za vrijeme ustanka radili parni mlin i pilana koje je pokretala lokomotiva. U njima je i za ustanka radilo desetak radnika.

Kako je za ishranu boraca klano dosta sitne i krupne stoke, to se u pojedinim odredima (vodovima, četama) našla veća količina ovčijih i goveđih koža. U Majkić-Japranskom odredu bilo ih je oko 150. Tako su te jeseni mnogi borci dobili oputaše a desetine njih i kožuhe, koji su naročito dobro došli borcima na stražarskim mjestima.[151]

f) *Izrada štambilja za štabove i odbore*

Komande i komandiri na svoje dopise iz prvih dana ustanka nisu stavljali nikakve otiske štambilja, jer ih, jednostavno, nisu imali. Ubrzo su se počeli služiti štambiljima koje su zaplijenili u prvim borbama. Tako se krajem avgusta tek formirana Komanda gerilskih odreda Krupa - Sana služi štambiljem Zandarmerijske stanice u Benakovcu. To se vidi iz najstarijih sačuvanih dokumenata te komande - legitimacija Branka Čopiča i Mile Poznića. Obje su izdate 27. avgusta 1941. i nose redni broj 12. Na kraju teksta legitimacije je parola »Živio radni narod i ujedinite se« i potpis komandanta Jugovića, tj. Petra Vojnovića.[162]

I Gerilski odred Velikog Radića prvih dana ustanka služio se štambiljem žandarmerijske stanice Drenovo Tijesno, koju su već prvog dana ustanka zauzeli.[163] I još neki odredi upotrebljavali su zaplijenjene štambilje, dok su prvi organi nove vlasti u nekim selima koristili štambilj seoskog kneza. I na nekim dopisima gerilskog voda u Kozinu, tokom avgusta i septembra 1941, nalazi se otisak pečata starješina sela Kozin.[164]

Na sačuvanim dokumentima nekih partizanskih jedinica iz 1941. godine nema uopšte nikakvog štambilja, već samo potpis starješine (komandira, komandanta).

Prve štambilje ustaničkih jedinica radili su samouki rezbari, na zahtjev komandi i štabova. Tako je Nikola Majkić Zujanović, samouki rezbar koji je do rata pravio preslice, vretena, štapove, đuvanske kutije i ploske, ukrašavajući ih raznim motivima, izradio prvi štambilj komande Gerilskog odreda Majkić-Japra. Njemu je sredinom avgusta Stevan Džakula dao takav zadatak. Pronašli su parče gume od potpetice sa cipele i na njemu je Nikola Majkić znalački izradio prvi štambilj. Bio je četvrtastog oblika, bez petokrake zvijezde, i, koliko se on sjeća, otiskivao je tekst »Majkićjapranski ustanički odred«.[165]

Poslije prvog štambilja, Majkić je nastavio da pravi nove. Sljedeći je bio za isti odred, ali, po zahtjevu Stojana Makića, političkog komesara, sa petokrakom zvijezdom i riječju gerilski umjesto ustanički odred. Potom je Nikola Majkić napravio prve štambilje Komande gerilskih odreda Krupa - Sana, i još nekih jedinica i NOO formiranih te jeseni. On će se ovim poslom uspješno baviti tokom čitavog rata.

Jedan drugi samouki rezbar, Dušan Malić, do rata predradnik na izgradnji unske pruge, a u ustanku vodnik Mrkaljskog voda, izradio je i prvi štambilj za

161) S. Makić, n. čl., str. 736-737.
162) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 135 i 266.
163) Dane Agbaba, n. čl., str. 583.
164) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 222 i 224.
165) Nikola Majkić, Partizanski pečatorezac, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 402.

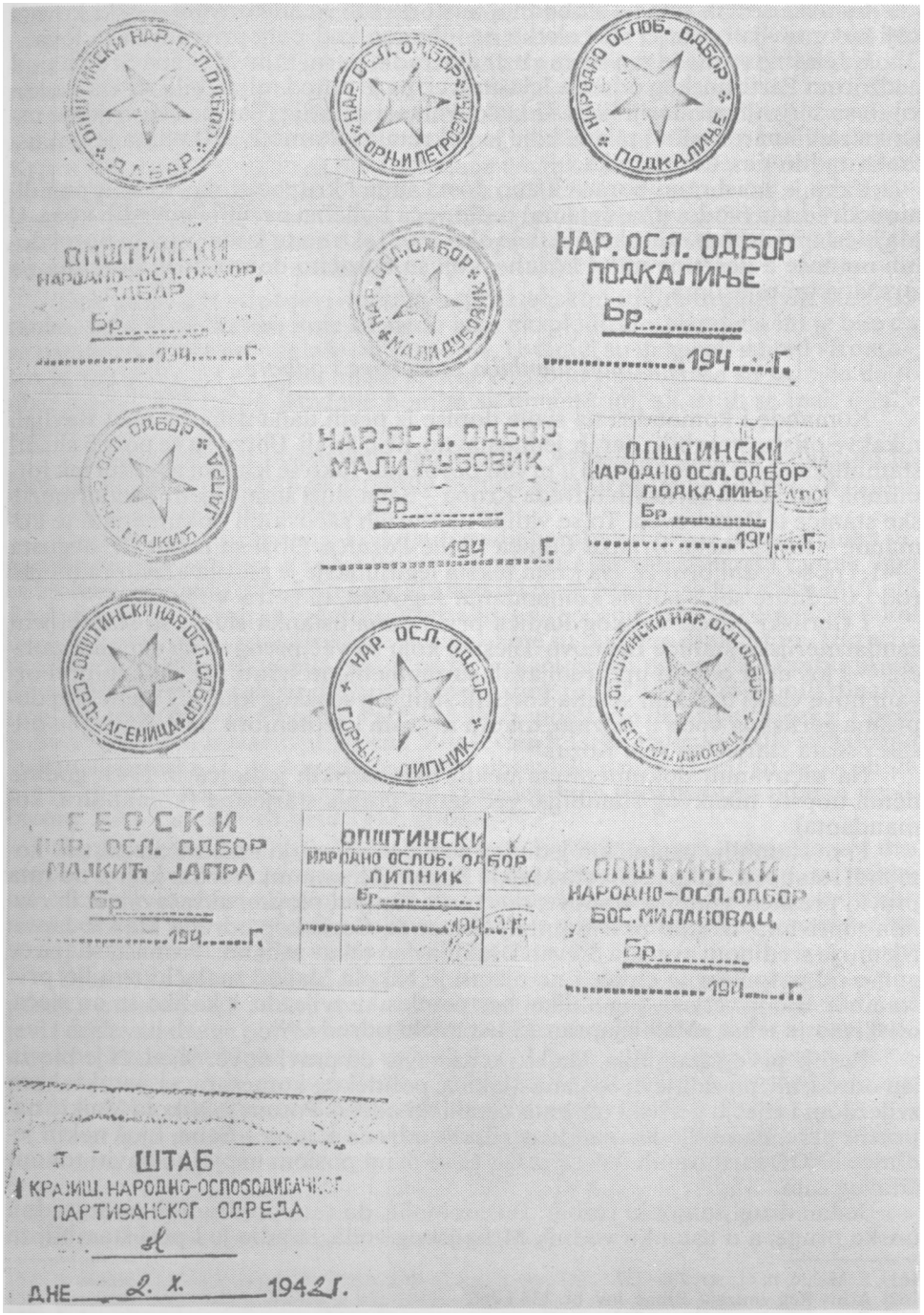

Otisci štambilja seoskih NOO i Štaba 1. KNOP odreda, koje je radio pečatorezac Nikola Majkić Zujanović

svoju jedinicu - VOD. GER. ODR. MRKALJI (Vod Gerilskog odreda Mrkalji). Kada su komandiri susjednih jedinica saznali za to, odmah su tražili da izradi odgovarajuće štambilje i za njihove komande.

S obzirom na to daje početkom otkobra promijenjen naziv gerilskih u partizanske jedinice, trebalo je praviti nove štambilje. Tada je Malić izradio okrugle pečate: VOD. PAR. ODR. MRKALJI (Vod Partizanskog odreda Mrkalji), sa petokrakom zvijezdom u sredini i štambilj: KOMANDA PART. ODR. MRKALJI, sa petokrakom zvijezdom i srpom i čekićem u sredini. Četvrtaste štambilje, sa istovjetnim tekstom, radio je bez petokrake zvijezde. Pravio je pečate i tadašnjim seoskim odredima, odnosno vodovima i narodnooslobodilačkim odborima. Dušan Malić je i kasnije radio štambilje partizanskim jedinicama i pozadinskim organima, kad god bi mu se obratili.[166']

Zna se da su i u drugim krajevima na području Prvog KNOP odreda samouki rezbari u 1941. godini izrađivali štambilje potrebne partizanskim jedinicama, narodno-oslobodilačkim odborima i drugim pozadinskim ustanovama, ali o tome nema sačuvanih dokumenata niti objavljenih podataka.

9. *Akcije u novembru i decembru 1941. godine*

U ovom periodu italijanski okupator se nalazio u gradovima koje je zaposjeo septembra-oktobra 1941. godine. Ustaške i domobransko-oružničke snage su i dalIje držale gradove u dolini Une (Bihać, Krupu, Novi) i Sane (Ključ, Sanski Most, Prijedor), i opštinske centre - Gornju Sanicu, Stari Majdan, Budimlić-Japru, Blagaj, Rudice, Otoku i Ripač. Neprijatelj je uz svaku željezničku stanicu ili čuvarsku kućicu imao posadu koja je obezbjeđivala prugu. U Bravskom je bila nešto ojačana oružnička postaja. U Bosanskom Petrovcu, Ključu i Glamoču, mada su zaposjednuti od italijanskih trupa, NDH je imala svoje organe, ali ne i u Bosanskom Grahovu i Drvaru gdje su vlast uspostavili Italijani.

Na graničnim područjima između slobodne teritorije Podgrmeča i neprijateljevih posada dolazilo je svakodnevno do puškaranja i sudara patrola.

U ova dva mjeseca postojanja Prvog krajiškog NOP odreda, borbe su vođene na tri sektora: na sektoru Krupa - Novi, gdje su partizani često napadali manja uporišta uz željezničku prugu, na sektoru prema neprijateljevim uporištima u dolini rijeke Japre, odnosno prema Suhači, Agićima i Budimlić-Japri i na sektoru prema uporištima na području Sanskog Mosta, od Sanice preko Kljevaca, Sanskog Mosta do Starog Majdana.

Veoma malo je sačuvanih dokumenata partizanskih štabova o borbama u ovom periodu,[167'] ali je zato u dokumentima domobranstva i oružništva NDH dosta podataka koji registruju pojedine napade partizana na uporišta u dolini Sane i Une.

Da je i neprijatelj osjetio učvršćivanje ustaničkih jedinica, odnosno, stvaranje i jačanje partizanskih jedinica i na ovom području, potvrđuje i izvještaj Glavnog stožera Ministarstva vojske NDH o teškom moralno-političkom stanju u domobranskim pukovnijama, u kojem između ostalog stoji i ovo:

166) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 181, 395 i 442.

167) Najveći dio vojnih i partijskih dokumenata iz 1941. i 1942. godine s područja Podgrmeča u četvrtoj ofanzivi, januara 1943. godine zakopani su u rejonu Benakovca Pošto je u ofanzivi umro jedan od drugova koji je na tome radio, a drugi kasnije nije uspio pronaći to mjesto, smatra se da je ova dokumentacija uništena. Poslije rata rukovodstvo Muzeja Pounja u Bihaću organizovalo je vojnu ekipu sa minodetektorima da se pretraži područje Benakovca i šire okoline. Pronađen je niz drugih predmeta ali je arhiva zauvijek izgubljena. Branko Bokan je rukovodio ovom akcijom po uputstvima dobijenim od Uroša Roče Bogunovića, koji je bio jedan od dvojice koji su tu arhivu sakrili.

»... Akcija pobunjenika uzela je drugi izgled i ima drugi karakter, nego u svojim počecima. Dok smo u početku vodili akciju (protiv) manjih lokalnih grupa, imamo danas pred sobom organiziran pokret, snažan, dobro vođen sa konačnim ciljem, koji se danas već pouzdano nazire ... «[1681]

Na sektoru od Petroviča do Rujiške u ovom periodu nalazili su se partizani Krupske, potom 2. krupske čete, a od kraja decembra Novske čete. Oa novembra 1941, na ovom sektoru bila je i Krnjeuška četa.

Partizani su 29. novembra porušili dio željezničke pruge između Rudica i Blatne i puščanom vatrom napali oklopni voz. I narednog dana na istom mjestu, puščanom vatrom su napali oklopni voz i porušili prugu.

Postavivši zasjedu između Vidorije i Rudica partizani su 1. decembra zarobili tri domobrana, a sutradan su na istom sektoru napali putnički voz kojim su se prevozili regruti u pratnji oklopnog voza. Ubijen je jedan domobran.[169']

Osmog decembra napadnuta stražarska posada od 14 domobrana na željezničkoj stanici Blatna, uspjela je pobjeći u Novi. Istog dana partizani su napali i oklopni voz koji je dolazio od Novog prema Blatnoj i teško ranili dvojicu domobrana.[170']

Da bi suzbila danonoćne akcije na željezničku prugu, jedna domobransko--ustaška polusatnija iz Bosanske Krupe napala je 7. decembra partizane na prostoru Blatna - Rudice. U borbi je ranjeno 8 domobrana. Domobrani i ustaše su zapalili 30 kuća u Rakanima i Matavazima. Narod iz Blatne i Matavaza je ponovo izbjegao u dubinu slobodne teritorije ka selu Rašću. Partizani su 12. decembra kod željezničke stanice Blatna napali oklopni voz u kome je bio štab sa zapovjednikom 2. pješačke domobranske divizije. Nakon dvosatne borbe voz je nastavio put. Partizani su 22. decembra iznenadili uporište na željezničkoj stanici Rudice, i tom prilikom jednog domobrana teško a drugog lakše ranili. Napad je ponovljen i 27. decembra sa istim rezultatom.[171']

Jedan vod Krnjeuške čete prebacio se oko 22. decembra s područja Čađavice preko ceste, pruge i rijeke Une u selo Dobretin na Baniji. Zajedno s banijskim partizanima 25. decembra krenuli su na ustaško uporište u Gvozdanskom. Borci Krnjeuške čete napadali su od zidina srednjovjekovnog grada Gvozdansko. Selom je brzo ovladano, ali su se ustaše utvrdili u školi i uporno se branile. Dva dana partizani su držali školu u blokadi a onda su i oni i ustaše napustili selo. Krnjeuška četa, je otišla prema Drvaru i u potoku Dabronici opkolila devet ustaša koji su iz Gvozdanskog bježali za Drvar. Kako se nisu htjeli predati, komandir čete Marko Sarač naredio je da se sruši jedna kuća, čija je građa bačena u potok, napravljena brana, pa je nivo vode prisilio ustaše da se predaju. Nakon te borbe Krnjeuška četa se prebacila preko Une nazad u Podgrmeč, u selo Rakane.[172']

a) *Borbe na sektoru prema Sanskom Mostu*

Na ovom sektoru djelovala je Sanska četa sa pet samostalnih vodova, Ljubijsko-prijedorska četa (samo jedan njen vod) i Partizanski odred »Volga« sa dva voda.

Nakon napada na ustaško-domobransko uporište u selu Kljevci, neprijatelj je doveo pojačanje da bi odbranio ovo selo i s te strane zaštitio Sanski Most. Glavnina satnije bila je u školi u Kljevcima, dok su jača odjeljenja isturali u zaselak Karanovići, na Smajino brdo i u pravoslavnu crkvu. Nedaleko od pravo-

168) Zbornik V, knj. 2, str. 245.
169) Muzej Avnoja i Pounja u Bihaću, Kalendar, sv. 1, st. 86-93.
170) Arhiv VII, fond NDH, k. 51, br. reg. 10/4-1.
171) Muzej Avnoja i Pounja u Bihaću, Kalendar, sv. 1, str. 94-97.
172) Rajko Jovčić, Boravak u Krnjeuškoj četi, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 316-317.

slavne crkve nalazila se kuća Duje Mijatović Omčikus, čiji je brat bio partizan, i odatle su redovno stizala obavještenja o kretanju i jačini neprijatelja. Tako se i saznalo, da svakog jutra kao posada u pravoslavnu crkvu dolazi vod od 17 domobrana. Kada je primio podatke Dragija Milašinović, komandir Sanske čete (4. čete), borcima u Dabru je predložio da se ta neprijateljska jedinica napadne i uništi. Za bombaše su se javili Mile Borovnica, Jovo Mijatović, Nikola Vučković Nebesilo i Ilija Cvjetković. Komandir je odabrao i desetak boraca koji će pratiti bombaše i otvoriti vatru na neprijatelja nakon što bombaši pobačaju bombe.

Pošto se znalo da domobrani dolaze izjutra, odlučeno je da se dvojica bombaša prethodno popnu na zvonik i, kada neprijateljski vojnici uđu u crkvu, da na njih bace bombe. Četvrtog novembra rano izjutra na zvonik su se popeli Mile Borovnica i Jovo Mijatović, a ostali su se skrili u obližnjem groblju.

Kada je 17 domobrana u koloni po jedan stiglo do crkve i neki već ušli u nju, bombaši su sa zvonika bacili četiri bombe a ostali su osuli paljbu po domobranima koji su bili pred vratima.

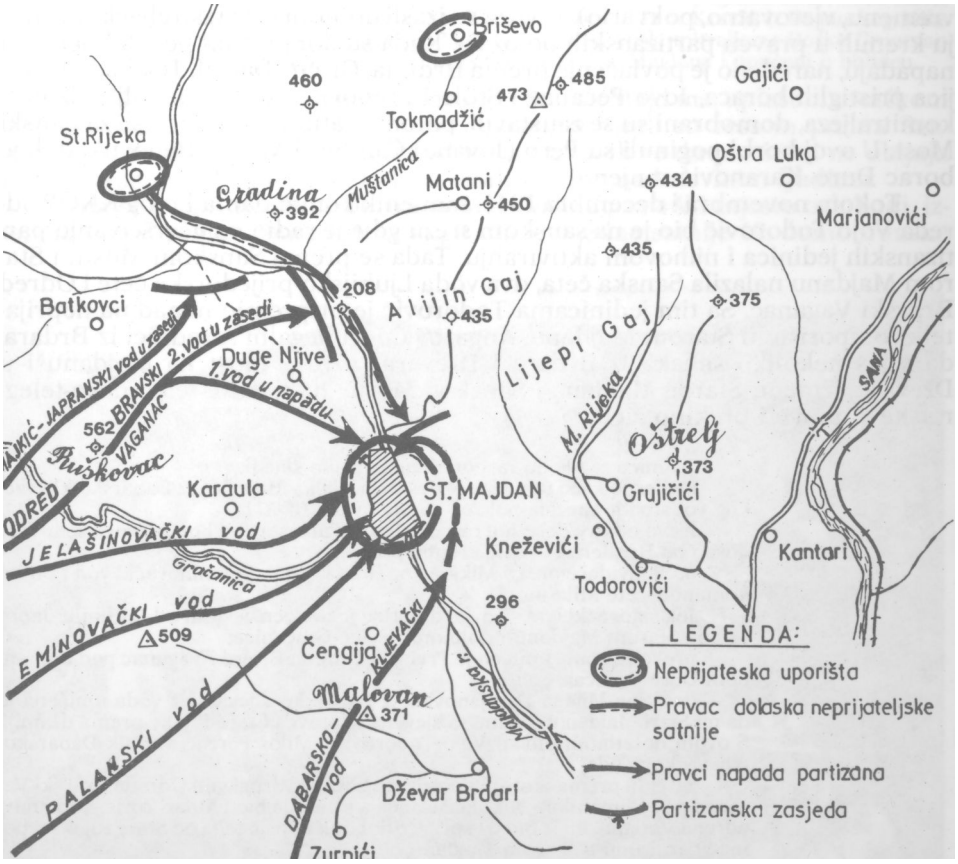

Napad na neprijateljsko uporište u Starom Majdanu, 30. XI 1941.

Borba je trajala nepunih dvadesetak minuta. Poginulo je desetak vojnika, dok su ostali uspjeli pobjeći, a među njima i četvorica ranjenih, dok su dvojica teško ranjenih domobrana brzo podlegla ranama.

U ovoj zasjedi zaplijenjeno je: puškomitraljez, deset pušaka, oko 2 000 metaka i pet-šest bombi. Partizani su se bez ikakvih gubitaka povukli u Dabar.

Cim je neprijatelj primjetio da su partizani napali na domobrane u crkvi, počeo je tući mitraljezima iz Kljevaca, ali bez ikakvog rezultata.[173]

U ovom periodu neprijatelj je povremeno koristio uskotračnu prugu Prijedor - Sanski Most - Sanica - Bravsko, pa su i partizani povremeno napadali željezničke kompozicije.

Borci Dravskog voda 19. novembra iz zasjede su napali voz pun vojnika, u predjelu između Sanice i Bravska. Poginulo je 9 i ranjeno 23 uglavnom neprijateljevih vojnika. Partizani su zaplijenili 16 pušaka i nešto robe.[174]

Noću 23/24. novembra postavljena je nagazna mina ispod željezničke pruge u selu Krkojevcima. Na obližnjim brdima, oko 70 boraca Sanske čete i Odreda »Volga« (Bravski Vaganac) zauzelo je položaje. U tom je od Sanskog Mosta naišao voz sa neprijateljevim vojnicima, prešao preko mine, ali ona nije eksplodirala. (Mina je bila dobijena iz Drvara još u avgustu pa se mehanizam u međuvremenu, vjerovatno, pokvario). Iz voza su izašli domobrani i u streljačkom stroju krenuli u pravcu partizanskih položaja. Kada su domobrani počeli bočno da napadaju, naređeno je povlačenje prema Brdima, Griču i Dabru. Tek kad su dvojica pristiglih boraca, Jovo Pećanac i Stole Karanović, osuli brzu paljbu iz puškomitraljeza, domobrani su se zaustavili, potom vratili do voza i otišli za Sanski Most. U ovoj borbi poginuli su Pero (Jovana) Camber i Mileva Bjelovuk, dok je borac Đuro Karanović ranjen.

Tokom novembra i decembra 1941. zamjenik komandanta Prvog KNOP odreda Vojo Todorović bio je na sanskom srezu gdje je radio na učvršćivanju partizanskih jedinica i njihovom aktiviranju. Tada se prema Sanskom Mostu i Starom Majdanu nalazila Sanska četa, dva voda Ljubijsko-prijedorske čete i Odred Bravski Vaganac. Sa tim jedinicama Todorović je pripremio napad na neprijateljevo uporište u Starom Majdanu. Angažovani su ilegalni saradnici iz Brdara, da s još nekoliko seljaka iz Brdara i Dževara razruše most na Majdanuši u Dževaru, između Starog Majdana i Sanskog Mosta, da poruše telefonsko-telegrafske stubove i prekinu žicu.

Jedinice za akciju raspoređene su kako slijedi:

na desno krilo upućena je desetina Veljka Miljevića iz Dabarsko-kljevačkog voda pa je zauzela položaj na Malovanu (k. 371);

lijevo oa ove desetine raspoređen je Palanski vod koji je preko sela Vrša došao na Banderu i odatle krenuo u napad;

od Podvidače preko Mikanovog brda krenuo je Eminovački vod i s njim komandir čete Milašinović;

Jelašinovački vod sa dvije desetine je upućen cestom od Budimlić-Japre prema Starom Majdanu i dolinom rječice Gračanice;

preko Karaule upućen je Prvi vod Odreda Bravski Vaganac pod komandom Đure Trikića;

desetina Milana Damjanovića iz Dabarsko-kljevačkog voda upućena je da na Stari Majdan napadne sa sjevera, iz pravca Stare Rijeke prema džamiji. S ovom desetinom bili su Vojo Todorović i Miloš Perišić, vodnik Dabarsko-kljevačkog voda;

zasjedu prema Staroj Rijeci organizovao je drugi vod Odreda Bravski Vaganac pod komandom Nikole Pećanca a s njim je bio i Milan Zorić, komandir odreda. Zadatak im je bio da spriječe dolazak neprijatelja od Stare Rijeke u pomoć garnizonu u Starom Majdanu;

na Vješalima bio je Majkićjapranski vod sa zadatkom da drži položaj prema Staroj Rijeci i spriječi pokret neprijatelja ka Starom Majdanu;

173) Kazivanje Dmitra Dašića, Steve Ilića i Rade Dobrića autoru 19. oktobra 1975; Ratko Ilić, Borba s ustašama u Kljevačkoj crkvi, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 226-227, i Arhiv VII, k. 143, f. 4, br. reg. 41.

174) Gliša Raca, Prve akcije Bravske partizanske čete, Zb. KLJUČ, knj. 1, str. 578-579. Sjećanje Janka Radulovića 20. februara 1962.

jedna desetina Jelašinovačkog odreda ostavljena je u zasjedi u Husimovcima sa zadatkom da spriječi eventualno nastupanje Italijana tim pravcem.

Napad je počeo 30. novembra 1941. godine oko 7 sati izjutra.'[751] Bila je gusta magla. To su borci iskoristili i u koloni po jedan došli skoro do centra mjesta Tada je grupa bombaša, među kojim su bili Veljko Miljević, Jovo Kondić i Mile Mijatović, kroz prozore ubacila bombe u oružničku kasarnu. Oružnici su i pored toga pružili otpor. Partizanski bombaši uspjeli su da dvije aktivirane oružničke bombe vrate u kasarnu, gdje su eksplodirale. Ubijeno je osam oružnika, neki su pobjegli, a dvojica su zarobljena. Partizani su uspješno napali i zgradu opštine koju su branile ustaše i domobrani koji su se pokušali povući prema Staroj Rijeci. Međutim, tamo je bila partizanska zasjeda koja je zarobila pet domobrana.

U borbi na Starom Majdanu zarobljeno je po nekoliko žandara, domobrana, ustaša i naoružanih mještana kao i jedan folksdojčer. Među zarobljenim je bio i poznati ustaški zlikovac zvani Kibo.

U toku borbe teško je ranjen komandir Sanske čete Dragija Milašinović. Ranio ga je neki oružnik i potom skočio na njega s namjerom da ga probode bajonetom. Međutim, vodnik Milan Jojić je bio brži i na oružnika ispalio metak i ubio ga nad ranjenim Milašinovićem. U borbi su poginuli borci Uroš Stević iz Dabra, Luka Stojković iz Kljevaca, Obrad i Pero Kravić, iz Bosanskog Milanovca, a ranjeni su, osim Milašinovića još i puškomitraljezac Boško Crnomarković. Obojica ranjenih iznijeti su iz Starog Majdana i upućeni u bolnicu.

Još dok je borba trajala, neki stanovnici Starog Majdana, uplašeni ustaškom propagandom da partizani ubijaju sve redom, pobjegli su cestom prema Sanskom Mostu, dok su mnogi ostali kod kuća i uvjerili se da partizani ne ubijaju mirne građane već samo one koji su vršili zločine nad nevinim ljudima.

Kada se očekivalo da se borba za Stari Majdan završi i mjesto oslobodi, iznenada su od pravca Stare Rijeke stigli dijelovi jedne satnije 10. domobranske

Stari Majdan, centar, predratni snimak

175) Arhiv VII, k. 157, f. 16, br. reg. 8, str. 2.

pukovnije i nasumice otvorili paljbu, ne znajući kakva je situacija u naselju.[176] Zahvaljujući gustoj magli, domobrani su uspjeli da prođu pored zasjede Odreda Bravski Vaganac, i došli s leđa desetini Milana Damjanovića i napali je. Tom prilikom je ranjen puškomitraljezac Boško Crnomarković. Sa ovom desetinom nalazio se Vojo Todorović koji je, procjenivši situaciju, naredio povlačenje pod borbom iz Starog Majdana.

Svi zarobljenici su dovedeni u zaselak Kragulji, gdje su saslušani. Narod se posebno obradovao zarobljavanju zlikovca Kibe, koji je u vrijeme masovnog ubijanja Srba prvih dana avgusta, za dva dinara klao nevine ljude. Osuđen je na smrt i strijeljan, kao i folksdojčer, dok su ostali zarobljenici oslobođeni i pušteni kućama.

Poslije akcije na Stari Majdan slobodna teritorija je proširena i na sela Suhaču, Brdare i Dževar. Tada se Palanski vod ne vraća u Fajtovce, već se smješta na Borak, a Eminovački vod ne vraća se u Eminovce, već ostaje u Kraguljima u Suhači, na granici prema selu Brdarima. U ovim selima vodovi će ostati do proljeća. Više ljudi iz sela tada je stupilo u partizane, a neki od njih su donijeli i oružje skrivano od aprilskog rata.

Odavde će vodovi tokom decembra 1941. i januara-februara 1942. godine kretati u brojne, veoma uspjele akcije na cesti Stari Majdan - Sanski Most, Sanski Most - Kamengrad i Sanski Most - Prijedor, i preko rijeke Sane u sela duž željezničke pruge Sanski Most - Prijedor. Te smjele akcije doprinijeće da se dođe do oružja, municije i druge vojne opreme, što će omogućiti da se u partizane prime i naoružaju mnogi ljudi iz sela u dolini Sane, a jedinice toliko ojačaju da će vodovi prerastati u jake čete.

Partizanski logori u Suhači i Brdarima, tokom teške ratne zime 1941/1942, postali su i baza za živ politički rad i djelovanje u tim i susjednim selima. Oko boraca su se okupljali ljudi tih i neoslobođenih sela, pa i iz Sanskog Mosta. Dolazili su noću, krišom, da bi vidjeli partizane i čuli što ih je interesovalo: o stanju na slobodnoj teritoriji, u Jugoslaviji i u svijetu. Neki od njih su donosili i informacije o neprijatelju, što je partizanskim komandama omogućavalo da se blagovremeno pripreme i dočekaju neprijatelja koji je iz uporišta u Sanskom Mostu, Demiševcima i Starom Majdanu kretao na slobodna sela i jedinice u njima.

Partizanski saradnici iz Gornje Sanice su javili da ustaško-domobransko-oružnička posada iz tog mjesta namjerava da, 13. decembra 1941, krene u napad na Međeđe Brdo.[177] Komandir Jelašinovačkog voda, Uroš Kukolj naredio je da počnu pripreme za borbu, a u Dabar poručio da grupa boraca, koju je predvodio Rade Brkić, dođe kao pojačanje. Kad je tog jutra išla kroz Čelić kosu prema Međeđem Brdu, Dabarska grupa je uočila kretanje neprijatelja. Neprimjetno je zauzela položaj i kada se neprijateljev strijeljački stroj primakao iznenadno osula paljbu, ali se pod pritiskom morala povući ka Međeđem Brdu kod Jelašinovačkog voda. Kada su neprijateljevi vojnici došli do Međeđeg Brda, Vodje osuo paljbu koja je natjerala neprijatelja da se poslije kraće borbe povuče u Gornju Sanicu. Na Međeđem Brdu poginuo je desetar Stojančić Miljević, hrabri i omiljeni borac Jelašinovačkog voda. Dok je trajala borba, neprijateljeva avijacija je bombardovala selo Jelašinovce, ali bez razultata.[178]

176) Kazivanje Slavka Obajdina, nosioca Partizanske spomenice 1941, tada oficira u domobranskoj satniji u Staroj Rijeci, koji je sa domobranima stigao u pomoć garnizonu u Starom Majdanu.
177) Zbornik IV, knj. 2, str. 562.
178) Opis borbe prema kazivanju Rade Brkića autoru 21. jula 1975.

b) *Prva borba protiv Italijana na teritoriji Podgrmeča*

Istoga dana Komanda Eminovačkog voda u Kraguljima dobila je obavještenje da će jake ustaške snage pokušati da se probiju cestom kroz Kamengrad prema Lušci-Palanki. Komandir i politički delegat voda Đuro Banjac i Rade Erceg su odmah jednu desetinu rasporedili na Zmijnjak, gdje su iskopali zaklone, drugu desetinu, Ostoje Majkića, na položaj nad Blijom i treću desetinu kod groblja ispod Umaca. Prije nego što su borci zauzeli položaje, kroz Husimovce za Kamengrad prošla je grupa italijanskih vojnika sa kolima (koja su vukli konji) i jednim topom koji partizani nisu primijetili. (U Kamengrad su pošli po sijeno i slamu.)

Nakon što su partizani zauzeli položaje, od Pobriježja se pojavila italijanska kolona. Kada je njeno čelo došlo u Husimovce naspram spaljene Munjizine kuće, otvorena je paljba iz pušaka i puškomitraljeza. Dok se borba rasplamsala, od Kamengrada se pojavila prva grupa italijanskih vojnika sa sijenom i slamom, i otvorila vatru na partizane. U tom je na poprište stigao i Palanski vod sa Borka pa su zajedničkim naporima odbili Italijane prema Pobriježju, a na grupu što se vraćala iz Kamengrada izvršili juriš, zarobivši četvoricu. Mrtve i ranjene Italijani su uspjeli da odvuku.[179]' U zasjedi je, u jednoj šumici iznad Husimovaca bio i dio Dabarsko-kljevačkog voda sa komandirom voda Milošem Perišićem i desetarom Veljkom Miljevićem. Vidjevši da se Italijani povlače prema Pobriježju, Miljević je naredio borcima da tuku Italijane. Od te vatre na cesti su ubijena dva Italijana, a bilo je i nekoliko ranjenih.

Tako se tada, 13. decembra 1941, dogodilo da su se u zasjedama iznad Husimovaca našla tri voda Sanske čete, a da do početka borbe nisu znali jedni za druge. Bez međusobne veze i bez starješine iz komande čete, vodovi su djelovali odvojeno, zbog čega je izostao puni uspjeh. Ovo je bio prvi napad partizana grmečkog područja na Italijane.

Slijedećeg dana kolona Italijana je došla u Husimovce i po jednom Muslimanu civilu poslala pismo tražeći da im partizani vrate zarobljene vojnike. Pismo je primio desetar Ostoja Majkić, koji je bio nepismen, pa mu je neko od boraca pročitao za što Italijani zovu na pregovore. Kako su tog jutra svi komandiri vodova i politički delegati već krenuli na vojnopolitičko savjetovanje u Majkić-Japru, Ostoja Majkić je donosiocu pisma odlučno odgovorio: »Nećemo pregovarati. Samo ćemo kroz puščanu cijev razgovarati!« Civil se vratio s usmenim odgovorom u Husimovce, a Italijani su produžili do Kamengrada i potom se vratili u Sanski Most.

Narednog dana, 15. decembra, komanda italijanskih trupa u Sanskom Mostu uputila je dvije ojačane čete u pravcu Husimovaca.[180]' Po dolasku u Husimovce odmah su krenule u brda na Umce, a manji dio je produžio prema Suhači i Brdarima. Istovremeno ustaše iz Demiševaca kreću prema Borku, gdje se nalazio Palanski vod. Pošto nije bilo nikog iz komande čete i komandi vodova, borci su se povukli.[181]'

Cim su se ustaše i Italijani pojavili, narod iz Suhače i Brdara počeo je da bježi prema Plješevici i Fajtovcima. Ustaše su nastupali streljačkim strojem, a Italijani su se razmiljeli i po baštama jeli stočnu repu.

Dok su se Italijani nalazili na platou prema Milanovcu, ustaše su nastavili prodor prema Borku. Međutim, tada je pristigla jedna desetina iz sastava Majkić-japranskog voda Ljubijsko-prijedorske čete od Podvidače, i s boka iznenadila neprijatelja, koji je tada odustao od daljeg napada i počeo se povlačiti prema

179) Kazivanje Rade Ercega autoru 3. avgusta 1975.
180) Zbornik XIII, knj. 1, str. 804-805.
181) Kazivanje Steve Stupara iz Dževara autoru 27. jula 1975.

Demiševcima. Pošto nije došla u borbeni dodir sa partizanima na Naglišu i Umcima, italijanska jedinica se istog dana vratila u Sanski Most.

Poslije ovog bezuspješnog pokušaja, Italijani više nisu izlazili iz garnizona u Sanskom Mostu. Jedino su 24. februara 1942. izvršili izviđanje dolinom rijeke Sane do zaseoka Trkulja i čim su naišli na partizane, vratili su se u Sanski Most.[182] Bila je to posljednja njihova akcija na ovom dijelu Grmeča.

Nekoliko dana poslije borbe s Italijanima, Eminovački vod je ponovo došao na Kragulje, dok se Palanski vod od ranije nalazio na Borku. Borci Eminovačkog voda su izviđanjem zapazili da svakodnevno od Starog Majdana dolazi u Dževar i produžava za Sanski Most jedno odjeljenje domobrana i potom se vraća sa sledovanjem. Računajući da bi napadom na to odjeljenje mogao doći do oružja, komandir Eminovačkog voda Stanko Marjanović je odlučio da postavi zasjedu. U tu svrhu je odredio grupu od 10-12 boraca i 30. decembra 1941, pošao sa njima u Dževar kod kuće i ciglane Ljubana Čengića. Snijeg je bio visok a hladnoća velika, tako da se borcima oružje mrzlo. Tek što su postavili zasjedu, od Starog Majdana naišlo je odjeljenje domobrana i sa njima nekoliko civila. Kada su ušli u raspored zasjede, na njih je otvorena iznenadna vatra iz puškomitraljeza i pušaka. Poginuo je jedan civil a tri vojnika su ranjena. Partizani su u jurišu zarobili šestoricu domobrana, dok je jedan od njih uspio da uskoči u Majdansku Rijeku (Majdanušu) i skrije se u vodi gdje je dočekao dolazak domobrana iz Starog Majdana. Partizani su u ovoj zasjedi bez vlastitih gubitaka zaplijenili osam pušaka i oko 500 metaka.

Prije nego što će stići pomoć napadnutom odjeljenju iz Starog Majdana, partizani su pokupili oružje i sa zarobljenim domobranima vratili se u Suhaču. Tu su zarobljenici saslušani, pa ih je pet oslobođeno a jedan zadržan. Od njih je oduzeta vojna odjeća a data su im civilna odjela. Prethodno im je politički komesar Sanske čete Pero Morača, održao govor a zatim im je dao pismo za komandira 4. satnije Sanske posadne bojne u Starom Majdanu, u kojem je, pored ostalog, stajalo: »... Vraćamo Vam Vaše vojnike, našu braću Hrvate i Muslimane, sirotinju, jer nju ne smatramo krivim za fašistička zlodjela. To su naši živi leci koji najviše razaraju temelje te takozvane NDH«. Oslobođeni domobrani su u Starom Majdanu ispričali da ih je u zasjedi dočekalo oko 80 naoružanih partizana, da su u Suhači vidjeli njih oko 300, uglavnom naoružanih vojničkim puškama, a primijetili su i jednu italijansku pušku i puškomitraljez.[183] Međutim, bilo je znatno manje boraca u Suhači, pošto je tu bio samo dio Eminovačkog voda, dok je jedan dio ostao na Eminovcima.

c) *Borbe na sektoru prema rijeci Japri*

Na ovom sektoru tada su djelovali dijelovi Novske čete na krajnjem lijevom krilu u rejonu Kršalja a prema novskoj Suhači, i Ljubijsko-prijedorska četa sa četiri samostalna voda prema Budimlić-Japri i Starom Majdanu.

Hašanski vod Ljubijsko-prijedorske čete koji se nalazio u hadrovačkoj školi, dobio je podatke da ustaške vlasti dijele oružje nekim ljudima u Ovaniskoj, Tisovoj, Staroj Rijeci i drugim selima između Starog Majdana i Ljubije. Zbog toga je Komanda hašanskog voda organizovala akcije razoružavanja jednog po jednog seljaka ili rudara u tim selima. Partizani bi noću prikriveno dolazili do kuće tako naoružanog domaćina, iznenadili ga na spavanju i oduzimali mu oružje i vojnu spremu. Pri tom se strogo vodilo računa da nijedan borac ne postupi nekorektno prema ukućanima, pa ni prema domaćinu, niti da se bilo šta uzme

182) Zbornik XIII, knj. 2, str. 240-241.
183) Arhiv VII, fond NDH, k. 78, f. 4, br. reg. 43.

osim oružja i vojne opreme. Tako je u tim noćnim akcijama Hašanski vod prikupio desetak pušaka i dosta vojne opreme.

U nekim oslobođenim srpskim selima bilo je seljaka koji su kod sebe imali oružje i vojnu opremu, ali su to krili i nisu htjeli da stupe u partizane. Hašanski vod je i takve razoružavao.

Grupa boraca Hašanskog voda, koja je 25. novembra išla prema Agićima i Ćeli, primjetila je domobransku patrolu i dočekala je u zasjedi. Zarobljena su sva četvorica domobrana od kojih je jedan bio ranjen. Zaplijenjene su četiri vojničke puške, nešto municije i druge opreme. Domobrani su odmah pušteni kućama.[184]

Jako neprijateljevo uporište u Budimlić-Japri od početka ustanka bilo je velika smetnja za čvršće povezivanje ustaničkih jedinica sa područja sanskog, novskog i krupskog sreza, i za uspostavljanje čvršće veze između grmečkih i kozarskih partizana. Uz to, djelomično blokiranje tog isturenog neprijateljevog garnizona, vezivalo je znatan dio jedinica Prvog KNOP odreda, koje bi se inače mogle angažovati na drugim pravcima.

Za Nijemce i ustašku NDH bilo je vrlo značajno da se Budimlić-Japra, Agići i Suhača što bolje utvrde i odbrane kao važno borbeno obezbjeđenje Rudnika Ljubije, kako bi se omogućila nesmetana eksploatacija i izvoz željezne rude u Njemačku. Zbog toga je te jeseni i zime 1941 /42. godine u Budimlić-Japri stacionirano od 250 ao 300 domobrana i oko 100 ustaša i oružnika, a nešto manje u Agićima, Suhači i okolnim selima.

Krajem 1941. godine na položajima prema Budimlić-Japri bili su vodovi Ljubijsko-prijedorske čete, koji su u polukrugu od Halilovaca preko Dugih Njiva, Mrkalja, Hadrovaca i Slatine, sve do Podvidače držali položaje. Oni su prodirali na teritoriju neprijatelja i izvodili manje akcije, uglavnom zasjede ili noćne prepade u selima prema Ljubiji.

Osim partizanskih vodova, na ovom sektoru su postavljene i danonoćne straže seljaka iz sela Halilovca, Dugih Njiva, Mrkalja, Kozina, Hadrovaca, Slatine, Podvidače, Crnog Vrha i Ćele. Sačuvan je spisak narodnih stražara (imali su koplja, rogulje, sjekire i si. hladno oružje).[185] Od sredine decembra 1941. te čuvare granice slobodne teritorije tretiraju kao narodnu stražu i izdvajaju iz partizanskih jedinica, budući da su bili koci svojih kuća i na borbeni zadatak polazili prema rasporedu, a i nisu imali ni jednu vojničku pušku.[186]

Krajem novembra Stab Prvog KNOP odreda je naredio da se prikupe detaljni podaci o neprijatelju u Budimlić-Japri i okolnim uporištima, na čemu je posebno radio Dušan Josipović, tada politički komesar Ljubijsko-prijedorske čete, sa grupom saradnika. Međutim, analizom situacije došlo se do zaključka da još nije vrijeme za ponovni napad na neprijateljev garnizon u Budimlić-Japri, pa se zbog toga odustalo od daljih priprema.

Drugom polovinom decembra 1941. u Slatinu je došao Petar Vojnović, operativni oficir Štaba Prvog KNOP odreda. Nakon razgovora sa komandom Petrovačkog voda i procjene stanja oko Budimlić-Japre, imajući u vidu da je pao veliki snijeg, Vojnović je predložio da jedinice zatvore krug i blokiraju neprijateljevo uporište u tom mjestu. O tom predlogu se razgovaralo u komandi Ljubijsko-prijedorske čete i u komandama vodova. Kada je usvojen, napravljen je plan rasporeda partizanskih vodova na blokadi Budimlić-Japre. Iako je zima bila vrlo jaka, snijeg visok, a putevi prema Budimlić-Japri bili neprohodni, svi vodovi su krenuli na izvršenje zadataka, zauzeli određene položaje i blokirali neprijateljski garnizon.

184) Sjećanje Mihajla Pejića 25. juna 1975, str. 4. i 5.
185) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 001.
186) Isto, inv. br. 412 i 415.

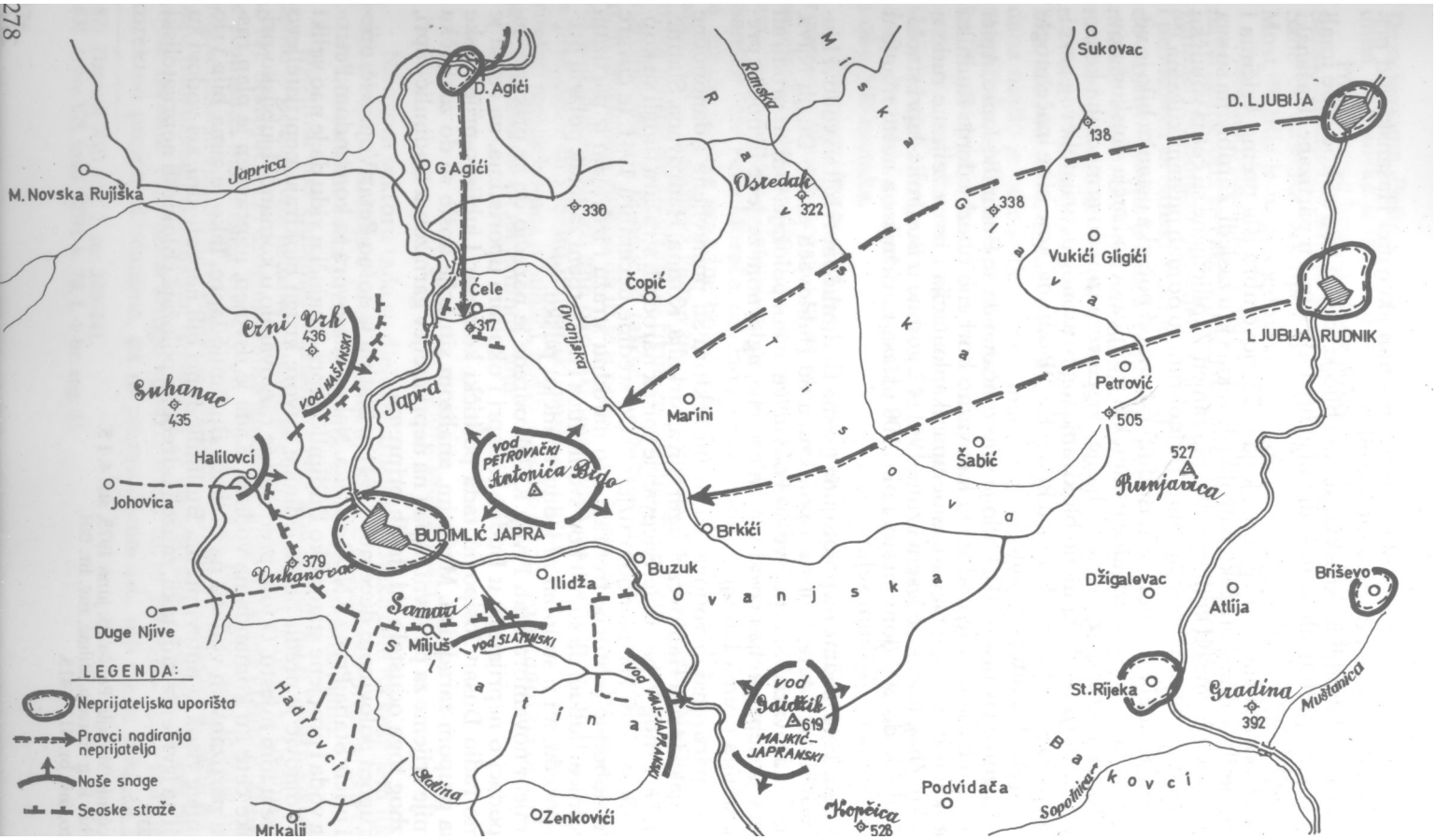

Blokada neprijateljskog uporišta u Budimlić-Japri, 24. XII1941. do 13. III 1942.

Petrovački vod je zauzeo dominantne položaje na Antonića Brdu, sjeveroistočno od Budimlić-Japre. Borci su usred dana krenuli iz Slatine i popeli se na Antonića Brdo. S njima je bio i Petar Vojnovič, koji je komandi Voda i desetarima pomogao u organizovanju i posjedanju položaja. Desetina Pere Kecmana Mukonje, s puškomitraljezom[187] se smjestila u kuću na zaravni, ispod koje su bili njeni položaji, a zatvarala je jednu prtinu kojom je neprijatelj mogao krenuti prema Antonića Brdu. Dvije desetine sa jednim puškomitraljezom i jedna poludesetina bez puškomitraljeza, raspoređene su na padini prema Ovanjskoj, Marinima i Agićima. Komanda voda se smjestila na najviše uzvišenje Antonića Brda, iznad kuće Ćulibrka.

Hašanski vod se s područja Hadrovaca prebacio na Crni Vrh, sjeverozapadno od Budimlić-Japre, čemu su se naročito obradovali tamošnji stanovnici, jer su stalno tražili da im se pošalje jedna partizanska jedinica a svu brigu o snabdijevanju primaju na sebe. Vod je ojačan grupom boraca naoružanim puškama i puškomitraljezom iz sastava Petrovačkog voda, koje je ovdje doveo desetar Joja Runić. Komanda voda sa dvije desetine (prva i treća) smjestila se u kuću Petra Vukojevića. Tako ojačan, Hašanski vod je imao zadatak da patrolira prema selima Cele i Agići, postavlja zasjede i sprečava neprijatelja da od Agića i Celopeka dolinom rijeke Japre komunicira sa garnizonom u Budimlić-Japri. Druga desetina ovog voda, s desetarom Mihajlom Pejićem, došla je u Baje, zaselak Halilovaca, u kuću Vase Pavića. Njen zadatak je bio da zatvori taj pravac kako se neprijatelj ne bi izvukao zapadnom stranom Crnog Vrha prema Agićima i novskoj Suhači.

Majkić-japranski vod je zatvarao pravac koji cestom od Starog Majdana vodi prema Budimlić-Japri. Držao je položaje u Slatini, Podvidači, Lukavici i na Gaidžiku (k. 619), sa zadatkom da spriječi izlazak neprijatelja iz Budimlić-Japre cestom prema Starom Majdanu, kao i dolazak pojačanja od Starog Majdana i Stare Rijeke prema Budimlić-Japri.[188]

Slatinski vod, najmanji po broju boraca, sa vodnikom Milom Vojnovićem, dijelom se priključio Petrovčanima na Antonića Brdu, dok je desetina Pere Vukojevića držala položaj na liniji Miljuši - Raskršće - Pavića doline, sa zadatkom da spriječi prodor neprijatelja preko Slatine prema Starom Majdanu ili Staroj Rijeci.[189]

Mještani sela u kojima su raspoređeni vodovi, za čitavo vrijeme blokade snabdijevali su ih hranom, koju su najčešće sami spremali i donosili na položaje. Ishrana partizana je bila vrlo dobra i obilna, tako da su lakše izdržavali napore i hladnoću.

Potpuna blokada Budimlić-Japre započela je 24. decembra 1941. i trajala do odlučujućeg napada, 14. marta 1942. godine. Blokadu je držalo oko stotinu partizana naoružanih puškama i sa tri-četiri puškomitraljeza, kao i nekoliko stotina narodnih stražara, koji su imali zadatak da danonoćno osmatraju neprijatelja i izvještavaju najbliže jedinice. To se vidi i iz dopisa komandira Ljubijsko-prijedorske čete, Mile Davidovića, upućenog 26. decembra 1941. komandiru Narodne straže Dušanu Maliću,[190] u kojem Davidović daje zadatke patrolama i osmatračima, posebno onim na Vukanovcu. Pošto je bila velika hladnoća, ovi stražari i osmatrači su se obično okupljali u jednoj kući. Za to vrijeme je napolju, na snijegu, bio osmatrač, kojeg su svaka dva sata smjenjivali njegovi drugovi. Osmat-

187) Pero Kecman Mukonja, iz Bukovače kod Bosanskog Petrovca, u NOB stupio jula 1941, poginuo u Slavoniji kao puškomitraljezac Krajiškog proleterskog bataljona 1942. Za narodnog heroja proglašen 27. novembra 1953.

188) Pismo Mihaila Pejića od 25. juna 1975.

189) Petar Vukojević, Sjećanja iz revolucije, rukopis, str. 2-3 i Marko Vojnović, Sjećanja na ustanak i NOB 1941-1942, rukopis, str. 14-17. (Arhiv Opšt. odb. SUBNOR S. Most).

190) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, inv. br. 423.

ranje prema neprijatelju u ovoj blokadi vršili su i narodni stražari sela Podvidače.

Već 30. decembra došlo je do prve borbe, koju je neprijatelj u Budimlić-Japri shvatio kao napad partizana na ovo mjesto, pa je tražio pojačanje. Partizanske jedinice su, pak, uspjele da to pojačanje prisile da se vrati neobavljena posla. Od tada je neprijatelj sa svojom višom komandom održavao vezu samo vazdušnim putem. Avioni su u Budimlić-Japru dopremali poštu, municiju, hranu, lijekove i dr. Nisko leteći, piloti su pomoću konopca hvatali pakete s poštom iz blokiranog garnizona.

Kada je dobio obavještenje da su partizani blokirali garnizon u Budimlić-Japri, zapovjedništvo Banjalučkog zdruga je naredilo da se blokada razbije. Već 31. decembra krenule su dvije kolone domobrana u jačini po jedne čete, i uz njih grupe ustaša. Borci Hašanskog voda već kod Agića dočekali su jednu kolonu i nakon žestoke borbe odbili je nazad u Agiće i Novsku Suhaču. Petrovački vod je dočekao drugu kolonu, koja je išla od Ljubije i Stare Rijeke. Kako u izvještaju Banjalučkog zdruga piše, čete su »... jakom vatrom pobunjenika spriječene u tome i vratile se natrag, u svoje posade .. ,«[191]

*

Na ostalim područjima Prvog KNOP odreda nije bilo većih borbi. U ovom periodu izvedene su još samo tri značajnije akcije na teritoriji Dinare i Dalmacije. Grahovsko-ždralovačka četa i to njeni vodovi sela Peulje, Grkovci, Kazanci i Crni Lug, izvela je 12. decembra akciju na selo Unište,[192] na Dinari. Cilj je bio da se naoružani seljaci razoružaju. Zaplijenjeno je 15 pušaka, 500 metaka, 2 civilne puške, 2 pištolja i druga ratna oprema. Ista četa i to vodovi sela Kazanci, Sajkovići, Gubine, Provo, Caprazlije i Jaruge, zajedno sa borcima Dinarsko-dalmatinskog odreda, 21. decembra napali su oružničku postaju u selu Panju kod rijeke Cetine. Pošto su ih opkolili, partizani su pozvali domobrane i oružnike na predaju. U kraćoj borbi poginula su 2 oružnika, dok se jedan domobran udavio u Cetini kad je pokušao da bježi. Preostalih 11 oružnika i domobrana su zarobljeni i nakon saslušanja pušteni, pošto su im prethodno objašnjeni ciljevi narodnooslobodilačke borbe. U ovoj akciji zaplijenjeno je 14 pušaka, 1 puškomitraljez, oko 2 000 metaka i 4 000 kuna.[193]

Odmah poslije ove akcije partizani Grahovsko-ždralovačke čete, zajedno s borcima Dinarsko-dalmatinskog odreda, u samostanu kod sela Bitelića, zarobili su župnika Draganovića, poznatog ustašu i osudili ga na smrt.[194]

10. *Ilegalna aktivnost u okupiranim naseljima avgusta-decembra 1941. godine*

Najoštriji teror protiv Srba, Jevreja i komunista, ustaše su sprovele u Bihaću. Njima, kako domaćim tako i onim koji su došli iz Zagreba i drugih krajeva, bilo je poznato da je Bihać imao brojno jaku organizaciju KPJ. Juna-jula 1941. ustaše su uhapsile 15 članova KPJ Muslimana i Hrvata, oa kojih i trojicu članova Mjesnog komiteta i nekoliko članova SKOJ-a. Njih su držali u zatvoru, u Kuli, ili u njenoj pomoćnoj zgradi tzv. Brigadi, uvijek spremni da ih likvidiraju, kao što su tih dana činili sa stotinama i stotinama ljudi zatočenih u Kuli. Na slobodi se u tom vremenu nalazio jedan član Mjesnog komiteta KPJ i još 22 člana. Već je ranije rečeno da su četvoricu Srba, članova KPJ, ustaše ubile juna 1941, dok su

191) Zbornik IV, knj. 2, str. 564.
192) U Zborniku IV, knj. 3, na str. 90 pogrešno pišu »Mlinište« a treba Unište (na Dinari). Mlinište je tada bilo pusto, popaljeno i bez stanovnika.
193) Zbornik IV, kni. 3, str. 90.
194) Kostadin Trkulja i dr, Pripreme i razvoj ustanka u opštini Crni Lug, Zb. BOS. GRAHOVO, str. 116.

ostali protjerani iz grada ili otišli izvan bihaćkog sreza. Na slobodi su još bila i tri člana Mjesnog komiteta SKOJ-a i većina skojevaca Muslimana i Hrvata.

Pripremajući savjetovanje u Banjaluci, za početak septembra 1941, Đuro Pucar Starije uputio kurira u Prijedor, Bosanski Novi, Bosansku Krupu i Bihać sa zadatkom da uspostavi vezu sa nekim od komunista iz mjesnih rukovodstava i prenese im poruku da, neko od njih dođe određenog dana septembra u Banjaluku. Kurir, Muhamed Hadžihalilović je u Bihać stigao 30. avgusta, u subotu, upravo kada je ustaški pukovnik Ivo Herenčić, na intervenciju mnogih uglednih Bišćana, Muslimana i Hrvata, iz zatvora pustio skoro sve bihaćke komuniste, Muslimane i Hrvate.[195]» U zatvoru su ostali samo Hrvati Čedo Kajić, član KPJ i skojevci Slavko Žardin i Robert Sole, kao i Srbi Duško Obradović i Dane Krljić, jer su bili predati u nadležnost prijekom sudu.[196]» Sa nekim od puštenih komunista stupio je u vezu Muhamed Hadžihalilović, i savjetovao da se sakriju ili da bježe na slobodnu teritoriju, u partizane. Kada su veliki župan i ustaški stožernik saznali da su komunisti pušteni iz Kule, naredili su da se ponovo uhapse, što su policajci i ustaški agenti učinili iste noći.

Međutim, na intervenciju sestre uhapšenog Perice Diklića, Ljubice, veliki Županje naredio da se (3. septembra 1941), ponovo puste svi Muslimani i Hrvati, osim onih koji su predati sudu.[197]» Na savjetovanje u Banju Luku otišao je Nijaz Salihodžić.[198]»

Đuro Pucar Stari, neposredno poslije savjetovanja, 4. septembra 1941, u izvještaju delegatu CK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, za bihaćku organizaciju KPJ navodi da ima 7 članova na slobodi i 16 u zatvoru[199]» (to je stanje od 30. avgusta 1941), a kako je 15 članova pušteno 3. septembra, proizilazi da su u Bihaću tada bila 22 člana KPJ. Međutim, stvarno, 4. septembra 1941, u Bihaću je bilo preko 35 članova.

Prema istom izvještaju, u Bosanskoj Krupi tada je bilo 5 članova KPJ. Partijska organizacija Krupe je početkom septembra 1941. uputila trojicu skojevaca (Redžu i Salka Terzića i Avdu Ćuka) na slobodnu teritoriju Grmeča, u partizane, dok je Ale Terzić, sekretar MK KPJ izašao na slobodnu grmečku teritoriju 15. septembra 1941. godine.[200]» Iz ove organizacije, te jeseni i zime mobilisano je u' domobrane nekoliko članova KPJ, tako da su u gradu ostala samo dva-tri člana. Tek sa slobodne teritorije Ale Terzić će te jeseni uspostaviti vezu sa komunistima koji su ostali u gradu, i preko njih započeti ilegalno djelovati u mjestu.

U izvještaju Đuro Pucar navodi da su tih dana u Bosanskom Novom bila 4 nedavno primljena člana KPJ. Član Mjesnog komiteta KPJ Hajro Kapetanović se juna-jula-avgusta skrivao u nekim selima kod Dvora, na Baniji, potom, krajem avgusta prešao na slobodnu teritoriju Grmeča, u Rujišku, a onda došao u Majkić-Japru, u Štab gerilskih odreda Krupa - Sana. Ubrzo je uspostavio vezu sa komunistima u Bosanskom Novom.

Đuro Pucar u navedenom izvještaju piše da u Sanskom Mostu djeluje 5 članova, ali da s njima nema direktne veze,[201]» već, vjerovatno, preko MK KPJ u Prijedoru. Kako se u tom izvještaju prvi put spominju članovi KPJ u Sanskom Mos-

195) Ustaški pukovnik Ivo Herenčić je 30. avgusta 1941. došao u Bihaćku kulu, okupio sve bihaćke komuniste Muslimane i Hrvate, održao im predavanje o hrvatskoj državi, hrvatstvu, govorio kako treba da budu Hrvati, da su na pogrešnom putu, a onda ih pustio kućama. (Kazivanje Vinka Markotića i Rudija Baumgertla autoru, 20. decembra 1959.)

196) Kazivanje Cede Kajića autoru 4. jula 1960, str. 14.

197) Muhamed Hadžihalilović, Mukotrpne staze kurira Oblasnog komiteta, Zb. PODGRMEC, knj. 1, str. 207.

198) Husref Redžić, Mladi crveni grad, Zb. PODGRMEC, knj. 1, str. 121.

199) Zbornik IV, knj. 1, str. 193.

200) Redžo Terzić, Prijemni ispiti za Prvi krajiški proleterski bataljon, Zb. PODGRMEC, knj. 1, str. 653-654.

201) Zbornik IV, knj. 1, str. 193.

tu, bilo je neophodno istražiti i utvrditi na koje se to odnosi. U tu grupu, svakako, dolaze Hasan Kikić i Desa Basta, članovi KPJ, zatim Hazim Bilalbegović, do rata kandidat za člana KPJ, Nairn Ibrišagić, koji se nalazio u rukovodstvu za ilegalni rad u tom gradu i Mirko Vranić, student, do rata skojevac, koji je takođe ilegalno djelovao u Sanskom Mostu.[202]

U objavljenim dokumentima i sjećanjima nema podataka o tome koji su članovi KPJ i SKOJ-a tada ilegalno djelovali u Bosanskom Grahovu, Drvaru i Bosanskom Petrovcu, koje su držali u svojim rukama italijanski okupatori i manje grupice četnika, a u Petrovcu još i ustaše i domobrani.

a) *Hapšenje skojevaca Bjelaja*

Jedno od prvih hapšenja komunista, odnosno skojevaca, vezano za sam ustanak, zbilo se u Bjelaju. Skojevski aktiv u ovom, kao i onaj u susjednom selu Medenom Polju, zajednički su vršili pripreme za početak borbe. Kako se u Bjelaju tada nalazilo 37 pušaka kod mještana Muslimana i Hrvata, a stražari su mogli biti i dobrovoljci, bjelajski skojevci su se prihvatili zadatka da u noći 29/30. jula 1941. godine omoguće razoružavanje naoružanih mještana i priključenje Bjelaja slobodnoj teritoriji. Međutim, grupa ustanika iz Medenog Polja je zbog spora oko izvođenja akcije zakasnila.[203] Kako su se u centru Bjelaja svake večeri okupljali svi odrasli stanovnici, Mahmut Ibrahimpašić je pred ponoć, očekujući dolazak ustanika iz Medenog Polja, okupljenim seljanima održao govor, obavijestio ih o ustanku i dogovoru sa ustanicima iz Medenog Polja o predaji oružja. Mještani su prihvatili ovaj prijedlog i svo oružje je složeno u jednom dućanu. Tada su Mahmut, njegov brat Derviš i učitelj Hamdija Maglajlić pošli na ugovoreno mjesto u susret Medenopoljčanima. Međutim, kako njih nije bilo, a i kiša je počela da pada, odlučili su da se vrate u selo i tamo dočekaju ustanike. Ali, u međuvremenu, grupa ustaški orijentisanih mještana je preuzela oružje, postavila zasjedu i pri dolasku u selo uhapsila Mahmuta i Derviša Ibrahimpašića i učitelja Hamdiju Maglajlića i zatvorila ih u neku štalu. Sutradan su došli ustaše iz Vrtoča i uhapšene odveli u bihaćki zatvor.[204] Uhapšeni su putem batinani, a učitelj Maglajlić je izboden bajonetima.[205] Bjelajski skojevci su u zatvoru bili nekoliko mjeseci, potom su izvedeni pred prijeki sud i nakon intervencije uticajnih Muslimana, bili oslobođeni. I pored neuspjelog pokušaja oslobođenja Bjelaja i njegovog uključivanja u ustanak, već 9. avgusta 1941. godine bio je oslobođen.

b) *Partijske grupe u Ripču*

U Ripču je do okupacije 1941. godine djelovala partijska grupa koja je nastavila dalji rad i pod ustaškim terorom, šireći krug pristalica među omladinom, ali i starijim mještanima, prije svega Muslimanima. Od početka jula 1941. u grupi su bili samo Muslimani.[206]

202) B. J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. 2, str. 350.
203) Drago Đukić, Prve akcije medenopoljske i bjelajske omladine, Zb. PETROVAC, knj. 1, str. 643-645.
204) Ahmet Hromadžić, Selo Bjelaj, Zb. PETROVAC, knj. 2, str. 495-497.
205) Husref Redžić, n. čl., str. 118.
206) Grupu su sačinjavali: Salih Džaferagić, Jusuf Lipovača (radnici), Branko Bokan, Hilmija Lipovača i Rade Kenjalo (namještenici), Dušan Vukadinović (svršeni đak učiteljske škole), Ljubomir Grbić (student), Duško Vukašinović i Muharem Sahadžić (obućarski radnik). Grbić, Vukašinović, Vukadinović i Bokan su u periodu od maja do jula otišli u Srbiju gdje su se uključili u partizanske odrede. Tada su u grupu u Ripču uključeni Bećo Ibrahimpašić (poštanski službenik), i Ale Kulenović (radnik), obojica omladinci.

Saznavši da su ustaše otpočele masovno ubijanje uhapšenih Srba, grupa komunista u Ripču, direktno ili preko nekoliko odlučnijih Muslimana obavještavala je Srbe da se ne javljaju na ustaške pozive i da se sklanjaju u šume. Partijska grupa u Ripču imala je jednog svog člana (Beču Ibrahimpašića, srednjoškolca) na pošti, koji je prisluškivao telefonske razgovore i o svemu obavještavao Hilmiju Iipovaču, tadašnjeg rukovodioca partijske grupe.[2071] Saznavši da će ustaše vršiti masovna hapšenja Srba i u području Ripča, Hilmija Lipovača obavještava Đuru Vunjaka ceduljicom koju ovaj čita u Račiću, na sastanku na kojem je donijeta odluka o formiranju ustaničke jedinice. Neki seljaci su vijest da ustaše sve Srbe ubijaju, prokomentarisali riječima »... Laže taj, ni jedna država ne kolje ljude!« Ne vjerujući obavještenjima o pokoljima Srba, nekolicina je sa tog skupa otišla kućama, sačekala ustaše, a ovi ih odveli i na Garevicama u Bihaću pobili.[2081]

Nakon što je počeo ustanak i u ovom kraju, 1. avgusta 1941, Hilmija Lipovača je ilegalno otišao među ustanike u selu Račiću i potom produžio u Nebljuse, u Štab ličkih gerilaca. Komandanta Stojana Matića i političkog komesara Gojka Polovinu, Lipovača je upoznao sa situacijom na području Ripča i Bihaća, a oni njega sa stanjem na područjima zahvaćenim ustankom. Po povratku u Ripač, Lipovača je o svemu informisao partijsku grupu i nekoliko starijih mještana Muslimana. On je tokom avgusta još dva puta izlazio među ustanike Račića i još jednom produžio u Nebljuse gdje se susretao sa rukovodiocima ustanika u Lici. Kada je drugi put išao u Nebljuse, s njim je bio i Muhamedbeg Biščević, posjednik iz Račića, koji se odlučno uključio u pomaganje Srba i aktivnosti grupe komunista u Ripču. Prilikom tih izlazaka u Račić, Lipovača je ustanicima donio dvije puške i nešto municije, a sa sobom je iz Nebljusa odnosio letke i drugi propagandni materijal.

O uspostavljanju veze sa ustanicima i boravku među njima, Lipovača je upoznao dobar broj bihaćkih komunista i neke građane u koje je imao povjerenje.[2091] Poslije prvog odlaska, Hilmija Lipovača je u Bihaću obavijestio Fahru Midžića, tada člana Mjesnog komiteta KPJ i Nijaza Salihodžića, komunistu, tražeći njihovu saradnju u pomaganju ustanika. Od tada oni su se, skoro redovno dva puta nedeljno, sastajali u zgradi bivšeg sreskog načelstva, u kancelariji Mujage Delića, tada člana KPJ. Partijska grupa u Ripču koja je jedina imala neposrednu vezu sa ustanicima ovog područja, tokom avgusta redovno je obavještavala Midžića i Salihodžića o svojoj aktivnosti i saradnji sa ustanicima. To je omogućilo Nijazu Salihodžiću da prvih dana septembra, u Banjoj Luci, upozna Đuru Pucara o toj saradnji, što ovaj navodi u svom izvještaju od 4. septembra 1941, gdje za bihaćku partijsku organizaciju kaže da »... Imaju veze sa ljudima iz šume i pomažu ih .. .«,[2101] a to se odnosilo upravo na ripačku partijsku organizaciju.

Kako je izbijanjem ustanka u Ripač došla jedna ojačana satnija, sa više od 200 domobrana, kao i artiljerijska jedinica, partijska grupa je stupila u vezu s nekim podoficirima iz tih jedinica. Ta veza se brzo učvrstila i proširila na skoro čitav mitraljeski vod kojim je komandovao komunista Alojz Pugar, stolarski radnik iz Zagreba. O vezi sa domobranima, partijska grupa je obavijestila ustanike u Račiću i Nebljusima, predlažući im da pripreme i izvedu jednu akciju u kojoj bi mogli razoružati sve domobrane u Ripču. S tim u vezi partijska grupa je organizovala jedan širi tajni sastanak sa svim domobranima mitraljeskog voda. Prisustvovali su Hilmija Lipovača i učitelj Atif Zametica, koji su domobranima

207) Hilmija Lipovača i Salih Džaferagić, kazivanje autoru 5. juna 1960.
208) Saznavši za hapšenje Srba, Arso Novaković je pobjegao, a kad su mu javili da su ustaše za taoce uzele njegovog dvanaestogodišnjeg sina, vratio se, ustaše su ga ubile a sina pustile. Još nekoliko domaćina se žrtvovalo kako bi spasili porodice.
209) Kazivanje Hilmije Lipovače 5. juna 1960.
210) Zbornik IV, knj. 1, str. 193.

govorili o ustanku, partizanima, potrebi njihovog priključenja partizanima u borbi protiv okupatora i ustaša. Organizovanje ovakvog sastanka sa čitavim vodom domobrana (oko 25 ljudi) bio je veliki propust koji je doveo do izdaje pripremane akcije. Naime, jedan od prisutnih domobrana, Alojz Kušara, kome je Alojz Pugar povjerio gdje je skrio letke, »proputnicu« i pištolj, bilo zbog straha ili ubjeđenja, to je prijavio. Odmah iza toga, 8. septembra 1941, oružnici su uhapsili Hilmiju Lipovaču i njegovog mlađeg brata Esada, vodnika Alojza Pugara, domobrana Vida Čizmeka (tekstilnog radnika iz Oroslavlja), zatim članove ilegalne grupe Beču Ibrahimpašića, Muharema Sahadžića i Alu Kulenovića, sutradan učitelja Atifa Zameticu i Muhamedbega Biščevića, veoma aktivne saradnike ripačke partijske grupe, a zatim Mehmeda Lipovaču, obućara i Seru Lipovaču, oca uhapšenih Hilmije i Esada.[211]

Hapšenjem ove partijske grupe u Ripču, na slobodi su ostala još samo dva člana KPJ (Salih Džaferagić i Jusuf Lipovača), pa je ilegalni rad bio jedno vrijeme zamro.

Dan-dva nakon toga, iz Zagreba su stigla trojica ustaških agenata da preuzmu ispitivanje optuženih za saradnju sa ustanicima. Njima se pridružila i grupa ustaških agenata iz Bihaća. Izveli su sve uhapšene Ripčane i domobrane u dvorište Kule, opkolili ih sa svih strana i potom tukli kundacima i šakama. Sutradan su počela pojedinačna saslušanja uz primjenu najsvirepijih metoda mučenja i zlostavljanja, s ciljem iznuđivanja priznanja. Ustaški agenti su se naročito okomili na Hilmiju Lipovaču, Alojza Pugara i Atifa Zameticu, smatrajući ih vođama ilegalne grupe. Vršili su pritisak na Hilmiju Lipovaču da im oda sa kojim komunistima u Bihaću je sarađivao. Kako je takvo priznanje izostalo, mučenja su nastavljena. Atif Zametica je promokrio krv pa su ga prebacili u bolnicu.[212]

Nakon što su ustaški agenti iz Zagreba okončali istragu, u Zagreb su sprovedeni samo Hilmija Lipovača, Alojz Pugar, Vid Čizmek i Esad Lipovača. Ubrzo su iz zatvora u Bihaću pušteni Muharem Sahadžić, Bećo Ibrahimpašić, Ale Kulenović, zatim dva domobrana (nepoznatih imena, koje je izdajnik Kušar teretio da su trebali odati lozinku pred napad ustanika na Ripač). Iz zatvora je već nakon dva dana pušten i Mehmedbeg Lipovača, dok je Šero Lipovača u podrumu oružničke postaje u Ripču zadržan samo tri dana.

Iz zatvora na Savskoj cesti sva četvorica su prebačeni u zatvor u Petrinjskoj ulici. Krajem novembra 1941. izvedeni su pred »Prijeki pokretni sud«. Optužnica od preko 50 kucanih stranica optuživala je Hilmiju Lipovaču kao »vođu četničko-komunističke bande« a ostale kao saučesnike ili pomagače. Proces je održan u sudu na Zrinjevcu. Optuženi su i Atif Zametica i Muhamedbeg Biščević. Prisustvovali su mnogi građani Zagreba (odakle je Alojz Pugar) i Oroslavlja (odakle je Vid Čizmek), kao i mnogi Bišćani, tada u Zagrebu. Suđenje je trajalo oko 20 dana. Uz pomoć advokata svi optuženi su negirali tužbu i navode izdajnika Alojza Kušara, koji je na sudu toliko lagao i izmišljao da mu se malo toga moglo usvojiti. Hilmija Lipovača je osuđen na smrt, a Esad Lipovača, Alojz Pugar i Vid Čizmek na upućivanje u logor »na prevaspitavanje«. Atif Zametica i Muhamedbeg Biščević oslobođeni su optužbe. Obaviješten o ishodu suđenja od branioca njegovih sinova, Šero Lipovača se dogovorio sa Abdulahom Ibrahimpašićem da upute »peticiju« koju je potpisalo oko 300 Bišćana i izbjeglica iz Ripča, (među kojim i fra Bosiljko, fra Viktor, Muhica Galić, Bećo Biščević, Omerbeg Biščević i drugi), kojom se tražilo oslobođenje Hilmije Lipovače i ostalih, s obzirom na njihovu mladost i si. Sto (vjerovatno) intervencija preko uticajnih

211) Isto, str. 744-745.
212) Zbog tih zlostavljanja, Atif Zametica je poslije rata morao da izvadi bubreg, zbog čega je prerano umro.

veza braće Muhamedbega Biščevića,[213] što pristigla »peticija«, izdejstvovale su obnovu procesa, pa je Prijeki pokretni sud, januara 1942, anulirao svoje ranije presude i optužene predao »Izvanrednom sudu za zaštitu države«, koji je krajem aprila donio oslobađajuću presudu. Hilmija i Esad Lipovača su se vratili u Bihać. Tako se nakon osam mjeseci završila ova provala partijske grupe u Ripču, a da se nije proširila na organizaciju KPJ u Bihaću.

c) *Partijska organizacija Bosanskog Novog*

Izbijanjem ustanka na području Kozare i Grmeča, u Bosanskom Novom ostala su samo dva člana Mjesnog komiteta: Zajko Dizdarević, radnik i Melita Čuvaj, nastavnica Građanske škole. Po ranijoj odluci Mjesnog komiteta, Melita Čuvaj je prihvatila da radi u ustaškom logoru, ali nije mogla izdržati pritiske ustaša i otišla je u Zemun, gdje je u ilegalnom radu bila otkrivena, uhapšena i potom strijeljana. Tako je cjelokupnim radom u Novom rukovodio samo jedan član Mjesnog komiteta - Zajko Dizdarević, pošto su ostali otišli u borbu (Hajro Kapetanović i Mićo Šurlan), odnosno u Srbiju (Brano Todić).[214] Skoro svi članovi i kandidati KPJ ćelija u Blagaju i rudniku Lješljani uključili su se u pripreme ustanka i stupili u ustaničke odrede. I pored mnogih teškoća, uspostavljena je veza boraca sa Kozare i Grmeča sa komunistima u Bosanskom Novom.

Sredinom septembra 1941. Zajko Dizdarević je sa Kozare i s Grmeča dobio tri letka koje je poslao u Prijedor Muharemu Suljanoviću, članu KPJ, u čijoj kući se nalazila partijska tehnika: mašina za pisanje i šapirograf, da ih umnoži. Leci su umnoženi u oko 280 primjeraka i po prethodnom dogovoru preko članova KPJ, kandidata za člana KPJ i skojevaca, rastureni po Novom. Međutim, nebudnošću jednog člana KPJ, u grupu za rasturanje letaka uključen je i omladinac koji je ustašama otkrio ostale rasturače. Ustaše su uhapsile Muharema Suljanovića, Ešrefa Hrnčića, Smaju Ibrahimbegovića i Abdulaha Ibrahimovića, članove KPJ, kao i radnike, skojevce Mustafu Dželdumovića, Ibrahima Musića, Fadila i Adila Berberovića, Enesa Porčića, Hašana Veletanlića i Kazu Ćurka. Kasnije se saznalo da su Smajo Ibrahimbegović i Abdulah Ibrahimagić zvani Ćabuk imali loše držanje. Smajo Ibrahimbegović je pristao da radi za Gestapo pa je pušten i otišao u partizane, dok je Abdulah Ibrahimagić po izlasku iz zatvora dobio poziv za domobranstvo. Dizdarević mu je savjetovao da umjesto u domobranstvo ide u partizane, ali je on odbio i otad prekinuo vezu sa partijskom organizacijom. Međutim, on ustašama nije otkrio ni Zajka Dizdarevića ni Ahmeta Šehovića, niti banjalučku adresu Đure Pucara, koju je znao pošto je tamo išao po zadatku.

Kako su zbog ustanka, početkom avgusta, mnogi Muslimani i Hrvati dobili poziv za vojsku, pa među njima i komunisti i skojevci, Dizdarević se u Banjoj Luci konsultovao sa Đurom Pucarom šta da se radi. Pucar je tada »... rekao da se nekompromitovani drugovi jave u vojsku, da tamo objašnjavaju ciljeve NOB-a i pripremaju domobrane da se, u slučaju sukoba s ustanicima, u većim grupama predaju bez borbe. Dao je i uputstva za ostali rad u vojsci (domobranstvu, nap. BB)«, zapisao je Zajko Dizdarević sjećanje na to uputstvo. Krajem septembra poziv za domobranstvo dobio je i Zajko Dizdarević, pa je otišao u Banjaluku i od Pucara dobio saglasnost da ode u rezervu, ali da ostavi sposobnog druga na vezi,

213) Najstariji brat Muhamedbega Biščevića - Husein, bio je prvi oficir Musliman u austrougarskoj vojsci. Kao kapetan živio je u Beču, ali se 1941. godine aktivirao i postao komandant neke njemačke SS jedinice. Drugi brat Hrusto, bio je industrijalac u Zagrebu, a treći Adem, pukovnik avijacije NDH (viši oficir bivše jugoslovenske vojske). Sestra mu je bila žena učitelja Atifa Zametice, a kćerka druge sestre - žena Hilmije Lipo'vače.

214) Zajko Dizdarević, Ilegalni partijski rad 1941. u Bosanskom Novom, Zb. PODGRMEČ, knj. 1, str. 414.

davši mu pri tom i partijsku javku kojom će se taj drug koristiti pri dolasku u Banjaluku. Tada su u Novom preuzeli rukovođenje ilegalnim radom Ahmet Šehović i Hamdija Omanović, članovi KPJ.

Drugom polovinom septembra, iz Bosanskog Novog, mladić Marko Makivić, iz Rudica, nosio je neke stvari za partizane (sanitetski i kancelarijski materijal), pa je uhvaćen i pod batinama ustašama opisao ljude od kojih je dobio materijal. Ustaše su tragale i za Ahmetom Šehovićem, ali je on tada, 24. septembra 1941, pobjegao na Kozaru u partizane, dok su drugog, Fehima Dizdarevića uhvatili, pa je predan prijekom sudu. Iz zatvora je pušten nakon 10 mjeseci i odmah otišao u partizane.[21]"

Kada su polovinom septembra ustaše sproveli široku mobilizaciju ljudstva za domobranstvo, od 1905. godišta pa dalje, Đuro Pucar je dao direktivu »... ne u vojsku, nego u partizane«, kako sam navodi u izvještaju pisanom iza 15. septembra 1941, za delegata CK KPJ u Sarajevu.[216]' Pa i pored stava -*neu domobranstvo već u partizane* - ne samo u Bosanskom Novom nego i u Bihaću i drugim gradovima, u to vrijeme sprovodila se ranija direktiva - odlazak u domobranstvo i razbijanje vojske NDH iznutra, prelaskom u partizane sa oružjem.

Uprkos provalama u partijskoj organizaciji Bosanskog Novog, oktobra-decembra 1941. rad je bio dosta razvijen s obzirom na sve teškoće koje su postojale, a pogotovo u jeku borbe, kada ustaše i okupator sprovode okrutan teror. Iz Novog su, do kraja 1941, pored spomenutih, u partizane otišli i Šemso Tabaković, Irian Filipović, Niko Šteković i još neki. U gradu je u tom periodu djelovalo oko 18 članova KPJ, kandidata i skojevaca.

U tom periodu Mjesni komitet KPJ za Bosanski Novi sačinjavali su Zajko Dizdarević, sekretar i članovi Hamdija Omanović, Ferid Dedić i Jelica Erceg.

Krajem decembra 1941. skojevac Kazimir Curak, čiji je otac bio kotarski predstojnik u Novom, saznao je da će biti uhapšeno više omladinaca, među kojima su na spisku bili Zajko Dizdarević i još neki članovi KPJ, kandidati i skojevci. Da bi preduhitrili hapšenje, donijeta je odluka da se svi sakriju, odnosno da odmah odu na slobodnu teritoriju, u partizane. Iz Novog na Grmeč krenuli su Zajko Dizdarević i Ferid Dedić, a dan kasnije i Kazimir Curak, dok je na Kozaru izašao Hamdija Omanović. Međutim, ustaše su tada uspjele da uhapse Jelicu Erceg i Hasnu Kapetanović i potom ih otpreme u logor u Staroj Gradišci, Saliha Šarića kojeg su uputili u logor Jasenovac, a nekoliko njih kraće vrijeme zadržali u zatvoru i pustili. Odlaskom ovih komunista u partizane, odnosno hapšenjem nekolicine i otpremanjem u koncentracione logore, rad je znatno sužen [a]li ipak nastavljen u sve složenijim i težim uslovima.[217]'

d) Ilegalne grupe u Sanskom Mostu

Sredinom avgusta, na dužnost sreskog (kotarskog) prosvjetnog referenta, u Sanski Most dolazi Hasan Kikić. Bio je napredan književnik i komunista, pisac poznatih romana o životu šumskih radnika (»Ho ruk« i »Bukve«), i priča koje su objavljene pod naslovom »Provincija u pozadini«. Po dolasku u Sanski Most, Kikić je odmah uspostavio vezu sa Hazimom Bilalbegovićem, a preko njega i sa Desom Basta, članom KPJ, i poštaricom Barbarom Kazić. Vrlo brzo Kikić je sa Hazimom Bilalbegovićem formirao rukovodstvo (organizovao ilegalni rad za NOP u Sanskom Mostu), u koje su uvrstili i Naila Ibrišagića, nadcestara. Sva trojica su uzeli konspirativna imena: Kikić - Slobodan, Bilalbegović - Slavko i Ib-

2}5) Zajko Dizdarević, n. čl., str. 422-423.
216) Zbornik IV, knj. 1, str. 371.
217) Zajko Dizdarević, n. čl, str. 424-426.

rišagić - Milan, kako bi lakše djelovali. Najneposrednije, u ilegalni rad su uključili Desu Bastu, Barbaru Kazić i Mirka Vranića, studenta. Kako je Desa Basta održavala vezu s komunistima Prijedora, to je vjerovatno preko tog kanala Kikić poslao Miri Cikoti podatke o peteročlanoj partijskoj grupi u Sanskom Mostu.[218] Na osnovu toga je Đuro Pucar poslao izvještaj delegatu CK KPJ u Sarajevo, da u Sanskom Mostu ima 5 članova KPJ, da grupa ima vezu »... sa ljudima iz okoline koji se po šumama nalaze. Njihov rad je uglavnom oko zbrinjavanja tih ljudi«, odnosno u snabdijevanju nekim potrepštinama. Značajno je da je ova partijska grupa u Sanskom Mostu već tada obavijestila više partijsko rukovodstvo da partizani nisu vršili »... bilo kakvo nasilje nad muslimanskim i hrvatskim življem. To je podla kleveta i laž Pavelićeve propagande«.[219] Krajem septembra 1941, po povratku iz Sarajeva, gdje su radili, obućarski radnik Ahmet Kadić, član KPJ i krojački radnik omladinac Harno Cehajić, sindikalni aktivista, uključili su se u aktivnosti ove ilegalne grupe.

Kada je formirana Sanska partizanska četa, njena komanda je počela da radi na uspostavljanju i održavanju veze sa ilegalnim saradnicima u Sanskom Mostu i nekim selima (Sanici, Kljevcima, Krkojevcima, Zdeni i dr.). Od tada je skoro svakodnevno, preko Petra Brajića i Mile Cambera, održavan kontakt Štaba Sanske partizanske čete sa partijskom ilegalnom grupom u Sanskom Mostu.

Hasan Kikić je nastavio održavati vezu i sa partijskim rukovodstvom u Zagrebu, a preko Prijedora i sa Banjom Lukom, odnosno, ilegalnim partijskim rukovodstvom u tom gradu.[220]

Krajem septembra, ili prvih dana oktobra, u Sanski Most, u domobransku jedinicu, došao je Sabit Abdulzaimović, španski borac, rodom iz Tešnja. Po dolasku u grad odmah se povezao s Hazimom Bilalbegovićem i izjavio da želi sa oružjem da prebjegne u partizane, pa je ilegalno rukovodstvo NOP-a iz grada uputilo poruku partizanima da na Umcima sačekaju jednog domobrana sa oružjem.[221] Noću 10/11. oktobra 1941, Sabit Abdulzaimović je sa straže u Pobriježju uzeo puškomitraljez i dvije puške i ujutro, pored Husimovaca izbio na Umce, gdje ga je dočekala partizanska patrola, u kojoj je bio i Lazar Sušnica. Abdulzaimović je upućen u komandu Voda, odatle u Stab čete, pa u Štab Krajinske divizije u Majkić-Japru.[222]

Prvih dana oktobra 1941. u Sanski Most je kao mobilisani rezervni poručnik došao i Vladimir Beluhan, inženjer agronomije. Još kao student bio je uključen u aktivnosti komunista na Sveučilištu u Zagrebu. Prije polaska, od partijske veze u Zagrebu dobio je zadatak da se poveže sa književnikom Hasanom Kikićem u Sanskom Mostu. Beluhan se odmah uključio u rad ilegalne grupe, i ocjenivši situaciju u gradu i okolini, odlučio da što prije ode u partizane. Kao što je već opisano, on je 28. oktobra krenuo sa svojim vodom domobrana preko Brajića Tavana ka Dabarskom vrelu i pećini, prešao na stranu partizana i potom bio upućen u Štab Prvog KNOP odreda, gdje je raspoređen za nastavnika na vojnopolitičkom omladinskom kursu. Domobranska komanda je smatrala da je Beluhan nepažnjom zarobljen, ali je ubrzo saznala da ga partizani ne drže kao zarobljenika, već da je slobodan.

218) B. J. Bokan, n. dj„ str. 348-349.
219) Zbornik IV, knj. 1, str. 193.
220) Desa Basta kazivanje autoru 17. V 1976.
221) B. J. Bokan, n. dj., str. 351.
222) Sabit Abdulzaimović je do sredine 1942. bio u partizanima, a onda je prebjegao na okupiranu teritoriju. Predao se ponovo partizanima oktobra 1942. na Kozari. Nekoliko dana kasnije ubio je Husu Hodžića, komandanta Krajiškog proleterskog bataljona, svoga komšiju iz Tešnja, i izvršio samoubistvo. (Prema Branku Vukoviću ranijem komandantu tog bataljona, i kazivanju Dušana Repajića, docnijeg komandanta Krajiškog proleterskog bataljona); Arhiv VII, k. 170, f. 10, br. reg. 27.

Prilikom formiranja Sanske posadne domobranske bojne, krajem novembra 1941, Hasan Kikić je mobilisan i, kao rezervni natporučnik, dobio dužnost zapovjednika 1. satnije koja je svoje vodove imala u Kijevu, Čaplju, Tomini i Škrljevitoj.[223] I kao zapovjednik satnije Kikić je nastavio sa intenzivnim ilegalnim radom. Čak je ubrzo po preuzimanju satnije, u uniformi domobranskog natporučnika, noću otišao u Dabar, u Štab Sanske partizanske čete. Tražio je da mu se odobri da ostane, ali je ipak dogovoreno da se vrati u grad i nastavi sa ilegalnim radom. Tada je saopštio da Skender Kulenović, književnik i komunista, koji se nalazi u Zagrebu, želi da dođe u partizane. Dogovoreno je da ga pozove u Sanski Most i odmah prebaci na slobodnu teritoriju, što je učinjeno narednih dana, prvom polovinom decembra 1941. godine.

Hasan Kikić je nekoliko puta izlazio na slobodnu teritoriju Dabra, a jednom prilikom dotjerao je u kolima municiju, polovinu ostavio za svoju satniju a drugu polovinu dao partizanima.[224]

Rukovodstvo ilegalnim radom za NOP u Sanskom Mostu organizovalo je više punktova u gradu i obližnjim selima: Krkojevcima, Husimovcima, Kijevu i Starom Majdanu, uključujući sve više ljudi.

Već na početku te aktivnosti oružnici su 1. novembra u Sanskom Mostu uhapsili šest lica osumnjičenih da pripadaju tajnoj komunističkoj organizaciji: Hazima Bilalbegovića, šefa katastra, Husu Kurbegovića, studenta filozofije, Mirka Vranića, studenta agronomije, Barbaru Kazić, činovnicu u pošti, Desanku Bastu, učiteljicu u selu Kljevcima (koja je stanovala u Sanskom Mostu) i Stojanku Miljatović, gimnazijalku.[225]

Na intervenciju nekih građana istog dana su svi oslobođeni. Međutim, dan-dva kasnije, Barbara i Desa su ponovo uhapšene.

Dva-tri dana kasnije, Barbaru Kazić i Desu Basta oružnici su sproveli u Bihaćku kulu, gdje su zatvorene u dijelu zvanom »brigada«, sa sudskim zatvorenicima. Barbara je uspjela da iz zatvora pošalje pismo bratu u Zagreb, koji je uz pomoć potplaćenog gestapovca uspio da budu oslobođene optužbe; Barbara je otpuštena iz službe a Desa suspendovana. Ali, već početkom decembra Desa Basta je ponovo uhapšena u Sanskom Mostu, a Barbara Kazić u Zagrebu i ponovo su zatvorene u Bihaćku kulu. Barbarin brat je novcem podmićivao neke gestapovce i uspio da ih prijeki sud u Banjoj Luci marta 1942. godine oslobodio i pustio iz zatvora. Barbara je otišla u Zagreb, a Desa u Odžak.[226]

U radu ilegalne grupe u Sanskom Mostu bilo je pokušaja da se u tom surovom vremenu čak i kulturno-zabavnim radom, kroz aktivnost Muslimanske čitaonice, progresivno djeluje na muslimansko stanovništvo. Dogovoreno je, pa je u okviru ramazanskih svečanosti, jedne večeri, sredinom decembra, u hotelu organizovana zabava. Pripremljen je i izveden pozorišni komad »Pokondirena tikva« Jovana Sterije Popovića, i jedna aktovka naprednog turskog književnika Namika. U stvari, uzet je samo njen naslov, a sadržaj je preradio Hasan Kikić. Izmjena se najvećma sastojala u tome da se publici predoči kako muslimanska sirotinja nema nikakve veze sa bogataškim aginskim i begovskim porodicama, da je i ona itekako potlačena. Na priredbu je došao italijanski pukovnik, kotarski predstojnik i još neki ustaški funkcioneri. Sutradan, oružnici su uhapsili Hazima Bilalbegovića, ali je na upornu intervenciju njegovog oca, mjesnog imama, i drugih viđenijih Muslimana, Hazim pušten iz zatvora.[227]

223) B. J. Bokan, n. dj., str. 352-354.
224) Pero Morača, U Podgrmeču od septembra 1941. do 1. maja 1942. godine, Zb. PODGRMEČ, knj.

225) Arhiv VII, fond NDH, k. 143, f. 4-1, br. reg. 41.
226) Desa Basta, kazivanje autoru 17. maja 1976.
227) Harno Ćehajić, kazivanje autoru 26. jula 1975.

Hasan Kikić sa svojim saradnicima iz Sanskog Mosta, partizanima u Dabar više puta je slao oružje, municiju i drugi materijal. Jednom prilikom otpremili su pun džak lijekova u vrijednosti od preko 100.000 dinara, koje je dao apotekar Oton Goldberger, Jevrej koji je primio katoličku vjeru. Pošto se apotekar plašio da ne otkriju njegov rukopis, Naim Ibrišagić je ispisivao latinske nazive na flašice i pakete sa ljekovima. Uz ljekove, partizanima su tada otpremljene i neke knjige iz Muslimanske čitaonice.[228]

Svakako najznačajniji materijal koji su Hasan Kikić i njegovi saradnici otpremili partizanima bio je komplet hirurških instrumenata u vrijednosti više od 500 000 kuna. Hazim Bilalbegović je od nekolicine sanskih Jevreja i Muslimana dobio potreban iznos,[229] dok je Hasan Kikić napisao pisma koja je Mustafa Brkić, kotarski pristav, sa novcem odnio u Zagreb, predao na određena mjesta i potom u Sanski Most donio komplet hirurških instrumenata, koji su drugom polovinom januara 1942. godine otpremljeni na slobodnu partizansku teritoriju.[230]

e) *Partijske organizacije Bihaća*

Većina bihaćkih komunista zajedno je robijala u jednoj velikoj prostoriji Kule, gdje se najviše vremena razgovaralo o istorijatu radničkog pokreta, o Dimitrovu, a redovan izlagač bio je Salih Mušanović, vrstan poznavalac marksizma.

Nakon izlaska iz zatvora, bihaćki komunisti su morali svakog dana da se u dva maha javljaju policiji, u 8 i 18 sati, i nisu se smjeli udaljiti iz mjesta, jer će u protivnom biti poduzete represalije protiv porodica.[231] Pri javljanju su se sastajali, dvojica-trojica, i razgovarali šta da rade. Članovima Mjesnog komiteta, Stipi Butorcu, Mehmedu Loniću, a najviše Salihu Mušanoviću, obraćali su se i ostali komunisti (članovi KPJ, kandidati, skojevci, simpatizeri) sa istim pitanjem. Međutim, po prvi puta Salihov odgovor nije bio jasan i ohrabrujući: savjetovao im je da je najbolje ići u domobrane.[232] U međuvremenu su uslijedili pozivi, pa su se u domobranskim jedinicama u Petrinji, Glini, ili Slavonskoj Požegi našli Salih Mušanović, Perica Diklić, Enver Redžić, Bogdan Kovačić, Rudi Baumgertel i drugi, dok su nekolicina otišla u druge gradove (Mehmed Lonić, Vinko Markotić). Lonić je početkom 1942. godine otišao iz Banje Luke u partizane, a Vinko Markotić je isto učinio s proljeća 1942. Enver Redžić je iz domobranstva došao u Sarajevo, gdje je bio uhapšen, pa je pušten i februara 1942. godine otišao u partizane kod Kalinovika. Jozo Kralj je prvo stigao u Gorski Kotar, odakle je ubrzo otišao u partizane. Hasan Ibrahimpašić Hasko krio se i živio u dubokoj ilegalnosti sve do polovine decembra 1941. godine. I Muhamed Bajrić je bio mobilisan u domobranstvo, ali je ubrzo uhapšen zbog saradnje sa grmečkim partizanima. Međutim, on je 1. oktobra 1941. godine uspio pobjeći u partizane.

Nakon što su Italijani došli u Bihać, 9. oktobra 1941, Stipo Butorac, Mato Vuković, Ante Rukavina i Robert Šole, iskoristili su prvu povoljnu priliku i italijanskim kamionom se prebacili iz Bihaća u Donji Lapac pa na slobodnu teritoriju. Tu vezu i mogućnost obezbjedila im je Marija Balać, član KPJ, koja je iz Like došla u Bihać i ove drugove izvela na slobodnu ličku teritoriju. Krajem no-

228) Naim Ibrišagić, kazivanje autoru 12. III 1975.
229) Tada je Braco Hason dao 150.000 kuna, Muharem Mujić 50.000 kuna i još neki, što je tada bio povelik novac.
Hazim Bilalbegović, kazivanje autoru 7. septembra 1963.
230) Zbornik IV, knj. 3, str. 76.
231) Husref Redžić, kazivanje autoru 1. oktobra 1962, str. 49.
232) Vinko Markotić, navedeno kazivanje, str. 94.
Stipo Butorac, kazivanje autoru 21. decembra 1959, str. 20; Rudi Baumgertel, navedeno kazivanje, str. 97.

vembra, ili početkom decembra, Stipo Butorac i Ante Rukavina, iz Like su se prebacili na slobodnu teritoriju bihaćkog sreza, a Mate Vuković i Robert Sole, iz Like na bihaćki srez, tek u proljeće 1942. godine.

Drugom polovinom decembra 1941. na slobodnu teritoriju u partizane, na Hrgar, izašao je i Hasko Ibrahimpašić, a sredinom januara 1941. došli su Ivanka Perković i Meho Hadžiabdić, članovi KPJ i Raza Kovačević, član Mjesnog komiteta SKOJ-a. Ubrzo potom iz Bihaća je izašao i Ibro Šakić, radnik, pa je s grupom odabranih boraca krajem februara 1942. otišao u Grmečku proletersku četu, odnosno u Krajiški proleterski bataljon.

U međuvremenu Fahro Midžić je formirao novi Mjesni komitet KPJ za Bihać, u kojem je bio sekretar, Nijaz Salihodžić (tehničar) organizacioni sekretar, a članovi Mujaga Delić (Ibukić) i Rifat Krdžalić, službenici. Ovaj Komitet primio je u članstvo KPJ nekoliko skojevaca, među kojima studente Ajšu Išku Sadiković i Husrefa Redžića, a u decembru 1941. kooptirao za člana Mjesnog komiteta studenta Izudina Midžića, brata sekretara MK KPJ Fahre Midžića.[233] Tada je u Bihaću živjelo više od dvadeset članova KPJ i velik broj skojevaca, Muslimana i Hrvata.

Ubrzo nakon formiranja Okružnog komiteta KPJ za Bihać (Grmeč), njegov sekretar Mirko Novaković, odnosno, Sefket Maglajlić, pokušao je da uspostavi vezu sa Salihom Mušanovićem ili nekim iz Bihaćkog Mjesnog komiteta, ne znajući da je od septembra formiran novi. Kad je Salih Mušanović stigao na odsustvo iz domobranstva, prvom polovinom decembra,[234] obaviješten je da hitno dođe na slobodnu teritoriju, u Potkalinje gdje je bilo sjedište OK KPJ Bihać (Grmeč). Prema kazivanju Šefketa Maglajlića, i onog što je sam Salih Mušanović rekao nekim drugovima (Savi Popoviću na Hrgaru, Ali Galiću i Husrefu Redžiću u Bihaću), on se tom prilikom sastao i sa Đurom Pucarom Starim, koji se upravo vratio sa savjetovanja na Romaniji i tih dana, 15. decembra 1941, održao vojnopolitičko savjetovanje svih rukovodilaca vodova i četa grmečkog područja. Đuro Pucar je tada veoma oštro kritikovao bihaćku partijsku organizaciju i njeno rukovodstvo. Salih Mušanović je tada dobio zadatak da u Bihaću organizuje udarne grupe od članova KPJ i skojevaca, da uputi one koji će ostati u gradu kako da rade, a on i svi koji su kompromitovani, odnosno bili hapšeni, da izađu na slobodnu teritoriju, u partizane.[235] Međutim, Mušanović je povratkom sa slobodne teritorije u Bihać započeo organizovati udarne grupe i obavio još neke poslove, a onda se vratio u domobransku jedinicu u Petrinji (Glini)! Od kompromitovanih komunista tada je samo Hasko Ibrahimpašić izašao na slobodnu teritoriju. Tek drugom polovinom marta 1942. Mušanović je došao u partizane, na Hrgar.[236] Međutim, u međuvremenu, Okružni komitet KPJ je suspendovao sve

233) Mujo Delić, kazivanje autoru 1962, str. 14. i 17.

234) I Zajko Dizdarević u svakom članku »Ilegalni partijski rad 1941. u Bosanskom Novom« piše da je tada, novembra-decembra 1941, pri prolasku kroz Novi, Salih Mušanović navratio kod njega. Dizdarević mu je tada dao letak sa Staljinovim govorom o tome da Sovjetski Savez nema dovoljno pušaka, topova, aviona... Dizdarević je predložio Mušanoviću da iz Novog ode u partizane na Kozaru ili Grmeč. »Međutim, Salih nije mogao da ide, jer je s njim u Glini služila čitava grupa komunista iz Bihaća koji su pripremali da izvedu i predaju partizanima veću grupu domobrana«. (Zb. PODGRMEČ, knj. 1, str. 425.)

235) Savo Popović se sjeća da je tada od Saliha Mušanovića prvi put čuo ime Stari, a mnogo kasnije i saznao da je to nadimak Đure Pucara (Savo Popović, kazivanje autoru 16. juna 1985); Husref Redžić, kazivanje autoru 1. oktobra 1962, str. 50-51; Ale Galić, kazivanje autoru 19. I 1962, str. 7.

236) Kada je 30. marta 1942. Bihaćka partizanska četa otišla u Protučetnički udarni bataljon, na njen sektor Račić-Ripač-Grabež došao je Branko Bokan sa pola sastava Radićke čete, u kojoj je tada bio zamjenik polkoma. Od Voje Stanarevića saznao je da je prije nekoliko dana iz Bihaća izašao Salih Mušanović i da je po odluci dr Monija Levog, zamjenika političkog komesara Prvog KNOP odreda, uvršten u Bihaćku četu kao borac. S njom je otišao u Udarni protučetnički bataljon.

članove ranijeg Mjesnog komiteta KPJ Bihać. Zato i oni koji su došli u Bihaćku partizansku četu, nisu dobili nikakve političke ili druge dužnosti, niti su radili kao članovi MK KPJ, već su politički djelovali kao obični borci.

Tako se dogodilo da na slobodnoj teritoriji bihaćkog sreza punih pet mjeseci ustanka ne bude partijskog rukovodstva ili organizacije, i pored toga što je krajem godine nekoliko članova ranijeg Mjesnog komiteta KPJ izašao u partizane. Prva partijska organizacija KPJ na slobodnoj teritoriji ovog sreza, u Bihaćkoj partizanskoj četi, formirana je tek početkom januara 1942. godine. U nju nisu bili uključeni raniji članovi Mjesnog komiteta KPJ.[237] Polovinom aprila 1942. formiranje Sreski komitet KPJ, kao posljednji nagrmečkom području, odnosno okrugu.

Novi Mjesni komitet u Bihaću je započeo sa radom. U bihaćkom domobranskom garnizonu kao rezervisti nalazili su se i neki članovi KPJ iz Zagreba i drugih gradova, pa je Mjesni komitet ubrzo s njima stupio u vezu. Međutim, na slobodnoj teritoriji se o tome saznalo drugom linijom. Sredinom septembra skojevac Redžo Terzić je dobio od Danka Mitrova zadatak da ode u Bihać i uspostavi vezu sa domobranskim oficirom Cvetkom Belanom. Terzić je uspio da se sastane sa Bećom Šehićem, koji gaje povezao sa Cvetkom Belanom. Belan i njegovi drugovi dali su tačne podatke o rasporedu neprijateljevih snaga u Bihaću i okolini. Napisan izvještaj ušili su u šavove kaputa Redže Terzića, a plan odbrane Ripča sakrili u kutiji od šibica. Belan je odpratio Redžu Terzića do Bosanske Krupe, odakle je ovaj produžio na slobodnu teritoriju.[238] Taj plan odbrane Ripča iskorištenje prilikom planiranja napada na domobransko uporište u Ripču, uspješno izvedenog 7. oktobra 1941. godine.

U pismu delegatu CK KPJ Svetozaru Vukmanoviću Tempu, pisanom iza 15. septembra 1941, Đuro Pucar Stari navodi, između ostalog: »... Na kraju još ovo: obaviješten sam iz Bihaća da su iz Zagreba poslali 28 Španaca za Drvar. Od svih tih dvojica su stigla na Kozaru, za ostale još uvijek ne znamo ništa. Možda vi imate nekih vijesti o njima sa koje druge strane .. .«[239] To potvrđuje da je tadašnji Mjesni komitet KPJ u Bihaću imao vezu i sa zagrebačkom partijskom organizacijom, da li direktno ili preko nekih članova KPJ koji su kao domobrani došli u bihaćki garnizon, teško je utvrditi. Vjerovatnije je ovo drugo.

Nekoliko dana nakon što su partizanski odredi zauzeli Ripač, pojedini mještani-izbjeglice počeli su dolaziti iz Bihaća i obilaziti svoja zgarišta i njive. To je iskoristio Slavko Rodić, pa je uz pomoć Kaje Popovića, po jednom Ripčaninu, poručio Abdulahu Ibrahimpašiću, bivšem narodnom poslaniku i gradonačelniku Bihaća da dođe u Pritoku na razgovor, što je i ostvareno. Rodić je od Abdulaha Ibrahimpašića tražio da podrži ustanak i narodnooslobodilačku borbu. Uz obećanje, Ibrahimpašić je tvrdio da još nije vrijeme da Muslimani u većem broju dolaze u partizane. Tražio je da partizanske starješine sprečavaju ispade prema muslimanskom stanovništvu.[240]

Ubrzo nakon formiranja Okružnog komiteta KPJ Bihać (Grmeč), na jednoj sjednici je analizirana politička situacija na cjelokupnom području okruga, uključujući tu i Cazinsku krajinu, pa je zaključeno »... da treba politički djelovati

237) Članovi prve partijske ćelije u Bihaćkoj partizanskoj četi početkom januaira 1942. godine, bili su: Pavle Mašanović, politički komesar čete, Gojko Došenović, komandir čete, Vojo Stanarević, zamjenik političkog komesara čete, Sajo Grbić, zamjenik komandira čete i komandir 1. voda (Lipskog), Ilija Balaban, komandir 2. (Teočarskog) voda, Rade Blanuša, komandir 3. (Doljanskog) voda, Kaja Popović, komandir 4. (Hrgarskog) voda, i Branko Balaban, desetar u Teočarskom vodu. (Savo Popović, Rad Ćelije KPJ i aktiva SKOJ-a u Prvoj Bihaćkoj partizanskoj četi početkom 1942, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 197.)

238) Redžo Terzić, n. čl., str. 654-655.

239) Zbornik IV, knj. 1, str. 371.

240) Savo Popović, kazivanje autoru 11. decembra 1985.

i na okupiranoj teritoriji i među Muslimanima raskrinkavati okupatorsku i ustašku politiku i postepeno pridobijati ne samo pojedince već i mase«.

Da bi se započelo s djelovanjem i na neoslobođenoj teritoriji, sekretar Okružnog komiteta KPJ Bihać, Šefket Maglajlić, preko Muhameda Bajrića, političkog delegata Voda Veliki Radić, takođe je poručio Abdulahu Ibrahimpašiću da dođe na razgovor.

Sreli su se na slobodnoj teritoriji iznad Bihaća, na Grabežu, novembra 1941. godine. Šefket Maglajlić mu je ukazao na potrebu »njegovog djelovanja među muslimanskim masama a na liniji pridobijanja Muslimana za borbu protiv ustaša i okupatora«. Maglajlić je Ibrahimpašiću predložio da ode u Cazin i Nuriji Pozdercu bivšem senatoru »... prenese istu poruku da i on razvija političko djelovanje među tamošnjim Muslimanima da bi se suzbila ustaška politika protiv Srba a sa ciljem pridobijanja Muslimana za narodnooslobodilačku borbu«.

Abdulah Ibrahimpašić je otišao u Cazin, obavio razgovor s Nurijom Pozdercem, o tome preko ilegalne veze obavijestio Muhameda Bajrića, a ovaj sekretara Okružnog komiteta KPJ Bihać (Grmeč).[241] (Ustaše su Abdulaha Ibrahimpašića uhapsile 15. marta 1942, zbog sumnje da održava vezu sa komunistima i otpremile ga u Zagreb,[242] ali je ubrzo pušten na slobodu. Ostao je u Zagrebu, dok je Nurija Pozderac novembra 1942. godine sačekao partizane u Cazinu i, potom, na Prvom zasjedanju AVNOJ-a, 26-27. novembra 1942. godine u Bihaću, izabran za potpredsjednika Izvršnog odbora AVNOJ-a.)

11. *Neke karakteristike ustanka 1941. godine na području Prvog KNOP odreda*

Sve do izbijanja ustanka 27. jula 1941. rukovodstvo organizacija KPJ za Bosansku krajinu, i ne samo za ovu oblast, vršilo je pripreme za diverzije i sabotaže, prvenstveno na području gradova, malobrojnih industrijskih središta i na željezničkim i putnim komunikacijama. Isto tako, pripreme za borbu prvenstveno su polazile od toga da diverzantske grupe i odrede sačinjavaju prije svega članovi KPJ, kandidati za članove KPJ, članovi SKOJ-a i simpatizeri KPJ. Međutim, na području Drvara, Petrovca i dijelova još nekih srezova ubrzo su u pripremu borbe uključeni i mnogi rodoljubi, u znatnoj mjeri šumski radnici i radnici drvne industrije tih krajeva. Činjenica je, takođe, da je rukovodstvo KPJ u Bosanskoj krajini tražilo i informacije o skrivenom oružju, a od napada Njemačke na SSSR (22. juna 1941) i da se evidentiraju svi koji su spremni da krenu u borbu, posebno eventualni rukovodioci oružanih formacija. Ali, iako je data takva direktiva, uopšte nije bila razrađena zamisao, niti, pak, moguće varijante situacija, u više pravaca i sa više ishoda, što je za posljedicu imalo različito organizovanje prvih dana ustanka: gerilski odred, ustanički odred, četa, ustanički odred sa tri-četiri čete, i različito oslovljavanje starješina, različite oznake itd.

Kao što je navedeno, dio ove teritorije je bio obuhvaćen organizovanim pripremama za borbu, dio je bio indirektno uključen u njih, a najveći dio stanovništva bio izvan priprema ustanka.

Zbog nezapamćenog progona od strane ustaša, seosko srpsko stanovništvo je već od polovine juna 1941. godine u mnogim krajevima bilo u zbjegovima, u šumama i gajevima u blizini sela, što je bio važan faktor kako u pokretanju Srba u borbu, tako i masovnog učešća od samog početka borbe.

Činjenica je da su progoni srpskog stanovništva već od aprila do sredine jula 1941. godine dostigli takve razmjere koje su ukazivale da će taj teror biti još veći,

241) Šefket Maglajlić, Izjava od 8. novembra 1978. (arhiv autora).
242) **Arhiv** Reg. muzeja, Bihać, m. f. 54/537.

radi čega se treba opredijeliti: ili za saginjanje glave i prepuštanje na milost i nemilost ustašama, ili, pak, spremati se za još jednu bunu i otpor. Ta spoznaja da se Srbi mogu spasiti fizičkog uništenja samo borbom protiv ustaša, brzo se širila jula 1941. godine.

Činjenica je, isto tako, da su najmasovniji ustaški pokolji srpskog stanovništva na bihaćkom, krupskom, sanskom, novskom, ključkom i još nekim srezovima počeli tek 27. jula 1941, ili koji dan kasnije, pa prema tome ne može biti tačno da su masovni pokolji u Bosanskoj krajini bili glavni činilac za otpočinjanje ustanka jer, kao što je rečeno, on je počeo prije tih masovnih pokolja Srba ovog područja.

Činjenica je, isto tako, da su ti masovni pokolji, zapravo genocid nad Srbima u ovim krajevima, u toku pokretanja ustanka, istovremeno srpskom stanovništvu bili potvrda opravdanosti započinjanja borbe, već od prvih dana, bez obzira na krizne situacije nastale zbog nedostatka oružja i dolaska italijanske vojske. Saznanja o obimu ustaških zvjerstava nad Srbima, otkrivanje njihovih daljih namjera, i njihovo predočavanje srpskom stanovništvu na oslobođenoj teritoriji, pružalo je svjesnim snagama mogućnost za široko okupljanje pobunjenog stanovništva oko političke platforme narodnooslobodilačke borbe, na čemu se uspješno radilo već tokom avgusta-decembra 1941. godine.

Činjenica je da bi teška situacija, sve veći ustaški teror i masovno hapšenje odraslih Srba, muškaraca, potrajalo još jedno vrijeme, da ga nije prekinula smjela odluka Štaba gerilskih odreda sreza Bosansko Grahovo, donijeta u noći 26/27. jula 1941, da se napadom na ustaško uporište u Drvaru prekine ta naizgled bezizlazna situacija. Ona kazuje da je KPJ i na ovom području vršila pripreme za borbu, da su komunisti bili cijenjeni pa su ih slijedili mnogi, prije svega šumski i drvodjelski radnici i seljaci.

Nema sumnje da je u opredjeljenju stanovništva za ustanak bila veoma presudna i spoznaja da Sovjetski Savez vodi odbrambeni rat protiv fašističke Njemačke, a »... Na tradicionalnu ljubav srpskog stanovništva prema velikoj pravoslavnoj Rusiji taložile su se kroz dve decenije (i) simpatije Krajišnika prema prvoj radničko-seljačkoj državi u svetu«.[243] To je uslovilo da je u tim teškim danima vijest o napadu Njemačke na SSSR, odnosno, da je »*Zaratila Rusija!*«, kako je narod govorio, prenošena na tradicionalan način, dovikivanjem sa brda na brdo, bila propraćena velikim oduševljenjem stanovništva.

Isto tako, kao najradosnije saznanje ovim krajem širila se vijest-poruka: »*U Drvaru je dignut ustanak!*« Ta nova velika spoznaja pokretala je i malo i veliko na okupljanje, na mjesta gdje će se odlučiti šta će da radi svako selo, kuda i kada će da krene u borbu protiv ustaša.

Već sam početak ustanka - napad na ustaško uporište u Drvaru - bio je masovan, a takav je, pokretanjem seoskog stanovništva, bio i na drugim srezovima ovog područja. Brojnost ustanika značila ie mnogo za uspješan razvoj ustanka, bez obzira što ta masovnost, pored raznolikosti svog organizovanja, obavezno rađa i elemente stihijnosti (neorganizovanost, nedisciplinu, samovolju, paniku pri neuspjehu i si.). Masovnost je još više pokrenula srpsko stanovništvo sela zahvaćenih ustankom, pa je i pored težih situacija, političkim i organizacionim djelovanjem svjesnih snaga, prije svega članova KPJ i rodoljuba, već prvog mjeseca ustanka stvorena osnova na kojoj će se uspješno izgrađivati i razrađivati temelji započete borbe.

Nema sumnje da su masovni pokolji, koji su uslijedili upravo prvih dana ustanka u ovim krajevima, bili jedan od činilaca za njegovo brzo širenje. Ustanak bi počeo, tačnije rečeno borba protiv ustaša i okupatora bi počela i bez stradanja srpskog stanovništva, jer je na njenom organizovanju radila KPJ, ali ne bi imala one razmjere koje je karakterišu već krajem jula i prvih dana avgusta 1941. go-

243) Dr Dušan Lukač, Ustanak u Bosanskoj krajini, str. 475.

dine. Oslobođenje Drvara predstavlja onu varnicu koja je izazvala opštu eksploziju protiv ustaša i njihovog genocida nad Srbima.

Karakteristično je za ova područja da se prvih ustaničkih dana pojavljuje crvena zastava, češće nego jugoslovenska; da se imenuju komesari bez poznavanja njihove uloge u organizovanju borbenih jedinica i razvoju ustanka; da borci na sebe stavljaju (na kapu, rever ili rukav) crvenu krpicu ili traku, i mnogi smatraju da su komunisti, tako se i nazivaju »... iako su po svojim postupcima daleko od istih«, kako navodi Miljenko Cvitković, zamjenik komandanta Štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu, u izvještaju pisanom iza 26. septembra 1941. godine.[244']

I na ovom, kao i na drugim ustaničkim područjima, narod je napadom na ustaška uporišta rušio i sve organe njihove vlasti, ne obnavljajući ni organe vlasti Kraljevine Jugoslavije. Na inicijativu komunista, stvarani su novi organi narodne vlasti, istinski narodne, da bi se već od oktobra 1941. godine ti organi uobličili u narodooslobodilačke odbore sela, a potom i opština. Borba za stvaranje nove narodne vlasti davala je započetoj narodnooslobodilačkoj borbi i karakter socijalističke revolucije, što je, razumljivo, dovelo do diferencijacije na partizane i četnike.

a) *Borci 1941. godine*

Da bi se odalo posebno priznanje prvoborcima iz 1941, krajem 1944. godine Povjereništvo narodne odbrane Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije donijelo je Odluku o izdavanju odlikovanja »Spomenice 1941.«. Ovo visoko spomen-obilježje, odlikovanje, dodjeljuje se svim Dorcima i rukovodiocima NOV i POJ koji su stupili u narođnooslobodilačku borbu 1941. godine i ostali neprekidno u borbi, zatim, svima koji su započeli organizovani rad za narodnooslobodilački pokret na oslobođenoj ili okupiranoj teritoriji i potom stupili u NOP odred ili Narođnooslobodilačku vojsku.[245']

Nakon što je završen rad na izdavanju »Partizanske spomenice 1941«, Personalna uprava Državnog sekretarijata za narodnu odbranu, 1965. godine izradila je spiskove nosilaca Spomenice po republikama. Na osnovu takvog spiska za Socijalističku Republiku Bosnu i Hercegovinu,[246'] izrađen je slijedeći brojni pregled:

- NOSIOCI PARTIZANSKE SPOMENICE 1941. GODINE -

Sı e z	Muški	Žene	SVEGA
Drvar	801	95	896
Petrovac	589	48	637
B. Novi	540	17	557
Ključ	444	12	456
Bos. Krupa	419	29	448
Sanski Most	431	11	442
Bos. Grahovo	361	29	390
Bihać	282	17	299
Glamoč	92	3	95
Ukupno	3959	261	4220

244) Zbornik IV, knj. 1, str. 489.
245) Arhiv VII, k. 1928, f. 3, br. reg. 26/2.
246) Pregled nosilaca Partizanske spomenice 1941. godine sa ovog područja dat je na osnovu spiska nosilaca Partizanske spomenice 1941. godine, u kojem su uz ime, ime oca i prezime, dati i godina i mjesto rođenja. Dopis Personalne uprave Državnog sekretarijata za narodnu odbranu br. 6895 od 6. 5. 1965. godine.

Drvar se prvi put javlja kao srez u ovom pregledu, jer je od januara 1942. dobio takav status izdvajanjem iz sreza Bosansko Grahovo, uključenjem u novi Srez'Drvar naselja bivše ispostave Drvar, kao i nekadašnje opštine Prekaja, glamočkog sreza.

U pregleduje dat i srez Ključ, jer je čitav srez bio u sastavu operacionog područja Drvarske brigade, a potom Bravsko i Sanica u sklopu Prvog KNOP odreda. Takođe je dat i čitav srez Bosanski Novi, iako je više od polovine teritorije tog sreza pripadalo Drugom KNOP odredu (Kozarskom).

S obzirom da na području Bosanske krajine ima 5 968 nosilaca Partizanske spomenice 1941. godine,[247] proizlazi daje na teritoriji Prvog KNOP odreda bilo 70,69% istih, odnosno, 4 220 prvoboraca. Kako čitava Bosna i Hercegovina ima 8 267 nosilaca Partizanske spomenice 1941. godine,[248] to znači daje od toga broja 51,04% na teritoriji Prvog KNOP odreda, zapravo skoro polovina, ako odbijemo one koji su sa operacionog područja drugih KNOP odreda, graničnih (Novi sa Drugog i Ključ sa Trećeg KNOP odreda).

Borbu 1941. godine započeli su i mnogi drugi borci koji su poginuli te ili narednih godina rata, i pošto su poginuli nisu dobili Partizansku spomenicu 1941. godine, već su, najčešće, njihova imena uklesana na spomenike i spomenploče partizanskih groblja. Međutim, iz objavljenih zbornika sjećanja vidi se daje u dosta srezova više boraca iz 1941. godine koji su dobili Partizansku spomenicu, ili stekli status borca iz 1941. godine, nego onih koji su borbu započeli 1941. godine i tokom rata poginuli. Tako, na primjer, na sanskom srezu je u 1941. godini bilo 1 266 boraca (uključujući i one na pozadinskim dužnostima), od kojih su 442 nosioci Spomenice, 436 su poginuli tokom rata, dok je 388 imalo prekide u aktivnom učešću pa nisu dobili Partizansku spomenicu.[249] Na grahovskom srezu, osim 390 nosilaca Partizanske spomenice, ima još 405 boraca koji su započeli borbu 1941. godine i poginuli tokom rata.[250] (Ovdje nisu uzeti u obzir oni borci koji su počeli borbu 1941. godine, ali su imali prekid, a takvih je dosta i na grahovskom srezu.) Približno slično je i u ostalim srezovima ovog područja.

S obzirom daje na čitavom području Prvog KNOP odreda, pred ustanak živjelo 434.307 stanovnika, a da na ovom području ima 4 220 nosilaca Spomenice, proizlazi da je 0,97% svih stanovnika 1941. godine bilo u borbi protiv ustaša i okupatora, ne računajući još i one koji su tada počeli borbu i poginuli te ili narednih godina, ili imali prekid u borbi pa nisu dobili Spomenicu.

Statistički podaci pokazuju koliko je Komunistička partiia Jugoslavije na ovom području, i ne samo na ovom, morala uložiti svestrane aktivnosti i znanja da bi u narednim ratnim godinama, 1942-1945. godine, narodnooslobodilačkom borbom i revolucijom došla do toga da većina stanovništva prihvati političku platformu koju je jula 1941. godine proklamovala Komunistička partija Jugoslavije.

b) *Kadrovi revolucije i kadrovi kontrarevolucije*

Činjenica je da je na ovom području, kao i u cijeloj Bosanskoj krajini, i ne samo ovoj oblasti, bila veoma jaka i dobro organizovana kontrarevolucija, najprije sastavljena od ustaša, oružnika i domobrana, vojnih formacija kvislinške NDH, a ubrzo i četnika, koji su u narednim godinama rata povremeno u pojedinim krajevima bili jači, brojniji i aktivniji od ustaša i domobrana.

247) Broj nosilaca Spomenice za Bosansku krajinu dat je na osnovu istog spiska nosilaca Partizanske spomenice 1941. godine. Ovdje se pod Bosanskom krajinom podrazumijeva prostor zapadne Bosne čija je istočna granica rijeka Vrbas, zapadna i sjeverna granica sa SR Hrvatskom, i južna granica - južna granica srezova Grahovo, Glamoč i Jajce.

248) Ovaj spisak nosilaca Partizanske spomenice 1941. godine u Bosni i Hercegovini završava se rednim brojem 8 259, kome je dodato još 8 nosilaca Spomenice rođenih u drugim krajevima, ali koji su 1941. godine i kasnije bili u ovom kraju.

249) B. J. Bokan, Srez Sanski Most, knj. 3, str. 728-733.

250) Zb. BOS. GRAHOVO U NOR-u, str. 635-697.

Koliko je bila jaka kontrarevolucija, osim njenih oružanih snaga i organa ustaške vlasti, pokazuju i još neke malo poznate činjenice.

Dok na području Prvog KNOP odreda prve godine Narodnooslobodilačke borbe nije bilo niti jednog doktora nauka, dotle je na čelu ustaških organizacija i organa vlasti ili u službi NDH, od prvog dana njenog formiranja bilo preko 20 doktora nauka, dakle bili su na strani kontrarevolucije. Učešće inteligencije, obrazovanih kadrova, u narodnooslobodilačkoj borbi prve godine rata je bilo veoma malo, što pokazuju slijedeći primjeri:

Samo dvojica skojevaca, gimnazijalaca (Vojo Stanarević i Savo Popović) učestvovali su u ustanku na bihaćkom srezu, i u dobroj mjeri usmjeravali ustanak, dok je samo u Bihaću bilo preko 15 doktora nauka, od kojih je većina na odgovornim dužnostima vlasti ustaške NDH,[251] rijetko koji bez funkcije. Dok na slobodnoj teritoriji bihaćkog sreza nije bilo niti jednog intelektualca sa fakultetom ili srednjom školom, dotle je u Bihaću (osim doktora nauka) nekoliko profesora gimnazije, zatim advokata, učitelja, inženjera, ljekara, apotekara, tehničara i drugih profesija, uključenih u aparat vlasti NDH.

Na slobodnoj teritoriji krupskog sreza bili su: jedan profesor-književnik (Branko Ćopić, član KPJ), jedna učiteljica (Jela Perović, član KPJ), dva poljoprivredna tehničara (Vojo Stupar i Dušan Josipović, oba članovi KPJ), nekoliko službenika (od kojih Božo Narančić, član KPJ) i nekoliko srednjoškolaca (Redžo i Salko Terzić, Avdo Ćuk, Đuro Agbaba, skojevci pa članovi KPJ i još neki).

Na slobodnoj teritoriji novskog sreza prve godine rata bila su samo trojica studenata (Hajro Kapetanović, Milan Ličina i Dušan Misirača, članovi KPJ), zatim, jedan službenik (Milorad Mijatović, član KPJ), jedan učitelj (Đoko Maran, član KPJ) i nekoliko srednjoškolaca.

Na slobodnoj teritoriji sanskog sreza bila su dva književnika (Skender Kulenović i Hasan Kikić, članovi KPJ); dva učitelja (Stojan Makić, član KPJ i Ljubo Lajić, koji je djelovao pročetnički pa je odstranjen); jedan aktivni poručnik (Petar Vojnović), dok se ostali školovani kadar, među kojima i trojica doktora nauka,[252] nalazio na odgovornim dužnostima u službi vlasti NDH.

Na slobodnoj teritoriji ključkog sreza bio je samo jedan učitelj (Gojko Zajelac, član KPJ), dok je sav ostali školovani kadar, među kojima pravnici, šumski inženjeri i si., vršio razne dužnosti u službi NDH.

Na slobodnoj teritoriji petrovačkog sreza bila su: dva pravnika (Ilija Došen, član KPJ, dok je drugi pravnik, Petar Bijelić, pročetnički djelovao pa je 1942. godine osuđen i strijeljan); zatim, dva aktivna oficira bivše Jugoslovenske vojske (od kojih se jedan već u početku ustanka povukao u pozadinu, kapetan Jovan

251) U Bihaću su 1941. godine na raznim dužnostima u organima uprave NDH bili slijedeći doktori nauka:
dr Osman Kulenović, advokat iz Bihaća, od 16. IV do 7. XI1941. potpredsjednik ustaške vlade, potom ministar, maja 1943. penzionisan; dr Mehmed Alajbegović, pravnik, tajnik u Ministarstvu vanjskih poslova NDH, potom konzul, pa ministar skrbi, i do kraja rata ministar vanjskih poslova NDH; dr Josip Barišić, veliki župan u Bihaću od 11. septembra 1941. do 5. avgusta 1943; dr Smajo Gradaščević, predsjednik ustaškog Prijekog suda u Bihaću od 18. juna 1941. do aprila 1942; dr Mihovil Vujičić, zamjenik predsjednika ustaškog Prijekog suda u Bihaću 1941. godine; dr Zvjezdan Čulić, zamjenik predsjednika ustaškog Prijekog suda od 14. VII do 17. IX 1941; dr Batušić (iz Varaždina), šef ustaške policije u Bihaću za vrijeme pokolja srpskog stanovništva 1941. godine i kasnije; dr Nikola Gross, državni tužilac u Bihaću 1941-1943. godine; dr Salih Hadžialić, podžupan velike Župe Krbava i Psat u Bihaću 1941-1942. godine (zarobljen novembra 1942); dr Ivan Bunić, advokat, prvi ustaški logornik u Bihaću aprila-maja 1941; dr Juraj Kolaković, profesor istorije u gimnaziji u Bihaću.

252) U Sanskom Mostu u organima uprave NDH bili su slijedeći doktori nauka: dr Ibro Ibrahimpašić, sudija Sreskog suda (rodom iz Bihaća), član ustaškog odbora u vrijeme pokolja 1941. godine; dr Josip Cerjan, advokat, prvi kotarski predstojnik 1941. godine u Sanskom Mostu; dr Ante Merkadić, advokat iz Banje Luke, drugi kotarski predstojnik u Sanskom Mostu 1941. godine, i još nekoliko sudija i drugih službenika.

Jovanović-Dronjak,[253] dok se drugi, Dušan Roković, poručnik, opredijelio za četnike); zatim jedan geometar (Radivoj Rodić, član KPJ), dva studenta (Vojo Kreco i Zdravko Čelar, članovi KPJ), jedan službenik (Dmitar Smiljanić, član KPJ) i još nekoliko gimnazijalaca. U isto vrijeme u službi NDH nalazila su se nekoliko pravnika mještanina, među kojim i dr Džafer Kulenović, advokat iz Kulen Vakufa (novembra 1941. postao potpredsjednik ustaške vlade)[254] i svi ostali službenici među kojima i nekoliko pravnika u Bosanskom Petrovcu.

Na slobodnoj teritoriji drvarskog sreza prve godine rata nalazili su se: dvojica pravnika (Milutin Morača i Nikica Pavlić, oba članovi KPJ), jedan ljekar (dr Moni Levi, član KPJ), pet učitelja (Velimir Stojnić, Bosa Živković, Veronika Đubanjuk i Jela Bićanić, članovi KPJ, i Lazo Tešanović, koji se ujesen 1941. godine odmetnuo u četnike nakon što je otišao u svoj rodni kraj u centralnu Bosnu), jedan geometar (Slavko Rodić, član KPJ), dva studenta (Pero Morača i Juraj Marek, članovi KPJ), zatim, nekoliko službenika (među kojim Ljubo Babić, član KPJ), jedan pravoslavni sveštenik (Krsto Bjeljac) i nekoliko srednjoškolaca. Samo nešto službenika, od kojih jedan učitelj, radilo je kod okupatora dok su Italijani držali Drvar.

Na slobodnoj teritoriji Bosanskog Grahova nalazio se samo jedan poljoprivredni tehničar (Vlado Prpa, član KPJ), dok na srezu Glamoč nije bilo školovanih kadrova u NO borbi, ali je u službi NDH bio sav službenički kadar ovih srezova.

Dakle, na čitavoj slobodnoj teritoriji Prvog KNOP odreda od početka ustanka do proljeća 1942. od školovanog kadra, ili onog koji se je još školovao, bili su: 1 ljekar, 3 pravnika, 3 književnika, 8 učitelja, 1 aktivni oficir, 1 pravoslavni sveštenik, 2 geometra, 6 studenata, nekoliko službenika i više srednjoškolaca, koji su aktivno radili na razvijanju i jačanju narodnooslobodilačke borbe. Ovdje je neophodno istaći i to da je najveći dio ovih kadrova bio mlad, između 20 i 30 godina starosti, pa su se, iako malobrojni, ali puni mladenačkog i revolucionarnog žara, uspješno nosili s teškim zadacima narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.

Ovi podaci nedvojbeno pokazuju da je većina inteligencije, sastavljene od ljudi koji su se srodili sa vlašću, u početku ustanka bila uključena u aparat vlasti NDH, ili na drugi način služila njenim ciljevima.

Zanemariti ove činjenice, zanemariti kontrarevoluciju i njene snage omalovažiti, značilo bi umanjiti sve ono što je KPJ na ovom tlu tokom rata ostvarila, a to se ne može i ne smije, jer su činjenice neumoljive.

c) *Kako je stanovništvo na okupiranoj teritoriji doživilo ustanak 1941. godine*

U zvaničnim izvještajima oružanih snaga i vlasti NDH, ustanak se na početku tretira kao pobuna, a ustanici kao pobunjenici. Ubrzo se nazivaju četnicima, i ta dva naziva, pobunjenici i četnici, najčešće se spominju tokom 1941. godine. Zatim se javlja naziv »četnici i komunisti«, »četničko-komunističke akcije« i »četničko-komunističke skupine«, kada su spoznali da se u rukovodstvu ustan-

253) Jovana Jovanovića Dronjka su Njemački fašisti zarobili kao civila u četvrtoj ofanzivi i potom ubili.

254) Doktor prava Džafer Kulenović, advokat iz Kulen Vakufa, advokatsku kancelariju imao u Brčkom, poslije smrti Mehmeda Spahe postao predsjednik JMO. Maja 1938. godine postavljen za ministra u vladi Milana Stojadinovića, a potom i u vladi Cvetković-MačeK i vladi generala Simovića. Aprila 1941. godine, napustio je vladu i ostao u zemlji. Za potpredsjednika ustaške vlade imenovanje 7. novembra 1941. godine i na toj dužnosti ostao do kraja rata. U izbjeglištvu ga Pavelić imenovao za predsjednika ustaške izbjegličke vlade.
Iz Kulen Vakufa je Husein Alić, profesor i publicista, koji je postao pobočnik ustaškog stožera Vrhbosna u Sarajevu. Istovremeno bio direktor Prve muške gimnazije u Sarajevu. Od ljeta 1943. godine veliki župan Župe Sana i Luka u Banjoj Luci.

kom nalaze i komunisti. Tek krajem 1941. javlja se i naziv »partizani«, ali i svi naprijed navedeni.[255]

Napredne građane na teritoriji pod ustaškom vlašću veoma je interesovalo ko stoji na čelu ustanka i ustanika, da li su to bivši jugoslovenski oficiri i četnici, kako su ustaše najprije objavile, da li borbu vodi »jedan puk bivše Jugoslovenske vojske, koji nije položio oružje pa se bori u Drvaru«,[256] ili je u pitanju nešto treće. Kada su napredni Ripčani, nakon uspostavljanja veze s ustanicima Račića i Nebljusa, saznali da se srpski narod digao na ustanak, da imaju štabove, da na čelu stoje komunisti, da nose crvenu petokraku zvijezdu na kapi, laknulo im je i obradovalo ih.[257] U Bosanskom Petrovcu, nakon što su napredni građani uspostavili vezu s partizanima u Smoljani, oktobra 1941, tek ih je saznanje tada dobijeno »... konačno ... potpuno uvjerilo da je počela revolucija«. Doznali su da su se u borbu uključili ne samo komunisti već i mnogi slobodoljubivi ljudi, pa, evo, i njihova grupa ilegalnih saradnika iz Petrovca.[258]

Mnoge poštene građane na okupiranoj teritoriji veoma je zbunjivala još jedna spoznaja: ustaše su izvršile strahovit pokolj nedužnog srpskog stanovništva, i to i dalje čine, a sa druge strane nije uslijedila masovna odmazda! Tek samovolja pojedinih grupa ustanika prilikom oslobođenja Krnjeuše, 9. avgusta, i Kulen Vakufa, 6. septembra 1941, pokazivala je da elemente stihije i neorganizovanosti nije lako savladati, da za to treba i vremena i žrtava, ali masovne odmazde ustanika prema muslimanskom i hrvatskom stanovništvu nije bilo. I spoznaja da su pojedini Muslimani i Hrvati koji su izašli na slobodnu teritoriju, u partizane, lijepo primljeni, bili su jake činjenice u prilog narodnooslobodilačke borbe, i preporuka za rodoljube Muslimane i Hrvate da idu u partizane, a ne u domobrane.[259]

Stihija koja je buknula isto kao i ustanak, kao obavezan pratilac masovnosti, na nekoliko područja izazvala je krupniju osvetu ustanika nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom (Krnjeuša, Kulen Vakuf), a na nekim područjima pojedinačne slučajeve, ali je i prijetila da se ustanak pretvori u bratoubilačku borbu, raspline i usmjeri u neželjenim pravcima, štetnim i za srpski narod. Međutim, tih prvih dana na najvećem broju sektora ovog područja zahvaćenim ustankom, malobrojne, svjesne i organizovane snage nisu bile u mogućnosti da svuda suzbiju stihiju. Kako su članovi KPJ i SKOJ-a, i pojedini rodoljubi uspjevali da steknu ugled kod ustanika, kako su se stvarale i organizovale sve čvršće i homogenije ustaničke, gerilske, partizanske jedinice i njihove komande i štabovi, tako se sve uspješnije suzbijala stihija, da bi se formiranjem Prvog krajiškog narodnooslobodilačkog odreda krajem oktobra 1941. godine, i potom njegovih partizanskih četa do kraja 1941. godine, sasvim suzbila.

255) Zbornik IV, knj. 1. i 2.
256) Salih Džaferagić i Hilmija Lipovača, kazivanje autoru 5. juna 1960, str. 39.
257) Hilmija Lipovača, Rad partijske grupe u Ripču 1941. godine, rukopis, str. 18.
258) Mujo Ibrahimpašić, Mrak i svitanje, Zb. PETROVAC, knj. 1, str. 308-309.
259) Ale Galić, kazivanje autoru 19. I 1962, str. 7.

IX *Prvi KNOP odred u januaru i februaru 1942. godine*

U periodu januar-februar 1942. godine na operativnom području Prvog KNOP odreda, intenzivan organizacioni i politički rad dostigao je zavidan nivo i urodio vrijednim rezultatima: formirano je više novih četa i bataljona, borba protiv okupatora i domaćih izdajica i obnovljena i nastavljena i na područjima petrovačkog i drvarskog sreza, stvoreni organi narodne vlasti - narodnooslobodilački odbori - na čitavoj slobodnoj teritoriji, proširena mreža organizacija KPJ i SKOJ-a, pokrenuta aktivnost omladine i njeno organizovanje u omladinsku organizaciju, aktivirane žene i njihovi odbori itd.

Nema sumnje da je najveći rezultat postignut upravo u savladavanju teškoća nastalih italijanskom reokupacijom i pojavom četništva na nekim dijelovima ovog područja.

Kao rezultat svestranog, organizacionog i političkog rada, Prvi krajiški NOP odred uspješno je pokrivao svojim aktivnostima (vojnim i političkim) skoro čitavu teritoriju nekadašnje Drvarske brigade, odnosno teritorije tadašnja dva okruga: bihaćkog (odnosno grmečkog) i drvarskog (odnosno petrovačko-drvarsko-grahovskog). U tom periodu, Prvi KNOP odred je dostigao svoj najveći domet po veličini slobodne teritorije sa koje je operativno djelovao i po broju partizanskih četa i bataljona u svom sastavu.

Takvi uspjesi uvrstiće Podgrmeč i Drvar, uz Kozaru, u tri najznačajnija centra NOB u 1942, ne samo u Bosni i Hercegovini.

1. Dr Mladen Stojanović i Osman Karabegović u obilasku jedinica Prvog KNOP odreda

Popularnost i visoki moralni, humani i vojnički kvaliteti komuniste i revolucionara doktora Mladena Stojanovića,[1] komandanta Drugog krajiškog NOP odreda, Kozarskog, pročuli su se u Podgrmeču i na području okruga Drvar. Mnogi stanovnici ovih krajeva, još pred rat su ga upoznali kao istaknutog narodnog ljekara, koji je u Prijedoru besplatno pregledao i liječio siromašne seljake i radnike, često im i kupujući potrebne lijekove. Ocijenivši da bi njegov dolazak na

1) Mladen Stojanović je kao pripadnik Mlade Bosne za vrijeme prvog svjetskog rata, 1915. godine, bio osuđen na 16 godina tamnice, ali je amnestiran 1917. godine. U godinama pred drugi svjetski rat postao je član KPJ. Ustaše su ga uhapsile jula 1941. u Prijedoru, ali je on 14. jula uspio da inscenira požar u zatvoru i pobjegne na Kozaru. Učestvovao je na savjetovanju u Orlovcima, 26/27. jula 1941, kada je donijeta odluka da se i u Bosanskoj krajini počne sa borbom protiv ustaša i okupatora. Tada je na Kozari postao komandant Sreskog štaba za Prijedor, pa komandant Drugog KNOP odreda U martu 1942. u srednjoj Bosni četnici su ga ranili a potom iz bolnice odveli i ubili. Proglašen je za narodnog heroja.

područje Prvog KNOP odreda mogao mnogo pridonijeti popularisanju i širenju narodnooslobodilačkog pokreta, Stab Prvog KNOP odreda i Okružni komitet KPJ za Grmeč odlučili su da pozovu omiljenog komandanta sa Kozare da dođe na teritoriju Prvog KNOP odreda, prođe selima, obiđe partizanske jedinice i govori narodu i borcima o ciljevima NOB, borbi protiv svih neprijatelja i potrebi jačanja bratstva i jedinstva. Sa doktorom Mladenom Stojanovićem sa Kozare je krenuo i poznati banjalučki komunista Osman Karabegović,[2] član Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu i član Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu. U Podgrmeč su stigli krajem decembra 1941.[3] (29. ili 30. decembra) i odmah krenuli u obilazak sela i partizanskih vodova i četa. S njima su bili Velimir Stojnić, politički komesar Prvog KNOP odreda, Mirko Novaković (Šefket Maglajlić), sekretar Okružnog komiteta KPJ za Grmeč, a povremeno i dr Moni Levi, zamjenik političkog komesara Prvog KNOP odreda.

Odmah po dolasku u Lušci-Palanku, održan je zbor na kojem su dr Mladen Stojanović i Osman Karabegović govorili pred oko 600 ljudi, žena i omladine, da bi zatim tokom januara 1942, na oslobođenom području Podgrmeča govorili na preko 20 zborova: u Majkić-Japri pred oko 200 prisutnih; u Velikoj Rujiškoj pred oko 1 000; u Čađavici - oko 300, Gornjim Petrovićima - oko 300, Velikoj Jasenici - oko 600, Gornjoj Suvaji - oko 1 200, Jelašinovcima - oko 500, Hašanima - oko 600, Hadrovcima - oko 600, Duboviku - oko 700, opet u Lušci-Palanci pred oko 400 omladinaca,[4] zatim u Dabru pred više stotina ljudi[5] i u mnogo drugih sela. Gdje god da se zatekla neka partizanska jedinica, vod ili četa, dr Mladen Stojanović bi izvršio smotru. Tako je bilo na Međeđem Brdu, u Suvaji, Gornjim Petrovićima, Slatini i u drugim selima.[6]

Nekoliko dana nakon održane vojne konferencije, 22. januara 1942, dr Mladen Stojanović, Osman Karabegović, Šefket Maglajlić i Velimir Stojnić su došli u Mali Radić, izvršili smotru maloradićkog voda i potom govorili borcima i okupljenom narodu. Narednog dana održan je veliki zbor u Velikom Radiću sa oko 1 000 ljudi, žena i omladine i izvršena je smotra Velikoradićkog voda. Potom su preko Grabeža, Hrgara i Ripča došli u Račić, gdje je dr Mladen Stojanović 1. februara izvršio smotru Bihaćke partizanske čete. Na zboru pred 500 ljudi, žena i omladine, i pred grupom ličkih partizana koje je bio doveo Stojan Matić, komandant Lapačkog bataljona, govorili su dr Mladen Stojanović i Osman Karabegović. Stojanović, Karabegović, Maglajlić, Stojnić i Slavko Rodić, komandant Petrovačko-bihaćkog bataljona, imali su posebne razgovore sa Stojanom Matićem, i sa komunistima Bihaćke partizanske čete. Slijedećeg dana održan je zbor naroda u Lipi, sa preko 200 ljudi i djece sa zastavama. Govorili su Velimir Stojnić, Mladen Stojanović i Osman Karabegović. Iz Lipe je Osman Karabegović krenuo za srednju Bosnu gdje ga je pozvao Đuro Pucar Stari, dok su dr Mladen Stojanović, Šefket Maglajlić, Velimir Stojnić i Slavko Rodić krenuli dalje u obilazak partizanskih četa petrovačkog sreza: u Prkosima je dr Mladen Stojanović govorio pred 500 ljudi i izvršio smotru voda iz Oraškog Brda i Vakufskog voda, zatim na zboru u Bjelaju pred oko 600 ljudi, gdje je takođe izvršena smotra

2) Osman Karabegović, kao gimnazijalac 1932. godine postao je član KPJ. Više puta zatvaran. Član Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu postao je 1940. godine. U ustanku politički komesar Sreskog štaba za Prijedor, a potom politički komesar Drugog KNOP odreda i član Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu. Od februara 1942, politički komesar Operativnog štaba NOPO za Bosansku krajinu, a od novembra 1942, politički komesar Prvog bosanskog NOU korpusa, zatim sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu i na drugim odgovornim dužnostima. Proglašen je za narodnog heroja.

3) Na konferenciji 22. januara 1942. u Majkić-Japri, dr Mladen Stojanović je rekao: »... Ova 24 dana otkako smo ovdje...« (Zbornik IV, knj. 3, str. 74).

4) Zbornik IV, knj. 3, str. 92.

5) Drago J. Marjanović, Milan Crnomarković i Mirko Stanić, pismo autoru od 22. 3. 1984. godine.

6) Članci objavljeni u zborniku PODGRMEČ u NOB, knj. 2.

Vrtočko-bjelajske čete i, na kraju, na zboru u Risovcu, gdje je bilo 400 do 500 ljudi, iznad kojih su se vijorile crvene zastave.[7] Ni veliki snijeg ni hladnoća nisu mogli spriječiti Podgrmečlije da prisustvuju zboru na kojem će se susresti sa cijenjenim i omiljenim doktorom Mladenom Stojanovićem. »Ti su zborovi bili velika narodna slavlja, a narod je s velikom pažnjom i oduševljenjem slušao riječi komandanta dr Mladena Stojanovića, uvjeren da ga Mladen Stojanović nikad neće povesti krivim putem ...«, pored ostalog, piše u desetodnevnom izvještaju Štaba Prvog KNOP odreda s kraja januara 1942. godine.[8] Poslije svake smotre partizanske jedinice i govora dr Mladena Stojanovića, Osmana Karabegovića i drugih drugova zbor je nastavljan pjesmom i igrom boraca i naroda.

Dr Moni Levi, zamjenik političkog komesara, bio je s doktorom Mladenom Stojanovićem na zboru u Velikoj Rujiškoj, pa je, pored ostalog, s tog susreta naroda Podgrmeča i proslavljenog komandanta Kozarskog NOP odreda zapisao i ovo: »... Mladen je, dižući značajno svoju pesnicu, pozivao narod da bude jedinstven i ujedinjen u zajedničkoj borbi protiv okupatora i njegovih slugu. 'Ako se mi, ako se sva naša braća i sestre - Srbi, Hrvati i Muslimani, složno odupremo neprijatelju, lako ćemo ga i daleko odbaciti. Zapamtite to.' Govorio je snažnim glasom uz oduševljeno odobravanje prisutnih«.[9]

Odmah po izvršenoj smotri dr Mladen Stojanović bi prišao ponekom borcu i postavljao mu pitanja da bi stekao potpuniju predstavu o vrijednosti voda ili čete. »Naravno, bilo je boraca koji su se pri tom zbunjivali i nisu umjeli da odgovore na pitanja, iako su odgovore najvjerovatnije znali, a bilo je i takvih koji nisu znali ni najjednostavnije stvari...«, zapisao je Milovan Pilipović svoja sjećanja na smotru Bihaćke partizanske čete koju je izvršio dr Mladen Stojanović 1. februara 1942. godine.[10] Mnoga doktorova pitanja postavljena borcima više su ukazivala na slabosti u nekoj jedinici nego da ih je satima neko drugi objašnjavao, kao, na primjer, ona prilikom smotre partizanskog voda u Malom Radiću:

»Koliko ti, druže, imaš metaka?

Tri metka, druže komandante, odgovori borac.

A ti? - obrati se borcu što je do njega stajao.

Devedeset i tri druže komandante, odsječno odgovori borac.

A kad on ispuca svoja tri metka, nećete imati dvije već samo jednu pušku! E, drugovi, drugovi, dokle ćemo tako? - prijekorno se drug Mladen obrati svima u stroju«, zapisao je Savo Žigić svoje sjećanje na taj događaj.[11]

Poslije svakog održanog zbora dr Mladen Stojanović i njegova pratnja dugo u noć razgovarali bi sa seljacima, odbornicima i borcima.

Međutim, na nekim smotrama i zborovima bilo je i »varnica« između komandanta Mladena Stojanovića i pokojeg svojeglavog komandira. Raport na smotri dva voda 1. krupske partizanske čete u Gornjim Petrovićima predao je Jovo Kličković, zamjenik komandira čete i vodnik prvog voda. Kličković je na sebi imao žandarmerijsku uniformu i oznake narednič kog čina jer je prije rata bio aktivni žandarm. Nakon prijema raporta, Mladen Stojanović je štapićem pokazao na njegove zvjezdice i rekao mu da ih skine, pošto se partizani bore protiv vlasti čiji su službenici nosili takve oznake. Tokom borbe imaće vremena da bude ne samo narednik, nego i komandant bataljona i brigade, a ako se istakne može doći i do čina generala, »jer, revolucija uzdiže svoje ljude«.[12] Na to je Kličković odgovorio da je u žandarmeriji služio šest ili osam godina, da je čin stekao znojem i da se od njega ne može rastati. Doktor je uvažio obrazloženje, pružio

7) Zbornik IV, knj. 3, str. 180.
8) Isto, str. 92.
9) Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 390.
10) Milovan Pilipović, Prvi dani u Bihaćkoj četi, isto, str. 374.
11) Savo Žigić, A kad on ispuca, anegdota, isto, str. 744.
12) Slobodan Radišić, Komandant s Kozare u Velikoj Rujiškoj i Gornjim Petrovićima, isto, str. 397.

ruku Kličkovića, a nakon smotre dugo je razgovarao s njim i Dušanom Bokanom, vodnikom 2. voda. Nezadovoljan Kličkovićevim shvatanjima, do ponoći ga je ubjeđivao u kući Slobodana Radišića, kome se, nakon razgovora, Kličković povjerio »... da je sagledao perspektivu razvoja borbe i svoju ličnu perspektivu, da sve to usvaja, ali da je u njemu, ipak, ostao izvjestan strah od komunističke osvete.[13] U stvari Kličković je bio vrlo kolebljiv, a navedeni strah je još više povećavao to kolebanje«.[14]

Polovinom januara 1942. održan je veliki zbor u Velikom Radiću i smotra tamošnjeg voda, na kojem su govorili dr Mladen Stojanović, Osman Karabegović i Šefket Maglajlić. Mladen Stojanović je tom prilikom oštro kritikovao komandira voda Danu Uzelca zbog pregovaranja sa Italijanima i otpora sprovođenju okupljanja vodova čete na jednom mjestu. Obratio mu se ovim riječima: »Uzelac! Zar ti ideš da zagovaraš sporazum sa italijanskim fašistima koji su ovamo doveli ustaše da istrijebe srpski narod? Ako tako nastaviš, prokleće te majčino mlijeko«. Uzelac je drhtao i plakao.[15]

Ocijenivši da sa ovim borcima treba još razgovarati, Stojanović, Karabegović i Maglajlić su odmah potom u Malom Radiću održali poseban sastanak sa komandirima vodova i istaknutijim borcima. Opet se nekoliko boraca pokušalo usprotiviti okupljanju vodova Krupske čete u Suvaji, ali, prevagnulo je mišljenje većine. Odlučeno je da oba voda, i vod Malog i vod Velikog Radića uđu u sastav 2. bataljona i da odmah preduzmu neku akciju na pruzi Krupa - Bihać, što su učinili već 17. januara 1942. godine.[16] Međutim, na savjetovanju održanom 27. januara 1942. u Štabu 2. krupske čete u Suvaji, Radićani su odbili da svoje vodove (iz Malog i Velikog Radića) prebace u Suvaju, u sastav Krupske čete, pa je komandat 2. bataljona Vojo Todorović radićkoj delegaciji rekao:

»Ako je tako, vi od sada nemate nikakvu vezu sa nama. Svaku vezu prekidamo!«[17]

Sa doktorom Mladenom Stojanovićem na zborovima u Podgrmeču govorio je i Osman Karabegović. Čim bi počeo, čuo bi se žamor i sašaptavanje naroda: »Ovo je Turčin!«. »Ali tu atmosferu razbio je sam drug Osman kad je, ocijenivši situaciju, rekao: 'Vas, možda iznenađuje što se kao Musliman nalazim među vama i što se zajedno s vama borim protiv istog neprijatelja.' Salom se prolomio pljesak. Atmosfera se izmijenila. Klicanje, pljesak i skandiranje sad su postajali još jači i snažniji«, zapisao je Uroš Kukolj, sjećajući se zbora održanog u školi na Bojištu (Jelašinovci) na kojem je prethodno dr Mladen Stojanović duže objašnjavao situaciju u zemlji i svijetu, a naročito uspjehe partizana sa Kozare.[18]

O tome kako su lako dr Mladen Stojanović i Osman Karabegović uspostavljali kontakt sa narodom, kako je narod brzo mijenjao mišljenje o tome »otkud Musliman u ustanku i sa doktorom Mladenom Štojanovićem«, najilustrativnije pokazuje primjer sa zbora u jednom od najvećih podgrmečkih sela - Dabru. Kako je bila velika zima i visok snijeg, a došlo mnogo naroda i boraca da čuju i vide legendarnog doktora, zbor je održan u pravoslavnoj crkvi. Popa su ustaše

13) Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije žandarmi su najnemilosrdnije postupali sa komunistima, pa otud strah od komunističke osvete. I Mladen Stojanović, govoreći na konferenciji 22. januara 1942, kaže: »... Postoji kod nekih uvjerenje da politički komesari nijesu potrebni, da su to komunisti koji rade samo za svoju Partiju, da su to ljudi koji će danas-sjutra počistiti sve svoje političke protivnike ...« Svakako da je o tome govorio nakon razgovora sa Jovom Kličkovićem. Međutim, komunisti su u NOB cijenili ljude po tome kakvi su u borbi protiv okupatora i ustaša, a ne što su nekad bili. Mnogi bivši žandarmi postali su tokom NOB istaknuti vojni rukovodioci i visoki oficiri NO vojske.

14) Slobodan Radišić, n. čl., str. 398.

15) Osman Karabegović, Krajina na putevima revolucije, str. 97, 98.

16) Dane Agbaba, Đuro Agbaba, Dušan Uzelac i Stevo Trtica, Učvršćivanje ustaničkih redova u Radiću i Vranjskoj, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 161.

17) Jovo Zmijanjac, Otkazana poslušnost, isto, str. 183.

18) Uroš Kukolj, Miadenovi zborovi na Bojištu i Međeđem Brdu, isto, str. 399.

protjerale u Srbiju još prvih dana jula 1941. i crkva od tada nije korištena u vjerske svrhe. Kako je navedeno, još oktobra 1941. u njoj je održana smotra većeg dijela Sanske partizanske čete, kojom prilikom su borci polagali zakletvu. Sada, u januaru 1942, u istoj crkvi, narodu i borcima, nakon što je održao svoj govor' doktor Mladen Stojanović najavljuje: »A sada će vam govoriti moj najbolji drug Osman Karabegović!« Kroz crkvu je nakratko zabrujalo od čuđenja otkud Musliman u borbi, otkud da govori u crkvi, ispred oltara. Ali, već prve riječi Osmana Karabegovića su toliko snažno odjeknule u srcima i mislima Dabrana da je nastala tišina, a onda se razlegao pljesak i usklici oduševljenih ljudi. Dugo se za zimskih dana i noći u Dabru i okolnim selima pričalo o tom izuzetnom događaju.[19]' Bio je i to jedan od mnogih rječitih primjera sa tih januarskih zborova koji pokazuju koliko je bilo korisno što je sa Kozare došao popularni dr Mladen Stojanović i sa njim i Musliman Osman Karabegović.

Ovi primjeri pokazuju kako je trebalo malo riječi kazanih od cijenjenih ljudi i na najbolji način, pa da narod Podgrmeča srcem i razumom prihvati ideju narodnooslobodilačke borbe, ideju bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda. Sjećajući se tih zborova i smotri partizanskih jedinica Podgrmeča i uloge Mladena Stojanovića u borbi za jačanje narodnooslobodilačkog pokreta, Osman Karabegović je zapisao:

»... Mladen je ostavljao snažan utisak među vojnicima i narodom. Vidjelo se koliko je politički bilo dobro što se Mladen pojavio ovdje u Podgrmeču. U ovom seljačkom, planinskom kraju, gde se čuva nacionalna tradicija, njegova riječ je bila kao melem na ranu .. ,«[20]'

U januaru 1942. godine značajna propaganda i mobilizatorska aktivnost bila je i na području 5. bataljona 1. KNOP odreda, odnosno na području opština Crni Lug i Bosansko Grahovo. Po selima su održani veliki i brojno posjećeni narodni zborovi na kojima su govorili komandanti i politički komesari: u Sajkovićima se 15. januara okupilo oko 1 000 ljudi, isto toliko, dan kasnije, u Crnom Lugu, a samo nešto manje 18. januara u Malom Tičevu. Zbor je održan i u Mrđama, opština Prekaja, 20. januara, gdje je bilo 600 ljudi, dok su u drugim selima održane brojne konferencije.[21]' Na zborovima i konferencijama narodu su objašnjavani ciljevi narodnooslobodilačke borbe, vanjska i unutrašnja politička situacija i raspravljano o aktuelnim zadacima na jačanju partizanskih jedinica i borbe na tom području.

a) *Sređivanje stanja u Velikom Radiću i formiranje Radićke partizanske čete*

Ljubo Lajić, učitelj, u ustanku zamjenik komandanta Hašanskog ustaničkog odreda pa komandant Kozinskog odreda, bio je najizrazitiji pobornik četništva na Podgrmeču. Pošto je prilikom reorganizovanja seoskih odreda u vodove i formiranja partizanskih četa, nakon dolaska Štaba Prvog KNOP odreda na Podgrmeč, ostavljen bez funkcije, otišao je s područja Mrkalja, Kozina i Hašana i došao u Veliki Radić, gdje se pritajio. Svakako da je nastavio pročetnički da djeluje među borcima voda Velikog Radića, jer su oni u zimu 1941 /1942. zarobili kurira Štaba Prvog KNOP odreda, rodom iz Drvara. Saznavši šta su Radićani uradili, Velimir Stojnić, politički komesar Odreda, došao je sa desetinom boraca u Veliki Radić, vjerovatno krajem decembra 1941. godine. Tu su ih Radićani odmah okružili prijeteći im, pa je Stojnić morao komandovati pratećoj desetini »puške

19) I Osman Karabegović u svom radu »Krajina na putevima revolucije«, na 97. str. piše: »... Zborove smo držali i u crkvama«. Pomenuto kazivanje (pismo) Drage J. Marjanovića, Milana Crnomarkovića i Mirka Stanića.
20) Osman Karabegović, n. dj., str. 97.
21) Zbornik IV, knj. 3, str. 93.

na gotov's«. Na to su Radićani rekli političkom komesaru Prvog KNOP odreda, da oni ne priznaju njegov Štab, jer su u njemu »stranci«. Stojnić je odgovorio da on nije stranac, pošto je njegov otac radio kao učitelj u tom selu, a u radićkom groblju leži i prva žena Velimirovog oca Stevana. Tada su Radićani popustili, razgovor je mirnije nastavljen, a oslobođen je i štapski kurir. Potom je politički komesar Prvog KNOP odreda izvršio i smotru velikoradićkog voda i sa borcima održao sastanak insistirajući da prekinu saradnju sa Italijanima.

Nekoliko dana kasnije, Ljubo Babić, komandant i Velimir Stojnić, politički komesar Prvog KNOP odreda, ponovo su došli u Veliki Radić, zahtijevajući da bezuvjetno prekinu vezu sa Italijanima. Dogodilo se da su tog dana Italijani krenuli u Veliki Radić. Komandant i politički komesar Odreda su se zaklonili iza jedne kuće, dok je delegacija Radićana izašla pred Italijane i rekla im da više ne mogu dolaziti u selo, da se vrate u Krupu, što su ovi i učinili.[22]

Prilikom polaska u bihaćki i petrovački srez dr Mladen Stojanović, Osman Karabegović, Šefket Maglajlić i Velimir Stojnić, krajem januara 1942. održali su zbor u Malom Radiću, a potom i u Velikom Radiću, o čemu je već bilo riječi. Međutim, dr Mladen Stojanović i drugovi nisu bili zadovoljni razgovorima sa Radićanima, jer, ovi su se tada usprotivili da uđu u sastav 2. krupske (Suvajske) čete, što je povlačilo i okupljanje svih boraca čete u školi u Suvaji i napuštanje tog područja. Sa Radićanima je prekinuta svaka veza, pa su čak i kuriri obilazili njihova sela. Politički radnici prestali su ići k njima zbog sve otvorenijih prijetnji.[23]

Izdvajanje Velikog i Malog Radića i Vranjske od ostale slobodne teritorije Podgrmeča, stvorilo je mučnu situaciju kako među borcima tih sela, tako i kod stanovništva. Grupa boraca - Dane Agbaba, komandir voda Mali Radić, Miloš Balać, desetar u tom vodu i Jovo Tešić, desetar u vodu Veliki Radić - molbom je zatražila pristanak od Štaba Prvog KNOP odreda, da se za ta dva sela formira posebna četa. Molbu je odnio Jovo Tešić.[24] Prvih dana februara Štab je odlučio da se prijedlog razmotri, pa je u ova dva voda uputio Branka Bokana, sa zadatkom da politički djeluje među borcima i ispita mogućnost prelaska vodova u Suvaju, u sastav 2. krupske čete, ili, pak, mogućnost stvaranja posebne čete za ova sela.[25]

Uskoro, polovinom februara, Vojo Todorović, Mićo Kolundžija i pratilac Đorđe Marjanović stižu u Veliki Radić.

Pošto je obavijestio borce da je on komandant njihovog bataljona, a Mićo Kolundžija njegov zamjenik, Todorović je kazao da mu je Dane Uzelac, prilikom susreta u Suvaji, rekao da ga Radićani neće priznati za komandanta i, kako neki Radićani prijete, da će ubiti i njega i drugove ako dođu u Veliki Radić. »'Sada vam, rekao sam, pružamo priliku da to i učinite'. Skinuo sam opasač s pištoljem, stavio ga na sto i rekao: 'Evo, kome je do ubijanja, neka puca!'« Tada je Dane Uzelac ustao i u stavu »mirno« rekao da on ne zna daje neko iz Radića tako prijetio. Todorović se tada obratio riječima:

22) Velimir Stojnić, kazivanje autoru, 20. jula 1985. godine.
23) Vojo Todorović, u Krupskom bataljonu, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 578-579.
24) Jovo Zmijanjac, n. čl., str. 184.
I Mladen Stojanović na Skendervakufskoj konferenciji kaže da su Radićani tražili obnovu veze sa Štabom Odreda. (Zb. Skendervakufska konferencija, str. 54.)
25) Branko J. Bokan je 1941. godine bio partizan u Srbiji, u Posavskom NOP odredu kod Obrenovca, potom na Romaniji, a u Podgrmeč je stigao polovinom januara 1942. godine. U štabu Prvog KNOP odreda je dva dana zadržan radi referisanja o borbama i stanju u Srbiji, istočnoj i srednjoj Bosni. Potom je otišao na Hrgar, u sastav Bihaćke partizanske čete. Kada je 1. februara 1942. doktor Mladen s drugovima došao u Račić na smotru Bihaćke čete i narodni zbor, saopštio je B. Bokanu da odmah ode u Štab Prvog KNOP odreda gdje će dobiti uputstva i odgovoran zadatak da politički djeluje u vodovima Malog i Velikog Radića, i privoli ih da prihvate stavove Štaba odreda.

»Zar to nisi rekao ti, Dane? Ni ti, Mile? ... Ni ti, Jovo? ... Ni ti...« - obraćajući se Dani i Mili Uzelcu, Jovi Klašnji i još četvorici Radićana koji su zaista prijetili. Pognutih glava ovi su oćutali ne odgovorivši na optužbe.[26]

Todorović je istakao hrabrost Radićana u dotadašnjim borbama, što je ove obradovalo, pa je u daljem razgovoru dat prijedlog da se od Velikoradićkog i Maloradićkog voda formira posebna Radićka četa.

I Branko Bokan je tokom februara 1942. godine obavio razgovor sa borcima ova dva voda, održao i više političkih sastanaka, potom je u Štabu Prvog KNOP odreda podnio izvještaj i predložio da se za ova sela formira posebna, Radićka četa. Istakao je razloge koje je više puta čuo od boraca: brojnost i naoružanje boraca dva voda, isturenost ovih sela između jakih neprijateljevih uporišta u Krupi, Ostrošcu i Bihaću, zbog čega bi odlazak boraca iz Velikog i Malog Radića opasno ugrozio bezbjednost stanovništva. Nakon referisanja odmah je dobijena saglasnost, napisana naredba o formiranju Radićke čete, pa se Bokan vratio u Mali Radić čiji su borci 25. februara 1942. prešli u Veliki Radić, gdje je formirana Radićka četa. Saopštenje da je Štab Prvog KNOP odreda odobrio i donio naredbu o formiranju Radićke čete borci su radosno prihvatili. Naimenovan je sastav Komande Radićke čete, tj. 4. čete 2. bataljona Prvog KNOP odreda: komandir Dane Uzelac, politički komesar Uroš Bogunović Roca (koji je došao nakon nedjelju dana jer je bio bolestan), zamjenik komandira Dane Agbaba i zamjenik političkog komesara Branko J. Bokan, dok su komandiri vodova bili Jovo Beronja Tešić, Miloš Balać i Milan Miljuš, a komandir mitraljeskog odjeljenja Spase Đukić. Ceta je imala oko 100 boraca svrstanih u tri pješadijska i jedan mitraljeski vod, a od naoružanja: 2 mitraljeza, jedan puškomitraljez i 80 pušaka.[27]

Tako je otvorenom raspravom sa borcima Malog i Velikog Radića i Vranjske i formiranjem posebne čete za ta sela, sređena situacija na ovom području i stvoreni uslovi za dalje jačanje, kako borbe tako i same Radićke čete.

b) *Vojna konferencija u Štabu Prvog KNOP odreda (22. januar 1942)*

Nakon što su Mladen Stojanović i Osman Karabegović obišli mnoge partizanske čete i govorili na zborovima naroda, 22. januara 1942. u Majkić-Japri, u Štabu Prvog KNOP odreda, održana je konferencija vojnih i političkih rukovodilaca s područja Podgrmeča, kao i iz drvarsko-petrovačkih jedinica koje su tada djelovale u Podgrmeču. U radu konferencije učestvovali su komandiri i politički komesari četa i komandiri vodova, članovi Štaba Odreda (Velimir Stojnić, dr Moni Levi i Petar Vojnović), referent saniteta odreda Đuro Bajić, intendant odreda Uroš Bogunović Roca, zatim Osman Karabegović i Milorad Mijatović, do tada komandant 3. bataljona Drugog (kozarskog) NOP odreda. Konferenciju je otvorio i njome rukovodio dr Mladen Stojanović.

Poslije navođenja da je po naređenju Štaba za Bosnu i Hercegovinu došao u Podgrmeč (»... da pomognem savjetom i da ispravim greške koje su činjene u borbi, da podignem moral, da povežem čvršće 1. i 2. odred«), Mladen Stojanović je govorio o stanju u narodu i vojsci na području Prvog KNOP odreda. Potom se osvrnuo na cjelokupno stanje i aktivnosti, a kritika je bila i preoštra, kako je tada bio običaj. Najprije je kritikovao stanje u Štabu Odreda: »... nema lične odgovornosti; nema podjele funkcija: nepovezanost štaba i vojnih jedinica; štab nije bio rukovodstvo vojno i političko; ne postoje stalni štapski kuriri; pojedini partizani nijesu zakleti i ne nose se propisane značke ...«, da bi nastavio:

26) Vojo Todorović, n. čl„ str. 580-581.
27) Branko J. Bokan, zabilješke o Radićkoj četi, u arhivu autora. Dane Agbaba i dr., n. čl., str. 162.

»Vojska je na me ostavila najljepši utisak: partizani su hrabri, poletni, ponešto sirovi. Komandiri su pravi vojnici, čvrsti, pouzdani i disciplinovani... Ima i ćudljivih elemenata, koji se polako savijaju ...«

Mladen Stojanović je govorio i o održavanju veze između pojedinih jedinica, o obaveznom nošenju propisane oznake, o potrebi postojanja političkih komesara i njihovoj ulozi. Ukazao je na neke greške u borbi, na skretanja ulijevo kojih je i ovdje bilo i, na kraju, o političkom stanju u svijetu. Naročito je pohvalio akciju Radićkog voda u Grmuši, izvedenu 17. januara 1942. godine.

Milorad Mijatović, komandant 1. KNOP odreda od 22. januara 1942, kojeg je imenovao dr Mladen Stojanović

Poslije njega, Milorad Mijatović govorio je o načinu partizanske borbe, akcijama koje predstoje pred Odredom i potrebi likvidiranja neprijateljevih jedinica sa utvrđenih položaja na liniju Suhača - Agići - Hozići - Budimlić Japra - Stari Majdan.

Osman Karabegović je govorio o organizaciji partizanskih jedinica, rekavši, pored ostalog:

»*... Postoji Štab za Jugoslaviju, jer postoji i naša težnja da ponovo uspostavimo Jugoslaviju*« (podvukao BB). Velimir Stojnić je objasnio uzroke uočenih slabosti, dok je Petar Vojnović konstatovao: »Sad nam preostaje samo ovo: na posao! A da bi ga kako treba izvršavali, potrebna je disciplina i borbenost«.[28]

Mladen Stojanović je saopštio da se na sektoru Podgrmeča formiraju dva bataljona: Krupski bataljon u koji ulaze čete: 1. krupska, 2. krupska i Novska četa, i Sanski bataljon: Jelašinovačka, Bravska[29] i Prijedorsko-ljubijska četa. Zatim je prisutnim saopštio novi sastav Štaba Prvog KNOP odreda: komandant - Milorad Mijatović, politički komesar - Velimir Stojnić, zamjenik komandanta - Petar Vojnović, zamjenik političkog komesara - dr Moni Levi. Dotadašnji komandant Odreda Ljubo Babić upućen je na sektor Drvara i Grahova, a zamjenik komandanta Vojo Todorović postao je komandant Krupskog bataljona. Uroš Bogunović, intendant Odreda, saopštio je da se radi na otkupu žita u Podgrmeču za jedinice na području Drvara. Đuro Bajić, referent saniteta Odreda, rekao je daje sagrađena bolnica u Grmeču (tzv. Stara centralna bolnica), da u njoj ima 7 ranjenika i da su upravo toga dana dobili lijekova u vrijednosti od preko 100 000 dinara, od drugova, ilegalnih saradnika iz Sanskog Mosta. Dušan Nedimović, komandir veze, saopštio je da na području Podgrmeča ima 11 relejnih stanica sa 44 borca u kurirskoj službi, predlažući da se takve stanice organizuju i s druge strane Grmeča, na drvarskom okrugu.[30]

Nakon toga vođena je diskusija, tražena objašnjenja nekih pitanja i od Stojanovića, Karabegovića ili Mijatovića dobijeni odgovori. Đuro Rašeta, komandir

28) Pomenuti zapisnik konferencije 22. januara 1942. god., str. 71-79.

29) U dokumentu pogrešno piše daje Dabarska četa ušla u sastav Sanskog bataljona. Međutim, nije postojala Dabarska četa već samo vod. Treća četa u Sanskom bataljonu tada je bila Bravska

30) Isto," str. 75-77.

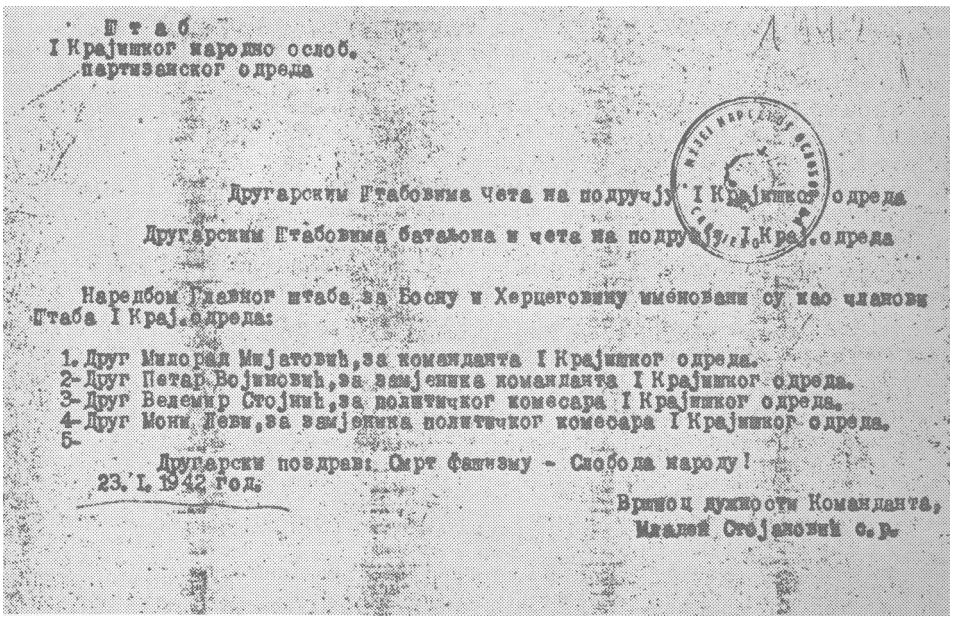

Štab
I Krajiškog narodno oslob.
partizanskog odreda

Drugarskim Štabovima četa na području I Krajiškog odreda

Drugarskim Štabovima bataljona i četa na području I.Kraj.odreda

Naredbom Vrhovnog štaba za Bosnu i Hercegovinu imenovani su kao članovi Štaba I Kraj.odreda:

1. Drug Milorad Mijatović,za komandanta I Krajiškog odreda.
2- Drug Petar Bojinović,za zamjenika komandanta I Krajiškog odreda.
3- Drug Vedemir Stojnić,za političkog komesara I Krajiškog odreda.
4- Drug Moni Levi,za zamjenika političkog komesara I Krajiškog odreda.
5-

Drugarski pozdrav: Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

23.I.1942 god.

Vršioc dužnosti Komandanta,
Mladen Stojanović s.r.

Naredba v. d. komandanta Mladena Stojanovića o imenovanju članova Štaba 1. KNOP odreda, od 23. 11942.

2. krupske čete, saopštio je da je teško organizovati logorovanje svih vodova te čete na jednom mjestu, jer je teren na kojem četa djeluje velik. Mijatović je tada objasnio da treba na pogodnom mjestu u šumi napraviti bajte za ljude, logor za četu, kako su već uradili i na Kozari i kod Drvara.[31] Međutim, taj prijedlog izdvajanja četa iz sela i organizovanje logora van sela, u šumi, nije realizovan u Podgrmeču, pa su i dalje partizanske jedinice u Podgrmeču stalno bile u selima, sa narodom.

e) *Sređivanje stanja u nekim vodovima Krupskog bataljona*

Već na konferencijama vojnopolitičkih rukovodilaca Prvog KNOP odreda, održanim u Majkić-Japri 15. decembra 1941. i 22. januara 1942. godine, vidjelo se da će biti potrebno poduzeti hitne i energične mjere da bi se sredilo stanje u nekim vodovima na krupskom sektoru. To je potvrdio i susret dr Mladena Stojanovića sa Jovom Kličkovićem kao i sa grupom Radićana.

Tih dana, drugom polovinom februara ili početkom marta 1942, u Štabu Prvog KNOP odreda donijeta je odluka da se Jovo Kličković razoruža, kao i njegov vod. Ubrzo je na ovo područje došao Milan Ličina, tada sekretar Štaba Odreda, i saopštio odluku Štaba o razoružanju Jove Kličkovića. Zbog toga je organizovan zbor naroda i boraca u Rujiškoj kod magacina Marka Gaka. Govorio je Milan Ličina i pozvao narod da se suprotstavi izdajničkoj politici Jove Kličkovića.[32] Govorio je i Vojo Todorović o borbi na Agićima, pogibiji boraca zbog sa-

31) Navedeni Zapisnik, Zbornik IV, knj. 3, str. 77-79.
32) Kazivanje grupe boraca 1. krupske čete: komandira Đure Rašete, političkog komesara Voje Stupara, vodnika Rujiškog voda Bogdana Čiče, političkog delegata 4. voda Đoke Stupara i borca Bože Stupara, autoru, 12. oktobra 1985. godine.

movolje takvih kao što je Kličković. »Sramota je, kazao sam, što je Kličković zaveo one hrabre roguljaše koji su digli ustanak protiv ustaša, te ih huška da se biju protiv svojih drugova koji se i dalje bore protiv ustaša i okupatora dok on mirno sjedi u svom selu .. .«[33)]

Tada su na zadatak razoružanja pošli borci Novske i Krnjeuške čete. U Buševiću, kod crkve, našli su vod Jove Kličkovića i razoružali ga bez sukoba, dok je Jovo Kličković sa dvojicom-trojicom pristaša uspio pobjeći. Razoružani borci su odmah tražili da ih prime nazad u četu, pa pošto su bili zavedeni, toj želji se udovoljilo. Uskoro iza ovih događaja okupili su se svi borci 1. krupske čete po vodovima. Komandir čete je postao Dušan Bokan, a politički komesar Đuro Rašeta. Četa je potom učestvovala u akciji za oslobođenje Budimlić Japre, 13/14. marta 1942. godine.

Poslije ovih zbivanja Jovo Kličković se krio u svom selu, nedaleko od kuće, ali kako nikog nije napadao, niko ga nije ni proganjao sve do proljeća.[34']

Tako se, zahvaljujući odanosti i čvrstini boraca s područja Rujiške, raščistila situacija i u 1. krupskoj četi, odnosno u vodu Donjih Petroviča kojim je dugo komandovao Jovo Kličković.

2. *Sastav Prvog KNOP odreda krajem februara 1942. godine*

Kroz brojne akcije u januaru-februaru 1942. došlo se do znatnih količina oružja, što je omogućilo da se od nekih vodova, usljed priliva ljudstva, formiraju čete, a postojeće ojačaju. Isto tako, zahvaljujući znatnim organizaciono-političkim aktivnostima na drvarskom okrugu, već od decembra 1941, u jedinice pristiže dosta novih boraca. Radi toga i radi savladavanja teškoća, nastalih italijanskom demagoškom političkom i četničkom izdajom, formiraju se nove čete, zatim i bataljoni.

Mada je još na savjetovanju u Stolicama, 26. septembra 1941, zaključeno da su partizanski odredi jedinstvena vojna formacija za čitavu Jugoslaviju, i da oni u svom sastavu imaju bataljone a ovi čete, na ovom području tek od polovine decembra 1941. godine započelo se raditi na organizovanju bataljona.

Krajem februara 1942. godine komandni sastav bataljona i četa u Prvom KNOP odredu i njihov raspored na položajima je slijedeći:

Štab odreda je u školi u Đukanovićima, u selu Majkić-Japra[35']

Prvi bataljon - Sanski, Štab bataljona: komandant Mihajlo Škundrić, politički komesar Pero Morača, zamjenik komandanta Milančić Miljević;

1. četa - Bravska: komandir Gliša Raca, politički komesar Dušan Čeko, zamjenik komandira Dušan Ožegović, zamjenik političkog komesara Janko Radulović;

2. četa - Jelašinovačka (1. sanska): komandir Uroš Kukolj, politički komesar Stojan Bjelajac, zamjenik komandira Rade Brkić;

3. četa: komandir Đurin Predojević, politički komesar Đuro Štrbac;

33) Vojo Todorović, n. čl„ str. 578-579.

34) Na proljeće 1942. godine partizani su dva puta našli Jovu Kličkovića, ali oba puta je on uspio pobjeći. Kada su pod jesen 1942. godine uhvaćeni Mile Jazić i Mile Kovačević, koji su se skrivali zajedno sa Jovom Kličkovićem, potom bili osuđeni i strijeljani, Jovo Kličković i njegov brat Gojko otišli su u Bosanski Novi i predali se ustašama. Jovo Kličković je otišao u uniformi žandarskog narednika sa puškom, dok je Gojko bio u civilnom odijelu. Kličković Jovo je tada stupio u oružničku službu NDH. Međutim, ustaše su ga ipak objesili na brdu Djed iznad Hrvatske Kostajnice, dok je njegov mlađi brat Gojko pobjegao i potom otišao u Australiju gdje živi. (Kazivanje Bogdana Čiče i Đure Rašete, autoru, 12. oktobra 1982. god.)

35) Zbornik IV, knj. 3, str. 75.

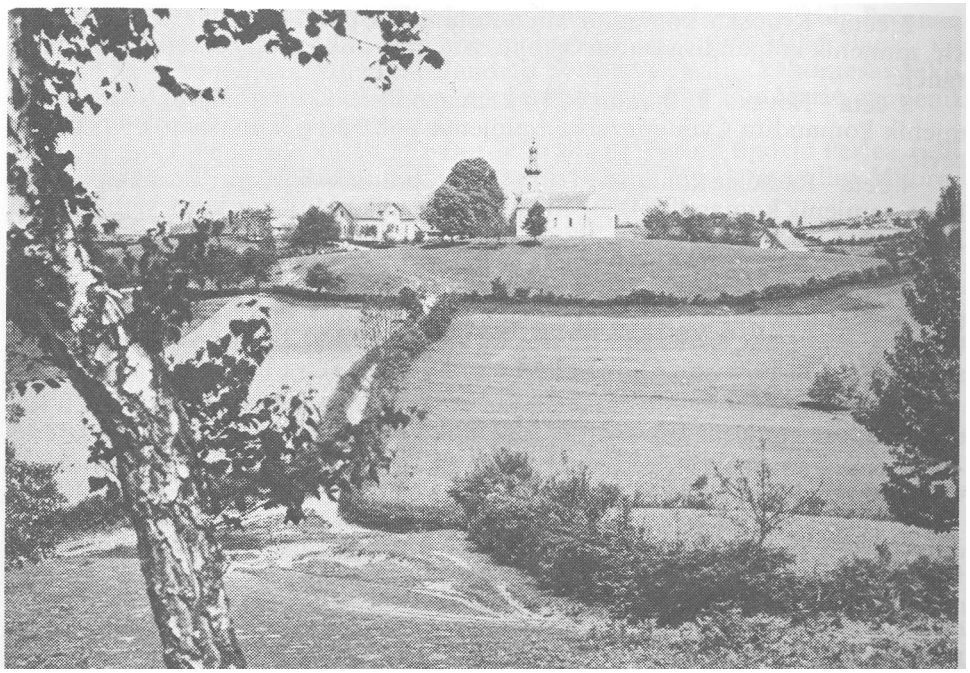

Osnovna škola i crkva u Velikoj Rujiškoj. U školi su boravile partizanske jedinice i komande, a održan je i drugi omladinski vojno-politički kurs (savremeni snimak)

4. četa - Prijedorsko-ljubijska: komandir Mile Davidović, politički komesar Miroslav Majkič, zamjenik komandira Stojan Marjanovič Dolinar, zamjenik političkog komesara Redžo Terzić.

Nakon uspješnih borbi tokom januara i februara, drugom polovinom februara 1942, iz 1. sanske (jelašinovačke) čete izdvojeni su vodovi Eminovački i Palanski, koji su znatno ojačali i od njih formirana nova četa - 3. četa 1. bataljona (sanski). Kako je ubrzo i ona reorganizovana u dvije čete (prvom polovinom marta), to njena komanda nije bila popunjena.[36']

Prvi bataljon - Sanski, držao je položaje prema Ključu, Sanici, Sanskom Mostu, Starom Majdanu i Budimlić Japri, u dužini od oko 60 kilometara. Prva četa - Bravska, bila je u Bravsku; 2. četa - Jelašinovačka, bila je dislocirana po vodovima u selima Međeđe Brdo, Dabar i Djedovača; 3. četa - u Brdarima i Suhači i 4. četa - Prijedorsko-ljubijska, prema Starom Majdanu i Budimlić Japri, dislocirana po vodovima u selima Lukavica, Podvidača, Hadrovci, Slatina, Antonića Brdo i Crni Vrh. Budimlić Japra je bila blokirana sa svih strana.

Neposredno nakon formiranja 1. bataljona (Sanski), odlukom Štaba Prvog KNOP odreda on je dobio naziv 1. bataljon »Petar Škundrić«, da bi se sačuvala uspomena na hrabrog komandanta Jelašinovačkog partizanskog odreda.

Drugi bataljon - Krupski: Štab bataljona: komandant Vojo Todorović, politički komesar Slobodan Marjanović, zamjenik komandanta Mićo Kolundžija;

1. četa - Krupska: komandir Đuro Rašeta, politički komesar Vojo Stupar, zamjenik komandira Dušan Bokan;

36) Branko J. Bokan, Srez Sanski Most, knj. 2, str. 411.

2. četa - Krupska: komandir Mićo Kolundžija, politički komesar Stojan Makić, zamjenik komandira Đuran Ostojić, zamjenik političkog komesara Božo Narančić;

3. četa - Novska: komandir Relja Ličina, politički komesar Đoko Maran, zamjenik komandira Cvijo Mazalica, zamjenik političkog komesara Zajko Dizdarević;

4. četa - Radićka: komandir Dane Uzelac, politički komesar Uroš Bogunović Roca, zamjenik komandira Dane Agbaba, zamjenik političkog komesara Branko J. Bokan.

Prve tri čete su formirane 1941, a Radićka četa 25. februara 1942. godine.

Drugi bataljon - Krupski, držao je položaje prema neprijateljskim uporištima u Budimlić Japri, Agićima, Suhači, Bosanskom Novom, Rudicama, Otoci, Ćorama, Badićima, Ostružnici, Krupi i Srbljanima, kao i pruzi koja povezuje Bosanski Novi sa Bihaćem, u dužini od oko 50 kilometara.[37]

Treći bataljon - Petrovačko-bihaćki: Štab bataljona: komandant Slavko Rodić, politički komesar Ilija Došen, zamjenik komandanta Nikola Karanović.

1. četa - Drinićka (1. petrovačka): komandir Milan Zorić, politički komesar Gojko Trikić;

2. četa - Suvajsko-vođenička: komandir Zdravko Čelar, politički komesar Jovo Medić, zamjenik komandira Marko Jokić, zamjenik političkog komesara Đuro Pećanac;

3. četa - Krnjeuška: komandir Lazo Atlagić, politički komesar Savo Batinica, zamjenik komandira Simo Krčmar, zamjenik političkog komesara Pero Vranješ;

4. četa - Vrtočka: komandir Milan Atlagić, politički komesar Milan Vukša, zamjenik komandira Vaso Pilipović, zamjenik političkog komesara Lazo Radošević;

5. četa - Vakufska: komandir Mihajlo Kerkez Maćuka, politički komesar Milan Trninić, zamjenik komandira Nikola Vojinović;

6. četa - Bihaćka: komandir Gojko Došenović, politički komesar Pavle Mašanović, zamjenik komandira Sajo Grbić, zamjenik političkog komesara Vojo Stanarević;

7. četa - Omladinska: komandir Sveto Kačar, politički komesar Jovo Pavić, zamjenik komandira Drago Đukić, zamjenik političkog komesara Vasilije Kecman.

Prva, 2, 5. i 6. četa formirane su 1941. godine. Krnjeuška četa se razvila u četu sa tri voda januara 1942. godine. Četvrta četa - Vrtočka, organizovana je krajem januara, a smotru je izvršio dr Mladen Stojanović u Bjelaju, prvih dana februara 1942. godine. Omladinska četa je formirana drugom polovinom januara 1942. godine. Treći bataljon - Petrovačko-bihaćki, držao je položaje oko Bosanskog Petrovca, koji je bio blokiran, kao i položaje prema Bihaću na liniji Ripač - Pritoka - Grabež.[38]

Četvrti bataljon - Drvarsko-grahovski: Štab bataljona: komandant Milutin Morača, politički komesar Ljubo Babić, zamjenik komandanta Milan J. Bosnić, zamjenik političkog komesara Ilija Materić.

1. četa - Drvarska (Šipovljanska): komandir Mile Kecman, pa Stevo Kecman Perić, politički komesar Šimo Tadić pa Jovo Rodić, zamjenik političkog komesara Pero L. Materić;

37) Rekonstrukcija sastava Štaba bataljona i komandi četa je prema dokumentima objavljenim u Zborniku IV, knj. 2. i 3. i prema člancima u Zb. PODGRMEČ, knj. 2. i 3, i prema navedenom radu B. J. Bokana, k. 2.

38) Rekonstrukcija sastava štaba i komandi četa 3. bataljona je na osnovu Zbornika IV, knj. 2. i 3. i članaka u Zb. PETROVAC, knj. 2, 3. i 4.

2. četa - Crvljivičko-zaglavička: komandir Marko Srdić pa Nikola Pećanac, politički komesar Rade Zorič, zamjenik političkog komesara Miloš Bauk;

3. četa - Kamenička: komandir Jandrija Tomić Čić, politički komesar Nikola Kotle pa Vicuka Šobot zv. Sjeđega, zamjenik komandira Jole Marić, zamjenik političkog komesara Stevan Balaban;

4. četa - Cvjetnička: komandir Đorđe Rodić pa Pero Pilipović Perica, politički komesar Dragan Rodić pa Boro Kecman, zamjenik komandira Milorad Medić;

5. četa - Resanovačka (Grahovska): komandir Simo Bajić, politički komesar Mirko Radinović.

Popuna i organizovanje ovih četa traju od decembra 1941. do januara 1942. godine.

Četvrti bataljon - Drvarsko-grahovski, držao je položaje oko Drvara, koji je bio blokiran, kao i prema cesti Grahovo - Resanovci - Ploče.[39]

Peti bataljon - »Starac Vujadin«: Štab bataljona: komandant Cvijo Oreščić, politički komesar Miro Višić, zamjenik komandanta i operativni oficir Marko Mrvić, zamjenik političkog komesara Košta Pajčin.

Bataljon je u ovo vrijeme imao 1, 2. i 3. odred, koji su u martu 1942, preimenovani u čete.

Peti bataljon - »Starac Vujadin«, držao je položaje prema komunikaciji Grahovo - Peulje - Livno i Čelebić - Livno.[40]»

Štab Prvog KNOP odreda je ovaj bataljon vodio u svom sastavu i u januaru 1942. godine.[41] Međutim, tada je on, po odluci PK KPH za Dalmaciju, ušao u sastav 4. operativne zone Hrvatske i u njenom sastavu ostao do 20. avgusta 1942, kada je po odluci VŠ NOV i POJ vraćen u sastav krajiških jedinica, odnosno u sastav Petog KNOP odreda.

Kada je na Skendervakufskoj konferenciji, 21-22. februara 1942, donijeta odluka da se za drvarski okrug formira poseban odred - Peti KNOP odred, u njegov sastav su ušli bataljoni: Petrovački, Drvarski i Grahovski. Iz dotadašnjeg Petrovačko-bihaćkog bataljona izdvojena je Bihaćka četa i uključena u Krupski bataljon Prvog KNOP odreda. Tada je, početkom marta 1942. godine, Prvi KNOP odred, sada samo za područje Podgrmeča, imao samo dva bataljona: Sanski i Krupski. Međutim, tokom narednih mjeseci, marta-juna, on će znatno ojačati i formirati još dva bataljona, a nešto kasnije još jedan.

3. *Borbe i akcije januara-februara 1942. godine*

I u ovom periodu italijanski okupator sa jakim snagama nalazio se u Bosankom Grahovu, Drvaru, Petrovcu, Ključu, Sanskom Mostu, Bihaću, Krupi, Cazinu, Velikoj Kladuši, kao i u nekim sjedištima opština i selima oko gradova. Izuzev Grahova i Drvara u svim ostalim gradovima, uz okupatorske trupe bile su i jedinice NDH (domobrani, ustaše, oružnici), locirane i u nekim sjedištima opština (Ripač, Otoka, Bužim, Vrnograč, Sanica, Stari Majdan, Budimlić Japra, Rudice) i u još nekim uporištima. Pa, iako su okupator i NDH imali jake trupe u nekim od spomenutih gradova, ipak, u ovom periodu nisu poduzeli ni jedan značajniji poduhvat protiv partizanske slobodne teritorije, što su uslovili velika hladnoća, snijeg i zameteni putevi. Međutim, te iste okolnosti, u znatnoj mjeri

39) Rekonstrukcija sastava štaba i komandi četa 4. bataljona je na osnovu Zbornika IV, knj. 2. i 3, kao i članaka u Zb DRVAR kni. 2. i 3. i Zb. GRAHOVO.

40) Rekonstrukcija sastava štaba i komandi četa Petog bataljona je na osnovu Zbornika IV, knj. 3, i članaka u Zb. GRAHOVO.

41) Zbornik IV, knj. 3, str. 90-93, knj. 6, str. 259 i Zb. GRAHOVO, str. 117.

omogućile su partizanskim štabovima da organizuju uspješnu blokadu neprijateljskih uporišta u Drvaru, Petrovcu i Budimlić Japri.

O borbama u ovom periodu sačuvano je dosta dokumenata, kako partizanskih štabova tako i neprijateljskih jedinica.

U periodu januar-februar 1942. godine aktivnost partizanskih jedinica Prvog KNOP odreda bila je usmjerena na sektore: Sanski Most i dolinu Sane i Sanice; na Budimlić Japru i Stari Majdan; na Agiće - Rudice, Blatnu; na Pučenik - Vučijak - Grmušu; prema Ripču i Bihaću; oko Petrovca i oko Drvara.

a) *Prodor partizanskih jedinica u dolinu rijeke Sane*

Iz Brdara, gdje im je bio logor, partizani 4. voda (Palanskog) Sanske čete, tokom noći 31. decembra i 1. januara 1942. prošli su još neoslobođenom teritori-, jom kroz sela Dževar, Koprivnu i Oštru Luku i, uspostavivši vezu sa mještanima Muslimanima, bez borbe ušli u selo Ališiće. Neprijateljski vojnici su tada bez otpora predali 14 pušaka, 10 bombi i 700 metaka. Partizani su okupljenim Ališićanima govorili o ciljevima NO borbe. Bio je to do tada najdublji prodor boraca Sanske čete u neoslobođenu teritoriju.

Po povratku sa Brdara, partizani su saznali da skoro svakodnevno iz Sanskog Mosta cestom za Stari Majdan prolazi transport sa hranom i vojnom opremom. Komanda voda odlučuje da im postavi zasjedu. Komandir Đurin Predojević, 8. januara izjutra, rasporedio je borce u tri grupe u dubokom snijegu, skrivene granama. U svakoj grupi je bio po jedan puškomitraljez. Tog jutra iz Sanskog Mosta krenuo je transport vojne opreme i hrane za Stari Majdan, u pratnji domobranske satnije (čete). Kada su domobrani ušli u zasjedu i začelje stiglo nasuprot desnokrilne grupe, puškomitraljezac Trivo Grbić je sa začelja otvorio vatru po koloni. Istovremeno su i dvije druge grupe partizana pripucale na iznenađene domobrane. Neprijatelj, dobro naoružan, prihvatio je borbu, ali su partizani ipak uspjeli da ga razbiju, ubiju dva vojnika, a pet zarobe i zaplijene jedan puškomitraljez, šest pušaka i osam vojničkih odijela. Partizani nisu imali gubitaka.

Istovremeno je bila postavljena zasjeda i na cesti koja od Starog Majdana vodi kroz selo Dževar. Nikola Borojević, zamjenik vodnika Palanskog voda, rasporedio je borce u Marića gaju i pored rijeke Majdanuše, dok je jednu grupu ostavio kod begove kule u Brdarima, kao obezbjeđenje s leđa. U zasjedi je bilo i nekoliko boraca iz Brdara, Koprivne i Dževara. Iz Starog Majdana prema Sanskom Mostu naišla je neprijateljska prethodnica. Partizani su je iznenadno napali, razbili, ubili dva vojnika i jednog podoficira, a zarobili pet. Zaplijenili su jedan puškomitraljez, šest pušaka i nešto municije. Ubrzo je, međutim, na poprište stigla glavnina neprijateljske jedinice iz Starog Majdana. Njeni dijelovi su krenuli kroz Cijelac da bi odsjekli odstupnicu zasjedi, ali su partizani uspjeli da se probiju kroz duboki snijeg do Marića kuća. Tada se začula pucnjava i od Čvoraka i Adamovića kuća, odnosno od pravca Sanskog Mosta, gdje je na zasjedu glavnine Palanskog voda naišla satnija iz Sanskog Mosta. Obje neprijateljske jedinice su se spojile i produžile napad na partizane u Brdarima. Ustaše i domobrani su tada spalili sve kuće Marića, Borudžija, nekoliko kuća Trkulja, Dobrijevića, Zurunića, i Samardžija, ukupno preko dvadeset kuća i sve druge pomoćne zgrade. Neprijatelj je uspio doći do brdarskog groblja, odakle se ubrzo povukao.[42]

42) Izvještaj Štaba Prvog KNOP odreda u akcijama 1-9. januara 1942. (Zbornik IV, knj. 3, str. 37-38); Nikola Borojević, kazivanje autoru 22. V 1978. godine.

Pošto je Sanski Most od rudnika Ljubija dobijao struju dalekovodom koji je prolazio i kroz sela Brdari i Dževar, partizani Palanskog voda su odlučili da prekinu dovod struje pa su 18. januara izveli diverziju tako da su prebacili žicu vezanu kamenom preko žice dalekovoda. Kada je kamen pao na zemlju došlo je do spoja, pa se čula eksplozija u Sanskom Mostu, koji je odmah utonuo u mrak. Tada su borci posjekli sve telefonske stubove na raskršću puteva za Stari Majdan, Sanski Most i Prijedor, minirali i srušili jedan stub dalekovoda, srušili dva manja mosta kod Bešića stupe i most Kuruzovac na Majdanuši.

Sjutradan je iz Sanskog Mosta krenulo oko 150 domobrana i ustaša u dvije kolone da poprave telefonsku liniju i električni dalekovod u rejonu Dževara. Borci 4. voda Sanske čete sa Brdara su na vrijeme opazili pokret ove neprijateljske jedinice i postavili zasjedu u zidinama nedavno spaljenih kuća. Kraćim puškaranjem neprijatelj je odbijen i nije smio prihvatiti borbu niti produžiti dalje. U ovoj borbi poginuo je partizan Mijo Predojević iz Koprivne. On je prvi pali borac iz novooslobođenih sela u dolini rijeke Sane.

U selu Demiševcima, na brdima između ceste što od Pobrežja vodi ka Kamengradu i druge ka Brdarima, te zime formiralo se jako ustaško uporište. Komanda 2. čete (jelašinovačke) Sanskog bataljona odlučila je da ga uništi, a zadatak je povjeren 3. i 4. vodu. Napad je počeo 28. januara u 3,30 sati izjutra. Borba je trajala do 5 sati poslije podne, ali bez uspjeha. Partizani su imali dva ranjena borca, dok je neprijatelj imao nekoliko mrtvih i ranjenih. Ni drugi napad, 31. januara, nije uspio i partizani su se i tada morali povući.[43] Poslije toga komanda Palanskog voda, smještenog na Brdarima, odlučila je da ponovo prođe neoslobođenom teritorijom i dođe u Oštru Luku. Po dolasku u Oštru Luku, gdje ih je stanovništvo najsrdačnije primilo i ugostilo, partizani su naredne noći, 1 /2. februara prešli rijeku Sanu, napali neprijateljsku stražu na pruzi Sanski Most - Prijedor i straže na stanici Pejići i Usorci. U Pejićima je zarobljeno pet domobrana, koji su, pošto su upoznati sa ciljevima NOB, pušteni. Straža u Usorcima davala je jači otpor, pa su partizani zapalili zgradu iz koje su neprijateljski vojnici iskočili kroz prozor i poskakali u rijeku Sanu. U ovoj akciji zaplijenjeno je 6 pušaka, oko 1.000 metaka, sedamnaest okvira za puškomitraljeze, mašina za pisanje i druga vojna oprema.[44]

Dan-dva kasnije neprijatelj je prodro u selo Miljakovce i na Topića Brdo, gdje je ubijao ljude i palio kuće. Vidjevši to, borci Palanskog voda su sa lijeve obale rijeke otvorili vatru, a potom se prebacili na desnu obalu rijeke i došli do Topića Brda. Međutim, ustaše su već otišli za Prijedor. Partizani su našli dvije iznakažene, ubijene djevojke. Sa Topića Brda Palanski vod se preko Oštre Luke vratio u svoj logor na Brdare.

Komanda Palanskog voda je uskoro saznala preko saradnika da će jedna satnija domobrana sa grupom civila krenuti prugom Sanski Most - Prijedor kako bi uklonili snijeg koji je ometao saobraćaj i snabdijevanje garnizona u Sanskom Mostu, pa je odlučila da postavi zasjedu. U akciju je pošao Palanski vod sa grupom boraca iz Eminovačkog voda, ojačan sa jednim puškomitraljezom. Nakon što su čamcem prešli rijeku Sanu, borci su na brdu Varda iznad potoka Bukovca, 9. februara rano izjutra, postavili zasjedu. Vladala je velika hladnoća, snijeg je padao, smanjujući vidljivost. Posljednji borac u koloni granom je brisao tragove, prtinu, koju je novi snijeg i onako zasipao.

Oko 10 sati primijećena je neprijateljeva kolona, koja se sporo primicala partizanskoj zasjedi. Na desnom krilu puškomitraljezac Trivo Grbić je prvim rafalom oborio neprijateljskog puškomitraljesca. Neki vojnici su pali u prtinu, a ne-

43) Desetdnevni izvještaj Štaba Prvog KNOP odreda, Zbornik IV, knj. 3, str. 91, B. J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. 2, str. 406-407.
44) Desetdnevni izvještaj Štaba Prvog KNOP odreda (Zbornik IV, knj. 3, str. 178).

količina je počela bježati nazad, prema Sanskom Mostu. Grupa partizana je pojurila prtinom za njima, ali su trojica neprijateljevih vojnika zastala s namjerom da iznenadno napadnu. Vidjevši zamku, Joviša Mastilica se hitro probio kroz snijeg i brzom paljbom ubio dvojicu, a trećeg ranio i tako spasio drugove. Do potoka Bukovca uspjeli su da se povuku i pod mostom zauzmu položaj za odbranu samo dvojica poznatih ustaša, Đulaga Halilović iz Kamengrada i Ale Ključanin iz Trnova. Imali su puškomitraljez i grčevito su se branili. Đulaga Halilović je već u aprilu 1941. postao ustaša i istakao se kao koljač nevinih ljudi, žena i djece.

U međuvremenu, borci su zarobili nekoliko neprijateljevih vojnika i nastavili da prikupljaju oružje i opremu. U tom momentu od Prijedora, na pruzi se pojavila kolona vojnika. Partizani su i njih pozvali na predaju, iznad njih ispalivši dva metka; vojnici, njih 12, stadoše podignutih ruku. Na povik da odbace oružje, odgovoriše da ga nemaju. Nije im se vjerovalo, pa je traženo da odbace torbice i šinjele što oni odmah uradiše. Na pitanje ko su, odgovoriše da idu iz zarobljeništva: bili su to vojnici bivše Jugoslavije, Muslimani i Hrvati, iz sela oko Sanskog Mosta i Sanice koji su se iz njemačkog zarobljeništva vraćali svojim kućama.[451]

Napad na dvojicu opkoljenih ustaša predvodio je Ostoja Majkić, zvani Major. U jednom momentu Đulagi se zakovao puškomitraljez, što su Ostoja Majkić, Lazo Latinović, Stanko Marjanović i još neki borci primijetili i odvažno jurnuli na ustaše i, nakon gušanja i hrvanja, zarobljeni su Đulaga Halilović i Ale Ključanin.

U izvještaju štaba Prvog KNOP odreda u ovoj akciji pored ostalog stoji: »... Nakon borbe od nekoliko časova neprijatelj je imao slijedeće gubitke: 20 mrtvih, 8 zarobljenih ... U toj borbi zaplijenjena su 24 karabina, 1 puškomitraljez sa 18 punih okvira, oko 3 000 metaka i 10 bombi.. ,«[46)]

Zarobljene ustaše i domobrane partizani su 10. februara uveče prebacili preko rijeke Sane u Koprivnu, a odatle u Eminovce. Bivšim vojnicima koji su se vraćali iz njemačkog zarobljeništva, politički delegati vodova Rade Erceg i Đuro Štrbac objasnili su ko su partizani, zašto se i protiv koga bore, govorili im o ciljevima NOB, savjetujući ih da ne idu u borbu protiv partizana. Poslije tih razgovora, 10. februara, svi su pušteni, pa su iz Usoraca produžili prugom u Sanski Most i dalje svojim kućama. Narednog dana, u Usorce je došao jedan domobran, Slovenac, predao pušku i vojničku opremu, moleći da ga puste kući, što mu je omogućeno.

Partizani su razgovarali i sa seljacima iz Usoraca, koji su ih veoma lijepo primili i ugostili. Objasnili su im zašto se bore, pozvali i njih da im se pridruže. Tog dana je 7-8 omladinaca zamolilo partizane da ih prime u svoje redove, što im je udovoljeno, jer je oružja bilo dosta.

Borci Eminovačkog i Palanskog voda su se odmarali po kućama sela Usoraca, kada su ih osmatrači obavijestili, 11. februara oko 11 sati, da od sela Ališića, sa suprotne obale rijeke, ide prema Sani kolona vojnika. Đurin Predojević, komandir Palanskog voda, odmah je naredio da borci prikriveno zauzmu položaj prema rijeci i kontrolišu kretanje neprijatelja. Naprijed je išlo 16 vojnika, a 50 do 100 metara iza njih još četiri vojnika, sa teškim mitraljezom. Glavnina se skelom prebacila na desnu obalu rijeke Sane u Usorce, a ona četvorica su ostala na ališićkoj strani i kraj obale postavila teški mitraljez. Čim su se iskrcali domobrani su krenuli u koloni prema selu, isturivši samo jednu patrolu kao izvidnicu. Partizani su ih pustili da dođu do pruge, a onda ispalili jedan metak, oborili prvog vojnika i povikali: »Predajte se!« Na ovaj povik svih petnaest vojnika podiglo je ruke u vis, odbacivši oružje. Partizani su pritrčali, zarobili domobrane, poku-

45) Zbornik IV, knj. 3, str. 179, Đurin Predojević, Zimske akcije, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 201.
46) Zbornik IV, knj. 3, str. 179, Stevo Ćulibrk, Zasjeda u Usorcima, Zb. PODGRMEČ, kni. 2, str. 252-255.

pili njihovo oružje: dva puškomitraljeza i 14 pušaka, opremu i doveli zarobljenike u selo Usorce. Zarobljeni domobrani su priznali da su i oni u Ališićima osluškivali borbu vođenu 9. februara, ali, pošto nisu znali ni gdje se vodi ni ko je vodi, prešli su rijeku Sanu da to utvrde. Većina ih je bila iz Hercegovine. Te večeri je i ova grupa zarobljenika upućena preko rijeke Sane, sela Koprivne i Brdara u Eminovce, gdje su nakon saslušanja, pušteni kućama. Tada je u Eminovcima održano i suđenje zarobljenim ustašama Đulagi Halilović u i Ali Ključaninu, kao i još dvojici ustaša, pa su, nakon što je utvrđeno da su u ljeto 1941, i kasnije, ubijali nevine ljude, osuđeni na smrt i strijeljani.[47']

Borci Eminovačkog i Palanskog voda su se vratili sa desne obale rijeke Sane iz Usoraca u Koprivnu, na lijevoj obali rijeke, 11. februara, znatno ojačani zaplijenjenim oružjem.

Svaki vod je imao po 50 boraca. Tada su komande 3. i 4. voda Sanske čete odlučile da izvrše ponovni napad na neprijateljevo uporište u selu Ališićima. Ni visok snijeg, ni jaka hladnoća, nisu odložili akciju, pošto se računalo da će Ališićani opet, kao i 1. januara, predati oružje bez borbe. Ovog puta partizani su od zarobljenih domobrana dobili dovoljno podataka u rasporedu straža i snazi neprijatelja.

Pred mrak 13. februara krenuli su partizani u napad: desetine Laze Latinovića i Stojana Milinovića, zaobilazeći selo napadali su sa zapadne strane, dok su desetina Milana Jojića i desetina iz 4. voda napadale od Oštre Luke, a desetina pod komandom Vlade Prošića od brda, na zapadnu stranu sela. Napad je počeo 14. februara pred zoru, tako što su partizani u selo upali sa svih strana i odmah počeli paliti sijena. Neprijatelj je odgovorio vatrom iz puškomitraljeza. Tada je Đurin Predojević krenuo prema zgradi u kojoj su bili neprijateljevi vojnici. Pojavio se neki čovjek, i Đurin mu viknu: »Hej, druže, ovdje partizani!«, no, ovaj pobježe nazad. Odmah zatim od straže prema partizanima krenu jedan vojnik, pozivajući na pregovore radi predaje. Kada je Đurin Predojević sa grupom partizana stigao pred zgradu, ugledao je vojnike postrojene kao da im dolazi njihov starješina. Čak je svaki imao šljem na glavi. Đurin im naredi da uz zgradu odlože oružje i vrate se u stroj, što oni odmah uradiše. Tada im Đurin održa govor. Potom su domobranima govorili Rade Erceg i Vlado Prošić. Nakon predaje ove grupe od oko dvadeset domobrana, na pozive partizana da im se ništa neće dogoditi, predali su se i ostali, njih deset. Tome je pridonio i ališićki hodža Alija Ališić. Svima je govoreno o NOB, pa su potom u koloni po jedan otpraćeni do čamca. Partizani su se rukovali sa domobranima koji su se prebacili na desnu obalu rijeke i otišli prema Sanskom Mostu.

Okupljenim mještanima je rečeno da se ništa ne boje, da se mirno kreću i rade. Tada su komandiri vodova i politički delegati pošli u Oštru Luku, a neki borci prema Rasavcima da se odmore, ugriju i ručaju. Svi su bili zadovoljni akcijom u kojoj su zarobili 30 neprijateljevih vojnika i zaplijenili 30 pušaka, 1 puškomitraljez i mnogo vojničke opreme. Međutim, u blizini džamije u Ališićima bio se sakrio jedan ustaša sa puškomitraljezom. Kada je vidio da se domobrani predaju, popeo se na minare i sa šerefe počeo tući po partizanima koji su se slobodno kretali selom. Jedan metak pogodi Lazu Latinovića i on smrtno ranjen pade u snijeg. Tada se partizani prenuše i mnogi opet krenuše u Ališiće, gdje su u međuvremenu došli i neki žitelji iz okolnih srpskih sela. Grupa boraca je opkolila džamiju, računajući da je u njoj više ustaša, dok su drugi, kivni na ustaše iz Ališića, zbog počinjenih ubojstava Srba 1941. godine, sa bajonetima na puškama počeli paliti kuće. U selu se tada nije zadesio nijedan od vodnika ili političkih delegata, čak ni desetar. Nekoliko boraca pokušavalo je da spriječi osvetu i samovolju, ali ih oni razjareni nisu htjeli poslušati, već su i njima prijetili. Dok su

47) Stojan Milinović, Nezaboravne zasjede i borbe u zimu 1941-1942. godine, isto, str. 259-260.

kuriri obavijestili komande vodova, a komandiri i politički delegati stigli u Ališiće, već je dosta kuća bilo spaljeno i 11 nevinih ljudi, žena i djece pobijeno, neki na zvjerski način. Pojedini borci prsima su štitili nevine pred razjarenim, razularenim i nerazumnim borcima. Đurin Predojević i ostali iz komandi vodova dojurili su i energično prekinuli dalje divljanje grupe partizana i seljaka, odmah postrojili borce po desetinama i ispitali kako je došlo do istupa kakav se od prvog dana ustanka nije dogodio. Međutim, sve je bilo kasno, nanijeta je takva politička šteta NOR-u i partizanima u tom kraju, da je trebalo dosta vremena da se dokaže kako partizani tako nešto ne rade. Sa vojničkog stanovišta, neposredna posljedica tragičnog napada na Ališćane, bilo je odustajanje neprijateljevih posada da vjeruju podgrmečkim partizanima, iako su prethodno uspostavile vezu i bile spremne da bez borbe predaju oružje (posade u Hambarinama, Čarakovu, Matarugama i još neke).[48]

I Hasan Kikić sa grupom ilegalnih saradnika NOP-a u Sanskom Mostu imao je neprilika zbog tog nemilog događaja. Građanima, s kojima je kontaktirao, morao je s mnogo truda objašnjavati moguće uzroke ovakve reakcije neodgovornih boraca.[49]

Istog dana Ališće su napustila oba voda i vratila se u Brdare i Eminovce. K njima su tada iz Štaba Prvog KNOP odreda došli Milorad Mijatović i Moni Levi, da bi ispitali slučaj.[50]

Pokazalo se da je do ovog veoma teškog ispada, kakav se nije dogodio u Podgrmeču od početka ustanka, došlo prije svega zato što su komande vodova napustile borce i otišle u susjedna sela, umjesto da obezbijede red u oslobođenom selu i daju dalje zadatke. Komande 3. i 4. voda su oštro kritikovane zbog propusta koji je pretvoren u masakr nedužnog stanovništva.

U svim ovim borbama od 1. januara do 14. februara 1942. godine borci 3. i 4. voda Sanske čete zarobili su preko 60 domobrana i ustaša i zaplijenili više od 100 pušaka, 6 puškomitraljeza, dosta ručnih bombi i municije. Tako su naoružani i oni koji su tek stupili u borbu i oni koji su bili bez oružja, i oba voda ukupno su imala preko 150 boraca sa 150 pušaka i desetak puškomitraljeza. Naredbom Štaba Prvog KNOP odreda od ta dva voda formirana je nova četa Sanskog bataljona, 3. četa, čiji je komandir postao Đurin Predojević, a politički komesar Đuro Štrbac.[51] Novoformirana četa[52] je s Brdara, krajem februara, usred dana, sa razvijenom zastavom krenula kroz Koprivnu, Oštru Luku, Ališiće, Kestenar i Ništavce i došla u Rasavce. Smjestila se u školsku zgradu kraj rijeke, a okolo po brdima bili su ustaše i domobrani na svojim položajima. Po prvi put u ovom ratu dogodilo se da se partizani nađu u nizini, u školi, a neprijatelj izvan naselja.

Ovim borbama, posebno likvidacijom neprijateljevog uporišta u Ališićima, komunikaciju Sanski Most - Prijedor od Brdara do Rasavaca koristili su partizani, dok je željeznička pruga na desnoj obali rijeke Sane bila pod njihovom jakom kontrolom, tako da tada nije ni korištena.

b) *Borbe na sektoru Bravsko - Sanica - Sanski Most*

Uprkos velikoj hladnoći i snijegom zametnutim putevima i stazama, u januaru i februaru vođeno je nekoliko značajnih borbi na ovom sektoru.

Na Gornjem Budelju dijelove Bravske čete 3. januara 1942. napao je neprijatelj pokušavajući da iz šume odvuče drvo za ogrijev. Borba je vođena devet sati,

48) Stevo Ćulibrk, Napad na ustaško uporište Ališiće, isto, str. 263-265; Stojan Milinović, n. čl., str. 260-261.
49) B. J. Bokan, n. dj„ str. 411.
50) Đurin Predojević, n. čl., str. 202.
51) B. J. Bokan, n. dj„ str. 411.
52) Tada je Ljubijsko-prijedorska četa postala 4. četa Sanskog bataljona.

sve dok jedna desetina ove čete nije izvršila protivnapad i primorala neprijatelja da se povuče u Sanicu.[53]

Saznavši da se logor Bravske partizanske čete nalazi u Gologlavu u Gornjem Budelju, jedna jača kombinovana jedinica ustaša i domobrana iz Sanice 6. januara oko 4 sata opkolila je i iznenada napala na dio Bravske čete. Iako iznenađeni, partizani su uspjeli zadržati neprijatelja i poslije višečasovne borbe natjerati ga na povlačenje. U toj borbi ustaše i domobrani su zapalili više kuća u Budelju, ubili veći broj ljudi, žena i djece i zaplijenili dio arhive Bravske čete. U ovoj borbi poginuo je vodnik Đurađ Ožegović, a lakše ranjen Vojo Kovačević. Ubijen je jedan ustaša, a tri domobrana su ranjena.[54]

Dabarsko-kljevački vod Sanske čete i dijelovi Jelašinovačkog voda, 23. januara prodrli su u dio sela Kljevaca kojeg su držali ustaše i domobrani i zaplijenili 30 metričkih centi kukuruza u klipu, spremnog za predaju ustaškim vlastima u Sanskom Mostu. Kukuruz je prebačen u šumu iznad Jelašinovaca i smješten u magacin 1. bataljona.[55]

U velikom selu Klijevcima neprijatelj je na više mjesta imao otporne tačke, pa i na Beginoj glavici. Komanda Jelašinovačke čete saznala je da se na tom položaju nalazi oko 25 vojnika sa jednim mitraljezom, i da domobrani održavaju dvije prtine: prema rijeci Sani i prema Vrhpolju. Noću između 7/8. februara u napad su krenuli borci Jelašinovačkog, Dabarsko-kljevačkog i dijelovi Eminovačkog voda. Još dok su prilazili uporištu prteći visoki snijeg, neprijatelj ih je primjetio i pokušao krišom da pobjegne. Tada su partizani na komandu Uroša Kukolja, komandira čete, krenuli u juriš, ali kako nije bilo otpora, pucnjava je na kratko prekinuta; Dušan Gavran, zalegao u prtini s druge strane Glavice, pustio je neprijatelja da mu se približi na desetak metara, a onda rafalima puškomitraljeza pokosio grupu koja je tuda bježala prema Vrhpolju. Ubijeno je 6 a zarobljeno 7 vojnika, dok se bez borbe predao podoficir vodnik Pero Bakarić (rodom iz Zagorja). Zaplijenjeno je 13 pušaka, municija, nešto odijela i devet grla krupne stoke. Partizani nisu imali gubitaka. Bježeći, domobrani su odbacili mitraljez, ali je zbog nevidjelice ostao u snijegu.[56]

Sjutradan, neprijateljeve jedinice iz susjednih uporišta napale su partizane na Beginoj glavici i prodrle duboko u srpski dio seka Kljevci, gdje su zapalile 15 kuća, opljačkale stoku, žito i drugo. Međutim, partizani su uspjeli da zaustave napad i da povrate plijen. Istog dana zarobljenim domobranima dozvoljeno je da odu u Sanski Most, čak i vodniku Peri Bakariću. Ovaj Zagorac ponovo je zadržan u domobranskoj jedinici i raspoređen na stražu u Kenjarima (zaseok Kljevaca), ali, u znak zahvalnosti, tokom narednih mjeseci, partizanima je poslao tri puške i više puta paketiće sa municijom. Seljacima, koji su prolazili njegovim sektorom nikad nije pravio smetnje, niti je pregledao šta prenose sa slobodne teritorije na okupiranu i obratno.

Dabarsko-kljevački vod je tokom noći 9/10. februara, prteći visoki snijeg, uspio da dođe do željezničkog mosta na potoku Glibaja u Kljevcima i da ga poruši. Most je bio dug 7-8 metara. Pokidane su i telefonske žice. Pri povratku vod je u Kljevcima zaplijenio 35 metara žita i prebacio ga u bataljonski magacin.[57]

53) Zbornik IV, knj. 3, str. 37.
54) Izvještaj domobranskog Banjalučkog zdruga o borbama u januaru 1942. (Zbornik IV, knj. 3, str. 445). U ovom izvještaju od 7. februara 1942, pogrešno stoji da je akcija povedena prema selu Jelašinovcima. I u fusnoti br. 14 na istoj strani Zbornika piše da su ustaše tada upale u Jelašinovce, što takođe nije tačno. Ustaše su tada izvršile napad samo na Gornji Budeli. Ustaše su uspjele da upadnu u Jelašinovce samo 7. maja 1942, i za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive, 12. februara 1943. godine
55) Zbornik IV, knj. 3, str. 91.
56) Isto, str. 179, Uroš Kukolj, Obračun s posadom Begine Glavice, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 250-251.
57) Zbornik IV, knj. 3, str. 179.

Italijani su iz Ključa često slali ojačani odred u okolinu radi sječe i dovoza drva za ogrijev. Tako su uradili i 28. februara. Odred od oko 100 vojnika sa oko trideset mazgi, došao je do sela Majkića, 2 km, daleko od Ključa. Oružje su složili u kupe ili uz drveće i započeli sječu stabala. Oficiri i podoficiri su naložili vatru i grijali se.

Bravska četa, znajući za dolazak Italijana u šumu kod Majkića, postavila im je zasjedu. Dobro prikriveni granama četine i snijegom, borci su zauzeli busiju. Komandir čete Gliša Raca mitraljezom je osuo po oficirima i podoficirima oko vatre, što je bio znak i ostalim borcima. Svaki partizan pucao je na »svog« Italijana, tako da većina nije uspjela ni da dođe do oružja. Samo nekoliko mitraljeskih rafala je bilo ispaljeno u pravcu partizana, od kojih je poginuo vodnik Luka Ožegović. U snijegu je ležalo 7 mrtvih italijanskih vojnika, dok ih je 13 teže i lakše ranjeno. Zarobljeno je 9 Italijana, a zaplijenjeno 57 pušaka, četiri puškomitraljeza, nekoliko pištolja, i sva municija. Iz Ključa je odmah intervenisala italijanska jedinica, ali su partizani uspjeli da evakuišu sav ratni plijen, povedu zarobljenike i povuku se do svog logora. Bila je to prva borba s Italijanima na ključkom sektoru, a treća na području Prvog KNOP odreda. Poslije ove borbe formiran je 4. vod, naoružan zaplijenjenim oružjem, tako da je Bravska četa imala četiri voda, sa po trideset dobro opremljenih boraca. Zarobljenim Italijanima, 12. marta dozvoljen je povratak u Ključ.[58]

c) *Borbe na sektoru Budimlić Japra - Stari Majdan*

Neprijateljevo uporište u Budimlić Japri bilo je u okruženju od 24. decembra 1941. godine, a posadu je sačinjavalo 250 do 300 vojnika, ustaša i oružnika naoružanih puškama i sa desetak puškomitraljeza. Blokadu su držali borci Ljubijsko-prijedorske čete, ojačani desetinom Eminovačkog voda Sanske čete, dok su osmatranje neprijatelja pomagale i danonoćne straže seljaka iz sela Halilovaca, Dugih Njiva, Mrkalja, Kozina, Hadrovaca, Slatine, Podvidače, Crnog Vrha i Ćele.

Neprijatelj je više puta pokušavao da razbije blokadu, često uz saradnju ustaško-domobranskih snaga koje su napadale partizane iz pravaca Blagaja - Agići - Budimlić Japra i Rudnik Ljubija - Ravska - Tisova - Ovanjska - Budimlić Japra. Tako je Novska posadna satnija (četa) iz Suhače (novske), 1. januara 1942. krenula prema Budimlić Japri, dolinom Japre, sa namjerom da se probije do opkoljene posade i pruži joj pomoć. Međutim, kod Crnog Vrha partizanska zasjeda Ljubijsko-prijedorske čete (Hašanski vod ojačan puškomitraljezom i grupom boraca iz Petrovačkog voda i grupa boraca Novske partizanske čete), snažnom vatrom natjerala je satniju da se vrati u Suhaču. U toj borbi ubijeno je 5 domobrana a dva su ranjena.[59]

Sjutradan, 2. januara, znatno brojniji, neprijatelj ponovo napada. Iz pravca Suhače (novske) krenula je jedna domobranska satnija, ojačana minobacačem, a iz Ljubije dio 11. satnije 11. pješadijske pukovnije od 60 ustaša iz Ljubije i okolnih sela, sa pet puškomitraljeza.[60] Očekujući napad, komanda Ljubijsko-prijedorske čete, na svim prilazima Budimlić Japri, postavila je jake i dobro skrivene zasjede.

Čim je počela borba, posada iz Budimlić Japre krenula je prema Antonića Brdu, gdje je odmah naišla na snažnu vatru desetine Petrovačkog voda, kojom

58) Izvještaj Zapovjedništva 3. oruž. pukovnije od 31. III 1942. (Zbornik IV, knj. 3, str. 574); Gliša Raca, Bravska partizanska četa, Zb. SREZ KLJUČKI u NOB, knj. 2, str. 61-62
59) Izvještaj Zapovjedništva 1. domobranskog zbora od 12. III 1942. (Zbornik IV, knj. 3, str. 434).
60) Izvještaj Banjalučkog zdruga od 7. II 1942. (Zbornik IV, knj. 3, str. 442).

je komandovao Pero Kecman Mukonja. Iznenađena i sa gubicima, posada se brzo povukla u uporište.

Neprijateljevu jedinicu, koja je nadirala iz Suhače, u zasjedi je dočekao Hašanski vod sa svoje dvije desetine i desetinom Petrovačkog voda u rejonu Crnog Vrha i Ćele. Nakon tri sata borbe satnija je odstupila prema Suhači sa 4 poginula i dva ranjena vojnika.

Grupa iz Ljubije (domobrani i ustaše), uspjela je da, preko Marina i Ovanjske, dopre do Antonića Brda, gdje je naletjela na zasjedu od dvije desetine petrovačkog voda pojačanog jednom desetinom Eminovačkog voda. Vlado Bajić, komandir Petrovačkog voda, postavio je tri zasjede.

Mile Špegar koji se sa jednom grupom partizana nalazio u zasjedi na desnom krilu između Antonića Brda i Ovanjske, pustio je neprijatelja da dođe u neposrednu blizinu na same puščane cijevi i onda otvorio vatru. Ustaše i domobrani su odmah pobjegli a na prtini ostavili mrtve. Zasjeda koja se nalazila na sredini borbenog rasporeda, takođe sa bliskog odstojanja, iznenadnom vatrom nanijela je osjetne gubitke koloni koja je pokušala da je zaobiđe i da se spusti na cestu što od Budimlić Japre vodi ka Starom Majdanu i Sanskom Mostu. Nekoliko boraca uspjelo je da zadrži ustaše i domobrane, a kada su priskočili vodnik Vlado Bajić, puškomitraljezac Ilija Bursać i još nekoliko boraca, nakon kraće borbe neprijatelj je odbačen. Kolona što je nadirala od Ljubije imala je 6 mrtvih domobrana. Partizani su u ovom okršaju zaplijenili osam pušaka i 1 200 puščanih metaka. -

Završnu borbu na desnom krilu, u rejonu Antonića Brda, posmatralo je oko 200 ljudi, žena i djece sa visova sela Slatine, uzvicima hrabreči borce. Kao i ranije Slatinjani su nakon ove borbe borcima Petrovačkog voda donijeli dosta jela i namirnica, zahvaljujući im na uspješnoj odbrani oslobođenih sela. I seljaci sela Marina i Srpskih Agića - iz nekoliko kuća koje su bile pred samim položajima ovog Petrovačkog voda - snabdijevali su borce raznim namirnicama.[61']

Održavajući okruženje neprijateljevog uporišta u Budimlić Japri, partizanske jedinice su istovremeno usmjeravale svoja dejstva prema neoslobođenim selima na pravcu prema Staroj Rijeci, Ljubiji i Suhači. Komanda Ljubijsko-prijedorske partizanske čete organizovala je obavještajnu mrežu na tom području, pa je prikupila dovoljno podataka o neprijateljevoj posadi u Rudniku Ljubija i okolini.

Krajem januara 1942. godine sa Kozare je došla grupa boraca sa Lazom Lazićem da uspostavi vezu sa Prvim KNOP odredom. Lazić je sa 12 boraca došao u Radomirovac, a onda u Srpske Agiće, gdje je stigla i grupa partizana Ljubijsko--prijedorske čete, u kojoj su pored ostalih bili: Mile Davidović, komandir, Redžo Terzić, zamjenik političkog komesara i Stevo Vještica, komandir Hašanskog voda. Sastali su se u kući Milana Gačića i dogovorili o zajedničkim akcijama u području prema Ljubiji. Grupa Kozarčana vratila se na Kozaru, a Grmečlije u svoju četu, na Crni Vrh i Antonića Brdo.[62']

Ubrzo, polovinom februara 1942, Štab 1. bataljona Drugog krajiškog NOP odreda (kozaračkog) uputio je grupu od oko 70 boraca sa Karana u selo Radomirovac, na lijevu obalu rijeke Sane. U tom selu su tada formirali 5. četu 1. bataljona Drugog KNOP odreda, čiji je komandir bio Stevo Rauš, politički komesar Lazo Lazić, zamjenik komandira Dušan Egić i zamjenik komesara Milan Obradović.[63']

Nekoliko zasjeda i manjih akcija prema Ljubiji, Staroj Rijeci i Novskoj Suhači, zajednički su izveli dijelovi Radomirovačke i Ljubijsko-prijedorske par-

61) VLADO BAJIĆ, Petrovački vod, Zb. PODGRMEt, knj. 2, str. 239-241.
62) Lazo Lazić, Radomirovačka četa, Zb. KOZARA, u NOB, knj. 3, str. 220.
63) Dušan Egić, Radomirovačka četa u borbama na Kozari, isto, str. 225.

tizanske čete. Bile su to prve zajedničke akcije podgrmečkih i kozaračkih partizana.

Pošto nije usio prodrijeti u blokiranu Budimlić Japru, neprijatelj je bio primoran da avionima doprema oružje, municiju, namirnice i poštu opkoljenom garnizonu. To je činio sve dok partizani nisu oslobodili Budimlić Japru.[64]

Drugom polovinom februara 1942, vod Petrovčana je po naredbi Štaba Prvog KNOP odreda napustio blokadu i otišao u sastav svoje Petrovačke čete u okolinu Petrovca, dok je njegove položaje u blokadi Budimlić Japre preuzeo vod Jelašinovačke partizanske čete.

d) *Borbe na sektoru Agići - Rudice - Blatna*

Na ovom sektoru dejstvovale su Novska i Krnjeuška partizanska četa, koje su na neprijateljeve posade duž željezničke pruge Novi - Rudice - Otoka vršile povremeno manje ili veće napade.[65]

Drugom polovinom januara 1942. godine na novski sektor došli su diverzanti Španci Ivan Hariš Gromovnik i Jure Kale i donijeli dvije mine. Komande Novske i Krnjeuške čete 18. januara su utanačile kako da najuspješnije iskoriste mine. Zaključeno je da se jedna mina (avionska bomba težine oko 100 kg) postavi na pruzi prema Novom, ispred sela Rakana, a druga, nagazna, na trista metara od ove prema Blatnoj. Borci Novske i Krnjeuške čete, raspoređeni u dvije grupe, naspram mina, po ciči i snijegu, već oko dva sata iza ponoći 18/19. januara bili su na položajima. Međutim, uzalud su čekali do jutra i skoro čitav dan. Tek predveče 19. januara naišao je voz, ali od Blatne a ne od Novog, kako se računalo. Bio je to oklopni voz kojim je iz Bihaća prema Novom putovao štab pukovnije osiguranja ove pruge. Kompozicija je naišla na malu minu, ali eksplozija je nanijela neznatnu štetu samo prvom vagonu, zaštitnom, pa je oklopni voz produžio. Nakon trista metara naišao je na drugu minu, avionsku bombu, koja se palila na potezanje. Borci mineri su potezali konopac, ali tek pošto su prošli lokomotiva i prvi vagon, kotlinom je odjeknula snažna eksplozija. Oklopni voz je rastrgnut na dvije polovine i razmrskan, a većina ljudstva u njemu ranjeno, ubijeno ili raznešeno. Poginulo je 7, a teško ranjeno 13 domobrana, među kojima i pukovnik Metzger, komandant pukovnije osiguranja pruge, zatim satnik Veber, satnik Husein Bišćević i poručnik Stivišević. Partizani su ostale pozvali na predaju, ali su ovi odgovorili rafalima iz mitraljeza i drugog oružja. Pošto nisu mogli jurišati kroz visoki snijeg i kišu kuršuma, partizani su čitavu noć i naredni dan posadu voza držali u blokadi. Odlučeno je da se ošteti pruga prema Novom i prema Blatnoj, kako opkoljenima ne bi mogla doći u pomoć. Već te noći, 19/20. januara, okupili su se mnogi seljaci iz Rakana, Blatne i Čađavice, pa zajedno s partizanima porušili prugu i telefonske stupove prema Rudicama, na kilometar i po od tog neprijateljevog uporišta, kao i prema Blatnoj. Tek 20. januara, kada je zora poodmakla, od Novog se pojavio drugi oklopni voz guran lokomotivom. Tri vagona su se prevrnula i survala na mjestu gdje su šine bile demontirane i bačene niz nasip. Domobrani su ipak uspjeli da dođu do opkoljene posade, izvuku ranjene i poginule, prebace u oklopni voz broj II i odu za Novi.[66]

Sjutradan, 21. januara, iz Novog, oklopni voz br. II opet kreće prema Rudicama i Blatnoj, i opet vagoni iskaču sa pruge na mjestu gdje su šine bile uklonjene. Samo se lokomotiva otkači i vrati u Novi. Partizani su ovom prilikom ubili

64) Zbornik IV, knj. 3, str. 450 i 454.
65) Isto, str 435.
66) Izvještaj Zapovjedništva 1. domobranskog zbora od 12. III 1942. (Zbornik IV, knj. 3, str. 437); Šemso Tabaković, Napad na oklopni voz, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 327-331.

tri vojnika, više njih ranili i 5 zarobili, te zaplijenili 8 pušaka, 7 000 metaka i nekoliko bombi.[67]

Narednih dana borci su, zajedno sa seljacima, porušili prugu na nekoliko mjesta u dužini po 100 do 200 metara i minirali jedan propust na njoj, dužine 15 metara. Tek 24. januara, pod zaštitom jakih snaga, neprijatelj je izvršio opravke pruge i izvlačenje oklopnih vozova prema Bosanskom Novom.[68]

Kada je stigao u Novsku četu, u obilazak Vojo Todorović komandant 2. (krupskog) bataljona dobio je naređenje od Štaba Prvog KNOP odreda da sa 3. četom 2. bataljona (novskom), i 3. četom 3. bataljona (krnjeuškom) organizuje napad na neprijateljevo uporište u selu Muslimanski Agići.[69] U tom cilju on je 28. januara 1942. organizovao sa komandirima četa, vodova i desetina rekognosciranje uporišta i tom prilikom precizirao zadatke o predstojećoj akciji: Novska četa napada na Agiće s južne strane, Krnjeuška četa, sa 1. i 2. vodom, s istočne, a s 3. vodom sa sjeverne strane. S tim vodom nalaziće se i komandant bataljona i komesar Krnjeuške čete.[70]

Akcija je započela 29. januara 1942. godine oko 6 sati izjutra. Pred polazak, starješine su borce upoznale sa planom akcije, insistirajući da upad u naselje bude brz i da se još za noći uporište uništi.

Treći vod Krnjeuške čete, s kojim su bili Vojo Todorović, komandant bataljona, Savo Batinica, politički komesar Čete i Radivoje Rodić, tek pristigao u četu radi primanja dužnosti komesara, uspio je neprimjećen prići do škole, centru neprijateljevog uporišta. Rovovi iznad škole bili su prazni. Dok je grupa boraca prilazila školi, neprijateljev vojnik ispalio je jedan metak, od kojeg je pogođen u čelo desetar Bogdan Ostojić. U međuvremenu, jedna grupa ustaša, povlačeći se ispred Novske čete, priključila se onim u zgradi škole. Partizani su ih pozivali na predaju, no, umjesto da naoružani Agićani ispale samo po koji metak u zrak, kako se očekivalo, tukli su ubitačnom vatrom po borcima, zatečenim na snijegu, brisanom prostoru. Ubačena je jedna bomba u zgradu, ali bez rezultata. U međuvremenu je poginulo nekoliko partizana, među kojima i desetar Jovo-Joco Bates. Pošto su dočekane jakom paljbom, ostale jedinice počele odstupati, 3. vod Krnjeuške čete našao se sam u veoma teškoj situaciji, usred sela. Zbog mraza borci su palili maramice i dijelove košulja i tako zagrijavali zatvarače kako bi mogli pucati. U međuvremenu, Vojo Todorović je uočio međuprostor koji nije bio tučen, pa je naredio povlačenje u tom pravcu. Međutim, Radivoj Rodić sa još pet-šest boraca pošao je brisanim prostorom i svi su izginuli. U šestočasovnom okršaju poginulo je 8 boraca Krnjeuške čete: Radivoj Rodić (posmrtno proglašen za narodnog heroja), Bogdan Ostojić i Jovo Bates, desetari, Drago Manojlović, Branko Kovačević, Mile Ličina, Trivun Jokić i Gojko Novaković; iz Novske čete Stevo Ličina, Miloš Čeran i Petar Dražić, a nekoliko drugova je ranjeno. Zbog jakog mraza i skvašene odjeće promrzlo je desetak boraca i upućeni su na liječenje.[71]

Ocjenjujući ovu akciju Vojo Todorović, komandant Bataljona, je konstatovao: »... Akcija na Agiće, baš kao i na Stari Majdan, pokazala je da napad na utvrđena neprijateljska uporišta zahtijeva i dobru organizaciju, i obučenost, i

67) Zbornik IV, knj. 3, str. 91.
68) Isto, str. 438.
69) U Zborniku PODGRMEC U NOB, knj. 2, str. 336, u naslovu članka Semse Tabakovića pogrešno piše da je napad bio na Srpske Agiće. Međutim, napad je bio na Muslimanske Agiće, dok su Srpski Agići bili poluoslobođeni i otvoreni za partizane.
70) Vojo Todorović, U Krupskom bataljonu, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 576, Šemso Tabaković, n. čl., str. 336.
71) Zbornik IV, knj. 3, str. 178, Ljubiša Ćurguz, Treći bataljon, Zb. 3. KRAJIŠKA BRIGADA, knj. 2, str. 46-47.

čvrstu disciplinu svih jedinica u napadu ... Na Agićima nije bilo tako: polovina naših snaga, oko 60 Atlagićevih boraca, nije učestvovalo u napadu .. .«[72)]

Poslije dva dana patrole Novske čete pošle su u izviđanje uporišta u Muslimanskim Agićima i konstatovale da je stanovništvo napustilo selo i izbjeglo prema Blagaju i Novom. Tada su partizani zaplijenili znatne količine žita, spalile školu i sve zidane zgrade koje bi neprijatelj mogao da iskoristi, ako se vrati u selo. Pronađena su i tijela svih poginulih boraca i sahranjena u Rujiškoj.[73']

e) *Borbe na sektoru Pučenik - Vučijak - Grmuša*

Slobodna teritorija na ovom sektoru protezala se sve do periferije Bosanske Krupe, od Pučenika, Gudavca i Vranjske. Granica između slobodne teritorije i one koju je držao neprijatelj išla je potom iznad Brine, odnosno ceste Krupa - Grmuša- Bihać, rijeke Une i pruge Krupa- Bihać, sve do Brkića i Srbljana. Zbog jačine neprijateljevog garnizona u Bosanskoj Krupi, u ovom periodu nije bilo moguće vršiti napade na to jako uporište. Preostala je jedina mogućnost napada na prugu u dolini Une i na manje domobranske posade koje su osiguravale prugu i cestu, kao i uznemiravanje straža na vanjskim uporištima oko Krupe (kod Ostružnice, Badića, Ćora i dr.).

Zahvaljujući obaviještenjima dobijenim od željezničara Jandre Borojevića, Radićki vod je 17. januara 1942. napao dvije stražare na pruzi Krupa - Grmuša i, skoro bez borbe, zarobio 19 domobrana i zaplijenio 1 puškomitraljez, 19 pušaka, veći broj municije i 22 ćebeta. Tada je i Jandre Borojević sa porodicom izašao u partizane i uključio se u Radićki vod. Nakon što je domobranima objašnjen cilj narodnooslobodilačke borbe pušteni su kućama. Ovom akcijom vod Velikog Radića ojačan je za 20 novih boraca, tako da je zajedno sa Maloradićkim vodom imao oko 80 pušaka, 2 mitraljeza i 1 puškomitraljez, što će znatno uticati na odluku da ta dva voda formiraju posebnu partizansku četu.[74']

f) *Borbe na sektoru prema Ripču i Bihaću*

Nakon uspješno izvršene akcije 7. oktobra 1941, kad je iz Ripča protjerana neprijateljeva posada i spaljeno naselje (sa izuzetkom 2 kuće) na Otoci, u ovo mjesto najprije je došla jedna italijanska četa, a u decembru 1941. satnija od oko 80 domobrana, pod komandom natporučnika Sulejmana Delića, koji je do ustanka bio učitelj u Ripču. Satnija se smjestila na Otoci, teško pristupačnoj zbog tokova rijeke Une, i nijednom nije pokušala napade na okolna sela.

Neposredno nakon što je formirana, Bihaćka partizanska četa, krajem decembra 1941, rasporedila je svoje vodove oko Ripča: Lipski i Doljanski - vod u Velikom i Malom Račiću, a Teočarski i Hrgarski vod na Hrgaru, gdje je bila i komanda čete, dok se Grabeška desetina nalazila na Grabežu.

Komanda Bihaćke čete je ubrzo utvrdila da se za satniju u Ripču svakog dana doprema hrana iz Bihaća, cestom preko Pritoke i Bijelog Brda. Kako je pratnja tog transporta obično bila malobrojna, odlučeno je da u zasjedu krene

72) Lazo Atlagić zvani Grk, od početka ustanka bio je samovoljan, grub i nedisciplinovan. Bez ikakvog povoda ubio je oca dvojice istaknutih boraca iz Vrtoča, samovoljno napuštao položaj, sabotirao u akciji na Agiče, sprečavao sređivanje čete, paje ubrzo otišao iz Krnjeuške čete na područje Krnjeuše. Pošto je tamo prišao četnicima, uhvaćen je i osuđen na smrt. (Rade Klepić, Jedinstvo je sačuvano, Zb. PETROVAC, knj. 2, str. 590-593 i drugi članci tog zbornika.)

73) Vojo Todorović, n. čl., str. 578; Šemso Tabaković, n. čl., str. 338.

74) Zbornik IV, knj. 3, str. 90-91, Dane Agbaba i dr., Učvršćivanje ustaničkih redova u Radiću i Vranjskoj, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 161.

samo grupa od osam dobrovoljaca iz Lipskog i Hrgarskog voda, predvođena Gojkom Došenovićem, komandirom čete. U svanuće 11. januara 1942, grupa je postavila zasjedu u Bijelom Brdu, nasuprot Pritoci. Kada se razdanilo na zasjedu je od Bihaća naišla komora sa dvoja kola praćena desetinom domobrana iz 5. bojne 2. pješačke pukovnije locirane u Bihaću. Iznenadnom vatrom partizani su ubili tri domobrana a jednog ranili. Pored jednog puškomitraljeza, 6 pušaka, 400 metaka, zaplijenjeno je i 50 kg pasulja, 32 kg griza, 10 kg masti, 6 kg šećera, 200 hljebova i drugog materijala.

Odmah poslije ove uspjele zasjede, Lipski i Hrgarski vodovi su već oko 11 sati istog dana zaposjeli brinu iznad sela Pritoke, a potom se spustili, u dolinu, na cesti, i presjekli komunikaciju Bihać - Ripač. Ovo partizansko zaposjedanje novih položaja prema Bihaću posmatrao je jedan talijanski izviđački konjički vod, ali nije stupio u borbu nego se povukao u Bihać.[75']

U toku istog dana neprijatelj je ponovo krenuo iz Bihaća sa novim sljedovanjem za domobransku satniju u Ripču. U zaštiti komore bili su dijelovi 12. pješačke pukovnije. Međutim, partizani su ih opet dočekali, razbili pratnju i zaplijenili komoru. Tom prilikom poginuo je 1 oficir i 5 domobrana, 6 je ranjeno, a 3 su nestala.[76']

Istog dana oko 18 sati, posada iz Ripča uputila je manju patrolu lijevom obalom Une prema Golubiću, sa namjerom da uspostavi vezu sa garnizonom u Bihaću, međutim, napadnuta od grupe boraca Lipskog voda, vratila se na Otoku.[77']

Oštećenu telefonsku vezu Bihaća sa satnijom u Ripču, neprijatelj je uspio da popravi tek sjutradan. Dva dana kasnije, 14. januara, prema Ripču je krenula komora sa jačom pratnjom, sad lijevom obalom Une, od Golubića. Međutim, u rejon sela Lohova prebacio se Lipski vod i nakon borbe koja je trajala cijelo prije podne, razbio domobrane i nanijeviši im gubitke, otjerao ih nazad u Golubić, odnosno u Bihać.[78']

Neprijatelj je i 16. januara istim pravcem sa jedinicom od oko 60 vojnika pokušao da dopre do svoje satnije u Ripču, ali ga je Lipski vod dočekao na istom mjestu i s njim se tukao skoro cijelog dana. Već poslije kraćeg vremena bezmalo polovina jedinice paničnо je odstupila za Bihać, dok je ostatak uporno nastojao da se probije do Ripča. U borbi s ovim dijelom domobranske jedinice uništena je komora, a potom razbijen i taj dio odreda i natjeran na povlačenje sa dosta poginulih i ranjenih. Lipski vod je imao jednog poginulog i jednog ranjenog borca. I ovom prilikom zaplijenjena je izvjesna količina životnih namirnica.[79']

Neprijatelj je ocijenio da se partizani koncentrišu radi napada na njihovo uporište u Ripču, pa je odlučio da izvuče ugroženu satniju. Za taj cilj je angažovao znatne snage. Dvije kolone - jedna, lijevom obalom Une preko Golubića, druga, desnom, preko Orljana i Pritoke - krenule su iz Bihaća 17. januara.[80'] Kolona koja je napadala preko Orljana i Pritoke nije ostvarila neki značajniji uspjeh, jer su Hrgarski i Teočarski vod zaposjedanjem Stojića brda i Bijelog brda, uz podršku mitraljeskog odjeljenja sa brine iznad Pritoke, uspješno odoljevali daleko brojnijem neprijatelju, potpomognutog topovima i minobacačima. Međutim, Lipski vod, u pokušaju da zaustavi kolonu iz pravca Golubića, nije se obezbijedio kako treba, pa je napadnut s boka i s leđa. Tek kad je neprijatelj prebacio jedan brdski i jedan protuoklopni top u sam streljački stroj, uspio je da ućutka partizanske puškomitraljeze i odbacio ih sa položaja. Poginuo je jedan

75) Zbornik IV, knj. 2, str. 90 i 435; Branko Balaban, Blokada Ripča, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 377-378.
76) Zbornik IV, knj. 3, str. 436.
77) Arhiv, Reg. muzeja Bihać, m. f. 51/213.
78) Zbornik IV, knj. 3, str. 436; B. Balaban, n. čl., str. 378.
79) Arhiv Reg. muzeja Bihać, m. f. 33/3 i 21/24.
80) Zbornik IV, knj. 3, str. 436.

borac, a Lipski vod se, pod veoma teškim uslovima, morao povući prema slapu Bukva i prebaciti na desnu obalu rijeke Une u selo Račić.[81] To je omogućilo neprijatelju da lijevom obalom stigne do Otoke u Ripču, gdje je oko 17,30 sati jednim čamcem organizovao prebacivanje domobranske satnije sa Otoke na lijevu obalu rijeke, a zatim i njeno povlačenje ka Golubiću i Bihaću.[82]

Povlačenje satnije iz Ripča, značilo je širenje slobodne teritorije do nadomak Golubića - Orljana - Ružice - Vinice - Založja, odnosno na 3 do 4 km od centra Bihaća u kojem je bio jak garnizon Italijana (sa štabom divizije) i jak domobransko-ustaški garnizon (sa štabom divizije). Kako su Italijani tokom januara, do oslobođenja Ripča, svoje manje jedinice već povukli sa Zavalja, Skočaja, Založja, Vinice i Pokoja u sam Bihać, (sad i padom Ripča), spoljna odbrana Bihaća bila je ozbiljno ugrožena, a i sam grad.[83] I pored činjenice da je u Bihaću i okolnim selima brojno i naoružanjem bio daleko jači od Bihaćke partizanske čete, neprijatelj u narednim mjesecima nijednom nije pokušao neki ozbiljniji prodor prema Ripču, ili ka udaljenom a opkoljenom garnizonu u Bosanskom Petrovcu.

Poslije oslobođenja Ripča, Bihaćka partizanska četa je vodove razmjestila na položaje u Bijelom Brdu i Pritoci, sa dijelovima u Ripču, Račiću, Hrgaru i Grabežu^

Šesta četa 3. bataljona Prvog KNOP odreda, tj. Bihaćka četa, 26. januara 1942, kod Golubića je postavila zasjedu neprijateljevoj komori koja je iz Bihaća dopremala hranu za posadu u Golubiću. Tom prilikom zaplijenjeno je 400 kg brašna, 200 kg hljeba, 15 kg šećera, nešto čaja i drugog materijala. Ista četa, uz saradnju jednog voda 5. čete (vakufske) 3. bataljona, 6. februara napada uporišta u selima Cerklije i Vinica, na domak Bihaća.[84] Dio partizana koji je napadao na uporište u Vinici nije uspio da iznenadi neprijatelja i omogućio mu bjekstvo u Bihać. U tom selu zarobljen je jedan seljak, ustaša, kojeg su žene u Pritoci prepoznale kao zlikovca, koljača i pljačkaša po srpskim kućama. Razjarene Pritočanke su ga linčovale prije nego su partizani bilo šta mogli preduzeti.[85]

Zbog napada na Čekrlije i Vinicu, u Bihaću je nastala uzbuna i sva svjetla bila su pogašena, dok su brojne straže cijele noći nasumice otvarale vatru.[86]

g) *Borbe oko Bosanskog Petrovca*

Nakon prodora Italijana u Bosanski Petrovac, na području oko Petrovca nije bilo borbi. Grad je držao garnizon domobrana, ustaša i oružnika koji nije zalazio u okolinu, i italijanski garnizon jačine jednog bataljona čiji su se vojnici kretali obližnjim selima. U pratnji manjih odreda Italijani su transportovali svoje snabdijevanje od Knina preko Grahova i Drvara do Petrovca, kao i za Ključ, Sanski Most i Mrkonjić-Grad.

Sreski komitet KPJ Bosanski Petrovac, cijeneći nastalu situaciju, poduzimao je mjere za suzbijanje razorne italijanske i četničke politike. Zbog toga su Dmitra Smiljanića, Vasiliju Kecmana i Svetka Kačara, komuniste, poslali u sela Vodenicu, Bjelaj, Vrtoče da u tamošnjim ustaničkim jedinicama politički djeluju i spriječe njihov prelazak u četnike. Imali su zadatak da stanovništvu i borcima objasne suštinu italijanske okupatorske politike, namjere četnika i potrebu organizovanja borbe protiv jednih i drugih. Međutim, neki seljaci i borci nisu

81) B. Balaban, n. čl., str. 380.
82) Zbornik IV, knj. 3, str. 436.
83) Arhiv Reg. muzeja Bihać, m. f. 21/237.
84) Zbornik IV, knj. 3, str. 92 i 179.
85) Milovan Pilipović i Lazo Uzelac, Napad na Čekrlije i Vinicu, Zb. Podgrmeč, kni. 2, str. 381-382
86) Zbornik IV, knj. 3, str. 179.

prihvatili drugove, odbijajući saradnju sa njima, govoreći da im ne trebaju »stranci«.

Na partijskoj konferenciji održanoj u Risovcu 3. i 4. januara 1942. odlučeno je da se u cilju razbijanja četničkih grupa na petrovačkom srezu formira čvrst odred jačine oko 120 boraca, koji treba da prođe svim selima i da u nekima održi zborove i narodu objasni vojnopolitičku situaciju, posebno politiku i namjere okupatora. Zaključeno je da se postojeće četničke grupe razoružaju i na zborovima javno osudi njihov pokušaj razbijanja ustanka. Seljaci treba da prestanu da odlaze u Petrovac. Neposredno nakon partijske konferencije, Slavko Rodić, komandant Petrovačko-bihaćkog bataljona, odlučio je da se zborovi naroda održe u Bjelaju, Vodenici, Smoljani, Driniću i Bukovači.

U Odred koji će izvršiti razoružavanje četnika uvršteni su: Vakufska četa pod komandom Nikole Karanovića, vod pod komandom Milana Zorića i vod kojim je komandovao Dmitar Smiljanić. Iz sela kroz koja je prolazio, Odredu su se priključili i neki politički radnici, tako da je na kraju marša Odred imao oko 120 dobro naoružanih boraca, pretežno mladih, ali prekaljenih u mnogim borbama.[87)]

Ovaj odred 3. bataljona Prvog KNOP odreda u vremenu od 5. do 17. januara 1942. godine, u selima oko Petrovca (Bjelaj, Vodenica, Suvaja), razoružao je jedan broj četnika. Od njih je oduzeta 51 puška, 2 puškomitraljeza, veći broj ručnih bombi i municije.[88']

Djelovanje ovog Odreda, formiranog neposredno nakon okružne partijske konferencije, primjer je odlučne, brze i organizovane akcije u rješavanju tada krupnog zadatka: razoružavanju i likvidaciji četničkih g;rupa na petrovačkom srezu, koje su se održavale pod okriljem italijanskih trupa.

Odred je do 20. januara 1942. obišao mnoga sela, u nekim održao narodne zborove i stigao u Drinić. Naredna dva dana održani su zborovi u Driniću kod Banjačke česme i u Bukovači kod osnovne škole.[89']

Odred je 23. januara krenuo preko Vedrog Polja i Kolunića u pravcu Medenog Polja. Međutim, u Koluniću, neočekivano se sreo sa jednim vodom Italijana koji su prevozili drva za petrovački garnizon. Partizanska prethodnica uspjela je na vrijeme da se razvije, opkoli neprijatelja i primora ga na predaju, ne ispalivši metka. Zarobljen je 21 Italijan, zaplijenjena 21 puška i 8 mula. Odred je odmah nastavio prema Medenom Polju - krajnjem cilju marša oko Petrovca. Sa sobom je poveo i zarobljene Italijane. Po dolasku u Medeno Polje Slavko Rodić, komandant bataljona i ovog odreda, rasporedio je jedinice tako da narednih dana mogu spremne dočekati napad Italijana.

Već sjutradan rano izjutra, oko 300 italijanskih vojnika, sa četnicima Mane Rokvića, uz podršku dva topa od 65 mm, došlo je na prilaze Medenom Polju i po selu osulo artiljerijskim granatama. Partizani su odbili prve napade, a potom napadače prisilili na povlačenje. Kako je bio veliki snijeg i moglo se kretati samo jednom prtinom, partizani su neprijatelju nanijeli velike gubitke: U Petrovac se vratilo samo oko 50 zdravih Italijana, dok je mrtvih i ranjenih bilo 80 od kojih 1 6 oficira. Poginuo je i komandant te jedinice. Partizani su zaplijenili 80 pušaka, 2 puškomitraljeza, 1 teški mitraljez bez nekih dijelova, 1 top od 65 mm i jedan zatvarač i cijev drugog topa, kao i 150 ručnih bombi. Zarobljeno je više italijanskih vojnika, a među njima jedan oficir i jedan liječnik.[90']

87) Jovo Pavić, Vojno-politička situacija u petrovačkom kraju 1941. i početkom 1942. Zb. PETROVAC, knj. 3, str. 137-138.
88) Zbornik IV, knj. 3, str. 91.
89) Isto, 3, str. 92, J. Pavić, n. čl„ str. 144-148.
90) Zbornik IV, knj. 3, str. 92.

Nakon marša Odreda petrovačka sela su očišćena od četnika i samo je manja grupa sa Manom Rokvićem našla sklonište u samom Petrovcu, iz kojeg od tada nisu smjeli izlaziti.

Oružjem zaplijenjenim u borbi na Medenom Polju naoružano je oko 80 novih partizana, pretežno omladinaca, pa su izdvojeni neki borci iz Odreda i tada formirana nova četa - Omladinska četa Petrovačko-bihaćkog bataljona, sedma u njegovom sastavu. Ova četa je zauzela položaje prema Petrovcu, dok su ostale jedinice Odreda upućene na svoje rejone za blokadu Petrovca.[91]

U međuvremenu je odlučeno da dr Mladen Stojanović, koji je obilazio teren Prvog KNOP odreda, dođe i u sela petrovačkog kraja.[92]

Prvih dana februara 1942. stiže u Oraško Brdo, Prkose, Bjelaj i Risovac i vrši smotre Vakufske i Vrtočko-bjelajske čete, govori narodu na velikim zborovima, što je veoma doprinijelo poboljšanju situacije u tim selima i njihovim ustaničkim jedinicama.

h) *Borbe oko Drvara*

Nakon prodora Italijana u Drvar, 25. septembra 1941, mali broj ustanika stavio se u službu italijanskog okupatora i proglasio četnicima. U Drvaru i okolnim selima samo oko 50 četnika činilo je tzv. »Puk kralja Petra II«, čiji je komandant bio Ilija Desnica. Uz pomoć tih četnika Italijani su novembra 1941, prilikom racije u Mokronogama, ubili dva čovjeka, a oko 25 ljudi, većinom boraca, otjerali u zatvor. Tokom januara u Šipovljanima su Italijani, nakon što su opljačkali 106 goveda, uhapsili neke borce, saradnike i simpatizere u selima oko Drvara. Većina uhapšenih poslana je u logore u Italiji.

Samozvanog komandanta četničkog »puka«, Iliju Desnicu, mada neorganizovani po četama, uz pomoć saradnika, partizani su uhvatili i na Kamenici zasluženo kaznili. Ubrzo su uspjeli da kazne i Vladu Moraču, lugara Grahovca, Budila Krnetu i još neke istaknutije pristalice Italijana i četnika. Hvatanje i likvidacija »glavešina« preostale četnike otjeralo je direktno pod skut okupatora u Drvar. Od tada više nisu smjeli ići po selima, ozbiljno zabrinuti za svoju sudbinu. Uz to, organizovanjem novih partizanskih četa, stvoreni su uslovi da se italijanski okupator blokira u samom Drvaru. Saobraćaj sa gradom, željeznički i drumski, bio je prekinut. Italijane su paketima snabdijevali avioni. Da bi se grijali, posjekli su drveće u Drvaru i neposrednoj okolini. Često se dešavalo da su se italijanski avioni sa hranom i municijom vraćali neobavljena posla, jer su ih sa okolnih brda tukli partizanski mitraljesci. Uspješna blokada Drvara trajala je preko dva mjeseca, što je omogućilo Okružnom komitetu KPJ i štabu Četvrtog (drvarskog) bataljona Prvog KNOP odreda da u toku januara i februara 1942. godine veoma brzo organizuje partizanske čete, ojačaju one osnovane u ustanku i bataljon pripreme za okršaje koji predstoje.[93]

Do prve borbe sa italijanskim snagama došlo je do 18. februara 1942. godine. Tog dana je oko 400 Italijana iz Drvara pošlo prema selu Vrtoču. Sa kameničke brine, borci Kameničke čete pod komandom Jandrije Tomića Ćića, komandira i Nikole Kotle, političkog komesara, napali su Italijane. Položaje partizana tukla je artiljerija iz Drvara. Nakon nekoliko časova uspješne borbe partizani su prisilili Italijane na povlačenje u grad. Pri povlačenju Italijani su iz Vrtoča otjerali 12 volova i oko 2 000 kg sijena. Ova prva uspješna borba Kameničke čete sa Italijanima snažno je odjeknula kod boraca ostalih četa i kod naroda drvarskih sela.

91) J. Pavić, n. čl., str. 148.
92) Isto, str. 141.
93) Ilija Materić, Drvarski partizanski bataljon, Zb. DRVAR, knj. 3, str. 261-268.

Nakon ovog sukoba, Štab Drvarsko-grahovskog bataljona je odlučio da čete još više približi Drvaru i okupatoru onemogući izlazak u obližnja sela. Čete su dobile zadatak da postavljaju zasjede što bliže Drvaru. Uz to, Italijanima je potpuno zatvoren put prema Oštrelju, gdje je imao svoje uporište, a isto i prema Grahovu.

Prije svanuća, 21. februara, italijanske snage izašle su na plato iznad zaseoka i zaposjele dio željezničke pruge ispod Rokvića kuće i na Zimonića brdu. Uz takvo osiguranje puta oni su namjeravali da tog dana dopreme hranu i druge potrepštine jedinici u Oštrelju. Dogodilo se da su dvije partizanske čete namjeravale u isto vrijeme da zaposjednu iste položaje, ali ih je neprijatelj preduhitrio. Komandir 2. čete Nikola Pećanac je uputio jedan vod prema Italijanima došlo je do puškaranja. Nakon toga i ostali vodovi ove čete stupili su u borbu. Međutim, Italijani su se uporno držali na položajima što je primoralo partizane da se izvuku iz borbe i vrate u svoj logor. Samo jedna desetina 1. čete (drvarske-šipovljanske) sišla je na Gradinu iznad Pećine i puškomitraljeskom vatrom tukla italijanske vojnike u logoru iza lijeve obale rijeke Unca, na Dejančevim barama. Tada su Italijani artiljerijom osuli po Gradini, pa je smrtno ranjen borać Dušan Tanjga, a teže Simo Pećanac. Ocijenivši da će neprijatelj produžiti ka Oštrelju, Milan Bosnić, zamjenik komandanta Drvarsko-grahovskog bataljona i Komanda 1. čete odlučili su da postave zasjedu iznad Pasjaka. Narednog dana, 22. februara, 1. četa je blagovremeno zaposjela predviđeni položaj, napravila zaklone u dubokom snijegu a borci se dobro maskirali. Naređeno je i Komandi 2. čete da zaposjedne iste položaje, ali se ona nije pojavila na Pasjaku. Oko osam sati, 500 Italijana je krenulo ka Pasjaku. Kada je čelo kolone dosta odmaklo, Stevo Kecman Perić, komandir 1. čete, dao je znak za početak napada. Italijani su bili iznenađeni, prije svega dio koji se nalazio pred 1. četom. Međutim, čelo kolone se brzo sredilo i uzvratilo minobacačkom i mitraljeskom vatrom. Razvila se žestoka borba. Tek kad je počela pucnjava borci 2. čete u svom logoru u šumi spoznali su pravo stanje, pohitali i naspali italijanske vojnike u predjelu željezničke stanice Pasijak. Nakon šestočasovne borbe neprijatelj se povukao u Drvar, odnoseći 7 poginulih i 14 ranjenih vojnika. Partizani su zarobili dva italijanska vojnika i zaplijenili 15 pušaka, veću količinu municije i druge ratne opreme. U ovoj borbi poginuo je i hrabri puškomitraljezac 2. čete Mićo Babić iz sela Crvljivice.

Poslije Ovog okršaja, italijanska jedinica na Oštrelju započela je pripreme za evakuaciju prema Drvaru. Kada su to saznali borci 2. čete i jedan vod iz 1. čete, postavili su zasjedu iznad Grubišine doline. Dogodilo se da je italijanska izvidnica uočila jednog borca i na skijama pobjegla za Oštrelj. Partizani su otvorili vatru, i pojurili za njima, ali ih nisu stigli. Shvatajući ozbiljnost situacije, komanda italijanske jedinice je istog dana, 27. februara, napustila Oštrelj i priključila se petrovačkom garnizonu.[94]

Poslije ovih borbi Italijani iz Drvara nisu poduzimali nikakve akcije u okolnim selima protiv partizana. Na području opština Bosansko Grahovo i Crni Lug u ovom periodu nije bilo sukoba.

4. *Formiranje i ispraćaj Grmečke proleterske čete*

Vrhovni štab NOP i DVJ je krajem januara 1942. godine donio odluku da u sastav Prve proleterske udarne brigade uđe i jedan krajiški proleterski bataljon sa 250 boraca. Bilo je planirano da bataljon dođe na područje Romanije i tu se uključi u Prvu proletersku udarnu brigadu.[95] Glavni štab NOP odreda Bosne i

94) Milan J. Bosnić, Sjećanje na partizanski bataljon »Rajko Bosnić«, isto, str. 277-283.
95) Saopštenje VS NOP i DVJ od 8. februara 1942. godine - Glavnom štabu NOPO i DO BiH. (Zbornik IV, knj. 3, str. 172.)

Hercegovine odmah je uputio naređenje štabovima krajiških odreda, a Pokrajinski komitet KPJ za BiH direktivu partijskom rukovodstvu Bosanske krajine, da se to odmah izvrši. Prema toj odluci Krajiški proleterski bataljon trebalo je da sjedini kozarsku, grmečku i drvarsku proletersku četu. S tim u vezi Štab Prvog KNOP odreda je uputio odgovarajuće naređenje svojim bataljonima da izaberu iz svake čete po određen broj » ... najboljih, najsavjesnijih, najpovjerljivijih i najdisciplinovanijih boraca...«, po mogućstvu članova KPJ ili SKOJ-a. Svaki borac treba da ima vojničku pušku, najmanje 50 metaka, 2 bombe, 1 bajonet i po mogućnosti revolver, kao i dva para veša od kojih jedan u torbici, zatim šinjel, vojničko odijelo, šajkaču i dobre cipele. Svaka četa u Krajiškom proleterskom bataljonu treba da ima po tri voda, a svaki vod po tri desetine i u svakoj desetini po jedan puškomitraljez.[96] Budući da su komandant i politički komesar Prvog KNOP odreda, kao i mnogi partijsko-politički radnici bili na Skendervakufskoj konferenciji, na organizovanju proleterske čete radili su Moni Levi, zamjenik političkog komesara i Petar Vojnović, zamjenik komandanta Odreda.

Kozarska proleterska četa (115 boraca) formirana je već 9. februara 1942. u Višnjici nedaleko od planine Kozare i odmah otišla u centralnu Bosnu.[97] Međutim, rad na formiranju Grmečke proleterske čete na području Prvog KNOP odreda započeo je tek drugom polovinom februara 1942, jer je tek tada stiglo pomenuto naređenje. Kada su borci saznali o čemu se radi, mnogi su željeli da postanu proleteri pa su se dobrovoljno javljali. Međutim, na četnim konferencijama svih boraca vršen je izbor najboljih, u čemu su učestvovale i partijske organizacije svake čete. Nije bilo lako prikupiti odgovarajuću odjeću i obuću, ali se i to nekako postiglo.

Odabrani borci sa područja Podgrmeča i petrovačkog sreza stigli su u Srpsku Jasenicu, gdje je 27. februara 1942. formirana Grmečka proleterska četa sa 107 boraca, od kojih 63 sa područja sanskog, krupskog, novskog i bihaćkog sreza, 38 sa petrovačkog sreza i 6 boraca od Drvara.[98] Tog dana održano je svečano formiranje čete, smotra i njen ispraćaj. Odabrani borci najprije su postrojeni pred školskom zgradom. Komandir čete Zdravko Čelar predao je raport Petru Vojnoviću, zamjeniku komandanta Prvog KNOP odreda, a potom primio crvenu proletersku zastavu, pa su svi ušli u učionicu, a s njima i mnogo ljudi, žena i omladine iz Srpske Jasenice i okolnih sela. U ime Štaba Prvog KNOP odreda, proletere je pozdravio dr Moni Levi i saopštio sastav komande čete, a zatim su govorili Zdravko Čelar, komandir i Avdo Ćuk, politički komesar Grmečke proleterske čete, nakon čega su proleteri položili partizansku zakletvu.[99] U stroju je bilo 107 boraca, naoružanih sa 98 pušaka i devet puškomitraljeza. Na svaku pušku došlo je po sto, a na puškomitraljeze po 300 metaka. Komandir 1. voda bio je Joja Runić, 2. voda Ratko Marjanović i 3. voda Božo Šević.[100]

Odmah poslije svečane smotre i polaganja zakletve Grmečka proleterska četa je srdačno ispraćena iz Jasenice, pa je preko Majkić-Japre, Lušci-Palanke, Jelašinovaca, Međeđeg Brda, Bravska, Ribnika, Sitnice i Surjana otišla na rijeku Vrbas, prešla je pomoću malih čamaca i u Bočcu se susrela s Kozarskom proleterskom četom.

96) Naređenje štaba 3. bataljona Prvog KNOP odreda od 21. II1942. godine. Naređenje je potpisao dr Moni Levi, zamjenik političkog komesara prvog KNOP odreda, koji je tada bio u štabu 3. bataljona zbog tog zadatka (Zbornik IV, knj. 3, str. 222-224.)
97) Branko Vuković, Prvi krajiški proleterski bataljon, str. 10.
98) Broj boraca utvrđen je na osnovu spiska proletera objavljenog u navedenom radu Branka Vukovića, str. 196-201.
99) Dr Moni Levi, Podgrmeč - značajan centar ustanka u Bosanskoj krajini, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 71-72.
100) B. Vuković, n. dj„ str. 33.

Dan-dva kasnije, nakon ispraćaja Grmečke proleterske čete, u Lušci-Palanku je stigao Drvarski proleterski vod jačine 47 boraca, formiran u Boboljuscima. Borci su se tu zadržali tri dana i pripremali za put. Prilikom ispraćaja govorili su Dušan (Davida) Bauk, komandir voda i dr Moni Levi. Vod je nastavio do Koprivne, gdje su mu 3. četa Sanskog bataljona i njen komandir Đurin Predojević, obezbijedili prelaz rijeke Sane i prebacivanje u Usorce, odakle su, potom, krenuli preko Jelićke, Bronzanog Majdana u Han Kola, gdje ih je dočekao Milan Branković, komandant 1. bataljona Četvrtog KNOP odreda sa svojim borcima. Sjutradan Vod se kod Karanovca prebacio preko Vrbasa u centralnu Bosnu.[101]

Prilikom formiranja Krajiškog proleterskog bataljona, u Čelincu 25. marta 1942, za komandanta Bataljona određen je Zdravko Čelar, a za političkog komesara Esad Midžić, do tada politički komesar Kozarske proleterske čete. Tada je za komandira Grmečke proleterske čete postavljen Jovan Joja Runić, a za političkog komesara Avdo Čuk, dok su komandiri vodova bili Ratko Marjanović, Božo Sević i Drago Reljić, a u Drvarskom proleterskom vodu Dušan Bauk, komandir i Savo Trikić, politički delegat.[102]

Odmah po dolasku u centralnu Bosnu, Grmečka proleterska četa, a tako i Drvarski proleterski vod, stupili su u teške okršaje sa četnicima, ustašama, domobranima i Nijemcima. Vojnopolitička situacija na tom području zahtijevala je prisustvo ovog Bataljona, radi čega Krajiški proleterski bataljon nije produžio na Romaniju u sastav Prve proleterske udarne brigade, već je skoro četiri mjeseca vodio danonoćne borbe u centralnoj Bosni, izgubio dosta boraca, među kojima i Zdravka Čelara i Esada Midžića, komandanta i komesara, i sa 110 boraca prebacio se u Slavoniju.[103]

5. *Skendervakufska konferencija o Prvom KNOP odredu*

Sredinom februara 1942. godine partijsko-politički i vojni kadrovi sa područja Prvog KNOP odreda bili su na putu na Oblasnu konferenciju KPJ za Bosansku krajinu, održanu u Skender-Vakufu 21-23. februara. Od oko 100 najodgovornijih partijskih i vojnih rukovodilaca učesnika u radu ove konferencije, njih trideset bili su s područja Prvog KNOP odreda, odnosno sa područja okružnih komiteta KPJ Bihać (Grmeč) i Drvar (Drvar, Petrovac, Grahovo).[104] Sa delegatima s područja Podgrmeča krenuo je i dr Mladen Stojanović. Put ih je vodio preko Bravska, Crkvenog, Ribnika, Sitnice, Manjače, Bočca i Agina Sela do Skender-Vakufa, a vratili su se preko Bočca, Han-kola, Bronzanog Majdana i kod Oštre Luke prebacili se preko Sane u Podgrmeč.[105]

Skendervakufska konferencija je najznačajnije oblasno savjetovanje komunista - partijskih i vojnih rukovodilaca narodnooslobodilačke borbe na području Bosanske krajine i centralne Bosne.[106] Partijski kadrovi, nakon ovog skupa, bili su spremniji za idejno-političku borbu u veoma složenoj i teškoj vojnopolitičkoj situaciji toga vremena. Prije svega, zauzeti su jasni i nedvosmisleni stavovi prema četnicima i pročetničkim elementima, čime se završila etapa borbe u ustanku, koji je do tada obuhvatao ljude raznih shvatanja i namjera. Nakon ove

101) Savo O. Trikić, U prvom krajiškom proleterskom bataljonu, Zb. DRVAR, knj. 3, str. 535-537.
102) B. Vuković, n. dj., str. 35.
103) Isto, str. 12-102.
104) Mr Vera Kržišnik-Bukić, Tok, rad i učesnici Skendervakufske konferencije, Zbornik radova naučnog skupa Skendervakufske konferencije 1942, izd. Instituta za istoriju Banja Luke, 1982. god., (u daljem tekstu: Zb. Skendervakufske konferencije), str. 311-314.
105) Šefket Maglajlić, Partijska organizacija Podgrmeča 1941-1942, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 24-25.
106) Ovo proizlazi iz ocjena nekih učesnika konferencije kao i učesnika naučnog skupa čiji su radovi objavljeni u Zb. Skendervakufska konferencija.

konferencije u svoj svojoj širini i oštrini razvijala se narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija, čija je platforma mnogim postala daleko jasnija nego prije. Trasiran je razvoj narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije što će već te godine na ovim prostorima odnijeti prevagu nad snagama mračnjaštva i kontrarevolucije, nad snagama fašističkih i nacističkih okupatora i njihovih slugu ustaša, četnika i drugih neprijatelja oslobodilačke borbe, slobode i demokratije.

Kako je to bilo uobičajeno u tim teškim ratnim i revolucionarnim danima, i na ovoj konferenciji, čule su se veoma oštre i konkretne kritike, čak i preoštre, »... ali s jedinom željom da stanje i odnosi budu još bolji«, zabilježio je Šefket Maglajlić.[107]

Na skendervakufskoj konferenciji analiziran je rad partijskih organizacija od početka ustanka do sredine februara 1942, pa je, shodno uobičajenoj praksi, izrečeno mnogo kritike i analiziranja slabosti, manje se govorilo o uspjesima kojih je, nema sumnje, i te kako bilo. Zapisnik, vođen na konferenciji, a sređen neposredno nakon nje, pokazuje šta je ko od oko 60 diskutanata rekao.[108] Pojedini izvještaji nisu sačuvani, ali se iz izvještaja Lepe Perović, člana Povjerenstva PK KPJ za Bosansku krajinu, pisanog neposredno nakon konferencije, a na osnovu materijala pripremljenih i podnijetih na konferenciji, stiče određena slika i o područjima Prvog KNOP odreda, kao i drugim. Prema izvještaju Lepe Perović, pisanom 5. marta 1942. godine,[109] proizlazi da na područjima Prvog KNOP Odreda djeluju dva okružna komiteta KPJ: Okružni komitet Drvar (srezovi: Drvar, Petrovac, Grahovo i Ključ), da u jedinicama ima 12 ćelija KPJ, a u pozadini 14 sa ukupno 160 članova, dok Okružni komitet Bihać (srezovi: Bihać, Bosanska Krupa, Cazin[110] i dio Bosanskog Novog), ima dva sreska komiteta sa 6 ćelija u jedinicama i 10 u pozadini sa ukupno 79 članova KPJ.[111] Ovdje je neophodno dodati i šest partijskih organizacija (sa oko 35 članova), sreza Sanski Most, koji je od početka 1942. u sklopu Okružnog komiteta Bihać (Grmeč). Vjerovatno je omaškom pri pisanju izvještaja izostavljen srez Sanski Most pa nije prikazan ni u jednom od ta dva okružna komiteta. Prema tome, u svim jedinicama Prvog KNOP odreda (Stab odreda, pet štabova bataljona i 20 četa), bile su 23 ćelije, umjesto najmanje 26, s obzirom na broj štabova i komandi četa. Tada su postojali i sreski komiteti KPJ za Drvar i Bosanski Petrovac. Na teritoriji Prvog KNOP odreda, u partizanskim četama i štabovima bataljona i u seoskim ćelijama bilo je ukupno preko 270 članova KPJ. S obzirom da su u vojsci bile 23 ćelije, a u pozadini 25, proizlazi da se oko polovina članova KPJ nalazila u partizanskim jedinicama, a toliko i u pozadini na raznim partijsko-političkim i drugim dužnostima ili bez njih. U ovim brojnim pregledima članstva KPJ na području Prvog KNOP odreda, odnosno na području dva okružna komiteta, nisu dati i članovi KPJ koji su živjeli na neoslobođenoj teritoriji, u gradovima.

S obzirom da je na područjima na kojima će se razviti Prvi KNOP odred ustankom jula 1941. obuhvaćeno 126 članova KPJ, a da ih je početkom 1942. godine preko 270, proizlazi da je u tom vremenu novoprimljenih članova KPJ bilo preko 140, odnosno da je broj članova KPJ više nego udvostručen.

107) Š. Maglajlić, n. čl., str. 25.
108) Mr Vera Kržišnik-Bukić, n. čl., str. 311-313.
109) Zbornik IX, knj. 1, dok. 38.
110) Srez Cazin (sa ispostavom u Velikoj Kladuši) tada je bio vezan za OK KPH Karlovac i nije imao partijske organizacije izuzev članova KPJ sa područja Kladuše koji su bili u Kordunaškom NOP odredu. Međutim, kratko vrijeme, na sastanke Okružnog komiteta KPJ Bihać (Grmeč), dolazio je s tog područja Huška Miljković.
111) Ovdje je izostavljen srez Sanski Most (o čemu je već bilo riječi u ovom radu), na kojem je tada bilo 6 partijskih organizacija; štab Sanskog bataljona, 4 čete sa po jednom ćelijom i u Lušci-Palanci, sa ukupno 35 članova KPJ.

Ponovnim oživljavanjem partijske organizacije i SKOJ je »stao na čvrste noge«, ocjena je Rajka Bosnića, tada sekretara Oblasnog komiteta SKOJ-a, data na Skendervakufskoj konferenciji.[112] Međutim, kao što je u prethodnim poglavljima rečeno, vojnička neaktivnost na nekim sektorima Prvog KNOP odreda nadoknađena je velikom političkom aktivnosti na svim područjima ovog Odreda, što je i omogućilo da se savladaju teškoće nastale italijanskom reokupacijom kraja.

S obzirom da nisu sačuvani izvještaji koje su podnosili politički komesari odreda, bataljona i četa, kao i drugi rukovodioci, teško je rekonstruisati sve što je tada rečeno o stanju i problemima na području djelovanja Prvog KNOP odreda. Međutim, izvještaj kojeg je novoformirani Operativni štab NOPO za Bosansku krajinu poslao Glavnom štabu NOPO i DV Bosne i Hercegovine, 5. marta 1942, dakle, neposredno poslije konferencije,[113] a na osnovu izvještaja koji su bili priloženi uz zapisnik konferencije, omogućuje uspješnije sagledavanje vojnopolitičke situacije na području djelovanja Prvog KNOP odreda i u njegovim jedinicama. Iz tog izvještaja je vidljivo da se najveći dio kritike na Skendervakufskoj konferenciji odnosio na pređeni i u dobroj mjeri savladani period borbe.

Ovdje je neophodno reći da se ova kritika odnosi na period prije formiranja Prvog KNOP odreda, dok je još postojao Štab Drvarske brigade i o njemu je riječ u ovom izvještaju.

U izvještaju Operativnog štaba potom se govori o stanju na području Podgrmeča, gdje je aktivnošću dr Mladena Stojanovića i ostalih partijsko-političkih kadrova stanje veoma poboljšano: »... *Organizovano je logorovanje četa i određen domaći kadar u štabovima četa i bataljona... Tako su donekle popravljene prilike u narodu i vojsci u tome kraju.* Stvorene su i u Drvaru i u Petrovcu (odnosno na području Drvara i Petrovca, nap. B. B.) čete koje žive vojničkim životom i u kojima je organizovana naša propaganda, i vojska počinje sve više pristupati našoj liniji borbe ... *Sve snage ovog odreda mogu se smatrati solidnim. Tu su, uglavnom, danas, savladane sve vojne i političke poteškoće. Vojska se bori protiv italijanskih okupatora i brani odlučno oslobođenu teritoriju.* Veze ovog odreda su veoma žive, čak su naše snage, prebacujući se u Baniju, zajednički napadale Gvozdansko, Bešlinac i Rujevac .. ,«[114] (podvukao B. B.). Nadalje se kazuje o vezama koje Prvi KNOP odred održava sa banijskim partizanima, Likom, sa Glavnim štabom NOPO za Hrvatsku itd.

U ovom izvještaju postoje i brojni podaci o Prvom KNOP odredu. Kako je on pisan nakon odluke o formiranju Petog KNOP odreda, to su podaci dati odvojeno, za Prvi i posebno za Peti KNOP odred. Prema tim podacima Prvi KNOP odred, prije odvajanja jedinica za Peti KNOP odred,[115] imao je ukupno pet bataljona i u njima 23 čete sa oko 2.000 boraca, i to:

	Prvi KNOPO	Peti KNOPO	Svega	Boraca
pušaka	810	920	1 730	1 730
puškomitraljeza	16	34	50	100
teških mitraljeza	2	11	13	65
topova		3	3	30
bataljona	2	3	5	1 925
četa	9	14	23	boraca

112) Zb. Skendervakufska konferencija, str. 70.
113) Zbornik IV, knj. 3, str. 273-291.
114) Isto, str. 274-275.
115) Isto, str. 281-282.

Broj boraca, uz pojedino oružje, dat je prema približnoj procjeni, dok je broj četa dopunjen novoformiranim tokom februara 1942. godine. U ove brojne podatke o naoružanju nije uključeno oružje koje su imali pozadinski politički radnici, neki odbornici, odborske straže i si.

Na ovoj konferenciji delegati su upoznati da je odlukom Glavnog štaba NOPO Bosne i Hercegovine formiran Operativni štab NOPO za Bosansku krajinu i ko ga čini.

Prilikom povratka iz Skender Vakufa, 23. februara poslije podne, veći broj delegata susreo se u Bočcu sa Lepom Perović, članom Povjerenstva PK KPJ za Bosansku krajinu, a sutradan i s Kostom Nadom, novoimenovanim komandantom Operativnog štaba u kojem je politički komesar postao Osman Karabegović, dok je dužnost načelnika štaba preuzeo dr Mladen Stojanović, koji je, ne znajući za drukčiju odluku Glavnog štaba, na konferenciji u Skender Vakufu bio imenovan za komandanta Operativnog štaba. U Bočcu je tada donijeta odluka da se od jedinica s područja drvarskog okruga formira poseban odred - Peti KNOP odred i imenovan njegov štab: Slavko Rodić, komandant, Ilija Došen, politički komesar, Milutin Morača, zamjenik komandanta i Nikola Kotle, zamjenik političkog komesara.[116]

Jedan od važnih razloga za formiranje Petog KNOP odreda bio je što su i na Konferenciji i u izvještajima neki delegati upravo isticali »terensku ogromnost«:[117] odnosno da je teritorija Prvog KNOP odreda prevelika za uspješno rukovođenje iz jednog centra. Kako su već formirana dva okružna komiteta KPJ (za Bihać i za Drvar), bilo je sasvim umjesno organizovati novi odred za područje drvarskog okruga.

U međuvremenu, dok su delegati išli na Skendervakufsku konferenciju, tamo boravili i vraćali se (oko 15 dana), zbili su se krupni događaji na području Prvog KNOP odreda:

Kod Drvara, na Vrtoču i Kamenici (18. februara) i na Pasjaku (21. i 22. februara), vođene su borbe protiv Italijana, što je iz temelja izmijenilo vojnopolitičku situaciju na tom sektoru;

kod Ključa, Bravska četa napala je Italijane 28. februara. Bila je to prva borba s Italijanima na ključkom sektoru;

formirane su nove čete: 4. četa 1. bataljona (dobila redni broj 3) i 4. Četa (radićka) 2. bataljona;

formirana Grmečka proleterska četa i poseban Drvarski proleterski vod i upućeni u centralnu Bosnu.

Sve to, a posebno formiranje i upućivanje u druge krajeve Grmečke proleterske čete, najupečatljivije je svjedočilo o krupnim vojnopolitičkim uspjesima ostvarenim na području Prvog KNOP odreda u toku jeseni i zime 1941/1942, što ie najavljivalo da će uloga ovog kraja u daljem razvoju narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije biti sve veća, sve značajnija.

*

Neposredno po povratku sa Skendervakufske konferencije, posljednjih dana februara, prišlo se organizovanju Petog KNOP odreda. Formiranjem Petog KNOP odreda, za Prvi KNOP odred završava se prvi period njegovog značajnog djelovanja na širokom području od Sajkovića i Crnog Luga na jugu, do Bosanskog Novog i Rudnika Ljubije na sjeveru, i započinje novi period na području Podgrmeča, koji će početkom jeseni dovesti do prerastanja Prvog KNOP odreda u Šestu KNOU brigadu.

116) Dragan M. Davidović, Osvrt na neke arhivske i druge izvore za Oblasnu konferenciju KPJ za . Bosansku krajinu, februara 1942. godine u Skender Vakufu (Zb. Skendervakufska konferencija, str. 34).

117) Isto, str. 49.

X *Prvi KNOP odred mart-oktobar 1941. godine*

1. Prvi KNOP odred nakon izdvajanja jedinica u Peti KNOP odred

Nakon izdvajanja jedinica s područja petrovačkog, drvarskog i grahovskog sreza iz Prvog i uključenje u novoformirani, Peti KNOP odred, Prvi KNOP odred je nastavio djelovanje na području koje je tog proljeća dobilo naziv - Podgrmeč.

Geografski i istorijski, pojam Podgrmeč je nastao tek s proljeća 1942. godine. Dok su mnogi susjedni krajevi bili poznati pod određenim imenom (Kozara, Cazinska krajina, Zmijanje, Timar, Pounje, Vrhovina i si.), prostori omeđeni rijekama Unom na Zapadu, Sanom na sjeveru i istoku i planinom Grmeč na jugu nisu činili ni jedinstvenu cjelinu, niti su imali zajedničko ime.

U početku narodnooslobodilačke borbe, za područje Podgrmeča najprije se javlja naziv - Grmeč, po istoimenoj planini. Kada se u Bosanskoj krajini formiraju okružna rukovodstva KPJ (oktobra 1941) dobijaju nazive po najvećem gradu u okrugu: OK KPJ Bihać za grmečko područje, OK KPJ Drvar za područje Drvara (Drvar, Petrovac i Grahovo), OK KPJ Prijedor za Kozaru itd. Tek prvom polovinom 1942, umjesto naziva »OK KPJ Bihać«, javlja se naziv »OK KPJ Grmeč«, pa »OK KPJ Pod-Grmeč«, jer se već bio odomaćio kod stanovništva i boraca naziv Pod-Grmeč, odnosno Podgrmeč. Međutim, kod osnivanja partizanskih odreda, oktobra 1941, svi su nazivani »krajiški«, »Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred«, odnosno »Prvi KNOPO« itd. Nakon izdvajanja jedinica 5. KNOP odreda, Prvi KNOP odred već u martu 1942. poznat je kao »Grmečki narodnooslobodilački partizanski odred«,[1] ali sredinom aprila 1942. ustaljuje se naziv: Prvi KNOP odred.

Kroz Podgrmeč su prolazili samo ovi putevi: Bihać - Ripač - Lipa - Vrtoče - Bosanski Petrovac i dalje; Bihać - Bosanska Krupa - Otoka - Novi, dolinom Une; Bosanska Krupa - Gudavac - Lušci Palanka - Sanski Most; Ključ - Sanski Most - Prijedor; Ključ - Petrovac; zatim od Gudavca preko Risovca za Krnjeušu i Bosanski Petrovac, i još su postojali putevi Sanski Most - Stari Majdan - Budimlić i Ključ - Sanica, koji su u tim mjestima (B. Japri, odnosno Sanici) završavali. Do ostalih sela vodili su teško prohodni putevi ili konjske staze. Postojala je uskotračna željeznička pruga od Prijedora preko Sanskog Mosta i Sanice do Bravska i Srnetice, gdje se račvala prema Jajcu, odnosno Drvaru, i pruga normalnog kolosjeka, od Bihaća prema Krupi i Novom.

Već s početkom proljeća 1942. godine Podgrmeč ima neke osobene karakteristike koje mu daju istaknuto mjesto u narodnooslobodilačkoj borbi prve rat-

1) Izvještaj štaba Grmečkog NOP odreda od 19. III 1942. god. Operativnom štabu NOPO Bos. krajine (Zbornik IV, knj. 3, str. 338, zatim str. 344, 351, 357, kao i knj. 4, str. 144, 181. i str. 195. Od 14. IV 1942. datira zadnji dopis sa nazivom Grmečki narodnooslobodilački odred. Poslije toga naziv je: Prvi KNOP odred).

ne godine. Ovdje je upornim radom, stvaranjem i jačanjem pozadinskih organizacija (seoskih i opštinskih narodnooslobodilačkih odbora, odbora žena, aktiva SKOJ-a i ćelija KPJ), stvorena tako kompaktna teritorija i takvo jedinstvo fronta i pozadine, kao rijetko gdje. U tom radu presudna je zima 1941/1942, kada je težište bilo na jačanju partizanskih jedinica i nove vlasti, uz očuvanje slobodne teritorije, da bi već sredinom zime, odnosno početkom 1942, započela serija vojnih akcija, iz dana u dan sve većih i uspješnijih.

Upravo u tom presudnom periodu NOB, tokom zime 1941/1942, Podgrmeč je postajao sve čvršći. Dok su se u susjednim krajevima odmetale dotad partizanske jedinice u četničke, dok su se četnički pučevi nizali jedan za drugim i razbijali neke partizanske odrede, Podgrmeč je stvorio pozadinu i njeno jedinstvo sa frontom kakvo u to vrijeme postoji još samo na Kozari. •

Već te prve ratne zime Podgrmeč se skoro sav opredijelio za narodnooslobodilačku borbu, za politiku i ideje s kojima je KPJ izlazila pred sve narode Jugoslavije. Podgrmečlije su postepeno savladavale vjekovima taložene slabosti i prihvatale su nove vrijednosti življenja i borbe. Ovdje je nužno istaći da se na tlu Podgrmeča u ovom periodu, od ustanka do jeseni 1942 (kao ni kasnije) nije oformila niti jedna grupica ili grupa četnika. Nekolicina pročetnički orijentisanih boraca bila je razoružana, dok je nekolicina saradnika Italijana i samovoljaca osuđena. Političko osvještavanje stanovništva Podgrmeča, na oslobođenoj teritoriji, vršeno je pod uticajem KPJ. U dobroj mjeri, u tome se uspjelo već tokom jeseni-zime 1941/1942. godine. Omladina Podgrmeča prije svih je prihvatila ideje narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, a onda i njihovi očevi i majke, starija braća i sestre. Omladina je oduševljeno i poletno prigrlila borbu, a svoje oduševljenje, opjevano nebrojenim pjesmama, prenijela je i na starije. Već u proljeće 1942, čitav Podgrmeč je bio nesalomljiva baza narodnooslobodilačke borbe za znatno šira područja. Tako ostvareno jedinstvo fronta i pozadine, pružalo je mogućnost za još veće i dalekosežnije uspjehe, koje će i ostvariti Prvi krajiški NOP odred, nakon izdvajanja jedinica za Peti KNOP odred.

2. *Dalji razvoj i reorganizacija jedinica Prvog KNOP odreda*

Zahvaljujući značajnim akcijama, sve čete Prvog KNOP odreda brzo su brojno rasle i jačale. Skoro svaka akcija omogućila je formiranje novih jedinica: desetina, vodova i četa. Ovdje navodimo izmjene u sastavima jedinica redom kojim su se i odvijale.

Treća četa 1. bataljona (Sanskog), formirana sredinom februara 1942, ostala je u takvom sastavu do 7. marta iste godine, kada su od nje formirane dvije čete. O reorganizovanju 3. čete u dvije nove - 3. i 4. četu, sačuvan je podatak u izvještaju Štaba Grmečkog NOP odreda od 19. marta 1942. godine.[2]

U 3. četu 1. bataljona uglavnom su uključeni borci bivšeg Eminovačkog voda, pa je u prvo vrijeme nazivana i Eminovačka četa. Za komandira je određen Đuro Banjac, za političkog komesara Rade Erceg, za zamjenika komandira Vlado Prošić, za zamjenika političkog komesara Lazo Gajanović, dok su vodnici bili Vlado Prošić, Stanko Marjanović i Milan Dobrijević. Kako je Đuro Banjac poginuo u napadu na Briševo, dužnost komandira preuzeo je Vlado Prošić. Treća četa, pošto je zaposjela rejon Brdara, Đževara i Koprivne, presjekla je vezu Starog Majdana sa Sanskim Mostom i našla se na položajima prema Sanskom Mostu sa sjeverozapadne strane.

Četvrta četa 1. bataljona, formirana od boraca bivšeg Palanskog voda, u prvo vrijeme je nazivana Palanska četa. Za komandira je određen Đurin Pre-

2) Zbornik IV, knj. 3, str. 299-300.

dojević, za političkog komesara Đuro Štrbac, zamjenik komandira bio je Gojko Manojlović, zamjenik političkog komesara Zdravko Njegovan, dok su vodnici bili Stojan Milinović, Milan Jojić i Vele Ćurguz.

Četvrta četa je neposredno po formiranju krenula preko rijeke Sane, kao pojačanje jedinicama Drugog (kozaračkog) KNOP odreda na području Miljakovaca i prema Prijedoru i Kozarcu.

U to vrijeme 1. bataljon (sanski) imao je pet četa: 1. četa (bravska), 2. četa (jelašinovačka), 3. četa (eminovačka), 4. četa (palanska) i 5. četa (ljubijsko-prijedorska).

Nakon oslobođenja Budimlić Japre, 14. marta 1942, zaplijenjeno oružje je, najvećim dijelom dodijeljeno, Ljubijsko-prijedorskoj i Novskoj četi, koje su naoružale brojne pripadnike seoskih straža i omladince i tako znatno ojačale. Tada se iz Ljubijsko-prijedorske čete izdvojio Majkić-japranski vod i od njega, uz primanje novih boraca, formira nova četa - Majkić-japranska, a njen komandir je bio Stojan Marjanović Dolinar, Miroslav Majkić, politički komesar i Stevo Džakula, zamjenik komandira. Kratko vrijeme u sastavu 1. bataljona »Petar Škundrić«, četa je zaposjela položaje u Podvidači, a prema neprijateljevom uporištu u Starom Majdanu i Staroj Rijeci. Nedugo zatim, ušla je u sastav 2. bataljona Prvog KNOP odreda.

Ubrzo je komanda Majkić-japranske čete izmijenjena: za komandira je postavljen Trivo Majkić, zvani Mali, a Stojan Marjanović Dolinar je postao borac, da bi ubrzo otišao za komandira Zaštitnice štaba Prvog KNOP odreda.

Komandu Ljubijsko-prijedorske čete sačinjavali su: Stevo Vještica, komandir, Ratko Novaković, politički komesar, Trivo Jelisavac, zamjenik komandira i Uroš Damjanović, zamjenik političkog komesara. Vodnik 1. voda je bio Mihajlo Pejić, vodnik 2. voda Pero Vukojević i vodnik 3. voda Trivo Jelisavac (istovremeno i zamjenik komandira čete). Ceta je nakon oslobođenja Budimlić Japre otišla na novski sektor i zauzela položaj na Novskoj planini, prema neprijateljevim uporištima u Bosanskom Novom i okolini.

Neposredno nakon julskog napada na neprijateljevo uporište u Bosanskom Novom, Stevo Vještica je po zadatku upućen u pozadinu, a za vršioca dužnosti komandira Ljubijsko-prijedorske čete privremeno dolazi Mile Vojnović, da bi ga poslije mjesec dana zamijenio Trivo Jelisavac, kada, sa četom, ponovo dolazi na sanski srez, na Plješevicu u Bradarima.[3']

U vrijeme razoružavanja voda Jove Kličkovića, izvršena je izmjena u sastavu Komande 1. krupske čete. Lazo Čučković je primio dužnost komandira, dok je dotadašnji komandir Đuro Rašeta preuzeo dužnost političkog komesara. Umjesto odbjeglog Jove Kličkovića, zamjenik komandira postaje Dušan Bokan, a na dužnosti zamjenika političkog komesara ostao je Milan Milešević. Dotadašnji politički komesar ove čete Vojo Stupar otišao je na oblasnu Skendervakufsku konferenciju pa je ostao u centralnoj Bosni, gdje je primio dužnost političkog komesara Četvrtog KNOP odreda.

U Novskoj četi, umjesto Đorđa Marana, na dužnost političkog komesara krajem januara došao je Cvijo Mazalica, dotadašnji zamjenik komandira čete, dok je zamjenik političkog komesara ostao Zajko Dizdarević.

U februaru je izvršena i izmjena u komandi Suvajske čete. Pošto je Mićo Kolundžija postavljen za zamjenika komandanta 2. (krupskog) bataljona, dužnost komandira ove čete primio je Đuran Ostojić. Nakon povratka sa Skendervakufske konferencije, Stojan Makić je raspoređen u 1. bataljon, gdje je primio dužnost političkog komesara 2. čete (jelašinovačke). Tada je politički komesar Suvajske čete postao Božo Narančić, zamjenik komandira Dušan Košutić, a zamjenik političkog komesara Kojica Vulin.[4)]

3) B. J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. 2, str. 403.
4) Vojo Todorović, U Krupskom bataljonu Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 575.

Izdvajanjem jedinica za Peti KNOP odred, 1. bihaćka četa je od 1. marta 1942. prešla u sastav 2. bataljona Prvog KNOP odreda, pa je taj Bataljon tada imao pet četa: 1. četa krupska, 2. četa krupska (suvajska), 3. četa novska, 4. četa radnička (zvala se i 3. krupska četa) i 5. četa (bihaćka).

Početkom marta, Pavle Mašanović, politički komesar Bihaćke partizanske čete, raspoređen je na rad u pozadini, pa je dužnost političkog komesara preuzeo Vojo Stanarević, dotad zamjenik političkog komesara, dok je Savo Popović postao zamjenik političkog komesara te čete.[5]

Nakon što je 2. marta 1942. izašao na slobodnu teritoriju u selo Tramošnju, a potom se prebacio u Podgrmeč, Hasan Kikić (pseudonim Slobodan Anđelić), književnik, komunista, raspoređen je na dužnost zamjenika političkog komesara 2. bataljona, čiji se štab nalazio u Velikoj Rujiškoj. Međutim, na toj dužnosti ostao je samo do kraja marta, kada je krenuo sa Protučetničkim udarnim bataljonom, kao operativni oficir.[6]

Krajem februara 1942. godine, dolaskom Stojana Makića na dužnost političkog komesara Jelašinovačke čete, dotadašnji politički komesar Stojan Bjelajac preuzeo je dužnost zamjenika političkog komesara.

Krajem marta 1942. godine, kada je 1. bihaćka četa ušla u sastav Protučetničkog udarnog bataljona i otišla sa ovog terena, iz svog sastava izdvojila je oko 30 boraca s kojima je ostao i tadašnji politički komesar Vojo Stanarević. Od tih boraca formiran je Bihaćki partizanski vod, a za komandira je određen Branko Pilipović. Vrlo brzo, sredinom aprila pošto je Bihaćki vod skupio veliki broj boraca, Štab Prvog KNOP odreda formira 2. bihaćku partizansku četu u koju je ušao i Grabeški vod, koji je do tada samostalno djelovao. Četa je formirana u selu Hrgaru. U svom sastavu imala je četiri pješadijska voda i vod mitraljeza. U svakom vodu bilo je 25-30 boraca, oko 20 pušaka i 1 puškomitraljez, s tim što je 1. vod imao 2 puškomitraljeza. Mitraljeski vod je imao oko 20 boraca, 3 mitraljeza i 12 pušaka. Komandir čete je postao Branko Pilipović, politički komesar Vojo Stanarević, zamjenik komandira Sajo Grbić, koji je došao kasnije, dok su vodnici bili Stevan Blanuša, Gojko Pašić, Đorđo Zorić i Stojan Đukić, a mitraljeskog voda, Mihajlo Pilipović. Ukupno (krajem juna 1942) četa je imala oko 120 boraca, naoružanih sa 95 pušaka, 5 puškomitraljeza i 3 mitraljeza.

Drugom polovinom juna izvršena je izmjena u Komandi 2. bihaćke partizanske čete: dužnost komesara preuzeo je Stipo Butorac, dotad sekretar Sreskog komiteta KPJ Bihać. Dotadašnji politički komesar čete Vojo Stanarević, preuzeo je dužnost sekretara Sreskog komiteta KPJ Bihać. Ubrzo potom politički komesar ove čete postao je Mahmut Ibrahimpašić.[7]

Kada je krajem marta 1942. godine Novska partizanska četa otišla u sastav Protučetničkog udarnog bataljona, na njenom terenu ostao je jedan broj boraca i rukovodilaca. To je omogućilo da se okupe novi, prije svega, mladi ljudi i od njih da se formira nova četa - 2. novska partizanska četa. Komandir 2. novske čete bio je Mirko Vejinović, politički komesar Rajko Jovčić, zamjenik komandira Dušan Bokan i zamjenik političkog komesara Cvijo Stojaković. Borci (njih preko 80), bili su iz sela oko rječica Vojskove i Japre i pored Une, odnosno, s područja krupskog i novskog sreza.[8]

5) Milovan Filipović, Prva bihaćka četa u sastavu Udarnog bataljona, isto, str. 413.
6) Zbornik IV, knj. 3, str. 351.
Autor ovog rada u tom periodu je bio na dva sastanka u Štabu 2. bataljona u Rujiškoj, na kojima je bio i Hasan Kikić, tada zamjenik politkoma bataljona.
7) Sajo Grbić, Druga bihaćka četa, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 383.
Autor ovog rada, kao zamjenik političkog komesara Radićke čete, bio je sa pola čete tada na bihaćkom sektoru, kao pojačanje i neposredno je učestvovao u formiranju 2. bihaćke čete.
8) Rajko Jovčić, U Novskoj partizanskoj četi, isto, str. 339.

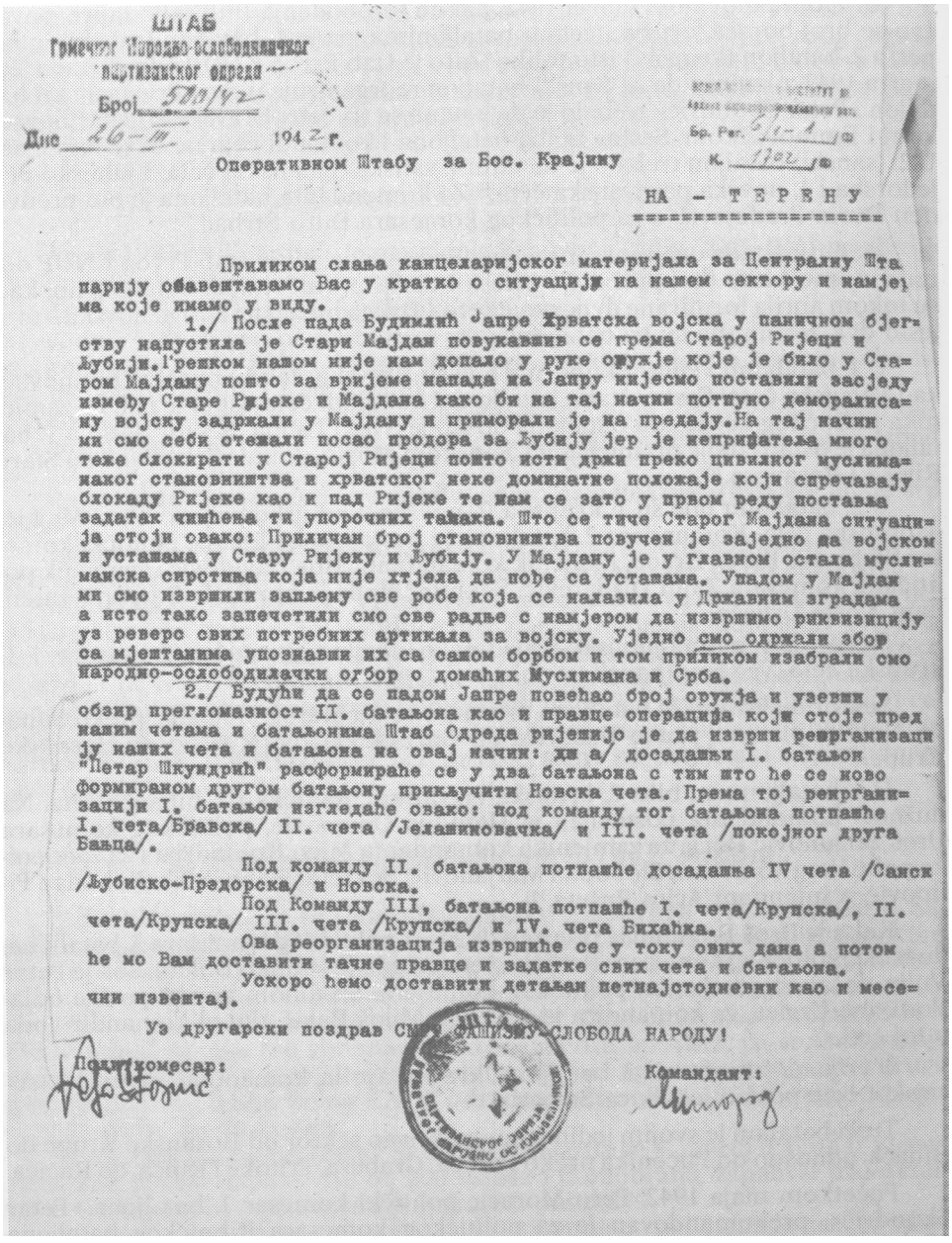

ШТАБ
Грмечког Народно-ослободилачког
партизанског одреда
Број 57/42
Дне 26-III 1942 г.

Оперативном Штабу за Бос. Крајину

НА - ТЕРЕНУ

Приликом слања канцеларијског материјала за Централну Штампарију обавештавамо Вас у кратко о ситуацији на нашем сектору и намјерама које имамо у виду.

1./ После пада Будимлић Јапре Хрватска војска у паничном бјегству напустила је Стари Мајдан повукавши се према Старој Ријеци и Љубији. Грешком нашом није нам допало у руке оружје које је било у Старом Мајдану пошто за вријеме напада на Јапру нијесмо поставили засједу између Старе Ријеке и Мајдана како би на тај начин потпуно деморалисаној војску задржали у Мајдану и приморали је на предају. На тај начин ми смо себи отежали посао продора за Љубију јер је непријатеља много теже блокирати у Старој Ријеци пошто исти држи преко цивилног муслиманског становништва и хрватског неке доминантне положаје који спречавају блокаду Ријеке као и пад Ријеке те нам се зато у првом реду поставља задатак чишћења ти упорочних тачака. Што се тиче Старог Мајдана ситуација стоји овако: Приличан број становништва повучен је заједно са војском и усташама у Стару Ријеку и Љубију. У Мајдану је у главном остала муслиманска сиротиња која није хтјела да пође са усташама. Упадом у Мајдан ми смо извршили заплену све робе која се налазила у Државним зградама а исто тако запечатили смо све радње с намјером да извршимо реквизицију уз реверс свих потребних артикала за војску. Уједно смо одржали збор са мјештанима упознавши их са самом борбом и том приликом изабрали смо Народно-ослободилачки одбор о домаћих Муслимана и Срба.

2./ Будући да се падом Јапре повећао број оружја и узевши у обзир преломазност II. батаљона као и правце операција који стоје пред нашим четама и батаљонима Штаб Одреда ријешио је да изврши реорганизацију наших чета и батаљона на овај начин: ДИВ а/ досадашњи I. батаљон "Петар Шкундрић" расформираће се у два батаљона с тим што ће се ново формираном другом батаљону приључити Новска чета. Према тој реорганизацији I. батаљон изгледаће овако: под команду тог батаљона потпаће I. чета/Бравска/ II. чета /Јеланиковачка/ и III. чета /покојног друга Бањца/.

Под команду II. батаљона потпаће досадашња IV чета /Санск /Љубиско-Предорска/ и Новска.

Под Команду III, батаљона потпаће I. чета/Крупска/, II. чета/Крупска/ III. чета /Крупска/ и IV. чета Бихаћка.

Ова реорганизација извршиће се у току ових дана а потом ће мо Вам доставити тачне правце и задатке свих чета и батаљона.

Ускоро ћемо доставити детаљан петнајстодневни као и месечни извештај.

Уз другарски поздрав СМРТ ФАШИЗМУ-СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар:

Командант:

Izvještaj Štaba Grmečkog NOP odreda (1. KNOPO) od 26 III 1942 Operativnom štabu NOPO za Bos. krajinu, o situaciji na sektoru Odreda

Drugom polovinom marta 1942, nakon oslobođenja Budimlić Japre, povećao se broj boraca, oružja i četa u bataljonima, pa je 1. bataljon (sanski) imao pet, a 2. bataljon (krupski) isto toliko. Zato je štab Prvog KNOP odreda tada, 26. marta 1942, planirao da se Sanski bataljon reorganizuje u dva. Prvi (sanski) bataljon »Petar Skundrić« trebalo je da ostane sa tri čete: Bravskom, Jelašinovačkom i Eminovačkom. Sastav Štaba bataljona i komandi četa ne bi se mijenjao. U 2. (sanski) bataljon trebalo je da uđu: 4. sanska (palanska) četa, Ljubijsko-prijedorska i 1. novska partizanska četa.[9] Za komandanta bataljona je bio predviđen Đurin Predojević, a za političkog komesara Đuro Štrbac.

Međutim, tada ova reorganizacija nije izvršena, jer je štab Prvog KNOP odreda morao hitno da uputi dvije čete u Udarni protučetnički bataljon, no, kad su tokom aprila formirane dvije nove čete - Druga bihaćka i Druga novska - umjesto dva, formirana su tri bataljona.

U 1. bataljonu »Petar Skundrić« bile su Bravska, Jelašinovačka, Eminovačka i Palanska četa. Sastav štaba bataljona i komandi četa ostao je isti. Za zamjenika političkog komesara bataljona došao je Sveto Ličina. Sektor dejstva 1. bataljona je ostao i dalje prema Sanici, Sanskom Mostu, dolini rijeke Sane do Stare Rijeke i Rasavaca.[10]

U 2. bataljonu bile su 1. krupska, 2. novska, Ljubijsko-prijedorska i Majkić-japranska četa. Komandant 2. bataljona je postao Relja Ličina, politički komesar Slobodan Erceg Braco, zamjenik komandanta Mile Davidović i zamjenik političkog komesara Zaim Dizdarević. Sekretar štaba je bio Rade Stupar, a intendant Košta Drljača.

Sastav komandi Ljubijsko-prijedorske, Majkić-japranske, 2. novske i 1. krupske čete, već smo naveli.

Sektor djelovanja 2. bataljona prostirao se od Starog Majdana, preko Suhače, Novske planine, preko Buševića do Gornjih Petroviča, odnosno Bosanske Krupe.

U 3. bataljonu su bile: 2. krupska (suvajska), Radićka i 2. bihaćka četa. Na dužnost komandanta postavljen je Hamdija Omanović, političkog komesara Uroš Bogunović Roca, za zamjenika komandanta Mićo Kolundžija i za zamjenika političkog komesara Slobodan Marjanović. Sekretar štaba je bio Slobodan Pilipović, a intendant Aćim Rašeta.[n)]

Kako je Uroš Bogunović preuzeo dužnost političkog komesara 3. bataljona, dužnost političkog komesara Radićke čete primio je Branko Bokan, dok je Petar Vulin došao za zamjenika političkog komesara. Sredinom aprila, poslije odlaska Dane Uzelca, za komandira je određen Miloš Balać, dotad komandir voda u toj četi.

U vrijeme formiranja 3. bataljona, krajem aprila, komandir 2. krupske (suvajske) čete postao je Nikica Štrbac.

Treći bataljon je svojim jedinicama pokrivao sektor od Bosanske Krupe do Bihaća, odnosno od Pučenika preko Radića, Grabeža, Pritoke i Ripča, do Račića.

Početkom maja 1942, Pero Morača, politički komesar 1. bataljona »Petar Škundrić«, prekomandovan je za političkog komesara Ribničkog bataljona »Soko« Trećeg krajiškog NOP odreda. Na njegovo mjesto dolazi Rade Erceg, dok je politički komesar 3. čete postao Lazo Gajanović.

9) Izvještaj štaba Grmečkog NOP odreda, od 26. III 1942. god. operativnom štabu NOPO za Bosansku krajinu (Zbornik IV, knj. 3, str. 358).
10) Zbornik, IV, knj. 3, str. 340.
11) Mićo Kolundžija, U Drugom i Trećem bataljonu Prvog KNOP odreda, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 587.

Jedan italijanski avion, 6. marta 1942, bombardovao je Štab Prvog KNOP odreda, smješten u školi u Đukanovićima, zaseoku sela Majkić-Japre, zbog čega je štab premješten u Benakovac. Tako je, od svog osnivanja krajem oktobra 1941, poslije skoro pet mjeseci boravka na sanskom srezu, u Đukanovićima, Štab Prvog KNOP odreda prešao na krupski srez.[12)]

a) *Uvođenje starješinskih oznaka*

Aprila 1942. godine stiglo je naređenje Vrhovnog štaba NOP i DV Jugoslavije da ubuduće starješine nose određene oznake na lijevoj ruci više lakta, i to:

desetar - jednu crvenu petokraku zvijezdu;

vodnik - dvije crvene petokrake zvijezde;

komandir čete - jednu crvenu petokraku zvijezdu i jednu crvenu traku ispod nje (6 cm dužine i 1 cm širine);

komandant bataljona - crvenu petokraku zvijezdu i dvije trake ispod nje;

komandant odreda - jednu crvenu petokraku zvijezdu i tri trake ispod nje, itd.

Politički komesari nose iste oznake, samo na petokrakoj zvijezdi imaju srp i čekić.[13']

Neposredno pred prvomajsku proslavu, sve navedene starješine su na rukavima imali propisane oznake i, tako, vidno obilježili šta su po dužnosti.

Mjesec-dva dana kasnije, Vrhovni štab je dopunio ovu naredbu, tako da dotadašnju oznaku komandira ubuduće nosi njegov zamjenik, komandir petokraku zvijezdu sa dvije vertikalne trake ispod nje, komandanti bataljona petokraku zvijezdu i tri trake vertikalno prišivene ispod nje, dok dotadašnje oznake nosi zamjenik komandanta bataljona; komandant odreda - petokraku zvijezdu i četiri trake vertikalno ispod nje, a dotadašnje oznake nosi zamjenik komandanta odreda. Politički komesari nose iste oznake, samo na petokraki zvijezdi imaju srp i čekić.[14']

3. *Borbe i akcije marta-maja 1942. godine*

Italijanski okupator se i nadalje nalazio u gradovima - Bihaću, Krupi, Sanskom Mostu i Ključu. U Bihaću, Krupi, Bosanskom Novom, Ljubiji, Sanskom Mostu, Starom Majdanu, Budimlić Japri, Staroj Rijeci, Sanici, Otoci i u još nekim mjestima - jakim neprijateljskim uporištima - uz Italijane nalazili su se ustaše, domobrani, oružnici i brojni naoružani civili. Organizaciono i vojnički Prvi KNOP odred još nije bio spreman da krene na ova uporišta, pa se kroz manje akcije nanose gubici neprijateljima i dolazi do novog oružja, municije i druge spreme. Izvještaj Štaba Prvog KNOP odreda od 21. marta 1942,[15'] registruje niz manjih akcija, među kojima:

Treća četa bataljona »Petar Skundrić« nalazila se 4. marta u školi u Rasavcima, kad je selo napalo više od 200 ustaša i domobrana, zapalivši tridesetak kuća. U ovoj borbi zaplijenjeno je nekoliko pušaka.[16']

Nijemci i ustaše su početkom marta 1942. godine vršili napade na slobodnu teritoriju Drugog krajiškog NOP odreda, pa su se Kozarčani obratili Štabu Prvog KNOP odreda tražeći da im na područje Miljakovaca uputi tri čete. Kako su u

12) B. J. Bokan, n. dj„ str. 418.
13) Zbornik II, knj. 1, str. 138-139.
14) Isto, str. 172
15) Zbornik IV, knj. 3, str. 344-346.
16) Đurin Predojević, Zimske akcije, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 202.

to vrijeme 1. i 2. četa 1. bataljona »Petar Skundrić« djelovale u okolini Ključa, Štab Prvog KNOP odreda uputio je samo 4. četu (palansku) istog bataljona, koja je prešla rijeku Sanu i u selu Miljakovcu zaposjela položaje prema naprijateljevom uporištu u Prijedoru.[17] Tada je 3. četa (eminovačka) iz Koprivne prešla u Rasavce i nekoliko dana držala položaje u tom selu.

Neprijatelj iz uporišta u Budimlić Japri pokušao je, 9. marta, preko Antonića Brda, da se probije iz blokade, ali je odbijen i vraćen u uporište. Istovremeno, jedna ojačana neprijateljeva četa napala je od Ljubije, Stare Rijeke, Omanjske na partizane koji su se nalazili u području Antonića Brda. Nakon borbe od 6 sati, borci 5. čete (ljubijsko-prijedorske) natjerali su napadače u bjekstvo. Neprijatelj je imao jednog poginulog i osam ranjenih, dok su u partizanskoj četi poginuli omladinac Dane Mutić iz Majkić-Japre i Marko Bilbija iz Lipnika.[18]

a) *Borba s Italijanima kod Krupe*

Dvije čete pješadije 1. regimente italijanske 2. armije, 12. marta 1942, krenule su iz Bosanske Krupe, preko Vučijaka, prema selu Mali Radić.[19] Dan ranije, 11. marta, dva voda Radićke čete otišla su u akciju na Budimlić Japru, dok je u Velikom Radiću ostao jedan vod sa zamjenikom komandira i zamjenikom političkog komesara čete (ukupno oko 22 borca). Patrola Milana Končara, u izviđanju prema Vučijaku, primijetila je italijansku kolonu i otvorila vatru. Čim su se u logoru Radićke čete u Velikom Radiću čuli odjeci borbe, na položaj iznad Vučijaka pohitala je grupa od 11 boraca sa jednim mitraljezom i zaustavila dalji prodor Italijana prema Malom Radiću. Međutim, partizani su se morali povući, pošto je neprijatelj bočno od Brine i frontalno od Vučijaka, napadao tukući mitraljezima, bacačima i topovima, kao i bacačima plamena, a i bio je daleko nadmoćniji. Pomoć se nije mogla očekivati. A, onda, najednom, iza leđa partizana, prolomilo se okolnim visovima i brdima hiljadustruko »U-r-a-a-a!« Iznenađeni, partizani su se pitali ko bi to mogao biti, budući daje do najbližih četa bilo dosta daleko, no, na Obijaju i po okolnim visovima ugledali su stotine i stotine ljudi i žena, omladine, kako s vilama, kopljima, sjekirama i roguljama, kličući jure prema bojištu.

Koliko su partizani bili iznenađeni i radosni, toliko su bili zapanjeni i zbunjeni Italijani, panično napuštajući poprište. Partizani su ih gonili sve do iznad Bosanske Krupe, gdje su okupatoru u pomoć pristigli ustaše i domobrani.[20]

U ovoj borbi poginuo je Milan Končar, pored kojeg je pronađeno 70 čaura metaka, ranjen je jedan mladić i dvije žene.

Prema iskazu jednog željezničara, Italijani su u ovoj borbi imali 7 mrtvih i 73 ranjena, od kojih su trojica umrla u vozu od Krupe do Bihaća. Jedan od te trojice bio je komandant te italijanske jedinice.[21]

Ovaj podvig Podgrmečlija, predvođenih članovima KPJ, SKOJ-a i odbornicima još jednom je istakao svu veličinu opštenarodnog ustanka i pokazao visoku svijest naroda Podgrmeča, izgrađenu tokom proteklih mjeseci.

17) Pismo zamjenika komandanta Drugog KNOP odreda Josipa Mažara Šoše od 8. III 1942. Štabu 4. čete 1. bat. Prvog KNOP odreda (Zbornik IV, knj. 3, str. 299-300); Izvještaj štaba Drugog KNOP odreda od 9. III 1942. god. Operativnom štabu NOPO Bos. krajine (Zbornik IV, kni. 3, str. 300-301).
18) Isto, str. 338 i 344-345.
19) Isto, str. 577.
20) Branko Bokan, Repriza ustanka, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 192-193.
21) Zbornik IV, knj. 3, str. 344-346.

b) *Oslobođenje Budimlić-Japre*

Neposredne pripreme za likvidaciju neprijateljevog garnizona i oslobođenje Budimlić Japre, započele su 7. marta, dolaskom članova Štaba Prvog KNOP odreda: Milorada Mijatovića, Velimira Stojnića, Petra Vojnovića i komandanta 2. bataljona Voja Todorovića. Obilazili su položaje oko Budimlić-Japre, prikupljali podatke i 12. marta stigli u Slatinu.[221]

Grupa podgrmečkih partizana neposredno poslije oslobođenja Budimlić-Japre, 14. marta 1942; u sredini (u šinjelu) Vojo Todorović, komandant Drugog bataljona, desno od njega Milorad Mijatović, komandant Pn>og KNOP odreda, lijevo Petar Vojinović, zamjenik komandanta Odreda, zatim Zaim Dizdarević, Relja Lukić i drugi partizani

Posadu u opkoljenoj Budimlić-Japri, kojom je komandovao nadsatnik (kapetan I klase) Mijo Halužan, sačinjavala je jedna domobranska satnija od 196 vojnika, zatim grupa od 35-40 oružnika i grupe ustaša, ukupno 250 do 300 vojnika naoružanih puškama i sa desetak puškomitraljeza. Neprijatelj je držao položaj na brdu Frgelju, Nailovom brdu, Šehića brdu, Alijinom rovu, Zandarmerijskoj kasarni, školi i u kući Dušana Vojnovića. Odbrana je bila kružna, sa rovovima, saobraćajnicama, bunkerima i posebno utvrđenim zgradama.

22) B. J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. 2, str. 400.

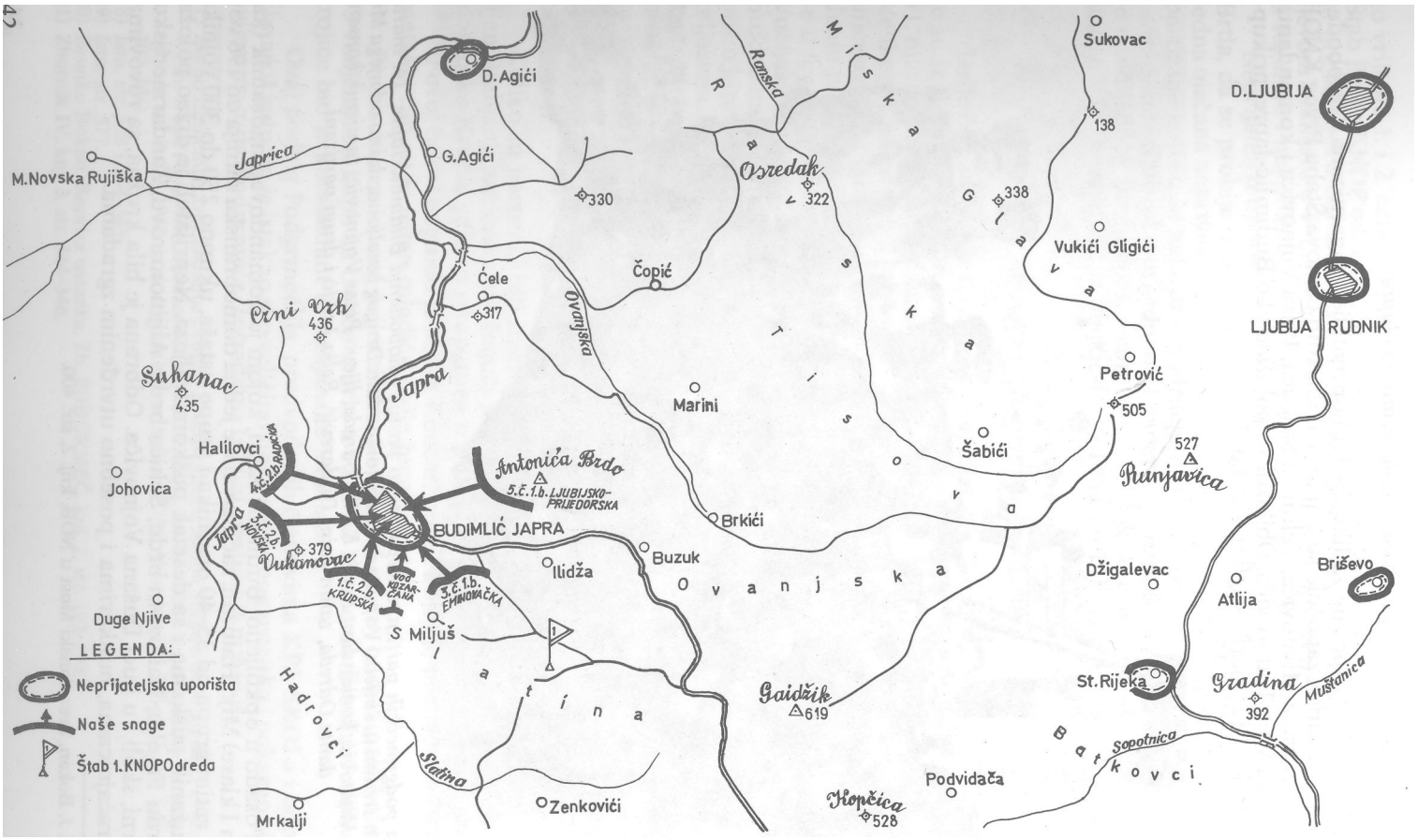

Oslobođenje Budimlić-Japre, 13/14. marta 1942.

Čvrst obruč oko Budimlić-Japre stezali su partizanski vodovi i seoske straže. Vodu jednog potoka skrenuli su u polje, tako da ni vodenice u opkoljenom naselju nisu radile.

Stab Prvog KNOP odreda odlučio je da u napadu na opkoljenu neprijateljsku posadu u Budimlić-Japri učestvuju:

- Novska četa, 1. krupska četa bez jednog voda i 3. četa (radićka) bez jednog voda, sve tri iz 2. bataljona;
- Ljubijsko-prijedorska i Eminovačka četa iz 1. bataljona;
- topovsko odjeljenje Petog KNOP odreda, i
- 1. vod 5. čete (radomirovačke) 1. bataljona Drugog KNOP odreda (kozaračkog), sa jednim minobacačem u nekoliko mina.

Sve ove jedinice, sa oko 450 boraca, stigle su na polazne položaje 12. ili 13. marta 1942. godine.

Novska četa je imala zadatak da napadne i zauzme rovove kod Vojnovića kuće i škole, a zatim zgradu oružničke kasarne. Desno od Novske čete napadao je vod Kozarčana, sa odjeljenjem minobacača, do njih 1. krupska, a zatim Ljubijsko-prijedorska i Eminovačka četa, dok je Radićka četa imala zadatak da juriša na rovove na brdu Frgelju.

Početak napada trebalo je da označi eksplozija granate ispaljene iz topa, u zoru 14. marta 1942. godine. Partizanski top bio je bez klizača, pa su ga vezali za drvo. Kada je u 5 sati opalio, tako se jako trgnuo da je presjekao drvo, ali izbačena granata nije eksplodirala. Napad je počeo uz vatru minobacača, pušaka i puškomitraljeza. U silovitom jurišu partizani su se našli u samoj kasabi i počeli zarobljavati pojedince i grupe iznenađenih domobrana. Cvijo Mazalica, zamjenik komandira Novske čete, sa grupom boraca upao je u kuću Vojnovića i zarobio osamnaest domobrana, dok su se drugi dijelovi Novske čete već primicali školi u kojoj se nalazila i komanda uporišta. Međutim, sa jakih otpornih tačaka Frgelja i Alijinog rova, puškomitraljezi su osuli paljbu po partizanima kod Vojnovića kuće i škole, tako da su morali uskočiti u zauzete rovove. Partizanski puškomitraljezac je tada uzvratio i po Alijinom rovu i po Frgelju. Neprijateljevi puškomitraljesci, usredotočenom paljbom, ubili su partizanskog puškomitraljesca. Tada je Ahmet Šehović ščepao puškomitraljez, osuo paljbu po Alijinom rovu i vrlo brzo ranio neprijateljskog mitraljeca. Partizani su najuriš zauzeli taj položaj, zarobivši grupu domobrana i ustaša. Istovremeno, i borci Radićke čete jurišali su na Frgelj i osvojili ga poslije kraće borbe.

Nakon zauzimanja Alijinog rova partizanske snage su se skoncentrisale za napad na zgradu škole. U grupi boraca koja je likvidirala bunker kod škole bili su Mirko Vejnović, Cvijo Mazalica, Zajko Dizdarević i još neki borci. Partizani su pozvali domobrane u zgradi da se predaju, ali je komandir posade Halužan tražio da dođe partizanski komandant, jer nije htio da se preda običnom borcu. Vojo Todorović je tada stao pred školu i viknuo »Ja sam komandant«, što Halužan nije odmah povjerovao, ali kada mu je Todorović još oštrije podviknuo, Halužan je izašao iz zgrade, predao oružje, a za njim i ostali domobrani. Uskoro su partizani zauzeli i poslednje neprijateljske položaje. Oko 12 sati borba je završena, uništen je ili zarobljen naprijateljev garnizon, a Budimlić Japra oslobođena. Bila je to najveća varošica na području Podgrmeča oslobođena od početka ustanka.[23']

U ovoj borbi poginula su četiri partizana: Kazimir Ćurak, Dušan Zec, Nikola Mandić i kurir Zdjelar, a nekoliko boraca je ranjeno. Zarobljena su 174 domobrana, ustaše i žandarma, zajedno sa komandantom posade, nadsatnikom Mijom Halužanom. Zaplijenjeno je preko 200 pušaka, 6 puškomitraljeza, nekoliko hiljada metaka i dosta drugog ratnog materijala. Svi zarobljeni neprijateljski vojnici

23) Vojo Todorović, U Krupskom bataljonu, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 582-583.

prikupljeni su na Antonića Brdu, gdje ih je vojni sud Prvog KNOP odreda pojedinačno saslušavao. Saslušavanje je počelo 14. marta predveče, trajalo čitavu noć i sutradan izjutra završeno. Pošto se 15. marta u Budimlić Japri okupilo mnogo svijeta, vojni sud je svoju odluku javno saopštio. Na smrt strijeljanjem osuđeno je oko 25 ustaša i žandarma, za koje se dokazalo da su bili zločinci, pa je istog dana, na Frgelju, pred okupljenim narodom, kazna izvršena.[24]

Poslije završetka borbe 15. marta pojavio se neprijateljski avion koji je pošao u izviđanje Budimlić Japre. Partizanske jedinice, zatečene na položajima na Antonića Brdu, u Halilovcima i prema Ćeli, otvorile su na njega vatru iz puškomitraljeza i pušaka i on je odletio.[25]

Iz rejona Bosanskog Novog, 16. marta su prema Budimlić Japri upućene domobranske i ustaške jedinice u jačini jednog bataljona, sa zadatkom da opkoljenu posadu izvuku iz okruženja. Neprijatelj nije znao da je uporište dva dana ranije palo. Na prilazima selu Kršlje partizanske zasjede dočekale su neprijateljske jedinice, koje su uspjele da zapale nekolike kuće u Kršljama, ali dalje nisu mogle da prodru pa su se vratile u Bosanski Novi.[26]

Najveći broj zarobljenih, prije svega domobrana, je oslobođen. Jedna grupa od 65 zarobljenika upućena je preko Rujiške do Čađavice, gdje je puštena, pa je 18. marta stigla u Bosanski Novi.[27] Druga grupa, veća, sa domobranskim poručnikom, preko Suvaje i Velikog Radića, upućena je na bihaćki sektor, gdje su svi, izuzev jednog domobrana, pušteni, pa su otišli u Bihać. Navedeni »domobran« bio je ustaša koji je u ljeto 1941. počinio zlodjela u Velikom Radiću. Njega su žene iz Velikog Radića prepoznale, a i on je priznao zločine pa je strijeljan.

Neposredno po okončanju borbe u Budimlić Japri, u varošicu se sleglo veoma mnogo stanovnika iz okolnih sela; održan je zbor na kojem su govorili partizanski rukovodioci o ciljevima narodnooslobodilačke borbe.

Pljačka, paljenje i osveta bili su spriječeni od početka napada, ali se ipak dogodilo da je jedan seljak, iz Johovice, pokušao da pljačka. Uhvaćen na djelu, po kratkoj presudi vojnog suda osuđen je na smrt i strijeljan pred okupljenim narodom.

Odmah po zauzeću, u Budimlić Japri imenovan je NO odbor, pred kojim su stajali brojni i obimni zadaci. U odboru su bili: Dušan Majstorović, predsjednik, zatim Muharem Šehić, Dedo Bulić, Ćamil Budimlić, Šefko Muhadžić, Šaćir Bajramović, Nikola Pavić, Živko Ćulibrk i Mirko Kecman.

Oružjem zaplijenjenim u Budimlić Japri najvećim dijelom naoružani su mnogi roguljaši i omladinci, od kojih je formirana nova četa - Majkićjapranska, ali i ostale čete koje su učestvovale u ovoj akciji dobile su dio tog oružja.

c) *Razoružanje Prekajske čete*

Dvanaestog marta 1942. godine iz Prekaje u Podgrmeč stigla je Prekajska četa, sa komandirom Milom Stevandićem. Imala je 51 borca, naoružana puškama i s dva puškomitraljeza. Štab odreda je odlučio da i njih uključi u planiranu akciju na Budimlić Japri.

Predveče istog dana, od Štaba Petog KNOP odreda stiglo je pismo u kojem je stajalo da je Prekajska četa bez njihovog znanja i odobrenja ponovo krenula u Podgrmeč, i da je njena komanda, odnosno njen komandir, pročetnički orijentisan. Članovi štaba Prvog KNOP odreda su razmotrili dostavljene podatke, kao i ranije ponašanje komandira te čete na podgrmečkom sektoru (saničkom tere-

24) Zbornik IV, knj. 3, str. 344-346.
25) Arhiv, Reg. muzeja, Bihać, m. f. 51/264.
26) Zbornik IV, knj. 4, str. 144-145.
27) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 51/266.

nu), a imajući u vidu oštre kritike postupaka tog komandira na Skendervakufskoj konferenciji, pa su odlučili da je razoružaju, ispitaju ponašanje njenih boraca i, eventualno, kazne neke, a ostale vrate u Prekaju, što su i učinili 13. marta.

U Slatini je, dan nakon oslobođenja Budimlić Japre, 15. marta, počelo ispitivanje pripadnika Prekajske čete. Iako vezanih ruku, komandir Mile Stevandić bježi sa saslušanja i biva ubijen. Nakon toga, vojni sud Prvog KNOP odreda šestoricu Prekajaca pročetnički orijentisanih osuđuje na smrt, a ostale oslobađa. Date su im njihove torbe, snabdjeveni su hranom i upućeni u Prekaju, gdje odmah stupaju u tamošnju partizansku jedinicu i, već na ljeto, postaju borci Treće krajiške NOU brigade.

Ovdje je neophodno upozoriti da je Prekajska četa bila 2. četa Glamočkog bataljona Trećeg KNOP odredä.[27a)] Stevandić je u Podgrmeč došao sa 50 boraca, dok je većina (od preko 100 boraca), ostala na području Glamočkog sreza. Prema tome, četa nije bila u sastavu Prvog KNOP odreda, niti sa područja Podgrmeča, gdje je razoružana. Zato je netačna informacija u izvještaju Operativnog štaba NOPO Bosanske krajine od 11. aprila 1942, upućena Glavnom štabu NOPO Bosne i Hercegovine, da je Prvi KNOP odred jedini odred koji je imao četnike kao vojnu formaciju i to u jačini od 100 ljudi, koje je razoružao.[27b)] *U Prvom KNOP odredu, odnosno na tlu Podgrmeča, tokom rata nikada nije formirana, niti je postojala i najmanja četnička vojna formacija, pa ni grupa,* izuzev onih koje su sa strane upadale nakon četvrte ofanzive.

d) *Oslobođenje Starog Majdana*

Iz Budimlić-Japre, za vrijeme borbe uspio je pobjeći samo jedan ustaša. On je u košulji, gaćama i čarapama niz rječicu Gračanicu, preko Gaidžika i Podvidače, 14. marta uveče stigao u Stari Majdan. Njegov dolazak i vijest o padu Budimlić-Japre izazvali su veliku paniku među domobranima, žandarmima i ustašama, pa su u toku iste noći pobjegli prema Staroj Rijeci i Ljubiji. Saznavši za bjekstvo neprijateljeve posade iz Starog Majdana, jedinice 1. bataljona su 15. marta ušle u varošicu, gdje su zatekle dosta muslimanskih porodica, pretežno siromašnih, koje nisu htjele bježati.[28']

Nakon razgovora sa pojedinim mještanima održan je zbor na koji su došli mještani i mnogi seljaci iz okoline. Potom je izabran NOO u sastavu: Ilija Vuković, predsjednik, Uzeir Šarić, sekretar i članovi Jevro Dobrijević, Šefko Mehadžić, Ljubica Dobrijević, Hasan Hadžibajramović, Jusuf Talundžić i Ilijaz Arnaut. Ovaj NOO odmah je počeo raditi. Djelovao je sve do prodora neprijateljevih snaga u Stari Majdan, polovinom jula 1942. godine.

Oslobođenjem Budimlić Japre i Starog Majdana znatno se proširila slobodna teritorija Podgrmeča. Vojna dejstva su pomaknuta na sjever i sjeveroistok. Na udaru partizanskih četa i bataljona Prvog KNOP odreda sada su bile Stara Rijeka, Briševo, Ljubija, Suhača i druga sela u tom kraju. Ujedno, prestala je potreba za danonoćnim patroliranjem brojnih seoskih partizanskih straža, pa su mnogi njihovi pripadnici stupili u partizanske čete, dok su se drugi uključili u veoma raznovrstan i značajan pozadinski rad, a naročito u pripreme proljetne sjetve.

27a) Zapisnik Oblasne konferencije KPJ u Skender Vakufu, Zbornik radova Skendervakufska konferencija, str. 57.

27b) Izvještaj Operativnog štaba NOPO za Bos. krajinu od 11. aprila 1942. god., Glavnom štabu NOPO BiH (Zbornik IV, knj. 4, str. 187); Izvještaj Štaba Prvog KNOP odreda od 19. III 1942. god. (isto, knj. 3, str. 339).

28) Izvještaj štaba Prvog KNOP odreda od 26. III 1942. god. Operativnom štabu NOPO za Bosansku krajinu (isto, str. 357).

e) *Neuspio napad na neprijateljeva uporišta oko Pudin Hana*

U štab Prvog KNOP odreda, 13. marta 1942, stiglo je pismo od Stojana Kovačevića, političkog komesara Ribničkog bataljona Trećeg KNOP odreda, koji izvještava da je Dmitar Kovačević komandant Ribničkog bataljona, pod pritiskom četničkih elemenata »... otišao u Ključ Talijanima na pregovore. Tu je od Talijana primio i neke zahtjeve od kojih neki su ovi: da se mora mijenjati Stab, da im se mora osigurati put Ključ - Sana, da im se moramo izviniti zbog napada, da im moramo vratiti zarobljenike u potpunoj spremi itd.«.[29]

Politički komesar Ribničkog bataljona je tražio pomoć od štaba Grmečkog NOP odreda, pa je ovaj, istog dana, na ključki sektor uputio 1. četu (Bravsku), sa 82 puške i dva puškomitraljeza; 2 voda i 2. čete (Jelašinovačke), sa 60 pušaka i jednim puškomitraljezom; trideset partizana iz pozadinske čete Lušci-Palanke i trideset iz pozadinske čete Bravska.

Štab Prvog KNOP odreda je ujedno zatražio od Štaba Petog KNOP odreda, da na ključki sektor odmah uputi dio svojih snaga, pa je na Bravsko došao 1. bataljon (petrovački) Petog KNOP odreda. Ovim snagama je dat zadatak da postave zasjede na cestama i onemoguće prodor Italijanima prema Paunovcu, ali i da »... čiste teren od četničkih elemenata u pravcu Ribnika«.

Prva i 2. četa (bravska i jelašinovačka) Bataljona »Petar Skundrić«, zajedno sa 1. bataljonom Petog KNOP odreda i dijelovima Ribničkog bataljona Trećeg KNOP odreda, 18. marta, izvršile su napad na uporišta u selima između Ključa i Sanice - u Hasićima, Ćastovićima, Velagićima, Pudinom Hanu, Vojićima i Bajeru. Neprijatelj je dan ranije saznao za napad, pa je iskopao rovove i postavio na položaje dosta automatskog oružja. Uz to mu je stigla i pomoć od Italijana iz Ključa. Partizani su uspjeli da zauzmu uporište u Hasićima i Ćastovićima, ali kada je neprijatelj izvršio bočni napad, oni su se, nakon tri sata borbe, morali povući. Takođe su obustavili napad i na neprijateljske položaje kod Bajera, Pudinog Hana i Velagića. Partizani su imali 3 mrtva i 4 ranjena borca, među kojima je bio lakše ranjen u ruku i Pero Morača, politički komesar 1. bataljona »Petar Skundrić«. Neprijatelj je takođe imao znatne gubitke.[30]

f) *Dva napada na neprijateljevo uporište u Briševu*

Treća četa 1. bataljona »Petar Skundrić« izvršila je 20. marta napad na Briševo. Uspjela je da protjera posadu i uđe u selo, ali je neprijatelju vrlo brzo stigla pomoć iz Ljubije, pa su se partizani morali povući. U povlačenju poginuo je komandir čete Đuro Banjac, kojeg su borci iznijeli iz borbe i donijeli u selo Koprivnu, gdje je sjutradan sahranjen.[31] Od hrabrog komandira Đure Banjca, oprostili su se njegovi borci i narod Koprivne i okolnih sela. Na dužnost komandira 3. čete tada je postavljen Vlado Prošić, dotadašnji zamjenik komandira, a na njegovo mjesto je došao Stanko Marjanović, koji je ostao istovremeno i komandir 1. voda.

U međuvremenu se 4. četa vratila iz Miljakovaca u Rasavce i organizovala dalje prikupljanje podataka o neprijateljevim posadama u okolini. Komanda čete je saznala da se na Briševu nalazi posada od oko 30 naoružanih domobrana. Iako je dan ranije 3. četa izvršila neuspio napad, komanda 4. čete odlučila je da se, ipak 21. marta krene u ponovni napad na Briševo. Četvrta četa je kao vodiča angažovala seljaka Ivana, zvanog Mlinar; on je krenuo naprijed sa upaljenim fe-

29) Isto, str. 340.
30) Isto, str. 363.
31) Isto, knj. 4, str. 144-145.

njerom u ruci, za njim komandir čete Đurin Predojević, potom ostali borci. Kada su se primakli domobranskoj straži, komandir Đurin je viknuo: »Ne pucaj, ovdje su partizani!« Izuzev stražara ostali domobrani, njih 28, bili su na spavanju, pa su se bez ispaljenog metka predali. Partizani su zaplijenili 17 pušaka, puškomitraljez i do 3 000 metaka. Zarobljeni domobrani su dovedeni u rasavačku školu. Data su im civilna odijela, a vojnička oduzeta. Sa njima je vođen razgovor, Đurin Predojević i Đuro Štrbac dugo su im objašnjavali ciljeve partizanske borbe, a potom ih ispratili do Zecova, odakle su otišli u Prijedor. Šeljaci su toga dana donijeli dosta pečenja, pita, đakonija i častili partizane, ali i domobrane.[32]

Tokom marta jedinice Prvog KNOP odreda izvele su još niz manjih akcija, ili su odbijale napade od kojih navodimo slijedeće:

Borci 4. čete 1. bataljona »Petar Škundrić« 25. marta napali su neprijatelja u Trnovi. Napad je počeo u 5 sati izjutra. Partizani su uspjeli prodrijeti u selo, ali je neprijatelju stigla pomoć iz Sanskog Mosta, Šehovaca i Sasine, jačine 150 do 200 vojnika. Partizani su se tada povukli u Usorce do kojih je prodro i neprijatelj i zapalio pet kuća. Partizani su uspjeli da odbrane selo i potom odbiju neprijatelja, koji je imao nekoliko poginulih i ranjenih, a partizani samo tri ranjena borca.

Ustaše su 26. marta napali na selo Kljevce, frontalno od Čelić kose do rijeke Sane, popalili oko 200 kuća i ubili 23 žene, djece i staraca. Neprijatelj je pokušao da produži ka Brajić-Tavanu, ali su ga partizani odbili.

Istog dana, neprijatelj je od Suhače i Dedića napao na Srpske Agiće. Borci 3. voda Ljubijsko-prijedorske čete uspjeli su da ga odbiju.

Sjutradan, neprijatelj je iz Briševa krenuo prema Rasavcima, ali su ga borci 2. voda 4. čete 1. bataljona »Petar Škundrić« uspjeli odbiti.

Slijedećeg dana, neprijatelj iz Suhače (novske) napao je na selo Kršlje. Borci 1. čete 2. bataljona, uz pomoć jednog voda 3. čete (krnjeuške) 1. bataljona Petog KNOP odreda uspjeli su da vrate napadače na polazne položaje.

Istog dana jača neprijateljska jedinica krenula je iz Novog prema Ljubiji, ali, se vratila u Suhaču, pa preko Crne Rijeke i Dolovljana, niz Jablanicu, za Bosanski Novi. Prolazeći kroz srpska sela Crnu Rijeku, Jablanicu i Šuću zapalila je oko 30 kuća. Na tom sektoru partizani su imali brojno male patrole, preslabe za uspješan otpor.

Neprijatelj je 29. marta krenuo iz Novog prema Jablanici, ali su ga dočekali dijelovi jedne čete Krupskog bataljona i napad je odbijen.

Ustaše i legionari iz Ljubije i Tisove, 31. marta, su pošli u pomoć ustašama opkoljenim u Ravskoj. Naišli su na zasjedu jedne desetine 3. voda Ljubijsko-prijedorske čete. Neprijatelj je odbijen.

Ovog dana dva domobrana predali su se jednoj četi Prvog KNOP odreda i sa sobom donijeli 2 puške, 320 metaka i jednu bombu.[33]

4. *Upućivanje Bihaćke i Novske čete u Protučetnički udarni bataljon*

Krajem marta 1942. godine Operativni štab NOP odreda za Bosansku krajinu naredio je štabovima Prvog i Petog KNOP odreda da izdvoje potreban broj četa i od njih formiraju zajednički Udarni bataljon, koji najhitnije treba da pođe na područje Trećeg KNOP odreda i tamo razbije četnike. Tada su se u centralnoj Bosni nalazili Krajiški partizanski bataljon i Udarni bataljon Drugog KNOP odreda.

Štab Prvog KNOP odreda je odlučio da se u Udarni bataljon upute Novska i Bihaćka četa bez jednog voda, zbog čega će joj biti pridodat jedan vod Suvajske

32) Isto, i Đurin Predojević, Zimske akcije, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 203.
33) Zbornik IV, knj. 4, str. 144-146.

čete. U te čete odmah su krenuli članovi Štaba Odreda i članovi Štaba 2. (krupskog) bataljona, da bi ih pripremili za pokret. Novsku četu, na položajima prema Novom i okolnim uporištima, smijenili su borci Krnjeuške i Ljubijsko-prijedorske čete. Kao pojačanje vodu Bihaćke čete, koji je ostao na položajima prema Bihaću, došla je polovina Radićke čete i tu ostala sve do formiranja 2. bihaćke čete.

Bihaćka četa je, ne čekajući da se okupe svi borci, krenula preko Grmeča u Suvaju, gdje joj se priključio vod Suvajske čete pod komandom vodnika Laze Jerkovića, zvanog Jeger. Tuje Drago Lang primio dužnost političkog komesara Bihaćke čete, jer je tadašnji politički komesar ostavljen na bihaćkom srezu. Kada je došla i Novska četa, obje su odmah krenule preko Lušci-Palanke i Bravska u Ribnik, odakle su produžili na područje sreza Mrkonjić-Grad i planine Manjače. Iz Podgrmeča sa Bihaćkom i Novskom četom krenuli su Veljo Stojnić i Vojo Todorović. Ovim četama u Bravsku su se priključile dvije čete Petrovačkog bataljona, a u rejonu Gerzova i Medne, još dvije čete Drvarskog bataljona Petog KNOP odreda. Kada su se okupile sve čete, formiranje štab Udarnog, popularno nazvanog Protučetničkog bataljona, u sastavu: Vojo Todorović, komandant (kraće vrijeme komandant bataljona bio je Rade Marjanac, a Vojo Todorović njegov zamjenik), Vaso Butozan, politički komesar i Veljo Stojnić, zamjenik političkog komesara.[34] Kraće vrijeme, operativni oficir u ovom štabu bio je Hasan Kikić (Slobodan Anđelić).[35] Već imenovanje dvojice političkih komesara odreda (Trećeg i Prvog KNOP odreda) na dužnosti političkog komesara bataljona i njegovog zamjenika, isticalo je značaj koji se pridavao formiranju te jake jedinice i njenoj namjeni.

Izvještaj kazuje da » ... akcija čišćenja ovog terena (Manjače, nap. B.B.) uspijeva iako su neke bande pokušale da daju otpor koji je razbijen. Četnici se sada nalaze u paničnom bjekstvu«, piše u izvještaju Štaba Prvog KNOP odreda upućenom Đuri Pucaru Starom 14. aprila 1942. godine.[36]

Međutim, nastojanja Udarnog bataljona da vojnički i politički razbije četnike u rejonu Manjače, nisu dala veće rezultate. Svojom propagandom četničke vođe u ovom kraju (Drenović, Tešanović, Trivunčić i dr.), uspjeli su da zavedu većinu boraca i seljaka. U početku, u prvoj polovini aprila, većina jedinica pod komandom četničkih vođa prišla je partizanima, pa je formirano nekoliko partizanskih četa, ali su se te jedinice vrlo brzo raspale i ponovo priključile četnicima.[37]

Cete u sastavu Protučetničkog udarnog bataljona Prvog i Petog KNOP odreda, ostale su na tom terenu čitav april i maj, do formiranja Prve KNOU brigade, 21. maja 1942, kada su ušle u njen sastav. Velimir Stojnić je primio dužnost političkog komesara, a Vojo Todorović zamjenika komandanta Prve KNOU brigade. Todorović se više nije vraćao u Prvi KNOP odred, dok se Velimir Stojnić drugom polovinom juna vratio na dužnost političkog komesara Prvog KNOP odreda.

Upućivanje dviju četa iz Podgrmeča u Udarni bataljon, nakon što je već otišla Grmečka proleterska četa, i to prvih dana proljeća 1942, najrječitije je pokazivalo koliko je Podgrmeč postao čvrsta partizanska baza, značajno uporište narodnooslobodilačke borbe.

34) Milovan Pilipović, Prva bihaćka četa u sastavu Udarnog bataljona, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 414.
35) Velimir Stojnić, kazivanje autoru, 20. 7. 1985. godine.
36) Zbornik IV, knj. 4, str. 195.
37) Milovan Pilipović, n. čl., str. 414-415.

5. *Borbe sa Sanskom posadnom bojnom*

Krajem marta 1942. godine, 4. četa 1. bataljona »Petar Škundrić« iz Rasavaca se prebacila u Brdare i tu zauzela položaje, dok je 3. četa istog bataljona došla u Kragulje i djelovala u rejonu sela Koprivne.[38] Šaznalo se da neprijatelj u Prijedoru prikuplja snage pa se očekivao napad na podgrmečku slobodnu teritoriju. Zato je o namjerama neprijatelja Štab Prvog KNOP odreda obavijestio bataljone, a ovi čete, naređujući da se postavljaju zasjede i spriječi prodor na slobodnu teritoriju.[39]

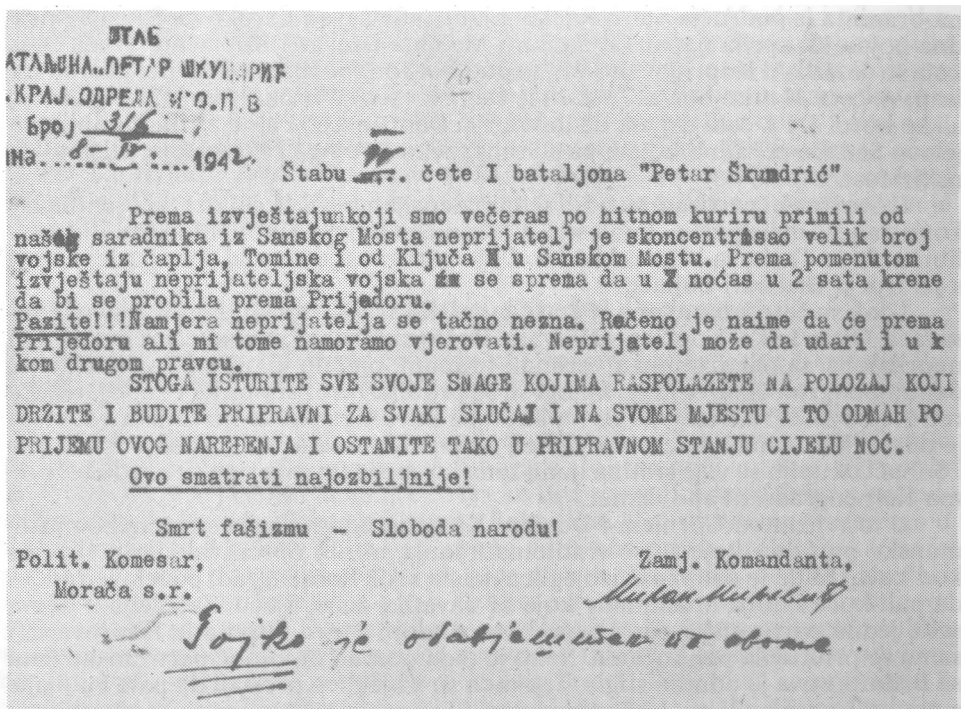

ШТАБ
АТАЉОНА „ПЕТАР ШКУНДРИЋ
КРАЈ. ОДРЕДА Н.О.П.В
Број 316
Дана 8-IV-1942

Štabu IV. čete I bataljona "Petar Škundrić"

Prema izvještaju koji smo večeras po hitnom kuriru primili od naših saradnika iz Sanskog Mosta neprijatelj je skoncentrisao velik broj vojske iz čaplja, Tomine i od Ključa u Sanskom Mostu. Prema pomenutom izvještaju neprijateljska vojska se sprema da u noćas u 2 sata krene da bi se probila prema Prijedoru.
Pazite!!!Namjera neprijatelja se tačno nezna. Rečeno je naime da će prema Prijedoru ali mi tome namoramo vjerovati. Neprijatelj može da udari i u kom drugom pravcu.
STOGA ISTURITE SVE SVOJE SNAGE KOJIMA RASPOLAZETE NA POLOZAJ KOJI DRŽITE I BUDITE PRIPRAVNI ZA SVAKI SLUČAJ I NA SVOME MJESTU I TO ODMAH PO PRIJEMU OVOG NAREĐENJA I OSTANITE TAKO U PRIPRAVNOM STANJU CIJELU NOĆ.
Ovo smatrati najozbiljnije!

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Polit. Komesar, Morača s.r.

Zamj. Komandanta, Milan Mihalić

Gojko je odabjeljen po obome.

Naredba Stabal. bataljona »Petar Škundrić« 1. KNOPO od 8. IV 1942. Stabu 4. čete da budu pripravni

Ipak, računajući i na ovu mogućnost Štab Prvog KNOP odreda je tih dana naredio da se izvrši evakuacija žita, namirnica i drugog iz Podluga, Brdara, Dževara, Starog Majdana, Koprivne, Oštre Luke, Rasavaca, pa i sela Usoraca na desnoj obali rijeke Sane. Na ovom poslu angažovani su mnogi seljaci u organizaciji seoskih NO odbora i intendanata odreda i bataljona, dok su ih obezbjeđivale 3. i 4. četa 1. bataljona. Evakuisano žito prebacivano je prema Milanovcu (Eminovcima) i Lušci-Palanci.

Ilegalni saradnici iz Sanskog Mosta 8. aprila su obavijestili štab 1. bataljona »Petar Škundrić«, da se u Sanskom Mostu okuplja veliki broj neprijateljskih je-

38) Rade Erceg, kazivanje autoru 3. avgusta 1975. godine.
39) Zbornik IV, knj. 3, str. 342-343.

dinica iz Čaplja, Tomine, od Ključa i da se spremaju da tog dana, uveče u 2 sata iza ponoći, krenu prema Prijedoru. Štab Bataljona je odmah prenio obavještenje komandama četa i naredio da budu pripravni cijele noći.[40]

U vrijeme najvećih poslova oko evakuacije žita, 9. aprila, u selu Trnova pojavila se jedna veća neprijateljeva kolona od oko 500 vojnika, odmah produžila u Usorce i dalje kroz Pejiće i Miljakovce do Blatnih Bara, gdje se prebacila preko Sane u Hambarine i Čarakovo. Bila je to Sanska posadna bojna (bataljon), koja je imala zadatak da prokrstari ovim selima i da potom iznenadno napadne partizane u selima Koprivna - Dževar, Brdari, Stari Majdan, što je i učinila nakon jednog dana odmora.[41]

Brojno ojačana brdskim topovima i minobacačima, kao i ustašama i domobranima iz područja Stare Rijeke, Ljubije, Briševa i Čarakova, Sanska posadna bojna 11. aprila napala je na Stari Majdan, Dževar i Koprivnu. Treća četa, koja se nalazila u Koprivni, morala se pod borbom povući do Brdara, gdje se nalazila 4. četa. U toku borbe i ustaše iz Demiševaca su krenule prema Brdarima, ali su borci 3. i 4. čete uspjeli da ih vrate u Demiševce i da od Brdara odbiju dijelove Sanske posadne bojne, pa su oni, preko Podluga i Pobriježja, otišli u Sanski Most.[42]

U ovoj borbi partizani su ubili sedam neprijateljevih vojnika i zaplijenili puškomitraljez i dvije puške. Imali su četiri ranjena borca: Nikolu Majkića, Vicu Čulibrka, Jovu Trninića i Đuru Marića. Obje partizanske čete su se morale povući s područja Brdara i Suhače.[43]

I dok su čete 1. bataljona »Petar Skundrić« vodile borbu, stanovništvo iz Rasavaca, Oštre Luke, Koprivne, Dževara, Podluga, Brdara i Suhače, pred navalom neprijatelja, sa najnužnijim stvarima i hranom, bježalo je prema ranije oslobođenim podgrmečkim selima. Mnogi su se probijali kroz šumarke i neprijateljske redove i u zadnji čas izbjegli zarobljavanje i smrt. U napuštenim selima poginulo je dosta ljudi, žena i djece. Neprijatelj je popalio mnogo kuća. Već u Brdarima i Suhači okupilo se više stotina ljudi, žena i djece iz tih sela i svi su produžili prema Kamengradu i Fajtovcima.

U to vrijeme u Gornjem i Donjem Kamengradu nalazile su se neke muslimanske porodice koje su se vratile na imanja, mirno obrađivale polja i radile kod kuća. Kada je ova masa izbjeglica naišla kroz Kamengrad, počela je redom da pali kuće i ubija Muslimane koje bi uhvatila, žene, djecu. Zatečena u ovom selu, jedna partizanska patrola pod komandom Mitra Šuputa iz Hadrovaca, i sama se pridružila palikućama. Neko je tada pozvao u pomoć partizansku četu sa Brdara, i ova je odmah stigla. Tek tada su izbjeglice prestali da pale i ubijaju, a potom su nastavili put ka Eminovcima i Fajtovcima. U ovom divljanju ubijeno je sedam nevinih ljudi i žena iz Kamengrada. Smatrajući da je za krvoproliće kriv komandir partizanske patrole Mitar Šuput, jer se pridružio masi umjesto da je spriječi, vojni sud Prvog krajiškog NOP odreda osudio ga je na smrt.[44]

Za vrijeme prodora neprijatelja u sela oko Starog Majdana i selo Koprivna je zapaljeno. Nekoliko kuća je ostalo nezahvaćeno požarom, a neke su, nakon odlaska ustaša i domobrana, ugasili članovi domaćinstava skriveni u blizini. Tada su izgorjela sela Rasavci, Oštra Luka, Koprivna, Dževar i još neka. Narednog dana ustaše su pljačkali po ovim selima. Dolazilo je po nekoliko njih i dosta

40) Isto, knj. 4, str. 166.
41) U sjećanju stanovništva ostalo je da su tu neprijateljsku vojnu formaciju nazivali »Hadžina vojska«, da je njome komandovao neki oficir rodom iz Karlovca, ali je nastupao kao Musliman, iako to nije bio. Među njima je bilo dosta ustaša, pa neki smatraju da je to bila ustaška bojna, iako u sačuvanim dokumentima Ministarstva domobranstva NDH stoji da je 9, 10. i 11. aprila na ovom području djelovala Sanska posadna bojna (Zbornik IV, knj. 4, str. 337).
42) Zbornik IV, knj. 4, str. 337.
43) Izvještaj Štaba Prvog KNOP odreda od 19. IV 1942. (Isto, str. 222).
44) B. J. Bokan, n. dj„ str. 416.

civila sa kolima i konjima, tovarili su i odvozili žito i pokućstvo, odgonili stoku. Već drugog dana, jedna grupa partizana je sačekala ustaše kod Velike Rijeke u Koprivni, nekoliko njih i pljačkaša ubila, a ostale natjerala u bijeg. Od tada pljačkaši nisu dolazili, a narednih dana seljaci evakuišu na slobodnu teritoriju, do svojih porodica, sve što se moglo pokrenuti. Mnogi seljaci su još ranije sagradili tajna skrovišta za namirnice. Pojedini su na zgarištima podizali bajte, ili su pomoćne, nezapaljene zgrade preuređivali za stanovanje. U početku, ovi ljudi su provodili noći u gajevima, a po danu radili uz veliki oprez. Njihovi ukućani su za to vrijeme bili u izbjeglištvu u slobodnim podgrmečkim selima, sve do oslobođenja Prijedora, maja 1942, kada su se počeli vraćati na zgarišta i obnavljati domaćinstva.

Budući daje neprijatelj 11. aprila ponovo zauzeo Stari Majdan i niz sela u dolini rijeke Sane, 5. četa 1. bataljona je 15. aprila srušila jednu manju ćupriju na cesti koja od Starog Majdana vodi ka Staroj Rijeci, dok je od Starog Majdana prema Budimlić Japri, u Ruškovcu, na tri mjesta prekopala cestu, a između Okanove bukve i Slatine, na devet mjesta. Istovremeno je oboreno dosta bukava na cestu, da bi se spriječio prodor neprijateljske motorizacije. Prekopana je cesta od Novske Suhače prema Budimlić Japri, srušena jedna ćuprija na rijeci Japri u selu Ćele i druga na Madžanovcu. U svim ovim diverzijama, s partizanima je učestvovalo i stanovništvo slobodnih sela.[45]

6. *Banijski partizanski odred u Podgrmeču*

Saznavši da neprijatelj koncentriše jače snage oko slobodne teritorije Banije, Okružni komitet KPJ za Baniju i Štab Banijskog NOP odreda, donijeli su odluku da glavninu Odreda i ranjenike, ukupno oko 800 ljudi, treba odmah prebaciti preko rijeke Une na slobodnu teritoriju Podgrmeča, a da na terenu Banije ostane odred od 160 dobro naoružanih boraca. Tokom noći, od 8. do 12. aprila 1942, obavljeno je prebacivanje preko rijeke Une u predjelu sela Dobretina, odnosno, između Rudica i Blatne, a prema Rakanima. Već izjutra, po tragovima u blatu, neprijatelj je otkrio da je veća grupa partizana prešla preko rijeke, pa je za naredno veče pripremio napad na tom mjestu. Međutim, banijski izviđači opazili su njegovo prikupljanje, pa su Banijci naredne noći prelazili na drugom mjestu, nešto nizvodno. Druge večeri, neprijatelj je sa pruge nasumce tukao mjesto gdje je vršen prelaz prve noći, a potom i mjesto gdje se upravo odvijao, što je znatno omelo brže prelaženje nabujale Une. U Podgrmeč se prebacilo 8 četa ukupne jačine 820 boraca naoružanih sa 372 vojničke puške, 436 civilnih (lovačkih) pušaka i nešto pištolja[46]

Nakon dolaska u Podgrmeč, članovi Okružnog komiteta KPJ Banije i štab Banijskog NOP odreda uspostavili su vezu sa OK KPJ Podgrmeč i Štabom Prvog KNOP odreda u Benakovcu. Štabovi odreda napravili su plan razmještaja banijskih četa i vodova da bi se lakše organizovala njihova ishrana, ali i da bi, zajedno sa podgrmečkim partizanima, izvodili akcije. Najveći dio boraca Banijskog NOP odreda ostao je na području novskog sreza, odnosno sela Blatne, Rakana, Čađavice i Rujiške, dok su dijelovi upućeni na krupski, bihaćki i sanski srez. Na Podgrmeču, Banijci su ostali oko 15 dana, a onda se, 23. aprila, počeli prebacivati preko rijeke Une nazad u Baniju.[47] Snabdijevanje banijskih boraca organizovali su intendanti i ekonomi podgrmečkih jedinica i narodnooslobodilački odbori sela u kojima su se nalazili.

45) Zbornik, IV, knj. 4, str. 233.
46) Isto, str. 64-65; Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 42/477; Šemso Tabaković, Boravak Banijskog odreda u Podgrmeču 1942, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 417-421.
47) Zbornik V, knj. 4, str. 168.

Banijska bolnica sa dvadeset teških ranjenika najprije se smjestila u školu Velike Rujiške, a onda je prebačena u Dubovik na nekoliko mjeseci.[48]

Noću između 16. i 17. aprila, dijelovi 2. bataljona Prvog KNOP odreda i dijelovi Banijskog NOP odreda, zajednički su napali sve neprijateljeve posade na pruzi između sela Blatne i Rudica. Napad je počeo u 2 sata iza ponoći. Nakon kraćeg puškaranja neprijateljske posade su se predale. U toj akciji zarobljeni su 51 domobran, jedan oficir i jedan podoficir i zaplijenjena tri puškomitraljeza, 46 pušaka i 5000 metaka. Poginula su tri, a ranjena četiri partizana. Oružje je predato Banijškom NOP odredu, s obzirom da je mnogo njegovih boraca bilo naoružano lovačkim puškama, ili još slabije, dok u jedinicama Prvog KNOP odreda nije bilo ni jedne lovačke puške.[49]

Noću 17/18. aprila, partizanski diverzant Jure Kale postavio je avionsku bombu na prugu, dvanaest kilometara od Novog prema Bihaću, odnosno između Rudica i Blatne. Oklopni voz je oštećen i prevrnut na prugu. Borci 1. bataljona Banijskog NOP odreda napali su na njegovu posadu, koja je odgovorila mitraljeskom i puškomitraljeskom vatrom. Ranjen je zapovjednik oklopnog voza i tri domobrana. Kod partizana su poginuli komandir čete Pavao Babić i Živko Pijez, jedan borac je teže ranjen, a dva lakše.[50]

Jedna četa 1. bataljona Banijskog NOP odreda 28. aprila postavila je zasjedu na pruzi Rudice - Blatna. Naišla je grupa domobrana koja je vršila pregled pruge. Nakon kraće borbe ubijeno je 11 domobrana, 3 su ranjena i 11 je zarobljeno. Banijci su zaplijenili 24 puške, 1 puškomitraljez i 1700 metaka.[51]

7. *Odlazak italijanskih i dolazak njemačkih jedinica*

Sporazumom između Italije i Njemačke došlo je do povlačenja italijanskih trupa iz tzv. Treće zone, u koju je spadalo i područje Prvog KNOP odreda, odnosno Podgrmeč. Italijanske trupe najprije su napustile Bosansku Krupu, 23. marta 1942, i povukle se preko Stijene i Ostrošca u Bihać; zatim Sanski Most i otišle u Ključ dan kasnije, 24. marta; Ključ - 5. maja i otišle prema Petrovcu; Petrovac - 25. maja i otišle za Drvar; Bihać - 12. juna i otišle preko Ličkog Petrovog Sela i Drvar - 1. jula i otišle u Grahovo i dalje.

U Ključu su se, krajem aprila i prvih dana maja 1942, okupile znatne italijanske snage iz Sanskog Mosta, Mrkonjić-Grada i samog Ključa, da bi 3. maja započele povlačenje, preko Bravska i Petrovca, za Drvar i Knin. Krećući se Paunovcem Italijani su imali veoma jake pobočnice, od oko 300 vojnika. Ipak, 1. četa (bravska) 1. bataljona »Petar Skundrić« iz zasjede je napala jednu pobočnicu, ubila i ranila više vojnika, ali do plijena nije mogla doći zbog velike nadmoćnosti neprijatelja. Italijani su tada pljačkali i palili kuće sve do Bravskog, gdje su zalogorovali.[52]

Saznavši da se Italijani povlače iz Ključa i pale sela, Štab Prvog KNOP odreda je odmah na to područje uputio 2. i 3. četu 1. bataljona »Petar Skundrić«, a Štab Petog KNOP odreda jednu četu svog 2. bataljona.

Italijanske trupe od 2000 do 3000 vojnika 5. maja krenule su iz Bravska prema Bosanskom Petrovcu. U rejonu Janjilskog polja, četiri čete Prvog i Petog KNOP odreda, napale su neprijatelja. Borba je počela u 11,30 sati i trajala do 16 sati. Italijani su tukli topovima i minobacačima, ali su, ipak, natjerani na povlačenje. Partizani su ubili više desetina okupatorskih vojnika, a najviše pripadnika

48) Krešo Majer, S banijskim ranjenicima u Podgrmeču, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 694-695.
49) Zbornik V, knj. 4, str. 298.
50) Zbornik V, knj. 4, str. 138 i 168; Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 42/481 i 51/294.
51) Zbornik V, knj. 4, str. 138 i 350.
52) Zbornik IV, knj. 5, str. 54.

»crnih košulja«, od kojih je većina kamionima evakuisana u Bosanski Petrovac, dok su 25 poginulih Italijana sahranili partizani. Zaplijenjeno je dvadesetak pušaka, 1 puškomitraljez, municija i druga ratna sprema, kao i 12 bicikla. U ovoj veoma žestokoj borbi partizani su imali samo jednog poginulog, Đurađa Pećanca, zamjenika komesara Vođeničke čete i jednog ranjenog.[53]

Prva četa i dijelovi 2. i 3. čete 1. bataljona »Petar Škundrić« i 2. četa 1. bataljona Petog KNOP odreda, u području Šobotovca, iz zasjede su 7. maja napale veću grupu italijanskih vojnika. Neprijatelj je položaje partizana tukao artiljerijom, a onda i bočno napao jakim snagama. U žestokoj borbi ubijen je veći broj neprijateljevih vojnika. Partizani su zaplijenili puškomitraljez, 28 pušaka, 56 bombi, konjski pribor, 95 čuturica, dvije mazge, jedne kare i drugu ratnu opremu.[54]

U svim ovim borbama sa Italijanima, u rejonu Bravska, od 3. do 7. maja, partizani su izbacili iz stroja oko 400 neprijateljevih vojnika.

Namjesto italijanskih trupa, teritoriju Bosanske krajine zaposjedaju njemačke okupacione jedinice i znatno jače reorganizovane domobranske i ustaške jedinice, koje u narednom periodu preduzimaju organizovanije akcije i brže reaguju na partizanske napade.

8. *Borbe u maju 1942. godine - upad neprijatelja u Jelašinovce*

Saznavši da su partizani sa položaja oko Sanice otišli na Bravsko, 7. maja 1942. godine oko stotinjak domobrana iz Sanice, neopaženo, preko Međeđeg Brda, upalo je u Jelašinovce. Pred ovim selom neprijatelj se podijelio u grupe pa gaje, u streljačkom stroju, opkolio sa tri strane. Stanovnici su bili zbunjeni, po prvi put vidjevši neprijatelja u svom selu. Kako domobrani nisu pucali, niti koga dirali, mnogi su se zadržali oko kuća, dvoumeći se šta da rade. Oni koji su posumnjali, počeli su da bježe.

Tog jutra je u partizansku radionicu radi opravke dotjeran jedan brdski top. Kad su Mijat Karakaš i još jedan partizan saznali šta se dešava, brzo su se, za svaki slučaj, udaljili sa topom i sakrili ga.

Dok se vojska kretala prema selu i kroz selo, partizan Milan Novaković i predsjednik Opštinskog NOSOBiH-a Mirko Stanić, pojahali su neosedlane konje i odjurili u Dabar, gdje su komandu 2. čete 1. bataljona obavijestili da je neprijatelj u Jelašinovcima. Komandir čete Rade Brkić je mogao na Međeđe Brdo da uputi samo dvije desetine 3. voda, da sačekaju neprijatelja pri povlačenju. Istovremeno neko je odjurio u Lušci-Palanku i o svemu obavijestio Opštinski NOO. Štab Prvog KNOP odreda u Benakovcu, obaviješten telefonom, odmah je formirao četu od kursista (kurs komandira i politkomesara četa i njihovih zamjenika), koji su se smjestili u desetak kola i žurno krenuli ka Lušci-Palanci i Jelašinovcima.

Od školske zgrade neprijateljska vojska je produžila do radionice za opravku oružja, u kojoj su radili Luka Raković i Dušan Škundrić. U tom momentu je naišao i partizan Ljubo Brkić, i domobrani ga odmah zarobljavaju. U kovačnici je bilo 18 gotovih ručnih bombi, dvije puške i tri pištolja, koji su bili na popravci. Domobrani su pokupili oružje i sav dinamit, kordu, kapsle i čepove nađene u kovačnici. Polupali su i dva radio-aparata i odnijeli sav vrijedniji kovački alat.[55]

53) Đuro S. Pećanac je kasnije proglašen za narodnog heroja.
54) Zbornik IV, knj. 5, str. 54 i 81.
55) Rekonstrukcija upada neprijatelja u Jelašinovce data je na osnovu izjave Luke Rakovica, od aprila 1958, kazivanja grupe boraca iz Jelašinovaca i Lušci-Palanke autoru 5. jula 1975. i 20. maja 1978, kazivanja Mirka Staniča i na osnovu pomenutog izvještaja Štaba Prvog KNOP odreda (Zbornik IV, knj. 5, str. 55).

U zasjedi na Međeđem Brdu neprijateljevu jedinicu dočekale su dvije desetine 3. voda 2. čete 1. bataljona, otvorile vatru i ranile nekoliko domobrana. U vrijeme kada se jedinica već pela uz brdo prema Međeđem Brdu, u Palansko polje stigla je četa sa kursistima iz Benakovca, razvila se u strijelce i tako išla prema Jelašinovcima, a već na prilazima selu, saznalo se da se neprijatelj povukao u Sanicu.

Iste večeri, 7/8. maja, patrola 2. čete (sanske) došla je u Korjenovo, iz sela izvela kneza Marka Mile Pavičića[56] i još dvojicu seljana i dovela ih na Međeđe Brdo. Milančić Miljević i Rade Brkić naredili su knezu da ode u Sanicu i na bilo koji način spasi zarobljenog Ljubu Brkića. U protivnom, partizani će uhapsiti nekoliko ljudi iz Korjenova i s njima učiniti ono što domobrani i žandarmi urade sa Ljubom Brkićem. Već sutradan knez je pošao u Sanicu, do satnika Šanteka i upoznao ga sa zahtjevom partizana. Otišli su do oružničke postaje gdje je bio zatvoren Ljubo Brkić i saopštili zapovjedniku postaje da u toku noći omogući bjegstvo zarobljeniku. To je čuo i oružnik u rezervi, Adil Ibre Mehmedović,[57] koji je od ranije poznavao Brkića. Kada je pala noć, Adil Mehmedović je rekao Ljubi Brkiću da bježi prema Korjenovu, a on će pucati na drugu stranu i dići uzbunu kad već bude kasno. Tako je Brkić pobjegao u jednom pravcu, a žandarm je digao uzbunu, pucajući u drugom pravcu.

Poslije upada neprijatelja u Jelašinovce, partizanska radionica je prestala da radi, ostala je kovačnica u kojoj je Luka Raković popravljao samo poljske alatke.

a) *Operacija za oslobođenje Prijedora i Ljubije*

U Majkić-Japri je krajem aprila 1942. godine održan sastanak rukovodilaca s područja Grmeča i Kozare, kojem su prisustvovali Branko Babič, sekretar i Boško Šiljegović, član OK KPJ za Kozaru, i Josip Mažar Soša, zamjenik komandanta Drugog KNOP odreda »Dr Mladen Stojanović«, zatim Šefket Maglajlić, sekretar OK KPJ za Grmeč, komandant Milorad Mijatović, i Petar Vojnović, zamjenik komandanta Prvog KNOP odreda. Predstavnici dva partizanska područja analizirali su vojnopolitičku situaciju i došli do zaključka da se izvrši napad i oslobodi Prijedor. Za pripremu i za rukovođenje jedinicama formiranje privremeni Međuodredski operativni štab, u koji su ušli predstavnici oba odreda i predstavnici okružnih komiteta KPJ. Neposrednu pripremu napada vršili su Josip Mažar Soša i Milorad Mijatović.[58] Poslije petnaestak dana, na područje Drugog KNOP odreda kod oslobođenog Kozarca, stigao je Košta Nađ, komandant Operativnog štaba NOP i DV za Bosansku krajinu, i u dogovoru sa predstavnicima oba odreda, izdao zapovjest za napad na Prijedor: zapovijest su potpisali i predstavnici Prvog i Drugog KNOP odreda.[59]

Prema informacijama partizanskih obavještajaca, u Prijedoru je bilo 1200 domobrana i legionara, 40 ustaša i 13 oružnika. U Ljubiji su bile tri satnije domobrana, a u selima između Ljubije i Prijedora (Čarakovo, Hambarine, Mataruge) još oko 200 pušaka kod ustaša i mjesne milicije.

56) Marko Mile Pavičić, Hrvat iz Korjenova, uspostavio je vezu s partizanima od prvih dana ustanka i sa cijelom porodicom pomagao NOP. U ljeto 1944. godine izabran je za člana Sreskog odbora NOF-a.

57) Adil Ibre Mehmedović je kasnije takođe prišao NOP-u i bio član NOO u Sanici.

58) Rekonstrukcija pripreme i napada na Prijedor data je na osnovu sačuvanih dokumenata i članaka Mihajla Škundrića, dr Moni Levija, Milančića Miljevića, Milovana Pilipovića, objavljenih u Zb. PODGRMEČ u NOB, knj. 2, str. 427 do str. 440, kao i naknadnih kazivanja aktera događaja, te članka Sefketa Maglajlića Mirka, Partijska organizacija Podgrmeča 1941-1942, u istom Zborniku str. 27-28.

59) Zbornik IV, knj. 5, str. 38^7.

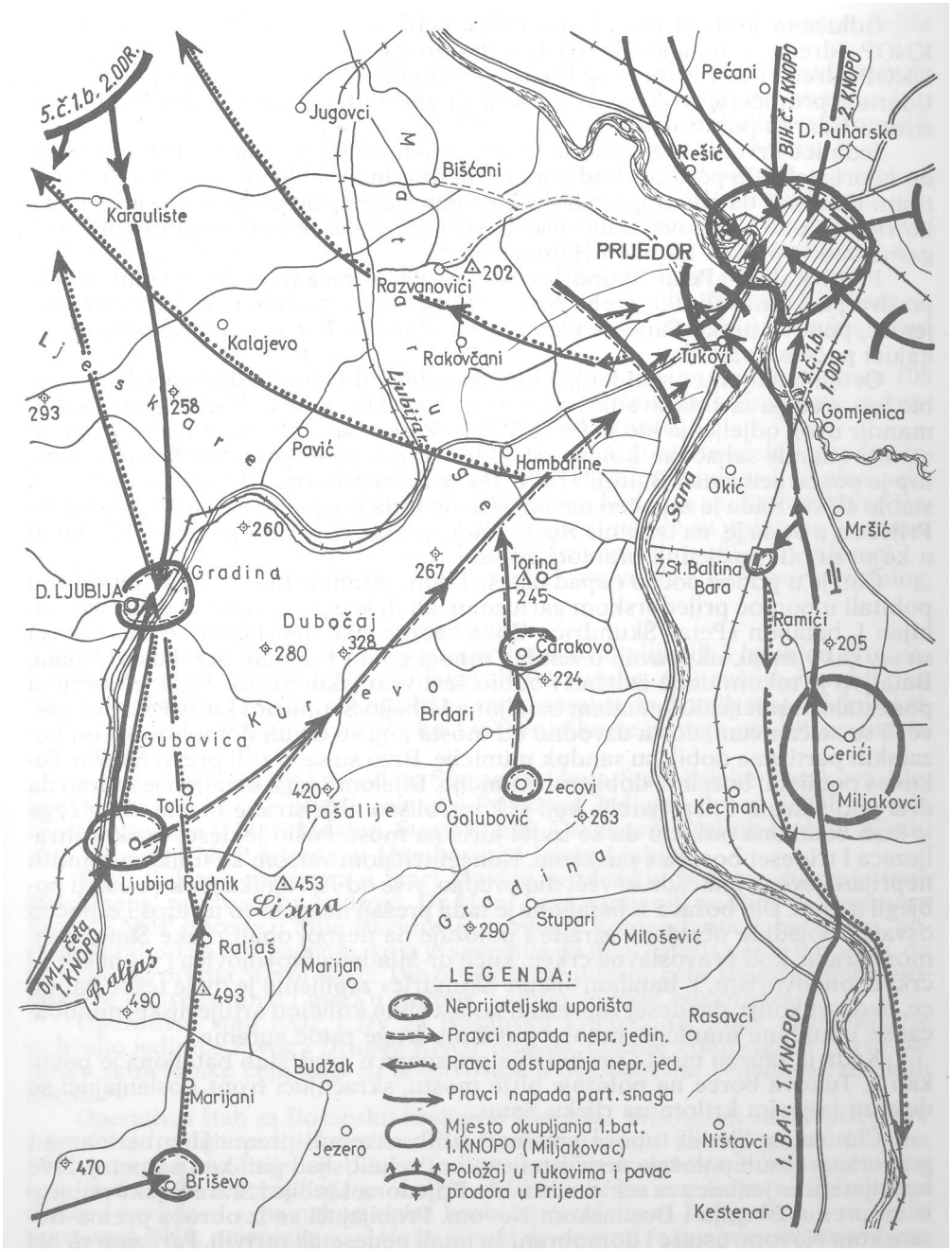

Učešće 1. bataljona »Petar Škundrić« u borbi za oslobođenje Prijedora, 15/16. maja 1942.

Odlučeno je da u napadu na Prijedor učestvuju četiri bataljona Drugog KNOP odreda, 1. bataljon Prvog KNOP odreda, jedna četa 2. bataljona Prvog KNOP odreda i čete grmečkog Udarnog protučetničkog bataljona i kozaračkog Udarnog protučetničkog bataljona, koji su, zajedno, već tada činili jedinicu, nazivanu Udarna polubrigada.

Jedinice Prvog KNOP odreda imale su zadatak da se ubace u Tukove, između neprijateljevih položaja kod grada i Hambarina, da likvidiraju posadu u Baltinim Barama i da onemoguće izvlačenje neprijateljevog garnizona iz grada preko rijeke: Sane i Tukova, odnosno, da spriječe dolazak pojačanja opkoljenom garnizonu iz pravca Ljubije i Hambarina.

Prvi bataljon »Petar Skundrić«, sa oko 400 boraca (u svakom vodu su bila po dva puškomitraljeza), prebacio se u Miljakovce, a onda, pored rijeke Gomjenice, ponovo preko Sane na njenu lijevu obalu, u Tukove, gdje se prikrio, čekajući početak napada.

Ovom bataljonu pridodat je i top, posuđen od Petog KNOP odreda. Top je bio bez uređaja za ublažavanje trzaja i bez nišanskih sprava, ali sa 35 granata. Komandir ovog odjeljenja bio je Dane Miljuš. Preko Sane i Usorce, prevezen čamcem, a odande seljačkim kolima do Miljakovaca, po dogovoru s Kozarčanima, top je postavljen iznad Baltinih Bara. Da se ne bi prevrnuo, vezan je lancima za stablo šljive. Kada je započeo napad, iz ovog topa je ispaljeno oko 25 granata na Prijedor, a onda je, na traženje Koste Nađa, prebačen u grad gdje je tukao kuću u kojoj su bili posljednji branioci grada.

Cim je u ponoć počeo napad ustaše i domobrani iz Ljubije i Hambarina su pohitali u pomoć prijedorskom garnizonu, ali ih je u Tukovima dočekivao i odbijao 1. bataljon »Petar Skundrić«. Zbog veoma jake neprijateljske vatre borci su se, kako znaju, ukopavali u zemlju, mnogi golim rukama, bez ikakvog alata. Bataljon je tokom dana izdržao i odbio šest vrlo jakih juriša. Tada je borcima ponestalo municije. Komandant bataljona Mihajlo Skundrić i kurir Pećanac prevezli su se čamcem, dosta uzvodno od mosta koji su držali domobrani, i od kozarskih partizana dobili su sanduk municije. Brzo su se vratili preko Sane u Tukove i podijelili borcima dobijenu municiju. Dijelom snaga bataljon je morao da drži pod vatrom i neprijatelja koji je kontrolisao obje strane mosta, zbog čega je štab bataljona odlučio da se izvrši juriš na most. Pošlo je deset puškomitraljezaca i trideset boraca s puškama. Koncentričnom vatrom su toliko ošamutili neprijateljeve vojnike, da se veći dio predao, više od 70 vojnika, dok su ostali pobjegli u grad. Dio boraca 1. bataljona je tada prešao most, ušao u varoš i započeo osvajati pojedine utvrđene zgrade i položaje na desnoj obali rijeke Sane, u samom gradu: kod pravoslavne crkve, kuće dr Mladena Stojanovića i još nekih. U crkvenom dvorištu, 1. bataljon »Petar Skundrić« zaplijenio je dvije teške haubice, pedeset konja, dvadeset zaprežnih kola, veliku količinu artiljerijske, minobacačke i puščane municije, mnogo pušaka i druge ratne spreme.

Kada je zauzeo most i prešao dijelom snaga u grad, štab bataljona je povukao iz Tukova borce na položaje bliže mostu, skraćujući front i oslanjajući se desnim i lijevim krilom na rijeku Sanu.

Čim su zaplijenili topove partizani su ih okrenuli prema Hambarinama i granatama zasuli položaje neprijatelja u tom selu. Usljed panike i pometnje, sve neprijateljeve jedinice sa sektora između Prijedora, Ljubije i Stare Rijeke pobjegle su prema Blagaju i Bosanskom Novom. Probijajući se iz obruča prema Bosanskom Novom, ustaše i domobrani su imali pedesetak mrtvih. Partizani su pri tom zaplijenili pedeset pušaka i tri puškomitraljeza.[60']

Neprijateljeva posada u Baltinim Barama, čim je počeo napad na grad, pobjegla je prema Sanskom Mostu, gdje je neometano stigla, pošto partizanske sna-

60) Izvještaj Ministarstva vojske NDH od 19. maja 1942. godine, (Zbornik IV, knj. 5, str. 380).

ge nisu držale zasjede na desnoj obali Sane u području sela Miljakovaca, Pejića 1 Usoraca.

Zadnje uporište u Prijedoru, zgradu Gimnazije, pred noć je likvidirano direktnim pogocima iz topova. Zapovjednik grada pukovnik Zlobec poginuo je u borbi, dok se ustaša Miro Slišković, Pavelićev izaslanik, opkoljen u gimnaziji, sam ubio. Posljednja uporišta su zauzeta nakon dvadeset sati borbe.

U borbama za Prijedor jedinice Prvog i Drugog KNOP odreda, u jačini od 2 000 partizana, zarobile su oko 1 100 domobrana, oko 200 ustaša, zaplijenile oko 1 200 pušaka, dvije haubice, pet minobacača, osam mitraljeza, petnaest puškomitraljeza, preko 100 000 metaka, velike količine sanitetskog materijala, radio-stanicu, 4 000 000 kuna i 2 000 000 u srebru i mnogo druge ratne spreme.[61]

U borbama za Prijedor partizani su imali 30 mrtvih i 60 ranjenih boraca. Među poginulima, bili su hrabri zamjenik komandira čete Ostoja Majkić zvani Major i borac Jovo Mandić.

Podgrmečki borci dobili su dio plijena, između ostalog i jednu haubicu 105 mm, sa oko 50 sanduka granata (oko 150 komada). Haubica je, iz Prijedora, preko Rasavaca, Oštre Luke i Borka, prebačena u Fajtovce.

Oslobođenjem Prijedora i okolnih sela prvi put su se povezale slobodne teritorije Grmeča i Kozare. Ulazak partizana u Prijedor, Ljubiju i okolna sela, izazvao je paniku u opkoljenom Sanskom Mostu, koji je svaki čas očekivao napad. Ustaška vlast i vojska u čitavoj Bosanskoj krajini bile su uplašene partizanskim pobjedama, koje su se redale jedna za drugom tih proljetnih mjeseci.

U izvještaju Velike župe Sana i Luka od 27. maja 1942. stoji, pored ostalog, i ovo:

»... Rezultati pada Prijedora su strašni.

Prema prikupljenim izvještajima partizani su zaplijenili 3 haubice, 5 minobacača, 8 teških strojnica, 24 strojnice, 1 200 pušaka, 600 ručnih bombi, oko 120 000 puščanih metaka, 1 kompletna radio-stanica, te drugih materijalnih i živežnih namirnica. Zarobljeno je oko 1 000 vojnika, te mnogo poubijano ustaša i oružnika.. .«[62]

U panici su pobjegle i posade iz Starog Majdana, Stare Rijeke, Čarakova, Ljubije, Hambarina i svih drugih sela oko Prijedora. Jedinice Prvog KNOP odreda 17. maja su ušle u Stari Majdan, Staru Rijeku, Čarakovo, Rudnik Ljubiju, a jedinice Drugog KNOP odreda, u Hambarine i Islam Ljubiju.

Treći dolazak partizana u Stari Majdan pozdravila ie delegacija mještana Muslimana, predvođena hodžom. Dr Moni Levi, zamjenik političkog komesara Prvog KNOP odreda, i Mile Davidović, zamjenik komandanta 2. bataljona, porazgovarali su sa delegacijom, koja je saopštila da neprijatelja nema u mjestu, da je pobjegao prema Staroj Rijeci. Dio omladinske udarne čete, iz Stare Rijeke produžio je napredovanje i ušao u Rudnik Ljubiju, takođe bez otpora.[63]

Operativni štab NOP i DV za Bosansku krajinu, 18. maja, naredbom je pohvalio jedinice Prvog i Drugog KNOP odreda, udarne Polubrigade i Prve banijske proleterske čete koje su učestvovale u oslobođenju Prijedora i okolnih mjesta.[64]

Operativni štab za Bosansku krajinu u izvještaju Vrhovnom štabu NOP i DV Jugoslavije o vojnopolitičkoj situaciji u Bosankoj krajini i akcijama, od 11. juna 1942, o napadu na Prijedor, piše: »*Borba se završila pravom junačkom pobjedom koja je donijela sve predviđeno: oružje, veliku količinu municije, podigla moral vojske i naroda*...«, pa nakon opisa borbi sa četnicima i Italijanima u periodu mart-maj 1942, ocjenjuje: »... *Može se reći da smo mi iz ove planski spremljene*

61) Saopštenje Operativnog štaba NOP i DV za Bos. krajinu od 17. maja 1942. god. o rezultatima borbe za Prijedor i Ljubiju, (Zbornik IV, knj. 5, str. 60).
62) Isto, str. 393.
63) Dr Moni Levi, Susret s Ivicom Marušićem Ratkom, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 432-433.
64) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 31/226.

borbe s ustašama, Talijanima i četnicima izašli na terenu Kozare i Grmeča pobjednici. Sačuvane su naše oružane snage, čak su one u velikom porastu. Moral masa se podigao i borci shvatili situaciju da je naša ofanziva uperena u pravcu osvajanja gradova .. .«[65] (podvukao B. B.).

b) *Borci Bihaćke čete oborili avion*

Krajem maja vodovi 2. bihaćke čete rasporedili su se na položajima od Velikog Račića preko Ripča, Hrgara i Pritoke do Grabeža. Vod mitraljeza bio je na Bojića brdu, na Hrgaru. Tih dana, ove položaje i sela često su nadlijetali neprijateljski avioni. Komandir i politički komesar bili su na nekoj konferenciji u štabu 3. bataljona, 28. maja 1942, dok je položaje vodova 2. bihaćke čete, povremeno nadlijetao i mitraljirao neprijateljski avion. Već izjutra Stevan Blanuša, zamjenik komandira čete sa vodnicima se dogovorio, ukoliko se opet pojavi, da ga tuku sa tri mitraljeza i puškomitraljezima. Kada je avion naišao prema Ripačkom klancu i Gorjevcu, gdje se nalazio jedan vod, partizani su iz 4 puškomitraljeza i pušaka otvorili vatru na njega. Kako su se nalazili na brdu, a avion kružio iznad doline u njihovoj visini, tukli su horizontalno i pogodili ga.

Avion je odletio preko Ripča i srušio se s lijeve strane Une, između Ripča i Golubića.[661]

Tog dana Vrhovno oružničko zapovjedništvo NDH dostavlja izvještaj Zrakoplovnog pristaništa u Zagrebu, koji glasi:

»Zrakoplov 'Potez' - 4519 odletio jutros iz Svete Nedelje pravac: Karlovac - Vojnić - Bihać - Udbina.

Do sada nije poznato gdje se nalazi.«[671]

Nakon ovog obaranja, rijetko se narednih dana pojavljivao neprijateljski avion iznad Ripča i okolnih sela.

c) *Borba 3. bataljona sa domobranima*

Jači dijelovi 1. domobranskog zbora iz Bihaća, 28. maja dolaze u područje Jezera i Srbljana i u selu Grmuši sukobljavaju se sa dijelom Radićke čete, koja se povukla kroz Krivodol prema Radiću. Čuvši odjek okršaja, glavnina Radićke čete žurno se prebacila iz Velikog Radića u prostor između tog sela i Grmuše i sukobila se s neprijateljem. Kako je borba potrajala, vrlo brzo su došli komandant i komesar 3. bataljona, Hamdija Omanović i Uroš Bogunović Roca, sa dijelovima Suvajske čete. U međuvremenu, dijelovi neprijateljskih snaga uspeli su se uz Brinu i bočno napali. Partizani su se povukli, bliže Radiću u područje Krivodola, Titinog brda, Kežljevca i Garevice, da bi jedan dio izvršio zaobilaženje od Brine, a drugi, s lijevog krila sa osloncem na Loninu kosu i neprijatelj je, poslije puškaranja, nakon nekoliko sati bio prisiljen da se povuče iz Krivodola i Grmuše i ode u Srbljane, a potom u Bihać. Bio je to posljednji ispad neprijatelja prema selima Veliki i Mali Radić tog proljeća i sve do četvrte ofanzive nije ni pokušao da prodre na slobodnu teritoriju na ovom sektoru.[681]

65) Zbornik IV, knj. 5, str. 218 i 220.
66) Stevan Blanuša, Oborili smo avion, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 385.
67) Zbornik IV, knj. 5, str. 390.
68) Isto, str. 394.

9. *Proslava 1. maja 1942. godine*

Proslava dana međunarodnog proletarijata, 1. maja - svečano je organizovana na slobodnoj teritoriji, u partizanskim jedinicama i u oslobođenim selima Podgrmeča. Tim povodom Štab 1. KNOP odreda je izdao 24. aprila 1942. štabovima bataljona i četa »Naredbu povodom proslave 1. maja« koja, nešto skraćena, glasi:

> »I. Prvi rnaj je dan međunarodnog proletarijata. To je dan smotre snaga radničke klase i svih njenih saveznika koji ujedinjeni vode borbu protiv zajedničkog neprijatelja.
>
> Ovogodišnji 1. maj treba da bude proslavljen u znaku bratstva svih naroda uopće, a posebno bratstva slovenskih naroda u njihovoj oslobodilačkoj borbi protiv zlikovačkog fašizma i svih njegovih pomagača, u znaku borbe za narodno oslobođenje i u znaku organiziranja narodne vlasti.
>
> Ovogodišnji 1. maj proslavlja se u znaku isticanja i označavanja rukovoditelja i organizatora narodnooslobodilačke borbe protiv fašizma i okupatora.
>
> II. U toku ove godine naša narodnooslobodilačka partizanska vojska ... počela je da postaje prava partizanska vojska koja će biti u stanju da do kraja izvrši svoje zadatke.
>
> Pod vodstvom jedine narodne partije - junačke Komunističke partije Jugoslavije ... naša partizanska vojska uspjela je da fašističkim banditima nanese velike gubitke, da se naoruža priličnim brojem raznovrsnog oružja ...
>
> Ona je iz svojih redova stvorila slavnu I proletersku brigadu i proleterske čete, i istovremeno razbijala četničke bande, koje su se danas razgolitile kao glavni pomagači fašističkih okupatora i ustaša, kao glavnih neprijatelja naše narodnooslobodilačke borbe.
>
> III. Povodom ovogodišnjeg 1. maja, naše narodnooslobodilačke partizanske čete i naši narodnooslobodilački partizanski bataljni imaju da sebi stave kao glavne zadatke:
>
> da se potpuno očiste od svih ostataka četničkih i ostalih neprijateljskih elemenata;
>
> da se pretvore u prave partizanske, dobro organizirane i dobro disciplinirane jedinice;
>
> da podignu političku svijest svakog partizana do najvišeg mogućeg stepena.
>
> Stoga, povodom ovogodišnje proslave 1. maja, štabovi naših četa i naših bataljona m o r a j u :
>
> I. organizirati, tamo gdje dozvoljava budnost prema neprijatelju, zajedničke zborove i smotre s narodom.
>
> II. održavati predavanja po najkonkretnijim pitanjima današnje borbe: Uloga Kompartije Jugoslavije; Sovjetski Savez i Crvena armija u borbi protiv fašizma; O bratstvu naroda uopće, a slavenskih naroda napose u borbi protiv zajedničkog fašističkog neprijatelja; O borbi za slobodu naroda i za bolji život; O borbi protiv okupatora i ustaša kao i protiv četnika kao njihovih glavnih pomagača i saveznika; O našoj narodnoj vlasti; O tome zašto se partizani bore; O 24. godišnjici Crvene armije; O tome kako postaje prava partizanska vojska i kako se vode partizanske akcije ...
>
> III. priređivati kulturne proslave sa partizanskim pjesmama, horovima, parolama i priredbama po četama i zajedno s narodom i omladinom;
>
> IV. voditi partizanske akcije i budno paziti na namjere neprijatelja.
>
> O svemu sprovedenom tačno izvjestiti Stab ovog odreda.«[69']

Na osnovu ove naredbe u svim četama razvio se vrlo živ politički rad, svakodnevno su održavana predavanja na navedene teme i vršene pripreme za prvu proslavu praznika rada, 1. maja - u slobodi, u narodnooslobodilačkoj borbi.

69) AVII, fond NOP-a, k. 1702, f. 3, br. reg. 24.

Neposredno pred praznik, Okružni komitet KPJ za Grmeč i Štab Prvog KNOP odreda su izdali zajednički prvomajski proglas narodima Bosanske krajine.[7«]

Centralna proslava 1. maja na sanskom srezu bila je u Lipniku, gdje se, na velikom narodnom zboru, okupilo oko 1 100 ljudi, žena i omladine. Okružni komitet KPJ i Štab Prvog KNOP odreda su se najneposrednije angažovali u pripremi ovog zbora, pa su kao govornike odredili Petra Vojnovića i dr Moni Levija. Prispio je narod iz svih okolnih sela, pa i onih udaljenijih: Podvidače, Antonića Brda i još nekih. Dan-dva ranije formirana je nova, 2. četa 2. bataljona, koja je tu, na zboru u Lipniku, položila zakletvu i dobila četnu partizansku zastavu. Tada je stigla još jedna četa 2. bataljona, koja je kretala na vojnički zadatak, stala nasuprot novoformirane i gromoglasno joj čestitala polaganje zakletve i 1. maj, a isto i okupljenom narodu.[71)] Nakon toga, članovi Štaba Odreda izvršili su smotru ovih četa, poslije čega su obje prodefilovale ispred Petra Vojnovića i dr Moni Levija Odmah za četama, samoinicijativno, postrojio se sav okupljeni narod, najprije omladinci i omladinke, onda odrasli muškarci i žene i na kraju djeca, i prodefilovali po ugledu na borce. Bila je to manifestacija jedinstva fronta i pozadine, sloge stanovništva Podgrmeča i odanosti NOB. Petar Vojnović i dr Moni Levi održali su govore o 1. maju, o NOB, o ulozi KPJ u oslobodilačkoj borbi, o vojnopolitičkoj situaciji u svijetu i kod nas.

Iako je počela kiša, onda i snijeg, narod se nije razilazio, već se veselio, pjevao, igrao, a mnoge porodice obiljem hrane čašćavale su borce.[72)]

Proslavljajući 1. maj, narod Podgrmeča je, prije svega, krenuo u posjetu partizanskoj bolnici u Grmeču. Brojni ljudi, žene i omladina došli su kolima, na konjima i pješice, noseći darove za ranjenike i osoblje bolnice: janjce, pite, uštipke, sireve.. .[73)]

Masovni narodni zbor 1. maja 1942. održan je i u Velikom Radiću, u Borićima. Pored boraca Radićke čete, okupilo se brojno stanovništvo sela Grmuše, Velikog i Malog Radića, Vranjske Mosure, Vranjske Mrkonjića i Vranjske Beširevića. Na zboru su govorili Hamdija Omanović i Branko J. Bokan. Omladina Vranjske Mosure došla je pjevajući, a crvenu zastavu, koju je izradila omladinka Milka Mandić, sekretar skojevskog aktiva, nosile su omladinke Mara Divjak i Milka Stupar.[74'] I pioniri Malog Radića došli su organizovani kao četa, sa partizanskim kapama, trorogim, sašivenim od domaćeg bijelog platna i ukrašenim petokrakama, pjevajući borbene i narodne pjesme. Poslije govora, na zboru je formirana četa omladinki koja je odmah izvela vježbu ukazivanja pomoći ranjenim borcima, što je narod s velikom pažnjom posmatrao. Potom je nastalo veselje uz pjesmu i igru.

Prvomajski narodni zborovi održani su još u Srpskoj Jasenici, uz prisustvo 600 ljudi, žena, omladine i boraca, zatim u Rujiškoj, na Hrgaru, u Račiću i još nekim selima. Narod i vojska svugdje su slavili zajedno. Vijorile su se crvene i jugoslovenske zastave. Na dosta mjesta omladina je, postrojena u čete, došla na zbor.[75)]

Intenzivan političko-organizacioni rad, organizovanje četa i bataljona Prvog krajiškog NOP odreda, brojne i uspješne borbe protiv neprijatelja, organizovana nova narodna vlast u svim slobodnim podgrmečkim selima i formiranje opštin-

70) Isto, f. 2, br. reg. 3.
71) Izvještaj Štaba Prvog KNOP odreda za period od 1. do 15. maja 1942. godine (Zbornik IV, knj. 5, štr. 55).
72) Dr Moni Levi: Proslava Prvog maja 1942. godine u Lipniku, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 236-237.
73) Dr Kazimir Barila, Sanitetsko zbrinjavanje u Podgrmeču, isto, knj. 2, str. 719.
74) Milka Mandić, Crvena zastava u Vranjskoj, isto, knj. 3, str. 508-510.
75) Zbornik IV, knj. 5, str. 55.

skih NOO, učinilo je daje čitav Podgrmeč postao, već u proljeće 1942, veoma snažna i monolitna baza NOP.

Proljeća 1942. Podgrmečom se orila pjesma, narod je pjevao borbeno, veselo. Tih dana je i Branko Ćopić nadahnuto pjevao o promjenama u Podgrmeču, 0 uspjesima ostvarenim tokom nepune godine dana borbe:

»Oj, proljeće, i ti stiže,
i pobjeda s tobom bliže,
Ljepše si nam nego lani,
primiču se novi dani,

Oj, proljeće, ti veselo,
prošetaj kroz naše selo,
Kroz krajeve prođi ove,
ugledat' ćeš stvari nove...«

A u »Pjesmi grmečkog partizana«, raportu iz tih dana, Branko Ćopić pjeva 1 o Grmečkoj republici:

»Ponosna je Bosna naša,
a zbog svojih roguljaša
što srušiše za tri dana
razbojnika i tirana.

A naš ponos, naša dika,
jest Grmečka republika,
Ustaša se pred njom znoji
i sam nas se Hitler boju

Mi čekali njesmo zgode
da nas drugi oslobode,
sloboda se krvlju stiče,
je li tako, moj ratniče...«

Tih dana čule su se i mnoge pjesme nepoznatih narodnih pjesnika o tom, u prvoj ratnoj godini izraslom, jedinstvenom Podgrmeču i Grmečkoj republici.

XI *Dalji razvoj i aktivnosti Prvog KNOP odreda*

Tokom proljeća-ljeta 1942, dovršeno je organizovanje Prvog KNOP odreda i slobodne teritorije na kojoj je djelovao.

1. Formiranje Udarnog bataljona

Poslije oslobođenja Prijedora, 16. maja 1942, kada je zaplijenjeno mnogo oružja i municije, bilo je moguće još više ojačati postojeće i formirati nove jedinice, od kojih je od posebnog značenja formiranje Udarnog bataljona. Krajem maja, odlukom Štaba Prvog KNOP odreda iz 1. bataljona »Petar Škundrić« - izdvajanjem 4. čete (palanske), a iz Ljubijsko-prijedorske čete, trideset boraca (kojima su pridodati novi) radi osnivanja 1. omladinske čete (od omladinaca koji su završili vojnopolitički kurs tog proljeća) - formiran je Udarni bataljon Prvog KNOP odreda.

Prvu četu Udarnog bataljona činila je pomenuta 4. četa 1. bataljona »Petar Škundrić«; komandirje postao Vele Ćurguz, a politički komesar Zdravko Njegovan.

Druga četa je formirana od grupe boraca izdvojenih iz Ljubijsko-prijedorske čete i novopridošlih; komandir je postao Mihajlo Pejić, a politički komesar, Miroslav Majkić.

U 3. omladinskoj četi komandirje bio Ahmet Šehović, do tada sekretar Sreskog komiteta KPJ za Bosanski Novi (podgrmečki dio), a politički komesar Veljko Pjevač, koji je došao iz Bihaćke partizanske čete.[1]

Nakon prvog oslobođenja Bosanske Krupe i Otoke, krajem juna 1942, formirana je i 2. omladinska četa, u to vrijeme u sastavu 2. bataljona Prvog KNOP odreda,[2] da bi ubrzo ušla u sastav Udarnog bataljona, kao njegova 4. četa. Komandirje postao Dušan Bokan, politički komesar Špiro Milešević i zamjenik političkog komesara Dušan Vujatović.

Na dužnost komandanta Udarnog bataljona postavljenje Đurin Predojević, do tada komandir 4. čete 1. bataljona »Petar Škundrić«, za političkog komesara Đuro Štrbac, do tada politički komesar iste čete, zamjenik komandanta postao je Bogdan Čiča (a poslije oslobođenja Bosanske Krupe, Stevo Samardžija), dok je zamjenik političkog komesara bio Milan Milešević. Štab Udarnog bataljona prvi put se sastao kod crkve u Hašanima, dok su se čete nalazile na položajima.[3]

1) Đurin Predojević, Udarni bataljon Prvog odreda, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 476; Mihajlo Pejić, Izjava..., 25. juna 1975. god.
2) Izvještaj štaba Prvog KNOP odreda, Arhiv VII, fond NOP-a, k. 161, br. reg. 29/3; Branko Damjanović - Savo Popović, Šesta krajiška brigada, Vojnoizdavački i novinski centar JNA, Beograd, 1986. str. 66, nap. 110.
3) Đurin Predojević, n. čL; str. 476.

Poslije formiranja Udarnog bataljona, 1. bataljon »Petar Skundrić« je ostao sa tri čete: 1. četa (bravska), komandir Gliša Raca, politički komesar Dušan Čeko, zamjenik komandira Dušan Ožegović i zamjenik političkog komesara Janko Radulović; 2. četa (sansko-jelašinovačka), komandir Uroš Kukolj, politički komesar Stojan Makić, zamjenik komandira Rade Brkić, zamjenik političkog komesara Stojan Bjelajac; 3. četa (eminovačka), komandir Vlado Prošić, politički komesar Lazo Gajanović, zamjenik komandira Stanko Marjanović i zamjenik političkog komesara Mićo Kuridža. Štab 1. bataljona »Petar Skundrić« je ostao isti, kao i u vrijeme reorganizacije Prvog KNOP odreda, krajem aprila 1942. godine.

Podgrmečki borci isprobavaju mali minobacač kod Benakovca, koji su s proljeća 1942. zaplijenili (kasnije je bio u naoružanju Udarnog bataljona 1. KNOP odreda)

Drugi i 3. bataljon ostali su u istom sastavu kao i kada su organizovani, a i njihovi štabovi i komande četa.

Sve do ljeta 1942, nazive četa i bataljona bilo je moguće odrediti prema teritoriji s koje je poticala većina boraca. Međutim, poslije priliva novih boraca s drugih područja i dalje reorganizacije starih i formiranja novih jedinica, čete u znatnoj mjeri gube svoje teritorijalno obilježje, ali dugo, neke sve do kraja rata, zadržavaju i čuvaju tradiciju jedinice od koje su se razvile.

2. *Formiranje 4. bataljona*

Priliv novih boraca, dobrovoljaca, prije svega omladine i po prvi put i omladinki, u periodu maj-juli 1942, omogućio je da se formira još jedan bataljon. Sredinom jula 1942, Stab Prvog KNOP odreda izdaje naredbu o formiranju 4. bataljona u koji su ušle slijedeće čete: Ljubijsko-prijedorska, Omladinska (novoformirana) i Majkićjapranska. Omladinsku četu sačinjavali su omladinci koji su završili vojnopolitičke kurseve, najviše sa sanskog sreza. Svaka četa u 4. bataljonu imala je oko 120, a bataljon oko 420 boraca. Sve tri čete su prilikom formiranja bataljona imale samo pet puškomitraljeza, dok je pri štabu bataljona bio Mitraljeski vod sa dva mitraljeza.

Komandir 1. čete bio je Trivo Jelisavac, njegov zamjenik Pero Vukojević, politički komesar Uroš Damjanović. U 2. četi komandirje bio Mirko Vejnović, njegov zamjenik Božo Čiča i politički komesar Ivo Oroz. U 3. četi komandir je bio Trivo Majkić, njegov zamjenik Stevo Džakula i politički komesar Đuro Rašeta. Kada je početkom jeseni Trivo Jelisavac otišao za komandira straže pri Komandi mjesta u Budimlić Japri, za komandira 1. čete došao je Branko Radulj, pa Stevo Adamović, a polovinom septembra dužnost političkog komesara preuzeo je Savo Popović.

Kraće vrijeme, u julu-avgustu, pod komandom Štaba 4. bataljona bila je i jedna četa kozaračkih partizana, koji su uspjeli da se prebace s Kozare u Podgrmeč, za vrijeme neprijateljske ofanzive. Ova četa Kozarčana logorovala je u Mandićima, u Podvidači, održavajući položaje na Čuelu i Ruškovcu.

Štab 4. bataljona, prilikom formiranja, činili su: komandant Bogdan Čiča, politički komesar Ratko Novaković, zamjenik komandanta Vlado Prošić, zamjenik političkog komesara Rajko Jovičić, obavještajni oficir Miloš Predojević, sekretar štaba Radoslav Resanović, intendant Ilija Marčetić i referent saniteta Zora Kreća. Već u septembru, na dužnost političkog komesara Bataljona došao je Joakim Jaša Rajter (pod pseudonimom Luka Rajić), dok je Ratko Novaković otišao na dužnost komesara 3. bataljona.

Štab 4. bataljona najprije se smjestio u kuću Dušana Majki ča u Hadrovcima, pa ubrzo prešao u Lukavice u jednu napuštenu kuću. Čete ovog bataljona u to vrijeme bile su prema Agićima, Ćeli, Starom Majdanu i Staroj Rijeci. Šnabdijevanje bataljona hranom organizovali su NOO Slatine, Podvidače i okolnih sela, i Muslimani Budimlić Japre, Zenkovića i Čirkića.[4']

3. *Nove čete i izmjene kadra*

Nakon prvog oslobođenja Bosanske Krupe, 20. juna 1942, formirana je nova četa - 2. suvajska, koja je u stvari bila četvrta krupska četa, a sredinom jula nova Radićka četa, koja je bila peta krupska četa. Tada je 1. suvajska četa prešla u sastav 2. bataljona, dok su dvije novoformirane čete ušle u sastav 3. bataljona. Komandir 2. suvajske čete bio je Stevo Adamović. Komandir 2. radićke čete bio je Dane Agbaba politički komesar Redžo Terzić, a zamjenik komandira Branko Balaban.[5])

Polovinom juna 1942. godine Bihaćka četa (prva bihaćka četa) vratila se iz Prve krajiške brigade i ušla u sastav 3. bataljona, koji je u svom sastavu tada imao - 2. suvajsku, 1. i 2. radićku, 1. i 2. bihaćku četu. Druga bihaćka četa kraće

4) Rajko Jovičić, Formiranje i prve akcije 4. bataljona, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 604-605, Kazivanje Save Popovića autoru.
5) Mićo Kolundžija, U Drugom i Trećem bataljonu 1. KNOP odreda, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 588.

vrijeme, tokom avgusta 1942, kao 3. četa bilaje u sastavu 1. bataljona - Bihaćkog, Petog KNOP odreda, koji je bio na položajima prema Bihaću.[6]

Prvom polovinom jula došlo je do izmjene u kadru nekih četa. Na dužnost političkog komesara 1. radićke čete došao je Božo Narančić, dok je Branko Bokan, zbog bolesti i oporavka upućen u bihaćki srez.[7] Zamjenik komandira ove čete postao je Stojan Đukić, dok je dosadašnji zamjenik komandira, Dane Agbaba, preuzeo dužnost komandira 2. radićke čete. Politički komesar 2. čete postao je Branko Mihajlović, a zamjenik komandira Lazo Kolundžija. Komandir 1. bihaćke čete je Gojko Kovačević, a politički komesar Milovan Pilipović.

Neposredno nakon oslobođenja Sanice, 31. jula 1942, kada je 1. četa - Bravska, 1. bataljona »Petar Skundrić«, naredbom Operativnog štaba NOPO za Bosansku krajinu prebačena u sastav Petog KNOP odreda, od novopridošlih boraca naoružanih plijenom stečenim prilikom oslobođenja Saničke doline, formirana je nova - 1. četa 1. bataljona »Petar Skundrić«. U četi je bilo preko 110 omladinaca-dobrovoljaca, većinom iz Gornje Sanice, Jelašinovaca i Dabra. Na dužnost komandira postavljen je Stevo Kovačević, do tada zamjenik političkog komesara 2. čete, za političkog komesara Miloš Sobot, iz sastava 3. čete (eminovačke), za zamjenika komandira Dušan Gavran i za zamjenika političkog komesara Dušan Kokanović. Na dužnost vodnika u novoformiranoj omladinskoj četi došli su Đorđe Kovačević, Lazar Šušnica i Milan Damjanović, a za političke delegate vodova Košta Runić, Milan Čalić i Harno Čehajić.[8] Formiranjem ove omladinske čete, 1. bataljon »Petar Skundrić« je i nadalje u svom sastavu imao tri čete: 1. omladinsku, 2. sansku (jelašinovačku) i 3. eminovačku.

Nekoliko dana nakon oslobođenja Sanice, prilikom formiranja Druge krajiške brigade, Udarni bataljon Prvog KNOP odreda ušao je u njen sastav kao 2. bataljon.[9] Od tada do prerastanja u šestu KNOU brigadu, Prvi KNOP odred je u svom sastavu imao četiri bataljona.

Naredbom Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 12. avgusta 1942. doktor Moni Levi, do tada zamjenik političkog komesara Prvog KNOP odreda, raspoređen je na dužnost upravnika bolnice u Lastvama, a na dužnost zamjenika političkog komesara Prvog KNOP odreda postavljen je Dimitrije Bajalica Baja, do tada politički komesar Prateće čete Vrhovnog štaba.[10] U septembru, Bajalica je preuzeo dužnost političkog komesara Odreda, jer je Velimir Stojnić imenovan za člana Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu. Tada je zamjenik političkog komesara Odreda postao Uroš Bogunović Roca, dok je na dužnost političkog komesara 3. bataljona došao Slobodan Marjanović, a za zamjenika političkog komesara Redžo Terzić.

4. Organizovanje obavještajne službe

Naređenje i uputstva Vrhovnog štaba NOP i DV Jugoslavije o organizovanju obavještajne službe u bataljonima i višim komandama, Operativni štab NOP i DV za Bosansku krajinu, 11. jula 1942, dostavio je svojim jedinicama. Prema toj naredbi, u svakom bataljonu se postavlja obavještajni oficir, sa zadatkom da pronalazi svoje povjerenike na terenu i preko njih prikuplja obavještenja o okupa-

6) Zbornik IV, knj. 6, str. 159 i 200.
7) Branko Bokan je tada imao proces na plućima, a potom i drugu bolest zbog koje je proveo u bolnici skoro tri mjeseca.
8) Stojan Makić, Oslobođenje Gornje Sanice, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 515.
9) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 31/76 i 77.
10) Dimitrije Bajalica Baja, učitelj, član KPJ od prije rata, 1936, hapšen zbog revolucionarnog rada. U ustanku, politički komesar bataljona u Mačvanskom NOP odredu u Srbiji. Februara 1942, sa grupom Vlade Zečevića prešao Drinu i priključio se Vrhovnom štabu, gdje je, sve do dolaska u Glamoč, bio politički komesar zaštitne jedinice.

torskoj vojsci, oružanim snagama tzv. NDH, o petokolonaškim elementima, neprijateljskim špijunima i, konačno, obavještenja o raspoloženju stanovništva.[11]

Uskoro su u Štabu Prvog KNOP odreda i u svim bataljonima imenovani obavještajni oficiri. Vremenom će se u višim štabovima, pri štabu Odreda, brigade, divizije i korpusa formirati obavještajni centri sa po nekoliko oficira. Obavještajni radnici su prvi dobili naziv oficira, ali bez čina do uvođenja oficirskih činova, s proljeća 1943. godine.

Prvi obavještajni oficir u Štabu Prvog KNOP odreda bio je Vojin Mitrov, u Štabu 1. bataljona - Hazim Bilalbegović, u Štabu 2. bataljona - Branko Damjanović, u Štabu 3. bataljona - Fiko Ćoralić i u Štabu 4. bataljona - Miloš Predojević.

5. *Organizacija i rad vojnih sudova*

Vojni sudovi, u početku, nisu bili stalna tijela, već su za svaki konkretan slučaj imenovani članovi: predsjednik, zamjenik predsjednika i članovi, a jednom još i porota.

Prvi vojni sud u Podgrmeču formiranje krajem septembra 1941. godine. On je u toku jeseni 1941. i u zimu 1941/1942. sproveo nekoliko suđenja koje smo opisali u prethodnim poglavljima.

Kada se maja ili juna 1942. godine saznalo koji su zlikovci prvog dana ustanka zvjerski ubili Stevu Vukojevića, Štab Prvog KNOP odreda je imenovao Vojni sud, a ovaj je, nakon saslušanja, na smrt strijeljanjem osudio Milana Plavanjca i Miću Bosančića, obojicu iz Srednjeg Dubovika. Tim povodom, Vojni sud je izdao proglas u kojem je konstatovao da je, na osnovu svestrane istrage i ispitivanja mnogobrojnih svjedoka, utvrdio kako su Plavanjac i Bosančić zvjerski ubili Stevu Vukojevića, zbog čega su i osuđeni na smrt. Ovaj proglas Vojnog suda, umnožen na šapirografu, čitan je na seoskim konferencijama i u partizanskim četama.[12]

Vojni sud Prvog KNOP odreda, u septembru 1942, imao je dva suđenja. U prvom, nakon provedene istrage utvrđeno je da su Ibro Domazet, Šerif Bećirbegović i Ale Alibegović, ustaše iz Sanice i Šerif Hadžialić, ustaša iz Cazina, ubijali nevino stanovništvo Prisjeke, Ramića, Kopjenice, Gologlava, Međeđeg Brda, Vrtoča, Srnetice, Potoka, Prekaje i još nekih sela, da su pljačkali, palili kuće i učestvovali u borbi protiv partizana. Na istom suđenju osuđena je i Nedeljka Maričić, Srpkinja iz Sanice, koja je neprijateljski djelovala. Svi su strijeljani 7. septembra 1942. godine.

Na drugom suđenju osuđeni su Lazar Ilić iz Dabra koji je, iako Srbin, išao u okupirani Sanski Most i ustaše i Italijane obavještavao o narodnooslobodilačkoj vojsci, »... napisao i potpisao pismo koje je nađeno na stolu kotarskog predstojnika u Sanskom Mostu, u kome je iznio podatke o našim snagama«, i u Sanskom Mostu se često sastajao »... sa Nalićem, najvećim krvnikom srpskog naroda i najvećim djecoubicom«. Na istom suđenju osuđen je i partizan Dušan Samardžija, jer je kao partizan harangirao, bio u vezi s četničkom bandom na Manjači, dva puta bio razoružavan, »... napao jednu seljačku porodicu kao pravi četnik, dokazao svojim držanjem da je nepopravljiv i kao takav štetan za narodnooslobodilačku borbu«. Obojica su osuđena na smrt strijeljanjem koje je izvršeno 20. septembra 1942. godine.[13]

11) Zbornik IV, knj. 6, str. 55-58.
12) Proglas Vojnog suda Prvog KNOP odreda (Zbornik IV, knj. 2, str. 194).
13) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 71/338-339.

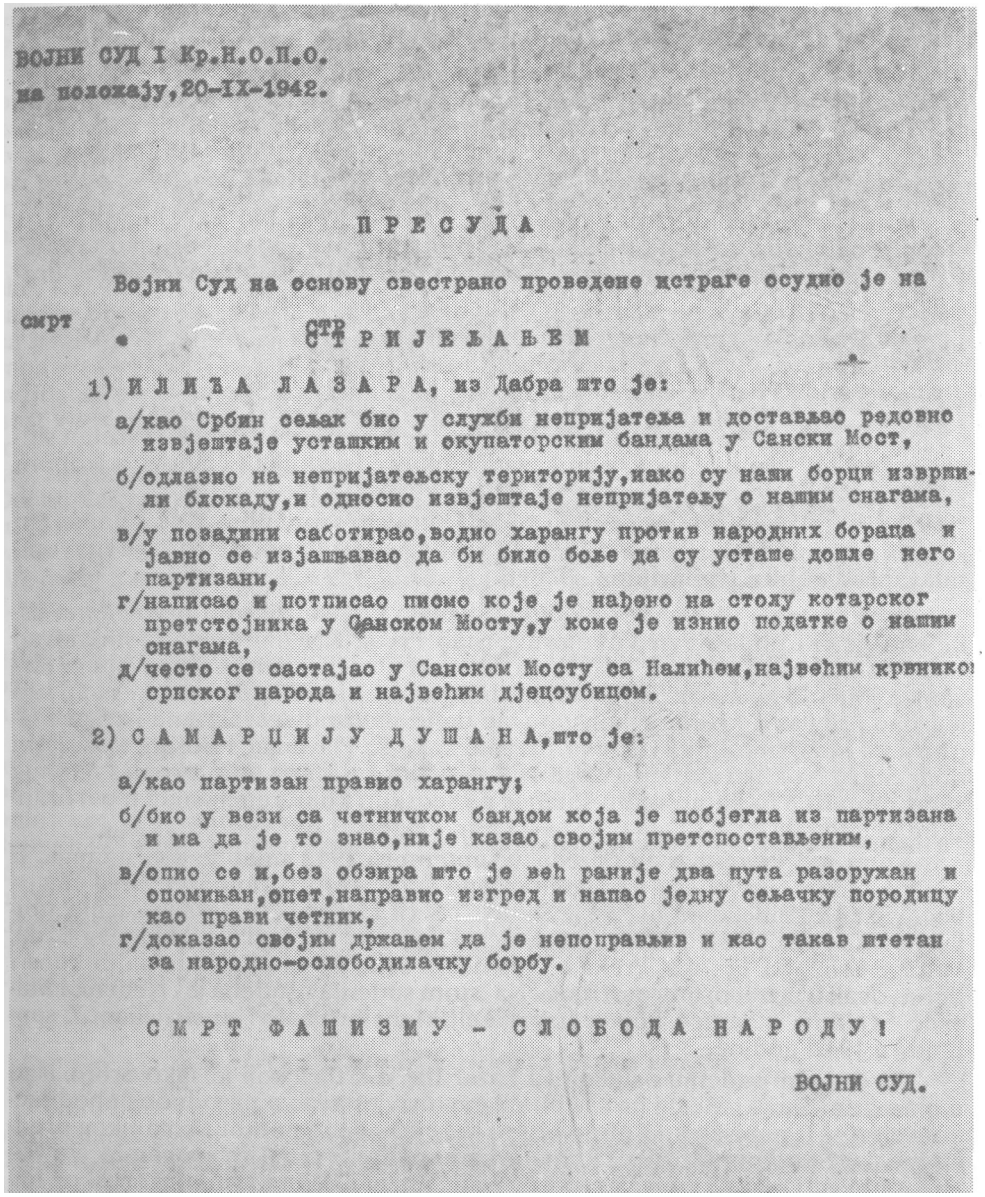

ВОЈНИ СУД I Кр.Н.О.П.О.
на положају,20-IX-1942.

П Р Е С У Ђ А

Војни Суд на основу свестрано проведене истраге осудио је на

смрт стр
• С Т Р И Ј Е Љ А Њ Е М

1) И Л И Ћ А Л А З А Р А, из Дабра што је:

а/као Србин сељак био у служби непријатеља и достављао редовне извјештаје усташким и окупаторским бандама у Сански Мост,

б/одлазио на непријатељску територију,иако су наши борци извршили блокаду,и односио извјештаје непријатељу о нашим снагама,

в/у позадини саботирао,водио харангу против народних бораца и јавно се изјашњавао да би било боље да су усташе дошле него партизани,

г/написао и потписао писмо које је нађено на столу котарског претстојника у Санском Мосту,у коме је изнио податке о нашим снагама,

д/често се састајао у Санском Мосту са Налићем,највећим крвником српског народа и највећим дјецоубицом.

2) С А М А Р Ц И Ј У Д У Ш А Н А,што је:

а/као партизан правио харангу;

б/био у вези са четничком бандом која је побјегла из партизана и ма да је то знао,није казао својим претпостављеним,

в/опио се и,без обзира што је већ раније два пута разоружан и опомињан,опет,направио изгред и напао једну сељачку породицу као прави четник,

г/доказао својим држањем да је непоправљив и као такав штетан за народно-ослободилачку борбу.

С М Р Т Ф А Ш И З М У - С Л О Б О Д А Н А Р О Д У !

ВОЈНИ СУД.

Presuda Vojnog suda 1. KNOP odreda od 20. IX 1942. o kažnjavanju jednog seljaka zbog njegove saradnje sa ustašama i jednog partizana zbog veze s četnicima i nedoličnog ponašanja

vrijeme borbi za oslobođenje Sanice i Saničke doline. 31. jula 1942, partizani su zarobili i u Jelašinovce uputili preko 120 ustaša, domobrana i žandarma. Tada je Štab Prvog KNOP odreda formirao vojni sud u sastavu: Petar Vojnović, dr Moni Levi, i Hazim Bilalbegović. Nakon saslušanja i istrage, u zgradi

škole u Jelašinovcima, sud je 1. avgusta održao zasjedanje. Utvrđeno je daje 41 neprijateljski vojnik kriv, da su se ogriješili o narod i ciljeve NOP, zbog čega se osuđuju na smrt strijeljanjem. Na Ilindan, 2. avgusta 1942, na Međeđem Brdu, Vojni sud je pred okupljenim narodom saopštio presudu, podrobno objašnjavajući krivicu svakog osuđenika, nakon čega su zločinci javno strijeljani. Zajedno s njima osuđen je i strijeljan i izdajnik Volaš, ustaški vodič prilikom njihovog prodora na slobodnu teritoriju. Više od 80 zarobljenih i saslušanih neprijateljevih vojnika i žandarma oslobođeno je krivice i pušteno kućama.[14)] Tada je partizan Ljubo Brkić među zarobljenim prepoznao Adila (Ibre) Mehmedovića, rezervnog oružnika, koji mu je pomogao u bjekstvu iz ustaškog zatvora.

Vijest da su partizani osudili samo zlikovce, a sve ostale zarobljene oslobodili, brzo se pročula u Vrhpolju i Sanskom Mostu, u to vrijeme jakim neprijateljevim uporištima- Tada su se mnoge porodice iz Sanice i ostalih saničkih sela, koje su pobjegle zajedno sa ustašama i domobranima, vratile kućama i prekinutim poljskim radovima.

U početku su i neke čete formirale svoje vojne sudove, sastavljenje od rukovodilaca iz komande čete, vodova, i boraca. Njihov zadatak je bio da se bore protiv neprijateljskog djelovanja, špijunaže, šverca, krađe, pljačke i si., u selima oslobođene teritorije na kojoj je djelovala partizanska četa. Takav vojni sud je imala i Bihaćka četa, takoreći, od dana formiranja, s početka januara 1942. godine. Predsjednik je bio Vojo Stanarević, zamjenik političkog komesara, a članovi: Gojko Došenović, komandir, Pavle Mašanović, politički komesar, Sajo Grbić, zamjenik komandira čete, Kaja Popović, komandir Hrgarskog voda, Rade Blanuša, komandir Doljanskog voda, Milovan Pilipović, desetar u Lipskom vodu, Rade Raič, borac Teočarskog voda i Savo Popović, omladinski rukovodilac u četi. Sastav ovog vojnog suda utvrđen je na sastanku partijske ćelije čete, a potvrđen je i usvojen od svih boraca na četnoj konferenciji. Za vrijeme tromjesečnog djelovanja, ovaj sud je izrekao jednu smrtnu kaznu, i to zbog čestog odlaska sa slobodne teritorije u Bihać. Sud je bio naročito aktivan u borbi protiv švercera, koje je u prvom hvatanju kažnjavao oduzimanjem robe, uz upozorenje da ponovni prekršaj povlači najstrožiju kaznu. Šverceri su tada bili najveći propagatori četništva i italijanske demagoške politike. Presudom ovog suda, partizani su jednog švercera vezanog sproveli u Liku, da mu Ličani sude, pošto je bio iz tog kraja. Odlaskom Bihaćke čete u sastav Protučetničkog udarnog bataljona, krajem marta 1942, četni vojni sud prestao je s radom.[15']

I u ostalim bataljonima i četama formirani su vojni sudovi, ali o njihovom radu nema ni dokumenata ni sačuvanih sjećanja. Primjera radi, i vojni sud pri Štabu Prvog KNOP odreda sudio je Marku Gaku, ali o tome nema sačuvanih podataka.

6. *Formiranje Artiljerijske baterije Prvog KNOP odreda*

Nakon oslobođenja Prijedora, 16. maja 1942, od dvije zaplijenjene haubice, jedna je dodijeljena Prvom KNOP odredu.

Drugom polovinom maja 1942, Štab Prvog KNOP odreda donio je odluku o formiranju Artiljerijske baterije sa dva odjeljenja. Komandir je postao Dane Miljuš, komandir 1, odjeljenja Marko Atlagić, a 2. odjeljenja Petar Bukva.[16']

14) Stojan Makić, Oslobođenje Gornje Sanice, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 515.
15) Sajo Grbić, Formiranje Prve bihaćke partizanske čete, isto, str. 372 i Milovan Pilipović, Prvi dani u Bihaćkoj četi, isto, str. 375.
16) B. J. Bokan, n. dj, knj. 2, str. 463.

46-58
Sp. Pr. 104-2
K. 1702/10

IZVJEŠTAJ SANITETA I K.N. O. P. Odreda

Sanitetska služba na terenu I K.N.O. P. Odreda organizirana je na sistemu centralizacije , tj. sve bolnice ovoga odreda stoje ovisne o centralnoj bolnici u pogledu svih nabavki hrane kao i sanitetskog i svega ostalog materjala.

Na terenu I odreda postoji 5 bolnica od kojih je jedna odvojak Centralne bolnice i jednau ambulantu koja se nalazi kod Štaba.

1. Centralna bolnica u Grmeču
2. Bataljonska bolnica u Duboviku koja je prenešena u Vojevac i Gorinju
3. Bataljonska Bolnica u Jelašinovcu
4. Odvojak centralne bolnice u Podkalinju
5. bataljonska bolnica u Suvaji
6. Ambulanta u M. Japri ~~xxxxxxx~~ kod Štaba

I. Centralna bolnica u Grmeču imade kapacitet od 40 kreveta, sada se u bolnici nalazi 43 ranjenika i 40 ranjenici teže prirode.

Od bolničkog osoblja imade
2. liječnika
1. bolničar
8. bolniča ki
10 kursistica
2 omladinca koja poslužuju
3. kuharice
14. partizana kao zaštitnicu

II. Bataljonska bolnica u Jelašinovcu ima kapacitet od 30 kreveta a sad se u bolnici nalzi 31 bolesnik i ranjenik od kojih pet boluje od ty. abdominalis
Od bolničkog osoblja imade
1. liječnik
2. bolničara
3. bolničarke
3. kuharice
2. omladinca za poslugu
10. partizana kao zaštitnica

III. Bataljonska bolnica II bataljona koja je bila u Duboviku sada se nalzi u Vojevcu. Ima 87 bolesnika u seljačkim kućama. Od bolničkog osoblja ima:
1. liječnik
3. boljičara
4. bolničarke
2. kuharice
3. partizana zaštite

IV. odvojak centralne bolnice koji je iz Podkalinja preselio u Gorinju ima 53 ranjenika i bolesnika. Od osoblja ima:
1. liječnik
3. bolničara
6. bolničarki
3. kuharice
1. omladinac za poslugu
bolnica nema zaštite.

V. Bataljonska bolnica III Bataljona u Suvaji.Ima kapacitet od 25.30 kreveta u bolnici sa nalaze 24 ranjenika iz udarne brigade. Od bolničkog osoblja imade
2. liječnika
3. bolničarke
1. kuharica

bolnica nema zaštite.

VI. Ambulanta pri Štabu koji ima jednu bolničarku.

vojna bolnica I bataljona Petre Škundrića gradi zemunicu u šumi, koja se nalazi i sada u šumi. za operaciju bi će potrebno za 15 dana a ujen kapacitet iznosiće će do 10 kreveta.

III. Bataljon gradi svoj bolnicu u zemunici koja će biti za 15-20 kreveta. Centralna bolnica počela je sa izgradnjom 2 paviljona za kapacitet od po 10 kreveta tako da će bolnica I Krajiškog odreda moći primiti oko 100 ranjenika i bolesnika.

Poslije osnivanja Krupe bila je izvršena temeljita spekula i ujedno ambulante. U spekuli nađeno je veoma oskudnog materijala a vrlo malo sanitetskog materijala može se reći gotovo ništa Sav taj materijal procjenjen je na milion dinara. U ujednoj ambulanti nađen je priličan broj kirurških instrumenata. Tako se sada u centralnoj bolnici vrši kirurški zahvati težeg stila kao amputacije i slično. Dok se to nije moglo vršiti zbog pomanjkanja instrumenterije. Do sada je u centralnoj bolnici izvršeno 6 amputacija od kojih su samo 2 završile smrću i 6 manjih operacija kao vađenje metka, gelera ili povezivanja krvnih sudova.

Centralna bolnica I odreda snabdjevena je sanitetskim materijalom osim nekih bataljonskih bolnica i gotovo sve bolnice drugih odreda a sko će na raspolaganje bolnicu drugih odreda ići sakoviu samom nešto će bolnica ovog spasti na minimum materijala tako da će sama jedva moći izdržati.U bolnici je do sada završen kurs za četiri bolničara a također započet kurs za bolničare ali taj kurs nije mogao biti završen zbog nenormalnog stanja koje je nastalo dolaskom ranjenika sa Pljeskica, ali sada kada je stanje normalizirano, biti će u najskorije vrijeme svršen.Prije nekoliko dana poslano su sa Operativnog štaba na bolničarski kurs za udarnu brigadu 29 omladinki i taj kurs otpočeo je sa radom i biti će u skoro završen.

14 VII. stigla je na teren I Odreda bolnica Partizanskog Odreda Banije sa 25 bolesnika ll strožara i ll ljudi od osoblja bolnica je smještena u zemunici. Imaju svoj magazin

U bolnicama I Krajiškog Odreda imade 6 liječnika od kojih je 1 kirurg, 4 internista i 1 medicinar s

svršenim bolničarki sa kursom imade 14 i to se sve nalaze po bolnicama I Odreda , A svršenih bolničara imade 7 .

Prema gornjem u bolnicama I Krajiškog odreda nalazi se sada 240 ranjenika, izim stotina drugova koji dolaze na ambulantna previjanja.

Reorganizacija službe

I. Plasiranje i civilne bolnice. zbog toga da sve vojne bolnice budu potpuno konspirativne ako ne baš sva bataljonska a ono manja centralna i ona odvojena pojedina u svim vojnim bolnicama civilima, jer dok postoji pojedina civila specijalno u centralnu bolnicu moglo bi se doći dići da kod jedne veće ofenzive neprijatelja bolnica bude ugrožena i a kada se ona sa centralna bolnica zapleše sa svim sanitetskim materijalom ovog odreda i da je vrlo nepokretna zbog teških ranjenika.

II. [illegible] trebalo bi odrediti da svaki bataljon ima stalna 4. kola koja će prevoziti njihove ranjenike, a sprega će uzimati sa sela. Tako bi se opet izbjegao dolazak civila u bolnice.

III. Organizacija Bataljonskih previjališta za vrijeme akcija bataljona i organizacija kurseva za bataljonske bolničare koji će biti odgovorni za sve što se tiče zdravstvenog stanja bataljona.

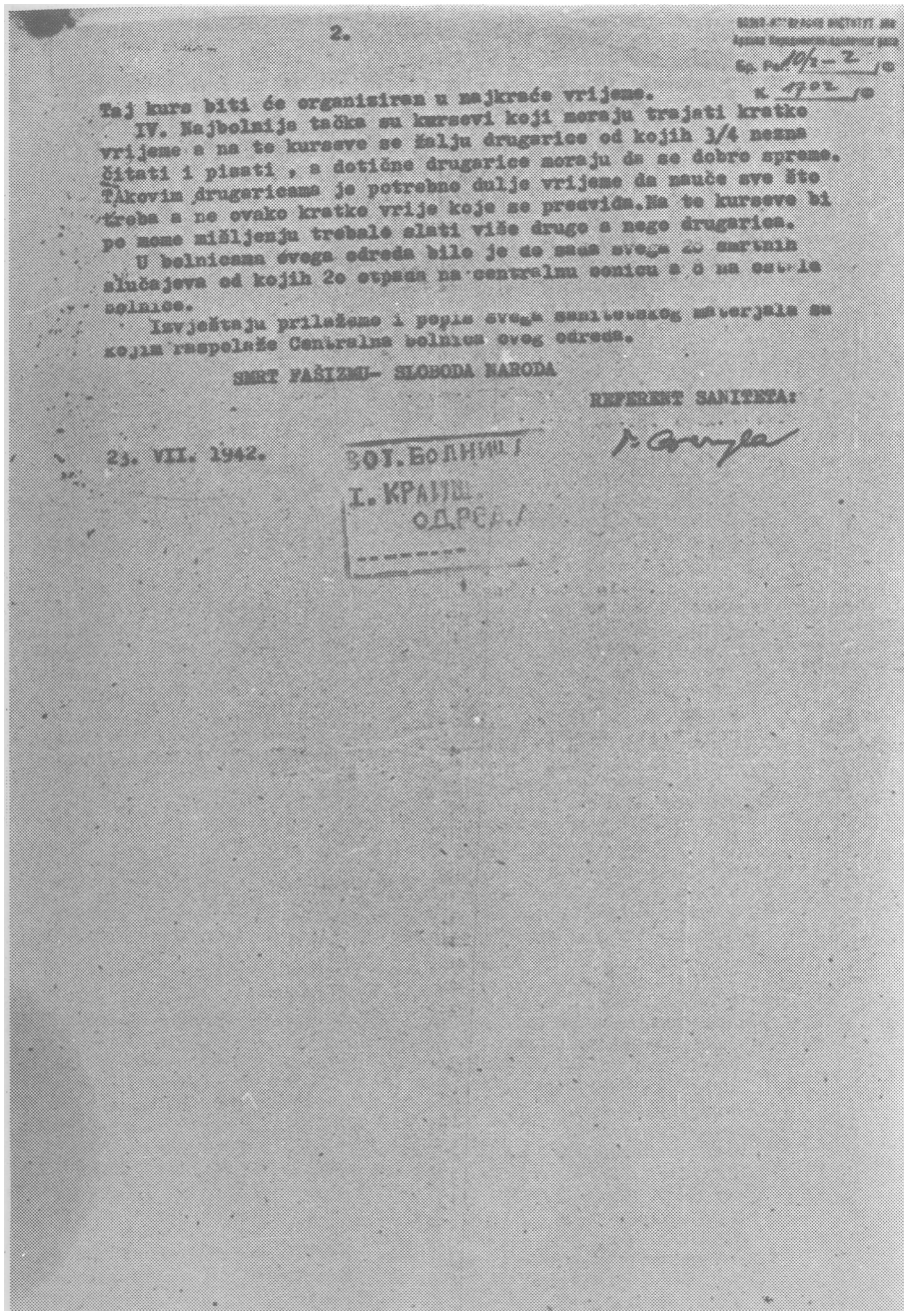

2.

Бр. Ре. 10/2-2 /10

К. 1702 /10

Taj kurs biti će organiziran u najkraće vrijeme.

IV. Najbolnija tačka su kursevi koji moraju trajati kratko vrijeme a na te kurseve se žalju drugarice od kojih 3/4 nezna čitati i pisati , a dotične drugarice moraju da se dobro spreme. Takovim drugaricama je potrebno dulje vrijeme da nauče sve što treba a ne ovako kratko vrije koje se predviđa. Na te kurseve bi po mome mišljenju trebalo slati više drugo a nego drugarica.

U bolnicama ovoga odreda bilo je do sada svega 20 smrtnih slučajeva od kojih 2o otpada na centralnu bolnicu a 8 na ostale bolnice.

Izvještaju prilažemo i popis svega sanitetskog materjala sa kojim raspolaže Centralna bolnica ovog odreda.

SMRT FAŠIZMU- SLOBODA NARODA

REFERENT SANITETA:

23. VII. 1942.

ВОЈ. БОЛНИЦА
I. КРАЈШ.
ОДРЕД.

Izvještaj referenta saniteta 1. KNOP odreda Kazimira Barila o organizaciji i stanju bolnica

Prva podgrmečka partizanska Artiljerijska baterija najprije je učestvovala u napadu na neprijateljevo uporište u Bosanskoj Krupi, 19/20. juna 1942, potom u napadu na Sanski Most, 26/27. juna, zatim na Bosanski Novi, 6/7. jula, na Sanicu 31. jula 1942. godine itd.

7. *Razvoj saniteta Prvog KNOP odreda*

Tokom 1942. godine u Podgrmeču, uporedo sa razvojem jedinica i organizovanjem slobodne teritorije, veoma uspješno se razvijala i sanitetska služba.

Štab Prvog KNOP odreda, marta 1942, imao je tri bolnice - Centralnu bolnicu u Plećini (kasnije poznata kao Stara centralna bolnica), sa preko 20 kreveta, 1 dvije bataljonske bolnice sa ukupno četrnaest kreveta.[17']

Prema izvještaju referenta saniteta Prvog KNOP odreda, Kazimira Barila, od 23. jula 1942, tada su na ovom području postojale ove bolnice:

Stara centralna bolnica u Plećini, kapaciteta 40 kreveta, u kojoj su krajem jula 1942. godine bila 43 teška ranjenika. U bolnici su tada radila 2 ljekara, 1 bolničar, 8 bolničarki, 10 polaznika kursa za bolničare, 2 omladinca koja poslužuju, 3 kuharice i 14 partizana u zaštitnici;

odjeljak Centralne bolnice u Gorinji, koji je prethodno bio u Potkalinju. Ranjenici i bolesnici, ukupno 63, bili su smješteni po seoskim kućama. U bolnici su radili: 1 ljekar, 3 bolničara, 6 bolničarki, 3 kuharice i 1 omladinac za poslugu. Bolnica nije imala zaštitnice;

tri bataljonske bolnice:

Bolnica 1. bataljona »Petar Škundrić« u Jelašinovcima, kapaciteta 30 bolesnika, u kojoj je tada bio 31 ranjenik i bolesnik. U njoj su radili: 1 ljekar, 2 bolničara, 3 bolničarke, 3 kuharice, 2 omladinca za poslugu i 10 partizana u zaštitnici;

bolnica 2. bataljona u Vojevcu (prije toga bila je u Duboviku), imala je 87 ranjenika i bolesnika u seljačkim kućama. U bolnici su radili: 1 ljekar, 3 bolničara, 4 bolničarke, 2 kuharice i 3 partizana u zaštiti;

bolnica 3. bataljona u Suvaji, imala je kapacitet od 25-30 kreveta, i u njoj su tada bila 24 ranjenika iz Prve KNOU brigade. U bolnici su radila 2 ljekara, 3 bolničarke i 1 kuharica; nije imala zaštitnicu;

ambulanta pri Štabu Prvog KNOP odreda u Benakovcu, u kojoj je radila samo jedna bolničarka.

Od 5 ljekara jedan je po specijalnosti bio hirurg, četvorica internisti i jedan medicinar. U bolnicama je tada, jula 1942, bilo ukupno 248 ranjenika, ali je još oko 100 dolazilo na ambulantno liječenje. Mnogi od ovih ambulantnih bolesnika raspoređeni su po seoskim porodicama kod kojih su bili i na spavanju i na ishrani.

Prema istom izvještaju, tada se dovršavala zgrada bolnice 1. bataljona »Petar Škundrić« u Koričanici, kapaciteta 70 kreveta. I 3. bataljon je gradio objekat za svoju bolnicu kod Risovca, dok je centralna bolnica na Metli započela gradnju 2 paviljona kapaciteta po 70 kreveta.

Centralna bolnica u Plećini snabdijevala je sanitetskim materijalom sve bolnice na području Prvog KNOP odreda i skoro sve bolnice okolnih odreda.

Tih dana je u Centralnoj bolnici završen kurs za četne bolničare koji su potom otišli u čete, a onda je započela obuka polaznika za njene potrebe. Oko 20.

17) Izvještaj Štaba Prvog KNOP odreda od 24. III 1942. Operativnom štabu NOPO za Bosansku krajinu (Zbornik IV, knj. 3, str. 352).

jula 1942, kurs četnih bolničarki u ovoj bolnici pohađalo je 29 omladinki koje su nakon završetka upućene u Prvu KNOU brigadu. Međutim, nepismenost većine polaznica otežavala je brže završavanje kursa.

Još od prve polovine aprila 1942, u bolnicama Prvog KNOP odreda liječili su se i ranjenici Banijskog NOP odreda koji je bio prešao na Podgrmeč. Na ovaj teren je i 14. jula 1942. došla druga banijska bolnica sa 25 ranjenika, sa 11 članova osoblja i 11 stražara. Smješteni su u Grmeču, na Metli, pod šatore koje su sa sobom donijeli, na mjestu gdje su upravo podizani objekti buduće - Nove centralne bolnice. Tada je Štab Banijskog NOP odreda donio odluku da se na Grmeču za potrebe njegovih ranjenika izgradi bolnica i omogući daleko bezbjednije liječenje nego na Baniji, odakle je, radi brže i kvalitetnije realizacije, došao i jedan broj majstora drvodjelja.[18']

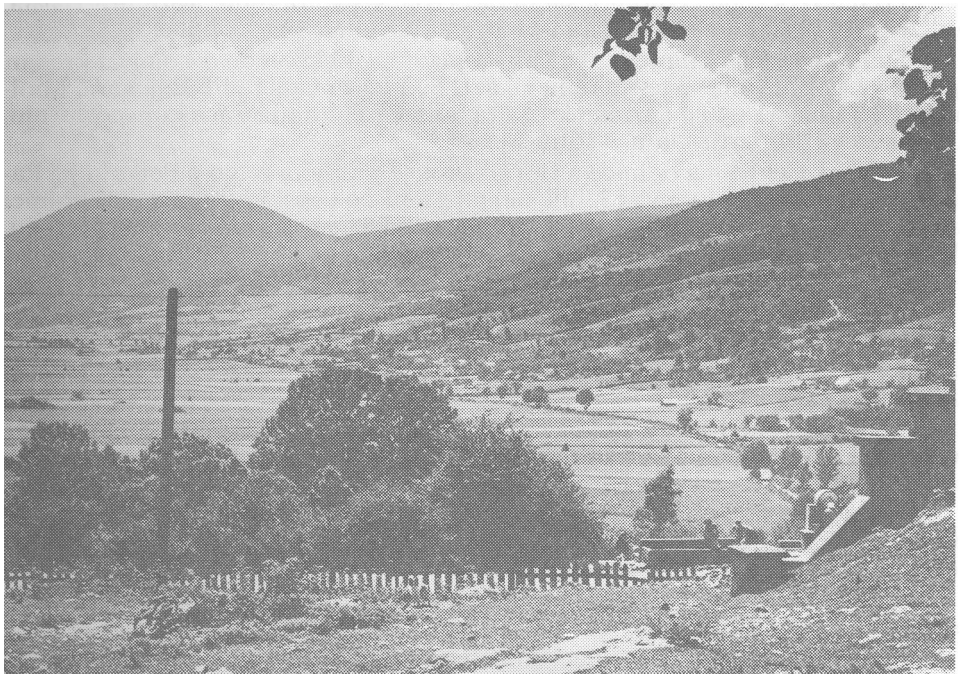

Pogled iz Lušči Palanke na sela Praštale i Tuk Bobiju i na Grmeč planinu; u prvom planu Velika Bobija (lijevo) a pozadi nje bila je bolnica u Končanici, a naprijed desno Nova centralna bolnica

Tokom proljeća-ljeta 1942. godine na području Prvog KNOP odreda u planini Grmeču počela je izgradnja većeg broja objekata za partizanske bolnice. U tom cilju su mobilisani majstori, tesari i stolari iz podgrmečkih sela. Radilo se danonoćno i već krajem ljeta, prema izvještaju referenta saniteta Prvog KNOP odreda od 6. septembra 1942,[19)] u šumama Grmeča završeno je pet bolničkih centara;

18) AVII, fond NOP-a, k. 1702, br. reg. 10/1-2. i Krešimir Maier, Partizanske bolnice u Podgrmeču Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 697.
19) AVII, fond NOP-a, k. 1702, br. reg. 31/1-2.

a) *Stara centralna bolnica u Plećini*

Prvih mjeseci 1942, uz prvi objekt *Stare centralne bolnice* u Plećini pod Trovrhom u Grmeču, podignuto je još 11 objekata, tako da ih je ova bolnica imala 12, na površini od 1 066 kvadratnih metara. Svaki ranjenik ili bolesnik imao je svoj krevet, ormarčić ili stočić uz odgovarajuću posteljinu. Krajem avgusta 1942, u bolnici je bilo 35 ranjenika, dok je u njoj radilo 14 članova pomoćnog osoblja i 1 ljekar, i 10 boraca iz zaštitnice.

b) *Glavna (centralna) bolnica u Končanici*

Već u proljeće 1942, 1. bataljon »Petar Škundrić« započeo je izgradnju bataljonske bolnice u Končanici. Međutim, ubrzo, na tom mjestu u Grmeču razvio se centar sa 19 bolničkih i drugih zgrada od kojih su neke imale prizemlje i sprat. Ukupna površina svih objekata iznosila je nešto preko 2 700 kvadratnih metara. Bolnica je imala ekonomiju, električnu rasvjetu, vodu i si. Objekti su dovršeni krajem avgusta 1942. godine.[20] U to vrijeme građena je u Koričanici i bolnica Prve krajiške NOU brigade, a završena narednog mjeseca. U Koričanici, avgusta 1942, bilo je 69 ranjenika, dok je u njoj radio 1 ljekar sa 28 članova pomoćnog osoblja i zaštitnicom od 10 boraca. S početka bolnica br. III, ubrzo je tretirana kao *Glavna (centralna) bolnica u Koričanici.*[21]

c) *Nova centralna bolnica na Metli*

Uporedo sa izgradnjom bolničkih objekata u Koričanici, nedaleko od nje građen je i drugi bolnički centar: *Nova centralna bolnica, odnosno bolnica br. II.* Sagrađena je u julu 1942. na mjestu Metla, blizu izvora Zbjega, južno od zaseoka Majkića. Ova bolnica je imala 13 objekata površine 1 426 kvadratnih metara, ne računajući potkrovlja zgrada, korištena za smještaj osoblja i dr.[22] Posebno je sagrađena zgrada za operacionu salu i apoteku, pa je ova bolnica nazivana i Hirurška bolnica. Podignuta je i zgrada namijenjena za društveni život, tkz. »Društveni dom«. Električnu struju bolnica je dobijala iz Koričanice, gdje je bila montirana jedna lokomotiva i agregat. Krajem avgusta, u bolnici je bilo 79 ranjenika, 3 ljekara, 18 članova pomoćnog osoblja i 20 partizana u zaštitnici.

Da bi se što bolje organizovao prihvat ranjenika za Novu centralnu bolnicu, do koje nije vodio put ili bolja staza, u Lukićima, zaseoku sela Majkić-Japra Gornja, ispod bolnice, organizovana je prihvatna ambulanta. Najprije je bila u seljačkim kućama, a potom je podignuta brvnara u vrh zaseoka Lukića. Tu je ranjenicima pružana najnužnija pomoć i smještaj prije nego što se organizuje njihovo prenošenje po teško prohodnoj šumskoj stazi do Nove centralne bolnice, oko 500 metara iznad zaseoka.[23]

20) Svi podaci o veličini, gradnji i lokaciji bolničkih objekata, prema istraživanjima Mihajla Škundriča, u to vrijeme komandanta Podgrmečkog područja, objavljenim u članku: Građevinska djelatnost u Podgrmeču u toku NOR-a, Zb. PODGRMEC, knj. 3, str. 376-380.
21) AVII, fond NOP-a, k. 1702, br. reg. 31/1-2.
22) M. Škundrić, n. čl., str. 378.
23) Dr Kazimir Barila, Sanitetsko zbrinjavanje u Podgrmeču, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 711-730.

d) *Bolnice u Risovcu i Lastvama*

U ljeto 1942. sagrađen je i paviljon u šumi kod sela Risovca, gdje je smještena *Bolnica br. IV (bolnica 3. bataljona).* Kako objekt nije odgovarao namjeni, na intervenciju Kazimira Barila, pristupilo se izgradnji novog i ubrzo je bio dovršen. U toj bolnici, krajem avgusta 1942, bilo je 37 ranjenika, 2 ljekara, 15 članova pomoćnog osoblja i 6 partizana u zaštitnici.

Dio partizanske bolnice u Grmeču 1942.

U ljeto 1942. u napuštenim zgradama sela Lastve zaseok Jurjevići, počela je sa radom *Bolnica Lastve,* u kojoj su se, krajem avgusta te godine, nalazila 52 ranjenika od toga 10 tifusara. Bolnica je imala 1 ljekara, nekoliko članova pomoćnog osoblja i 14 partizana u zaštitnici.[24] Kako ovi objekti nisu odgovarali svrsi, septembra 1942, započeta je izgradnja novih, u šumi, nedaleko od sela Lastve. Za relativno kratko vrijeme podignuta su tri objekta površine 822 kvadratna metra. Glavna zgrada imala je dva krila. Dužina i širina njenog centralnog dijela bila je 30 x 8 metara, a krila - 10 x 8 metara. Zgrada, jedna od najljepših i najvećih u Grmeču imala je podrum, prizemlje, sprat, i terasu. Početkom jeseni 1942, stigli su prvi ranjenici i bolesnici iz Jurjevića.[25]

24) AVII, fond NOP-a, k. 1702, br. reg. 31/1-2.
25) M. Škundrić, n. čl„ str. 380.

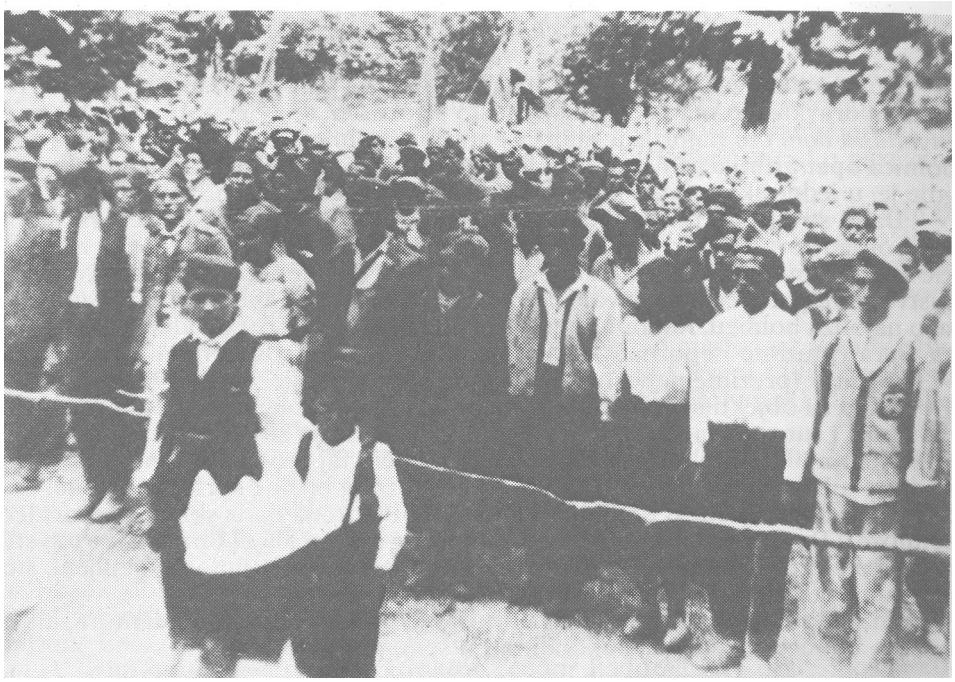

Omladinci i omladinke na zboru u Elezovcu za vrijeme polaganja zakletve omladinaca kursista, 13. septembra 1942.

e) *Prihvatna bolnica u Majkić-Japri*

Kad je počela neprijateljska ofanziva na Kozaru, u Majkić-Japri donjoj, u školi, napuštenom stanu sveštenika i kući Paje Džakule organizovana je *Prihvatna bolnica Prvog KNOP odreda.* Polovinom juna 1942, sa Kozare je stiglo oko 100 ranjenika; lakši su zadržani, a teži upućeni u Staru i u Novu centralnu bolnicu. U Majkić-Japri nije bilo liječnika, a medicinsku uslugu uspješno su obavljale vrsnije bolničarke, pošto je ranjenike trebalo samo previjati.

f) *Bolnice-ambulante*

Osim ovih, postojale su pomoćne bolnice-ambulante pojedinih bataljona Prvog KNOP odreda. Najisturenija je bila ona 1. bataljona »Petar Škundrić«, najprije u selu Dabru, potom u Bosanskom Milanovcu i, najzad u Jelašinovcima, uz samu planinu Grmeč, radi veće bezbjednosti. Bolnica ovog bataljona postojala je i u jednom objektu na Koričanici, ali se brzo stopila sa ostalim dijelovima Glavne (centralne) bolnice. Druga bolnica - ambulanta 2. bataljona, najprije u Srednjem Duboviku, u zgradi osnovne škole i sveštenikovom stanu, na ljeto je premještena u kuće sela Vojevca. U ovu bolnicu povremeno je dolazio i ukazivao pomoć dr Stjepan Polak. Treća bolnica-ambulanta radila je u Vranjskoj Mosuri, u zaseoku Mandića i pripadala je 3. bataljonu Prvog KNOP odreda.[26)]

26) Dr. K. Barila, n. čL, str. 710-711.

g) *Invalidski dom u Srednjem Duhoviku*

S obzirom na sve veći broj boraca-invalida, o kojima je trebalo brinuti za vrijeme oporavka, a o nekim i kasnije pošto se nisu imali gdje vratiti, formiran je *Invalidski dom* i to najprije u Staroj centralnoj bolnici. Kad je, u ljeto 1942, ova bolnica opet primila ranjenike i bolesnike, invalidi su prešli u Srednji Dubovik, gdje je, u jednoj kući kraj škole, organizovan Invalidski dom.[27)]

Da bi se narodu na slobodnoj podgrmečkoj teritoriji pružala ljekarska pomoć, organizovane su tri civilne ambulante: u Lušci-Palanci, Benakovcu i u Majkić-Japri. Tamo su, povremeno dolazili ljekari iz vojnih bolnica, a u njihovom odsustvu prvu pomoć su ukazivale bolničarke. Teže ozlijeđeni i bolesni prenošeni su u najbližu bolnicu. Radom ambulante u Lušci-Palanci rukovodila je bolničarka Bara (prezime nepoznato), a ambulantom u Benakovcu bolničarka zvana »Crna Kata« (prezime nepoznato). Obje su došle s Banije, aprila 1942. godine.[28']

Kako su objekti svih bolnica građeni od sirovih oblica, zbog brzog sušenja na vjetru i suncu, između njih, u zidovima, pojavile su se velike pukotine. Kad je, prilikom obilaska bolnica, Slavko Rodić uočio taj propust u izgradnji, sjetio se da se u Drvaru nalaze velike količine celuloznog bijelog kartona. Zato je, već 8. avgusta 1942, zatražio od Štaba Petog KNOP odreda da iz skladišta tvornice celuloze u Drvaru pošalje potrebne količine tog materijala.[29'] Ubrzo je karton stigao pa su unutrašnji zidovi u svim bolničkim zgradama njime oblijepljeni, što je znatno poboljšalo uslove boravka.

Snabdijevanje bolnica i ambulanti išlo je preko vojnih intendantura, ali je i svaka bolnica imala svoju ekonomiju u selu, podno planine.

Pošto se mreža sanitetskih ustanova ovako razvila, u ljeto 1942. za sve njih je formirano jedinstveno rukovodstvo - Centralna uprava bolnica u Grmeču. Upravnik je bio Tvrtko Matijević, pomoćnik referenta saniteta Operativnog štaba NOPO Bosanske krajine, politički komesar Luka Rajić (odnosno, Jaša Rajter), a intendant Lazo Mekterović iz Prekaje.[30'] Neposredno, rad sanitetskih ustanova Podgrmeča objedinjavao je medicinar Kazimir Barila, referent saniteta Prvog KNOP odreda.

h) *Sanitetski kadar u grmečkim bolnicama*

Većina ljekara grmečkih bolnica bili su Jevreji, koje je ustaška vlast mobilisala i prisilno poslala u Bosnu radi suzbijanja endemijskog sifilisa i još neke zarazne bolesti.[31'] Partizani su ih zaticali na dužnostima u gradskim bolnicama ili ambulantama, a neke na dužnosti vojnih ljekara u domobranskim jedinicama. Na taj način, tokom 1942, u grmečke partizanske bolnice došlo je desetak ljekara, među kojima i nekoliko specijalista hirurga, što je od neprocjenjivog značaja.

Niži stručni kadar, bolničarke i bolničari, regrutovani su iz podgrmečkih sela. Neposredno pred useljenje u Novu centralnu bolnicu, sa petrovačkog sreza stiglo je 40 djevojaka na bolnički kurs, nakon koga je trebalo da budu raspoređene u Peti KNOP odred. Djevojke su se mnogo zalagale i uspješno završile kurs. Kako je, tek otvorenoj, Novoj centralnoj bolnici nedostajalo dosta bolničarki, odlučeno je da sve djevojke ostanu u njoj. Tek u četvrtoj ofanzivi, kada su

27) AVII, fond NOP-a, k. 1702, br. reg. 31/1-2.
28) Dr. K. Barila, n. čl., str. 713.
29) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 33/356.
30) Mile Davidović, Stara centralna i još neke bolnice u Grmeču, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 690; Dr K. Barila, n. čl., str. 713.
31) Dr Jaša Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945. godine, žrtve genocida i učesnici NOR-a, izd. Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, 1980. godine.

ranjenici i bolesnici evakuisani iz grmečkih bolnica, ove Petrovčanke su otišle u krajiške brigade.[32)]

Početkom septembra, petnaestodnevni sanitetski kurs u ovim bolnicama pohađalo je 25 omladinki, koje su potom upućene Sanitetu Operativnog štaba za Bosansku krajinu radi rasporeda u brigade. Kroz takve kurseve prošli su mnogi bolničari i bolničarke, dobrovoljno se opredijeljujući za rad u partizanskim bolnicama.

Prvi upravnik Stare centralne bolnice bio je bolničar Đuro Bajić, rodom iz Drvara, a od proljeća 1942, medicinar Krešo Majer, zatim, medicinar Kazimir Barila, pa dr Stjepan Polak, s kojim je radio i dr Zvonko Petrek, ranije liječnik u rudniku Ljubija. Ljekari Polak i Petrek su oboljeli od pjegavca, Polak je podlegao bolesti, a Petrek je ozdravio.[33']

U Novoj centralnoj bolnici upravnik je najprije bio medicinar Kazimir Barila, pa medicinar Krešo Majer. U bolnici su tog ljeta i jeseni radili dr Hinko Gosti, dr Milan Špoljar, (koji su došli nakon oslobođenja Krupe), dr Zdenko Kraus iz Prijedora i doktor Kočargin, Rus.

U glavnoj (centralnoj) bolnici u Koričanici, Bolnici br. 3, po izgradnji, avgusta 1942, upravnik je dr Moni Levi, koji je prije toga nedugo boravio u Lastvama, a potom je iz Nove centralne bolnice došao i dr Hinko Gosti, jedno vrijeme upravnik bolnice u Koričanici.

U Bolnici br. 4 - Risovac, najprije je radio medicinar Danijel Mažar, rodom iz Bihaća, dok, s jeseni 1942, nije prešao u Staru centralnu bolnicu.

U Bolnici br. 5 - Lastve, u ljeto-jesen 1942, radio je dr Zvonko Vajs, rodom iz Duge Rese, koji je došao iz Stare centralne bolnice.

U ovim bolnicama radio je i doktor Teodor Radonjić sa Kozare i još nekoliko ljekara čija imena, na žalost, nisu zapamćena. Dragocjenu pomoć pružale su žene ili rođake nekih od ljekara, kao npr. Gracija, supruga dr Polaka, Lilika, supruga dr Krausa, zatim Palomba, supruga Morica Levog, geometra i druge.

Prvi bolničari u grmečkim bolnicama bili su Jovan Marjanović zvani Boljševik, iz Majkić-Japre, Rade Cvjetićanin iz Lukavice (do rata bolničar u Rudniku Ljubija), Miloš Jakšić iz Zdene, Gojko Kondić Jaran iz Dubovika i još neki, a među prvim bolničarkama isticale su se Draginja Bajić, njena sestra Jovanka Maran i Rada Bogdanović-Trninić, sve tri iz Prijedora, Bejza Kabiljagić iz Bosanske Krupe i mnoge druge.

U sklopu ovako razgranate mreže sanitetskih ustanova Prvog KNOP odreda, formirana je i Centralna apoteka grmečkih partizanskih bolnica, u kojoj je radilo nekoliko apotekara. Prilikom svake akcije na neki od gradova, posebno su vršene pripreme za što brižljiviju evakuaciju farmaceutskih proizvoda i sanitetskih instrumenata i pomagala, iz apoteka i bolnica. Zahvaljujući uspjelim akcijama tog proljeća i ljeta, na Grmeč je stigla prilična količina lijekova i drugog materijala. Tako, na primjer, iz oslobođene Bosanske Krupe, neposredno nakon ulaska partizana u grad, iz apoteke Slavka Flegara evakuisano je više od 15 kola raznog sanitetskog materijala i lijekova, uz platno za zavoje i bolničke čaršave iz trgovina. Za vrijeme uspješnog prodora partizana u Cazin, 2. septembra 1942, ekipa Kazimira Barile, za bolnicu u Grmeču, evakuisala je 34 krevetska madraca iz poljoprivredne škole, nešto zavoja i injekcija iz apoteke.[34']

Zbog stalne oskudice u zavojima, u bolnicama je organizovana njihova izrada od gaze, a naročito od raznog, uglavnom, zaplijenjenog platna, ili, pak, onog što bi ga žene otkale. Zavoji su nakon upotrebe prani i dezinfikovani, pa ponovo korišteni.

32) Dr K. Barila, n. čl, str. 718.
33) Kadrovski sastav u bolnicama je na osnovu navedenih članaka o grmečkim bolnicama i nekim dokumentima, ovdje spomenutim.
34) Dr K. Barila, n. čl., str. 714-716.

I pored znatnog broja bolničkih objekata u Grmeč-planini, tokom jeseni i zime, ali i kasnije, za smještaj lakših ranjenika i bolesnika, korišćene su mnoge kuće u Dabru, Jelašinovcima, Tuk-Bobiji, Majkić-Japri, Lipniku, Bošnjacima, Slatini, Hadrovcima, Bosanskom Milanovcu, Rujiškoj i još nekim selima.

Sredinom septembra 1942. pri sanitetu Operativnog štaba NOPO za Bosansku krajinu, u Lukićima je formirana »supervizitna komisija«, sa zadatkom da pregleda ranjene i bolesne partizane koji, prema mišljenju referenta saniteta odreda-brigade ili bolničkog ljekara, nisu sposobni za pokretne jedinice. Supervizitnu komisiju su sačinjavali jedan delegat Operativnog štaba, jedan član Prvog KNOP odreda i ljekar Nove centralne bolnice. Komisija je radila svakog ponedjeljka i petka, u Prihvatnoj ambulanti u Lukićima.[35]

Kada je sredinom aprila 1942. godine sa banijskom bolnicom u Podgrmeč stigao medicinar Krešimir Majer, donio je i dovoljno cjepiva protiv trbušnog i pjegavog tifusa. Radeći na organizovanju preventivne službe u jedinicama Prvog KNOP odreda, Majer je predložio da se svi borci vakcinišu protiv trbušnog i pjegavog tifusa, što je urađeno maja-juna 1942. godine.[36]

Iz izvještaja referenta saniteta Prvog bosanskog korpusa, doktora Vase Butozana, dostavljenog 9. januara 1943. referentu saniteta pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, vidi se da je kroz centralnu bolnicu br. 1 (Nova centralna bolnica) i Centralnu bolnicu broj 3 (Koričanica), obje u Grmeču, tokom 1942. godine prošlo 1893 ranjenika (umrlo 108) i 953 bolesna partizana (umrla 43), dakle, ukupno 151 ranjenik i bolesnik nije preživio, što govori o velikoj brizi i zalaganju ljekara i bolničkog osoblja.[37] Za vrijeme postojanja ovih bolnica nije bilo ni jednog slučaja infekcije zbog nečistih instrumenata i zavoja, što govori o visokoj svijesti svih zaposlenih.

U bolnicama na području Prvog KNOP odreda liječili su se ranjeni borci ne samo Podgrmeča i Bosanske krajine, već i Banije, proleterskih brigada i mnogi ranjeni ili oboljeli civili.

Medicinsko osoblje je radilo pod izvanredno teškim uslovima, prije svega zbog nedostatka instrumenata i lijekova. Oskudicu je nadoknađivala velika pažnja svih rukovodilaca partizanskih jedinica i partijsko-političkih i vojnih rukovodstava, te, posebno, neizmjerna pažnja i briga cjelokupnog stanovništva slobodnog Podgrmeča.

i) *Posjete bolnicama*

Žene Podgrmeča su od prvih dana organizovale redovni obilazak ranjenika i bolesnika. Svečano odjevene, skoro svakog dana odlazile bi u posjetu (a nedjeljom, iz dva sela u jednu bolnicu), noseći kajmak, meso, pite, kolače, zatim, čarape, priglavke, otkane peškire, košulje i si. Svaka kuća bi, prilikom nedjeljnih posjeta, spremila po nekoliko torbi, punih hrane i danima tkane, pletene, ili šivene odjeće. Obično bi se iskupilo po pedeset svečano odjevenih žena u jednu povorku i, sa crvenom zastavom na čelu krenule bi ka Koričanici, Novoj centralnoj, Staroj centralnoj i drugim bolnicama. Svaka je nosila tešku torbu, a poneka i torbu komšinice odsutne iz nekog razloga. Uzput bi se dogovarale i preslišavale šta će da kažu ranjenicima, a u bolnici bi popričale sa svakim od njih, darivale

35) B. J. Bokan, n. dj„ str. 588-589.
36) Krešimir Majer, n. čL, str. 700.
37) AVII, fond NOP-a, k. 407, br. reg. 1/1-28.

ga peškirom, maramicom, čarapama, rukavicama, jabukom ... Ponude namijenjene zalihama bolnice primala bi uprava i koristila prema potrebi.[38]

Žene su iz bolnica (pošto je svaka oskudijevala u vodi), odnosile zaprljano rublje, posteljinu, zavoje, i nakon pranja vraćale u bolnicu.

Sve obilaske ranjenika planirale su organizacije žena i narodnooslobodilački odbori, zajedno sa bolničkim upravama, tako da se unaprijed znalo kada će koje selo i gdje ići u posjetu. Obilasci su se obično pretvarali u mala slavlja. Ranjenike u grmečkim bolnicama povremeno su posjećivali i pioniri, donosili jagode, jabuke, orahe ...

Jedna od prvih posjeta veće grupe žena, ljudi i omladine organizovana je 1. maja 1942. godine. Ranjenicima Stare centralne bolnice (u kolima, na konjima), Podgrmečlije su donijeli pečene jaganjce, pite, uštipke i mnoge darove. Od tada, to je postala redovna praksa, vežeća za sve bolnice.[39]

Ranjene i bolesne partizane predano su obilazili partijskopolitički i vojni rukovodioci Odreda i Operativnog štaba za Bosansku krajinu, članovi Okružnog komiteta KPJ i dr. Politički komesari bolnica držali su aktuelna politička predavanja i organizovali kurseve opisrnenjavanja pacijenata i osoblja. Štampane su i prikladne novine za ranjenike. Prvi broj se zvao »Ranjeni Krajišnik«, a slijedeći »Ranjeni partizan«.[40]

Grmečke bolnice obišao je i dr Gojko Nikoliš, referent saniteta pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, kada je u Krajinu stigao sa ranjenim proleterima. Srdačno dočekan od ranjenika na području Drvara i Petrovca, on je, 23. avgusta 1942, Josipu Brozu Titu, vrhovnom komandantu NOV i POJ, napisao i slijedeće:

»... Visoki vojnički duh, organizovanost pozadine, briga za bolnice poslužiće nam svima koji smo ovdje, kao uzor. I mi u sanitetu imaćemo mnogo štošta da naučimo .. ,«[41]

8. *Vojnotehnička radionica u Grmeču*

Kad je zauzet rudnik Ljubija, 16. maja 1942, u njegovim pogonima formirana je partizanska radionica. Inženjer Mile Ljubičić, tehničar Ivo Ićo Odić i grupa radnika napravila je oklopni automobil naoružan mitraljezima. Kozarački partizani su ga iskoristili u borbama polovinom juna 1942, ali, docnije, da ne bi Nijemcima pao u ruke, članovi posade su ga uništili bombama.[42]

Tu su izrađene i bombe koje su prvi partizanski piloti Franjo Kluz, Rudi Čajavec i Dragutin Jazbec, bacali na neprijateljevu kolonu kod Orahove, na putu

38) Aktivistkinja AFŽ Stana Ćana Čulibrk o tome je zapisala: » ... U Karakaševom gaju smo zastale da predahnemo. Prišla sam Jovanki Dobrijević, predsjednici odbora žena iz Jelašinovaca, i rekla da bi trebalo reći ženama kako da se ponašaju i da pozdrave ranjenike. Pristala je. Uze zastavu i pope se na jedan panj. Samo što je počela da govori, kad naiđe jedan njemački avion. Leteo je sasvim nisko. Žene polijegaše, a ona ni da mrdne. Ostala je onako na onom panju s razvijenom zastavom u ruci. Jedna žena joj poviče neka bar savije zastavu, jer je crvena i vidi se iz daljine. Tek tada je sklonila zastavu.

Kada smo došle do bolnice, javismo se komandiru straže i on nas je odmah pustio da uđemo. Teži ranjenici su ležali, a lakši sjedili. Obradovali su se našem dolasku. Svaki je dobio ponešto - neko peškir, neko maramicu, neko rukavice, čarape, jabuke ... Pored toga, ostavili smo im dosta hrane.«

Stana Ćulibrk: Aktivnost žena Tuk-Bobije, Jelašinovaca i okolnih sela u prve dvije ratne godine, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 299-300.

39) Dr Kazimir Barila, n. čl, str. 719.

40) Mile Davidović, n. čl., str. 692.

41) Zbornik II, knj. 5, str. 376.

42) Slavko Man, Od kamiona smo napravili oklopno vozilo, zbornik Vojnotehnička radionica VS NOV i POJ u Grmeču, izd. Skupštine opštine i Opštinskog odbora SUBNOR-a Bosanska Krupa i Izd. pred. »Rad« iz Beograda, 1979. god., str. 137.

Bosanska Dubica- Bosanska Gradiška, zatim na kasarne u Banjoj Luci. U radionici **jje** opravljano zaplijenjeno, ili u borbi oštećeno oružje.

Cim je počela neprijateljeva ofanziva na Kozaru, Operativni štab je naredio da se iz Rudnika Ljubije evakuiše sve što se može pokrenuti, a što će biti potrebno jednoj partizanskoj radionici za opravku i izradu oružja, bombi i si. Seljačkim kolima su evakuisani strojevi i materijal i dopremljeni u Lušci-Palanku.

Nekoliko dana po dolasku inženjera Mile Ljubičića, tehničara Ive Odića i drugih radnika iz Ljubije, u Palanku je dopremljen protivtenkovski top kalibra 37 mm, bez zatvarača. Naređeno je da se napravi zatvarač i top osposobi za dejstvo. Mile Ljubičić, iako mu je takav tip bio nepoznat, ipak je izradio crtež prema kojem je kovač Mirko Praštalo, u kovačnici, rukom i čekićem izradio odgovarajući zatvarač, koji je potpuno zamijenio pravi, fabrički. Top je otpremljen u brigadu, na položaj, gdje je uspješno dejstvovao.[43]

Polovinom juna 1942. godine Oblasni komitet KPJ i Operativni štab za Bosansku krajinu, kod Suvaje (krupske), u Međugorju (Grmeč), na bezbjednom mjestu organizovali su novu partizansku radionicu za opravku i izradu oružja. Odmah je počelo podizanje objekata, a potom su svi strojevi i evakuisani materijal prebačeni iz Lušci-Palanke u Međugorje, gdje je avgusta 1942. radionica počela da radi.[44]

Objekti ove radionice završeni su prvom polovinom oktobra 1942, ali je rad u njoj započeo već avgusta mjeseca. U sklopu naselja radionice, nazvane Vojnotehnička radionica, bili su: pilana, zgrada za radionice i kovačnicu, zgrada za pirotehniku, magacin ubojnih sredstava, zgrada za kuhinju i stambeni dio sa prizemljem i spratom, gdje je bila i uprava, stražara i konjušnica.

Osim strojeva dovučenih iz Rudnika Ljubija, dovezena je lokomotiva iz Srnetice i po jedan strug iz Drvara i Bosanske Krupe. Krajem avgusta podignuta je i pilana koja je u početku davala rezanu građu za bolnice i magacine u Grmeču, potom i za izgradnju objekata u sklopu same Radionice.

Zadatak Vojnotehničke radionice u Grmeču je bio, prije svega, da serijski proizvodi ručne bombe, minobacačke granate, nagazne mine i diverzantska sredstva u količinama od po nekoliko stotina komada. U radionici je vršena opravka pušaka, puškomitraljeza, mitraljeza, pištolja, raznih topova, bacača plamena i minobacača. Kako su proizvođene bombe slične »kragujevkama«, u Drvaru je osposobljena livnica, a odlivci za bombe su potom prevoženi u Međugorje, u Grmeč, gdje su ih radnici Vojnotehničke radionice obrađivali na strugovima i punili eksplozivom. Za šest mjeseci partizanskim brigadama i divizijama isporučeno je 20 000-25 000 ručnih bombi, od toga dobar broj partizanskim jedinicama u Hrvatskoj.[45]

Upravu Vojnotehničke radionice činili su: inženjer Mile Ljubičić, upravnik i Sreten Penezić, politički komesar, dok su rukovodioci radionica bili: u mašinskoj - Mirko Dvornik iz Splita, u puškarsko-bravarskoj - Momo Vuković iz Užica, u kovačkoj - Vojo Niketić iz Kragujevca, u pirotehnici - Rudi Pinter iz Slovenije, u pogonskoj - Jovo Dobrijević iz Prijedora, a kasnije Ante Fajfer iz Ljubije, u stolarskoj - Ratko Ševo iz Prijedora, u limarskoj - Nikola Čortan sa Kozare, rukovodilac građevinske grupe - Mile Majkić iz Gudavca, i intendant Milan Kantar. Komandir obezbjeđenja Đuro Beronja iz Velikog Radića imao je desetinu boraca koji su danju osmatrali okolinu a noću držali stražu. Da bi što spremnije reagovalo u slučaju iznenađenja osoblje Vojnotehničke radionice, ukupno 120 ljudi, bilo je organizovano kao četa podijeljena u vodove i desetine, sa komandirom čete i njegovim zamjenikom, političkim komesarom i zamjenikom, vod-

43) Mile Ljubičić, U krajiškim partizanskim radionicama, isto, str. 80-85.
44) Mile Ljubičić, Partizanska radionica oružja u Podgrmeču, isto, str. 155-180.
45) Đorđe Bujak, Podgimečke »kragujevke«, isto, str. 286.

nikom i desetarima. Svi radnici su imali oružje koje su iz jedinica donijeli u radionicu.[46]

U Vojnotehničkoj radionici postojala je jedna partijska ćelija u kojoj su, sredinom avgusta, bila samo 3 člana i 2 kandidata. Međutim, kako se proširivala i kako su pristizali brojni kvalifikovani radnici, borci iz proleterskih i udarnih brigada i odreda, radionica je potkraj 1942. imala 21 člana KPJ, razvrstana u tri grupe, s obzirom da se radilo u tri smjene.[47]

Od početka rada do početka oktobra, bila je pod neposrednom komandom Operativnog štaba NOPO za Bosansku krajinu, a tada je prešla u nadležnost Vrhovnog štaba NOV i POJ.[48]»

Sredinom novembra 1942. Josip Broz Tito, vrhovni komandat NOV i POJ, u pratnji bliskih saradnika, posjetio je Vojnotehničku radionicu u Međugorju, gdje je i prenoćio. Zadovoljan radom i organizacijom, obećao je punu podršku, prije svega u stručnom kadru, računajući na mogućnost dužeg rada i proširenja radionice. Ubrzo nakon toga u Vojnotehničku radionicu stigla je nova grupa majstora, među kojima i grupa iz Hrvatske. Tada je proizvodnja ručnih bombi povećana na 150 komada dnevno.[49]

9. *Vojnopolitički kursevi i škole u 1942. godini*

Tokom 1942. godine velika pažnja poklonjena je pripremanju omladinaca za stupanje u partizanske jedinice, ali i stručnoj izgradnji komandnog kadra vodova, četa i bataljona. U tom periodu organizovano je još šest omladinskih vojnopolitičkih kurseva, dva za komandni kadar, a avgusta-novembra i vojnopolitička škola Operativnog štaba NOPO za Bosansku krajinu.

a) *Omladinski vojnopolitički kursevi*

Četvrti po redu omladinski vojnopolitički kurs završen je 24. aprila 1942. godine. O tome svjedoči izvještaj Štaba 1. bataljona »Petar Skundrić«, Štabu Prvog KNOP odreda, sa napomenom da su omladinci već raspoređeni po četama. Održan je na sanskom srezu, najvjerovatnije u Jelašinovcima. Na završetku kursa, omladinski rukovodilac Vaso Praštalo mlađi, pozvao je omladince da dobrovoljno prenesu, svako po 10 kg brašna, iz palanskog mlina do položaja Protučetničkog udarnog bataljona. Javilo se oko 70 omladinaca i odnijeli brašno iz Lušci-Palanke (preko Jelašinovaca, Međeđeg Brda, Bravska, Crkvenog, Ribnika, Slatine, Čađavice i Sitnice) do Donjeg Šljivna, gdje su našli Protučetnički udarni bataljon. Zahvalili su se Vojo Todorović, komandant i Velimir Stojnić, zamjenik političkog komesara bataljona. Omladinci su se istim putem vratili u Jelašinovce, a potom otišli u jedinice prema rasporedu.

Peti kurs je održan maja-juna 1942. u Srpskoj Jasenici. Omladinci su poticali uglavnom iz sela na desnoj obali rijeke Sane. Smješteni su u kućama i pomoćnim zgradama Davida i Miće Jelače, jer su pod Jaseničkim klancem bile neuočljive. Obuka je izvođena na livadama Brezovice, usred šume. Cjelokupnu brigu o smještaju i ishrani primio je na sebe Opštinski NOO Srpska Jasenica, uz pomoć partijskih i skojevskih organizacija i odbora žena. Čak su se domaćini i domaćice Srpske i Velike Jasenice, Gorinje, Benakovca i Zalina pobrinuli da polaznici sva-

46) Sreten Penezić, Sjećanje na rad Vojnotehničke radionice VŠ NOV i POJ u Grmeču, isto, str. 183. i 186-188.
47) Ljubo Aćić, Partizanska fabrika, isto, str. 218-219.
48) M. Ljubičić, n. čl., str. 155-180.
49) Sreten Penezić, Ponovni susret sa Titom, isto, str. 299-302.

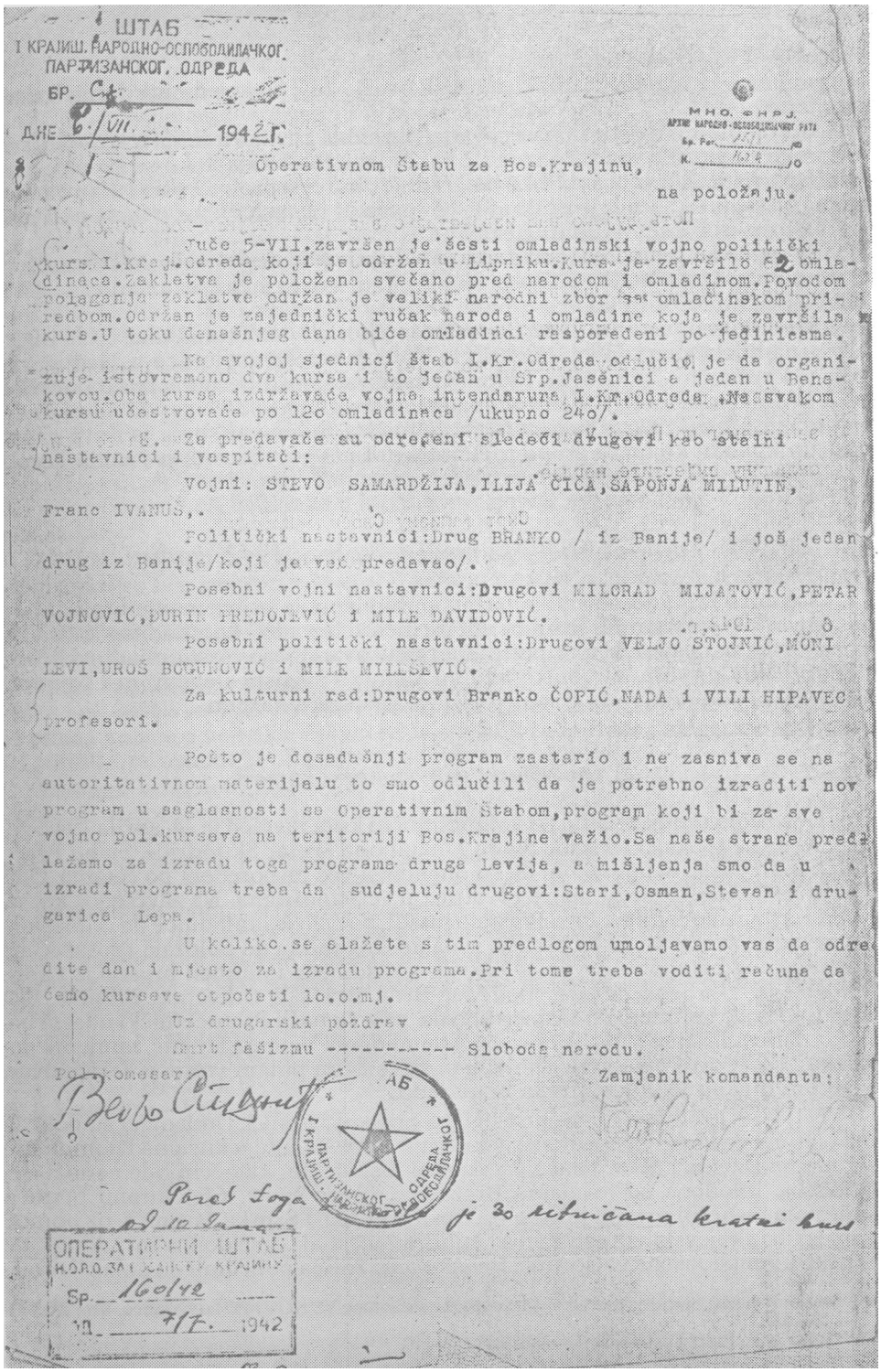

ШТАБ
I КРАЉИШ. НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОГ
ПАРТИЗАНСКОГ. ОДРЕДА
БР. 6
ДНЕ 6/VII 1942 Г.

Operativnom Štabu za Bos.Krajinu,

na položaju.

Juče 5-VII.završen je šesti omladinski vojno politički kurs I.kraj.Odreda koji je održan u Lipniku.Kurs je završilo 2 omladinaca.Zakletva je položena svečano pred narodom i omladinom.Povodom polaganja zaklatve održan je veliki narodni zbor sa omladinskom priredbom.Održan je zajednički ručak naroda i omladine koje je završila kurs.U toku današnjeg dana biće omladinci raspoređeni po jedinicama.

Na svojoj sjednici štab I.kr.Odreda odlučio je da organizuje istovremeno dva kursa i to jedan u Srp.Jasenici a jedan u Benakovcu.Oba kursa izdržavaće vojne intendanture I.Kr.Odreda .Na svakom kursu učestvovaće po 120 omladinaca /ukupno 240/.

Za predavače su određeni sledeći drugovi kao stalni nastavnici i vaspitači:

Vojni: STEVO SAMARDŽIJA,ILIJA ČICA,SAPONJA MILUTIN, Franc IVANUŠ,.

Politički nastavnici:Drug BRANKO / iz Banije/ i još jedan drug iz Banije/koji je već predavao/.

Posebni vojni nastavnici:Drugovi MILORAD MIJATOVIĆ,PETAR VOJNOVIĆ,ĐURIN PREDOJAVIĆ i MILE DAVIDOVIĆ.

Posebni politički nastavnici:Drugovi VELJO STOJNIĆ,MONI LEVI,UROŠ BOGUNOVIĆ i MILE MILOŠEVIĆ.

Za kulturni rad:Drugovi Branko ČOPIĆ,NADA i VILI HIPAVEC profesori.

Pošto je dosadašnji program zastario i ne zasniva se na autoritativnom materijalu to smo odlučili da je potrebno izraditi nov program u saglasnosti sa Operativnim Štabom,program koji bi za sve vojno pol.kurseve na teritoriji Bos.Krajine važio.Sa naše strane predlažemo za izradu toga programa druga Levija, a mišljenja smo da u izradi programa treba da sudjeluju drugovi:Stari,Osman,Steven i drugarica Lepa.

U koliko se slažete s tim predlogom umoljavamo vas da odredite dan i mjesto za izradu programa.Pri tome treba voditi računa da ćemo kurseve otpočeti lo.o.mj.

Uz drugarski pozdrav

Smrt fašizmu ---------- Sloboda narodu.

Politički komesar: Zamjenik komandanta:

Veljo Stojnić

Poreč Loga

je za ishućana kratki kurs

ОПЕРАТИВНИ ШТАБ
НОВО ЈА ХРВАТСКУ КРАЈИНУ
Бр. 160/42
од 7/I 1942

Izvještaj Staba 1. KNOP odreda od 6. VII 1942. Operativnom štabu NOPO za Bos. krajinu o završetku šestog i pripremama za organizovanje nova dva vojnopoliticka omladinska kursa u Benakovcu i Srpskoj Jasenici

kog jutra dobijaju mlijeko. Kurs je trajao mjesec i sedam dana. Po završetku, omladinci su otišli u Lušci-Palanku, gdje im je Đuro Pucar Stari govorio i na prigodnoj svečanosti uručio oružje. Kao posebna četa od 62 borca, krajem juna 1942. omladinci su otišli u sastav šestog KNOP odreda.[50]»

Šesti omladinski vojnopolitički kurs završen je 5. jula. Obavještavajući Operativni štab o organizovanju omladinskih vojnopolitičkih kurseva, Štab Prvog KNOP odreda piše:

»Jučer, 5. VII, završen je šesti omladinski vojnopolitički kurs I kraj. odreda koji je održan u Lipniku. Kurs je završilo 62 omladinca. Zakletva je položena svečano pred narodom i omladinom. Povodom polaganja zakletve održan je veliki narodni zbor sa omladinskom priredbom. Održan je zajednički ručak naroda i omladine koja je završila kurs. U toku današnjeg dana biće omladinci raspoređeni po jedinicama«.

Polaznici su bili omladinci sa Kozare, koji su u ofanzivi prešli u Podgrmeč. Pred završetak ovog kursa, u Lipniku je počeo sedmi »kratki kurs od 10 dana«, koji je pohađalo trideset omladinaca iz Ribnika. Oni su se, po završetku, vjerovatno 9. jula, vratili u Ribnik, gdje su raspoređeni u čete.

Spomenutim dopisom Štab Prvog KNOP odreda izvještava da će od 10. jula istovremeno početi raditi dva omladinska vojnopolitička kursa (osmi i deveti po redu održavanja), jedan u Benakovcu, a drugi u Jaseni ci, i da će na svakom kursu biti po 120 omladinaca. U istom dopisu stoji da će predavači i stalni vaspitači biti: vojni - Stevo Samardžija, Ilija Čiča, Milutin Šaponja i Franc Ivanuš, politički - Branko Mihajlović (iz Banije) i još jedan drug iz Banije koji je već predavao na kursevima. Posebni vojni nastavnici biće: Milorad Mijatović i Petar Vojnović, Đurin Predojević i Mile Davidović, a posebni politički nastavnici Veljo Štojnić i dr Moni Levi, Uroš Bogunović i Mile Milešević. Za kulturni rad kursista zaduženi su Branko Ćopić, Nada i Vili Hipavec, profesori. Istovremeno, Operativnom Štabu je predočeno da je dotadašnji program kurseva zastario i ne zasniva se na autoritativnom materijalu, pa se predlaže da se formira grupa koja će izraditi novi program.[51]»

Već istog dana Operativni štab odgovara Štabu Prvog KNOP odreda i svojim dopisom navodi da na planiranim kursevima treba obraditi sedam tema:

»... 1. Postanak, razvoj i propast Jugoslavije,

2. Narodnooslobodilački ustanak i uloga Komunističke partije u tom ustanku,

3. Uloga četnika u narodnooslobodilačkoj borbi i njihov sporazum sa okupatorom i ustašama,[52']

4. Narodnooslobodilačka partizanska i dobrovoljačka vojska kao nosilac ideje bratstva među Srbima, Hrvatima i Muslimanima u Krajini, kao i ostalim narodima u Jugoslaviji i u svijetu,

5. Uloga pozadine u Nar. osi. borbi, narodnooslob. odbori, antifašistički savez žena, omladina,

6. Politička situacija kod nas i u svijetu u vezi sa najnovijim sporazumom Sovjetskog Saveza, Engleske i Amerike,

7. Sovjetski Savez kao najveća snaga protiv fašizma i predvodnik nar. osi. borbe svih porobljenih naroda.«

U nastavku ovog dopisa, Osman Karabegović, politički komesar Operativnog štaba, skreće pažnju da se predavači blagovremeno obavijeste o temi i vre-

50) Stevo Stupar, Snabdijevanje vojnopolitičkih kurseva i škola na području Srpske Jasenice, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 321.

51) Zbornik IV, knj. 6, str. 46-47.

52) Ova tema je nespretno formulisana. Treba da glasi: četnici neprijatelji narodnooslobodilačke borbe i četnički sporazum sa okupatorima i ustašama.
Zbornik IV, knj. 6, str. 43-44.

menu predavanja i da »... u tom radu ne smije biti nikakve nemarnosti, površnog i kratkog objašnjenja ovih tema«.

Osmi i deveti omladinski kurs su počeli istovremeno krajem jula ili početkom avgusta, a završili se 12. septembra 1942. godine.

Osmi omladinski vojnopolitički kurs u Jasenici i deveti u Benakovcu, završilo je 38 djevojaka i 166 mladića, ukupno 204, od kojih je 75 sa krupskog sreza, 9 novskog, 50 sanskog, 46 bihaćkog, po 3 cazinskog i dvorskog sreza i 18 kursista sa grahovskog, prijedorskog, ključkog i banjalučkog sreza. U proleterske brigade raspoređeno je 136 omladinaca i omladinki, u Drugu krajišku NOU brigadu 23 omladinca, a u Šesti krajiški NOP odred 45 omladinaca.[53]»

Po završetku ova dva kursa, u nedjelju 13. septembra 1942, u grmečkoj šumi Elezovac, nedaleko od Jasenice i Gorinje, održanje veliki zbor naroda krupskog, novskog i sanskog sreza. Govorili su Đuro Pucar Stari, Dako Nedimović, predsjednik i Stevo Stupar, zamjenik predsjednika Opštinskog NOO Srpska Jasenica, koji su najneposrednije radili na snabdijevanju polaznika hranom i drugim potrepštinama. Tom prilikom svi omladinci i omladinke položili su zakletvu, a nakon toga Podgrmečlije su i njih i sve učesnike zbora počastili jelom i pićem. Pjevalo i igralo do u noć. Narednog dana omladinci su upućeni u određene jedinice.[54]»

U toku avgusta, septembra i prvih dana oktobra 1942. u Jelašinovcima je radio deseti i po broju učesnika jedan od najvećih omladinskih vojnopolitičkih kurseva održanih u Podgrmeču. Polaznika je bilo oko 600, od kojih samo 4 iz Podgrmeča (tri iz Jelašinovaca i jedan iz Potkraja) i nekoliko djevojaka s područja Drvara i Bosanskog Petrovca. Svi ostali su bili s područja Janja, Pljeve i Kupresa.

Kurs je organizovan kao bataljon i imao je čete sa svojim komandnim kadrom, dok su vodnici i desetari bili kursisti. Komandant kursa bio je Ilija Čiča, politički komesar Enver Redžić, zamjenik političkog komesara Zora Nikolić, nastavnik za vojnu obuku Milutin Šaponja, a intendant Petar Šušnica. Svaka četa je imala komandira. Milutin Šaponja i komandiri držali su vojnu,[55]» a političku nastavu Enver Redžić. Program je sadržavao desetak tema: o političkom stanju u staroj Jugoslaviji, o borbi KPJ protiv svih oblika socijalnog i nacionalnog ugnjetavanja, o fašizmu, o ustanku i NOP pod rukovodstvom KPJ, o liniji KPJ u NOB, politici Partije u vezi sa nacionalnim pitanjem, o ulozi SSSR u borbi protiv fašističkih zavojevača, o antihitlerovskoj koaliciji i dr. Svaka četa je imala svoj skojevski aktiv, a kurs i partijsku organizaciju, kojom je rukovodila Zora Nikolić.[56]»

Kursisti su svakog jutra, rano, odlazili na Poljance u Grmeč, na mjesto gdje je u početku ustanka bio logor Jelašinovačkog odreda. Tamo su imali nastavu i izvodili vježbe, a tamo im je dopremana i hrana u kazanima. Namirnice je obezbeđivalo NOO Jelašinovaca i okolnih sela. Voda za piće dovožena je u buradima na kolima sa vrela Ziljeva.

Kursiste su posjećivali Košta Nađ i Osman Karabegović, a jednom Vlado Zečević, član Vrhovnog štaba NOP i DVJ. Dolazili su i drugi vojni i politički rukovodioci sa područja Podgrmeča i Bosanske krajine.

Na završetku ovog najmasovnijeg omladinskog kursa organizovan je narodni zbor, na kome je održana smotra omladinaca. Narodu i omladini govorili su

53) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, mikrofilm.
54) Stevo Stupar, n. čl., str. 321.
55) Kazivanje Mirka Staniča i Ljube Cumbe, autoru 2. 08. 1976. i Milutina Šapolje 21. 01. 1977.
56) Enver Redžić, kazivanje autoru, 1. II 1977. god.

Osnovna škola u Benakovcu u kojoj je radio kurs komandira i političkih komesara aprila-maja 1942. i u kojoj su bile razne partizanske jedinice i ustanove tokom rata

Đuro Pucar Stari, Košta Nađ i Osman Karabegović. Narod Jelašinovaca i okolnih sela pripremio je omladincima i ostalim gostima bogatu trpezu. Mladi s područja Kupresa, Janja i Pljeve tražili su da budu raspoređeni u Treći krajiški NOP odred, jer su saznali da će se od tog odreda formirati Sedma krajiška brigada, a ostali omladinci i omladinke otišli su u druge krajiške brigade.

b) *Kurs komandira i političkih komesara četa i bataljona*

Tokom aprila 1942. godine Stab Prvog KNOP odreda organizovao je prvi petnaestodnevni vojnopolitički kurs za komandni kadar četa i bataljona u zgradi osnovne škole u Benakovcu. Na kursu su bili predavači Petar Vojnović, dr Moni Levi i još neki drugovi. Ovaj prvi kurs komandnog kadra pohađali su, između ostalih: Milančić Miljević, zamjenik komandanta bataljona, Mile Davidovih komandir čete, Rade Erceg i Đuro Rašeta, politički komesari čete, Bogdan Ciča, Ilija Latinović, Ostoja Majkić zvani Major i Mihajlo Pejić, zamjenici komandira čete, Sveto Ličina, Janko Radulović i još neki drugovi. Nakon završetka kursa Mile Davidović je određen na dužnost zamjenika komandanta 2. bataljona^ Sveto Ličina na dužnost zamjenika političkog komesara 1. bataljona »Petar Skundrić«, a ostali su se vratili na svoje ranije dužnosti.

Drugi vojnopolitički kurs komandnog kadra održanje tokom maja 1942, takođe u ŠKoli u Benakovcu. Kurs je počeo 2. maja, ali je prekinut dva-tri dana pred napad na Prijedor. Nastavljen je poslije oslobođenja ovog grada i trajao još četiri-pet dana, ukupno 15 dana. Polaznici su, pored ostalih, bili Vlado Prošić,

Miloš Balać i Stevo Vještica, komandiri četa, Rade Brkić, zamjenik komandira čete, Stojan Makić i Branko Bokan, politički komesari četa i još neki komandiri i komesari i njihovi zamjenici. Svi su se vratili na svoje dužnosti. I na ovom kursu vojnostručne predmete predavao je Petar Vojnović, a političke dr Moni Levi i još neki predavači.[57]»

Za vrijeme nastave polaznici su, zajedno sa kursistima partijskog kursa (koji je istovremeno radio u Benakovcu), organizovani u jednu četu, dva puta vojnički intervenisali: prvi put 7. maja 1942, kada je domobranska satnija prodrla u Jelašinovce; drugi put, nakon nekoliko dana, kod sela Donji Petroviči, gdje se krio odmetnik Jovo Kličković.

c) *Vojnopolitička škola Operativnog štaba u Benakovcu*

Da bi postojeći komandni kadar, prije svega vojni, imao što bolje vojnostručno znanje i bio spremniji da vodi čete i bataljone u borbu, Operativni štab NOPO za Bosansku krajinu, krajem avgusta 1942, u Benakovcu organizuje Vojnopolitičku školu. Upravnik škole je bio Bogosav Boško Marković, aktivni kapetan prve klase,[58]» a politički komesar Obrad Stišović, španski borac, doskora komandant Drugog KNOP odreda (kozaračkog).[59]»

Povodom otvaranja prve Vojnopolitičke škole na području Bosanske krajine, cijeneći njen značaj za osposobljavanje vojnih kadrova, u nedjelju 30. avgusta 1942, u Srpskoj Jasenici, na mjestu Brezovica, održana je svečanost. Tom prilikom govorili su Đuro Pucar Stari i Osman Karabegović.[60]»

U Prvoj klasi ove škole (nastava je počela 31. avgusta, a završila 23. septembra 1942), bilo je 47 vodnika, zamjenika komandira i komandira četa, od kojih osmorica sa sanskog sreza, sedmorica sa ključkog, petorica sa jajačkog, po četvorica sa krupskog, novskog, bugojanskog, grahovskog i petrovačkog sreza, trojica sa bihaćkog sreza i po jedan sa dubičkog, banjalučkog, prijedorskog i donjolapačkog sreza. Među njima je bilo 19 zemljoradnika, 23 radnika (šumska, nadničara i si.), 3 aktivna podoficira i 2 bivša žandarma. Svi su uspješno završili školu, pa je za četvoricu navedeno da mogu primiti dužnost zamjenika komandanta bataljona, osamnaestorica - dužnost komandira čete, šesnaestorica - dužnost zamjenika komandira čete, a preostalih devet - dužnost vodnika.[61]»

Druga klasa ove škole, započela je rad 4. oktobra 1942, a završila za mjesec dana. Pohađala su ga 32 vodnika, zamjenika komandira čete i komandira četa. I oni su bili sa svih područja Bosanske krajine.[62]»

10. Operativni štab NOP i DV za Bosansku krajinu u Lušci-Palanci

Još dok se Operativni štab nalazio u centralnoj Bosni, bilo je govora da se premjesti u područje Drvara ili Podgrmeča. Nakon oslobođenja Prijedora, 16. maja 1942, i obilaska Podgrmeča, Košta Nađ je odlučio da se štab smjesti u Lušci-

57) B. J. Bokan, a dj„ str. 468.
58) Bogosav Boško Marković, u ustanku 1941, bio komandir čete u Posavskom NOP odredu. Kao borac Prve proleterske brigade došao u Bosansku krajinu i raspoređen u ovu školu.
59) AVII, fond NOP-a, k. 162, br. reg. 48-1/8.
60) Arhiv Reg. muzeja Bihać, m. f. 20/408.
61) Spisak slušalaca I klase vojnopolitičke škole Bosanske krajine u Benakovcu (AVII, fond NOP-a, k. 162/A, br. reg. 7-5/4).
62) Izvještaj štaba Četvrte KNOU brigade Operativnom štabu od 2. X 1942. god. (Zbornik IV, knj. 7, str. 190-191); Stevo Stupar, n. čl., str. 322.

Spisak slušalaca I. klase vojno-političke škole Bosanske krajine u Benakovcu koji je uz dopis Uprave Vojno-političke škole bio dostavljen Operativnom štabu NOPO Bosanske krajine, 23. IX 1942.

Vojno i političko rukovodstvo Bosanske krajine sa zaštitnom četom nedaleko od sjedišta Štaba u Vodici kod Lušci-Palanke, u ljeto 1942.

-Palanci,[63]* pošto su iz nje vodili najkraći putevi prema Bihaću, Drvaru, Kozari, Ključu i prema Manjači. U to vrijeme u Podgrmeču je služba veze preko kurirskih relejnih stanica bila dobro organizovana i povezivala je sve njegove krajeve, ali i susjedna područja. Podgrmeč je tada imao i telefonske veze do svih štabova bataljona prema Bosanskoj Krupi i Bosanskom Novom, Ljubiji i Sanskom Mostu. Štab Prvog KNOP odreda je tada bio u Benakovcu, gdje su se stjecale sve telefonske i kurirske veze. Dolaskom Operativnog štaba NOPO za Bosansku krajinu u Lušci-Palanku, Podgrmeč po drugi put postaje sjedište rukovodstva narodnooslobodilačke borbe Bosanske krajine.

Operativni štab se smjestio u jednospratnu kuću Sime Praštala. Zgrada se nalazila na čistini, pa je bila veoma uočljiva iz vazduha. Svakodnevno su tu stizali brojni kuriri iz svih krajiških i susjednih jedinica, i vojni i politički rukovodioci. Pošto je u ovoj kući Operativni štab doživio dva bombardovanja, 22. juna i 6. jula 1942,[64)] odlučeno je da se za njega uredi bezbjednije mjesto u šumi, nedaleko od Lušci-Palanke. Izbor je pao na Vodice, oko kilometar i po jugozapadno od naselja. Jula-avgusta 1942. izgrađeno je osam manjih ili većih objekata površine oko 770 kvadratnih metara. Glavna zgrada za štab imala je podrum, prizemlje i tavan. Svi objekti su građeni od rezanih jelovih brvana. Krov je bio od šindre, pod i tavan od dasaka, a zidovi su obloženi celuloznim karton-papirom. Sve zgrade imale su električnu rasvjetu, koja se dobijala iz dinamo-agregata pokretanog benzinskim motorom.[65]»

63) Košta Nađ, Dolazak i neke borbe u Krajini, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 47-48.
64) Arhiv Reg. muzeja Bihać, m. f. 38/194, 204 i 243.
65) Mihajlo Skundrić, Građevinska djelatnost u Podgrmeču u toku NOR-a, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 379.

Đuro Pucar Stari, sekretar Oblasnog komiteta KP] za Bosansku krajinu (bolestan sjedi), stoje (s lijeva na desno) Albert Trinki, sekretar Operativnog štaba NOPO za Bos. krajinu; Osman Karabegović, politički komesar Operativnog štaba NOPO; Košta Nad, komandant Operativnog štaba NOPO i Stefan Mitrović, rukovodilac partijskog kursa pri Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku krajinu, avgusta 1942. u Vodici kraj Lušci-Palanke

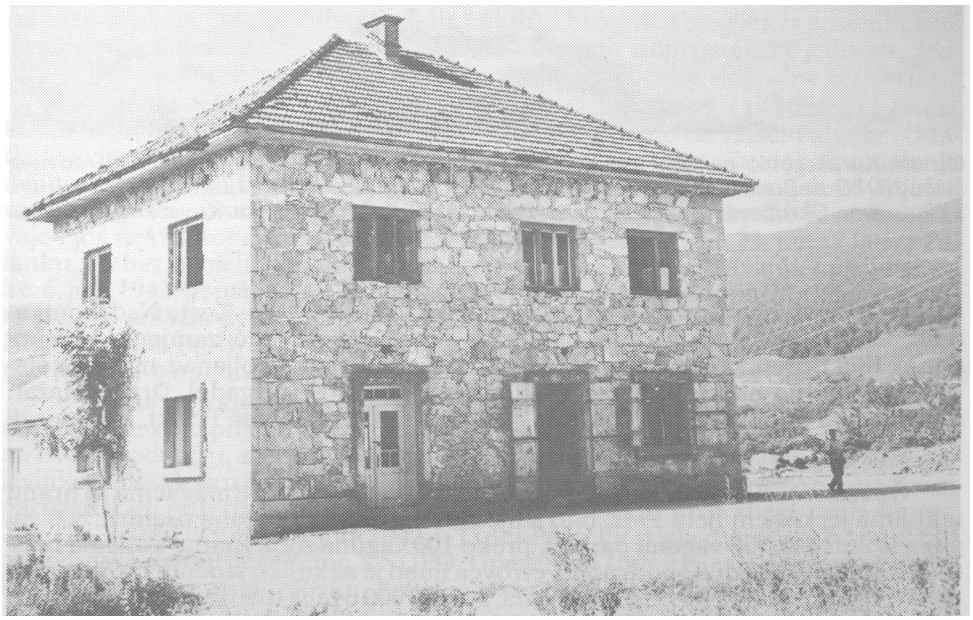

Kuću Sime Praštala u Lušci-Palanci u kojoj se 1942. nalazio Operativni štab NOP i DV Bosanske krajine (savremeni snimak)

Operativni štab je i dalje zadržao kuću Sime Praštala za svoje potrebe, a koristio je i još neke zgrade u Lušci-Palanci, posebno za intendanturu, za smještaj namirnica, oružja, municije i si.

Uspostavljena je telefonska veza sa štabovima na području Podgrmeča, Petrovca, Drvara, tako da je Operativni štab vrlo brzo dobijao izvještaje i informacije, i blagovremeno slao naređenja potčinjenim jedinicama i prištapskim dijelovima.

Osman Karabegović, politički komesar i Slavko Rodić, zamjenik komandanta Operativnog štaba NOPO za Bosansku krajinu, sa Štabom Petog KNOP odreda: Milutin Morača i drugi, s članovima Okružnog komiteta KPJ za Drvar: Rudi Kolak, Dušanka Kovačević i drugi sa zaštitnicom Odreda, jula 1942.

U Operativnom štabu NOPO za Bosansku krajinu bili su: Košta Nađ, komandant, Osman Karabegović, politički komesar, Slavko Rodić, zamjenik komandanta, Ilija Došen, zamjenik političkog komesara, Branko Poljanac, načelnik štaba (do tada bio načelnik Štaba Prve proleterske NOU brigade), Drago Mažar, obavještajni oficir, dr Vaso Butozan, referent saniteta i Alber Trinki, sekretar.[66]

Zajedno sa kuririma, zaštitnica je imala oko 40 boraca.

Operativni štab ie u području Grmeča raspolagao sa više magacina za hranu u kojima je, krajem ljeta 1942, bilo smješteno preko 300 vagona pšenice, 800 vagona kukuruza, 100 vagona pasulja, preko 100 vagona zobi, znatne količine masti, šećera, duvana i dr. U području Petrovca imao je nekoliko stočnih farmi: u Driniću tri farme sa oko tri hiljade goveda, i oko 5 000 ovaca u Suvaji, Bjelaju i Bravsku, zatim dosta svinja, nešto živadi i dr. Kako su u to vrijeme u Bosansku kra-

66) Zbornik IV, knj. 7 i 8, i Košta Nad, Ratne uspomene, str. 299.

jinu stigle proleterske brigade, najveći dio njihovih potreba u namirnicama podmirivan je iz ovih rezervi.[67]»

Za novi smještaj Operativnog štaba znalo je sve stanovništvo okolnih sela, ali, svakog nepoznatog prvo bi uputili u Komandu mjesta ili Opštinski NO odbor u Lušci-Palanci, odakle bi, prema procjeni, stranac sa pratnjom odlazio u štab u Vodice.

Sve do dolaska Vrhovnog štaba u Bosansku krajinu, u Lušci-Palanci, a potom u Vodicama, zajedno su bili i Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu i Operativni štab. A tada, krajem avgusta 1942, Oblasni komitet KPJ je prešao u Bosanski Petrovac. Međutim, sekretar Oblasnog komiteta KPJ Đuro Pucar Stari i članovi, i poslije preseljenja, često su boravili u sjedištu Operativnog štaba u Vodicama. Ovdje su dolazili i komandanti ili članovi štabova susjednih partizanskih jedinica, iz Banije, Korduna, Like, Dalmacije, i Glavnog štaba NOP odreda Hrvatske.

Skoro svakog dana, naročito nedjeljom, brojni seljaci - domaćini, praznički obučeni, navraćali su u Štab i Oblasni komitet KPJ da porazgovaraju sa Đurom Pucarom, Kostom Nadom, Osmanom Karabegovićem, a u njihovom odsustvu s nekim od članova Komiteta ili Operativnog štaba. Tu su saznavali novosti o događajima u svijetu, slušali radio-vijesti, dobijali uputstva kako organizovati pozadinu radi uspješnije saradnje s vojskom. Seljaci bi obično donijeli bocu rakije, voće i slično, pošto su smatrali da idu u posjetu bliskim prijateljima.[68]»

Cijeneći da Podgrmeč pruža izvanredne mogućnosti za razvijanje mnogih aktivnosti od šireg značaja, Operativni štab je ovdje sagradio veliku Vojnotehničku radionicu u Međugorju, organizovao nekoliko vojnopolitičkih kurseva za omladince s područja čitave Bosanske krajine, vojnopolitičku školu za obuku komandnog kadra, za čitavu Bosansku krajinu, zatim kurseve za bolničare i bolničarke itd. Magacini sa hranom, izgrađeni u Grmeču i nekim podgrmečkim selima, služili su za snabdijevanje jedinica na čitavom području Bosanske krajine (krajiških, proleterskih, dalmatinskih, ličkih), i brojnih izbjeglica iz pasivnih krajeva ili onih sela koja su stalno ugrožavale udružene neprijateljske jedinice. Jednom riječju - Podgrmeč je bio središnje područje široke slobodne teritorije.

U vrijeme dolaska Operativnog štaba u Lušci-Palanku, i partizanski avion, kojim je pilotirao Franjo Kluz, prebačen je u polje južno od Lušci-Palanke. Odatle je avion polijetao u borbene akcije. Neprijateljska avijacija, nakon uništenja aviona u kojem su bili Rudi Čajavec i Dragutin Jazbec, kod Banjaluke 4. juna, nastojala je i ovom da uđe u trag. Zato je nasumice, pored Srpske Jasenice, Suvaje i još nekih slobodnih podgrmečkih sela, bombardovala 22. juna i Lušci-Palanku, ali bez uspjeha. Međutim, prilikom drugog bombardovanja Lušci-Palanke, 6. jula 1942, neprijateljski avijatičar, njemački poručnik Pumb, otkrio je mjesto gdje se nalazio avion i mitraljeskim rafalima ga zapalio,[69]» baš kad se Franjo Kluz spremao da, dva dana kasnije, bombarduje Bosanski Novi i tako pomogne partizanske bataljone u napadu na to jako neprijateljevo uporište.

U borbama vođenim za Prijedor, Bosansku Krupu i Bosanski Novi partizanske jedinice su zaplijenile preko 2 000 pušaka i dosta drugog oružja. Po prvi put na ovom području, od početka ustanka jula 1941, kod partizanskih jedinica pojavljuje se višak oružja i municije, koji je Operativni štab dodjeljivao pojedinim partizanskim odredima za naoružavanje novih boraca, prije svega omladinaca. Tako su, pored drugih, 16. jula 1942. u Lušci-Palanku stigle dvije čete od oko 230 omladinaca s područja Petog KNOPO. Operativni štab im je dodijelio 205 pušaka, puškomitraljez zbrojovku, četiri puškomitraljeza »Breda«, teški mitraljez

67) Košta Nađ, n. di., str. 343.
68) Košta Nađ, n. čl. str. 48.
69) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 39/194, 204 i 243.

Susret u Glavnom štabu NOPO Hrvatske u jesen 1942. u prvom redu (s lijeva na desno): Otmar Kreačić, Ratko Vujović Čoče, dr Vladimir Bakarić, Bogdan Oreščanin i Ivo Lola Ribar; stoje: Vladimir Popović, Stanko Ćanica Bjelajac, Rato Dugonjić i Košta Nad

»Maksim«, sedam sanduka municije, 102 fišeklije i 67 noževa. Naoružani omladinci vratili su se na područje Petrovca gdje su uključeni u sastav Petog KNOP odreda.[70] Pored toga i Centralna apoteka je raspolagala zalihama sanitetskog materijala koji je, po odobrenju referenta saniteta Operativnog štaba, upućivan jedinicama na teritoriji Bosanske krajine.

11. Borbe i akcije juna-jula 1942. godine

Njemačka okupatorska komanda nije mogla dozvoliti da se u Bosanskoj krajini stvori tako monolitna partizanska slobodna teritorija, da se čvrsto povežu slobodne teritorije Kozare i Grmeča, a naročito da prestane eksploatacija strategijske sirovine - željezne rude u Ljubiji, pa je pripremila i započela (sa oko 75 000 vojnika, podržanih avijacijom, tenkovima i riječnim monitorima) napad u pravcu Prijedora, uz opkoljavanje Kozare. Njemačke, ustaške i domobranske jedinice krenule su 10. juna 1942. s položaja u Ivanjskoj prema Prijedoru i s pet

70) Dopis Operativnog štaba od 17. jula 1942. godine Štabu Petog KNOP odreda (Zbornik IV, knj. 6, str. 101).

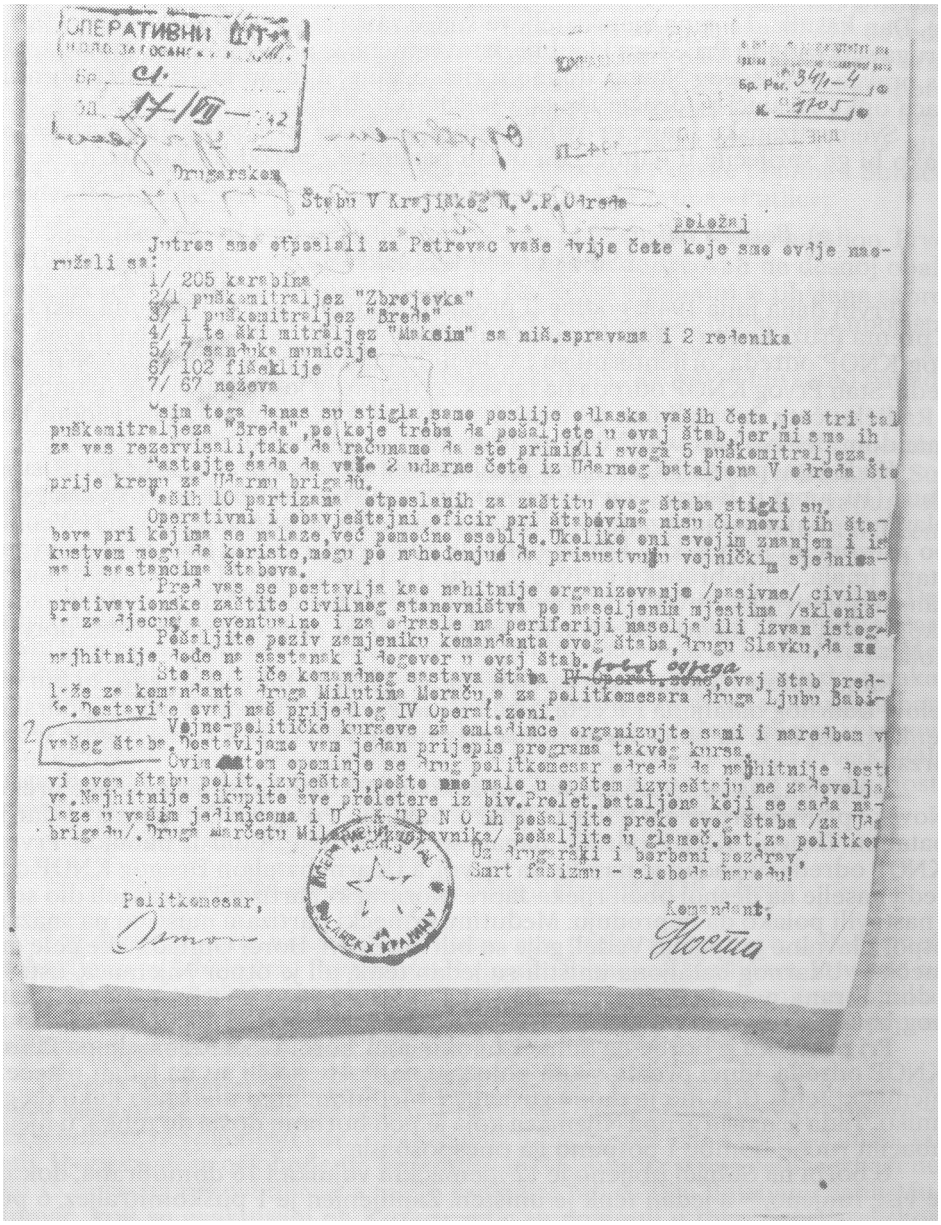

Dopis Operativnog štaba NOPO za Bos. krajinu od 17. VII1942. Štabu 5. KNOP odreda kojim ga izvještava da su u Lušci-Palanci naoružali ljudstvo njihove dvije čete i uputilo ih u sastav Odreda

tenkova i nekoliko kamiona ušle u grad, iz kojeg su se povukle partizanske snage. Dan kasnije, 11. juna, neprijateljeve snage zauzele su Ljubiju, Stari Majdan i druga sela između Prijedora i Ljubije. Istovremeno je neprijatelj krenuo u napad i s pravca Bosanskog Novog, dolinom rijeke Sane, a zatim i iz svih drugih pravaca opkoljavajući područje Drugog KNOP odreda.

Sve partizanske snage sa ovih prostora, pojačale su napade na neprijatelja, kako bi ga spriječile u namjeri da uništi partizane i narod na Kozari.

a) *Borbe s Nijemcima, ustašama i domobranima na sektoru Novska planina - Suhača*

Prvih dana juna 1942. godine u predjelu Rudice - Novska planina - Kršlje, a prema Pruzi Krupa - Novi i prema Suhači (novskoj), osim četa 2. bataljona Prvog KNOP odreda, orijentisani su i Udarni bataljoni Prvog i Drugog KNOP odreda. Štab Prvog KNOP odreda na taj sektor uputio je još jednu četu 1. bataljona i Radićku četu 3. bataljona, tako da je na ovom sektoru pod jedinstvenom komandom dejstvovalo oko 2 000 partizana.[71']

Kada je neprijatelj krenuo od Ivanjske (banjalučke) prema Prijedoru, istog dana (10. juna) iz Bosanskog Novog - na partizanske položaje na Pošti (Novska planina) - napala je jaka neprijateljeva borbena grupa, nazvana »Vedel« (Wedel) po prezimenu njemačkog komandanta te združene jedinice koja je u svom sastavu imala: domobransku jurišnu satniju, 13. i 19. satniju 11. pješačke domobranske pukovnije, Novsku dobrovoljačku satniju (ustaše), 3. četu 721. pješadijskog puka 714. njemačke divizije, jednu bateriju topova i odjeljenje bornih kola.[72']

Rano izjutra 10. juna, neprijatelj je napao Poštu i Dolovljane, gdje su bili dijelovi Udarnog bataljona i 1. četa 2. bataljona Prvog KNOP odreda i, uz podršku tenkova uspio je sa položaja da odbaci partizane i produži u Suhaču, gdje se zadržao.[73']

Istog dana kada su udružene njemačko-ustaško-domobranske snage preko Novske planine prodrle u Suhaču, Udarni bataljon Prvog KNOP odreda i Udarni bataljon Drugog KNOP odreda napali su to uporište. Udarni bataljon Prvog KNOP odreda napadao je naselje na lijevoj, a Udarni bataljon Drugog KNOP odreda naselje na desnoj obali rijeke Japre. Kozarački partizani su zauzeli dio sela i nastavili polako da napreduju. Međutim, grmečki partizani naišli su na snažan otpor glavnine grupacije Vedel, gdje su bili i tenkovi. Borci Omladinske čete grmečkog Udarnog bataljona uništili su jedan tenk, ali je otpor Nijemaca, ustaša i domobrana, a onda i protivnapad, bio tako jak da su se borci grmečkog Udarnog bataljona morali povući.[74']

Pri povratku iz borbe na Suhači, u toku noći, borci 1. čete 2. bataljona Prvog KNOP odreda, idući prema svom položaju na Pošti, naišli su na jedan oštećen njemački tenk. Bila mu je pukla gusjenica. Međutim, niko nije znao kako da ga uništi. Tada je naišla grupa Nijemaca koja je pod borbom došla do tenka, u njega ubacila ručne bombe i potpuno ga onesposobila.[75']

U borbi na Suhači ubijeno je 12 njemačkih vojnika i 16 domobrana, dok ih je više ranjeno,[76'] a jedan tenk je uništen. Zaplijenjen je 1 puškomitraljez, 6 pu-

71) Izvještaj Štaba Prvog KNOP odreda od 6. juna 1942. god. Operativnom štabu (Zbornik IV, knj. 5, str. 173).
72) Arhiv VII, fond NDH, k. 53, br. reg. 6/1-5.
73) Dušan Vujatović, Borbe oko Bosanskog Novog u junu i julu 1942, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 493.
74) Izvještaj Štaba 1. udarnog bataljona Drugog KNOP odreda o borbama od 29. maja do 12. juna 1942. god. (Zbornik IV, knj. 5, str. 232).
75) D. Vujatović, n. čl., str. 494.
76) Izvještaj Vrhovnog oružničkog zapovjedništva od 20. juna 1942. (Zbornik IV, knj. 5, str. 441-442).

šaka i nešto ratne spreme. Udarni bataljon Drugog KNOP odreda imao je 10 poginulih, 15 ranjenih i 9 nestalih boraca.[77] Udarni bataljon Prvog KNOP odreda tog dana takođe je imao znatne gubitke. Poslije ove borbe Udarni bataljon Drugog KNOP odreda je prešao na desnu obalu Sane, a narednih dana, sa grupom Vedel borbu su vodili borci Udarnog bataljona Prvog KNOP odreda. Zbog toga što se dugo angažovala u borbama kod Suhače, borbena grupa »Vedel« nije mogla do kraja da izvrši dobijeni zadatak tj. da preko Novske planine i Suhače prodre do Ljubije, već je to, preko Prijedora, izvršila grupa »Putlic«.

Na sektor Novska planina - Suhača potom je došao jedan bataljon Prve KNOU brigade, dok su drugi bataljoni iste brigade dejstvovali na desnoj obali Sane, na sektoru Blagaj - Novi - Dobrljin. Na Novskoj planini je tih dana skoro svakodnevno vodio borbe i 2. bataljon Prvog KNOP odreda, napadajući uporišta u dolini Japre, Sane i Une. I sam neprijatelj registruje napade 8, 25, 27, 29. i 30. juna, 1, 5. i 11. jula kao napade na sam Bosanski Novi, iako su to bili samo napadi na njegova manja spoljna uporišta.[78]

Noću 14/15. juna izvršeno je prebacivanje oko 100 težih i lakših ranjenika Prve KNOU brigade s područja Miljakovaca, preko rijeke Sane, u Brdare i Suhaču (sansku), koji su zatim otpremljeni u Majkić-Japru Donju, u Prihvatnu bolnicu.[79] Tu su ostali svi lakši ranjenici, dok su teži odmah upućeni u Staru centralnu bolnicu, u kojoj su upravo bile završene neke pomoćne zgrade.[80]

Iste noći, u ranu zoru, 1. bataljon Prve KNOU brigade napao je uporište Debeljak, na cesti Sanski Most - Bronzani Majdan, između Sasine i Skrljevite. Partizani su jurišem uspjeli da istjeraju ustaše i domobrane iz prve linije rovova. Međutim, neprijatelj je u drugoj liniji pružio jak otpor, borba je trajala do mraka, pa su se partizani povukli. Neprijatelj je imao nekoliko mrtvih i ranjenih, a partizani jednog poginulog i 6 ranjenih boraca, dok je jedan borac nestao u rovovskoj borbi prsa u prsa. Istog dana oko 20,30 sati, četa pratećih oruđa Prve KNOU brigade pod komandom Slavka Obajdina, iz bacača je tukla grad Sanski Most. Izbacili su četiri mine i kod Sanske posadne bojne izazvali paniku.[81]

b) *Povratak Bihaćke čete u sastav Prvog KNOP odreda*

Tog dana, 15. juna, s područja Miljakovaca, preko rijeke Sane, u Podgrmeč prebacile su se i dvije čete Prve KNOU brigade: Bihaćka i Metlićeva. Povukle su se sa položaja na koji je napadao neprijatelj sa četiri tenka i pet kamiona vojnika, pomagan topovima iz Prijedora i topovima iz tenkova. Bez ičijeg odobrenja prebacile su se preko rijeke Sane u Podgrmeč.[82]

Povoda za ovakav postupak Bihaćke čete bilo je dosta. Još dok je dejstvovala u sastavu Protučetničkog udarnog bataljona, iz nje je otišlo preko 20 boraca (zbog bolesti, iscrpljenosti i dr.), vratili se na bihaćki srez i tu stupili u 2. bihaćku četu. U operaciji za oslobođenje Prijedora, 15/16. juna, iz stroja čete je izbačeno oko 15 boraca i rukovodilaca, a među ranjenim bili su Ilija Balaban i Salih Mušanović, koji su evakuisani na Kozaru, gdje su poginuli u toku neprijateljskog prodora do partizanske bolnice. Nakon toga uslijedila je popuna čete sa 10—15

77) Zbornik IV, knj. 5, str. 232.
78) D. Vujatović, n. čl„ str. 493-^94.
79) Izvještaj političkog komesara Prve KNOU brigade od 15. juna 1942. god Štabu Prvog KNOP odreda (Zbornik IV, knj. 5, str. 253).
80) Dr Kazimir Barila, Sanitetsko zbrinjavanje u Podgrmeču, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 711.
81) Zbornik IV, knj. 6, str. 368 i 369.
82) Zbornik IV, knj. 5, str. 253.

novih boraca i njeno uključenje u 2. bataljon Prve KNOU brigade. Potom je 12. juna vođena jedna od najtežih borbi na Piskavici kada su jedinice Prve krajiške brigade pošle u pomoć opkoljenoj Kozari.[83] Bez prethodnih priprema i poznavanja terena četa je »... u sred dana, na ravnom zemljištu, bačena u juriš na nadmoćnog i veoma dobro naoružanog neprijatelja«. Poginuli su komandir Gojko Došenović, politički komesar čete Rade Blanuša i još 7 boraca, dok je njih 15 teže ili lakše ranjeno.[84]' Dakle, u borbama na prostoru između rijeke Sane i Vrbasa, te Prijedoru i Piskavici, iz stroja Bihaćke čete ispalo je preko 60 boraca. Zato u pismu kojim izvještava Štab Prvog KNOP odreda o vraćanju ovih četa na Podgrmeč, Velimir Stojnić konstatuje: »... Žrtve su na njih negativno i ubitačno djelovale. Stalno govore o tome kako se ne pazi na njihove živote, kako će svi izginuti i da trebaju sa svojih sektora da udare na neprijatelja .. .«[85] Od čitave Bihaćke čete na desnoj obali Sane ostali su samo novi komandir i politički komesar, Gojko Kovačević i Milovan Pilipović, zamjenik komandira Kaja Popović, jedan vodnik, jedan desetar i borac Savo Popović. Prethodno je partijska ćelija u četi duboko u noć raspravljala o zahtjevu boraca da se ide u Podgrmeč, pa je odlučeno da komanda ostane dok ne dobije odobrenje štaba bataljona, a da ostali članovi KPJ postupe po svojoj savjesti. Kad je četa prešla u Podgrmeč, 15. juna izjutra, u komandu čete došao je Velimir Stojnić, politički komesar, Prve KNOU brigade i naredio komandi da odmah krene za četom, prikupi borce na lijevoj obali Sane i s njima ode u Lušci-Palanku gdje komanda treba da se javi Operativnom štabu, što su ovi i učinili. Nakon što je saslušao raport Komande čete, Košta Nađ, komandant Operativnog štaba je govorio borcima. Zamjerio im je što su bez naređenja napustili položaj, »... ali je pokazao i razumijevanje za tako veliku grešku, zbog teških napora i žrtava koje je četa imala«. Nakon toga Bihaćka četa (odnosno 1. bihaćka četa), upućena je na krupski srez u sastav 3. bataljona Prvog KNOP odreda.[86]'

c) *Oslobođenje Bosanske Krupe 20. juna 1942. godine*

Zbog teškog položaja opkoljenih kozaračkih partizana, Operativni štab NOPO Bosanske krajine i Štab Prvog KNOP odreda odlučili su da se napadne neprijateljsko uporište u Bosanskoj Krupi. Tih dana, od Muharema Terzića, komuniste iz Krupe, dobijeni su podaci o rasporedu i snazi neprijatelja u gradu i neposrednoj okolini. Na dva dana pred akciju, na slobodnu teritoriju došao je šezdesetogodišnji Hašim Bužimkić i donio skicu na kojoj su bili ucrtani svi značajniji objekti i raspored posade danju i noću. Sa brda Alana iznad grada, podrobno je objasnio sve što je bilo ucrtano u skicu.

U akciji za oslobođenje Bosanske Krupe učestvovali su: udarni i 3. bataljon Prvog KNOP odreda. Po planu napada, Radićka četa, noću 18/19. juna 1942, u predjelu Velikog tunela prešla je cestu i pomoću tri čamca (donijeta iz Ripča) rijeku Unu, i uz jako strmu stijenu popela se na Podgomilu, skrivši se u šumi. Naredne noći, 19/20. juna, isti put prešla je i 2. bihaćka četa. Ostale jedinice 3. bataljona kao i Udarni bataljon Prvog KNOP odreda napadali su uporišta u gradu na desnoj obali Une.

Prva i 2. četa 3. bataljona nastupale su desnom i lijevom obalom rijeke Krušnice, dok je 1. bihaćka četa dobila zadatak da spriječi neprijatelja da od sela Br-

83) U Piskavici se nalazila u uporištu zrakoplovna bojna (bataljon) 1. gorskog zdruga, koja je istom stigla iz Njemačke gdje je bila na obuci.
84) Savo Popović, Bihaćka četa u borbi kod Piskavice, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str 445.
85) Zbornik IV, knj. 5, str. 253.
86) Milovan Pilipović, Borba na Piskavici, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 447^51, S. Popović, n. čl„ str. 445.

kića, Srbljana, Spahića i Jezera, preko Grmuše, prodre prema Velikom i Malom Radiću i Bosanskoj Krupi.

Omladinsku četu Udarnog bataljona (komandir Ahmet Šehović, a politički komesar Veljo Pjevač), u tajnosti je vodio Redžo Terzić s ciljem da bez borbe prodre u centar grada i odatle napadne neprijatelja s leđa. Dvije čete Udarnog bataljona imale su zadatak da od Gudavca, između Krušnice i Bara, ovladaju ut-

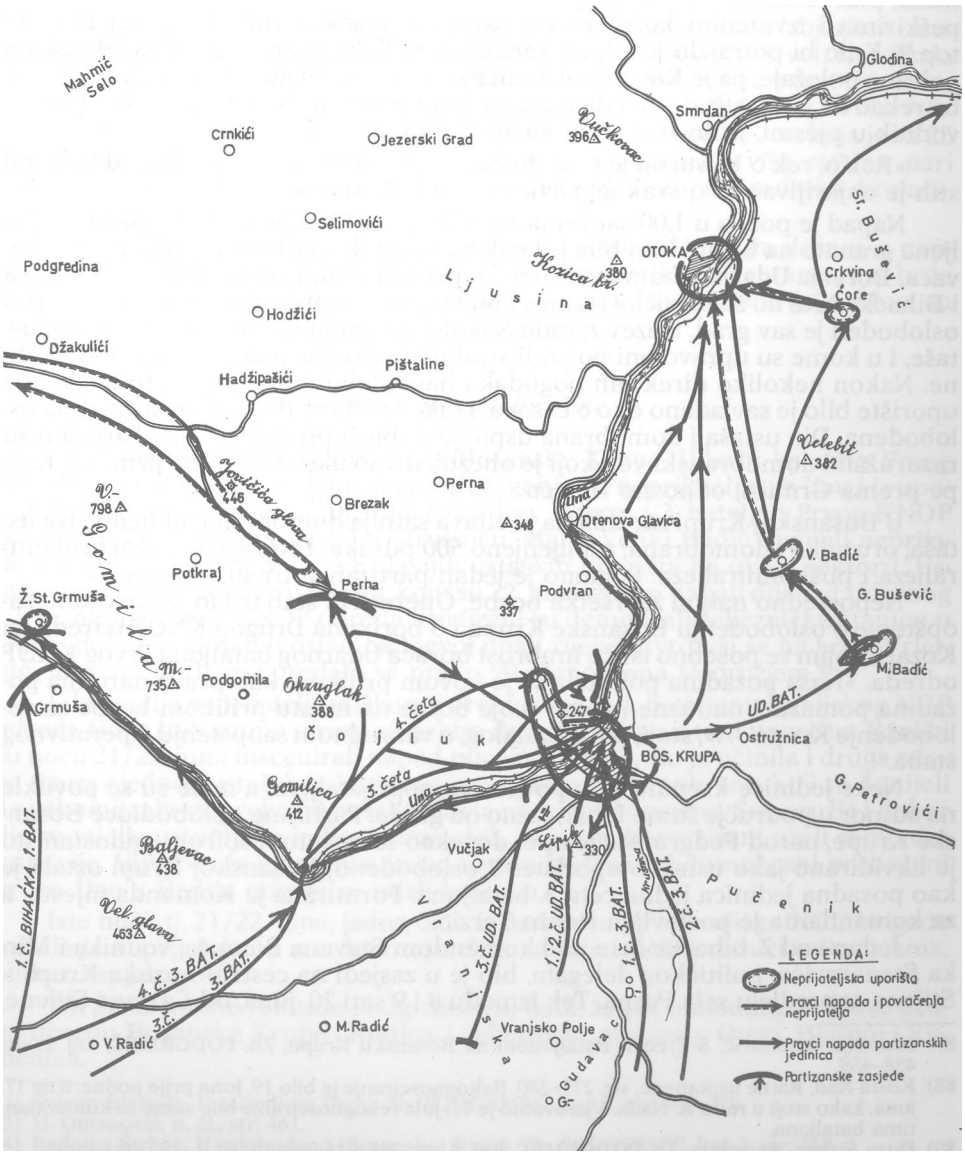

Oslobođenje Bosanske Krupe 19/20. juna 1942.

vrđenim položajima na brdu Hum u centru grada. Napad partizanskih bataljona potpomagala je jedna haubica.[87]

Košta Nađ sa članovima Štaba Prvog KNOP odreda i štabova Udarnog i 3. bataljona, i komandirima i političkim komesarima četa koje učestvuju u akciji, 19. juna 1942, prije podne, sa brda Alana iznad samog grada, izvršio je rekognosciranje terena i podrobno objasnio zadatak svake čete. Prikupljanje četa dvaju bataljona u blizini Bosanske Krupe, nije promaklo narodu koji je samoinicijativno, na iznenađenje komandanata i političkih komesara, donio obilje pečenog mesa, pita i kolača, a omladina se s borcima »uhvatila« i u kolo. Omladinke su peškirima i izvezenim košuljama iz svog djevojačkog ruha kitile partizanski top.[88] Kolo bi potrajalo još dugo, međutim, valjalo se pripremati za izlazak na polazne položaje, pa je Košta Nađ, komandant Operativnog štaba, nekom iz Štaba rekao da je veselja dosta i da treba krenuti u borbu. To je borac u kolu, predvodnik u pjesmi, prihvatio i odmah sročio stih:

»Rek'o, rek'o Košta daje kola dosta.. ,«,[89] što su svi prihvatili i, od tada, taj stih je najavljivao kraj svakog partizanskog kola u ovim krajevima.

Napad je počeo u 1,00 sat iza ponoći 20. juna 1942. godine. Eksplozija ispaljene granate na brdu Hum bila je znak za početak snažnog napada iz svih pravaca. Borci iz Udarnog bataljona brzo su prodrli u sam centar grada, a'Radićka i Bihaćka četa do željezničke stanice i pilane, na lijevoj obali Une. U 5 sati izjutra oslobođen je sav grad, izuzev zgrade Sokolskog doma u kome su se utvrdili ustaše, i u kome su upravo oni počinili strahovite zločine jula-avgusta 1941. godine. Nakon nekoliko direktnih pogodaka haubičkim granatama, i to poslednje uporište bilo je savladano oko 6 časova, i tako je čitava Bosanska Krupa bila oslobođena. Dio ustaša i domobrana uspio je pobjeći prema Otoci.[90] Partizani su razoružali i domobranski vod koji je obezbjeđivao ulazu tunel na pruzi od Krupe prema Grmuši, odnosno Bihaću.

U Bosanskoj Krupi zarobljena je čitava satnija domobrana, ubijeno više ustaša, oružnika i domobrana, zaplijenjeno 500 pušaka, 1 top »pito«, veći broj mitraljeza i puškomitraljeza. Poginuo je jedan partizan, a tri su ranjena.

Neposredno nakon završetka borbe, Operativni štab izdao je vanredno saopštenje o oslobođenju Bosanske Krupe i o borbama Drugog KNOP odreda na Kozari, kojim se posebno ističe hrabrost boraca Udarnog bataljona Prvog KNOP odreda. »Naša pozadina pokazala se je i ovom prilikom kao prava narodna pozadina pomažući na razne načine svoje borce na frontu prilikom borbe za oslobođenje Krupe ...«, stoji, pored ostalog, u vanrednom saopštenju Operativnog štaba.[91]

Neke jedinice krenule su u potjeru za neprijateljem, a neke su se povukle na odmor u područje šume Lipik, južno od grada. Partizane, oslobodioce Bosanske Krupe, narod Podgrmeča je opet dočekao sa bogatom sofrom, radostan što je likvidirano jako ustaško uporište. U oslobođenoj Bosanskoj Krupi ostala je kao posadna jedinica jedna četa 3. bataljona. Formirana je Komanda mjesta, a za komandanta je postavljen Redžo Terzić.

Jedan vod 2. bihaćke čete pod komandom Stevana Blanuše, vodnika i Mirka Stanarevića, političkog delegata, bio je u zasjedi na cesti Bosanska Krupa - Stijena, u predjelu sela Perna. Tek između 8 i 9 sati 20. juna, od Cazina i Stijene,

87) Hamdija Omanović, S Trećim Bataljonom na Bosansku Krupu, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 458—459.

88) Košta Nađ, Ratne uspomene, str. 277-280. Rekognosciranje je bilo 19. juna prije podne, a ne 17. juna, kako stoji u radu K. Nađa. Vjerovatno je 17. jula rekognosciranje bilo samo sa komandantima bataljona.

89) Đuro Štrbac, Anegdota, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 745-746.

90) K. Nađ, n. dj, str. 282. H. Omanović, n. čl„ str. 461.

91) Zbornik IV, knj. 5, str. 286-287.

pojavila se gomila ustaša i naoružanih seljaka iz sela Cazinske krajine, koji su, saznavši za napad partizana na Krupu, pošli u pomoć ustaško-domobranskoj posadi. Išli su bez ikakvog obezbjeđenja, pjevali, ne sluteći da ih zasjeda čeka na lijevoj obali Une. Partizanski vod, dobro sakriven pustio je gomilu da priđe blizu, i onda napao bombama, rafalima iz puškomitraljeza i plotunima iz pušaka. Smjenjivali su se juriši i paljba. Iznenađeni neprijatelj nije uspio ni metka da opali. Veliki broj ih je poginuo a ostali su panično pobjegli nazad prema Stijeni i Cazinu. Partizani su zaplijenili 5 puškomitraljeza, veću količinu municije, pušaka i mnoštvo bačenog hladnog oružja: kosa, vila, sjekira, rogulja i si. oruđa.[92]

U Bosanskoj Krupi, osim mještana zatečeno je preko hiljadu izbjeglica (muhadžera) iz okolnih podgrmečkih sela, bez ikakvih sredstava za život. Komanda mjesta odmah je organizovala zajedničku kuhinju za izbjeglice i one mještane koji nisu imali ni minimuma namirnica za ishranu, a takvih je bilo dosta.[93] Iskoristivši malu radionicu za štavljene kože, počela je izrada obuće, koja je za 25 dana, koliko je Bosanska Krupa bila slobodna, proizvela više stotina pari obuće za partizane. U krojačkoj radionici u kojoj je radilo više radnika-krojača, šivene su partizanske uniforme.[94]

Partizani su do 15. jula 1942. držali dio Bosanske Krupe na desnoj, a neprijatelj dio na lijevoj obali Une, odakle je, sa Krečane, željezničke stanice i sa brda Tećije, tukao minobacačima i mitraljezima grad na desnoj strani rijeke. Most na Uni (drveni) bio je porušen.

d) *Akcije u dolini Une*

Neposredno poslije oslobođenja Bosanske Krupe, Udarni bataljon Prvog KNOP odreda dobio je zadatak da produži gonjenje neprijatelja niz Unu i iz uporišnih sela sa desne obale. Djelujući zajedno. Udarni i 2. bataljon Prvog KNOP odreda su 20. i 21. juna zauzeli Ostružnicu, Mali i Veliki Badić i napali neprijatelja u Ćorama, jednom od najžilavijih ustaških uporišta na ovom sektoru. Ustaše su sa Ćora pobjegle u Otoku, koju su 22. juna izjutra napali dijelovi Udarnog i 2. bataljona Prvog KNOP odreda. Partizani su demolirali željezničku stanicu u Otoci, dok je neprijatelj ostao na lijevoj obali rijeke utvrdivši se na brdu Vrletnici. U ovim borbama predalo se preko 90 domobrana sa oružjem.[95]

Likvidacija neprijatelja u Blatnoj prepuštena je 4. bataljonu Banijskog NOP odreda čiji je štab stupio u vezu sa nekim domobranima u tom uporištu. Banijci su noću 21 /22. juna inscenirali napad pucajući u zrak, što je učinila i druga strana (izuzev jednog ustaše), nakon čega se predalo 66 domobrana, koji su donijeli 3 puškomitraljeza, preko 50 pušaka, dosta municije i opreme. Svo oružje i dobar dio municije ustupljeno je Banijcima, dok su grmečki partizani uzeli samo dio municije. Uhvaćen je i strijeljan jedan ustaša, dok su svi domobrani prebačeni preko Une u Baniju odakle su otišli kućama.[96]

Iste noći, tj. 21/22. juna, jedna četa 1. bataljona Prve krajiške NOU brigade napala je neprijateljevo utvrđeno uporište na željezničkoj stanici u Rudicama, ali bez uspjeha.

Tih dana stotine i stotine Podgrmečlija, ljudi, žena i omladine, rušilo je prugu između Bosanske Krupe i Rudica, i željezničke stanice u Otoci, Blatnoj i Rudicama.

92) Stevan Blanuša, U zasjedi na Perni, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 469-470.
93) H. Omanović, n. čl., str. 461.
94) Radojka Štrbac, U oslobođenoj Bosanskoj Krupi, Zb. PODGRMEC, knj. 3, str. 352.
95) Zbornik IV, knj. 5, str. 310.
96) Isto, str. 309.

Oružjem zaplijenjenim u selima Malom i Velikom Badiću, Ostružnici i Otoci naoružano je oko 80 omladinaca od kojih je formirana 2. omladinska četa Udarnog bataljona Prvog KNOP odreda.[97] Četa je dobila i 4 puškomitraljeza. Komandir je postao Dušan Bokan, politički komesar Špiro Milešević i zamjenik političkog komesara Dušan Vujatović.

Tek 15. jula 1942. neprijatelj je sa oko 800 vojnika krenuo iz Otoke, preko Ćora, prema Velikom i Malom Badiću i Ostružnici. Podržane jakom artiljerijskom, minobacačkom i mitraljeskom vatrom sa lijeve obale Une, njegove snage su zauzele ova sela, ali, zbog otpora 2. bataljona, nisu otišle dalje.

Sjutradan, 16. jula 1942, neprijatelj se iz Badića i Ostružnice spustio u Bosansku Krupu, u koju su ušli i njegovi vojnici iz dijela grada sa lijeve obale Une. Partizani su pod borbom napustili Bosansku Krupu.[98]

e) *Prvi napad na neprijateljevo uporište u Sanskom Mostu*

Već prvih dana juna Operativni štab je planirao napad na neprijateljevo uporište u Sanskom Mostu, a 10. juna izdao je i zapovijest u kojoj je naznačeno da će se vrijeme napada naknadno odrediti.[99] Bilo je predviđeno da u toj akciji učestvuju jedinice Prvog i Drugog krajiškog NOP odreda i Prve krajiške udarne brigade. Međutim, tog dana uslijedio je prodor Nijemaca u Prijedor i započela je neprijateljska ofanziva na Kozaru, pa je napad odložen.

Na osnovu iskustva stečenog napadom na Prijedor, predviđeno je da se i napad na Sanski Most vrši sa tri klina, s ciljem da se njihovi čeoni dijelovi što prije dohvate glavnih uporišta i centra grada, kako bi se neprijateljeve snage već u početku pocijepale, a zatim razbile i uništile. Kad je ponovo odlučeno da se izvrši napad na Sanski Most 27. juna 1942, Operativni štab je u tu svrhu mogao da izdvoji samo 1. bataljon »Petar Škundrić«, Udarni bataljon, 3. četu 2. bataljona i 3. četu (radićku) 3. bataljona, iz Prvog krajiškog NOP odreda i 4. bataljon Drugog KNOP odreda, dakle, nepuna četiri bataljona, umjesto šest, kako je bilo predviđeno naredbom od 10. juna. Zbog svega toga znatno je izmijenjen plan napada, pa su raspoloživim snagama dati slijedeći zadaci:

- Treća četa 1. bataljona »Petar Škundrić« treba iz Djedovače neopaženo da prodre u grad, do mosta na rijeci Sani, odakle će dati signal za početak opšteg napada;
- Prva četa 1. bataljona napada desno od 3. čete, sa zadatkom da na svom pravcu likvidira uporišta, dopre do 3. čete i potom zajednički produže napad;
- Druga četa 1. bataljona zatvara pravac prema Sanici i Vrhpolju i na tom pravcu sprečava dolazak pomoći neprijateljevom garnizonu;
- Udarni bataljon prelazi Sanu uzvodno od grada i kreće prema istočnom dijelu grada, odakle napada uporišta na desnoj obali rijeke;
- Radićka četa 3. bataljona s polovinom čete ostaje u rezervi i u zaštiti Operativnog štaba, dok drugom polovinom čete napada lijevo od 3. čete na pravcu Zdena-most na rijeci Sani;
- Treća četa 2. bataljona probija se pored Pobriježja prema ušću Blije u Sanu, odakle napada njenom lijevom obalom uzvodno ka staroj stočnoj pijaci i žitnom magacinu, odnosno, prema mostu u centru grada;

97) Isto, str. 308-310.
98) Isto, knj. 6, str. 98.
99) Isto, knj. 5, str. 192-201.

- Četvrti bataljon Drugog KNOP odreda napada uporište u Sasini, pa produžava na Trnovu, Šehovce i Poljak, obezbjeđujući grmečki Udarni bataljon s te strane.

Napad četa potpomagaće top sa Djedovače, gdje su bili Operativni štab za Bosansku krajinu i Štab Prvog KNOP odreda.[100]'

U gradu i okolnim selima, osim Sanske posadne bojne, nalazila se i 1. jurišna bojna koja je nakon borbi s Prvom krajiškom udarnom brigadom na Rakitovači i Radosavskoj kod Bronzanog Majdana uspjela, 20. juna, da prodre do Sanskog Mosta. To je značilo znatno pojačanje posade, što partizanski štabovi, dok su organizovali napad, nisu znali. Ova jurišna bojna bila je, locirana u Sasini.[101]'

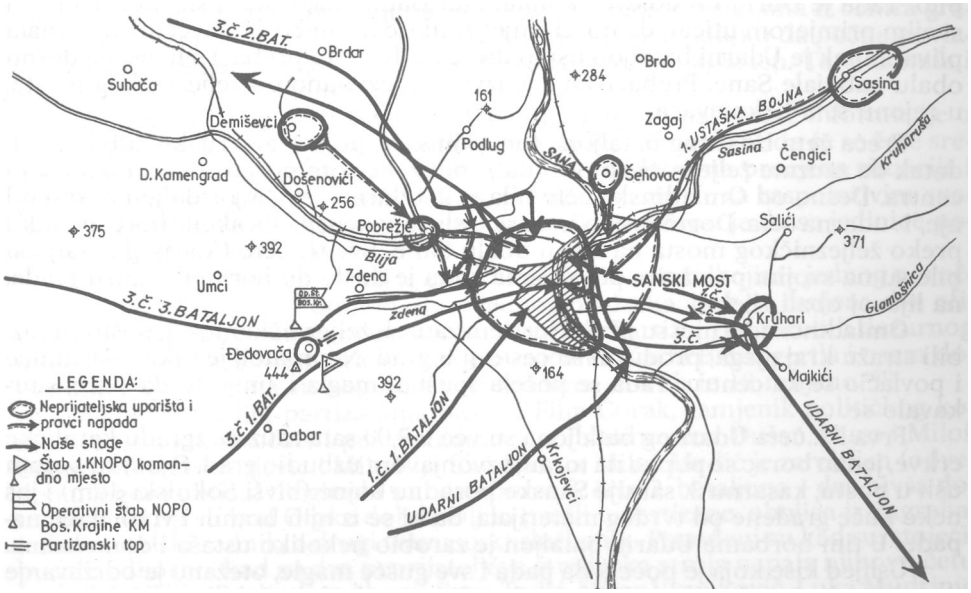

Prvi napad na neprijateljska uporišta u Sanskom Mostu, 27. juna 1942.

Svi štabovi bataljona i četa upoznali su borce sa zadacima u akciji i izvršili potrebne pripreme. Angažovani su vodiči za svaku četu, a borcima je predočeno kako da se ponašaju za vrijeme borbe i u oslobođenom gradu. Kad je pao mrak, 26. juna, jedinice su krenule na izvršenje zadatka. Treća četa 1. bataljona pošla je s Djedovače i neopaženo se približila rovovima na periferiji grada. Borci su se puzeći provlačili između njih. Čelo kolone naišlo je na rov u kojem je bio puškomitraljez. Jednim rafalom i bombom ubijen je puškomitraljezac. Potom se četa, pod borbom, probila kroz naselje, do mosta, gdje je zaposjela lijevu obalu Sane i most na toj strani. Borci su zapalili jednu pekaru, dajući znak da su stigli u centar grada. Zaustavljali su obezglavljene neprijateljeve vojnike i razoružavali ih.[102]'

100) B. J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. *2,* str. 454.
101) Zbornik, IV, knj. 6, str. 369-371.
102) Stanko Maijanović, Prvi napad na Sanski Most, Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 481^84.

Lijevo od 3. čete i zajedno s njom, u grad su upali i dijelovi 3. čete (radićke) 3. bataljona. Prva četa 1. bataljona koja je nastupala desno od 3. čete, uspjela je da ovlada samo perifernim dijelovima grada, ali nije mogla da potisne neprijatelja i dopre do rijeke i mosta.

Treća četa 2. bataljona iz rejona Suhače i Brdara noću je prikriveno došla preko Podluga do blizu ušća Blije u Sanu, prešla Bliju i, kada je 3. četa 1. bataljona već bila u centru i započela borbu, krenula u napad i prodrla do žitnog magacina. Uzput su, bježeći pred 3. četom 1. bataljona, među partizane upala i razoružana 4 domobrana.[103]

Najteži zadatak imao je Udarni bataljon, prinuđen da se sa tri mala čamca, za najkraće vrijeme, prebaci na desnu obalu Sane. U svaki čamac je moglo da stane četiri-pet boraca. Prvi se prevrnuo, pa se nekoliko boraca - neplivača utopilo. Tada je Đurin Predojević, komandant Bataljona, ušao u slijedeći čamac i svojim primjerom uticao da borci smjelije ulaze u čamce, iako većina nije znala plivati. Ipak je Udarni bataljon uspio da se za dva sata prebaci s lijeve na desnu obalu nabujale Sane. Prebacivanje je izvršeno uzvodno od željezničkog mosta, u rejonu sela Krkojevaca.

Treća četa Udarnog bataljona (omladinska), po prelazu rijeke dobila je zadatak da zauzme željeznički most i da produži cestom pored rijeke, do mosta i centra. Desno od Omladinske čete bila je 2. udarna četa, a još dalje i desno od nje, 1. udarna četa. Dogovoreno je da se u slučaju neuspjeha akcije borci povuku preko željezničkog mosta na lijevu obalu Sane. Sve tri čete Udarnog bataljona bile su na svojim polaznim položajima kada je došlo do borbe u centru grada, na lijevoj obali rijeke.

Omladinci udarnici su prvim jurišem zauzeli željeznički most i, pošto su razbili stražu kraj njega, produžili su cestom u grad. Neprijatelj je tukao nasumice i povlačio se ka centru. Tada se počela spuštati magla i, umjesto da sviće, smrkavalo se.

Prva i 2. četa Udarnog bataljona su već u 2,00 sata zauzele zgradu katoličke crkve, jedan borac se popeo na toranj i zvonjavom uzbudio grad. Borci su potom ušli u poštu, kasarnu 3. satnije Sanske posadne bojne (bivši Sokolski dom) i još neke kuće građene od tvrđeg materijala, da bi se iz njih branili i vršili dalje napade. U tim borbama Udarni bataljon je zarobio nekoliko ustaša i domobrana.

Uslijed kiše koja je počela da pada i sve gušće magle, otežano je održavanje veze između četa i vodova Udarnog bataljona, a došlo je i do konsolidovanja u domobranskim jedinicama i njihovog protivnapada. Istovremeno, iz pravca Sasine, odnosno Poljaka i Šehovaca, pristizale su ustaše napadajući partizane s leđa. Na tom pravcu Štab Udarnog bataljona rasporedio je samo tri desetine. Računalo se da će 4. bataljon Drugog krajiškog NOP odreda izvršiti svoj zadatak, napasti na selo Sasinu i okolna uporišta. Međutim, iz pravca Sasine, osim mjesnih ustaša napala je i 1. jurišna bojna, za koju partizani nisu računali. Te jedinice su s leđa napale Udarni bataljon u svanuće, pa su borci morali da se povlače iz grada.

Neprijateljeve snage iz pravca Pobriježja i Demiševaca, streljačkim strojem su se kretale prema gradu, a iz njega, u susret im je išao drugi streljački stroj. Borci 3. čete 2. bataljona tada su zauzeli položaj na nasipu industrijske pruge i na ivici jednog šumarka. Kada su se oba streljačka stroja dovoljno približila, 3. četa ih je dočekala vatrom. Iako je imao i mrtvih i ranjenih, neprijatelj je nastavio nastupanje. Kako je partizanima ponestalo municije, zamjenik komandanta 2. bataljona Mile Davidović, koji je bio s ovom četom, naredio je odstupanje preko nabujale Blije, kroz Podlug, istim pravcem kojim su stigli, prema Brdarima i Suhači.

103) Mile Davidović, Dijelovi 2. bataljona u borbi za Sanski Most juna 1942. god., isto, str. 489—490.

Dio 3. čete (omladinske) Udarnog bataljona koji je najdublje prodro u grad i sad bio skoro opkoljen u nekoj kući, s teškom mukom se probio, tučen od dva neprijateljeva streljačka stroja jednog iza nasipa željezničke pruge sa desne, i drugog, sa lijeve obale rijeke. Vod je uz borbu, izgubivši nekoliko boraca, stigao do željezničkog mosta u sastav svoje, Omladinske čete. Međutim, kako je na mostu bila bodljikava žica, a s druge strane rijeke neprijatelj već zaposjeo položaj, preko mosta se nije moglo. Zato se Omladinska četa povlačila prema južnom dijelu sela Kruhara, uz potok Glamošnicu, gdje se na jednom proplanku susrela s Đurinom Predojevićem i Đurom Štrpcem, komandantom i političkim komesarom Udarnog bataljona, koji su bili sa dijelovima 1. i 2. udarne čete. Grupe i pojedinci borci uz dozivanje su se probijali iz grada i ravnice prema Kruharima.[104]

Pošto je neprijatelj odbacio Udarni bataljon, a kasnije i 2. četu 2. bataljona, sve svoje snage skoncentrisao je za izbacivanje 3. čete 1. bataljona iz centra grada, od mosta i rijeke. Tada je komanda 3. čete donijela odluku da počne povlačenje i, zahvaljujući uspješnijoj zaštiti bokova, grad je napušten. To je učinila i 1. četa na njenom desnom krilu.[105]

Operativni štab i Štab Prvog KNOP odreda nisu imali tačne informacije o toku borbi, niti veze sa Udarnim bataljonom. Ipak, vjerovalo se da će se čete sreditи i preduzeti novi napad na grad.[106] Međutim, objektivna procjena situacije i gubljenje veze sa Udarnim bataljonom, pokazali su da se, sa raspoloživim snagama, napad na Sanski Most ne može obnoviti. Naređeno je da se jedinice povuku na polazne položaje.

U ovom napadu neprijatelj je imao 17 ubijenih, među kojima jednog poručnika, dva podoficira, 13 domobrana i jednog oružnika, dok su ranjena dva oficira, 6 podoficira, 26 domobrana i jedan oružnik. Partizani su zarobili dežurnog oficira garnizona, komandira 4. satnije poručnika Karla Baumgertla i osam domobrana. U borbama su poginula i tri građana, dok ih je 18 ranjeno.[107]

Među poginulim partizanima bio je i Filip Ćorak, zamjenik političkog komesara Omladinske čete i pet omladinaca iz Jelašinovaca: Dušan, Đuro i Miloš Stanič, Milan Dobrijević i Mile Ilije Škundrić, a Miloš Medić je zarobljen (odveden u logor i ubijen). Poginula su i dva borca 3. čete 2. bataljona - dva bivša domobrana, koii su kod Otoke dobrovoljno prešli u partizane, obojica iz Zagreba, jedan metalski radnik, a drugi tramvajski službenik. Pogođeni su kad su, stojeći, pucali, odnosno, kad su dva neprijateljeva streljačka stroja napala njihovu četu kod rijeke Blije. Poginuli su i borci Savo Tadić, Mitar Vranjković, Luka Mudrinić i Ostoja Kovačević iz Grdanovaca. Narodnooslobodilački odbori obližnjih sela Dabra, Eminovaca, Jelašinovaca i drugi, organizovali su prevoženje palih drugova u njihova sela, a ranjenih, do partizanske bolnice u Grmeču.

Nakon povlačenja, Operativni štab je izdao saopštenje u kojem je opisao tok borbe prema tadašnjim informacijama, završavajući riječima: »... Partizani naše Krajine pokazuju svojim djelima da će junački izdržati u ovoj velikoj borbi za slobodu svoga naroda i svoje rodne grude«.[108]

Nakon završetka napada, iz Bronzanog Majdana u Sanski Most stigao je bataljon domobrana sa vodom haubica. Došla je i 9. četa 10. pješadijske pukovnije, a dopremljena je i municija za popunu one koja je utrošena u borbi. Istog dana, u 14 sati i 45 minuta, u Sanski Most ulazi jedna četa njemačkih vojnika, ali se pred veče vraća u Staru Rijeku, gdje ostaje kao posada.[109]

104) Đurin Predojević, Udarni bataljon Prvog odreda, isto, str. 478; Dušan Uzelac, Udarni bataljon u napadu na Sanski Most, isto, str. 485-486 i Mile Davidović, n. čl., str. 489—490.
105) Stanko Marjanović, n. čl., str. 484.
106) Zbornik IV, knj. 5, str. 324.
107) Isto, knj. 6, str. 371.
108) Isto, knj. 5, str. 330-331.
109) Isto, knj. 6, str. 371.

Čete 4. bataljona Drugog krajiškog NOP odreda, tek su 28. juna izvršile napad, ali ne na Sasinu, kako je bilo naređeno, već samo na Trnovu. Napad je trajao oko dva sata i u 4 izjutra partizani su se morali povući. U borbi je ranjen samo jedan domobran.

Dvadeset osmog juna u 23 sata, dio snaga koje su dan ranije učestvovale u borbi za oslobođenje Sanskog Mosta, napale su ustaško-domobranska uporišta u Demiševcima i Pobriježju. Ali već izjutra oko 4 sata, partizani su se povukli. Neprijatelj je imao samo jednog ranjenog. U noći 28/29. juna napadnuti su Kruhari, 5 km istočno od Sanskog Mosta, opet bez rezultata.[110]

Među zarobljenim vojnicima i uhvaćenim civilima bilo je i zlikovaca, ustaša, pa je Štab Prvog KNOP odreda formirao vojni sud u sastavu: Petar Vojnović, dr Moni Levi i Hazim Bilalbegović. Zarobljenici su dovedeni u Eminovce, gdje su saslušani. Većina je oslobođena i puštena kućama na neoslobođenu teritoriju. Oslobođenje i domobranski poručnik, Karlo Baumgertl. Samo nekoliko zarobljenika je osuđeno, jer je utvrđeno i dokazano da su vršili zločine.

Okupivši većinu boraca Udarnog bataljona na jednom brdu u blizini sela Kruhara, Štab bataljona, pošto nije imao mogućnosti da pređe rijeku Sanu na ranijem mjestu prelaza, odlučio je da se preko sela Tramošnje, Kozice, Sokolova stigne u Ribnik, a onda preko Bravska i Međeđeg Brda u Jelašinovce. Štab je znao da se na sektoru sela Tramošnje, Kozice i Sokolova nalaze četničke jedinice i da treba dugo ići do Ribnika, udaljene partizanske teritorije, ali drugog izlaza nije bilo. Bataljon je u jednoj koloni krenuo prema Tramošnji, zatim Kozici. Uzput je susreo neprijateljeve jedinice koje su od Vrhpolja hitale ka sanskom garnizonu. Jedni na druge su ispalili pokoji hitac ili rafal, ali bez upuštanja u borbu. Bataljon je 27. juna usiljenim maršem išao dan i noć. Borci su bili premoreni, neispavani, gladni. Nisu poznavali put, pa su često zastajali, lijegali, padali u san, ustajali i kretali naprijed. Bili su pokisli, ranjavih nogu, ali su i dalje išli za čelom kolone. Kada su 28. juna stigli do oboda doline, vidješe dole kod crkve mnogo svijeta okupljenog na vidovdanskom zboru. Tu su bili i četnici koji, kad ugledaše partizansku kolonu, zapucaše, i zbor se razbježa.[111]

Popodne 28. juna, dok se Bataljon spremao da pređe rječicu Banicu, s druge obale pojavio se partizan Ribničkog bataljona, i s takvim vodičem borci su iste večeri bili u Ribniku. Nakon kraćeg odmora, Udarni bataljon je preko planine Siše krenuo za Bravsko. Prolazili su dosta blizu ustaških položaja, pa je otuda puškomitraljezac osuo rafalom po koloni i ranio Božu Mrđu. Bataljon je produžio na Bravsko i tu prenoćio. Sutradan je stigao u Jelašinovce, gdje ga je dočekalo mnogo svijeta sa darovima. Sve do dolaska kurira, dan ranije, nije se znalo za sudbinu Udarnog bataljona. Mnogi su smatrali da je stradao i, zato, kada se pojavio na padinama Međeđeg Brda, veselju nije bilo kraja. Jedino je radost mutila tuga za poginulim borcima. Bataljon je 1. jula produžio ka Lušci-Palanki, gdje ga je sačekalo preko sto seljačkih kola, kojima su se borci odvezli na kraći odmor u Srpsku Jasenicu.

Nekoliko boraca Udarnog bataljona nije se uspjelo priključiti svom bataljonu i preko Ribnika doći u Podgrmeč: Milan Tadić se, ranjen, 15 dana krio u šumi između Kijeva i Tramošnje, gdje su ga pronašli seljaci, odveli i skrili u kući Petra i Bogomira Borenovića; Milan Gavrilović se krio kod seljaka u Tramošnji, i još pet boraca, pa su svi tokom ljeta došli u Podgrmeč.

110) Isto, str. 375.
111) Đ. Predojević, kazivanje autoru, Dušan Uzelac, n. čl., str. 487.

f) *Prvi napad na neprijateljevo uporište u Bosanskom Novom*

U noći kada su partizani sa Kozare pokušali proboj, 3. jula 1942. godine, 3. i 4. bataljon Prve KNOU brigade i 1. bataljon Drugog KNOP odreda napali su neprijatelja u Dobrljinu. Uporište je držala 3. bojna 2. pješačke pukovnije iz Zagreba, sa oko 300 domobrana i oružnika. Napad je počeo u 21,15 sati, a već oko ponoći uporište je bilo savladano. Zarobljeno je svih 300 domobrana i 5 oficira, zaplijenjeno 5 mitraljeza i 6 puškomitraljeza, oko 400 pušaka, 3 minobacača, nekoliko sanduka mina i oko 70 000 puščanih metaka, i druga vojna sprema. Partizani su imali dva poginula i 14 ranjenih boraca. U naselju su zapaljene sve važnije zgrade: željeznička stanica, Šipadova pilana, električna centrala, zgrade opštine i škole.[112]

Nastavljajući napade u cilju odvlačenja neprijateljevih snaga koje su napravile obruč oko Kozare i Drugog KNOP odreda, Operativni štab za Bosansku krajinu, 5. jula 1942. izdaje zapovijest za napad na Bosanski Novi.[113] Banijski odred je dobio zadatak da na lijevoj obali rijeke Une likvidira uporište Lebrnicu i Matijeviće, gdje je bilo 200 vojnika sa 2 topa i 2 minobacača, a zatim da izvrši demonstrativni napad na Dvor i preko mosta na Uni uspostavi vezu sa jedinicama Prvog KNOP odreda.

Četvrti bataljon Prve KNOU brigade, koji se nalazio na desnoj obali Sane, dobio je zadatak da osvoji dobro branjene položaje na Kulskom brdu iznad željezničke stanice, potom i nju, a dijelom snaga da organizuje zasjedu prema Svodnoj i Dobrljinu. Minobacački vod ovog bataljona treba da tuče Laudanov šanac na lijevoj obali Une, gdje su se nalazile neprijateljeve haubice i minobacači.

Prvi bataljon Prve KNOU brigade imao je zadatak da, preko Jablanice, napada u pravcu pravoslavne crkve i, sa jedinicama Prvog KNOP odreda, prodre do centra grada.

Zadatak Udarnog bataljona Prvog KNOP odreda bio je da dijelom snaga napadne na Veljkića brdo, a dijelom na Kamen i Tjesnac i preko Vidorije da prodire u grad. Drugi bataljon ovog Odreda, lijevom obalom Sane treba da prodire prema Urijama i gradskom centru.

Četvrti bataljon Drugog KNOP odreda, koji se nalazio na području Prvog KNOP odreda, dobio je zadatak da sa dvije čete drži zasjedu prema naprijateljevom uporištu u Suhači (novskoj).

Pripremljena su artiljerijska oruđa čije su posade direktno od Koste Nađa dobijale zadatke. Planirano je da u ovom napadu učestvuje i partizanski avion kojim je pilotirao Franjo Kluz. Međutim, pred sam polazak u akciju, stigao je kurir sa viješću da je, dan ranije,[114] avion uništen.

Pred noć 7. jula, kod Sajka na proplanku, neposredno iza položaja na Pošti, odnosno na Novskoj planini, borcima 1. bataljona Prve KNOU brigade, Udarnog i 2. bataljona Prvog KNOP odreda govorio je Košta Nađ o značaju predstojeće akcije kazavši da je ona »... naš dug herojskoj Kozari«.[115]

Bosanski Novi opasivali su rovovi, mnoge kuće-utvrđenja, a bili su sagrađeni i betonski bunkeri. U tom neprijateljevom uporištu nalazile su se njemačke i ustaško-domobranske snage: dijelovi borbene grupe Vedel, štabovi domobranske 2. pješadijske divizije, domobranskog 2. i 11. pješadijskog puka i prištapske jedinice, ukupno oko 3 500 vojnika, dok je partizana bilo samo oko 2 000.[116]

112) Izvještaj Štaba Prvog KNOP odreda od 4. jula 1942. god. (Zbornik IV, knj. 6, str. 28).
113) Zbornik IV, knj. 6, str. 33.
114) K Nađ, n. dj., str. 296. Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 38/234.
115) D. Vujatović, n. čl., str. 497.
116) K Nađ, n. dj., str. 295-296.

Napad je počeo u ponoć 7/8. jula 1942. godine. Prva i 2. četa 5. bataljona Banijskog NOP odreda, u žestokom naletu zauzele su Lebrenicu koju je branilo 80 ustaša i domobrana sa 2 haubice od 105 mm, 2 teška minobacača i 2 mitraljeza. Banijski partizani su uspješno savladali rovove. Ustaše su pobjegli a domobrani se predali, pa su zaplijenjeni haubice, minobacači i teški mitraljezi. Međutim, neprijatelj je iznenadno izvršio protunapad i povratio izgubljeno teško naoružanje. Istovremeno je i 4. bataljon Banijskog NOP odreda bombama napao na Matijeviće, zauzeo rovove, ali je neprijatelj i ove položaje povratio.[117])

Bataljon Prve KNOU brigade je uspio da zauzme Kulsko Brdo iznad željezničke stanice, ali je uslijedio jak protunapad neprijatelja pa su se partizani morali povući.

Jedinice Prvog KNOP odreda uspjele su da zauzmu spoljna uporišta Kamen i lješnjak, a omladinska četa Udarnog bataljona i da prodre najdublje u grad preko Vidorije i željezničke pruge.

Međutim, kako je u napadu na Bosanski Novi izostalo iznenađenje i pošto se neprijatelj dobro utvrdio i bio znatno, brojno i oružjem jači od partizana, oko 8 sati 8. jula uslijedilo je povlačenje boraca sa osvojenih položaja.

Drugi bataljon Drugog KNOP odreda zakasnio je na svom odsjeku napada, pa se smatralo da je krivicom njegovog komandanta Relje Ličine u dobroj mjeri doživljen neuspjeh. Neposredno poslije akcije, komandant Operativnog štaba i komandant Prvog KNOP odreda, smijenili su Ličinu, poslali ga u četu za običnog borca.[118]' Svakako daje i odsustvo veze i sadejstva između četa i bataljona znatno doprinijelo neuspjehu napada na Bosanski Novi.

U ovoj akciji po prvi put je, osim ambulante Prve KNOU brigade, učestvovala i hirurška ekipa. Brigadna ambulanta nalazila se na Novskoj planini, iznad Vješala, a hirurška ekipa doktora Zdenka Krausa u Čađavici. Kako je ranjeno oko 40 boraca, i brigadna ambulanta i hirurška ekipa imale su dosta posla, pogotovo ako se zna da nije bilo sredstava za punu anesteziju već samo za lokalnu, a trebalo je vršiti i nekolike amputacije.[119]'

Štab Prvog KNOP odreda 10. jula objavio je saopštenje o napadu u kojem, između ostalog, stoji da je, nakon oslobođenja Bosanske Krupe i akcije na Sanski Most, napad na Bosanski Novi »... treći udarac koji su naši hrabri borci zadali neprijatelju u leđa u jeku njegove ofanzive na našu Krajinu ...«, odnosno, na Kozaru.[12]®

Poslije završetka ofanzive na Kozaru govorilo se da neprijatelj ima namjeru da produži ofanzivna dejstva i na Grmeč. U Bosanskom Novom Nijemci su pronijeli vijest da odlaze u Bosansku Krupu, i da će njihove snage iz Bosanske Dubice krenuti na Grmeč.[121]' Međutim, do toga nije došlo, vjerovatno zbog dugog otpora partizana na Kozari, kao i zbog ofanzivnih dejstava ostalih krajiških partizanskih snaga.

Saznavši za informacije koje su govorile o namjeri neprijatelja da nakon ofanzive na Kozaru produži i na slobodnu teritoriju Grmeča i Podgrmeča, partizanski štabovi započeli su s pripremama na odbranu. Mogućnost napada najavljivala je i velika koncentracija neprijateljevih jedinica u Prijedoru, o čemu je stigla obavijest od Štaba Drugog KNOP odreda »Mladen Stojanović«.[122]' Slična koncentracija je primijećena i u Sanskom Mostu.[123]' S tim u vezi, u Štabu Prvog KNOP odreda 26. jula 1942, napravljen je »Plan saradnje Prvog, Drugog i Petog

117) Zbornik IV, knj. 5, str. 335 i Arhiv Reg. muzeja u Bihaću, m. f. 42/489-496.
118) K. Nađ, n. dj„ str. 297-298.
119) Dr K. Barila, n. čl„ str. 716-717.
120) Zbornik IV, knj. 6, str. 53-54.
121) Arhiv Reg. muzeja u Bihaću, m. f. 20/511.
122) Zbornik IV, knj. 6, str. 115.
123) Isto, str. 119.

KNOP odreda i partizanskih jedinica sa Banije s jedne strane, i Udarne brigade Prve operativne zone Hrvatske«. Utvrđeni su zadaci partizanskih snaga na području Banije, Korduna, Like i Bosanske krajine, odnosno Podgrmeča. Na dokument o ovom planu saradnje stavili su potpise predstavnici Banije, Prve operativne zone, Zajedničkog krajiškog štaba Prvog i Drugog odreda.[124] Međutim, neprijatelj nije poduzeo takav napad na Podgrmeč, pa do realizacije plana saradnje u tom obimu nije ni došlo.

12. *Konferencija članova štabova i komandi jedinica Prvog KNOP odreda*

Štab Prvog KNOP odreda je 16. jula uputio poziv štabovima bataljona i komandama četa da dođu na konferenciju, koja će se 19. jula održati u Lipniku, sa slijedećim dnevnim redom:

»1. Izvještaj štabova bataljona i četa o vojnoj i pol. situaciji.

A) Vojna situacija: brojno stanje oružja i municije, brojno stanje ljudstva po četama i bataljonima, stanje odjeće i obuće, zdravstveno stanje, stanje ishrane, borbena gotovost jedinica, disciplina i smještaj (logorovanje), izvještaj o akcijama posljednjih mjesec dana.

B) Politička situacija: politička svijest jedinica, politika bratstva, odnos prema četnicima, borba protiv špijunaže, borbenost i moral jedinica, rad pol. komesara četa i bataljona, odnos vojske i naroda, pozadina u službi vojske itd.«[125]

Poziv su potpisali komandant i politički komesar Odreda Milorad Mijatović i Veljo Stojnić. Konferencija je zakazana na inicijativu Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Međutim, ona nije održana u Lipniku, već u zgradi škole u Bosanskom Milanovcu. Prisustvovali su komandiri i politički komesari četa, komandanti i politički komesari bataljona i članovi Štaba Prvog KNOP odreda, te Košta Nađ i Osman Karabegović.

U sklopu najavljenog dnevnog reda, težišni zadatak ove konferencije bio je da izvrši analizu akcija za oslobođenje Prijedora i Bosanske Krupe, i neuspjelog napada na neprijateljeva uporišta u Sanskom Mostu i Bosanskom Novom. U kratkom ratničkom predahu, između značajnih akcija vođenih tokom maja, juna i u prvoj polovini jula i onih koje će uslijediti - partizanski komandanti, komandiri i politički komesari Podgrmeča analizirali su stanje i spremnost jedinica za još teže i krupnije borbe.

Na kraju su podnijeti izvještaji rukovodilaca intendanture i saniteta, a u zaključku su dati budući zadaci.

Na završetku rada konferencije, Košta Nađ je upitao da li ko od prisutnih ima pitanja, na šta se oglasio Gliša Raca, komandir 1. čete (bravske) 1. bataljona »Petar Škundrić« i predložio da se napadne na neprijateljevo uporište u Ključu. Rekao je da je Ključ, i pored toga što ga neprijatelj smatra jednim od svojih najjačih uporišta, moguće zauzeti za 24 sata. Komandant Nađ je zadržao komandira Racu, a ostalim rekao da mogu ići. Nađ se podrobno informisao o neprijatelju u Ključu, njegovim najjačim utvrđenjima i mogućim pravcima napada. Na kraju je komandiru Bravske čete naredio da ide u četu i dovede je na Crkveno kamo je i on krenuo.[126]

124) Isto, str. 137-138.
125) AVII, fond NOP-a, k. 1072, br. reg. 8/1-2.
126) Kazivanje Gliše Race, autoru, 15. januara 1979. god.

a) *Zajednički štab Prvog i Drugog KNOP odreda*

U toku neprijateljeve ofanzive na Kozaru i neposredno iza nje, veliki broj boraca Drugog krajiškog NOP odreda prebacio se preko Sane na slobodnu podgrmečku teritoriju. Od njih su formirana tri bataljona, od kojih jedan udarni. Neprijatelj je nešto o tome saznao, jer je zapovjednik posade u Sanskom Mostu izvijestio kako je »dobio sigurne podatke o tome da je 20. jula 1942. godine u Lušci-Palanku došlo oko 5 000 partizana iz Like i da vjerovatno predstoji napad na Sanski Most«.[127] Međutim, tada, a ni kasnije, u Lušci-Palanku nisu nikada dolazile ličke jedinice, već se ta informacija, vjerovatno, odnosi na dolazak kozarskih partizana na područje Podgrmeča, pošto su se, nakon proboja sa Kozare, okupljali u Lušci-Palanci i okolini.

Obrad Stišović, komandant Drugog KNOP odreda, u izvještaju Operativnom štabu 22. jula 1942. predložio je da Operativni štab preuzme komandovanje nad snagama oba odreda, kako bi se ostvarila potpuna saglasnost u radu. Već sutradan Košta Nađ sa položaja piše da štabovi Prvog i Drugog KNOP odreda organizuju zajednički štab kako bi uspješnije rukovodili operacijama. Osman Karabegović, politički komesar Operativnog štaba, u izvještaju Operativnog štaba od 26. jula 1942. upućenom komandantu Kosti Nađu, pored ostalog navodi: »... U cilju daljnjeg otpora neprijatelju organizovali smo Zajednički štab I i II odreda. ..« Međuodredski Zajednički štab sačinjavali su svi članovi štabova oba odreda koji su se nalazili u Podgrmeču, kao i Ranko Šipka, komandant Udarnog bataljona Drugog KNOP odreda.[128] Ovaj Zajednički štab rukovodio je borbama prema Sanskom Mostu, Ljubiji i Bosanskom Novom, odnosno na sektorima na kojima su se uz jedinice Prvog KNOP odreda nalazile i jedinice Drugog KNOP odreda.

Zajednički štab djelovaće samo od početka avgusta, kada će Udarni i 4. bataljon Drugog KNOP odreda ući u sastav Druge KNOU brigade, a preostale jedinice se vratiti na područje Kozare, u sastav glavnine Odreda.

13. *Oslobođenje Gornje Sanice i Saničke doline*

Nakon uništenja uporišta u Ključu 28. jula 1942, u kojem su učestvovali Prva KNOU brigada, Bataljon »Soko« Trećeg KNOP odreda, 1. bataljon Petog KNOP odreda i 1. četa (bravska) 1. bataljona »Petar Škundrić« Prvog KNOP odreda,[129] odlučeno je da se nastavi gonjenje neprijatelja i napadnu njegova uporišta u Gornjoj Sanici i okolnim selima.

U Gornjoj Sanici posadu je sačinjavao jedan bataljon (bojna) jačine oko 470 vojnika. Dio tog bataljona (oko 80 vojnika), pod komandom satnika (kapetana) Tome Šanteka, pritekao je u pomoć napadnutom garnizonu u Ključu, ali se morao povući u Gornju Sanicu.[130] Bataljon je od naoružanja imao dva minobacača, četiri mitraljeza, i nekoliko puškomitraljeza. U sastavu posade bilo je i oko sto ustaša. Za odbranu mjesta i čitave doline neprijatelj je iskopao rovove i sagradio zemljane bunkere. Najjača uporišta su mu bila na k. 271, južno od Gornje Sanice, zatim kod grupe kuća prema Donjem Budelju, na samoj željezničkoj stanici Gornja Sanica, na Zolakovom brijegu i još nekim dominantnim visovima. Ustaško-domobranska posada u Gornjoj Sanici i okolnim selima bila je veoma aktivna: vršila je upade u okolna partizanska sela, napadala na Međeđe Brdo, prema Gor-

127) Zbornik IV, knj. 6, str. 467.
128) Isto, str. 120-123.
129) Zbornik IV, knj. 6, str. 140 i 151.
130) Isto, str. 473.

njem Budelju i Bravsku, a 7. maja prodrla je čak u Jelašinovce. Zbog jačine tih uporišta dotad se i nije pokušalo sa njihovim zauzimanjem.

Naredbom za napad na uporišta u Saničkoj dolini angažovane su: Prva KNOU brigada, 1. bataljon Prvog KNOP odreda i Petrovački bataljon Petog KNOP odreda.

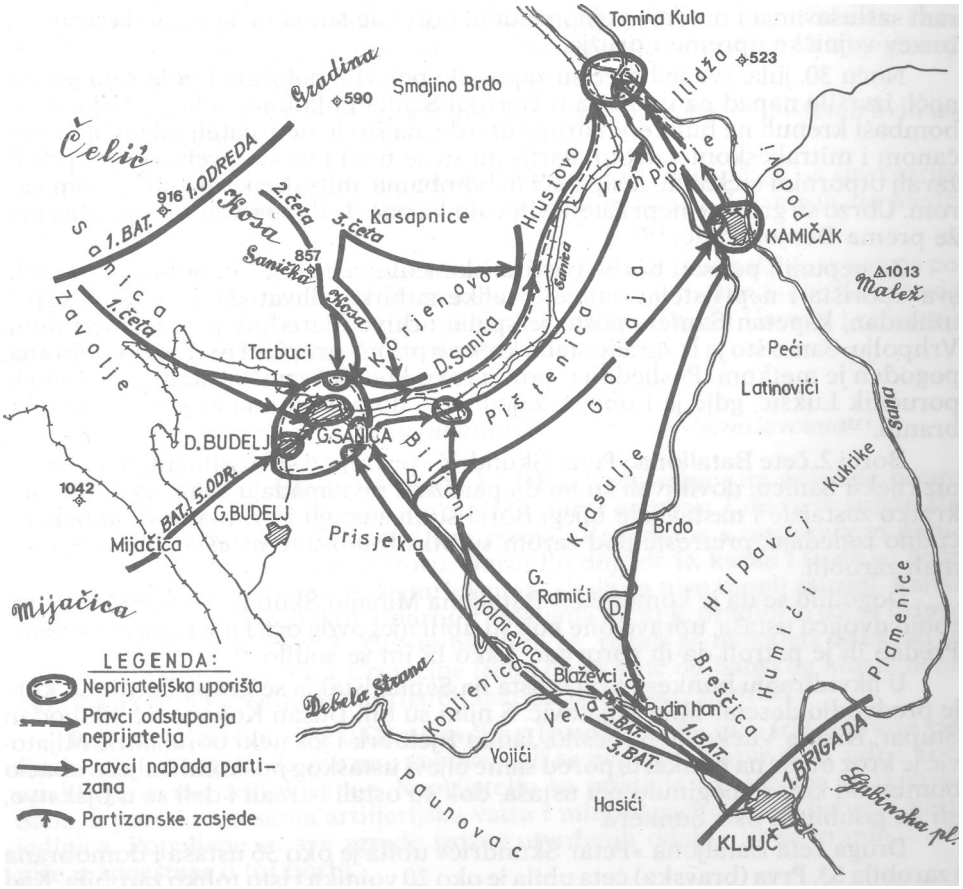

Oslobođenje Gornie Sanice i Saničke doline, 31. 7. 1942.

Prema planu napada, Prva krajiška NOU brigada, sa dva bataljona nastupače od Ključa preko Ramića, Kopljenice i Prisjeke u pravcu Donjeg Budelja. Prvi bataljon preko Biljana treba da prodire u Donju Sanicu. Petrovački bataljon Petog KNOP odreda preko Medića glavice, napašće na Donji Budelj i da nastavi prema zgradi Opštine u Gornjoj Sanici. Bataljon »Petar Škundrić« sa 1. četom preko Mahale će nastupati prema Opštini i željezničkoj stanici, a sa 2. četom će od Korjenova napasti željezničku stanicu i nastaviti prema Opštini, a 3. četa ima dva zadatka - dijelom snaga postavlja zasjedu između Gornje i Donje Sanice što obezbjeđuju čete koje napadaju na Gornju Sanicu i sprečava neprijatelja da se povuče prema Donjoj Sanici, a drugim dijelom postavlja zasjedu na Korjenovu

i sprečava dolazak pomoći garnizonu iz pravca Vrhpolja i Sanskog Mosta. U napadu je učestvovala i baterija haubica 105 mm Prvog KNOP odreda.[1311]

Tokom 30. jula, u svim četama koje, prema planu, učestvuju u napadu, održani su sastanci da bi se borci što bolje pripremili za akciju. Posebno je objašnjavano kakav treba da bude njihov odnos prema mjesnom stanovništvu i zarobljenicima, pri čemu je strogo podvučeno da nijedan partizan ne smije samovoljno presuđivati uhvaćenim zlikovcima, već ih treba predavati organima vlasti radi saslušavanja i predaje vojnom sudu; borci ne smiju ništa sami da uzimaju, izuzev vojničke opreme i oružja.

Noću 30. jula, sve jedinice su zaposjele polazne položaje i pola sata iza ponoći, izvršile napad na uporišta u Gornjoj Sanici i okolnim selima. Najprije su bombaši krenuli na bunkere i druge utvrde, na što je neprijatelj odgovorio puščanom i mitraljeskom vatrom. Partizani su se brzo i vješto prebacivali i približavali otpornim tačkama, zasipajući ih bombama, mitraljeskom i puščanom vatrom. Ubrzo su grupice neprijateljevih vojnika počele da se izvlače iz obruča i bježe prema Donjoj Sanici.[132']

Za nepunih pet sati borbe partizanske jedinice razbile su odbranu, zauzele sva uporišta i neprijatelju nanijele velike gubitke. Shvativši da je dalji otpor uzaludan, kapetan Šantek, pošto je spalio arhivu, naređuje povlačenje prema Vrhpolju. Samo što je iz zgrade štaba krenuo prema grupi od oko 30 domobrana, pogođen je metkom. Posljednji otpor, u rovu kod Željezničke stanice, pružao je poručnik Lukšić, gdje je i ubijen, zajedno sa domobranima koji su se žestoko branili.[133']

Borci 2. čete Bataljona »Petar Škundrić« primijetivši Muslimane kako bježe niz rijeku Sanicu, dovikivali su im da partizani ne napadaju žene, na što bi one kratko zastajale i nastavljale bijeg. Borci su ih sustigli i primijetivši da nekako čudno izgledaju, pretresli: pod žarom su otkrili poznate ustaške zlikovce i odmah zarobili.

Dogodilo se da je komandant Bataljona Mihajlo Škundrić u toku borbe zarobio dvojicu ustaša, upravo one koji su ubili njegovog oca i bacili ga niz stijenu. Predao ih je patroli da ih sprovede, kako bi im se sudilo.

U likvidiranju bunkera kraj mosta na Sanici istakla se grupa bombaša koju je predvodio desetar Mile Mijatović. S njim su bili Dušan Kokanović, Slobodan Stupar, Nikola Vučković-Nebesilo, Janko Bjelobrk i još neki borci. Mile Mijatović je kroz otvor na bunkeru, pored same cijevi ustaškog puškomitraljeza ubacio bombu od koje je poginulo pet ustaša, dok su ostali istrčali i dali se u bjekstvo, ali su poubijani oko bunkera.

Druga četa Bataljona »Petar Škundrić« ubila je oko 36 ustaša i domobrana i zarobila 83. Prva (bravska) četa ubila je oko 20 vojnika i isto toliko zarobila. Kad je svanulo, borba je već bila završena. Po grmlju i šumarcima partizani su tražili pritajene neprijateljeve vojnike. Neki su pokušali da pruže otpor, pa su tada ubijena 23, a 20 je zarobljeno. Veća grupa vojnika, bježeći prema Vrhpolju, kod zaseoka Kordića, u Donjoj Sanici, naišla je na zasjedu dva voda 3. čete i jednog voda 2. čete Bataljona »Petar Škundrić«. Partizani su ih zasuli bombama, a onda krenuli na juriš. Grupa je razbijena, jedan dio zarobljen, a drugi ubijen.

Samo 1. bataljon »Petar Škundrić« likvidirao je oko 120, a zarobio još toliko neprijateljevih vojnika. Zaplijenio je 146 pušaka, četiri puškomitraljeza, deset pištolja, preko 25 000 metaka i dosta druge ratne opreme. Bataljon je imao dva

131) Stevo Kovačević, Oslobođenje Gornje Sanice 1942. godine..., Zb. PODGRMEC, knj. 2, str. 504-505.
132) Stojan Makić, Oslobođenje Gornje Sanice, isto, str. 512.
133) Zbornik IV, knj. 6, str. 473.

ranjena i jednog poginulog borca, dok je Prva krajiška NOU brigada imala samo četiri ranjena borca.

U toj borbi, pored već spomenutih, junaštvom su se istakli mnogi borci i rukovodioci, a naročito Rade Brkić, komandir 2. čete, zatim Lazo Medić, Rade Manojlović, Dušan Gavran, Cvijo Kukolj, Joja Miljević, Milan Čalić, Ratko Ilić, Tomo Raković, Dušan Bodiroža, te Kojo i Stevan Stupar.

Partizanske jedinice nastavile su gonjenje razbijenog neprijatelja, pa su, nakon Gornje Sanice, oslobodile i Donju Sanicu, Biljane, Ramiće, Krasulje i sva sela do blizu neprijateljevog uporišta u Vrhpolju, gdje su se okupili izbjegli vojnici iz Gornje Sanice i Ključa.

Operativni štab za Bosansku krajinu izdao je saopštenje o uništenju ovih ustaških uporišta.[134]

Zarobljenici su saslušani, a poseban vojni sud 41-og osuđuje na smrt strijeljanjem, što je objavljeno i obavljeno na narodnom zboru, 2. avgusta, na Međeđem Brdu.

S dijelom zaplijenjenog oružja formirana je nova omladinska četa koja je postala 1. četa 1. bataljona »Petar Škundrić«. Komandirje postao Stevo Kovačević, politički komesar Miloš Sobot, zamjenik komandira Dušan Gavran i zamjenik političkog komesara Dušan Kokanović.

a) *Napad na ustaško-domobransko uporište u Demiševcima*

Kada je Udarni bataljon Drugog KNOP odreda stigao na položaje prema Sanskom Mostu, tamo je zatekao grmečki Udarni bataljon. Čim su se sastali štabovi udarnih bataljona, domaćini su upoznali Kozarčane s rasporedom neprijateljevih uporišta na ovom sektoru. Đurin Predojević je, kazao i to da su četiri puta napadali uporište u selu Demiševcima, ali da ga nisu mogli zauzeti. Ranko Sipka, komandant kozarskog Udarnog bataljona na to je predložio da se pripremi i peti, zajednički napad. Njegov bataljon će, rekao je, napadati direktno na uporište u Demiševcima, a Grmečlije treba da ga štite od Sanskog Mosta napadom na Pobriježje, gdje je neprijatelj također imao jako uporište.

Peti napad na uporište u Demiševcima, izveden 28/29. jula, trajao je više sati. Kozarčani su uspjeli da zauzmu rovove, »ali se neprijatelj utvrdio u zidne kuće odakle je davao žestok otpor. Neprijatelju su pristigla i pojačanja iz Trnave i Sane, a pored toga sama artiljerijska vatra i minobacači tukli su između naših jedinica. Popaljene su sve zgrade izuzev utvrđenih odakle su se branili.. .«[135] piše u izvještaju o toj borbi.

Istovremeno su borci grmečkog Udarnog bataljona napadali Pobriježje i obližnja uporišta prema Sanskom Mostu. I oni su uspjeli da izbace neprijatelja iz rovova, ali ne i iz zidanih kuća i još nekih utvrđenih otpornih tačaka. I ovdje su neprijatelju stigla pojačanja iz Trnove i Sane, pošto partizani nisu napadali i sa pravca rijeke Sane, odnosno od Podluga.

Pred zoru su se oba udarna bataljona povukla na polazne položaje, uz osjetne gubitke: Grmečlije su imale osam poginulih i 25 ranjenih, a Kozarčani sedam poginulih i 28 ranjenih boraca. Broj od 68 boraca izbačenih iz stroja govorio je o žestini tih borbi.[136]

134) Isto, str. 176 (I ovo saopštenje Operativnog štaba, kao i većinu drugih, pisao je njegov politički komesar Osman Karabegović).
135) Arhiv VII, fond NOP-a, k. 161, br. reg. 2/4.
136) Zbornik IV, knj. 6, str. 163.

Neprijatelj je u svom izvještaju naveo daje u ovim borbama imao četiri poginula i 15 ranjenih vojnika.[137']

Da bi se shvatilo otkud takva žilavost u odbrani Demiševaca, nužno je reći koju riječ o tom i sličnim ustaško-domobranskim uporištima na obodu slobodne podgrmečke teritorije.

Na obodu slobodne teritorije Podgrmeča postojalo je nekoliko malih ali uporno branjenih neprijateljevih uporišta: Demiševci, nedaleko od Sanskog Mosta, Ćore iznad Otoke i Bosanske Krupe i Brkići i Spahići, prema Ostrošču, odnosno Bihaću. U njima su posadu činili ustaše iz tih i iz drugih sela. Povremeno su im u pomoć dolazile ustaške i domobranske jedinice i oružnici. Iz tih sela vršili su ispade na slobodnu partizansku teritoriju, palili kuće do kojih bi stigli, pljačkali i ubijali sve živo na šta bi naišli. Svakako da su na naoružane mještane u tim selima, najjači uticaj vršili poznati ustaški zlikovci i, prikazujući partizane u najgorem i najcrnjem svijetlu, uspijevali da uz sebe vežu tamošnji živalj. Tako jaki, uz to dobro naoružani i snabdijeveni municijom, sa utvrđenim zgradama i rovovima, svakom napadu partizana uspješno su odolijevali. Tek kada su oslobodili obližnje gradove, partizani su uspijevali da zauzmu i uporišta u tim selima, kao što je bio slučaj sa Ćorama nakon prodora u Bosansku Krupu, uporišta u Spahićima (oslobođen Bihać), ili za vrijeme višednevne borbe u Sanskom Mostu, kada su branioci morali napustiti Demiševce i priključili se ustaško-domobranskom garnizonu u Sanskom Mostu.

137) Isto, str. 473.
Prvi napad na neprijateljevo uporište u Demiševcima izvršen je 28. januara, drugi - 31. januara, treći - 15. aprila, četvrti - 28/29. juna i peti - 28/29. jula 1942. godine. Tek u šestom napadu, za vrijeme velikih borbi oko Sanskog Mosta, 11. decembra 1942, zauzeto je ovo jako ustaško uporište.

XII *Stanje i aktivnosti na slobodnoj teritoriji Podgrmeča*

Dok su tokom jeseni i zime 1941/1942. godine članovi KPJ, SKOJ-ai drugi napredni ljudi intenzivno politički radili na slobodnoj teritoriji Podgrmeča sa ciljem da ustanici i narod potpuno prihvate narodnooslobodilačku borbu, što se do proljeća 1942. i ostvarilo. Proljeće i ljeto druge ratne godine prolazili su u svakodnevnom radu organizovanih snaga i politički opredijeljenog stanovništva i boraca Podgrmeča, kao rijetko gdje.

Uspješno organizovanje i jačanje jedinica Prvog KNOP odreda, sve značajnije vojne akcije tokom proljeća i ljeta 1942. iznijeli su članovi KPJ, SKOJ-a i drugi kadrovi koji su se od običnih boraca razvili u sposobne komandire, komandante i političke komesare.

Međutim, za takvu vojnu aktivnost, za takav uspješan razvoj jedinica Prvog KNOP odreda bilo je neophodno imati i dobro organizovanu pozadinu. Podgrmeč je u proljeće-ljeto 1942. bio veliko radilište i gradilište kojima su rukovodili predsjednici seoskih i opštinskih odbora, članovi opštinskih i sreskih komiteta KPJ i SKOJ-a, odbor AFŽ i NOSOBiH-a, do nedavno obični borci, kuriri, odbornici. Da bi partizanske jedinice, štabovi, bolnice, radionice, omladinski i drugi kursevi itd., mogli uspješno raditi, svakodnevno su hiljade ljudi, žena i omladine izvršavali krupne i značajne pozadinske zadatke.

1. Razvoj i aktivnosti organizacija KPJ u jedinicama Prvog KNOP odreda

Uspješan razvoj i jačanje Prvog KNOP odreda ostvareni su zalaganjem njegovog štaba i štabova bataljona, članova KPJ. U Štabu Odreda to su bili: Milorad Mijatović, Velimir Stojnić, dr Moni Levi, potom Dimitrije Bajalica. U ovom periodu zamjenik komandanta Odreda Petar Vojnović bio je kandidovan, a u članstvo KPJ primio gaje Dimitrije Bajalica krajem avgusta 1942."

Svi štabovi bataljona imali su partijske ćelije. U ćeliji KPJ štaba 1. bataljona »Petar Škundrić« bili su Mihajlo Škundrić, Pero Morača, potom Rade Erceg, Zdravko Prošić, Lazo Gajanović, Hazim Hilalbegović. Milančić Miljević, zamjenik komandanta ovog bataljona u ovom periodu još nije član KPJ. I njega je primio Dimitrije Bajalica, avgusta 1942. godine.[2']

U ćeliji KPJ štaba 2. bataljona najprije su bili Vojo Todorović, Slobodan Marjanović, a potom i Mićo Kolundžija, Slobodan Erceg, Zaim Dizdarević, Relja Ličina i Slobodan Pilipović.

1) Svi podaci o članovima KPJ u Prvom KNOP odredu prikupljeni su na osnovu objavljenih članaka-sjećanja u zbornicima i naknadnim provjeravanjem kod pojedinih članova KPJ, pošto nema sačuvanih dokumenata
2) Dimitrije Bajalica, kazivanje autoru.

U ćeliji KPJ štaba 3. bataljona bili su Uroš Bogunović, Hamdija Omanović, Slobcadan Marjanović, potom Mićo Šurlan, Uroš Kukolj i Redžo Terzić.

Ćeliju KPJ štaba 4. bataljona sačinjavali su Ratko Novaković, Rajko Jovčić, Vlado Prošić, Jaša Rajter i Miloš Predojević. Prvi komandant ovog bataljona, gdan Čiča, član KPJ postaje tek naredne godine.[3]

Svaka četa Prvog KNOP odreda imala je partijsku ćeliju sa nekoliko pa i više članova KPJ. Do znatnijeg prijema novih članova KPJ došlo je tek s proljeća i ljeta 1942. godine.

U 1. četi (bravskoj) 1. bataljona »Petar Škundrić« članovi KPJ su bili Dušan Čeko, Janko Radulović, Ilija Laze Latinović, Kojo Radulović, zatim Vlado Ožegović, Ilija Radulović i Milan Zrilić, a kasnije još neki. Ćeliju je 10. februara 1942. osnovao dr Moni Levi, tada zamjenik političkog komesara Prvog KNOP odreda.

Druga četa (jelašinovačka) u ćeliji KPJ imala je članove: Uroš Kukolj, Stojan Bjelajac, Milan Čalić, Nikola Dobrijević, Stojan Makić, Mihajlo Bjelovuk, Branko Medarević, a potom Jovo Despot, Dušan Gravran, Rade Brkić, Ratko Ilić, Stevo Kovačević, Tomo Raković, Dušan Kokanović, Đorđe Kovačević i još neki.

U 3. četi (eminovačkoj) članovi KPJ bili su Rade Erceg, Vlado Prošić, Lazo Gajanović, Svetko Šepa, Đuro Latinović, Stanko Marjanović, Milan Daljević i još neki.

Iz 4. čete (palanske), u ćeliji KPJ bili su Đuro Štrbac, Stojan Milinović, Zdravko Njegovan, Marko Budimir, Stevo Ćulibrk a kasnije još neki. U ovom periodu komandir čete, potom komandant Udarnog bataljona, Đurin Predojević, još nije bio ni član ni kandidat. Njega će sekretar Okružnog komiteta KPJ Šefket Maglajlić primiti u članstvo KPJ tek prvih dana avgusta 1942, neposredno uz formiranje Druge KNOU brigade, kada je Đurin Predojević postavljen na dužnost zamjenika komandanta brigade.

Na sanskom srezu u partizanskim četama u ovom periodu članovi KPJ su Ratko Marjanović, Đuro Sovilj, Nikola Tankosić, Obrad Šobot i još neki.

Iz 5. čete (ljubijsko-prijedorske), u ćeliji KPJ bili su Mile Davidović, Miroslav Majkić, Uroš Damjanović, Ratko Novaković, Nikica Vukojević, Vlado Bajić, Mirko Lazarević, Petar Lazarević zvani Švabo, Joja Runić, Rajko Ćopić, kasnije još neki.

Prva četa (krupska) 2. bataljona, početkom 1942. godine imala je članove KPJ: Voju Stupara, Đuru Rašetu, Milana Mileševića, Doku Stupara, Dušana Josipovića i još neke borce.[4]

Druga četa (krupska) u ćeliji KPJ je imala članove: Stojana Makića, Božu Narančića, Đuru Kovačevića, Kostu Vulina, Miću Kolundžiju i još neke.

Novska četa je u partijskoj ćeliji imala Relju Ličinu, Doku Marana, Zajka Dizdarevića, Cvija Mazalicu, Avdu Ćuka, Ahmeta Šehovića, Šemsu Tabakovića, Irfana Filipovića, Ferida Dedića, Smaju Ibrahimbegovića i još neke.

Četvrta četa (radićka) nakon formiranja imala je slijedeće članove KPJ: Uroša Bogunovića, Branka J. Bokana, Nikolicu Kovačevića, Miloša Balaća i Dušana Škorića, potom Petra Vulina, Spasu Đukić, Dušana Karana (Karanovića), Danu Agbabu, Šrđu Zmijanjca, Stojana Đukića, Lazu Kovačevića Joveljića i još neke.[5]

Prva bihaćka četa nakon formiranja imala je ćeliju KPJ u sastavu: Vojo Stanarević, Pavle Mašanović, Gojko Došenović, Sajo Grbić, Ilija Balaban, Rade Blanuša, Kaja Popović, Branko Balaban, ubrzo i Savo Popović, Slobodan Pilipović, Rade Rajič, Milovan Pilipović, a zatim i Branko Pilipović, Stevan Blanuša i još neki. Bišćanin Ante Rukavina je već u januaru 1942. godine otišao u štab Petrovačko-bihaćkog bataljona i tamo je bio uključen u partijsku ćeliju. Kada je kra-

3) Bogdan Čiča, kazivanje autoru 12. okt. 1985.
4) Voio Stupar, Đuro Rašeta, Đoko Stupar, kazivanje autoru 12. okt 1985.
5) Zabilješka u arhivi autora.

jem marta 1942. godine 1. bihaćka četa krenula u Protučetnički udarni bataljon, u njenom sastavu su bili i Salih Mušanović i Meho Hadžiabdić, ali nisu bili uključeni u četnu partijsku ćeliju, jer su bili privremeno suspendovani odlukom Okružnog komiteta KPJ Bihać (Grmeč), kao i ostali komunisti iz grada. Daje takvu odluku zaista donio Okružni komitet KPJ Bihać (Grmeč) decembra 1941. potvrđuje činjenica da članovi KPJ - Stipo Butorac, Ante Rukavina i Mate Vuković, koji su na bihaćki srez došli iz Like polovinom decembra 1941, i Hasan Hasko Ibrahimpašić, koji je došao krajem istog mjeseca, nisu bili uključeni u ćeliju KPJ Bihaćke čete.[6] Stipo Butorac i Hasko Ibrahimpašić su krajem aprila 1942. imenovanjem za članove Sreskog komiteta KPJ za Bihaćki srez, uključeni u partijsku aktivnost. Zbog odlaska sa četom na sektor Manjače, Salih Mušanović i Meho Hadžiabdić nisu obaviješteni o skidanju suspenzije, jer za odluku nije znao ni politički komesar tog bataljona. Nakon što je polovinom aprila 1942. formirana i 2. bihaćka partizanska četa, u njenu ćeliju KPJ su, vjerovatno, uključeni i članovi KPJ Mate Vuković, Mehmed Midžić i Veljko Pjevač, koji ubrzo odlazi i postaje politički komesar čete Udarnog bataljona Prvog KNOP odreda. U 2. bihaćkoj partizanskoj četi primljen je u članstvo KPJ i skojevac Mahmut Mašo Ibrahimpašić. Stari članovi KPJ Slavko Odić i Enver Redžić došli su u Podgrmeč sredinom 1942. godine i uključeni u partijsku organizaciju jedinice u koju su raspoređeni.

Sredinom 1942. godine u jedinicama Prvog KNOP odreda članovi KPJ su bili i Ivo Oroz, Dušan Vujatović, Filip Ćorak, Harno Čehaić, Trivo Majkić, Stevo Vještica, Marko Đurica zvani Bradica, Stojan Marjanović zvani Dolinar, Krešimir Majer, Kazimir Barila, Milan Miljuš, Slobodan Bogunović, Dušan Predojević, Mićo Koridža, Trivo Bogunović, Cvijo Stojaković, Proko Ugrenović, Lazo Čučković, Dušan Milešević, Fiko Ćoralić, Branko Mihajlović, Gojko Kovačević, Mićo Došenović, Slobodan Inđić i drugi. Neki od spomenutih članova KPJ pripadali su Krajiškom proleterskom bataljonu neki Drugoj krajiškoj brigadi, a neki partizanskim bolnicama. I Mile Ljubičić, predratni član KPJ, u junu je ponovo došao na Podgrmeč, ovog puta u Vojnotehničku radionicu.

Ubrzo nakon osnivanja bataljona u svakom od njih formiran je biro KPJ na čijem čelu je bio zamjenik političkog komesara bataljona, a članovi-zamjenici političkih komesara četa. Međutim, ni 1. ni 2. bataljon sve do kraja aprila 1942. nisu imali zamjenika političkog komesara, pa je politički komesar bataljona vršio i dužnost partijskog rukovodioca (u 1. bataljonu - Pero Morača, a u 2. - Slobodan Marjanović). Bataljonski biroi držali su sastanke jednom sedmično, po potrebi i češće, na kojima su podnošeni izvještaji o radu partijske organizacije u četi, i o stanju i problemima čete u cjelini. Istovremeno, rukovodilac bataljonskog biroa, a počesto i neko od članova Okružnog komiteta KPJ ili članovi Štaba Prvog KNOP odreda, pa i članova Povjereništva PK KPJ za Bosansku krajinu, prenosio bi direktive koje su zamjenici političkih komesara četa i bataljona bili dužni da sprovode i preko partijskih ćelija i preko svojih štabova.

Kao što je navedeno, Petar Vojnović, zamjenik komandanta Odreda, Milančić Miljević, zamjenik komandanta 1. bataljona, i nekoliko komandira četa u ovo vrijeme još nisu bili članovi KPJ. Sekretar OK KPJ Bihać (Grmeč) Šefket Maglajlić, početkom 1942. kandidovao je Petra Vojnovića, i s njim lično partijski radio.[7] Međutim, Vojnović je skoro osam mjeseci bio kandidat, sve dok ga, krajem avgusta, novi zamjenik političkog komesara Odreda Dimitrije Bajalica nije primio za člana KPJ. Milančića Miljevića niko nije ni kandidovao, iako je od prvog dana ustanka čvrsto stajao na pozicijama narodnooslobodilačke borbe i u brojnim akcijama svojim junaštvom to i potvrdio. I ovdje je nedoumicu presjekao

6) Savo Popović, kazivanje autoru 25. XI 1984; Milovan Pilipović, kazivanje 10. X 1986.
7) B. J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. 3, str. 400.

Dimitrije Bajalica. Primio gaje u članstvo KPJ nakon jednog razgovora, pošto je o njemu čuo dovoljno objektivnih mišljenja. Bogdan Čičaje također već krajem maja postao zamjenik komandanta Udarnog bataljona, potom i komandant 4. bataljona, a da nije bio član KPJ, sve do sredine 1943. godine. Izvjesna rezervisanost prema Petru Vojnoviču postojala je zbog toga što je bio aktivni oficir poručnik bivše Jugoslovenske vojske (najprije podoficir, nakon položenih oficirskih ispita postaje potporučnik, pa poručnik). Međutim, on je od prvog dana borbe odvažno i disciplinovano prihvatao sve direktive i naredbe viših partizanskih štabova, sprovodeći ih dosljedno. Bogdan Čičaje prije rata bio žandarm, što mu je veoma smetalo da ranije postane član KPJ. I Gliša Raca bio je, kao vanpartijac, više od godinu dana komandir Bravske čete, sve zbog izvjesnog spora sa nekim članovima KPJ u četi. I on je tek januara 1943. postao član KPJ u Oficirskoj školi u Bihaću.® Prvi komandir Radićke čete, Dane Uzelac, iako radnik, nije bio član KPJ niti je to kasnije postao, jer je podržavao protivnike organizovanja čete.[9']

Osim navedenih članova KPJ, u ovom periodu (do polovine oktobra 1942), u članstvo KPJ je primljeno još mnogo boraca, desetara, vodnika, političkih delegata, komandira i komesara četa, ali o njima nema ni sačuvanih podataka, ni navoda u objavljenim sjećanjima. Također, u vojnim partizanskim bolnicama u Grmeču i podgrmečkim selima postojale su partijske ćelije o kojima nema sačuvanih podataka.

Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, na sjednici 27. i 28. septembra 1942. u Risovcu, analizirajući stanje partijske organizacije u ovoj oblasti, konstatuje daje najveći broj partijskih organizacija nastao tek u narodnooslobodilačkom ustanku i da se njihova mladost odražava u cjelokupnom radu. »... Naše je članstvo odano i vjerno Partiji, u svojoj ogromnoj većini poletno i požrtvovano u radu, ali još uvijek nedovoljno izučeno u rukovođenju narodnim masama i u pravilnom ostvarenju velikih zadataka koje danas rješava naša Partija. Glavna slabost svih naših partijskih organizacija sastoji se u vrlo slaboj ideološko-političkoj izgrađenosti kadra. Iz te slabosti proizilaze mnogi drugi nedostaci. Za to je neophodno potrebno da se organizovano i planski priđe savladavanju svih tih nedostataka...«

Analizirajući rad partijskih organizacija u jedinicama Oblasni komitet na toj sjednici konstatuje da im je glavna slabost »... što, sjedne strane, padaju u suhi prakticizam, ne posvećujući dovoljno pažnje ideološko-političkom podizanju mladog kadra, a s druge strane, što neke partijske organizacije posvećuju isključivu pažnju vaspitnom radu, zanemarujući konkretno rukovođenje životnim pitanjima naših vojnih jedinica.«

Oblasni komitet tada je ocijenio da bataljonski biroi »... još uvijek nisu postali istinska partijska rukovodstva u bataljonima. Njihov rad svodi se gotovo isključivo na sastanke na kojma se podnose izvještaji iz četnih ćelija, umjesto da rješavaju sva životna pitanja bataljona, umjesto da planski rukovode i učvršćuju čitavu partijsku organizaciju u bataljonu kako organizaciono, tako i u ideološko-političkom pogledu i da po planu organizuju cjelokupni vojnički, politički i kulturni život bataljona«.[10'] Do takve prakse, vjerovatno, došlo je zbog toga što ni jedan bataljon nije imao čete na okupu, najednom mjestu, već je svaka djelovala samostalno.

8) Gliša Raca, kazivanje autoru 15. I 1979, str. 24-25.
9) Zabilješke u arhivu autora.
10) Arhiv Instituta radničkog pokreta Sarajevo, fond Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, br. 793.

a) *Prvi partijski kurs*

Upravo da bi se podigla na viši nivo ideološko-politička svijest članstva, uvedena je na svakom sastanku posebna tačka dnevnog reda: teoretski rad, ili su organizovani posebni partijski sastanci s tim ciljem. Uz to, aprila-maja 1942, Okružni komitet KPJ za Podgrmeč, u Benakovcu je organizovao prvi partijski kurs na kojem su, uz članove iz pozadine, bili i članovi KPJ iz partizanskih jedinica. Kursom je rukovodio i istovremeno bio predavač Vlado Majder Kurt, zvani Ciko,[11] stari komunista. Neka predavanja držao je Hajro Kapetanović, član Okružnog komiteta. Na ovom kursu obrađivane su teme iz marksizma-lenjinizma, 0 organizacionim pitanjima KPJ, o ulozi članova KPJ, zatim su prorađivana prva, druga i treća glava Istorije SKP(b), Ekonomski razvitak društva od Segala i drugo. Kurs su pohađali: Simo Bjelajac, Mirko Stupar, Mile Mandić, Vajan Popović, Rade Kenjalo, Dušan Stupar, Ivanka Perković, Irena Kiš, Nevenka Novaković, Pero Divjak, Juraj Marek, Savo Vulin, Dane Babić, Jozo Šašić, Vaso Praštalo mlađi, Ilija Inđić i još neki.[12]

Nakon uvodnih predavanja, slušaoci su radili po kružocima. Osnovne materijale dostavljao im je Agitprop OK KPJ Podgrmeč. Uporedo se radilo i na kulturno-prosvjetnom polju. Kursisti su organizovali hor i diletantsku grupu. Hor je uvježbao revolucionarne pjesme: Mitrovčanku, Bilećanku, Omladinka Mara 1 druge, te horsku recitaciju »Svijetli grobovi« Jovana Jovanovića Zmaja.

Na završetku, polaznici su odgovarali na pitanja predavača Majdera i Kapetanovića. Poslije ispita kursisti su organizovali priredbu za Benakovčane i slušaoce vojnopolitičkog kursa komandira i komesara.

Okružni komitet KPJ za Podgrmeč je kursiste rasporedio na partijsko-političke dužnosti po srezovima, u tek formirane ili organizovane opštinske komitete KPJ, a neke i u sreske komitete KPJ. Na primjer, Simo Bjelajac je sa novskog sreza, gdje je bio predsjednik Opštinskog NO odbora, otišao u sanski srez, na dužnost sekretara Sreskog komiteta KPJ.

b) *Drugi partijski kurs*

Kada je u Podgrmeč sa proleterima došao Stefan Mitrović, Okružni komitet KPJ je organizovao kurs za istaknutije partijske radnike Podgrmeča. Mitrović je bio rukovodilac i jedini predavač. Kurs je trajao oko mjesec dana, a teme su bile znatno obuhvatnije nego na prvom: organizaciono-ideološki osnovi Marksističke partije, učenje o Partiji (teorija Partije), Lenjinova teorija revolucije, linija Partije od IV kongresa do okupacije, organizaciono pitanje Partije (struktura, program, statut i dr.), kadrovska politika u KPJ, ćelija - osnovna partijska organizacija, o ustanku i revolucionarnodemokratskoj diktaturi radnika i seljaka, o drugom svjetskom ratu (KPJ diže narod na oslobodilački ustanak), nacionalno pitanje, diktatura proletarijata i sovjetska vlast kao forma diktature proletarijata i značaj Sovjetskog ustava.[13]

Na ovom kursu slušaoci su bili: Hajro Kapetanović, Branko Ćopić, Jela Perović, Zaim Dizdarević, Boško Kecman, Dušan Mandić, Stojan Bjelajac i Pero Divjak.

11) Vlado Majder Kurt, poginuo na ilegalnom zadatku u Zagrebu 1944. godine.
12) Nevenka Novaković, Prvi partijski kurs u Podgrmeču, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 225-226.
13) Jela Perović, Partijski kurs pod Grmečom, isto, str. 244.

I ovdje se nakon uvodnih predavanja radilo po kružocima. Obrazovni nivo ovih kursista bio je zadovoljavajući (jedan profesor, jedna učiteljica, jedan student, jedan radnik i četiri omladinca), pa se intenzivnim radom dosta i naučilo.

Kada je 28. avgusta 1942. organizovan viši partijski kurs u Drvaru, od 24 učesnika bilo je i nekoliko Podgrmečlija, među kojima i Branko Ćopić.[14)]

c) *Partizanski obavještajni biro - POB - Prvog KNOP odreda*

Značajnu ulogu u informisanju boraca Prvog KNOP odreda i stanovništva Podgrmeča o događajima u svijetu i kod nas, imao je Partizanski obavještajni biro (POB) Prvog KNOP odreda, formiran istovremeno kad i Odred. U njemu su radili Nikica Pavlić, Branko Copić, Juraj Marek, Skender Kulenović. Pavlić i Kulenović su polovinom februara 1942. otišli u POB Operativnog štaba NOP i DV za Bosansku krajinu u Agiće, potom u Skender Vakuf.[15)]

Još prije formiranja POB-a Prvog KNOP odreda, skoro svakodnevno izdavane su radio-vijesti, tj. radio izvještaj, sastavljen prema »uhvaćenim« informacijama emisija radio-stanica Londona i Moskve, a znatno kasnije i Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«. Vijesti su umnožavane na pisaćoj mašini, odnosno, još češće, na šapirografu. Ponekad su radio-vijesti objavljivane i na polovini lista papira, ali su najčešće i jedna i druga stranica, bile ispunjene sadržajem. Na primjercima od decembra 1941. godine pri dnu ima i podatak: »Partizanski obavještajni biro I Krajiškog odreda«, a na nekim primjercima »Obavještajni partizanski biro - POB I Krajiškog odreda«.

Sadržaj radio-vijesti pisanje veoma koncizno, sa ciljem da se na što manjem prostoru saopšti što više podataka.

Da bi svaki vod i selo dobili bar po jedan primjerak tog nesumnjivo efikasnog propagandnog sredstva, radio-vijesti su često umnožavane i u seoskim odredima i četama, zbog čega u njima ima dosta štamparskih i jezičkih grešaka, koje, ipak, nisu umanjivale njihov značaj u mobilizaciji naroda za ciljeve NOB.[16']

Ova propagandna aktivnost bila je dosta skromnih razmjera i mogućnosti, ali je njen značaj uvećavan time što je bila svakodnevna i što su politički komesari, delegati i drugi politički izgrađeniji borci, upravo nakon čitanja radio-vijesti, davali šira objašnjenja. Sve je to veoma snažno, razumije se uz druge načine političkog djelovanja, uticalo na širenje istine o narodnooslobodilačkoj borbi i njenim ciljevima. To je bio i način raskrinkavanja okupatora i njegovih slugu, podizanja političke svijesti boraca i stanovništva, jačanja KNOP-a i širenja narodnooslobodilačke borbe u ovim krajevima.

Vjerovatno oktobra 1941. u Bosansku krajinu stigao je i primjerak prvog broja Biltena Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, od 10. avgusta 1941. godine. Krajem novembra 1941. na slobodnu teritoriju Prvog KNOP odreda stiglo je prvih pet brojeva lista »Borba«, organa KPJ, koji je tada izlazio u slobodnom Užicu,[17)] a narednih 13 brojeva lista (od 6-19, od kojih jedan dvobroj), prvom polovinom januara 1942. godine. Kako su ovdje donijeta samo po nekolika primjerka svakog broja »Borbe«, to su POB Prvog KNOP odreda, odnosno, tehnika Agitpropa OK KPJ Bihać (Grmeč) i pojedine čete umnožavale najznačajnije članke, posebno direktivne, da bi bili dostupni što većem broju političkih komesara, partijskih aktivista i agitatora. U

14) Zabilješka u arhivi autora.
15) Stojan Makić, Razvitak partizanskih jedinica, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 107.
16) Sačuvani primjerci ovih radio-vijesti, sada u arhivima, a neki primjerci i u arhivi autora, sadrže dosta štamparskih grešaka i pogrešno napisanih imena mjesta i ličnosti.
17) Ovih pet brojeva lista »Borba« donio je Rudi Kolak, sekretar OK KPJ Drvar, prilikom svog povratka iz istočne Bosne.

Podgrmeč stižu i prva dva broja »Omladinske borbe«, organa CK SKOJ-a, u kojim su također objavljeni značajni direktivni članci. Ovi brojevi »Borbe« i »Omladinske borbe« poslužili su partijsko-političkim rukovodstvima da aktivnost usmjeravaju u duhu direktiva objavljenih i u ovim listovima (na primjer članak o narodnooslobodilačkim odborima, o organizovanju omladine i si.).

Drugom polovinom maja 1942. počeo je izlaziti »Grmečki vjesnik«, list Prvog KNOP odreda. Kako je štampan u malom tiražu, u svaku četu stizao je samo pojedan primjerak, tako i u bolnice i na područja opština. Izlazio je najčešće jednom mjesečno.

Ujedinice Prvog KNOP odreda i na područje Podgrmeča 1942. stizao je i list »Krajiški partizan«, u izdanju POB-a Operativnog štaba NOPO za Bosansku krajinu. Kraće vrijeme, u proljeće 1942, štampan je u Skender-Vakufu. Nakon četničkih pučeva u srednjoj Bosni, Redakcija lista je iz Skender-Vakufa prešla na slobodnu teritoriju Kozare, odnosno Drugog KNOP odreda. Ubrzo poslije oslobođenja Prijedora (16. maja 1942) ona izdaje »Krajiške partizanske novine«, u Vitlovskoj, na planini Kozari. List je prestao da izlazi već u toku velike neprijateljske ofanzive na Drugi KNOP odred i slobodnu teritoriju Kozare.

Nekoliko primjeraka »Krajiškog partizana« i »Krajiških partizanskih novina« stizalo je i na Podgrmeč. Ovi listovi, i »Grmečki vjesnik«, znatno su doprinijeli boljem informisanju boraca i stanovništva Podgrmeča, uspješnijem razobličavanju četničkog pokreta na Manjači, oko Mrkonjić-Grada i u srednjoj Bosni, naročito objavljivanjem zaplijenjenih tekstova o sporazumima između ustaških i četničkih vođa. Listovi su bili nezamjenljivo štivo političkim komesarima u političko-vaspitnom radu s partizanima, a podjednako dragocjeni svim partijskim aktivistima i agitatorima na slobodnoj teritoriji Podgrmeča. Pojedini članci su posebno umnožavani u tehnici POB-a Prvog KNOP odreda, odnosno, u tehnici Agitpropa Okružnog komiteta KPJ Podgrmeča, kako bi stigli u što veći broj sela, bili čitani i objašnjavani narodu na političkim konferencijama i skupovima.

2. *Razvoj i aktivnosti organizacija KPJ na slobodnoj teritoriji Podgrmeča*

Uspješno organizovanje slobodne teritorije Podgrmeča, ostvarilo se umješnim zalaganjem i rukovođenjem članova Okružnog komiteta KPJ za Podgrmeč: Šefketa Maglajlića, Dušanke Kovačević, Ale Terzića, Rade Vranješević i Hajre Kapetanovića, i brojnih partijskih aktivista, odnosno, političkih radnika. To su omogućile u prvom redu uspješne oružane akcije jedinica Prvog KNOP odreda.

Okružni komitet KPJ za Podgrmeč jedini je okružni komitet u Bosanskoj krajini koji je imao i svoj Agitprop, u kojem su pored članova Komiteta bili i Branko Ćopić, Nikica Pavlić, Muiaga Delić Ibukić, Nada Novaković, Juraj Marek, a kraće vrijeme Hasan Kikić, Skender Kulenović i Vilko Vinterhalter.[18']

Ubrzo nakon formiranja Okružnog komiteta KPJ, već u novembru 1941. formirana su dva sreska komiteta: krupski i novski.[19'] U Sreskom komitetu za slobodnu teritoriju bosansko-krupskog sreza bili su: Dane Babić, Stojan Makić, Milan Ličina, Vojo Stupar, Božo Narančić i još neki. Kratko vrijeme sekretar je bio Dane Babić, potom Stojan Makić, istovremeno o politički komesar 2. krupske (suvajske) čete.[20)] U Sreskom komitetu KPJ za novski srez bili su: Hajro Kapetanović, sekretar, članovi Simo Bjelajac i Ahmet Šehović, s tim što je Simo Bje-

18) Zapisnik sjednice Oblasnog komiteta KPJ za Bos. krajinu od 27-28. sept. 1942. godine. (Arhiv Instituta radničkog pokreta Sarajevo, fond Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, br. 793.)

19) Pismo Lepe Perović (Mare) Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH od 5. III 1942. godine, str. 2. . (Arhiv CK KPJ, br. 771).

20) Stojan Makić, Sreska konferencija KPJ u Jasenici, 14. III 1942. godine, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 210; Stojan Makić, Krupske partizanske čete, isto, knj. 2, str. 169.

laiac uskoro postao sekretar, zadržavši funkciju predsjednika (komandanta) NO odbora Opštine u Srednjem Duboviku, a Ahmet Šehović je postao organizacioni sekretar, nakon odlaska Hajre Kapetanovića u OK SKOJ-a, pa OK KPJ. Kao što se vidi, u sreskim komitetima su Dili i članovi KPJ iz pozadine i oni iz vojske.

Već je kazano daje prva oružana partijska konferencija održana krajem decembra 1941. godine. Prve sreske konferencije su bile 12. ili 13. marta 1942. za novski srez i 14. marta za krupski srez. Na sreskoj konferenciji za novski srez izabran je novi Sreski komitet KPJ u sastavu: Ahmet Šehović, sekretar, članovi Jela Perović, Simo Bjelajac i Đuro Čučković.[21] Krupska sreska konferencija nije izabrala sreski komitet već je on naknadno formiran kooptiranjem članova: Mićo Bundalo, sekretar, a članovi Irena Kiš, Savo Vulin i Stevo Stupar. U vrijeme održavanja krupske partijske organizacije, na ovom srezu bilo je preko 40 članova KPJ u vojsci i selima.[22]

Tokom jeseni i zime 1941/1942. godine i proljeća-ljeta 1942, u KPJ su primljeni brojni aktivisti u selima slobodnog Podgrmeča. Formirane su mnoge partijske ćelije osim onih koje su već spomenute (u Jelašinovcima, Lušci-Palanci, Majkić-Japri).

a) *Partijske organizacije na novskom i krupskom srezu*

Partijska ćelija u Velikoj Rujiškoj obuhvatala je sve članove koji su tada živjeli u Rujiškoj i okolnim selima, takođe i one po vodovima 1. krupske i Novske partizanske čete. Sekretar ćelije je najprije bio Simo Bjelajac, a od januara 1942, Svetozar Vejinović. Članovi te ćelije su najprije bili oni drugovi što su sredinom oktobra 1941. godine primljeni u KPJ i zadržali se na ovom sektoru: Marica Bjelajac, Vladimir Stupar, Mirko Stupar, Dušan Dajić, Desa Drobac, Milan Landup, Đuro Erceg, i oni koji su bili u četama: Milan Milešević, Đoko Stupar i još neki. Početkom 1942. ova ćelija je u KPJ primila Milana Senića, Nikolu Rajlića, Miloša Marana, Cvijetu Bjeljac i Slobodana Radišića. Tada je formirana posebna ćelija za Malu Novsku Rujišku, Malu Krupsku Rujišku i Kršlje.[23]

Od novembra 1941. godine djelovala je jedna ćelija KPJ u Gudavcu i okolnim selima. Prvi sekretar je bio Ale Terzić a članovi: Stana Stupar, Dane Babić, Savo Vulin, Rade Narančić, Božo Narančić, Košta Vulin, Muhamed Bajrić, Đuro Kovačević, Irena Kiš, ubrzo te zime i Đuro Agbaba, Dušan Mandić, Kajica Đukić, Rade Škundrić, Božo Marčeta, Smiljka Ćopić-Rašeta, Đuran Radaković, Mile Bajić, potom i Mićo Kolundžija, Jovo Vulin, Dragan Šegan, Milanko Drljača i Lazo Borković.[24]»

Tokom zime 1941/1942. godine formirana je i ćelija za Hašane, Potkalinje i Majkić-Japru u kojoj su bili Aćim Rašeta, Smiljka Rašeta, Rade Škundrić, Dušan Končar, zatim Aleksa Davidović, Branko Davidović i još neki, već spomenuti.

U februaru 1942. godine formirana je ćelija KPJ za selo Srpsku Jasenicu; Irena Kiš je sekretar, članovi Milan Kačavenda, Stevo Stupar i Ilija G. Radošević, a ubrzo su primljeni i Pejo Krajinović, Milka Ilić, Danica Medan, Dako Nedimović, Koviljka Ćurguz i Jovo Stupar. Maja 1942. godine u Srpskoj Jasenici formirana je druga ćelija čiji je sekretar bio Stevo Stupar, a članovi Danica Medan, Dako Nedimović, Ilija Radošević, i novoprimljeni članovi - Branko Vranješ, Marija Arnautović i Đukan Kličković. Svaka od ovih ćelija »pokrivala« je po nekoliko sela oko Srpske Jasenice. Juna-jula 1942, formirana je posebna ćelija za Zalin u kojoj je sekretar bila Koviljka Ćurguz, a članovi Marija Arnautović, Đu-

21) Paula Humek, Dolazak iz Banije u Podgrmeč, isto, knj. 3, str. 234.
22) S. Makić, n. čl„ str. 210. i 218.
23) Svetozar Vejinović, Sjećanje na stvaranje i rad narodnooslobodilačkih odbora, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 279.
24) Irena Kiš, U Podgrmeču, isto, str. 142; S. Makić, Krupske partizanske čete, isto, knj. 2, str. 168.

kan Kličković i Pero Bubulj. U to vrijeme formirana je ćelija KPJ i za selo Veliku Jasenicu. Njen sekretar je bio Branko Vranješ, a članovi Milka Ilić, Pejo Krajinović, Milka Nedimović i Milan Nedimović.[25]

Već od početka 1942. godine postojala je partijska ćelija i u selu Mali Radić, sekretar Gojko Ognjenović i članovi Mirko Turić, Nikolica Kovačević, Aleksa Trtica, Vukica Mandić i još neki. Juna 1942. formirana je i ćelija KPJ u Velikom Radiću; sekretar je Aleksa Trtica, članovi Nikola Kresoja, Vid Đukić, a nešto kasnije Lazo Mitrović i Daniša Ružić.[26]

U krupskom srezu, do oktobra 1942, primljeni su u KPJ i najaktivniji iz narodnooslobodilačkih odbora, odbora AFŽ i omladine: Simo Santrač, Milka Stupar Kazić, Nevenka Novaković, Jovo Desnica, Dušan Bajić, Dosta Nedimović, Pero Drljača, Tomo Popović Tojo, Mile Poznić, Nikola Popović, Milka Adamović, Milan Adamović, Petar Babić, Branko Drljača, Milan Bogdanović, Miloš Vejnović, Milan Jakšić, Soja Ćopić, Slavko Majkić, Gojko Ličina, Milan Majkić, Mile Divjak, Nikola Obradović, Đuran Radaković, Đuro Mudrinić, Jovo Vulin, Jovo Grubić, Aćim Vojinović, Lazar Praštalo, Branko Štrbac (iz D. Dubovika), Marija Drljača, Manda Culibrk, Nikola Gavrilović, Jakov Nedimović, Mika Ugarčina, Ratko Maričić i još neki čija se imena nisu mogla utvrditi.

Kada se prvom polovinom aprila 1942. godine Banijski NOP odred sa članovima Okružnog komiteta KPH za Baniju prebacio preko Une u Podgrmeč, jedan broj starijih članova KPJ koji su u Baniju došli iz Zagreba, uključio se u partijsko-politički rad na Podgrmeču. Pirika Siber je najprije raspoređena u Veliki Radić, Paula Humek u Hašane i Potkalinje i obje su ostale u Podgrmeču, dok su Katica Lasić-Kušec, na sanskom srezu, Anica Magašić, u Suvaji i Mimica Hlaće, u Radomirovcu, ostale do polovine maja 1942. i onda se vratile na Baniju.[27] Tada je Vlado Majder Kurt, kao stoje već rečeno, rukovodio prvim partijskim kursem organizovanim na Podgrmeču, da bi se potom i on vratio na Baniju.

*

Na području saničke opštine, koja je bila na operacionom području Prvog KNOP odreda i ulazila u sastav Podgrmeča, prva ćelija KPJ je formirana u Bravskoj četi, kako je već navedeno. Maja 1942. formirana je ćelija KPJ u selu Bravsku. Prvi sekretar je bio Mile Ćulibrk, a članovi Milan D. Latinović, Dara Novković i Danica Čeko, kasnije i još neki. Drugu terensku ćeliju u Gornjoj Sanici formirao je avgusta 1942. Hajro Kapetanović, član OK KPJ Podgrmeč. U njoj su bili: sekretar Stevo Crnomarković iz Dabra, tada komandant Komande mjesta u Sanici, i članovi: Smajo Džafić, Jovo Pešević, Lazar Grbić, Ljubiša Sovilj i još neki.[28]

b) *Partijska organizacija na sanskom srezu*

Okružni komitet KPJ za Podgrmeč, nakon povratka sa Skendervakufske konferencije, smatrao je da se još ne može organizovati sreska partijska konferencija za Sanski srez, pa je organizovao partijsko savjetovanje koje je održano u Eminovcima drugom polovinom marta 1942. godine. U radu savjetovanja učestvovali su skoro svi članovi KPJ iz 1. bataljona »Petar Škundrić« i pozadinski

25) Petar Babić, Formiranje ćelija KPJ u selima Opštine Srpska Jasenica, isto, knj. 3, str. 204-205.
26) Aleksa Trtica, Omladina sela Radića u NOP-u 1941-42, isto, str. 179-180.
27) Katica Lasić-Kušec, Na političkom radu u Podgrmeču, isto, str. 230-232; Paula Humek, Dolazak iz Banije u Podgrmeč, isto, str. 233-235; Anica Magašić, Podgrmeč u proljeće 1942. godine, isto, str. 241-243.
28) Petar Sovilj, Prve ćelije KPJ u saničkoj opštini, Zb. SREZ KLJUČ, knj. 2, str. 446-447.

politički radnici. U svim četama i Štabu Bataljona postojale su partijske ćelije, ukupno njih šest i samo jedna u Lušci-Palanci sa 6 članova, kojih je u svih 7 ćelija bilo oko 38.[29)]

Neposredno nakon ovog savjetovanja, okružni komitet KPJ za Podgrmeč uputio je na sanski srez grupu članova KPJ s područja krupskog, novskog i bihaćkog sreza, da partijsko-politički djeluju u novoj sredini. Tada je OK KPJ Podgrmeč u prvi Sreski komitet KPJ za sanski srez imenovao: Simu Bjelajca za sekretara i za članove: Jelu Perović, učiteljicu iz Hašana, Dušana Stupara Pobru, iz Rujiške, Smiljku-Ćopić-Rašetu, domaćicu iz Hašana i Dušana Mandića, iz Krupske Suvaje, koji je određen na dužnost sekretara upravo formiranog Sreskog komiteta SKOJ-a sanskog sreza. Početkom maja, za člana Sreskog komiteta KPJ došao je Branko Brano Todić, poštanski službenik iz Bosanskog Novog, a od jula-avgusta i Vahida Maglajlić, istaknuti aktivista revolucionarnog pokreta iz Banjaluke.[30']

Tih dana, nakon oslobođenja Budimlić Japre, formirana je partijska ćelija za sela: Halilovce, Johovicu, Duge Njive, Ćelu, Budimlić Japru i Srpske Agiće. Za sekretara je izabran Petar Medić iz Johovice, dok su članovi bili Milan Tintor (Mali), Nikola Sovilj iz Johovice i Nikola Predojević iz Srpskih Agića. Ubrzo su primljeni Milan Rapajić iz Halilovaca, Jovanka Sredić iz Johovice i Ilija Studen iz Ćele (japranske).[31']

U junu 1942. godine formirana je partijska organizacija u selu Fajtovcima. Sekretar ćelije je bio Mirko Savić, izbjeglica iz Rasavaca, a članovi Mile Vukobrat i Branko Radošević iz Fajtovaca i Mile Saganović, izbjeglica iz Rasavaca.[32']

Na području Lušci-Palanke prvi članovi KPJ su Đorđo Srdić i Nikola Lapac, zatim Jozo Šašić, sekretar ćelije, pa Vaso Praštalo mlađi i Ilija Inđić. Ubrzo je sekretar postao Ilija Inđić i tada su u KPJ primljeni Mirko Ćulibrk iz Praštala i Drago Praštalo iz Lušci-Palanke. Tokom ljeta u ovu organizaciju uključeni su članovi KPJ koji su došli s drugih područja: Duka Bačkonja, Nada Jovović, Dragomir Subotić i još neki.[33']

Sreskom komitetu KPJ za Sanski srez u radu su pomagali politički radnici Branko Lastrić, Ahmet Kadić, Esad Cerić, Ivanka Perković, Vaso S. Praštalo i omladinski politički radnici Branko Prokopić, Stojanka Miljatović, Dobrila Grubor i još neki.

Na sanskom srezu sredinom 1942. godine članovi KPJ su bili i Milan Marčeta, Ratko Vojnović, Đuro Jakšić, Veljko Vejinović, Dobrila Grubor i još neki čija se imena nisu mogla utvrditi.

Prva sreska konferencija KPJ sanskog sreza održana je 17. septembra 1942. u Bošnjacima. U radu konferencije učestvovalo je šest partijskih rukovodilaca

29) Na zgradi škole u Bosanskom Milanovcu stoji spomen-ploča sa tekstom:
»U ovoj školi januara 1942. godine održano je savjetovanje komunista Podgrmeča na kome su doneseni važni zaključci za dalji razvoj ustanka u ovom kraju«.
Kao što je u teksu navedeno, savjetovanje je bilo samo za srez Sanski Most, a ne za Podgrmeč, i nije održano januara, već drugom polovinom marta 1942, što je utvrđeno na osnovu više razgovora sa nekim učesnicima savjetovanja, između ostalih s Radom Ercegom i s grupom boraca iz Bosanskog Milanovca.
Memoarska građa sela Bošnjaci u arhivu OOSUBNOR Sanski Most.

30) Kazivanje tadašnjih članova Sreskog komiteta KPJ Branka Brane Todića i Dušana Mandića, autoru.

31) Đorđe Sredić, kazivanje autoru, 6. 7. 1975. god. Memoarska građa sela oko B. Japre, u arhivu OOSUBNOR S. Most.

32) Kazivanje grupe boraca sela Fajtovaca i okoline, Memoarska građa sela Fajtovaca u arhivu OOSUBNOR Sanski Most.

33) Kazivanje grupe boraca iz Lušci-Palanke, 23. nov. 1960. god.; Kazivanje Đorđa Srdića, 26. jula 1975. god.; Kazivanje Slobodana Inđića i Joze Šašića, 5. jula 1975. god.; Kazivanje Nikole Lapca, 9. nov. 1978. god.

iz okruga: Šefket Maglajlić, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Podgrmeč, Marko Radović, član tog rukovodstva, Dimitrije Bajalica Baja, politički komesar Prvog KNOP odreda, Slobodan Marjanovič, član OK KPJ i rukovodilac njegovog Agitpropa, Slobodan Braco Erceg, sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a za Bosansku krajinu i Dušan Mandić, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za Podgrmeč, zatim svi članovi tadašnjeg Sreskog komiteta KPJ sanskog sreza: Simo Bjelajac, Brano Todić, Jela Perović, Smilja Ćopić-Rašeta, Vahida Maglajlić, Nada Jovović, Dušan Stupar Pobro i Jovo Despot. Od preko stotinu članova KPJ i pedeset kandidata, koliko ih je tada bilo na sanskom srezu u vojsci i pozadini, u radu konferencije učestvovalo je 78 članova KPJ.[34)]

Na završetku rada ove konferencije izabran je Sreski komitet KPJ Sanskog sreza u ranijem sastavu, jedino što je Brano Todić otišao na dužnost u Sreski komitet KPJ Ključ.

c) *Partijska organizacija bihaćkog sreza*

Početkom januara 1942. u Bihaćkoj četi, a onda i u slobodnim bihaćkim selima formirane su prve ćelije KPJ. U Hrgaru, početkom februara, u sastavu: Vajan Popović, sekretar i članovi: Raza Kovačević, Trivo Popović, Jovan Popović i Jovo Ševo, a potom još neki.[35'] Zatim je formirana ćelija KPJ u Račiću u sastavu: Rade Kenjalo, sekretar i članovi Đuro Vunjak, Ivanka Perković, Rade Grbić,[36)] a kasnije još neki. Ćelija KPJ za Lipu i Teočak formirana je u sastavu: Uroš Balaban, sekretar i članovi Savo Knežević, Đurađ Balaban, Dušan Balaban, i Mile Mandić.[37)] Ćeliju za Doljane i Klišević činili su: Košta Bubalo, sekretar i članovi Veljko Balać, Đuro Bursać i još neki. U junu je formirana ćelija KPJ i u Gorjevcu u sastavu: Bogdan Narančić, Jovo Kovačević i Đorđe Radaković.[38']

U Bosanskim Doljanima, u zgradi osnovne škole, marta 1942. održano je savjetovanje članova KPJ s područja bihaćkog sreza. Zakazao ga je i njime rukovodio Šefket Maglajlić, sekretar OK KPJ za Podgrmeč. Đuro Bursać je ispisao nekoliko velikih prigodnih parola po zidovima učionice. Savjetovanju je prisustvovao i Slobodan Erceg Braco, tada član Okružnog komiteta SKOJ-a za Podgrmeč. Sekretari ćelija i ostali članovi KPJ podnosili su izvještaj o stanju na svom terenu.[39']

Sredinom aprila 1942. godine na bihaćki srez je došla Rada Vranješević, član Okružnog komiteta KPJ za Podgrmeč i formirala prvi Sreski komitet KPJ bihaćkog sreza. U Sreski komitet je imenovala Stipu Butorca za sekretara i za članove Hasana Haška Ibrahimpašića, Ivanku Perković i Đuru Vunjaka.[40'] Prvih dana jula iste godine Stipo Butorac je primio dužnost političkog komesara 2. bihaćke čete, a dužnost sekretara Sreskog komiteta KPJ preuzeo je Vojo Stanarević, do tada politički komesar pomenute čete. U to vrijeme i Ivanka Perković, odlukom Okružnog komiteta KPJ za Podgrmeč, upućena je za političkog radnika na sanski srez.

34) Zapisnik Prve sreske partijske konferencije Sanski Most, održane 17. IX 1942. god. Arhiv IRP Sarajevo, fond Obi. komiteta za Bosansku krajinu br. 747.
35) Jovo Ševo, Premošćavanje bratoubilačkih ponora, Zb. PODGRMEČ, knj. 1, str. 862.
36) Đuro Vunjak, kazivanje autoru.
37) Mile Mandić, izjava 11. 7. 1951. godine.
38) Đorđe Radaković, Gorjevac u prvoj ratnoj godini, Zb. PODGRMEČ, knj. 1, str. 856.
39) Vajan Popović, kazivanje autoru 19. sept. 1962. god.
40) Stipo Butorac, kazivanje autoru 21. XII 1959. godine.

d) *Organizovanje opštinskih komiteta KPJ*

Formiranjem Sreskog komiteta KPJ za Bihać završeno je organizovanje sreskih komiteta na Podgrmeču. Tada se prišlo organizovanju opštinskih komiteta KPJ na području opština koje su imale po nekolike partijske ćelije. U početku su opštinske komitete KPJ činila tri do pet članova, da bi se ubrzo formirao biro od 3-4 člana i plenum u kojem su još bili sekretari partijskih ćelija.

Aprila 1942. godine formiran je Opštinski komitet KPJ u Hašanima - sekretar Paula Humek, članovi Jela Perović, Đuro Čučković i Nevenka Novaković, koja je bila sekretar Opštinskog komiteta SKOJ-a. Odlaskom Paule Humek, na drugi sektor dužnost sekretara je kratko vrijeme obavljao Đuro Čučković, a od avgusta Rade Škundrić.

Maja 1942. godine formiranje Opštinski komitet KPJ Ripač - sekretar Vajan Popović, članovi Rade Kenjalo i Jovo Sevo.

Tog proljeća formiranje i Opštinski komitet Suvaja - sekretar Irena Kiš, članovi Savo Vulin, Dane Babić i Mile Divjak, kasnije još neki.

U ljeto 1942. godine u Birou Opštinskog komiteta KPJ za Srpsku Jasnicu bili su Irena Kiš, sekretar i Stevo Stupar, član. Početkom jeseni sekretar je postao Petar Babić, članovi Dako Nedimović, Dušan Bajić, Milan Kačavenda i Koviljka Ćurguz, dok su u plenumu bili još sekretari četiri seoske partijske ćelije.

Avgusta 1942. godine formiran je Opštinski komitet KPJ za područje opštine Radić, sa sjedištem u Malom Radiću - sekretar Đuro Agbaba, a članovi Gojko Ognjenović i Aleksa Trtica. Ubrzo je sekretar posto Gojko Ognjenović.

Nakon što je održana prva sreska konferencija KPJ za sanski srez, krajem septembra 1942, formiranje i Opštinski komitet KPJ za opštine Lušci-Palanku, Eminovce i Dabar; sekretar je bio Esad Cerić, a član Milena Prokopić, dok se imena ostalih nisu mogla utvrditi. U oktobru je sekretar postala Milena Prokopić, a članovi su bili Dragan Subotić, komandant i Nikola Rončević, politički komesar Komande mjesta u Lušci-Palanci, Mirko Ćulibrk, Duka Bačkonja i Vlado Dašić.

e) *Druga okružna konferencija KPJ za Podgrmeč*

U vrijeme priprema sjednice Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, koja je održana u Risovcu 27. i 28. septembra 1942, nekoliko dana ranije u Srpskoj Jasenici, u školi, održana je Druga okružna konferencija KPJ za Podgrmeč.

U radu okružne konferencije učestvovali su mnogi članovi KPJ iz Prvog KNOP odreda i partijskih organizacija Podgrmeča, i Đuro Pucar Stari, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu.[41']

Pored analiza proteklog rada na Podgrmeču i vojnopolitičke situacije u okrugu, bilo je dosta riječi o veoma sporom primanju zaslužnih boraca, komandira, vodnika, desetara, omladinskih i pozadinskih aktivista u članstvo KPJ, o predugom kandidatskom stažu pojedinih rukovodilaca, itd. Na tu slabost, karakterističnu manje-više za čitav Podgrmeč i Bosansku krajinu, partijska okružna konferencija posebno je ukazala, dajući sugestije kako da se ubuduće izbjegne.

41) Zanimljivo je da o ovoj okružnoj konferenciji nije sačuvan ni jedan dokument, a ne pominje je u članku-sjećanju ni Sefket Maglajlić, sekretar OK KPJ Podgrmeč. Međutim, izvjesno je da je održana i da je raspravljala i o pitanjima ovdje navedenim.
Dako Nedimović, Rad NOO Srpske Jasenice, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 318. O radu ove okružne partijske konferencije, djelimično i na osnovu kazivanja Stojana Makića, autoru, 12. 5. 1975. god.

3. *Približni brojni pregled članova KPJ septembra 1942. godine*

Ne postoje dokumenti koji bi nam omogućili da u cjelini damo brojni pregled članova KPJ Prvog KNOP odreda i na području njegovog djelovanja - Podgrmeču. Međutim, tokom više od tri decenije istraživanja razvoja narodnooslobodilačke borbe u Bosanskoj krajini, anketirao sam blizu hiljadu učesnika te borbe što pruža mogućnost da se ipak izradi približni brojni pregled članova KPJ na području Prvog KNOP odreda, odnosno Podgrmeču. Već su u prethodna dva poglavlja data imena skoro svih članova KPJ koji su bili u Prvom KNOP odredu na području Podgrmeča u vrijeme njegovog postojanja. Mnogi borci, članovi KPJ iz tog perioda u svojim izjavama navodili su imena onih drugova i drugarica za koje su znali kada su u ovom periodu, do oktobra 1942, primljeni u KPJ. Većina ovih izjava objavljena je u zbornicima Podgrmeč u NOB i Srez Ključ, ili su navedeni u monografiji Srez Sanski Most u NOB. Međutim, budući da nema takvih kazivanja ni objavljenih članaka u drugim zbornicima i monografijama, u ovim poimeničnim pregledima nisu uvršteni oni članovi KPJ koji su u međuvremenu stupili u udarne brigade, bili u Vojnotehničkoj radionici, u grmečkim bolnicama, i u Krajiškom proleterskom bataljonu. Pa ipak, vrijedilo je navesti i ovakav nepotpun spisak članova KPJ i na osnovu njega nepotpun brojni pregled, jer daje neke dopunske informacije o kadrovima i Prvog KNOP odreda i onih na slobodnoj teritoriji Podgrmeča.

a) *Članovi KPJ na području Prvog KNOP odreda 1941-1942. godine*

	Članovi KPJ od prije ustanka			**Članovi KPJ primljeni 1941/42. godine**		
	Muški	**Ženski**	**Svega**	**Muški**	**Ženski**	**Svega**
Prvi KNOP odred	**29**	-	**29**	**125**	-	**125**
Podgrmeč	**15**	**7**	**22**	**122**	**30**	**152**
Sveukupno	**44**	**7**	**51**	**247**	**30**	**277**
%	**86,27**	**13,73**		**89.17**	**10,83**	

4. *Razvoj i aktivnost organizacija SKOJ-a u jedinicama Prvog KNOP odreda i u Podgrmeču*

U intenzivan političko-vaspitni rad tokom jeseni i zime 1941/1942. godine uključili su se i omladinci i omladinke Podgrmeča. Koliko je značajno narasla aktivnost omladine najbolje je pokazala Prva okružna konferencija SKOJ-a za grmečki okrug, održana 21. i 22. marta 1942. u Lušci-Palanci. U njenom radu učestvovalo je oko 130 delegata iz srezova Bosanska Krupa, Sanski Most, Bihać i Bosanki Novi (podgrmečki dio).[42] U radu su učestvovali i Šefket Maglajlić, sekretar OK KPJ Podgrmeč, Mile Perković, član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu, Dušanka Kovačević, član OK KPJ Podgrmeč i Branko Ćopić, partizanski pjesnik.[43]

42) Zapisnik Prve okružne konferencije SKOJ-a za Podgrmeč, (Dokument istorije omladinskog po-, kreta Jugoslavije, tom I, knj. 2, str. 514-516).
43) Boško Kecman, Prva okružna konferencija SKOJ-a za Podgrmeč, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 476.

Učesnici prve okružne skojevske konferencije u Lušci-Palanci, 22. marta 1942. (snimio Luka Glušac)

Izvještaj o aktivnosti skojevske organizacije grmečkog okruga podnijela je Rada Vranješević, do tada sekretar OKSKOJ-a. Mile Perković je govorio o vojno-političkoj situaciji i o osnivanju Narodnooslobodilačkog saveza omladine Bosne i Hercegovine (NOSOBiH), objašnjavajući njegovu ulogu i zadatak da obuhvati svu antifašističku omladinu.

Od oktobra 1941, kada je započeo rad na organizovanju omladine u Podgrmeču, na oslobođenoj teritoriji, do 21. marta 1942, ostvareni su veoma značajni rezultati u svestranom uključivanju omladine u partizanske jedinice, u političku aktivnost, i u kulturno-prosvjetni rad.

Iz sačuvanog zapisnika, vođenog na ovoj prvoj okružnoj konferenciji SKOJ-a Podgrmeča, vidi se da je omladina za nepunih šest mjeseci ostvarila velike rezultate:

Na čitavom Okrugu djelovalo je 36 aktiva SKOJ-a - 8 na sanskom srezu, 16 na novskom, 10 na krupskom i 2 na bihaćkom srezu - sa 251 članom, od kojih 193 omladinca i 58 omladinki. Na Okrugu su djelovale 42 vaspitne omladinske grupe sa 607 članova (395 omladinaca i 212 omladinki), zatim, 13 pjevačkih horova sa 365 članova (210 omladinaca i 155 omladinki). U tom periodu održano je 68 omladinskih konferencija na kojima je učestvovalo 4 550 omladinaca i omladinki, zatim, 2 omladinska zbora sa oko 800 učesnika, a održano je i 112 priredbi sa 9 700 prisutnih i 37 kulturnih večeri sa 3 600 prisutnih. U tom periodu organizovana su i tri vojno-politička omladinska kursa sa 195 učesnika.[44']

Stalno isticanje omladinki angažovanih u određenim aktivnostima, pokazuje koliko se pažnje upravo njima poklanjalo. Treba se podsjetiti na tadašnja konzervativna i patrijarhalna shvatanja većine stanovništva o ženama, pa tako i o omladinkama. Nije teško zaključiti koliko se mnogo postiglo za ovo kratko vrijeme u prevazilaženju konzervativnih navika, odnosa i shvatanja i u stvaranju novih.

Prva skojevska okružna konferencija izabrala je Okružni komitet SKOJ-a za Podgrmeč u sastavu: sekretar Dušanka Kovačević, članovi Slobodan Erceg Braco, Pero Divjak, Dušan Mandić i Boško Kecman.

Sutradan je u Lušci-Palanci održan omladinski zbor na koji je došlo oko 1 600 omladinaca i omladinki iz mnogih podgrmečkih sela. Oni su stigli sa zastavama, transparentima, pjevajući borbene partizanske i narodne pjesme. Na zboru je govorio Slobodan Erceg Braco. Poslije toga omladina se dugo veselila, pjevala, igrala, a onda razišla u svoja slobodna sela da bi s još većim žarom nastavila započetu borbu.

Ubrzo nakon ove konferencije organizovani su sreski komiteti SKOJ-a za sva četiri podgrmečka sreza. Svaki član komiteta djelovao je u sredini u kojoj je živio, odnosno, na području sela gdje je bio raspoređen. Tek na prvoj oblasnoj skojevskoj konferenciji, 10. novembra 1942, donijeće se zaključak da skojevska rukovodstva, sreska, okružna i oblasna, biraju svoj biro komiteta, čiji članovi neće imati određeni teren, već će kolektivno rukovoditi cjelokupnom organizacijom. Međutim, u proljeće i ljeto 1942. bila je praksa da svaki član partijskog ili skojevskog rukovodstva bude odgovoran zajedno selo, grupu sela (opštinu), ili za sektor rada.

Omladinska rukovodstva su razvila vrlo živu aktivnost u partizanskim četama i u oslobođenim selima. Tokom narednih mjeseci mnogi omladinci su primani u SKOJ, a formirani su i novi aktivi SKOJ-a.

Od marta 1942, postojeći aktivi u partizanskim četama su proširenі i formirani u svim ostalim četama Prvog KNOP odreda, ali nema sačuvanih podataka ni o aktivima, ni o omladincima koji su tada primljeni u SKOJ.

U prvoj polovini 1942. godine formirani su aktivi SKOJ-a i u mnogim podgrmečkim slobodnim selima. Kako je u svakom oslobođenom selu još od jeseni 1941. postojala omladinska organizacija koja se, nakon direktiva iz marta 1942, postepeno konstituisala u organizaciju NOSOBiH, već su se mnogi omladinci i omladinke istakli u radu, pa je bilo teško izabrati manji broj najaktivnijih i od njih formirati aktiv SKOJ-a

U to vrijeme, kada su članovi SKOJ-a, i KPJ održavali sastanke tajno, na slobodnoj teritoriji Podgrmeča događa se nešto sasvim suprotno: uz prisustvo odraslih i mladih, na konferencijama svih stanovnika sela, vrši se izbor mladića i djevojaka u članstvo SKOJ-a, čitavo selo odlučuje o tome ko će postati član SKOJ-a! To se događalo već u zimu 1941/1942. i tokom 1942. godine, što govori da je širina omladinskog antifašističkog pokreta, ostvarena do rata u Bosanskoj krajini, još u prvoj godini rata toliko narasla i postigla takav kvalitet koji je doveo

44) Kao u napomeni 42.

do javnosti rada SKOJ-a i njegove uloge u narodnooslobodilačkoj borbi. To je uticalo na mijenjanje svijesti masa i živo ih zainteresovalo za rad omladinske organizacije. Dostizanje takvog kvaliteta u širini i radu antifašističkog omladinskog pokreta u Podgrmeču, i to već u prvoj godini revolucije, istorijska je vrijednost koja je veoma mnogo uticala na dalji tok borbe.

Postojao je određeni kriterij za prijem u omladinsku organizaciju, NOSOBiH; omladinac je morao biti najaktivniji i najhrabriji. Ponegdje su skupovi na kojima je narod birao članove SKOJ-a bile masovne konferencije, priredbe i zborovi.

Omladinski aktivisti su detaljnije upoznavali članove skojevskih aktiva kako treba da rade skojevski aktivi a kako omladinska organizacija. Međutim, u praksi je bilo vrlo teško razlučiti rad ovih omladinskih antifašističkih organizacija.

Koliko je brojno ojačala skojevska organizacija na Podgrmeču najbolje ilustruju podaci navedeni u izvještaju Oblasnog komiteta SKOJ-a za Bosanku krajinu od 4. jula 1942. upućenom Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu. Okružni komitet SKOJ-a za Podgrmeč tada je imao 4 člana, sva četiri sa sela. Na Okrugu djeluju četiri sreska komiteta SKOJ-a: Sanski Most, Bosanski Novi, Bosanska Krupa i Bihać. Tada je na Podgrmeču bilo 1 120 članova SKOJ-a i 4 950 članova NOSOBiH-a. U čitalačkim grupama bilo je 930 omladinaca i omladinki a na analfabetskim tečajevima 687 polaznika. U 35 pjevačkih horova bilo je oko 900 članova. Tokom juna omladina je organizovala 15 priredbi sa oko 8 000 posjetilaca, 90 širih omladinskih konferencija sa oko 10 000 učesnika i 8 omladinskih zborova sa oko 7 000 učesnika. U svim partizanskim četama postojali su omladinski aktivi.

Već sam podatak daje na Podgrmeču bilo 1 120 članova SKOJ-a pokazuje koliko se skojevska organizacija razvila na ovom okrugu još u prvoj godini ustanka i narodnooslobodilačke borbe.

Kada su u ljeto 1942. u Bosansku krajinu došli članovi Biroa CK SKOJ-a i članovi CK KPJ, najprije su osudili praksu primanja u SKOJ na masovnim konferencijama i brojnost skojevaca u aktivima, i skoro su doveli u pitanje priznavanje takvih aktiva, poistovjećujući ih sa aktivima NOSOBiH. Međutim, vrlo brzo je izmijenjena takva ocjena, jer su se članovi CK SKOJ i CK KPJ uvjerili da je širina borbe u Podgrmeču sveobuhvatna, da je partizanski pokret u ovom području tako širok i daje teško primati jedne, a ne primiti i druge isto tako vrijedne i borbene omladince i omladinke.

Na Oblasnoj konferenciji SKOJ-a održanoj 10. novembra 1942. u Bukovači, kod Bosanskog Petrovca, bilo je riječi o takvom legalizovanju SKOJ-a i javnom izboru omladinaca i omladinki u SKOJ. Dušan Mandić, tada sekretar OK SKOJ-a za Podgrmeč, rekao je: »... Napravili smo veliku grešku što smo legalizovali SKOJ, a nismo posvetili dovoljnuu pažnju NOSOBiH-u .. .«.[45] Međutim, na osnovu izlaganja Ive Lole Ribara, sekretara CK SKOJ-a, Oblasna konferencija je u zaključke unijela i dio njegovog izlaganja na tu temu:

»... Potrebno je danas promijeniti mišljenje o karakteru SKOJ-a kod nas. SKOJ je politička organizacija omladine koja danas treba da ponese, zajedno sa Komunističkom partijom, glavnu odgovornost za vođenje rata. *Treba otvoriti vrata SKOJ-a šire*, a unutar organizacije podići organizacionu čvrstinu, svijest i odgovornost.. ,«[46]> (podvukao autor).

45) Izvještaj oblasnog komiteta SKOJ-a od jula 1942. (Reg. muzej Bihać, m. f. 65/108-111), kao i nap. 42.

46) Rezolucija Prve oblasne konferencije SKOJ-a od 10. novembra 1942. godine, Dokumenta istorije omladinskog pokreta, tom I, knj. 2, str. 548.

Nakon održavanja Prve skojevske okružne konferencije za Podgrmeč, 21. marta 1942, u slobodnim selima ove teritorije započelo je osnivanje organizacija NOSOBiH-a, odnosno biranje seoskih odbora NOSOBiH-a. Tamo gdje su već protekle jeseni i zime formirane i djelovale »omladinske organizacije«, sada su dobijale svoje ime: NOSOBiH, a njihova rukovodstva - odbori NOSOBiH-a. Ponegdje su seoski omladinski odbori dopunjavani, jer su odranije imali samo predsjednika i sekretara i dobijali novo ime.

Prilikom formiranja odbora NOSOBiH-a, vodilo se računa da omladinac ili omladinka budu aktivni, jer, po tadašnjem shvatanju omladinskih aktivista Podgrmeča, svi omladinci nisu mogli biti ni u NOSOBiH-u. Zato odbori NOSOBiH-a nisu obuhvatali svu omladinu sela, već samo najangažovaniju, koja dolazi na skupove i konferencije, koja učestvuje u kulturno-prosvjetnom radu, na radnim akcijama i si. U nekim većim selima formiran je i za svaki veći zaselak poseban odbor NOSOBiH-a. U svakom selu organizacijom NOSOBiH-a bilo je obuhvaćeno 30 do 50 omladinaca i omladinki, a na čelu svake nalazio se odbor, što je značilo da je na šest omladinaca-omladinki biran po jedan za člana odbora NOSO BiH-a. U ljeto 1942. izvršena je reorganizacija odbora NOSOBiH-a, kako bi i njihov rad bio efikasniji i kvalitetniji.

Tog proljeća su održane opštinske konferencije NOSOBiH-a, na kojima se konstituisala opštinska organizacija NOSOBiH-a i biran njen opštinski odbor.

5. *Dalja izgradnja i aktivnosti narodnooslobodilačkih odbora Podgrmeča*

Tokom zime 1941/1942. godine izvršena je reorganizacija nekih NO odbora koji su zahvatali po više sela, tako da je svako selo izabralo svoj narodnooslobodilački odbor. Već do početka proljeća 1942. godine svako selo na slobodnoj teritoriji Podgrmeča imalo je svoj seoski narodnooslobodilački odbor.

S jeseni 1941. godine formiraju se opštinski narodnooslobodilački odbori. Prvi je formiran u Srednjem Duboviku, koji je zahvatao više sela novskog i krupskog sreza. Komandant Opštine, odnosno predsjednik tog Opštinskog NO odbora bio je Simo Bjelajac, zemljoradnik, predratni član KPJ.[47)]

Novembra 1941. godine formiran je i Opštinski NO odbor u Donjoj Suvaji za sela Gornja i Donja Suvaja, Gudavac, Vojevac, Pučenik, Srpska Jasenica i Velika Jasenica. Predsjednik je najprije bio Dane Babić, kovač iz Donje Suvaje, predratni član KPJ, a potom Rade Narančić, zemljoradnik iz Gudavca, predratni član KPJ.[48)]

U januaru 1942. godine formiran je Opštinski NOO Lušci-Palanka za sela Lušci-Palanku, Miljevce, Praštala, Potkraj, Predojevića Glavicu, Majkić-Japru, Jelašinovce, Lipnik, Bošnjake, Dabar, Grdanovce, Eminovce, Tuk Bobiju, Otiš, Skucani Vakuf, Krkojevce i Lukavicu. Za komandanta Opštine, kako se još tada zvao predsjednik Opštinkog NOO, izabran je Simuka Praštalo, zemljoradnik iz Praštala.[49)']

Marta 1942. godine reorganizovan je Opštinski NOO u Srednjem Duboviku, pa je na slobodnoj teritoriji tada funkcionisalo pet opštinskih NO odbora:

47) Svetozar Vejinović, Sjećanje na stvaranje i rad narodnooslobodilačkih odbora, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 276; Svetozar Čulibrk, Sjećanje na rad prvog nar. osi. odbora u Podgrmeču, isto, str. 281.
48) Dane Babić, NO odbori na području sreza B. Krupa, isto, str. 284-285.
49) B. J. Bokan, n. dj., knj. 2, str. 385; Simuka Praštalo, kazivanje autoru.

Hašansko-potkalinjskoj opštini pripala su sela: Hašani, Potkalinje, Mali Dubovik, Veliki Dubovik i Majkić-Japra iz sanskog sreza. Predsjednik Opštinskog N00 je bio Rade Škundrić iz Potkalinja;

Srednjodubovičkoj opštini pripala su sela Donji Dubovik, Srednji Dubovik, Donji Petroviči i Gornji Petroviči. Nakon što je Simo Bjelajac otišao na sanski sektor, za predsjednika ovog Opštinskog N00 izabran je Slobodan Radišić, zemljoradnik iz Gornjih Petroviča;

Rašićki opštinski N00 obuhvatao je sela: Rašće, Osredak, Gornji Bušević, Srednji Bušević, Blatnu i Matavaze. Opština je pripala novskom srezu. Predsjednik ovog Opštinskog NOO najprije je bio Nikola Popović iz Gornjeg Buševića.

Opštinski NOO Čađavica obuhvatao je Prvu, Drugu i Treću Čađavicu, Rakane i još nekoliko obližnjih zaselaka. I ova opština je bila u sastavu novskog sreza. Za predsjednika odbora izabran je Vladimir Stupar.

Opštinski NOO Rujiška, obuhvatao je sela Veliku Rujišku, Malu Novsku Rujišku, Kršlje i još neke zaseoke. Ovo je bila treća opština novskog sreza (podgrmečki dio). Predsjednik Odbora najprije je bio Milan Senić.[50)]

Marta 1942. godine iz Suvajske opštine izdvojena su sela: Velika Jasenica, Srpska Jasenica, Zalin, Gorinja i Benakovac i od njih organizovana posebna opština sa sjedištem u Srpskoj Jasenici. Predsjednik ovog Opštinskog odbora bio je Dako Nedimović iz Srpske Jasenice.[51)]

Marta 1942. godine formiranje Opštinski NOO za sela Saničkog područja, sa sjedištem na Mijačici, gdje je izbjegao narod iz Gornjeg Budelja i Donje Prisjeke. U sastav ove opštine ušla su i sela Bravsko, Zavalje, Međeđe Brdo i još neka. Prvi predsjednik ovog Opštinskog NOO bio je Stevan Mandić iz Gornjeg Budelja, a od maja 1942. godine Jovo Pešević. Kada su oslobođeni Gornja Sanica i sela Saničke doline, sjedište opštine je prešlo u Gornju Sanicu, pa su u ovu opštinu uključena sva sela predratne saničke opštine: Jasenovac, Podsrnetica, Bunara, Klenovac, Bravsko, Srpska Sanica (u njegovom sastavu Međeđe Brdo, Sanička Rijeka, Zavolje, Vrelo, Tarbuci i Gornja Sanica), Gornji Budelj, Korjenovo, Prisjeka, Sanica-Budelj, Pištanica-Biljani, Donja Sanica i Donji Biljani.[52']

S proljeća 1942. formiranje Opštinski NOO za hadrovačko-japransko područje, za sela: Hadrovce, Mrkalje, Kozin, Duge Njive, Slatinu, Halilovce, Podvidaču i Lipnik (koji se izdvojio iz lušcipalanske opštine), i dva sela između Budimlić Japre i Stare Rijeke - Ovanjsku i Marine. Ova dva sela su bila neoslobođena, ali je dio stanovništva izbjegao u Slatinu i Mrkalje, pa se Opštinski odbor morao brinuti i o njima. Za komandanta, odnosno predsjednika Opštinskog NOO izabran je Đuro Jakšić. U junu 1942. opština je reorganizovana u dvije: Budimlić-japransku, čiji je predsjednik bio Đuro Vekić i Lipničku, predsjednik Đuro Đurić, invalid NOB, iz Gornjeg Lipnika.[53)]

U proljeće 1942. formiranje Opštinski NOO Veliki Radić za sela: Veliki Radić, Mali Radić, Vranjska Beširević, Vranjska Mrkonjić, Vranjska Mosura i Grmuša, (selo iz bihaćkog sreza). Predsjednik ovog Opštinskog NOO najprije je bio Mile Glišić iz Velikog Radića, pa Simo Santrač iz Malog Radića.[54']

50) Bosanskokrupska opština u ratu i revoluciji, str. 132-133.
51) Dako Nedimović, Rad NOO Srpske Jasenice, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 315.
52) Branko Škundrić, Odbornici-povjerenici i NOO na području opštine Sanica, Zb. SREZ KLJUČ, knj. 2, str. 622.
53) B. J. Bokan, n. rad, str. 385-387.
54) Dane Babić, n. čl., str. 285.

Maja-juna 1942. iz Lušci-palanske opštine izdvojena su sela: Eminovci (Bosanski Milanovac), Grdanovci, Bošnjaci, Naprelje, Gorice, Fajtovci, Gornji Kamengrad i formiran Opštinski NOO Eminovci. Predsjednik ovog Odbora je bio Petar Stojanović iz Eminovaca.

Juna 1942. izdvojen je i Dabar sa okolnim selima iz sastava Lušci-palanske opštine i formiran nova Opština za sela: Dabar, Kljevce, Krkojevce i Djedovaču. Predsjednik ovog Opštinskog NOO je bio Petar Brajić, zemljoradnik iz Krkojevaca.[55]

S proljeća 1942. formiranje Opštinski NOO Ripač za sela: Hrgar, Gorjevac, Račić, Lohovo, Pritoku, Grabež i Ripač. Predsjednik ovog Opštinskog NOO bio je Rade Kenjalo, namještenik, član KPJ od prije ustanka, iz Račića.[56]

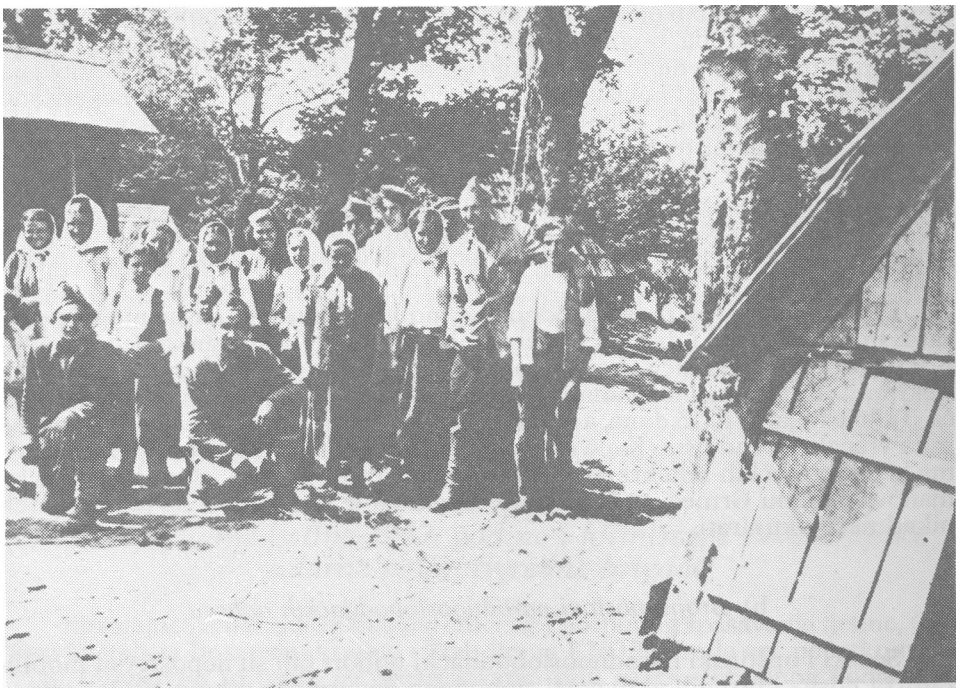

Hajro Kapetanović, Drago Mažar, Cuka Stojnić i Boško Kecman s grupom seljaka i seljanki u dvorištu kuće Luke Nedimovića, u Srpskoj Jasenici, juna 1942.

U proljeće 1942. formiran je i Opštinski NOO Klišević za sela Bosanski Doljani, Klišević, Dubovsko, Lipa i Teočak. Predsjednik ovog Opštinskog NOO bio je Košta Bubalo, zemljoradnik iz Bosanskih Doljana.[57]

Dok je Bosanska Krupa bila slobodna, od 20. juna do 15. jula 1942, u njoj je djelovao Gradski NOO sa predsjednikom Radojkom Štrbac.[58]

55) B. J. Bokan, n. dj„ str. 387.
56) Đuro Vunjak, Zapisi o NOB, u arhivi autora.
57) Zabilješka o arhivi autora
58) Ovaj Gradski NOO Bosanska Krupa neki pogrešno tretiraju kao sreski odbor, što on nije bio. Radojka Štrbac, U oslobođenoj Bosanskoj Krupi, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 351.

a) *Savjetovanje odbornika u Benakovcu*

Tako je sredinom 1942. godine na teritoriji Prvog KNOP odreda, odnosno Podgrmeča, djelovalo 16 opštinskih NO odbora i kraće vrijeme gradski NOO Bosanska Krupa. Kako u periodu djelovanja Prvog KNOP odreda, tj. do polovine oktobra 1942, nije postojao ni jedan sreski niti okružni NOO za Podgrmeč, objedinjavanje i usmjeravanje rada seoskih i opštinskih NO odbora vršili su Okružni Komitet KPJ i Štab Prvog KNOP odreda. U tom cilju ustalila su se savjetovanja seoskih i opštinskih odbornika koja su praktikovana jednom mjesečno, a u Benakovcu i češće.

Jedno od takvih savjetovanja održano je krajem juna 1942, u gaju nedaleko od škole u Benakovcu. Prisustvovali su Đuro Pucar Štari, Lepa Perović, Osman Karagebović, Velimir Stojnić i Šefket Maglajlić.

Najprije je po jedan odbornik iz svake opštine izvijestio o političkoj situaciji, 0 raspoloženju naroda, o pomaganju narodnooslobodilačke borbe, i o neprijateljevim napadima na njihovu teritoriju (granična sela). Nakon toga raspravljalo se o izgradnji bolnica i magacina u Grmeču, spremanju žita u njih. Sugerisano je da se u Grmeču grade kolibe - skloništa za narod ukoliko neprijatelj prodre 1 na ovu slobodnu teritoriju. Dok je trajalo savjetovanje, bjesnila je neprijateljska ofanziva na Kozaru, odakle se čula potmula tutnjava topova i avionskih bombardovanja. Usvojeni su zaključci da se odmah izrade planovi izgradnje magacina i koliba u Grmeču, da se požuri sa izgradnjom bolnica i da se ubrza žetva. Zaključeno je da se svi opet nađu nakon petnaest dana i podnesu izvještaj o realizaciji usvojenih zaključaka.[59']

I prije ovog novog zadatka, odbori su mobilisali brojne seoske majstore: tesare, stolare, kovače i druge i upućivali ih na smjenu u planinu gdje su gradili brojne objekte za bolnice i vojne magacine. Nakon ove odluke mnogi seljaci sa sjekirama, testerama i torbama sa hljebom stigli su na pojedina područja Grmeča. Tu bi ostajali 8 ili 15 dana, a onda bi stizale nove smjene. Neke su se i po više puta vraćale na radilišta. Kada su magacini sagrađeni i žetva obavljena, putevima iz podgrmečkih sela kretale su desetine i stotine kola sa žitom koje je sklanjano u planinu Grmeč, za koju se vjerovalo da je neosvojiva, da je neprijatelj nikad neće okupirati.

b) *Brojni poslovi narodnooslobodilačkih odbora*

Seoski i opštinski narodnooslobodilački odbori bili su neposredni mobilizatori i nosioci brojnih aktivnosti slobodnog Podgrmeča tokom 1942. godine:

- na izgradnji više desetina bolničkih objekata, velikog broja magacina, vojnih i odborskih, više objekata Vojnotehničke radionice u Međugorju,
- na organizovanju jesenje i proljetne sjetve i žetve u ljeto 1942, posebno u ugroženim područjima u blizini neprijateljskih uporišta,
- najneposrednije su brinuli o smještaju i ishrani brojnih partizanskih jedinica i vojnih starješina, boraca i kurira koji su iz dana u dan stizali sa položaja, što iz pojedinih krajeva Bosanske krajine, što iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine i Hrvatske,
- svakodnevno su snabdijevali bolnice mlijekom i mliječnim proizvodima, žitom, mesom (stokom) i svim neophodnim za redovnu ishranu nekoliko stotina ranjenika, bolesnika i brojnog bolničkog osoblja,
- zajedno sa odborima AFŽ organizovali pranje veša i zavoja za mnoge partizanske jedinice, ranjenike i bolesnike,

59) Svetozar Ćulibrk, Savjetovanje narodnih odbornika na Benakovcu, isto, str. 345-346.

- organizovali prevoz ili prenos ranjenika, municije, oružja, namirnica i si.,
- prikupljali kola sa konjskom ili volovskom zapregom za evakuaciju ratnog plijena iz većih akcija,
- organizovali ekipe ljudi, žena i omladine koje su često pratile partizanske čete i bataljone u akcije rušenja kolosjeka i željezničkih objekata,
- organizovali žetvu u ljeto 1942. na čitavoj slobodnoj teritoriji i evakuaciju žita dublje u slobodnu teritoriju ili u grmečka skladišta i magacine,
- organizovali pravljenje pekmeza od šljiva i pečenje rakije za potrebe bolnica (rakija umjesto dezinfekcionih sredstava), itd.

Poseban i veoma krupan zadatak pred narodnooslobodilačkim odborima Podgrmeča bio je briga o prihvatanju, smještaju i ishrani velikog broja izbjeglica. Već od prvog dana ustanka mnogi su morali napustiti svoja sela bježeći pred ustaškim zločincima i prebaciti se na ovu slobodnu teritoriju. Uz to, na Podgrmeč, relativno bogato poljoprivredno područje, u 1942. godini prebacilo se brojno stanovništvo iz pasivnih krajeva drvarskog, grahovskog i glamočkog sreza; na Podgrmeč su stigle mnoge porodice da bi se prehranile, jer im je prijetila smrt od gladi. Već sredinom 1942. na Podgrmeču je bilo više hiljada izbjeglica. O njima su se brinuli narodnooslobodilački odbori, a podgrmečke porodice su ih primale u kuće, najčešće im obezbjeđujući i ishranu. Sve sposobne i zdrave izbjeglice uključili su se u rad i obaveze svojih domaćina.

I pored tako obimnog posla (izgledalo je kao da je sve mobilisano za borbu protiv okupatora, ustaša i četnika), seoski i opštinski odbori, zajedno sa partijskim i skojevskim organizacijama, stizali su da održavaju redovne masovne konferencije stanovništva svog sela ili opštine. Na njima se govorilo o vojnopolitičkoj situaciji, o vojnim akcijama na ovom području, i o njihovim neposrednim zadacima na izvršenju brojnih poslova u korist Narodnooslobodilačke borbe.

Narodnooslobodilački odbori su organizovali dobrovoljno javljanje omladine i sposobnih ljudi u partizanske jedinice. Na ovim veoma značajnim poslovima narodnooslobodilački odbori su uspješno sarađivali sa seoskim i opštinskim odborima AFŽ, formiranim tokom zime i proljeća 1942. godine.

5. *Sakupljanje ljetine 1942. godine i formiranje Prve krajiške udarne poljoprivredne brigade*

Shvatajući veliki značaj blagovremenog i potpunog spasavanja ljetine, Operativni štab za Bosansku krajinu i Štab Prvog KNOP odreda već početkom jula 1942. intenzivno su radili na organizovanju svih snaga slobodnog Podgrmeča radi izvršenja tog zadatka. U izvještaju Vrhovnom štabu od 26. jula 1942, Operativni Štab, piše:

»... Podgrmečki kraj, tj. teren I odreda vrlo je žitan kraj, kojega mi ne smijemo pustiti da neprijatelj požnje već dozrelu pšenicu. Pogotovo kada je neprijatelj prisvojio žito čitave kozarske oblasti. U cilju daljnjeg otpora neprijatelju organizovali smo zajednički štab I i II odreda. Organizovali smo takođe preko odbora i uz pomoć vojske vršidbu žita i žetvu. Tu pšenicu odmah ćemo smestiti u grmečke magacine .. .«[60]

Tog ljeta žito je rodilo kao rijetko koje godine, isto tako i kukuruz, povrće i voće. Od jula pa do kraja oktobra glavna preokupacija i aktivnost sreskih komiteta KPJ i svih opštinskih i seoskih NOO bila je žetva, vršida, berba kukuruza i voća, spremanje povrća i smještanje ljetine na sigurna mjesta, gdje je neprijatelj neće lako naći. U sakupljanju izvanredno bogate žetve Podgrmečlijama su po-

60) Izvještaj Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 26. jula 1942. god. Vrhovnom štabu (Zbornik IV knj. 6, str. 135-136).

magali i mnogi ljudi i žene s područja Petog KNOP odreda. U Grmeču je sagrađeno više magacina i koševa za kukuruz, gdje je spremano žito, vlasništvo domaćinstava pojedinih opština, o čemu je vođena evidencija. Porodice su iz magacina uzimale od svega prema potrebi.

Tog ratnog ljeta činilo se da je svo stanovništvo slobodnih sela na nogama. Znjelo se na brzinu, a usjevi su danju i noću otpremani sa njiva u slobodnoj teritoriji, ali i sa njiva i iz voćnjaka neposredno pred neprijateljevim uporištima. Zahvaljujući takvoj aktivnosti, na sigurnim mjestima su spremljene veće količine pšenice, kukuruza, ječma, zobi, graha, voća, posebno šljiva, od kojih je dobar dio prerađen u pekmez, a od dijela pripremljen kom i ispečena rakija. Sva rakija je otpremljena bolnicama za dezinfekciju rana, hirurških instumenata i ruku sanitetskog osoblja, jer drugih dezinfekcionih sredstava tada nije bilo, ili bar ne dovoljno.

Grupa omladinki i omladinaca dobrovoljne radne čete u Saničkoj dolini, u ljeto 1942.

Prilikom oslobođenja Saničke doline, krajem jula 1942, brojne porodice, iz straha pothranjivanog ustaškom propagandom, pobjegle su u Vrhpolje, Sanski Most i sela između ta dva mjesta. Iza njih su ostale njive pod dozrelom pšenicom i drugim usjevima. Žito je trebalo brzo požnjeti i prebaciti da ne bi palo neprijatelju u ruke. U tek oslobođenim selima angažuju sa žetaoci s područja Podgrmeča, Bosanskog Petrovca, Drvara i Glamoča. Uz omladinu, pretežno žensku, dolaze stariji ljudi i žene, najčešće sa zapregama ili tovarnim konjima, kako bi plodove sa ugroženih područja izvlačili u Grmeč i dalje ako treba.

U Sanicu je, šest dana nakon oslobođenja, najprije došlo nekoliko stotina omladinaca i omladinki iz Jelašinovaca, Lušci-Palanke, Tuk Bobije, Dabra i drugih sanskih sela Podgrmeča i iz sela Saničke doline, Ribnika i Ključa. Stigla je i omladina s petrovačkog sreza, a zatim s područja Drvara, Glamoča i Grahova. Omladina je organizovana u čete i bataljone, a sredinom avgusta 1942. formirana

je i Prva krajiška udarna poljoprivredna brigada. Imala je pet bataljona: 1. sansko-saničkl sa četama Jelašinovačkom, Lušcipalanskom i dvije saničke; 2. petrovački sa pet četa; 3. drvarsko-glamočki sa četiri čete; 4. grahovski sa četiri čete. U sastavu 3. bataljona bile su i samostalne čete omladine s područja Ključa, Ribnika i sela između Ključa i Sanice. Brigada je imala transportno-vozarski bataljon, grupu za vršidbu, grupu za organizovanje ishrane brigadira i grupe za kuvanje pekmeza, sabiranje voća i pečenje rakije.

Štab Prve krajiške udarne poljoprivredne brigade bio je u sastavu: Ilija Bursać, komandant, Ljuban Škundrić, politički komesar, Dušan Tomović, zamjenik komandanta, Zora Popović, zamjenik političkog komesara, Košta Kecman, intendant, Savo Miljuš, nadzornik za prijem i smještaj hrane, Milutin Vujović, odgovoran za kulturni i prosvjetni rad. Pri Štabu Brigade bilo je i nekoliko instruktora SKOJ-a i omladinskih rukovodilaca.[61]

Brigada je tog ljeta i jeseni, sve do kraja godine, pod izvanredno teškim uslovima, nerijetko ometana neprijateljskim napadima, mitraljirana i bombardovana iz neprijateljskih aviona, uspješno izvršila postavljeni zadatak i spasila usjeve.

Zajedno s omladincima i mnogim radnicima na ovom veoma značajnom zadatku angažovali su se i brojni partijsko-politički radnici. Rad omladinske brigade, kao i četa i bataljona u Podgrmeču, obezbjeđivale su partizanske brigade i bataljoni.

Sakupljena ljetina sa sanskog, saničkog, novskog i krupskog područja te jeseni i zime je, dobrim dijelom, otpremana Vrhovnom štabu, proleterskim i krajiškim brigadama koje su operisale na pasivnim područjima, ali i jedinicama Petog KNOP odreda, partizanima Dalmacije i Livna. Znatnu pomoć u žitu i drugoj hrani dobili su omladinci i odrasli iz pasivnih predjela, svi učesnici u sakupljanju usjeva, tako da su mogli mirnije očekivati narednu zimu.

61) Hajro Kapetanović, Prva krajiška udarna poljoprivredna brigada, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 533-573.

XIII *Vojnopolitička situacija u proljeće-ljeto 1942. godine*

Razvoj situacije u Bosanskoj krajini u 1942. godini neodvojivo je vezan za zbivanja na jugoslovenskom ratištu, pogotovo na njegovom centralnom i sjeverozapadnom dijelu. Da bi se ti događaji na našem tlu mogli potpunije shvatiti i lakše dovesti u kontekst cjelokupnih napora i rezultata borbe antihitlerovske koalicije, potrebno je, bar u najkraćem, učiniti osvrt na zbivanja na svjetskim prostranstvima iz tog vremena.

Sredinom ratne 1942. godine njemačke trupe, potpomognute italijanskim, mađarskim i rumunskim vojnim formacijama, započele su novu veliku ofanzivu na istočnom frontu, sve dublje prodirući ka jugu Sovjetskog Saveza. Svijetom su prijeteći odjekivale vijesti: Nijemci zauzeli Pjatigorsk, Sevastopolj, Rostov, izbili na desnu obalu Volge, sjeverno od Staljingrada, alpinističke jedinice Vermahta istakle zastavu sa kukastim krstom na Elbrus, najviši vrh Kavkaza...

Na afričkom ratištu njemačko-italijanske snage zauzimaju Tobruk i stižu do El Alamejna, odbacujući britanske trupe do blizu Aleksandrije i Sueckog kanala.

Sjedinjene Američke Države su se grčevito borile da uspostave ravnotežu u hrvanju sa carskim, imperijalističkim Japanom, članom Trojnog pakta ...

Antihitlerovska koalicija se tada nalazila pred veoma teškim ratnim problemima i sa svojim snagama uglavnom u povlačenju. U takvoj situaciji, radi obezbjeđivanja sopstvenih interesa, London, Vašington i Moskva, nekim svojim potezima, objektivno otežavaju NOB u Jugoslaviji: Čerčil i Rusvelt u deklaraciji podržavaju kralja Petra, izražavajući želju da u slobodnoj Evropi vide »obnovljenu i sređenu Jugoslaviju«, a zvanične agencije tih zemalja objavljuju i pozdravljaju ukaz o imenovanju Draže Mihailovića za »načelnika štaba Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini«, koja, kako i dalje uporno navode, vodi borbe protiv Nijemaca, mada su upravo tada objelodanjeni i prvi sporazumi između četnika i ustaša, za borbu protiv NOP-a, i mada je tada Musolini, na sastanku sa svojim komandantima u Gorici, odobrio saradnju svojih trupa sa četnicima Draže Mihailovića. Tih dana i sovjetska vlada sa jugoslovenskom kraljevskom vladom u Londonu potpisuje sporazum o podizanju jugoslovenskog poslanstva u Moskvi na rang ambasade.[1]

1) Svi podaci o vojnopolitičkim događajima u svijetu i podršci zapadnih saveznika Draži Mihailoviću, prema »Hronologiji oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945.« (jun, jul 1942), Vojnoistorijski institut, Beograd 1964. godine.

1. Četnici na području Manjače i oko Mrkonjić-Grada

Novembra-decembra 1941. godine Uroš Drenović je ustanike na području Mrkonjić-Grada organizovao kao četnike i bataljon »Petar Kočič« proglasio četničkim već na konferenciji vojno-političkih rukovodilaca Trećeg KNOP odreda, održanoj 10. decembra 1941. u Gerzovu.[2)] Njegove četničke jedinice kretale su se selima na podmčju između rijeka Sane i Vrbasa, odnosno, po Manjači i oko Mrkonjić-Grada. Četnici su u početku pristajali da zajedno s partizanima krenu na ustaše i domobrane, ali su uglavnom skoncentrisani na pljačku, svaki put izdali. To se dogodilo prvih dana januara 1942. u Škrljevitoj i Tramošnji, zatim krajem februara u napadu na ustaško-domobransko uporište u Mrkonjić-Gradu i prvih dana marta prilikom napada na neprijateljevo uporište u Tomini, između Sanskog Mosta i Vrhpolja.

Januara-februara 1942. četnici su u selima sanskog sreza (na desnoj obali Sane), skoncentrisali nekoliko bataljona, koji su duže ili kraće vrijeme bili na tom dijelu sreza, u Tramošnji, Kozici i Podovima.

Ocijenivši da će partizani prema njima biti znatno oštriji zbog izdaja prilikom napada na Mrkonjić-Grad, 25. februara 1942, i u drugim akcijama, četničke čete i bataljoni se grupišu na Zmijanju i Manjači. Tu su 18/19. marta 1942. izveli prvi opšti puč u partizanskim jedinicama Trećeg KNOP odreda.

U vremenu od 25. do 30. aprila 1942. došlo je do drugog puča na Manjači, ali ovog puta po četama: Četnici su organizovali hvatanje i ubijanje komunista. U Kmećanima je ubijen Muhamed Kazas, politički komesar Manjačkog partizanskog bataljona. Tada je Risto Kovačević, politički komesar 6. čete Manjačkog partizanskog bataljona, s grupom partizana uspio da izbjegne zarobljavanje i krene u susret Protučetničkom udarnom bataljonu koji je upravo pošao u borbu protiv četnika na području Trećeg KNOP odreda. Tih dana, oko 110 boraca iz ovih sela krilo se po Tramošnji i Kozici, ne opredjeljujući se ni za partizane, ni za četnike, pa, ipak, njihov komandir Dragutin Sekulić poručuje Risti Kovačeviću kako želi da se preda partizanima. Protučetnički udarni bataljon (Grmečko-drvarski), u Gornju Tramošnju stiže sa dvije zastave: jugoslovenskom i crvenom. Na poljani Đakovića četa ranijih boraca s ovog sektora, koja se do tada skrivala, zamjenjuje kokarde petokrakama, a Dragutin Sekulić predaje raport Risti Kovačeviću.[3']

Čete Protučetničkog udarnog bataljona tada okruže kozičke borce da bi izbjegli svako iznenađenje i u takvoj atmosferi govore im Vojo Todorović, komandant i Velimir Stojnić, zamjenik političkog komesara Udarnog bataljona. Potom je Risto Kovačević iz postrojene Kozičke čete izdvojio dvadesetak boraca i naredio im da odlože oružje.[4'] Ostali su, izuzev Dušana Popovića (pušten sa oružjem kući), svrstani u jednu partizansku četu, u čiji štab ulaze: komandir - Dragutin Sekulić, politički komesar - Risto Kovačević, dok su za vodnike određeni Gojko Marković, Vid Đaković i jedan Vilusčanin. Poslije toga reorganizovana Kozička četa je došla u Kozicu u zaselak Šućuri, i zaposjela okolne položaje, dok je Protučetnički udarni bataljon nastavio pokret i akcije na području Manjače.

Razoružani borci dan-dva su bili s četom, bez oružja, a onda ne odu kućama, već na Manjaču, četnicima Vukašina Marčetića, kome ispričaju šta im se dogodilo. Marčetić zbog toga na sektor Kozice i Tramošnje uputi četnike Dragomira Sekulića i poručnika Stanislava Marčetića da, sa jednim vodom iz Vilusa, ponovo izvrše puč u Kozičkoj četi. Oni su tajno došli 6. maja 1942. u Kozicu i nago-

2) Izvještaj Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 5. marta 1942. godine Glavnom štabu NOPO BiH, Zbornik IV, knj. 3, str. 278.
3) B. J. Bokan, n. dj., knj. 2, str. 438-439.
4) Kazivanje Jove Nikolića autoru.

vorili Dragutina Sekulića, komandira čete, Dragomirovog stričevića, da zajedno s četom promijeni »stranu« i oznake na kapama. I, umjesto petokraka, opet su prišivene kokarde. Četnici toga dana uhapse Jovu Nikolića, pratioca odsutnog Riste Kovačevića, i dugo ga tuku Dušan Biserčić i Živko Žabić.[5] Komandir Dragutin Sekulić nije dozvolio da ga ubiju.

Sutradan, 7. maja, dok se Risto Kovačević sa pratiocem Lazon Karlašem vraćao iz Gornje Kozice, četnici su mu postavili zasjedu na jednoj raskrsnici, uhvatili ga, svezali i tukli, pa ga poveli za Kozicu.[6] Istog dana četnici su, kod Koničke škole, razoružali omladince - polaznike omladinskog vojnopolitičkog kursa

Ristu Kovačevića je, iz Donje Kozice, Stanislav Maričić odveo u Dujakovac, gdje su ga četnički koljači Živko Žabić i Stanko Paradivac,[7] nakon zvjerskog mučenja, ubili 12. maja 1942. godine. Risto Kovačević se pod mukama junački držao, a kada su ga izveli na strijeljanje, okupljenim četnicima je uzviknuo: »Živjela Komunistička partija Jugoslavije, dolje četnici, narodni izdajnici, kojim će narod suditi i izreći zasluženu kaznu!«

Vrlo brzo iza ovih pučeva u Kozici se ističe okupljanjem četnika Stevan Bajić, koji postaje komandir četničke čete, pošto je Dragutin Sekulić otišao u svoj kraj. Tada se po ovim selima formiraju četnički odbori.

a) *Ustaško-četnički sporazumi za borbu protiv partizana*

Zabrinut za sudbinu svoje četničke organizacije zbog akcija Protučetničkog udarnog bataljona, Uroš Drenović se brzo odlučio na posljednji korak u izdaji. Zajedno sa Todorom Mitrovićem, 24. aprila 1942, on je otišao u Mrkonjić-Grad i u Kotarskom predstojništvu sklopio sporazum o obustavljanju borbi između četnika i ustaško-domobranskih jedinica. Za pregovoračkim stolom našli su se, sjedne strane, četničke kolovođe Uroš Drenović i Todor Mitrović, koji su nešto ranije napali i spalili muslimansko selo Grad i hrvatsko selo Prisjeku, a s druge strane zloglasni ustaški bojnik Emil Rataj, koji je rukovodio pokoljem srpskog stanovništva na ovom sektoru, zatim predstojnik kotarskog suda Konstantin Urumović i kotarski predstojnik Marko Jungić.

Potpisujući sporazum o saradnji u borbi protiv partizana, četnici su priznali ustašku NDH, obavezali se da će zajedno sa »hrvatskim oružanim snagama«, voditi borbu protiv partizana. I završni član toga sporazuma naglašava da »... sve akcije oko uništenja komunističkih bandi vršit će se po sporazumu zapovjednika hrvatskih oružanih snaga i zapovjednika četničkih organizacija«.

Polovinom maja 1942. godine Uroš Drenović, Vukašin Marčetić i Jovo Mišić dolaze u Banjaluku, gdje takođe potpisuju sporazum sa višom ustaškom komandom. Nasuprot četničkim zločincima, za pregovaračkim stolom bili su ustaški zločinci - general Ivan Brozović, komandant Banjalučkog zdruga, Mirko Beljan, ustaški stožernik za župu Sana i Luka, njegov pomoćnik Blaž Gutić, upravnik banjalučke policije Dražić i veliki župan dr Grozdić. Tada je potpisan sporazum »... kojim ovi četnički banditi u ime razbijene bivše jugoslovenske vojske kao predstavnici vlasti na teritoriji između Banja Luke, Mrkonjića, Ključa i Bronzanog Majdana ugovorno priznaju VRHOVNIŠTVO 'NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE' na tome području i zaključuju zajedničku borbu protiv partizana i komunista«, kako to u svom komentaru ovog sporazuma navodi Partizanski obavještajni biro Operativnog štaba za Bosansku krajinu.

5) Dušan Biberčić i Zivko Žabić uhvaćeni su kasnije i osuđeni na smrt.
6) Kazivanje Jove Nikolića, Jove Vulina i drugih boraca.
7) Stanko Paradivac, četnički komandir i koljač, ubijen u borbi nove Koničke partizanske čete sa četnicima 1944. godine.

Tri dana iza toga u Banjaluku dolaze i četnički komandanti iz centralne Bosne, te i oni potpisuju sporazum identičnog sadržaja. Od tada naoružani četnici slobodno odlaze u Banju Luku, Mrkonjić-Grad i druge gradove.[8] Sprovodeći odluke ovih sporazuma, već 29. maja 1942. četnici, ustaše i domobrani zajednički su napali Ribnik i Busije.[9]

Da bi odredbe četničko-ustaškog sporazuma o zajedničkoj borbi protiv partizana konkretizovali na terenu sanskog i ključkog sreza, u Ključu su se 1. juna sastali: zapovjednik ustaško-domobranske posade u Ključu - Dizdarević, u Sanskom Mostu - satnik Petričević, u Gornjoj Sanici - satnik Šantek, zatim načelnik sanske Opštine Himzo Rešić, kotarski predstojnik Ključa Kulenović i drugi, a s četničke strane Uroš Drenović i neki njegovi pomoćnici. I na ovom sastanku je utanačen »sporazum o zajedničkom radu protiv partizana«,[10] kako u svom izvještaju navodi ustaški general Brozović.

Iza toga u Sanski Most dolazi Uroš Drenović, komandant četničkog odreda sa svojim komandirima Dragomirom Sekulićem i Dušanom Biserčićem, da sa Nijemcima i ustašama iz Sanskog Mosta preciziraju dogovor o zajedničkim akcijama protiv partizama. Nakon dogovora i ručka na kojem su izmijenjali zdravice, i za uspomenu su se fotografisali, i to u parku gdje su Nijemci i ustaše, godinu dana ranije, objesili 27 nevinih ljudi.

Poslije svih ovih dogovora i sporazuma, i četnici s područja Tramošnje, Kozice i okolnih sela slobodno, naoružani, dolaze u Sanski Most. Komandant ovih četnika Stevan Bajić sastaje se sa ustašama, domobranima i Nijemcima.[11]

Od sklapanja sporazuma, četničke jedinice u krajevima između Sane i Vrbasa, isključivo vode borbu protiv partizana, samostalno ili u zajednici sa njemačkim, ustaškim i domobranskim jedinicama. To, pored ostalog, potvrđuje i izvještaj Zapovjedništva 3. domobranskog zbora u Sarajevu, od 26. juna 1942, u kojem, između ostalog, piše:

> »... Pojedine grupe četnika pristale su na sporazum da sa našim snagama zajednički poduzmu akciju čišćenja ugroženih prostorija od partizana. Naročito u ovom pogledu četnici grupe Drenović, Tešanović, Marčetić i Trifunčić su aktivne na području I zone i to u predjelu oko Skender Vakufa, planine Ćemernice, Varcar Vakufa, Dragnić Podova, te oko Ključa i sjeverno prema Banja Luci. Ujedno nastoje promidžbom, održavanjem sastanaka da privedu veći broj pravoslavnog pučanstva pokoravanju našim vlastima. Do sada su ispunjavali sve lojalno i savjesno.. ,«[12]

Stvoren je novi front borbe i u Bosanskoj krajini, očekivan još od jeseni 1941, nakon četničkih napada na partizane u Srbiji, Crnoj Gori, istočnoj Bosni, Hercegovini, Lici i Dalmaciji. Novi front angažovao je najbolje snage Kozare, Podgrmeča, Drvara i drugih krajeva u borbama protiv četnika na Manjači, Janju, oko Grahova, Knina, Glamoča i u centralnoj Bosni.

Sklapajući sporazume, četnici su od naroda krili uslove dogovora, ali se dogodilo daje Prva krajiška NOU brigada krajem maja 1942. zaplijenila tekst prvog sporazuma, sklopljenog u Mrkonjić-Gradu. Partizanski obavještajni biro (POB) Operativnog štaba za Bosansku krajinu, njegov sadržaj i druge informacije dobijene od ilegalnih saradnika partizana iz Banje Luke objavio je u prvom broju Krajiških partizanskih novina, 3. juna 1942. godine.[13] Tako se odmah saznalo za četničku izdaju.

8) Saopštenje Partizanskog obavještajnog biroa Operativnog štaba za Bosansku krajinu od juna 1942. godine o ustaško-četničkom sporazumu za borbu protiv partizana, Zbornik IV, knj. 5, str. 155—161.
9) Zbornik IV, knj. 5, str. 131-132.
10) Bojna relacija Banjalučkog zdruga za juni 1942. god., Zbornik IV, knj. 6, str. 264.
11) Stevan Bajić se sa četom predao Petoj KNOU diviziji za vrijeme akcije na Sanski Most, decembra 1942. godine.
12) Zbornik IV, knj. 5, str. 436.
13) Isto, str. 159.

Rukovodstvo ustanka i NOB u Bosanskoj krajini od početka uspješno je reagovalo protiv svih neprijatelja koji su se pojavljivali, najprije protiv domobranskih i ustaških jedinica, potom, protiv italijanskih okupatora, onda protiv njemačkog okupatora, i, konačno, protiv četnika, a onda i protiv svih njih istovremeno, na velikom području Bosanske krajine. U ljeto 1942. godine NOP u Bosanskoj krajini već je bio moćna snaga koja se mogla uhvatiti u koštac sa svim tim neprijateljima istovremeno.

U savlađivanju svih teškoća, i onih iz prvih dana ustanka i onih s jeseni i zime, i ovih iz prve polovine 1942. godine, bila je presudna uloga svjesnih snaga narodnooslobodilačke borbe: KPJ, SKOJ-a, zatim uključivanje omladine u partizanske jedinice i niz drugih objektivnih i subjektivnih faktora, o kojima je riječ u ovom radu.

2. *Dolazak Vrhovnog štaba i grupe proleterskih brigada u Bosansku krajinu*

U drugoj polovini juna 1942, nakon dvomjesečnih iscrpljujućih borbi u trećoj neprijateljevoj ofanzivi, Vrhovni štab NOV i DV Jugoslavije i CK KPJ su se, sa pet brigada (Prva i Druga proleterska, Treća sandžačka i Četvrta i Peta crnogorska) i Hercegovačkim odredom, našli na području Zelengore, na tromeđi Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine. Tu su Vrhovni štab i CK KPJ 19. juna održali sjednicu na kojoj je analizirana vojnopolitička situacija. Razmatrani su mogući pravci prodora grupe brigada. Bila su moguća tri rješenja: odlazak u Srbiju, odlazak u istočnu Bosnu, ili odlazak u zapadnu Bosnu. U procjeni se pošlo od toga da su u Srbiji udruženi okupatori i izdajnici veoma jaki, pa se grupacija od oko 6 000 partizana ne bi mogla uspješno održati i obnoviti ustanak. Nije dolazila u obzir ni istočna Bosna gdje su okupatori, zajedno sa ustašama i četnicima, uspjeli da razbiju nekoliko partizanskih odreda, uspostave jake garnizone i znatno ih učvrste, dok su partizanske snage bile malobrojne, u veoma teškoj vojničkoj situaciji, stalno napadane od Nijemaca, ustaša i četnika. Jedini povoljan pravac za nastupanje proleterskih i udarnih brigada bila je zapadna Bosna, odnosno Bosanska krajina. Vrhovni štab je imao obavještenje da su se partizanske snage održale i razvile uspješna dejstva na području Kozare, Grmeča, Bosanskog Petrovca i Drvara. Četnički sporazumi sa ustašama, pučevi na Manjači i u centralnoj Bosni, kao i jačanje četnika oko Knina i Grahova, nisu uspjeli da zadrže ofanzivu krajiških partizana, naročito poslije zauzimanja Prijedora i Ljubije. Cijeneći vojnopolitičku situaciju Vrhovni štab i Centralni komitet su donijeli jedino moguće ispravno rješenje: sa brigadama krenuti u Bosansku krajinu.[14']

Znatno poslije rata, aprila 1961, u članku »Sjećanje na dane narodnooslobodilačkog rata i revolucije«, Josip Broz Tito je zabilježio:

» ... Rekao sam da treba ići tamo gdje ćemo ih (brigade, prim. B. B.) omasoviti, *gdje je žarište najfačeg partizanskog razmaha, a to je zapadna Bosna*. Mi smo tačno znali šta stoji dalje ... Ja sam rekao da ćemo mi sa pet brigada, ovako vojnički, ratnički prekaljenih, moći tako ogromno mnogo da učinimo, da ćemo moći popuniti brigade i stvoriti više vojske.. .«[15)]

Dvadesetog juna u Vrhovni štab, u selo Vrbnicu, pozvani su štabovi Prve, Druge, Treće i Četvrte proleterske brigade. Saopštena im je odluka o maršu u Bosansku krajinu, koji će početi 24. juna 1942. godine. Peta crnogorska udarna

14) Mišo Leković, Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942, Vojnoistorijski institut, Beograd 1965. god. str. 22-30.
15) Časopis »Komunist«, 6. april 1961. godine.

brigada je ostala sa bolnicom i Hercegovačkim odredom, da bi u pravcu Bosanske krajine krenuli nešto kasnije.

Četiri brigade su na početku marša imale oko 3 800 boraca naoružanih sa oko 3 050 pušaka, 138 puškomitraljeza, 37 mitraljeza, šest teških i devet lakih minobacača, brdskim topom i topom »pito« itd. Svaki treći proleter je bio član KPJ, a ostali kandidati za člana Partije ili skojevci.[16)]

Ova grupacija je, pod komandom Vrhovnog štaba, sa Zelengore prema Bosanskoj krajini nastupala preko planine Treskavice, pored Kalinovika, preko planine Bjelašnice, zatim, preko pruge Sarajevo - Mostar u rejonu Blažuj - Konjic, a potom preko Prozora, Šćita, Gornjeg Vakufa u rejon Livna, Bugojna i Donjeg Vakufa. Na tom pobjedonosnom maršu tokom jula, brigade su zauzele Tarčin, Pazarić, Hadžiće, Kreševo, Konjic, Šebešić kod Travnika, Gornji Vakuf, Šujicu, Duvno i Livno.

Peta crnogorska brigada je, poslije jakog napada neprijatelja na njene položaje i bolnicu, krenula, zajedno sa Hercegovačkim odredom, za grupacijom Vrhovnog štaba, pa su 5. avgusta stigli u rejon oslobođenog Prozora.

a) *Vojnopolitička situacija u Bosanskoj krajini sredinom 1942. godine*

Dok se grupa proleterskih brigada nalazila na Zelengori, u Bosanskoj krajini i graničnim dijelovima Hrvatske postojala je velika slobodna teritorija. U Bosanskoj krajini ona je obuhvatala čitavu Kozaru (do ofanzive neprijatelja na Kozaru juna-jula 1942. godine), čitav Podgrmeč (bez gradova), čitavo područje Bosanskog Petrovca i Drvara, kao i dijelove teritorije ključkog, grahovskog, glamočkog, jajačkog i mrkonjićkog sreza, a u Hrvatskoj veći dio Banije i Korduna, skoro cijelu Liku, dijelove Dalmacije, Gorskog kotara i Pokuplja. Partizani su držali gradove: Bosanski Petrovac, Drvar, Srb, Donji Lapac i Korenicu, zatim, od 20. jula Glamoč, a jedno vrijeme i Prijedor, Bosansku Krupu, Veliku Kladušu i Mrkonjić-Grad. Na tim područjima su tada dejstvovale jake partizanske snage.

U Bosanskoj krajini su se nalazili: Prvi KNOP odred u Podgrmeču, Drugi KNOP odred na Kozari, Peti KNOP odred na području Petrovca, Drvara i Grahova, te, nešto manji, Treći krajiški NOP odred u Janju i Pljevi i Šesti krajiški NOP odred na sektoru Ključa i Mrkonjić-Grada. Tu je u to vrijeme bila i Prva krajiška NOU brigada.

U Hrvatskoj su u to vrijeme grupe ličkih i kordunaških NOP odreda, te Banijski, Prvi i Drugi primorsko-goranski, Sjevernodalmatinski i Zumberačko-pokupski NOP odred.

Maršujući sa grupom proleterskih brigada ka Bosanskoj krajini, Vrhovni štab je 26. jula stigao na Cincar-planinu, u logor Livanjskog NOP odreda. Dan prije toga vrhovni komandant Josip Broz Tito, u Donjem Malovanu dobio je izvještaj štaba Druge proleterske brigade o susretu sa starješinama i borcima Trećeg krajiškog NOP odreda kod Donjeg Vakufa. Istog dana u Donji Malovan je stigao Rade Marjanac, komandant Trećeg krajiškog NOP odreda, koji je detaljnije upoznao Vrhovnog komandanta i članove Vrhovnog štaba sa situacijom u Bosanskoj krajini.

O nastupanju Vrhovnog štaba sa grupom proleterskih brigada, u Operativnom štabu za Bosansku krajinu nije se ništa znalo sve do njihovog dolaska na sektor Trećeg krajiškog NOP odreda. Tek 26. jula, neposredno po izdavanju zapovijesti za napad na neprijatelja u Ključu, Košta Nađ, komandant Operativnog štaba, dobio je obavijest da odmah krene na Cincar-planinu, do Vrhovnog štaba. Istovremeno je krenuo i Đuro Pucar Stari, član PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu.

16) M. Leković, n. dj., str. 25-30.

Tri dana kasnije stigli su na planinu Cincar, gdje su zatekli Vrhovni štab i vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita. Đuro Pucar je podnio izvještaj o političkoj, a Košta Nađ o vojnoj situaciji u Bosanskoj krajini. Komandant Operativnog štaba je raportirao da u Bosanskoj krajini ima 14 000 naoružanih boraca.[17]

Dimitrije Bajalica i Ratko Martinović, u Glamoču na putu za Podgrmeč radi preuzimanja novih dužnosti U sredini Ivica Marušić Ratko, komandant 1. KNOU brigade, avgusta 1942.

Neosporno, razmah borbe u ovom dijelu zemlje bio je velik, ali će se dolaskom Vrhovnog štaba i grupe proleterskih brigada borbe još više razbuktati, narodna vlast proširiti svoje djelovanje i ojačati, političke organizacije se omasoviti, i to ne samo na području Bosanske krajine već i Like, Korduna, Banije i Dalmacije. Time su stvoreni svi uslovi za dalje razvijanje NOB-a i širenje NOP-a, što Će rezultirati stvaranjem veoma prostrane oslobođene teritorije i Prvim zasjedanjem AVNOJ-a u slobodnom Bihaću, 26. i 27. novembra 1942. godine.

Pojava proleterskih brigada u područjima pod četničkom vlašću izazvala je krizu u njihovim redovima, a neki su pokušali da uspostave kakve-takve veze s proleterima, očekujući da će se tako iskupiti za počinjene zločine.[18]

Budući da su se proleterske brigade po pristizanju zadržale na području Livna, Bugojna i Donjeg Vakufa, tj. južno od demarkacione linije između okupacionih zona Njemačke i Italije, Nijemci nisu odmah reagovali, očekujući, vjerovat-

17) Košta Nad, Raport drugu Titu o stanju u Bosanskoj krajini, Zb. PODGRMEČ, knj. 3, str. 151.
18) Zbornik IV, knj. 6, str. 144.

no, da će Italijani, ustaše i domobrani sami spriječiti dalje nadiranje partizana na sjever. Međutim, komandant borbene grupe »Zapadna Bosna«, general-major Štal, u izvještaju njemačkom generalu u Zagrebu, tih dana, između ostalog, piše:

»... Slabe hrvatske snage koje se sada bore u III zoni, uprkos mnogim lijepim uspjesima, nisu u stanju da zaustave, a kamoli unište, partizane koji se približavaju kao val za valom ...

... postoji vjerovatnoća da će se bande okrenuti plodnim područjima zapadne Bosne i time u dogledno vrijeme *stupiti u vezu sa dobro organizovanim snagama u Grmeču,* pa tako znatno promijeniti situaciju u južnom dijelu područja. *Jasni znaci za ovakav razvoj situacije su napadi na hrvatska uporišta između Sanskog Mosta i D. Vakufa, što je, između ostalog, dovelo i do gubitaka G. Sanice i Ključa.*«[1]»

Četrnaestog avgusta 1942. Banjalučki zdrug u svom izvještaju Zapovjedništvu 2. domobranskog zbora, piše i slijedeće:

»U toku ovih borbi, zapaženo je:

Partizani, poslije poraza na Kozari, rade po jednom boljem planu. Ne upuštaju se u pojedinačne napade slabijim snagama, već za napad na pojedine posade prikupljaju sve raspoložive snage, a samo sa manjim dijelovima vrše demonstrativne napade na obližnje posade, da bi spriječili odašiljanje pomoći stvarno napadnutim posadama.

Kako su u zadnje vrijeme dobili jaka pojačanja iz Like, a navodno i iz Crne Gore, *partizanske bande iz Grmeča, u stanju (su) da za odlučni napad na jednu posadu,* bez velikih poteškoća prikupe snage od 4 do 5 000 naoružanih ljudi.. ,«[20] (sve podvukao B. B.).

3. *Formiranje prvih krajiških udarnih brigada*

Naredbom Operativnog štaba NOPO za Bosansku krajinu od 21. maja 1942, kao što je već rečeno formirana je Prva krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada (komandant Ivica Marušić Ratko, politički komesar Velimir Stojnić, zamjenik komandanta Vojo Todorović, zamjenik političkog komesara Savo Kesar). Glavninu brigade činili su bataljoni Drugog KNOP odreda »Dr Mladen Stojanović«, a u njen sastav ušao je i Protučetnički udarni bataljon Prvog i Petog KNOP odreda.

a) *Formiranje Druge krajiške NOU brigade*

Nakon upoznavanja vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita i Vrhovnog štaba sa vojnopolitičkom situacijom u ovom dijelu zemlje, Operativni štab za Bosansku krajinu, na osnovu dobijene saglasnosti, radi na osnivanju novih brigada na svom području. Tako je već 2. avgusta 1942. izdata naredba za formiranje Druge krajiške NOU brigade. Tim povodom u Eminovcima (Bosanskom Milanovcu) 9. avgusta je održana konferencija na kojoj su učestvovali Osman Karabegović, Slavko Rodić, Milorad Mijatović, Velimir Stojnić (koji se u međuvremenu vratio iz Prve krajiške NOU brigade), dr Moni Levi, Đurin Predojević, Đuro Štrbac, Ranko Šipka, komandant i Niko Jurinčić, politički komesar Udarnog bataljona Drugog KNOP odreda.[21]»

19) Arhiv VII, fond NDH k. 8, br. reg. 13/1.
20) Zbornik IV, knj. 6, str. 474.
21) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 31/76 i 77.

Košta Nad, komandant Operativnog štaba NOPO za Bosansku krajinu na Manjači, 5. septembra 1942. sa članovima štabova 1. i 2. KNOU brigade, s lijeva: Ilija Materić, Ratko Marušić, Voloda Smirnov, Košta Nad, Duško Kerkez, Ratko Martinović, Burin Predojevič, kleče: Niko Jurinčič i Milinko Kušič

Ukazujući na političku i vojnu potrebu formiranja Druge KNOU brigade, Osman Karabegović je govorio o vojničkim prednostima brigada nad odredima. Naglasio je da je Prva krajiška NOU brigada formirana od četa koje su se tada mogle izdvojiti iz odreda, dok će slijedeća biti sastavljena od udarnih bataljona Prvog i Drugog i udarnih četa Petog krajiškog NOP odreda Da bi nova brigada bila kompletna, ljudstvo za popunu će dati i 4. bataljon Drugog KNOP odreda i Prvi odred. U prvo vrijeme nova brigada bi djelovala sa područja Prvog KNOP odreda, dakle sa Podgrmeča.

Ranko Šipka je izvjestio da bataljon kojim komanduje ima 280 boraca, naoružanih sa 26 puškomitraljeza, mitraljezom i malim minobacačem sa sedam mina. Pošto bataljon ima 50 pušaka u rezervi, treba mu 50 nenaoružanih boraca radi popune četa.

Durin Predojević je rekao da njegov bataljon ima tri streljačke i prateću četu, a od naoružanja 310 vojničkih pušaka, trinaest puškomitraljeza, četiri mitraljeza i tri minobacača sa sedam mina. Međutim, 85 pušaka leži u magacinu, jer su od četiri ranije čete formirali tri, a borce nesposobne za udarnu brigadu uputili u odrede. Zbog toga je ovom bataljonu potrebna popuna novim sposobnim

borcima. U akcijama vođenim od formiranja Udarnog bataljona (Bosanska Krupa, Sanski Most, Bosanski Novi), imali su znatan broj poginulih ili ranjenih. Iznio je podatak daje samo 1. udarna četa u tri akcije imala 70 boraca izbačenih iz stroja. Polovina ukupnog broja boraca je dobro odjevena i obuvena, ali među drugom polovinom ima i bosih.

Usvojeno je da Prvi krajiški NOP odred da pedeset, a Peti krajiški NOP odred sto boraca za popunu bataljona novoformirane Druge krajiške NOU brigade i da u svakoj četi ili bataljonu bude ravnomjeran broj automatskog oružja i minobacača.

U nastavku konferencije Osman Karabegović je saopštio odluku Operativnog štaba o imenovanju Štaba Brigade i štabova bataljona. Na sugestiju Vrhovnog štaba, za komandanta novoformirane brigade postavljen je Ratko Martinović,[22] za političkog komesara Niko Jurinčić, za zamjenika komandanta Đurin Predojević i za zamjenika političkog komesara Dušan Misirača. Na dužnost referenta saniteta brigade imenovan je Moric Levi, student medicine, a zaključeno je da se odmah pronađe sposoban čovjek za intendanta.

Na konferenciji je zaključeno da se za komandanta Grmečkog udarnog bataljona, umjesto Đurina Predojevića, koji preuzima dužnost u štabu brigade, postavi Ahmet Šehović. Razmatrana je i popuna štaba Kozaračkog udarnog bataljona.[23]» Na kraju je pročitan Statut proleterskih NOU brigada, uz odgovarajući komentar.

Nakon konferencije i u skladu sa zaključcima usvojenim na njoj, ubrzano je organizovanje Druge krajiške NOU brigade, završeno reorganizovanje Grmečkog udarnog bataljona, popunjeni sastavi štabova, jedinice popunjene novim borcima, a iz njih u odrede upućeni bolesni i nesposobni za duge marševe. Obavljene su i druge neophodne radnje da bi brigada bila spremna za predstojeće akcije.

U vrijeme formiranja, Drugu udarnu brigadu su činila samo dva udarna bataljona - Kozarački i Grmečki. Brigada je tada bila locirana u Bošnjacima, gdje se privodilo kraju organizovanje njenih jedinica i službi. Štab se nalazio u istom selu, u kućama Rodića.

Već 11. avgusta popodne u Bošnjacima je održana konferencija svih vojnih i političkih rukovodilaca jedinica brigade - od desetara do komandanta. Komandni kadar je upoznat sa odlukom o formiranju novih brigada, pa i njihove, Druge KNOU brigade. Raspravljalo se o dužnostima svakog vojnog i političkog starješine, i istaknuta je potreba za čvršćom disciplinom. Stab brigade je istog dana obavijestio Operativni štab da je »... U detalje pretresao kakav mora da bude vojni i politički život svakog pojedinog partizana u udarnim jedinicama .. ,«[24]>

U međuvremenu je Operativni štab za Bosansku krajinu u sastav novoformirane brigade uputio 4. bataljon Drugog KNOP odreda, koji postaje njen 3. bataljon.

Najvažniji i najpreči poslovi oko formiranja brigade završeni su 16. avgusta, kada je brigada krenula na svoju prvu akciju - napad na neprijateljevo uporište u Vrhpolju, 18/19. avgusta.

22) Ratko Martinović, aktivni oficir do rata na dužnosti u Banjoj Luci. Početkom 1942. sa grupom Vlade Zečevića iz Srbije prebacio se u istočnu Bosnu, u sastav grupe Vrhovnog štaba NOP i DV Jugoslavije.

23) Ahmet Šehović, kao težak bolesnik ležao je tada u bolnici u Grmeču, i zato nije došao na ovu dužnost. Isto tako, Relja Lukić nije primio dužnost političkog komesara Kozaračkog udarnog bataljona pošto se nalazio u bolnici.

24) Arhiv Reg. muzeja u Bihaću, m. g. 65/212-213.

Prilikom formiranja brigade u štabovima bataljona su bili:

- Prvi (kozarački) udarni bataljon: komandant Ranko Šipka, politički komesar Idriz Ćejvan, zamjenik komandanta Milan Muharem i zamjenik političkog komesara Milan Vuković;
- Drugi (grmečki) udarni bataljon: komandant Đuro Štrbac, politički komesar Mile Milešević, zamjenik komandanta Stevo Samardžija i zamjenik političkog komesara Rajko Radetić.

Grmečki bataljon je imao tri čete, čije su komande sačinjavali:

Prva četa, komandir Veljkina Miljević, politički komesar Zdravko Njegovan, zamjenik komandira Stojan Milinović i zamjenik političkog komesara Petar Knežević.

Druga četa, komandir Mihajlo Pejić i politički komesar Miroslav Majkić.

Treća četa, komandir Lazo Marčeta i politički komesar Veljko Pjevač.

*

Na susjednim područjima, na sektoru Petog KNOP odreda, od dijela snaga tog odreda, 17. avgusta 1942. formirana je Treća krajiška NOU brigada (komandant Nikola Karanović, dotadašnji komandant Petog KNOP odreda, politički komesar Simo Tadić, zamjenik komandanta Vlado Bajić i zamjenik političkog komesara Miloš Bauk).

Od snaga istog odreda, Petog KNOP odreda, 9. septembra 1942. formirana je Četvrta krajiška NOU brigada (komandant Milutin Morača, do tada komandant Petog KNOP odreda, politički komesar Nikola Kotle, do tada politički komesar Petog KNOP odreda, zamjenik komandanta Cvetko Cvijo Oraščić i zamjenik političkog komesara Milan Trninić).

Na Kozari, septembra 1942. godine Drugi KNOP odred »Dr Mladen Stojanović« prerastao je u Petu krajišku (kozaračku) NOU brigadu. Komandant je bio Josip Mažar Šoša, do tada komandant Drugog KNOP odreda, politički komesar Boško Šiljegović, do tada politički komesar istog odreda, zamjenik komandanta Miloš Šiljegović, zamjenik političkog komesara Dušan Misirača i načelnik štaba brigade Ratko Vujović Čoče, španski borac.

XIV *Stanje na okupiranoj teritoriji*

1. Stanje na okupiranoj teritoriji oko slobodnog Podgrmeča

Stanje u Bihaću, Krupi, Bosanskom Novom, Sanskom Mostu i Ključu prvom polovinom 1942. godine bilo je veoma teško. U svakom od ovih gradova oko slobodnog Podgrmeča, steklo se od 2 400 do 4 500, pa i više izbjeglica iz okolnih sela i varošica. Pošto su mnogi bili bez hrane, odjeće i obuće, predstojništva kotarskih oblasti često su se obraćala višim ustaškim vlastima sa zahtjevom za pomoć u novcu, namirnicama i odjeći. Međutim, pomoć je veoma rijetko i u minimalnim količinama stizala. Svi ovi gradovi bili su, u stvari, pravi vojnički logori sa velikim brojem vojnika.

Uspjesi partizana u neposrednoj blizini ovih gradova, i uopšte u Bosanskoj krajini, imali su odjeka kod znatnog dijela stanovništva na okupiranoj teritoriji, što je pogoršalo situaciju neprijateljevih jedinica i otežalo snabdijevanje civila. Na okupiranoj teritoriji vlasti NDH su nastojale da do maksimuma mobilišu stanovništvo i raspoloživa sredstva za borbu protiv partizana, da podignu poljuljani moral i kod domobrana i kod stanovništva. Izmišljale su se priče o strahotama koje čine partizani nad zarobljenim domobranima i uhvaćenim civilima. Pravedna presuda zločincima koje su partizani uhvatili, ispitali i osudili, u ustaškoj propagandi i prepisci je nazivana stradanjem »rodoljuba« NDH, civila i si., a ustaške zločine često pripisivala borcima NOP-a.

a) *Bihać pretvoren u vojni logor*

U Bihaću su se, pored 2 000 ustaša i domobrana, nalazili i znatni dijelovi italijanske divizije »Sasari«, u kasarnama u Žegaru, po civilnim kućama u svim dijelovima grada, a jedno vrijeme i u obližnjim selima. Svuda su se sretala uniformisana lica, vojnici, oficiri. Bihać je bio omeđen sa dvije utvrđene linije spoljne odbrane, u njemu su izgrađene blokade, bunkeri i rovovi na svim važnijim raskrsnicama, trgovinama, parkovima, a jače zgrade pretvorene su u otporne tačke. Druga linija spoljne odbrane protezala se kružno od stare željezničke stanice, preko sela Ribića, Privilice, Žegara, Križa, Kralja i Vrkašića - opasana jednorednom bodljikavom žicom i ponekim bunkerom pored puteva koji iz raznih pravaca vode u grad. Ovu liniju građani su mogli prelaziti samo uz specijalne propusnice, dok je stanovništvo iz najbližih sela i zaselaka dolazilo u grad pazarnim danom, a i tada uz strogu kontrolu. Pošto su partizani često napadali na željezničku prugu Bihać - Bos. Krupa - Bos. Novi i cestu uz nju, prugom i cestom išlo se samo uz velika obezbjeđenja."

1) Sabo Delić, U opkoljenom Bihaću, Zbornik PODGRMEČ, knj. 3, str. 245.

U gradu je bio zaveden policijski čas od 19 sati uveče do 6 sati izjutra. U tom vremenu niko od civila nije smio izlaziti iz kuća na ulicu, niti otvarati prozore prema ulici. Čak je 4. avgusta 1942. naredbom Zapovjedništva grada Bihaća i okoline zabranjeno nošenje feredže i zara iz bojazni da se partizanski ilegalci njome ne koriste.[2]

Osnovne artikle za ishranu imala je vojska, ustaše i porodice funkcionera vlasti NDH. Najveći dio stanovništva, oskudijevajući u namirnicama, do njih je dolazio švercom, naročito od domobranskih magacionera, vojnika i oficira. U mnogim tadašnjim izvještajima kotarskih predstojništava, konstatuje se da »šverc nemilosrdno caruje«. Oskudica u redovnom snabdijevanju dovela je do toga da su krađa, otimačina i pljačka bile svakodnevne pojave.[3]

Područje Velike župe Krbava i Psat, čije je sjedište bilo u Bihaću, imalo je prije ustanka 22 opštine, a sredinom 1942. spalo je samo na sedam opština: Bihać, Cazin, Ostrožac, Bužim, Stijena, Pećigrad i Velika Kladuša, dok su sve ostale tada bile u okviru slobodne partizanske teritorije.[4] U jednom drugom izvještaju Velike župe u Bihaću, konstatuje se da partizani drže čitav srez Bosanski Petrovac (sa Drvarom) i većinu bihaćkog sreza, pa su opštinski uredi iz Lipe, Ripča i Pokoja izbjegli u Bihać, a opštinski ured iz Ličkog Petrovog Sela (»zbog ugroženosti«), u selo Vaganac; od sreza Bosanska Krupa svo područje na desnoj obali rijeke Une je partizansko.[5]

Ustaško-domobranske snage nisu mogle poduzeti nikakav ozbiljniji napad prema Ripču, Grabežu, Meljinovcu i Radiću, izuzev što su 28. maja 1942. godine s jačim dijelovima 1. domobranskog zbora iz Bihaća, preko Jezera, Spahića, Kurtova sela i Brkića, krenuli u bezuspješan napad preko Grmuše ka Velikom i Malom Radiću, o čemu je već bilo riječi u poglavlju o akcijama maja 1942. godine.[6] Isto tako bez značajnijeg uspjeha, ustaško-domobranske snage su 29. juna 1942. godine iz Bihaća napale partizane u Lohovskim brdima, zadovoljivši se ovladavanjem Lohovskom gredom iznad Dobrenice i Golubića.[7]» Poduzimali su i neke akcije prema Priboju, takođe bez većeg uspjeha.[8] Partizanska slobodna teritorija se i dalje pomjerala četiri kilometra od centra Bihaća.

Dok o masovnom pokolju srpskog stanovništva jula-avgusta 1941. ne postoji ni jedan do sada poznat ustaški dokument, dotle o mnogim primjerima ustaškog divljanja nad srpskim porodicama od septembra 1941. pa nadalje, ima dosta sačuvanih dokumenata kotarskih vlasti, oružničkih postaja, i drugih. Tako je registrovan i zločin nad Srbima sela Šiljkovače, kod Velike Kladuše, gdje se u dokumentu navodi da je ustaški natporučnik Šime Korčulanović u tom selu prvih dana septembra 1942. pobio nekoliko stotina žena i djece, iako su ranije prešli na islam. Ustaše su tada uništile i imovinu ovih nevinih žrtava.[9] O tom zločinu izvještavaju 3. oktobra 1942. i upravitelj kotarske ispostave u Velikoj Kladuši, i predsjednik opštine Velika Kladuša Hasan Miljković.[10]

2) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 156/121.
3) S. Delić, n. čL, str. 247.
4) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 155.
5) Isto, m. f. 155/744-745.
6) Isto, m. f. 38/131.
7) Isto, m. f. 38/219.
8) Isto.
9) Isto, m. f. 155/675. i 676.
10) Isto, m. f. 155/677.

b) *Stanje u Sanskom Mostu*

I u Sanskom Mostu se nalazio jak neprijateljev garnizon. Osim Sanske posadne bojne, brojnih ustaša i oružnika, sredinom 1942. godine u njemu su bile i druge domobranske, a povremeno i njemačke jedinice. Prvom polovinom 1942. godine stanje je bilo dosta teško, sa preko 3000 izbjeglica, a sredinom godine preko 5000, iz okolnih podgrmečkih sela, uglavnom bez hrane, odjeće i obuće. I ovdje se Kotarsko predstojništvo često obraćalo višim vlastima sa zahtjevom za pomoć, ali je ona stizala u minimalnim količinama.[11]

Kada su čete 1. bataljona »Petar Škundrić« februara 1942. presjekle komunikacije koje od Prijedora vode ka Sanskom Mostu, grad se našao odsječen i prema najvažnijem pravcu odakle bi mogao dobiti pomoć. Zbog toga je stizala avionima koji su se spuštali na polje izvan grada nedaleko od željezničke stanice.

I u ovom gradu je vladala velika oskudica u životnim namirnicama. U svim tadašnjim izvještajima kotarskih i drugih vlasti konstatuje se da »šverc nemilosrdno caruje«.[12] Istovremeno je traženo da se iz trgovina otetih od Srba i Jevreja svo rublje ustupi domobranima »pošto su isti mjesecima bez preobuke«.

Sve veći i krupniji uspjesi partizana na ovom području (oslobođenje Budimlić Japre, Starog Majdana, Prijedora, Ljubije, Sanice, likvidacija više domobransko-ustaških posada u Kljevcima, Usorcima, Briševu) znatno su poljuljali vjeru stanovništva na okupiranom području u okupatorsku i ustašku vlast. U svojim izvještajima oružnička komanda konstatuje »pasivno i rezervisano« držanje dijela Muslimana, dok kod Srba na ovom području »jača živahnost i dobro raspoloženje, a u vezi sa nekoliko postignutih uspjeha pobunjenika u okršajima sa našim oružanim snagama«. U tim izvještajima se ističe sve veći uticaj partizanske propagande na stanovništvo izvan partizanske teritorije.

Slično stanju kao u Bihaću i Sanskom Mostu, bilo je i u Bosanskoj Krupi i Ključu (s tim što su imali manje garnizone nego Bihać ili Sanski Most), a i u Bosanskom Novom sa vrlo jakim neprijateljevim garnizonom koji su činile i znatne njemačke snage, pošto je bio važna željeznička i drumska raskrsnica.

2. *Progoni i stradanja Jevreja u Bihaću i Sanskom Mostu*

Prvi veći progon Jevreja u NDH zbili su se u Bihaću, juna 1941. a zatim sredinom 1942. godine u Sanskom Mostu i drugim mjestima.

a) *Stradanje bihaćkih Jevreja*

Okupacija Jugoslavije zatekla je u Bihaću 146 Jevreja (37 porodica i 5 samaca). Juna 1941. u ovom gradu ustaše su oduzele svu zlatninu i srebro iz sinagoge pa, ucijenivši jevrejsku opštinu da u korist NDH preda 25 kg zlata i 100 kg srebra, započeli s proganjanjima. Kada su 24. juna 1941. iz Bihaća protjerani svi Srbi i oduzeta im imovina, s njima zajedno protjerani su i Jevreji. Ustaše su im oduzele kuće, trgovine i druge radnje, stanove sa namještajem, novac i sve vrijednosti. Jevreji su najprije prebačeni u Kulen Vakuf, a nakon nekoliko dana u Bukovaču kod Bosanskog Petrovca. Početkom jula našli su se u nedovršenoj zgradi bolnice na periferiji Petrovca, nazvanoj - sabirni logor. Zgrada nije imala vodu (a i čitav grad se snabdijevao s jedne česme u centru Petrovca). Prilikom odlaska po vodu i povratka, Jevreji su strahovito ponižavani, vrijeđani, a voda im je često oduži-

li) Arhiv VII, fond NDH, k. 160, br. reg. 13/1.
12) Isto, k. 160, br. reg. 13/6-1.

mana ili prolijevana. Jedino su mogli pisati rođacima i od njih primati novac i pakete. Međutim, to je trajalo samo do izbijanja ustanka 27. jula 1941, a tada je i s tim prestalo, pošto se Petrovac našao opkoljen ustanicima.

Početkom septembra 1941, kada su vojne jedinice NDH uspjele uspostaviti vezu s Petrovcem, bihaćki Jevreji su kamionima prebačeni do željezničke stanice Bravsko i tokom noći vozom do Prijedora, gdje su ih razmjestili po kućama tamošnjih Jevreja. Ubrzo je kotarski predstojnik u Prijedoru počeo davati propusnice bihaćkim Jevrejima s pravom da mogu ići kuda hoće, samo ne u Bihać. Neki su to iskoristili i otišli u Banju Luku, Sanski Most, Zenicu, a nekoliko porodica u Cazin, kod rođaka, no, većina njih stradala je kad su ustaše po nalogu Nijemaca, započele novi progon svih Jevreja u Bosni. Manji broj mlađih otišao je na slobodnu teritoriju u partizane. Kada su partizani 2. septembra 1942. prodrli u Cazin, u povratku, s njima su na Podgrmeč došli Salomon Moni Kaveson, njegov brat Leon Kaveson (Braco), Moric Abinun, Moric Levi, geometar, sa ženom Palombom i petogodišnjom kćerkom Rifkicom, i Jako zvani Bitoljac. Dan kasnije, ustaše su u Cazinu uhapsile sve Jevreje koji su ostali u gradu nakon povlačenja partizana, izuzev porodice dr Izidora Levia, koji je kao ljekar bio potreban, pa je privremeno bio pošteđen. Tada su u Bihać odvedeni Jakov Kaveson, njegova žena Gracija, Irena Levi i njena djeca Nina (13 god.) i Jako (9), Jozef Pinto, Jada Levi, njegova žena Luna, djeca Zlata, Erna, Sabetaj, snaha Stela, unuk Moric, kći Bukica i unuka Stela. Bili su zatvoreni u vojnom logoru Zegar, a potom svi pobijeni.

Kada su partizanske brigade 6. novembra 1942. oslobodile Cazin, u partizane su krenuli preostali bihaćki Jevreji: dr Izidor Levi, njegova žena Klarica, majka Rifka, sestra Regina Kaveson sa sestričnom Lejcom Kaveson (9 godina), i Lea Kaveson. Svi su došli u Podgrmeč i uključili se u borbu ili rad u korist NOB.

Od ukupno 146 Jevreja iz Bihaća, ustaše su ubile 109 u samom gradu, logorima Stara Gradiška i Jasenovac, u zarobljeništvu je umro jedan, dok su petorica preživjeli zarobljeništvo; u NOB je uzelo učešće njih 19, od kojih su 9 poginuli kao borci. U aprilskom ratu poginuo je jedan, u NOP-u su učestvovala trojica. Samo jedan je zbog mješovitog braka izbjegao ustaški teror.[13']

Već je u odgovarajućem poglavlju navedeno da je Salomon (Arona) Kavesona-Braco, student, bio uhapšen juna 1941. Ustaše su ga u Bihaću ubile 3. septembra iste godine. Bio je prva žrtva među Jevrejima Bihaća.

b) *Stradanje sanskih Jevreja*

Po dolasku ustaša na vlast, od Jevreja u Sanskom Mostu opljačkana je imovina i oduzete im trgovačke i ostale radnje, a tri mjeseca kasnije, u vrijeme masovnog pokolja Srba, ubijena su i dva uglednika: sajdžija Albert Albahari i trgovac i rabin David Kabiljo.

Nakon neuspješnog napada partizana na Sanski Most, juna 1942, narednog mjeseca došla je manja njemačka jedinica, čiji je štab preuzeo komandu nad svim ustaško-domobranskim i žandarmerijskim jedinicama u gradu i okolini. Jedan od prvih koraka njemačke komande bio je da se iz Sanskog Mosta uklone svi Jevreji. Zato su naredili Kotarskom predstojništvu, da ovo (2. avgusta) zapovjedniku oružničke postaje, da realizuje zapovijest. U sačuvanoj naredbi stoji da se hapšenje obavi noću »kad bude najmanje svijeta na ulici, a za isto upotrijebiti najveći broj obhodnji (patrola), kako bi se hapšenje izvršilo što žurnije i neprimjetnije«.

13) Moric Levi, Jevreji Bihaća 1941-1945. godine, neobjavljen rukopis.

Sjutradan je zapovjednik Žandarmerijske stanice Bećir Duraković obavijestio Kotarsku oblast daje izvršio naređenje, daje prethodne noći, u 20 sati, izvršio hapšenje po spisku koji prilaže: Eleizer Levi (4 člana), Isak Atijas (4), Mazalta Atijas Avramova (2), Cevi Atijas (3), David Baruh (4), Benjamin Ožvic (2), Benjamin Rajh (3), Davida Kabilja žena (2), Samuel Atijas (4), Josef Papo zvani Juso Papić (4), Doja Hajma Hasona (2), David Atijas (3), Braco Hasan (8), Jakov Levi (5), Alberta Albaharija žena (3), kao i Salomon Baruh iz Dervente sa 3 člana obitelji, Sarina Atijas iz Bihaća sa 1 članom i Atijas Sinka iz Bihaća sa jednim članom obitelji.[14']

Svi uhapšeni Jevreji zadržani su dva dana u zatvoru u Sanskom Mostu, a onda upućeni u Banju Luku, odakle je, prema jednom sačuvanom dokumentu, trebalo da budu prebačeni u koncentracioni logor u Jasenovcu. Međutim, nakon kraćeg zadržavanja, prebačeni su u koncentracioni logor u Staroj Gradiški, gdje su pobijeni.

Samo nekoliko Jevreja i Jevrejki iz Sanskog Mosta preživjelo je rat, i to oni koji su se zatekli u drugim krajevima.

3. *Ilegalna aktivnost saradnika NOP u gradovima*

Zbog uspješnog razvoja NOB-a, posebno u neposrednoj okolini gradova koji okružuju Podgrmeč, sve veći broj građana se više distancira od okupatora i vlasti NDH, što konstatuju i mnoga dokumenta domobranskih i njihovih civilnih vlasti. Vremenom, postepeno se i sve više uključuju u pomaganje narodnooslobodilačkog pokreta. Značajniji ilegalni rad na okupiranoj teritoriji, odnosno, u naseljima oko slobodne teritorije Podgrmeča, bio je u Sanskom Mostu i Bihaću.

Analizirajući vojnopolitičku situaciju na području Bosanske krajine, Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, na sjednici 27. i 28. septembra 1942. konstatuje, pored ostalog, i slijedeće:

> »... 3) zauzimanjem gradova i novih krajeva danas smo došli u doticaj sa širim slojevima Muslimana kod kojih se, poslije sporazuma ustaša i četnika i očite slabosti okupatora u ovim krajevima, opaža sve više prilaženje narodnooslobodilačkoj borbi. Tome je u mnogome doprinio i teror koji vrše okupatori i njegove ustaške i četničke sluge nad Muslimanima u neoslobođenim gradovima Krajine. Ovako orijentisanje Muslimana došlo je kao rezultat njihovog sve većeg osvještavanja. Oni sve više uviđaju podlu igru okupatora koja je pred muslimanskim življem postavila pitanje njegovog životnog opstanka. Činjenica da je okupator našao svoje glavno uporište u četničkim bandama u borbi protiv narodnog ustanka u Jugoslaviji, približava Muslimane narodnooslobodilačkoj vojsci koja jednako zaštićava i Srbe i Hrvate i Muslimane od zuluma okupatora i njegovih najamnika, četnika i ustaša. Četničke bande, kao vjerne sluge okupatora i nosioci velikosrpske politike klanja i ubijanja nesrpskog življa, danas dobivaju svaku pomoć od okupatora. Takvo stanje stvari sve više približuje Muslimane našoj borbi...«[15']

a) *Aktivni saradnici NOP u Sanskom Mostu*

Djelovanje ilegalne grupe u Sanskom Mostu, koju su predvodili Hasan Kikić, književnik, tada rezervni domobranski natporučnik i komandir 1. satnije Sanske posadne bojne, i Hazim Bilalbegović, službenik u Kotarskom predstojništvu, tokom zime 1941/42. i proljeća 1942, bilo je sve značajnije. Oni su mnoge Sanjane istinito obavještavali o vojnopolitičkoj situaciji u zemlji i svijetu,

14) Arhiv VII, fond NDH, k. 164, br. reg. 51/6-1.
15) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 65/302.

i o ciljevima NOB. To je omogućilo postepeno uključenje u rad za NOP mnogih viđenijih Muslimana i Hrvata u Sanskom Mostu, Starom Majdanu i još nekim selima.

U ovo doba su partizani vrlo često dolazili u Gornji i Donji Kamengrad, pa su se neke muslimanske porodice odlučile da se vrate ranije napuštenim kućama u tim selima. Tako se u Kamengrad vratilo desetak porodica, koje su odmah uspostavile vezu s partizanima, odnosno sa NOO u susjednim selima: Suhači i Eminovcima. Bez ikakvih smetnji živjeli su i radili u svom selu, sve dok nije polovinom aprila 1942. masa izbjeglica iz srpskih sela Dževara, Koprivne i drugih, bježeći pred ustašama, napala na kuće ovih Kamengrađana. Neke porodice su tada pobjegle nazad u Sanski Most, a nekima, pošto su im kuće izgorile, partizanska komanda predložila je da se presele u susjedni Vrš, što je i učinjeno.

U to vrijeme i neke muslimanske porodice na dubljoj slobodnoj teritoriji primile su u svoje domove komšije Srbe čije su kuće bile spaljene. Tako je u Naprelju porodica Mume Avdića primila porodicu Miće Ilića, predsjednika NOO iz Brdara, dok su druge srpske porodice iz tih sela bile smještene kod Muslimana u Naprelju i Fajtovcima.[16]

U selu Kijevu, gdje se jedno vrijeme nalazio s domobranskom jedinicom, Hasan Kikić je oko sebe okupio grupu ljudi iz ovog sela. Oni su već od oktobra 1941. godine uspostavili vezu sa ustanicima na području Tramošnje. Bili su to Abid, Muhamed, Mehmed i Zekerijah Kurbegović, Muho Grozdanić, Ibrahim Džananović i još neki.

Ilegalna grupa u Sanskom Mostu za saradnju s partizanima angažovala je najviše ljudi iz svog grada. Iako su opredjeljenje i saradnja tih građana bili ilegalni, članovi njihovih porodica su za to znali, pa su i oni bili uključeni u rad. Tako je bilo i u drugim gradovima.

Širenjem istine o partizanima, o NOB, saradnici NOP-a u Sanskom Mostu uticali su na mnoge ljude da ne idu dobrovoljno u ustaške i specijalne vojne formacije (legionare za istočni front i si.). Poslije hapšenja pojedinih Sanjana pod optužbom da su saradnici partizana, grupe građana predvođene ovim ilegalcima, formirale bi delegaciju koja je energično intervenisala i obično uspješno spašavala uhapšene. Pojedinci su prikupljali oružje, municiju, lijekove i drugo, i to preko ilegalne grupe dostavljali na slobodnu teritoriju. Najveći dio ovih saradnika davao je i znatnu novčanu pomoć kada je trebalo kupiti stvari neophodne partizanima: papir, indigo, baterije, lijekove, hirurške instrumente i dr.

Mnogim aktivnostima u Sanskom Mostu neposredno je rukovodio Hazim Bilalbegović, koji je imao suviše oštre kriterije kad se radilo o onima koji bi htjeli otići u partizane. U to vrijeme, 15 do 18 mladića Muslimana i Hrvata imali su takvu želju, ali suvišno insistiranje na provjeri koliko je ko od njih dostojan da bude partizan i »reprezentira« grad, kako se tada među saradnicima NOP-a govorilo, ili zadržavanje sve dok ne zaprijeti najneposrednija opasnost od hapšenja, oteglo se u nedogled, pa su neki morali otići kao vojni obveznici u domobrane umjesto u partizane.

Kada bi nekom ilegalnom saradniku zaprijetila neposredna opasnost od hapšenja, Hazim Bilalbegović, koji je o tome dobijao na vrijeme obavještenja, javljao je tom drugu da iz grada izađe na slobodnu teritoriju. Tako je zbog saznanja da će biti uhapšen, 20 februara 1942. Harno Ćehajić, skojevac, preko sela Krkojevaca otišao u partizane.[17] Nekoliko dana kasnije žandarmi su tražili i Ahmeta Kadića, člana KPJ, da ga uhapse, pa se i on sklonio u Krkojevce, i sa partizanskim saradnikom Milom Čamberom otišao u štab 1. bataljona u Gradanov-

16) Kazivanje Miće Ilića autoru.
17) Hamo Cehajić, kazivanje autoru.

ce. Tada su i Ahmet Kadić i Harno Ćehajić uključeni u politički rad na slobodnoj teritoriji sanskog sreza.[18)]

Saznavši da se sumnja u njega, i Hasan Kikić je 2/3. marta 1942. godine morao da pobjegne na teritoriju sela Tramošnje, gdje su se nalazili četnici. Međutim, uz pomoć učitelja Jove Gaćeše, uspio je da se prebaci u Gomjenicu, u Štab Manjačkog bataljona Trećeg KNOP odreda, odakle je produžio na Podgrmeč, u štab Prvog KNOP odreda.

Izvještavajući Operativni štab za Bosansku krajinu 24. marta 1942. godine, Štab Prvog KNOP odreda piše i slijedeće:

»... Drug Slobodan Anđelić, književnik iz Sanskog Mosta, stigao je k nama. On je bio u rukama Drenovićevih bandita, ali je uz pomoć nekog učitelja Gaćeše uspio da im umakne, te je zdrav i živ stigao ovamo. Mi vas molimo, u koliko Vam je moguće, da nam ga barem za jedno vrijeme ostavite kod nas, jer ovi krajevi ovdje oskudijevaju sa političkim snagama. On bi nam mogao dosta koristiti a može odavde da šalje iscrpne dopise za 'Krajiški partizan'.. ,«[19)]

Poslije odlaska Hašana Kikića (ilegalno ime Slobodan Anđelić) u partizane, rukovođenje ilegalnim radom grupe saradnika NOP-a u Sanskom Mostu ponovo preuzima Hazim Bilalbegović. Tada su u ovom rukovodstvu bili još Nairn Ibrišagić i omladinka Stojanka Miljatović, koja se sve više aktivirala zajedno sa majkom Maricom i bratom Bracom, iako je porodica stalno bila pod prismotrom, zbog već ispoljene aktivnosti protiv ustaške vlasti.

Prvih dana maja 1942. godine, Hazim Bilalbegović je neodložno morao otići na slobodnu teritoriju na Djedovaču, da bi informisao Štab 1. bataljona »Petar Škundrić« o stanju i rasporedu neprijateljevih jedinica. Dok je noću tajno napuštao selo Zdene, primijetio ga je muktar Džafer Cerić i odmah javio kotarskom predstojniku Ivici Simeonu. Čim se Hazim sutradan rano vratio u grad, oružnici su uhapsili njega i rođaka mu Hilmiju Bilalbegovića iz Starog Majdana, sa kojim se dan ranije susreo u kafani. Ustaše su tada uhapsile i saradnike NOP-a Ibru Karabega, Muharema Mujića i Adema Biščevića, i po drugi put Hrvata Antu Marijana, saradnika NOP-a. Bilalbegovića i ostale uhapšene, ustaše su noću prebacile u Vrhpolje s namjerom da ih pobiju. Saznavši za to, oružnički podoficir Bajramović, rodom od Cazina, s puškom, na gotovs stao je pred vrata zatvora, prijeteći da će ubiti svakoga ko pokuša da pobije uhapšene, uz zahtjev da se narednog jutra razgovara telefonom sa Sanskim Mostom i sazna zašto su uhapšenici prebačeni u Vrhpolje. Međutim, već u toku noći se u Sanskom Mostu saznalo da su ustaše i oružnici otjerali uhapšene Muslimane i Hrvata Antu Marijana, pa se rano izjutra pred Kotarskim predstojništvom u Sanskom Mostu, na inicijativu saradnika NOP-a, okupilo oko 500 ljudi iz grada, kao i muhadžera. Jedna delegacija na čelu sa Mustafom Brkićem otišla je kotarskom predstojniku Ivici Simeonu, ustaši, i energično zahtijevala da se za jedan sat vrate svi uhapšeni iz Vrhpolja u Sanski Most, u protivnom, masa okupljenih će sama riješiti ovaj problem. Suočen sa mogućnošću sukoba sa uzbuđenom masom, kotarski predstojnik je telefonom naredio da se iz Vrhpolja vrate uhapšeni, koji su u grad ubrzo stigli. Okupljeni narod ih je sačekao pred Kotarskim predstojništvom, a predstojnik im je odmah rekao daje bila zabuna, daje samo Hazim Bilalbegović kriv, i da on mora u zatvor, a ostali mogu kućama.[2®]

Hazim Bilalbegović je iz zatvora poručio svom ocu - gradskom imamu-matičaru, da od kotarskog predstojnika traži da ga odmah privede pred kotarski sud, što je učinjeno. Hazim je želio izaći pred Kotarski sud zato što je u njemu od jeseni 1941. godine predsjednik bio Stjepan Detoni,[21'] pošten i čestit čovjek,

18) Ahmet Kadić, kazivanje autoru.
19) Zbornik IV, knj. 3, str. 351.
20) Hazim Bilalbegović, kazivanje autoru 7. septembra 1963. godine.
21) Stjepan Detoni, pravnik, poslije rata radio u Tužilaštvu u Karlovcu.

protivnik ustaša, koji je pomagao uhapšenima kad god je mogao - oslobađao je uhapšene protivnike ustaša i okupatora, ili im je, pak, izricao veoma blage kazne, zbog čega je bio veoma cijenjen kod građana. Po dolasku u Sanski Most, upoznao se sa Hazimom Bilalbegovičem, koji mu je otvoreno govorio o svom radu za partizane.

Predsjednik Detoni je Bilalbegovića pustio na slobodu, uz savjet da bezuvjetno ode u partizane, jer ga drugi put teško može bilo ko spasiti. Molio ga je da ne bježi odmah, da sačeka par dana, kako sumnja ne bi pala na njega da mu je omogućio taj odlazak.

Hazim Bilalbegović je prihvatio savjet predsjednika Detonija. Istoga dana se našao sa Naimom Ibrišagićem, predao mu rukovođenje ilegalnim radom u gradu i okolini, upoznao ga sa vezama sa slobodnom teritorijom, a potom je, odjeven u žensku odjeću, otišao u Zdenu, u koju je istovremeno došla i Stojanka Miljatović, pošto je i ona morala da bježi iz grada, obaviještena da su ustaše odlučile daje ponovo uhapse. Na slobodnoj teritoriji Hazim je raspoređen na dužnost obavještajnog oficira 1. bataljona »Petar Škundrić«, a Stojanka Miljatović za političkog radnika među omladinom na području opština Dabar i Bosanski Milanovac.[22]

Kao obavještajac 1. bataljona »Petar škundrić« Prvog KNOP odreda, Hazim Bilalbegović je i dalje održavao veze sa svojim poznanicima u Sanskom Mostu i okolnim neoslobođenim selima, ilegalnim saradnicima NOP-a, što je omogućavalo da se skoro uvijek blagovremeno saznaju namjere neprijatelja i ostalo od interesa za NOB.

Nakon što su početkom avgusta 1942. godine uhapšeni svi Jevreji i iz Sanskog Mosta, zapovjednik Oružničke postaje u Sanskom Mostu predložio je da 28 Sanjana i Sanjanki uputi u »sabirne i radne logore«. S tim prijedlogom obratio se isljedniku njemačkog vojnog zapovjedništva u Sanskom Mostu. Za većinu je navedeno da su održavali tajne veze sa partizanima, ili da su simpatizeri partizana i komunista.[23] Ustaške i njemačke vlasti u Sanskom Mostu tada su uhapsile više od ovih 28 Sanjana, smjestili ih u barake kod željezničke stanice, i iste noći ih pretukli. Narednog dana sve su pustili uz prijetnju da ne pričaju šta se tokom noći događalo. U zatvoru su tada ostali samo uhapšeni iz Zdene: Stevan Purkić (član ilegalnog NOO), njegova žena Jelena i dvije kćerke, djevojčice od osam i deset godina; Mile Todorović (član ilegalnog NOO) i njegova žena Ruža, koja je bila noseća, njegov brat Uroš sa ženom Milicom i malim djetetom; Pero Kudra i njegova žena Mara sa sinom i kćerkom; braća Milan (predsjednik ilegalnog NOO u Zdeni) i Dušan Davidović; Mirko Mandić i njegova žena Sava sa dva sina, mladića; Bojana Topić i njen sin Mitar (član ilegalnog NOO); Stevo Vučinić i njegova žena Stana, kćer Stoja i snaha Dara; Đuja Marjanović i njena kćer Zora, djevojka, i svekar Nikola, zatim Marija Mrda iz Sanskog Mosta. Uputili su ih u logor Stara Gradiška, gdje su svi zvjerski pobijeni. Glavni organizator svega ovoga bio je ustaša Pero Šimić, inspektor političkog odjeljenja Zaštitnog redarstva iz Banje Luke (do rata student, a potom ustaški logornik u Bihaću).

Krajem avgusta ustaše su uhapsile i grupu Muslimana iz Zdene zbog veze s partizanima na Grmeču.[24] Međutim, otac trojice uhapšenih Veliča, Salko, bogati seljak, potplatio je neke ustaške funkcionere i uspio da iz koncentracionog logora krajem 1944. godine oslobodi sve uhapšene Muslimane iz Zdene, izuzev Sulejmana Velića, kojeg su ustaše u logoru već ubile.

Prvih dana avgusta 1942. godine ustaše su uhapsile i sve članove NOO u Starom Majdanu, pošto su ostali kod svojih kuća, nisu se bili povukli na slobodnu

22) H. Bilalbegović, pomenuto kazivanje i Stojanka Mihatović-Erceg. U prvoj godini sa bataljonom »Petar Škundrić«, zbornik Ratna sjećanja - Šesta krajiška brigada, str. 235-236.
23) Arhiv VII, fond NDH, k. 151, br. reg. 18-29-1.
24) Isto, k. 168, br. reg. 38/6-1.

teritoriju. U zatvoru su ostali oko mjesec dana, potom su oslobođeni, a onda su se krili u obližnjim selima.

Zatim su uhapsili Jusufa Kuruzovića i Safeta Mujića iz Starog Majdana, ilegalne saradnike NOP-a, i uputili ih u koncentracioni logor Dahau u Njemačkoj, gdje je Kuruzović ubijen, dok je Mujić preživio. U Starom Majdanu su uhapsili i Ibrahima Kuduzovića, Fevzu Mujića i Husu Hadžiahmetovića, otjerali ih u koncentracioni logor u kojem su sva trojica ubijena.

b) *Aktivnost saradnika NOP-a u Bihaću*

Ilegalni Mjesni komitet KPJ u Bihaću je tokom zime 1941/42. godine organizovao prikupljanje pomoći za partizane. Između ostalog, prikupljenim dobrovoljnim prilozima u novcu, kupovali su u trgovinama zimske potkošulje po 20-30 u paketu, i ilegalnim vezama slali ih partizanima Bihaćke čete. Održavana su sijela sa desetak-petnaest žena i omladinki koje su plele čarape i rukavice za partizane. Najčešće su se okupljale u kući Rifata Krdžalića ili Saliha Mušanovića. Organizovano je šivenje partizanskih kapa troroga u krojačkim radionicama gdje su radili aktivisti Mustafa Iftić, Rasim Ćurtović, Muharem Galić i Meho Hadžiabdić.[25)] U obućarskoj radionici Himze Mehulića, i drugim, izrađen je određen broj dubokih cipela za partizane.[26'] Sve do 10. maja 1942. godine ove stvari predavane su Ćerimu Remiću, radniku iz Ribića, koji ih je predavao partizanima u Pritoci. Najaktivnije u ovom ilegalnom radu, članovi Mjesnog komiteta KPJ primili su u članstvo KPJ - radnike Mustafu Iftića, Muju Cauševića, Išku Sadikovića, studenta, i još neke.[27)] Uporedo sa radom na prikupljanju i otpremanju pomoći partizanima, Mjesni komitet je djelovao među građanima šireći istinu o narodnooslobodilačkoj borbi. Kroz takav rad postepeno su ulazili u ilegalnu aktivnost omladinci i omladinke, pojedini radnici, službenici i žene, kao i nekoliko domobranskih oficira, čak i Malić Beširević, šef gradske policije.

Početkom 1942. godine Fahro Midžić, sekretar MK KPJ i Izudim Midžić, saopštili su Junusu Salihodžiću da je imenovan za sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a u Bihaću, sa zadatkom da angažuje za NOP što širi krug omladinaca i omladinki. Ovlastili su ga da Mjesni komitet SKOJ-a popuni potrebnim brojem članova. Istovremeno, Junus Salihodžić je bio uključen u održavanje ilegalne veze s partizanima, pa su ga podučili kako se piše »vodenim« pismom. Tada se formiraju omladinske grupe u gradu, koje su predvodili Šero Čavkić, Ešref Redžić, Mladen Svjetličić, Zekija Pajazetović, Zlatko Pajazetović, Šero Delić, Rasim Delić, Ibrahim Zulić, i još neki. Brojni omladinci i radnici uključili su se u ilegalni rad za NOP, spremni da prvom prilikom odu u partizane.[28']

Februara 1942. godine u Bihać su došla iz Zagreba dva ustaška agenta, uhapsili Rifata Krdžalića, tada člana MK KPJ, i odveli ga sa sobom u Zagreb. Već sutradan je održan sastanak MK KPJ sa zaključkom da u Zagreb ode Mujo Delić pod izlikom da ide pregledati oči, i da kod određene veze sazna razloge hapšenja Krdžalića. U Zagrebu, u Željezničkoj direkciji, Delić je pronašao jednog poznanika, komunistu, s kojim gaje svojevremeno upoznao upravo Rifat Krdžalić, saopštio mu razlog svog dolaska. Ovaj drug je već nakon nekoliko sati donio i prepis saslušanja Rifata Krdžalića, kojeg su teretili da je pisao jednom svom prijatelju u direkciju firme »Batinjol« u Zagrebu, s molbom da se zauzme za progonjene Jevreje i Srbe. Iz Zagreba je Rifat Krdžalić upućen u logor Stara Gradiška, odakle

25) Mujaga Delić, kazivanje autoru 1962. godine, str. 22.
26) Ivanka Perković, kazivanje autoru 17. XII 1961. godine.
27) Mujaga Delić, isto.
28) Junus Salihodžić, kazivanje autoru 29. VIII 1962. god., str. 8, 9. i 27.

je pušten 1943. godine, poslije čega se nije vraćao u Bihać, već je otišao u Brčko. Te zime Mjesnom Komitetu KPJ u Bihaću dragocjene informacije donosio je Ahmet Delić, koji se po zadatku Mjesnog komiteta zaposlio u Ustaškoj nadzornoj službi (UNS).«)

Već je poznato daje decembra 1941. godine Abdulah Ibrahimpašić, bivši narodni poslanik i gradonačelnik Bihaća, odlazio na slobodnu teritoriju u Grabež i razgovarao sa Sefketom Maglajlićem, poslije čega su sa njim povremeno kontaktirali bihaćki komunisti. Ustaše su posumnjali u Abdulaha Ibrahimpašića, pa su ga 15. marta 1942. godine uveče uhapsili, a narednog dana sproveli u Zagreb pod optužbom da je održavao veze sa komunistima. Slijedećeg dana, grupa građana pokušala je da održi protestnu skupštinu, ali su ih spriječili oružnici, policajci i ustaše. Na intervenciju nekih uticajnih Muslimana, Ibrahimpašić je pušten iz zatvora, ali mu je određen prisilni boravak u Zagrebu.[30])

Iste noći kada je uhapšen Abdulah Ibrahimpašić, ustaše su uhapsile i veći broj pripadnika srednjoškolske i radničke omladine u Bihaću.[31'] Među njih su ubacili i nekoliko svojih ljudi koje su rasporedili u zatvorske prostorije da provociraju i dođu do konkretnih podataka o njihovom ilegalnom radu za NOP. Pošto im to nije uspjelo, uhapšene omladince su po grupama pustili iz zatvora. Da bi spriječili njihov odlazak u partizane, natjerali su im roditelje i staratelje da daju garanciju uz obavezu da svaki dan javljaju policiji gdje im se nalaze sinovi i kćeri. U suprotnom, predočeno im je deportovanje u Jasenovac.[32])

Marta 1942. godine ustaše su saznale da Nazif Nuspahić, zemljoradnik iz Orljana, održava vezu s partizanima, pa su ga uhapsili. Nakon kraćeg vremena, Nuspahića su odveli u logor Jasenovac, gdje je ubrzo ubijen.

Bivši partizan Janko Đure Jelača, star 20 godina, iz sela Lohova, 10. maja 1942. godine rano izjutra došao je sa svojom nevjenčanom ženom u selo Golubić, a potom u Bihać, i vlastima NDH otkrio sve što je znao o partizanima u bihaćkom srezu. Odao je i imena ljudi sa neoslobođene teritorije koji potpomažu NOB, između ostalihi Ćerima Remića, Stipu i Milu Dujića iz Ribića, Abdulaha Ibrahimpašića, Atifa Zameticu, i Muhameda Biščevića iz Bihaća.[33'] Saznavši istog jutra šta je uradio izdajnik Jelača, Ćerim Remić je odmah prebjegao na slobodnu teritoriju u partizane, a ubrzo potom, i njegova žena Hasnija Remić, zbog terora koji su ustaše vršili nad njom.

Janko Jelača je ustašama rekao da je Hilmija Lipovača glavni saradnik sa partizanima. Hilmiju Lipovaču su uhapsili i doveli u Štab domobranske divizije, u kuću Đorđa Kozomorića. Među nekoliko civila (među kojima je bio i Hilmija), Jelača ga nije mogao prepoznati. Tada je Lipovača iz vojnog zatvora prebačen u Bihaćku kulu, u nadležnost UNS-a (ustaške nadzorne službe). Nakon višednevnih ispitivanja nije priznao svoju saradnju s partizanima, i prebačen je u nadležnost župskog redarstva u Bihaću. Ni tamo nisu dobili priznanje koje su tražili. Krajem jula 1942. godine porodica Hilmije Lipovače uspjela je da od Huseina Maglajlije, zamjenika kotarskog predstojnika, izdejstvuje njegovo puštanje na slobodu.[34']

29) Mujaga Delić, isto, str. 18-21.
30) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 54/537.
31) Isto, i prema sjećanju Remzije Saračevića to veče bili su uhapšeni: Sabo Delić, Remzija Saračević, Jusuf Bećić, Jusuf Midžić, Ale Galić, Nijaz Salihodžić, Hase Biščević, Demo Midžić, Mehmed Čehović, Huse Strkljević, Dedo Ajdinović, Safet Ferizović, Jusuf Sabić, Esad Berberović, Hazim Sarajlija, Findrik (ime nepoznato), Majstorović Jose Đona, Svjetličić Mladen, i još neki. (Remzija Saračević, kazivanje autoru 29. III 1985. god.)
32) Remzija Saračević, isto.
33) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 54/540.
34) Kazivanje H. Lipovače, koji je poslije puštanja iz zatvora otišao u Bosanski Novi, a zatim u Veliku Goricu kod Zagreba. Vratio se marta 1943. u Bihać, gdje je bio jedan od glavnih obavještajnih saradnika 5. korpusa.

Budući da je većina članova Mjesnog komiteta KPJ u Bihaću bila poznata policiji, i da im je prijetilo hapšenje, sa slobodne teritorije im je naređeno da organizuju zamjenu i izađu iz grada. Bio je utvrđen i datum do kada to treba učiniti. Međutim, jedino je Mujo Delić, član MK KPJ, izašao na slobodnu teritoriju aprila 1942, a ostali su sa sekretarom Fahrom Midžićem ostali u gradu. Sekretar Sreskog komiteta KPJ slobodne teritorije bihaćkog sreza Stipo Butorac, i član tog komiteta Hasko Ibrahimpašić, bili su iznenađeni što nisu izašli i ostali članovi Komiteta, i još neki članovi KPJ poznati policiji.

Početkom 1942. godine, i s proljeća, u partizane su još samostalno, izašli Ibro Šakić, potom Mehmed Midžić, član KPJ, zatim Hadžera Šakić - Ibrahimpašić, i Stipica Živičnjak, skojevac.

Kada su ponovo početkom juna 1942. godine dobili poruku od Sreskog komiteta KPJ sa slobodne teritorije, članovi Mjesnog komiteta KPJ u Bihaću su započeli pripreme za odlazak u partizane. Prema sačuvanim dokumentima o saslušanju na policiji, i posljeratnim izjavama pojedinih članova, sredinom juna Mjesni komitet je odlučio da osim njih, istovremeno u partizane krene i nekoliko saradnika (Salih Gorak i još neki), kao i veća grupa omladinaca.[35] Vezujući svoj odlazak sa izlaskom grupe omladinaca u partizane, MK je pogriješio zanemarujući pravila konspiracije ilegalnog rada. Planirao je da se veća grupa omladinaca okupi u gradskom parku u nedjelju 21. juna 1942. godine, opremljena kao za izlet, sa ruksacima na leđima, harmonikom, gitarom, odakle bi u manjim grupama i u izvjesnom vremenskom razmaku, krenuli prema slobodnoj teritoriji utvrđenim pravcima. Tako javno organizovanje nedjeljnog izleta sa namjerom da se preko Dobrenice pređe na slobodnu teritoriju, u uslovima jakog ustaškog policijskog režima i blokiranog grada, predstavljalo je drugu krupnu grešku MK

Tih dana Mjesni komitet KPJ je, vjerovatno, kooptirao u MK KPJ kao zamjenu onim članovima koji odlaze u partizane, studentkinju Ajšu Sadiković i radnika Muharema Galića. Iška Sadiković i Junus Salihodžić određeni su da održavaju vezu sa ilegalnim saradnicima u gradu, od kojih su neki bili domobranski oficiri, kao i vezu sa slobodnom teritorijom, upoznavši ih sa Husinom Hodžićem. Preko Hodžića je održavana veza sa Fehimom Skopljakom, radnikom sa Sokoca, koji je nastavio održavanje veze s partizanima, nakon što je Cerim Remić 10. maja 1942. godine morao preći na slobodnu teritoriju.[36]

U međuvremenu, zbilo se nekoliko događaja koji su izmijenili plan Mjesnog komiteta. Kada su partizani oslobodili Bosansku Krupu, 20. juna, šef policije u Bihaću poslao je policajca po Danu Mažara, studenta, koji je mislio da će biti uhapšen, pa se iznenadio kada mu je, po dolasku u kancelariju, šef policije tiho rekao: »Ti i tvoji drugovi odlazite čim prije, jer sutra uveče biće veliko hapšenje«. Dane Mažar se vratio kući, sreo Slavka Šalopeka, studenta, rekao mu da odmah ide u šumu, pa su obojica krenuli prema Lukama, gdje im se priključio gimnazijalac Stevo Černi.[37] Tako su njih trojica tog dana preko Vedrog polja, uz pomoć Tome Mihića, člana KPJ, koji ih je izveo na Vučijak, preko Plješivice došli u Partizansku Korenicu, a potom se prebacili u Podgrmeč. Međutim, Dane Mažar, u žurbi da što prije ode iz grada, nije nikom drugom kazao da predstoji hapšenje komunista u gradu.[38]

U subotu 20. juna 1942. godine uveče, ustaški agenti predvođeni Mirkecom Golubovićem, uhapsili su Nijaza Salihodžića, tehničara, organizacionog sekretara MK KPJ, i odmah ga saslušali. Kod njega su pronašli jednu ceduljicu sa pravim imenima i nadimcima koju nije uspio da uništi. Isti spisak petnaestak dana ra-

35) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 155/786-787.
36) Junus Salihodžić, kazivanje autoru 29. 8. 1962, str. 10-11.
37) Stevo Černi, partizan, neustrašivi diverzant, poginuo prilikom demontiranja avionske bombe.
38) Daniel Dane Mažar, kazivanje autoru 9. 8. 1985. godine.

nije Nijaz Salihodžić je predao Muharemu Galiću, zaduživši ga da pisma upućena na te nadimke, koja bude dobijao od njih (kada izađu u partizane), predaje prema toj ceduljici. Na tom spisku bilo je 25 imena i nadimaka za koja je Nijaz Salihodžić na saslušanju tvrdio da ih je pisao iz dosade, i to sam.[39]

Sutradan, 21. juna, u nedjelju, u gradskom parku okupilo se dosta omladinaca sa rančevima, harmonikom, gitarom, kao da će na izlet. Očekivali su i starije drugove, tj. članove Mjesnog komiteta KPJ, ali ih nije bilo. Tada je među njih došao Junus Salihodžić, Nijazov mlađi brat i okupljenim omladincima saopštio da je Nijaz prethodne noći uhapšen, da ustaše sigurno znaju za ovo okupljanje i namjeru da idu u partizane, da su vjerovatno postavili zasjede, pa se zato treba razići i odgoditi odlazak. Dvojica skojevaca, Vladimir Žardin i Velimir Vele Jelić nisu to prihvatili, već su odmah krenuli, i preko Debeljače i Dobrenice došli u Drenovaču među ličke partizane.[40] Isto tako, grupa u kojoj su bili Šabo Delić, Jusuf Bečić, Fehim Salihodžić (brat Nijazov i Junusov), i Ešref Redžić, odlučila je da krene, čekajući još samo Zlatka Pajazetovića, koji nije stigao, pa su krenuli bez njega, idući na odstojanju od 100 do 200 metara jedan iza drugog. Pri izlasku iz grada u Privilicu, Šabo Delić je opazio grupu ustaša sa agentom Davidom Pršom, kod brklje. Žurno se neprimjećen vratio, saopštio ostalima šta je primjetio, pa su se svi vratili u grad svojim kućama.[41] Znatno kasnije, saznalo se da je majka Zlatka Pajazetovića, plašeći se da ne ostane bez sina jedinca ako ode u partizane, prijavila ustašama, koji su narednog dana blokirali sve izlaze iz grada, očekujući nailazak omladinaca i drugih koji su se spremali za odlazak u partizane.[42]

Plašeći se da ga ustaše ne uhapse, Remzija Saračević, radnik, skojevac, 28. juna 1942. godine pošao je u partizane na Grabež. Međutim, ustaše su ga uhapsile na Vinici i sprovele u zatvor, u Kulu. U zatvoru je zatekao Nijaza Salihodžića i Ešrefa Eška Lonića, koji je tih dana bio uhapšen.[43]

Ubrzo, prilikom jedne premetačine pri izlasku iz bioskopa, ustaše su kod Ešrefa Redžića, gimnazijalca, našli partizanski letak. Pošto su ga maltretirali, prinudili su ga na priznanje, pa su uhapsili još i Fahru Midžića, sekretara MK KPJ, Izudina Midžića, Fahrinog brata i člana MK, i Muharema Galića. Kasnije je uhapšen i Ahmet Delić, koji je kao član KPJ određen da radi u UNS-i. Ešref Redžić, iako je znao mnoge komuniste i saradnike, osim navedenih, druge nije odao, tako da se provala na ovome okončala.[44]

Uskoro su, 27. jula, Šabo Delić i Jusuf Bečić krenuli u partizane, pa im se sa stražarskog mjesta na spoljnoj odbrani pridružio i domobran Omer Muhamedagić, zvani Cokalo, naoružan puškom i sa dvije ručne bombe. Sva trojica su bezbjedno došli na slobodnu teritoriju u Pritoku, i stupili u Drugu bihaćku partizansku četu.[45]

Kada je uhapšen Muharem Galić, pod prinudom jena saslušanju 21. avgusta 1942. godine ustaškom stožerniku Solu, kao komuniste naveo: Ahmeta Delića, Nijaza Salihodžića, Fahru Midžića i Mujagu Cauševića, svrstavši među njih i one

39) Zapisnik o saslušanju Nijaza Salihodžića 20. juna 1942. godine u Župskoj redarstvenoj oblasti u Bihaću, sa navedenim slijedećim imenima i nadimcima:
Fahro Midžić - Lola, Nijo Salihodžić - Tito, Mujaga Delić - Ćoro, Izo Midžić - Fuks, Pipo Šutić - Skaut, Muharem Galić - Vinko, Zlatan Pajazetović - Fric, Braco Ivaković - Dule, Junus Salihodžić - Džeki, Šabo Delić - Karlo, Ahmet Delić - Reta, Husref Redžić- Hans, Drago Polak- Žiko, Hilmija Ovčina - Šahela - Emil, doktor Marković - Dimitrije, Mujica Čaušević - Robert, Mustafa Iftić - Ramo, Ešref Redžić - Nikola, Mustafa Zirić - Marko, Milan Markovinović - Selim, Sadiković Iška - Donald, Himzo Mehulić - Strahinja, Šeho kod Ferizovića - Slavko, Hilmija Ovčina - Hari, Ibrahim Biščević - Albert. (Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 156/1-4.)
40) Junus Salihodžić, isto, str. 13.
41) Šabo Delić, n. čl, str. 250.
42) Isto, i Junus Salihodžić, navedeno kazivanje, str. 14.
43) Remzija Saračević, isto.
44) Junus Salihodžić, isto, str. 20; Ešref Redžić - kasnije stupio u partizane.
45) Šabo Delić, n. čl., str. 248.

koji su već bili u partizanima, zatim Beću (prezime nepoznato) iz Čekrlija, kojem je predavao poštu za partizane, i Osmana Kišmića, gimnazijalca.[46]

Tokom jula-avgusta 1942. godine, ustaše su još uhapsili i Mujicu Čauševića, bricu, člana KPJ, zatim, braću Ibru i Fehima Hadžibegić-Muhamedagić.

Ustaše su u logor Jasenovac 11. septembra 1942. iz Bihaća otpremili Nijaza Salihodžića, Ešrefa Ešku Lonića, Remziju Saračevića i Mujicu Čauševića. Vrlo brzo, Čaušević je vraćen iz logora u Bihać, razbolio se i za kratko vrijeme umro u bolnici. Ostale uhapšene ustaše su u logor Jasenovac sproveli prvom polovinom oktobra 1942. godine. U logoru su ubijeni: Nijaz Salihodžić, Ahmet Delić, Ešref Lonić i Muharem Galić, dok je Fahro Midžić uskoro bio oslobođen, pa je otišao u Zagreb. Remzija Saračević je iz logora Jasenovac prebačen u logor Staru Gradišku, potom opet u Jasenovac, pa u Austriju, u logor San Martin kod Linča, gdje je doživio oslobođenje i povratak kući.[47]

Kada su uhapšeni Fahro Midžić i Izudin Midžić, Muharem Galić i Ahmet Delić, rukovođenje ilegalnim radom u gradu su preuzeli Ajša Iška Sadiković, Junus Salihodžić i Husein Husin Hodžić. Oni su odmah obavijestili Sreski komitet KPJ bihaćkog sreza na slobodnoj teritoriji o hapšenju članova MK KPJ, i još nekih članova KPJ, zatim, da će uhapšeni članovi KPJ biti otpremljeni prema Bosanskom Novom i da bi trebalo postaviti zasjedu, i osloboditi ih. Međutim, najznačajnija aktivnost ove grupe (Iška Sadiković, Junus Salihodžić, Husein Hodžić i Fehim Skopljak) sastojala se u prikupljanju i slanju skoro svakodnevnih izvještaja (tokom oktobra 1942. godine) o snazi i rasporedu neprijateljevih jedinica u Bihaću i okolini. Tada su poslane i skice rasporeda neprijateljevih jedinica, opis pojedinih uporišta, broj oružja, i dr. Tako precizni i blagovremeno dobijani podaci o neprijatelju, veoma mnogo su pomogli Operativnom štabu Bosanske krajine u izradi plana napada partizanskih brigada na neprijateljeva uporišta u Bihaću i okolini, što je bilo krunisano oslobođenjem Bihaća i okoline, a potom i Bosanske Krupe, Cazina i Velike Kladuše, i stvaranjem velike slobodne teritorije nazvane »Bihaćka republika«, što je stvorilo preduslove za održavanje Prvog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) 26. i 27. novembra 1942. godine; Prvog kongresa Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ) 27-29. decembra 1942. godine, i mnogim drugim značajnim događajima koja su 1942. godinu označili kao prelomnu godinu narodnooslobodilačkog rata i revolucije.

46) Zapisnik o saslušanju Muharema Galica 21. avg. 1942. god. (Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 155/786-787).
47) Remzija Saračević, isto.

XV *Prvi KNOP odred avgusta-oktobra 1942. godine*

Avgust, septembar i polovina oktobra 1942. godine je završni period postojanja i djelovanja Prvog KNOP odreda. U tom vremenu, Prvi KNOP odred je dostigao najveći nivo u svom jednogodišnjem postojanju i djelovanju Tada je po broju boraca i naoružanju bio najveći partizanski odred u Jugoslaviji, daleko brojniji u ljudstvu od bilo kojeg odreda ili brigade.[1] Jedinice ovog Odreda imale su tada slijedeće brojno stanje:

Štab Odreda	47 boraca (11 u rashodu)
Intendantura	151 borac
Sanitet (bolnice)	239 boraca
Prvi bataljon	387 boraca (63 u rashodu)
Drugi bataljon	399 boraca (73 u rashodu)
Treći bataljon	430 boraca (90 u rashodu)
Četvrti bataljon	381 borac (34 u rashodu)
Baterija topova	52 borca i
Vod za vezu	65 boraca

Dakle, ukupno 2 411 boraca od kojih 271 u rashodu: u bolnici, na oporavku poslije ranjavanja, na kursevima, u zaštitnicama viših štabova i štabova bataljona i si., a u jedinicama 2 140 boraca.[2]

Iz pregleda se vidi daje po broju boraca najjači bio 3. bataljon - 430, na drugom mjestu je 2. bataljon sa 399 boraca, na trećem 1. bataljon - 387, i na četvrtom mjestu 4. bataljon - 381 borac. Dalje, na jednu pušku u Odredu, u prosjeku su bila 33 metka, na jedan mitraljez 506 metaka, i na jedan puškomitraljez 187 metaka.[4]

Pošto je imao pet teških mitraljeza »švarcloze«, 3. bataljon je krajem jula 1942. godine formirao Mitraljesku četu sa blizu 60 boraca. Komandir čete je bio Spase Đukić, politički komesar Stipo Butorac, dok su komandiri mitraljeskih vodova bili Đuro Jeličić-Zeljković i Mihajlo Breulja. Bila je to prva i jedina mitraljeska četa u sastavu Prvog KNOP odreda.[5]

Municija zaplijenjena u nekim borbama, a naročito prilikom oslobađanja Prijedora, Budimlić Japre, Bosanske Krupe i Sanice, brzo je trošena u mnogim napadima, a pogotovo odbrambenim borbama tokom juna-jula-avgusta 1942.

1) Uto vrijeme Treća KNOU brigada imala je 813 boraca, Druga KNOU brigada 940, Četvrta KNOU brigada 1 122 borca, dok je Hercegovačka brigada imala 523 borca, a neke druge brigade još manji broj boraca (Zbornik IV, knj. 7, str. 76, 120, 134, 181.)
2) Arhiv VII, fond NOP-a, k. 1702, br. reg. 26/2-1.
4) Arihv VII, fond NOP-a, k. 1702, br. reg. 26/2-1.
5) Spase Đukić, Prva mitraljeska četa, Zb. Ratna sjećanja Šeste KNOU brigade, str. 232.

a) *Brojno stanje ljudstva, naoružanja i konja Prvog KNOP odreda (septembar-oktobar 1942)*

NAZIV JEDINICE	boraca			pušaka			Svega	teški mitr.		puškomitraljezi				topovi		
	na licu	u rashodu		7,9	italijanke	ostalih				zbro-jovka				brdski	Svega	
Stab Odreda	36	11	47	36	1		37	—	—							4
Intendantura	151	-	151	16	3	15	34		—					—		17
Sanitet	239	-	239	31	—	15	46		—		—	—				4
1. bataljon	387	63	450	242	-	-	242	1	—	7	1	8				7
2. bataljon	399	73	472	287	3	15	305	3	—	5	—	5	—	—	—	10
3. bataljon	430	90	520	303	4	4	311	5	—	12	—	12				18
4. bataljon	381	34	415	275	-	-	275	2	1	4	—	4	—			9
Baterija	52	-	52	32			32	-	—	—	—	—	2	1	3	6
Vod za vezu	65	-	65	17			17	-	-	-	-	-	-	-	-	-
S V E G A :	2.140	271	2411	1239	11	49	1299	11	1	28	1	29	2	1	3	75

NAZIV JEDINICE	municija za puške				municija za mitraljez					granate za topove			Brojno stanje konja			
	7,9	italijanka	ostala	Svega	teški	laki	puš. mitr.	šoša	Svega		za brd.top					Svega
Stab Odreda	1830	20	—	1850	—	—	—	—	—	—	—	24	5	2	—	7
Intendantura	690	49	215	954	-	-	-	-	-	-	-	94		—		—
Sanitet	1022	-	655	1677	-	-	-	-	-	-	-	22	2	1		3
1. bataljon	7350	-		7350	450	-	830	60	1340	-	-	50	5	9	1	15
2. bataljon	7220	120	128	7468	500	-	1469	-	1969	-	-	70	2	4	2	8
3. bataljon	15060	80	80	15220	2450	-	2610	-	5060	-	-	120	2	10	5	17
4. bataljon	6560	-	-	6560	2170	500	470	-	3140	-	-	50	2	-	1	3
Baterija	1600	-	-	1600	-	-	-	-	-	67	5	30	2	-	22	24
Vod za vezu	620	-	-	620	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
S V E G A :	41952	269	1078	43299	5570	500	5379	60	11509	67	5	460	20	26	31	77

godine. Znatne količine municije utrošene su u prvom napadu na Sanski Most i na Bosanski Novi, kao i u napadu na Suhaču (novsku), a da pri tom partizani nisu uspjeli zaplijeniti nove količine. Rezervama municije koje su čuvane na području Prvog KNOP odreda, zapravo u Lušci-Palanci i magacinima u Grmeču, raspolagao je Operativni štab za Bosansku krajinu. No i one su početkom avgusta 1942. godine predate proleterskim brigadama, koje su tokom nastupnog marša i borbi od Zelengore do Bosanske krajine ostale sa veoma malo municije. Upravo tih dana Štab 1. operativne zone NOP odreda Hrvatske obratio se Operativnom štabu za Bosansku krajinu sa molbom da mu se pošalje municija, a ovaj ga 11. avgusta izvještava: »... Svu našu rezervnu municiju 7,9 mm stavili smo na raspoloženje proleterskim brigadama.. ,«[6]

Iz pregleda se vidi da je Odred imao dvije haubice i brdski top. Prije toga je top marke »pito«, zaplijenjen u Bosanskoj Krupi 20. juna, upućen Vrhovnom štabu, radi predaje nekoj proleterskoj brigadi. Nije imao nijednog minobacača, jer su dva ranije zaplijenjena dodijeljena grmečkom Udarnom bataljonu 2. krajiške NOU brigade.

U ovom posljednjem periodu postojanja i djelovanja Prvog KNOP odreda na njegovom operacionom području, osim četa i bataljona ovog Odreda, dejstvovali su i Druga i Treća KNOU brigada, kao i dijelovi Drugog i Petog KNOP odreda.

b) *Proslava godišnjice ustanka*

Prva godišnjica ustanka na Podgrmeču je obilježena napadima na više neprijateljevih uporišta i mnogim zborovima naroda i vojske širom ovog slobodnog područja. Tim povodom Operativni štab za Bosansku krajinu uputio je čestitku za »dan slave velikih naših uspjeha i pobjeda, GODIŠNJICU USTANKA, čitavom narodu Bosanske krajine i našoj dičnoj i junačkoj partizanskoj vojsci«.[7]

U čestitci se podsjeća na sve zločine koje su dušmani počinili nad našim narodima, što treba da napaja mržnjom prema okupatorima i izdajnicima. Narod i partizanska vojska se pozivaju da neustrašivo i visoko drže zastavu narodnog oslobođenja, da neumorno rade na jačanju jedinstva vojske i naroda.

Borci se pozivaju da učvrste svoje redove, i da pojačaju »sveopšti rat protiv neprijatelja«.

Stanovništvo slobodnih sela, majke, sestre i junačka omladina pozivaju se da još više prionu na rad i ispune »veliku poruku našeg Vrhovnog štaba: 'Ni zrna žita okupatoru, ni otkos sijena, ni grlo stoke'.« Nadalje se konstatuje da je godišnjica ustanka obilježena velikim pobjedama - oslobođenjem Ključa, Glamoča i Sanice.

1. Izgradnja utvrđene linije i borbe oko nje

Komandant borbene grupe »Zapadna Bosna«, njemački general-major Stal ocijenio je, kako je rečeno, da se glavnini partizanskih snaga, tj. grupi proleterskih brigada, nisu mogle efikasno oduprijeti ni italijanske, ni ustaško-domobranske snage. Suočen sa činjenicom da je glavnina tih partizanskih snaga već stigla i u područje tzv. Treće zone, i pridružila se tamošnjim partizanskim snagama, te đa lako mogu da tako udruženi krenu i preko demarkacione linije, za-

6) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 31/233.
7) Isto, m. f. 31/244.

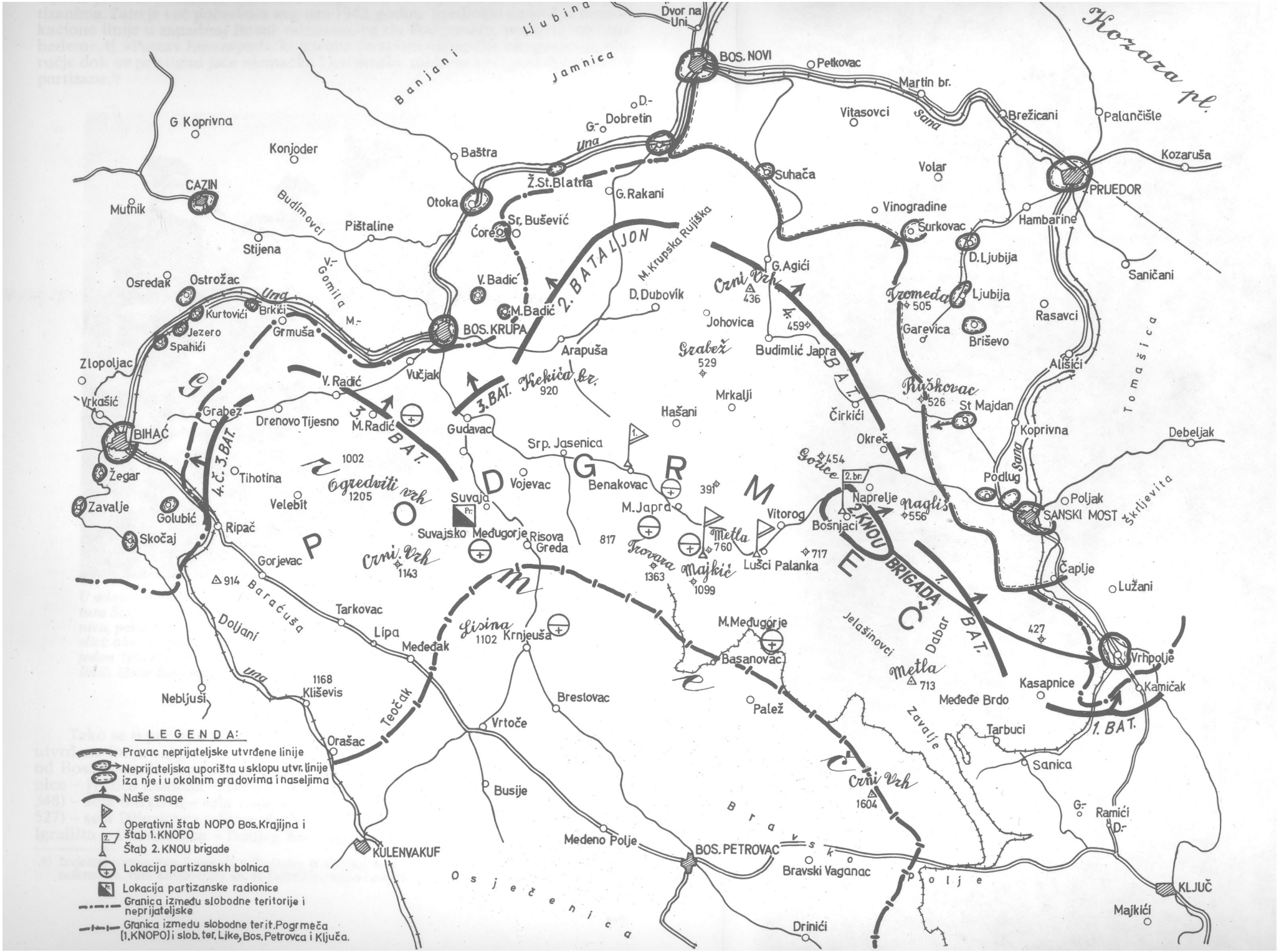

Neprijateljeva utvrđena linija Bos. Novi - Vrhpolje, izgrađena avgusta 1942.

ključio je da ni postojeće njemačke snage nisu dovoljne da se suprotstave partizanima. Zato je već početkom avgusta 1942. godine predložio da se duž demarkacione linije u zapadnoj Bosni, odnosno, na tlu Podgrmeča, podigne »zaštitni bedem«, tj. »Postav Jugozapad«, koji treba da zaštiti njemačko okupaciono područje dok ne pristignu jače njemačke i kvislinške snage za veći poduhvat protiv partizana.[8]

U sklopu intendanture svaki bataljon je imao svoje radionice a tako i intendantura Štaba 1. KNOP odreda: za popravku oružja, obućarsku i krojačku radionicu, pekaru za pečenje hljeba, mesarnicu kao i po jednog ili dvojicu brica. Na slici: obućari radionice 2. bataljona 1. KNOPO, početkom oktobra 1942, stoje: jedan željezničar, NN, Pero Zdjelar, komandir bataljonskih radionica, Mile Bilić, Mićo Saponja (sjedi) i Mirko Svjetlica (drži cipelu u ruci) (snimio Pero Zdjelar)

Tako se u periodu avgust-septembar 1942. godine izgrađuje i utvrđuje već utvrđena linija na granici prema slobodnoj partizanskoj teritoriji. Protezala se od Bosanskog Novog i Rudica preko Novske planine - Suhače (novske) - Pivnice - Hozića kamena - Table (trig. 315) - sela Miške Glave - Vinogradina (k. 348) - sela Šurkova - sela Ivelića - Klupe - Rudnika Ljubije - Runjevice (trig. 527) - sela Džigalovca - Stare Rijeke - Ratkovca - Starog Majdana - Karaule - Igrališta - Demiševaca - Donjeg Kamengrada - Djedovače - Brajića Tavana -

8) Izvještaj njemačkog generala u Zagrebu poslaniku Kašeu od 7. avgusta 1942. god. (Arhiv VII, mikroteka, film London 20, sn. H-312057-9); Mišo Leković, n. dj., str. 502.

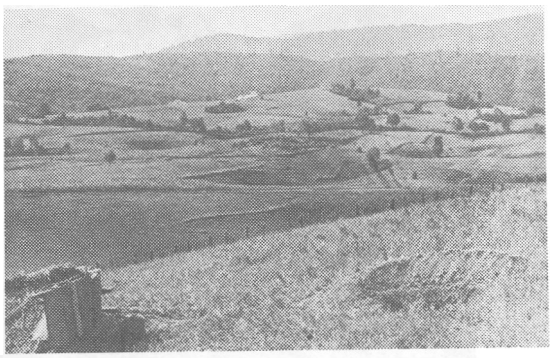

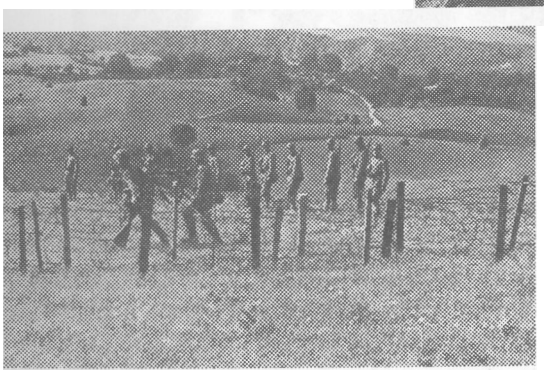

Dijelovi utvrđene linije koja se bez prekida protezala, a koju su Nijemci, ustaše i domobrani podigli od Bosanskog Novog i Rudica, preko Suhače, Stare Rijeke, Đedovače do Vrhpolja, avgusta 1942, a nasuprot slobodnoj teritoriji Podgrmeča. Ovu liniju, koju su smatrali neprobojnom, s obzirom na brojne njemačke, ustaške i domobranske jedinice koje su stajale iza nje i branile je, ipak su probile jedinice 4. NOU divizije neposredno nakon njenog formiranja u svojoj prvoj divizijskoj akciji, drugom polovinom novembra 1942.

ušća rijeke Dabar u Sanu - Vrh polja.[9]» Na Pošti (Novska planina) izgrađeni su podzemni bunkeri i zemunice, neprekidna linija rovova i zasjeka, isprepletenih bodljikavom žicom, minama i zvoncima za uzbunu.[10]' I na drugim dijelovima ove utvrđene linije bili su neprekidni rovovi kao kod Suhače, preko Table i Pivnice do Hozića kamena, dok su najvećim dijelom izgrađene tri linije rovova sa bunkerima, povezanih saobraćajnicama, a ispred njih postavljene su prepreke od bodljikave žice, i minska polja.

Ova odbrambena linija protezala se približno duž njemačko-italijanske demarkacione linije. Od Starog Majdana linija je skrenuta pravo na jug, umjesto preko rijeke Sane, jer je trebalo zaštititi Sanski Most i okolna ustaško-domobranska uporišta.

Gradnju odbrambene linije neprijatelj je započeo na sektoru Sanskog Mosta. Ocijenivši da se od napada partizana ne može braniti iz ravnice, iz samog grada i neposredne okoline, ustaško-domobranska komanda je po naređenju njemačkog zapovjedništva u gradu, odlučila da zaposjedne i utvrdi najbliže visove, udaljene 2-3 km od grada.

Radi izvršenja tog zadatka, neprijateljeve jedinice iz Sanskog Mosta prodrle su i zauzele položaje na Brajića Tavanu i Djedovači, Kamengradu, Brdarima i Batkovcima. Međutim, najveći dio ovih položaja na kojima će izgraditi utvrđenu liniju, neprijatelj je već držao u svojim rukama: u području Demiševaca, Starog Majdana, Stare Rijeke, Rudnika Ljubije i Suhače.

Izgradnja i zaposjedanje utvrđene linije kroz sela Batkovce, Brdare, Kamengrad, Krkojevce, Djedovaču i Brajića Tavan, uticali su da je stanovništvo napustilo sela i povuklo se dublje u slobodnu podgrmečku teritoriju. Kako se vremenom »front« stabilizovao na toj utvrđenoj liniji, spomenuta i još neka susjedna sela potpuno su opustjela. Prolazak pojedinaca sa slobodne teritorije u sela (do kuća ili zgarišta) Podlugu, Brdare, Koprivnu, Krkojevce i druga, bio je skoro nemoguć.

Četvrtog avgusta neprijatelj je na partizanske položaje na Djedovači napao jakim snagama. To mu je privremeno i uspjelo, jer je glavnina partizanskih snaga već bila usmjerena prema Vrhpolju. Međutim, jedinice 1. bataljona »Petar Škundrić«, uz pomoć jedne udarne čete iz sastava Drugog KNOP odreda, predveče su u protivnapadu uspjele da zbace neprijatelja sa zauzetog položaja. Narednog dana neprijatelj je ponovo krenuo u napad na iste položaje. Prethodno je artiljerijom tukao partizanske položaje, dok su dva aviona mitraljirala i bombardovala područja Djedovače i Brajića Tavana. Nakon takve pripreme, neprijatelj je znatno jačim snagama nego prethodnog dana, krenuo u napad. Poslije kraće borbe, uspio je da potisne partizanske čete i zauzme Djedovaču, a potom i Brajića Tavan. Uveče su partizanske čete pokušale da protivnapadom zbace neprijatelja sa tih položaja, ali nisu uspjele. U ovim borbama partizani su imali 12 ranjenih i jednog poginulog borca.[11]'

Čim je osvojio Djedovaču i Brajića Tavan, neprijatelj je odmah započeo utvrđivanje zauzetih položaja: kopao je rovove, pravio bunkere i povezivao ih saobraćajnicama, postavljao mine i bodljikavu žicu. U izradi utvrđene linije i zaposjedanju Djedovače i Brajića Tavana, angažovali su se njemački general Štal, ustaški »vojskovođa« Slavko Kvaternik, i general Brozović, koji su 2. avgusta 1942. posjetili Sanski Most. S njima je stigla i jedna četa Nijemaca. Za rukovođenje akcijom protiv partizana na ovom sektoru, u gradu je ostao ustaški general Brozović.

9) Moric Levi, U izviđanju neprijateljskih položaja, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 526-7.
10) Dušan Vujatović, Borbe oko Bosanskog Novog u junu i julu 1942, isto, knj. 2, str. 499.
11) Izvještaj Zajedničkog štaba Prvog i Drugog KNOP odreda od 6. avgusta 1942. godine Operativnom štabu za Bosansku krajinu, o borbama kod Agića i Djedovače (Zbornik IV, knj. 6, str. 205).

Utvrdivši se na Djedovači i Brajića Tavanu, neprijatelj je 11. avgusta sa manjom jedinicom od Brajića Tavana i preko Doca streljačkim strojem krenuo ka dabarskoj crkvi i školi. Tako je preko zaseoka Ilića stigao do Vučkovića i Tubića kuća. Patrole 1. bataljona »Petar Škundrić« primijetile su neprijatelja i to javile Štabu, koji je odmah prema neprijatelju uputio dvije čete, jednu da mu zađe za leđa, i otud ga napadne, a drugu da ga napadne od pravca Rujna. Neprijatelj je, međutim, primijetio pokret ovih partizanskih četa, pa se u trku vratio preko Doca u svoje uporište na Brajića Tavanu.

Istovremeno je i neprijatelj iz Vrhpolja sa dvije čete krenuo prema Hrustovu i Jezercu, ali gaje, iz zasjede sačekala 2. četa 1. bataljona »Petar Škundrić«, otvorila paljbu i, nakon kraće borbe, vratila ga u njegovo uporište.

Istoga dana neprijatelj je i iz uporišta u Demiševcima manjim snagama krenuo prema Plješevici (Brdari), ali su ga borci 4. bataljona Prvog KNOP odreda vratili na polazne položaje.

Ovim ispadima izvedenim istog dana na tri pravca, ojačani neprijateljev garnizon u Sanskom Mostu i posade okolnih uporišta, ispitivali su jačinu partizanskih snaga na ovom sektoru.

2. *Borbe na sektoru Bosanska Krupa - Bihać - Cazin*

Tih dana je i 3. bataljon Prvog KNOP odreda izveo akciju na neprijateljeva uporišta u selima Brkići, Srbljani i Spahići (bihaćki srez), zbog toga što je gotovo svaki njihov ispad prema Velikom i Malom. Radiću dolazio od posada iz ovih sela, a preko skoro puste Grmuše. Puškaranje između partizana i ustaša i domobrana u ovim uporištima bilo je skoro svakodnevno.

Napad na ova uporišta počeo je 1. avgusta u 1,30 sati. Partizani su napali frontom širokim 9 km i uspjeli da zauzmu Brkiće i Kurtovo selo, odnosno, Srbljane, kada su zarobili 3 ustaše i 5 domobrana, zaplijenili svu stoku iz sela, i četiri kuće zapalili. Napad na Spahiće nije uspio, ubijena su dvojica ustaša i zapaljene dvije pojate.[12']

Poslije četiri dana, 5. avgusta, dijelovi 3. bataljona Prvog KNOP odreda napali su uporište u Velikom Radiću i pritom zapalili više kuća. Neprijatelj je imao 4 mrtva i 12 ranjenih.[13']

Štab 3. bataljona je predložio štabu Prvog KNOP odreda da jednom smjelom akcijom prodre do Cazina i dođe u kontakt sa stanovništvom sela na tom području, kao i u samom Cazinu. Štab Prvog KNOP odreda je odobrio plan akcije, a Operativni štab za Bosansku krajinu je u akciju uključio i novoformiranu 3. krajišku NOU brigadu, kao i 1. bataljon, Omladinski, Petog KNOP odreda.[14']

Prema planu akcije 3. bataljon Prvog KNOP odreda je dobio zadatak da sa tri čete forsira rijeku Unu između Ostrošca i Grmuše, da ubrzanim maršem prodre u Cazin, likvidira njegovu posadu, evakuiše plijen i zarobljenike, i da se vrati nazad preko Une u Grmušu, odnosno, u Podgrmeč, ili, ako mu to bude onemogućeno, da se probije prema Kordunu. Unu treba da forsira i 2. bataljon Treće KNOU brigade, sa zadatkom da likvidira neprijatelja u uporištu srednjovjekovnog grada Ostrožac, zauzme most na rijeci Uni ispod tog zamka, i likvidira neprijateljeva uporišta u selima Mijostra i Štijena. Njen 1. bataljon, zajedno sa 1. bataljonom Petog KNOP odreda i 3. četom 3. bataljona Prvog KNOP odreda napa-

12) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 155/440 i 156/90.
13) Isto, m. f. 54/621.
14) Hamdija Omanović, Prvo oslobođenje Cazina 1942, Zb. PODGRMEČ knj. 2, str. 517-518.

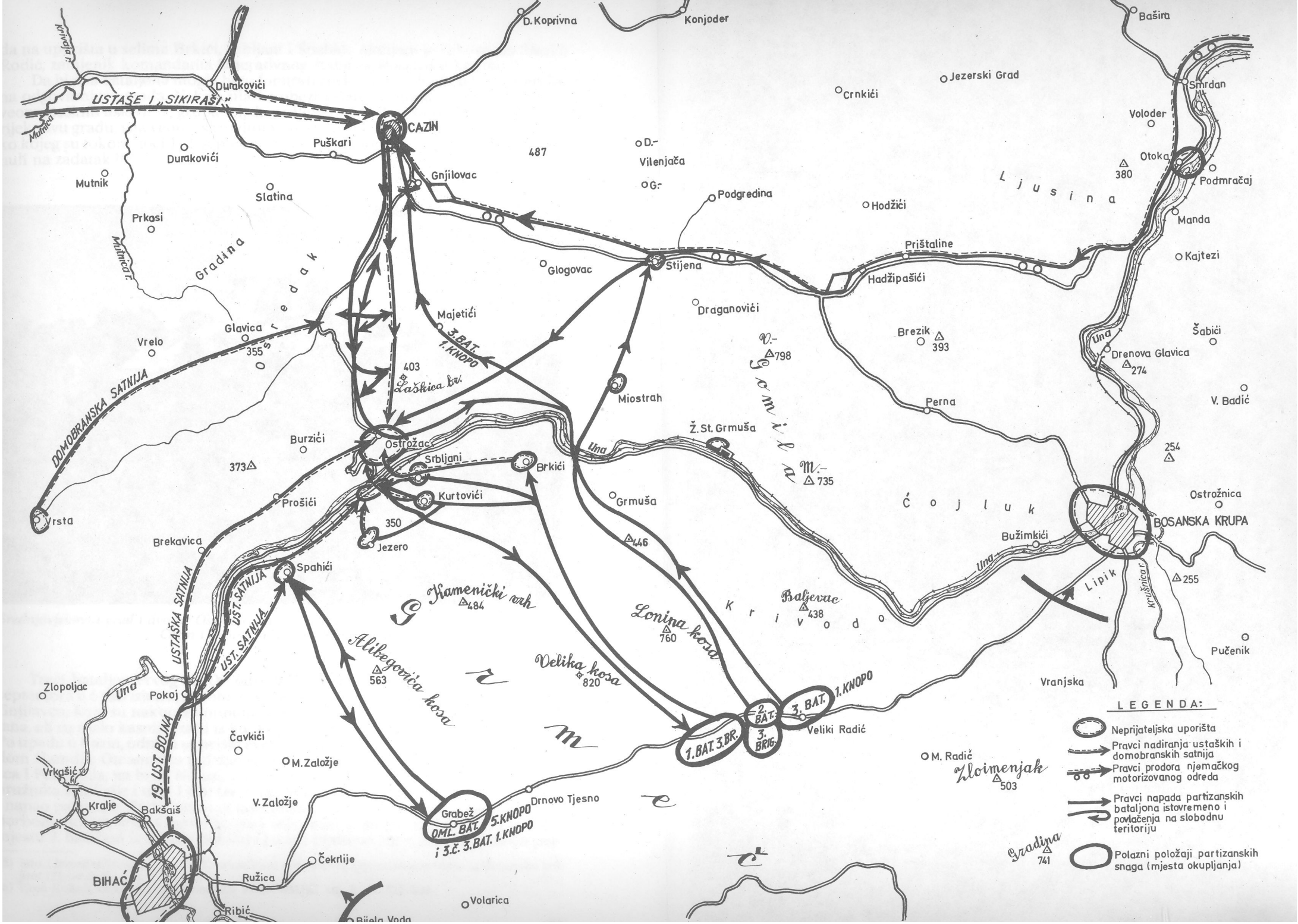

Prodor u Cazin i borbe oko Ostrošca, 2. septembra 1942.

a na uporišta u selima Brkići, Srbljani i Spahići. Akcijom je rukovodio Slavko .odić, zamjenik komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu.[15]

Da bi dva bataljona mogla brzo forsirati rijeku Unu, u Radiću je pripremlje- a odgovarajuća građa. Nakon silaska obezbjeđenja prelaza u kanjon Une pod eoma teškim uslovima, grupa seljaka iz Velikog i Malog Radića prebacila je do ijeke svu građu, i na veoma skrovitom mjestu prilično brzo napravila most pre- o kojeg su tokom noći 1/2. septembra prešli bataljoni, i ubrzanim maršem kre- uli na zadatak.[16]

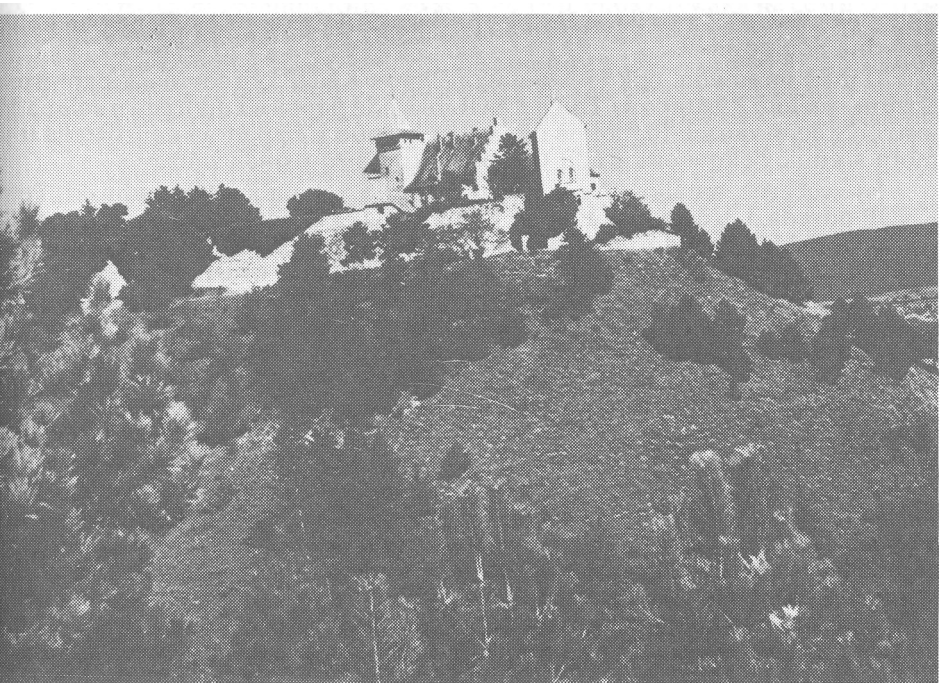

Srednjovjekovni grad i dvorac Ostrožac iznad Une, partizani su napali prilikom akcije na Cazin i okolna sela 2. septembra 1942.

Treći bataljon Prvog KNOP odreda je usiljenim maršem stigao u Cazin 2. eptembra u 6 sati izjutra, sukobivši se sa oružnicima tek nadomak Cazina u selu jnjilavcu, koje su nakon 10 minuta borbe odbacili. Na ulicama nije bilo mješ- ana, ali su malo kasnije izašli iz kuća i partizanima davali tražena obavještenja. [5]o upadu u Cazin, odmah se prišlo evakuaciji plijena. Treći bataljon pod koman- lom Hamdije Omanovića zadržao se u Cazinu do 12 sati. Tada se od pravca Tr- :ca i Pećigrada, na brdu Nišani, pojavio neprijatelj: oko 250 naoružanih ustaša,)ružnika i milicije i oko 1 000 tzv. »sikiraša«, kako ih naziva ustaška komanda, napao partizane. Partizani su se tada povukli iz Cazina u pravcu Ostrošca, pod jorbom, dok ih je ova masa ustaša i »sikiraša« u stopu napadala. Na jednom njestu 3. bataljon je zauzeo položaj i jakom plotunskom vatrom zaustavio nep-

5) Isto, i Izvještaj Štaba Treće KNOU brigade od 4. sept. 1942. Operativnom štabu za Bosansku krajinu (Zbornik IV, knj. 7, str. 22).

6) Uroš Kukolj, Oslobođenje Cazina, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 522-523.

rijatelja, zadavši mu znatne gubitke, pa je na položaju ostalo 15 poginulih ustaša i »sikiraša«. Na pogodnom mjestu 3. bataljon je opet zauzeo položaj da dočeka neprijatelja koji se sredio i nastavio nastupanje na širokom frontu. U tom povlačenju partizan Ibrahim Kulauzović Gurda upao je među ustaše i »sikiraše«, bacio dvije bombe, oteo jednu pušku i pobjegao. Partizan Ibrahim Delić je iz najžešće borbe iznio tri puške. Tada je na 3. bataljon napao neprijatelj i od Osredaka, Brekovice i Prošića, a kako je stigla obavijest da su se jedinice Treće KNOU brigade povukle od Ostrošca, i borci 3. bataljona su krenuli ka Uni. Kad je pala noć, dio bataljona odstupao je prema Ostrožačkom mostu i pretrpio je znatne gubitke, a drugi dio prema mostu preko kojeg su prethodne noći prešli. Tom prilikom oko Ostrošca razvila se žestoka borba, u kojoj je neprijatelj imao nekoliko desetina poginulih.[17]

U međuvremenu, dok je 3. bataljon Prvog KNOP odreda nastupao prema Cazinu, dijelovi 2. bataljona Treće KNOU brigade napali su uporišta u selima Mijostri i Stijeni, zauzeli ih, dok je dio snaga krenuo u napad na neprijatelja u samom srednjovjekovnom gradu Ostroščcu, koji nisu uspjeli zauzeti.

Iste večeri 1. bataljon Treće KNOU brigade, 1. bataljon (Omladinski) Petog KNOP odreda, i 3. četa 3. bataljona Prvog KNOP odreda, napali su na uporišta u selima Brkići, Srbljani, Jezero i Spahići. Napad je počeo u 3 sata iza ponoći. Posadu u ovim selima sačinjavali su 136 domobrana, 3 oružnika, 25 novomobilisanih domobrana, 8 rezervnih oružnika i 48 milicionera, tj. ustaša iz ovih sela. Posada u Spahićima uspjela je odbiti napade partizana, kao i mjesec dana ranije, ali su posade iz Brkića, Srbljana i Jezera panično pobjegle preko mosta na Uni, i priključile se oružnicima, ustašama i domobranima u Ostroščcu.[18] Tako je most ispod zamka Ostrošca tada bio slobodan za prelaz partizana na jednu ili drugu stranu Une. Borba u ovim selima trajala je više od 4 sata, nakon čega su se partizanske jedinice povukle i vratile u rejon Grmuše, Velikog i Malog Radića.

Prema obavještenju Operativnog štaba za Bosansku krajinu, akcija je obuhvatila 14 sela i mjesto Cazin, zaplijenjeno je 106 pušaka, 8 puškomitraljeza, 16 000 metaka, 3 sanduka bombi, dosta ratne opreme, 1 apoteka, 1 500 kg šećera, dosta namirnica, stoke, i drugo. Zarobljeno je 70 domobrana. Neprijatelj je imao 140 mrtvih ustaša i legionara, i znatan broj ranjenih.[19] Partizani su imali 10 poginulih i 14 ranjenih, kao i 6 nestalih boraca.[20] Poginuo je i Mićo Šurlan, zamjenik političkog komesara 3. bataljona Prvog KNOP odreda. Istakla se 1. četa 1. bataljona Treće KNOU brigade kojom je komandovao Đoko Čubrilo,[21] a isto tako i komandir 1. čete 3. bataljona Prvog KNOP odreda Dane Agbaba, desetar Branko Štrbac, koji je pri povratku poginuo, desetari Andrija Pozaić, Branko Lukić i Stojan Jeličić, vodnici Ilija Mandarić i Pejo Gvozdenović, Simo Savić koji je iz borbe iznio 4 puške i puškomitraljez, kao i borci Dušan Škorić, Lazo Kovačević, Rade Vukašinović, Branko Lukić, potom, Mihajlo Knežević, desetar, koji je pod žestokom vatrom preplivao Unu i nekoliko puta prevozio veći broj boraca među kojima i ranjenike, zatim, Vidosav Rakić, koji je pod vatrom spasio druga od davljenja u rijeci, i vodnik 3. voda Milan Majkić koji je, iako teško ranjen, pozivao drugove da nastave borbu ... Štab 3. bataljona posebno je pohvalio seljake koji su pripremili i do Une donijeli građu i napravili most: Iliju Jeličića, Dušana Jeličića, Stevu Zmijanjca, Vladu Mandarića, Nikolu Sakića, Dušana Šolaju, Lazu Šolaju, Đuru Štrpca, Lazu Mandića, Miću Jeličića, Đuru Mazalicu, Nikolu Nedi-

17) Izvještaj 3. bataljona Prvog KNOP odreda od 5. sept. 1942. Štabu Prvog KNOP odreda o akciji na Cazin (Zbornik IV, knj. 7, str. 35-36); Hamdija Omanović, n. čl., str. 519.
18) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 155/392.
19) Zbornik IV, knj. 7, str. 25-26.
20) Ovdje su sabrani podaci 3. bataljona Prvog KNOP odreda i Treće KNOU brigade.
21) Izvještaj zamjenika komandanta Operativnog štaba Slavka Rodića od 5. sept. 1942. god. (Zbornik IV, knj. 7, str. 23-24).

movića, Marka Santrača, Đuru Ružića, Marka Malinića, Lazu Radinovića, Savu Brkljača, Marka Stankovića, Nikolu Kovačevića, Jovana Beronju, Miču Radonjića, Miloša Škorića, Dušana Kantara i Branka Zmijanjca.[22] Ovi pozadinci su izabrali tako skriveno i prikladno mjesto za most, da ga neprijatelj ni nakon povlačenja partizana iz ove akcije nije pronašao. Istim mostićem partizani će preći Unu i u novembarskoj akciji za oslobođenje Bihaća.[23]

Domobransko-ustaška komanda iz Bihaća, na vijest o početku borbi na ovom sektoru, hitno je uputila preko Pokoja i Grabeža prema Spahićima jednu satniju 2. lovačke bojne, jednu ustašku satniju od Pokoja preko Brekovice na Ostrožac, ijednu satniju od sela Vrste preko Osredaka na cestu Ostrožac- Cazin, a nešto kasnije i još jednu ustašku satniju iz Bihaća pored Une prema Ostroščcu.[24]

Upad partizana u Cazin, 2. septembra 1942, izazvao je zabrinutost kod neprijatelja u uporištima u Bosanskoj Krupi, Otoci i Bosanskom Novom. Nijemci u Bosanskom Novom su hitno organizovali motorizovani odred, ojačan sa nekoliko tenkova, i uputili ga lijevom obalom Une preko Dobretina i Ivanjske na Otoku, a onda preko Pištalina na Stijenu, gdje su bili već oko 9 sati izjutra 2. septembra, odakle se tada povukla manja partizanska jedinica, koja je bila upala u ovo selo. Nakon toga, Nijemci su krenuli prema Cazinu, ali su stigli kad su partizani već bili otišli iz Cazina i vraćali se na Podgrmeč.[25]

Opazivši pokret njemačkog motorizovanog odreda iz Bosanskog Novog prema Cazinu, Mile Davidović, zamjenik komandanta 2. bataljona Prvog KNOP odreda, ocijenio je da se narednog dana treba da vrati nazad. Slijedeće noći sa tri borca-diverzanta, Davidović je čamcem prešao rijeku Unu poniješvši i nagaznu minu od 50 kg (avionska bomba). Na tragu kuda su tog dana prošli tenkovi postavio je minu, i dobro je maskirao. Čak su suvišnu zemlju u bluzama odnijeli i razbacali po kukuruzištu. Narednog dana poslije podne, istim putem vraćao se njemački motorizovani odred sa tenkovima. Na prvom tenku sunčala su se do pasa gola dva njemačka vojnika. Taj tenk je naišao na minu, odjeknula je jaka eksplozija, iz koje se izvio visok stub dima. Nijemci su iz kamiona i ostalih tenkova osuli paljbu na sve strane po kukuruzima i vrbaku kraj Une. Slijedeće noći partizani su se uvjerili da je tenk rastrgnut na tri dijela: kupola odvojena, gusjenice pokidane i odbačene, a tijelo tenka prevrnuto.[26]

3. *Borbe na sektoru Suhača - Stara Rijeka - Stari Majdan i prema Rudicama i Bosanskom Novom*

Na sektoru Suhača - Stara Rijeka - Stari Majdan vođeno je nekoliko borbi. Tako je neprijatelj s jednim bataljonom 4. avgusta napao na položaje na kojima su bile čete 4. bataljona Prvog KNOP odreda, i 4. bataljona Drugog KNOP odreda. Neprijatelj je uspio da odbaci 3. četu 4. bataljona Prvog KNOP odreda, i da prodre u Srpske Agiće, gdje je tada spalio posljednje preostale kuće i pokupio svoje mrtve koji su izginuli u borbi vođenoj 1. avgusta u tom selu. Nakon što se neprijatelj povukao, 3. četa je opet došla na stare položaje i štitila žetvu i izvoženje žita iz tog sela.[27]

22) Izvještaj Štaba 3. bataljona Prvog KNOP odreda od 5. sept. 1942. god. (Zbornik IV, knj. 7, str. 37).
23) Hamdija Omanović, n. čl., str. 519.
24) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 155/392.
25) Isto, m. f. 155/393.
26) Mile Davidović, Neke diverzantske akcije, Zb. PODGRMEČ, knj. 2, str. 502.
27) Izvještaj Zajedničkog štaba Prvog i Drugog KNOP odreda od 6. avg. 1942. (Zbornik IV, knj. 6, str. 204-205).

Štab Prvog KNOP odreda je krajem septembra 1942. godine koncentrisao tri svoja bataljona, pa je s njima 29/30. septembra izveo akciju na Staru Rijeku i Stari Majdan.

Čete 4. bataljona upale su u Staru Rijeku. Tom prilikom zapalile su sve zgrade u kojima su ustaše stanovali, kao i zgradu uprave rudnika Goldvin, ali u taj rudnik nisu mogli ući pošto je bio miniran sa svih strana. Zarobljene su 4 ustaše. Kada su u Staru Rijeku od Ljubije prodrli njemački tenkovi i dvije satnije ustaša, 4. bataljon se povukao. Za to vrijeme čete 2. bataljona držale su zasjedu prema Ljubiji, da bi spriječile prodor neprijatelja. Međutim, malo prerano su se povukle, što je omogućilo da neprijatelj bez borbe prodre u Staru Rijeku. Istovremeno, čete 3. bataljona izvršile su napad na neprijateljsko uporište u Starom Majdanu, ali su se poslije kraće borbe povukle. U ovim borbama ranjeno je 6 partizana, dok je neprijatelj imao osjetne gubitke u mrtvima i ranjenima. U tim borbama partizani su uništili jedan njemački tenk, a drugi teško oštetili.[28]

U avgustu diverzanti Prvog KNOP odreda su noću postavili protivpješadijske mine na cesti u Rakanima. Narednog dana iz Novog je naišla grupa Nijemaca praćena tenkovima. Jedan tenk je naišao na minsko polje, pa su mu gusjenice eksplozijom bile oštećene. Nijemci su iskoristili jutarnju maglu i oštećeni tenk odvukli u Bos. Novi.[29]

Od tada okupator, ustaše i domobrani nisu saobraćali cestom od Krupe preko Otoke, Blatne i Rudica za Bosanski Novi, već su se služili seoskim putem na lijevoj obali rijeke Une, kroz Dobretin i Ivanjsku do Otoke i dalje.

Jedan vod 3. čete 2. bataljona je 28. septembra u zidinama kuće u Blatnoj postavio zasjedu. Kada je lijevom obalom Une, seoskim putem, naišla kolona od 14 kamiona koji su se vraćali iz Bihaća preko Cazina za Bosanski Novi, otvorena je paljba koja je neprijatelju nanijela znatne gubitke. Nijemci su imali više od 12 poginulih, a prema nekim podacima i oko trideset. Ovim kamionima prevožen je cement u Bihać za izgradnju bunkera i drugih utvrda u gradu i neposrednoj okolini.

Da bi onemogućila neprijatelja da i tim putem saobraća, noću 28/29. septembra, jedna desetina 3. čete 2. bataljona Prvog KNOP odreda je prešla Unu, i na riječici Glodini znatno oštetila mostić. Istovremeno su na više mjesta po putu postavljene male nagazne mine od 2 kg. Već sutradan su naišla troja kola, mine su eksplodirale i bilo je žrtava.

U noći 29/30. septembra 3. i 4. četa 2. bataljona Prvog KNOP odreda napale su utvrde na Novskoj planini, i u području Suhače. Neprijatelj je odgovorio žestokom artiljerijskom vatrom, ali partizani nisu imali gubitaka.[30]

4. *Borbe na sektoru Sanski Most - Ključ i napadi na neprijateljevo uporište u Vrhpolju*

Nakon oslobođenja Ključa (28. jula), Gornje Sanice i Saničke doline, Operativni štab je 31. jula, potčinjenim štabovima na ovom sektoru izdao naređenje da u slučaju povoljne situacije napadnu neprijatelja u obližnjem Vrhpolju.

U ovoj akciji učestvovali su: Druga KNOU brigada sa 1. bataljonom iz pravca Kamička, 2. bataljonom preko Hrustova i rijeke Sanice, i 3. bataljonom od Golaje između ceste i Sanice; 1. bataljon »Petaf Škundrić« Prvog KNOP odreda trebalo je da izvrši demonstrativni napad na neprijateljevo uporište na Brajića Ta-

28) Izvještaj Štaba Prvog KNOP odreda od 30. IX 1942. god. Operativnom štabu za Bosansku krajinu (Zbornik IV, knj. 7, str. 171).
29) Mile Davidović, n. čl., str. 501.
30) Zbornik IV, knj. 7, str. 171-173.

vanu; 2. bataljon »Zdravko Čelar« Petog KNOP odreda od pravca sela Peći sa dvije čete predviđeno je da napada Tominsku Palanku i da postavi zasjedu na cesti radi sprečavanja dolaska pomoći iz pravca Sanskog Mosta, a sa 3. četom da napadne most na Sani u Vrhpolju; Baterija Prvog KNOP odreda dobila je zadatak da tuče Brajića Tavan, Djedovaču i Sanski Most.

U Vrhpolju se nalazilo oko 600 ustaša i domobrana, sela su okruživali rovovi, posebno su bile utvrđene zgrade željezničke stanice i škole, dućan kraj nje i džamija. Neprijatelj je mogao očekivati pomoć sa Brajića Tavana i Djedovače, iz Kljevaca i Tominske Palanke.[31]

Napad na uporište u Vrhpolju izveden je 18. avgusta 1942. godine. Međutim, učestvovali su samo 1. i 3. bataljon i jedna četa 2. bataljona Druge KNOU brigade, i u potpunosti izvršili postavljene zadatke: iz preko 150 zaklona, u roku od pola sata, jurišem su istjerali neprijatelja i zauzeli Vrhpolje, i spalili objekte koji su služili kao otporne tačke. Partizani su u kućama iz kojih se pucalo nalazili žene i djecu, ali nikom od njih ništa nisu činili, već produžili da gone ustaše i domobrane. Bataljon »Petar Škundrić« izvršio je demonstrativni napad na Brajića Tavan, ali bez značajnijeg rezultata.

Neprijatelj je, dobivši pojačanje, u zoru izvršio protivnapad, pa su partizanske jedinice morale da se pod jakom borbom povlače iz Vrhpolja. U ovoj borbi poginuo je izvjestan broj neprijateljevih vojnika,[32] ali je i Druga KNOU brigada imala osjetne gubitke: 37 poginulih, 59 ranjenih i 2 nestala borca.[33] Poginuo je i Dušan Čeko politički komesar Bravske čete tada u sastavu Bataljona »Zdravko Čelar«.[34]

Drugi bataljon Petog KNOP odreda nije izvršio svoj zadatak. Uz to, dvije čete 2. bataljona Druge KNOU brigade bez čamaca nisu mogle preći nabujalu Sanicu.

Nakon ove akcije Druga KNOU brigada otišla je na područje između Sane i Manjače, gdje je vodila borbe, odakle se vratila i ponovo 28. avgusta uveče izvršila napad na uporište u Vrhpolju. Ali, pošto se neprijatelj poslije prvog napada znatno utvrdio i ogradio bodljikavom žicom, ojačao novim jedinicama, napad nije uspio. Borci su bili spremni za juriš, ali, s obzirom na jačinu uporišta, mnogi bi stradali, pa ih je Štab Brigade izvukao iz napada.[35]

Nekoliko dana kasnije 9. septembra, neprijatelj je iz Vrhpolja najprije tukao artiljerijom i minobacačima partizanske položaje, a onda je jačim snagama krenuo iz uporišta kako bi zaštitio izvlačenje žita sa obližnjih njiva. Tri čete Šestog KNOP odreda, koje su na Krasuljama, Pištanici i Pećima držale položaje prema ovim uporištima, dočekale su vatrom neprijateljevu pješadiju, nakon kraće borbe natjerale je u bjekstvo i povratile u uporište. Neprijatelj je imao više mrtvih i ranjenih, a partizani su prošli bez gubitaka.[36]

Iz uporišta na Djedovači, neprijatelj je 13. septembra jednom četom iz sastava 10. pješadijske pukovnije vršio nasilno izviđanje u pravcu kote 424 - zaseoka Milinkovići u Dabru. Sa tih položaja ih je dočekala jedna četa partizana, naoružana i sa tri puškomitraljeza, pa, ipak, morala se povući ka zaseoku Stupari u selu Eminovcima. Poginuo je jedan domobran, a jedan je ranjen.[37]

Neprijatelj je ponovo krenuo sa Djedovače 14. septembra. Prethodno je artiljerijom iz Sanskog Mosta tukao Dabar i Eminovce, pa su partizani bili prisiljeni na izvjesno odstupanje, ali je i neprijatelj zastao.

Četa domobrana sa Brajića Tavana je 18. septembra krenula u akciju borbenog izviđanja partizanskih položaja, pravcem: k. 412 - k. 417 - Rujan, ne na-

31) Isto, knj. 6, str. 233-236.
32) Arhiv Reg. muzeja, Bihać, m. f. 65/231.
33) Milorad Gončin, Druga krajiška brigada, VIZ, Beograd 1984, str. 21.
34) Jovo Ninković, Napadi na Vrhpolje i okolna uporišta, Zb. SREZ KLJUČ, knj. 2, str. 316.
35) Zbornik IV, knj. 7, str. 30.
36) Isto, str. 151.
37) Isto, str. 466.

ilazeći na jači otpor. Međutim, kada su se vraćali, partizani su ih tukli jakom mitraljeskom i puškomitraljeskom vatrom, pa su domobrani požurili na polazni položaj. U ovoj borbi, dvojica su ranjena.

Iz uporišta u Vrhpolju četa domobrana je 22. septembra krenula u borbeno izviđanje u pravcu sela Podovi, odakle je manju partizansku jedinicu natjerala na povlačenje prema Sokolovu. U toj borbi domobrani su zarobili pet boraca i zaplijenili jednu pušku.[38*]

Neprijatelj iz Sanskog Mosta, idući po žito, pokušao je 26. septembra da prođe selom Kljevci, ali su ga borci 1. bataljona »Petar Škundrić« iznenadno napali iz zasjede, ubili mu dva vojnika, jednog ranili, a partizani su imali jednog ranjenog. Pošto su domobrani tjerali nekoliko kola, partizani su zaplijenili dva para volova sa kolima, i četiri para konja. Istoga dana, neprijatelj je jakim snagama krenuo iz Vrhpolja, sa namjerom da prođe kroz Hrastovo. I ovdje gaje 1. bataljon »Petar Škundrić« dočekao u zasjedi, tako da se morao povući. Neprijatelj je imao više mrtvih i ranjenih, a partizani dva lakše ranjena borca. Zaplijenjeno je nešto oružja.[39']

Oko 17 sati 28. septembra, 700 domobrana i 600 Nijemaca, ojačani sa dva tenka i blindiranim kolima, krenuli su u prodor iz Vrhpolja cestom prema Ključu. Sa položaja u Pećima i Krasuljama dočekale su ih jedinice Šestog KNOP odreda. Borbe su vođene i narednog dana, pri čemu je neprijatelj i dalje prodirao, tako da je 30. septembra dospio do Pudin-Hana, a potom ušao i u Ključ.[40']

Prodorom u Ključ, neprijatelj je ugrozio Saničku dolinu i žetaoce Prve poljoprivredne omladinske radne brigade, zbog čega se i 1. bataljon »Petar Škundrić« morao sa glavninom locirati u područje sela Korjenova, dok je Bataljon »Zdravko Čelar« zauzeo položaje od Donjeg Budelja do Paunovca.[41']

Na ovom sektora skoncentrisale su se Prva proleterska NOU brigada, Treća KNOU brigada i jedinice Šestog KNOP odreda, i 7. oktobra 1942. godine ponovo oslobodile Ključ, ubivši 80 ustaških zlikovaca, i isto toliko zarobivši, među kojima i jednog ljekara i dvojicu oficira. Partizanske snage su nastavile da gone neprijatelja prema Vrhpolju, Klokotovcu i Sitnici, što je omogućilo nastavak berbe kukuruza u dolinama Sane i Sanice, i sakupljanje ostalih plodova.

Tih dana je Druga KNOU brigada upućena u rejon Starog Majdana da u sadejstvu sa jedinicama Prvog KNOP odreda presječe komunikaciju Sanski Most - Prijedor i Sanski Most - Palanka, a Četvrta krajiška NOU brigada na sektor Bihaća.[42']

Koristeći se podacima od obavještajaca koji su pratili kretanje neprijatelja, 2. četa 1. bataljona »Petar Škundrić« 8. oktobra je postavila zasjedu u Dabru, južno od Čobanovića glavice. Ubrzo je iz uporišta na Brajića Tavanu i Djedovači krenula neprijateljeva jedinica prema Dabru i upala u zasjedu. Iznenadnom vatrom Partizanska četa je ubila deset vojnika, zaplijenila tri puškomitraljeza »šoša« i devet pušaka. U borbi je poginuo borac Cedo Kovačević, a smrtno je ranjen veoma hrabri desetar Vaso Dobrijević. Od parčadi granata ranjeni su politički komesar čete Stojan Makić, vodnik Tomo Raković i borci Đuro Vranjković i Jovan Dobrić.[43']

Sa lijevog krila 2. čete, iz iste zasjede je napao i 2. vod 3. čete pod komandom Miće Došenovića. U toku borbe poginuo je borac Pero Basara iz Bošnjaka, a smrtno su ranjeni Slavko Milinović i Milan Kovačević, obojica iz Bosanskog Milanovca.[44']

38) Isto, str. 466-467.
39) Isto, str. 158.
40) Isto, str. 159, 169, 174 i 467.
41) Isto, str. 178.
42) Isto, str. 205-206.
43) Stojan Makić, kazivanje autoru.
44) Mićo Došenović, kazivanje autoru.

Toga dana, ili dan kasnije, jedinice Prvog KNOP odreda su, kako piše u izvještaju Operativnog štaba za Bosansku krajinu upućenom 10. oktobra Vrhovnom štabu, dočekale i razbile neprijateljsku satniju, koja je iz Sanskog Mosta pošla za Stari Majdan. U borbi su uništena dva njemačka tenka.[45]

Neprijatelju je u Vrhpolje 10. oktobra stiglo pojačanje od 900 do 1000 vojnika, sa položaja od Sanskog Mosta i Sasine do Prijedora. Nakon kraćeg odmora, ove snage su krenule prema selu Peći, s namjerom da prodru u Ključ, gdje su položaj držale čete 1. i 2. bataljona Treće KNOU brigade. Neprijatelj je, pored ostalog, imao tenk i dva brzometna topa. Napad je počeo u 13 sati i trajao do kasno u noć. Iako tučeni artiljerijom i minobacačima, partizani su ostali na svojim mjestima. Neprijatelj je imao više poginulih i ranjenih vojnika, koje je, pod zaštitom vatre, uspio kamionima odvesti u Vrhpolje. Partizani su imali dva poginula i devet ranjenih boraca.[46]

Sve ove akcije na operativnom području Prvog KNOP odreda u periodu avgust-oktobar 1942. godine, pokazale su da se neprijatelj u uporištima oko rijeka Une i Sane i duž utvrđene linije, ne može uspješno napadati manjim snagama, zbog čega se tokom oktobra ništa i ne preduzima. Neprijatelj je upravo u to vrijeme gotovo svakodnevno vršio ispade prema oslobođenim selima Podgrmeča i položajima partizanskih jedinica. Međutim, tokom oktobra u partizanskim višim štabovima pripremaju se krupne ofanzivne operacije na području Pogrmeča (Bihać, od 2. do 15. novembra 1942, proboj linije na sektoru Suhača - Miška Glava - Šurkovac - Ljubija, od 18. do 23. novembra, zatim, napad na Bosanski Novi, Sanski Most, itd.), kad su postignuti veliki uspjesi koji su doprinijeli prerastanju partizanskih odreda u brigade, divizije i korpuse Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Uspješna ofanziva partizanskih snaga na operativnom području Prvog KNOP odreda prerasla je u veliku ofanzivu NOV Jugoslavije na mnogim pravcima, sa osloncem na slobodnu teritoriju u Bosanskoj krajini, Lici, Kordunu, Baniji i Dalmaciji.

5, *Naredba o prerastanju Prvog KNOP odreda u Šestu krajišku NOU brigadu*

Već prvih dana oktobra 1942. u svim četama Prvog KNOP odreda vršena je politička priprema u vezi sa najavom da će se Odred uskoro preformirati u udarnu brigadu. Formiran u drugoj polovini oktobra 1941. ovaj Odred je pod rukovodstvom KPJ dejstvovao punu godinu dana sa velikim uspjehom, stvarajući od teritorije između rijeka Une i Sane jedinstveno područje - Podgrmeč, jedno od najjačih partizanskih uporišta ne samo u Bosanskoj krajini, već i na tlu okupirane Jugoslavije.

Prerastanje Prvog krajiškog NOP odreda u Šestu krajišku NOU brigadu izvršeno je na osnovu naredbe Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 14. oktobra 1942, u saglasnosti sa Vrhovnim štabom. Poslije prve tačke u kojoj piše da će »poslove pozadine obavljati novoformirana Komanda područja u Benakovcu«, u slijedećoj se navodi:

»2) Za komandanta VI krajiške N. O. P. U. brigade postavlja se drug Milorad Mijatović, dosadašnji komandant I K N. O. P. odreda.

Za zamjenika komandanta VI K N. O. P. U. brigade postavlja se drug Petar Vojnović, dosadašnji zamj. komandanta I K Odreda.

45) Zbornik IV, knj. 7, str. 227.
46) Isto, str. 242-243.

Za političkog komesara VI K. N. 0. P. U. Brigade postavlja se drug Dimitrije Bajalica, dosadašnji pol. komesar I. K. Odreda.

Za zamjenika politič. komesara VI K N. O. P. U. Brigade postavlja se drug Uroš Bogunović, dosadašnji zamj. pol. komesara I K. Odreda.

P.S.

3) Starije i fizički slabe borce izdvojiti iz odreda i predati ih komandi područja za razne pozadinske službe i straže.

4) Za sanit. referenta VI Kraj. N. O. P. U. Brigade određuje se drug Dane Mažar«.[47)]

Naredba je saopštena borcima i narodu Podgrmeča na bataljonskim smotrama obavljenim na narodnim zborovima. O značaju formiranja Šeste KNOU brigade na Miljevića Brdu, potom i u Rakanima, govorio je politički komesar Dimitrije Bajalica Baja, a u Rujiškoj Đuro Pucar Štari.

Formiranje Šeste krajiške NOU brigade izvršeno je 16. oktobra 1942. godine u Lipniku, gdje joj se i nalazilo prvo sjedište Štaba, u školskoj zgradi.

U vrijeme reorganizovanja u Šestu KNOU brigadu, Prvi KNOP odred - sastavljen od četiri bataljona, baterije topova, voda za vezu, intendanture - imao je 2411 boraca, od kojih 105 partizanki, naoružanih sa 1300 pušaka, 5 automata, 40 mitraljeza i puškomitraljeza, 3 topa i 55000 puščanih metaka.

Partijska organizacija Odreda imala je 22 ćelije sa 195 članova i 100 kandidata za člana KPJ, i 22 skojevska aktiva sa 403 člana.

Na dan reorganizovanja u Štabu Odreda, štabovima bataljona i komandama četa bile su slijedeće drugarice i drugovi:[48']

U Štabu odreda (pored navedenih) su bili i: Vojin Mitrov, obavještajni oficir, Aćim Rašeta, intendant, i Moric Levi, sekretar Štaba;

Prateća četa: Milan Miljuš, komandir, Stipo Butorac, politički komesar, Lazo Kovačević, zamjenik komandira, Srđo Zmijanjac, zamjenik političkog komesara i komandiri vodova - Spase Đukić, Stevan Brelja i Miloš Došenović;

Baterija topova: Dane Miljuš, komandir, Marko Atlagić, komandir prvog i Petar Bukva, komandir drugog odjeljenja;

Vod za vezu: Stevo Džakula, komandir;

Prvi bataljon: Milan Miljević Milančić, komandant, Rade Erceg, politički komesar, Rade Brkić, zamjenik komandanta, Sveto Ličina, zamjenik komesara, Hazim Bilalbegović, obavještajni oficir, Stevo Crnomarković, intendant, Milan Daljević, sekretar SKOJ-a, Ljubica Marčetić, referent saniteta, Zdravko Prošić, sekretar Štaba;

Komanda 1. čete: Stevo Kovačević, komandir, Slobodan Bogunović, politički komesar, Dušan Gavran, zamjenik komandira, Dušan Predojević, zamjenik komesara;

Komanda 2. čete: Branko Medarević, komandir, Adem Kovačević, politički komesar, Ratko Marjanović, zamjenik komandira, Ratko Ilić, zamjenik komesara;

Komanda 3. čete: Đuro Latinović, komandir, Lazo Gajanović, politički komesar, Mirko Domazet, zamjenik komandira, Mićo Kuridža, zamjenik komesara;

Prateći vod: Obrad Crnomarković, komandir, Milan Žvanić, politički delegat;

Drugi bataljon: Mićo Kolundžija, komandant, Trivo Bogunović, politički komesar, Mile Davidović, zamjenik komandanta, Zajko Dizdarević, zamjenik ko-

47) Zbornik IV, knj. 7, str. 247.
48) B. Damjanović, S. Popović, Šesta krajiška brigada, str. 74—76.

mesara, Luka Cvjetičanin, sekretar SKOJ-a, Branko Damjanović, obavještajni oficir, Košta Drljača, intendant, Rade Stupar, sekretar Štaba;

Komanda 1. čete: Boško Đurašinović, komandir, Dušan Vujatović, politički komesar, Dušan Košutić, zamjenik komandira, Košta Vulin, zamjenik komesara;

Komanda 2. čete: Marko Karanovič, komandir, Cvijo Stojaković, politički komesar, Nikola Japundža, zamjenik komandira, Proko Ugrenović, zamjenik komesara;

Komanda 3. čete: Lazo Čučković, komandir, Dušan Milešević, politički komesar, Mile Drobac, zamjenik komandira, Đoko Stupar, Zamjenik Komesara;

Treći bataljon: Hamdija Omanović, komandant, Ratko Novaković, politički komesar, Uroš Kukolj, zamjenik komandanta, Redžo Terzić, zamjenik komesara, Branko Agbaba, sekretar SKOJ-a, Fiko Ćoralić, obavještajni oficir, Savo Žigić, intendant, Vlasta Lenardić, referent saniteta, Ilija Studen, sekretar Štaba;

Komanda 1. čete: Dane Agbaba, komandir, Branko Mihajlović, politički komesar, Lazo Kolundžija, zamjenik komandira;

Komanda 2. čete: Miloš Balać, komandir, Božo Narančić, politički komesar, Stojan Đukić, zamjenik komandira;

Komanda 3. čete: Branko Pilipović, komandir, Mahmut Ibrahimpašić, politički komesar;

Komanda 4. čete: Gojko Kovačević, komandir, Milovan Pilipović, politički komesar, Kaja Popović, zamjenik komandira;

Četvrti bataljon: Vlado Prošić, komandant, Joahim Rajter Jaša, politički komesar, Ratko Marjanović, zamjenik komandanta, Rajko Jovčić, zamjenik komesara, Milan Marčeta, sekretar SKOJ-a, Miloš Predojević, obavještajni oficir, Ilija Marčetić, intendant, Zora Kreća, referent saniteta, Radoslav Resanović, sekretar Štaba;

Komanda 1. čete: Stevo Adamović, komandir, Savo Popović, politički komesar, Pero Vukojević, zamjenik komandira;

Komanda 2. čete: Mirko Vejinović, komandir, Ivo Oroz, politički komesar, Božo Čiča, zamjenik komandira;

Komanda 3. čete: Trivo Majkić, komandir, Đuro Rašeta, politički komesar, Stevo Džakula, zamjenik komandira.

a) *Mjesto i uloga Prvog krajiškog NOP odreda u ustanku i NOB Bosanske krajine, 1941-1942. godine*

Nastao i djelovao u prvom periodu u Bosanskoj krajini od Livanjskog polja i Cincar-planine na jugu, do Bihaća, Krupe, Novog, Ljubije i Sanskog Mosta na sjeveru potom samo na području Podgrmeča, Prvi KNOP odred je imao i različitu razvojnu liniju svojih jedinica i organizovanja slobodne teritorije.

Iako Kozara, Podgrmeč, Petrovac - Drvar, pa i Kordun, Lika i Banija imaju dosta zajedničkih karakteristika borbe koju su pod rukovodstvom KPJ vodili, ipak se Podgrmeč izdvaja svojim osobenostima, koje ga po ulozi u ustanku i narodnooslobodilačkoj borbi čine izuzetnim.

U Podgrmeču je bilo najmanje grešaka u rukovođenju ustankom i NOB, a i u narodu najmanje elemenata protiv linije KPJ.

Istina, Podgrmečlije su u početku nevoljno prihvatali politiku bratstva i jedinstva naših naroda, zajedničku borbu protiv neprijatelja, ukidanje smjena i or-

ganizovanje četa sa stalnim sastavom, i uključivanje žena i omladine u aktivni politički život i borbu. Da bi se to otklonilo, bio je potreban izuzetno intezivan političko-vaspitni rad od oktobra 1941. do proljeća 1942. godine, pa i kasnije, kojim se došlo do pozitivnih promjena na tlu Podgrmeča, tako da su postepeno ljudi postajali nosioci i propagatori novog, naprednog, ponosni što su i sami dio širokog antifašističkog fronta protiv okupatora, fašista i domaćih izdajica.

Pravilnim vođenjem ustanka, njegovim jačanjem, usmjeravanjem i razvijanjem narodnooslobodilačke borbe, Okružni komitet KPJ je sa partijskim organizacijama i uz pomoć viših partijskih rukovodstava doprinosio uspješnom razvoju Podgrmeča u jedan od centara NOB. Izgradnja partijske i skojevske organizacije, političko-vaspitni rad u vojsci, narodu i kod omladine koja treba da čini srž partizanskih četa, bili su presudni u ostvarivanju velikih ciljeva započetog ustanka i narodnooslobodilačke borbe. Takav kurs je najhrabrije i najotresitije borce uzdigao do veoma sposobnih komandanata, komandira i političkih komesara, partijskih i skojevskih rukovodilaca, sa vrlo velikim ugledom u Odredu i kod naroda. Iz mnoštva aktivista na slobodnoj teritoriji Podgrmeča, izdvojio se veliki broj vrsnih partijsko-političkih radnika, članova i predsjednika narodnooslobodilačkih odbora sela i opština, i drugih nosilaca složenih poslova za front i pobjedu.

Poslije početnog nevoljnog prihvatanja mnogočega novog, Podgrmečlije su već od ljeta 1941. godine istinski sprovodili bratstvo i jedinstvo. Već od septembra 1941. na tlo Podgrmeča došli su štabovi (Štab partizanskih odreda Bosanske krajine, zatim i Štab Prvog KNOP odreda), i partijsko rukovodstvo (Okružni komitet KPJ Bihać - Grmeč), u kojima su među vodećim ljudima bili Muslimani, Hrvati, Jevreji. Borba za bratstvo i jedinstvo naših naroda prožimala je cjelokupnu političku i vojnu aktivnost u Odredu i na tlu Podgrmeča, što se manifestovalo na svakom mjestu i u svakoj prilici.

Podgrmečlije su na vrijeme shvatili da njihov uspjeh zavisi i od uspjeha narodnooslobodilačke borbe u drugim krajevima okupirane, porobljene i podijeljene Jugoslavije. Zato su i sami svojim četama i bataljonima, kasnije i brigadama i divizijom, činili sve što je moguće da se ta narodnooslobodilačka borba uspješnije razvija i dovede do pobjede. Tako su se Podgrmečlije plebiscitarno, na najupečatljiviji način izjašnjavali za Jugoslaviju - novu, socijalističku zajednicu naših naroda.

Podgrmečlije su tako podržavali narode Sovjetskog Saveza u borbi protiv istog neprijatelja - fašističkih armija Njemačke i Italije, a svoju borbu su i započeli kad su saznali da je nacistička Njemačka napala na SSSR.

Značajne osobenosti Podgrmeča su:

ustanici, borci, gerilci, potom partizani, uvijek su bili sa narodom i narod sa njima, jer nikad nisu stvarani posebni logori za čete, dok su skoro svi štabovi i komande redovno bili u seljačkim kućama;

Podgrmeč nikad nije bio napuštan od svojih boraca i stanovništva, uvijek je na njemu bilo i slobodne teritorije i partizanskih jedinica;

pravilan rad partijskog rukovodstva na terenu i u jedinicama Odreda, nikad nije doveo do preuzimanja komandovanja nad štabovima i uplitanja u njihovo vojnostručno rukovođenje partizanskim četama, bataljonima i Odredom;

najmanje tzv. levičarenja, tj. skretanja razvoja ustanka i narodnooslobodilačke borbe sa široke platforme NOB na usko usmjerenje, na grubu diktaturu u ime radničke klase i sve ono što ona podrazumijeva;

razvijanje i usmjeravanje rada omladine kroz SKOJ, što je dovelo do široke javnosti rada SKOJ-a, revolucionisalo je rad omladine;

održavanje brojnih kurseva za podgrmečku i omladinu iz svih drugih krajeva Bosanske krajine, već od ljeta 1942. godine dovelo je do podmlađivanja sastava partizanskih odreda i brigada;

razvijanjem kulturno-prosvjetnog rada već od septembra 1941. godine i djelovanjem partizanskih pjesnika i pisaca, Podgrmeč je postao i kulturni rasadnik. »Propjeva i vojska i pozadina, a to je bio najbolji znak daje čitav narod bio ponesen žarom i zanosom pravedne i svete borbe. Otvarala se napaćena duša nacije i progovorila najplemenitijim glasom, jezikom umjetnosti«, zapisao je Branko Ćopić, partizanski pjesnik.

Zaštitnica Štaba 2. bataljona i grupa boraca, oktobra 1942. u Rujiškoj, kleče: (s lijeva na desno) NN, Slobodan Milešević, Mića Ivanić, Milan Stančević, stoje: Pero Zdjelar, Nevenka Novaković (omladinski aktivista), NN, Anda Tojagić, NN, Đorđe Kondić i Dragan Karlica (snimio Pero Zdjelar)

Svestran i uspješan rad doveo je do jedinstva fronta i pozadine, boraca Prvog KNOP odreda i stanovništva Podgrmeča, do usmjeravanja svih aktivnosti partizana i naroda u korist NOB, tako da na području Podgrmeča nije bilo četničkih formacija, čak ni najmanje grupe, a ukoliko bi se pojavile, bile bi od partizanskih jedinica i naroda vrlo brzo uništene, a zavedeni prevaspitani.

Svestranim radom već tokom jeseni - zime 1941/1942. godine, partijsko rukovodstvo i partizanski štabovi Prvog KNOP odreda ostvarili su ujedinjenje cjelokupne teritorije oko Grmeč planine, između rijeka Une i Sane, u jedinstveno područje - Podgrmeč, do tad označavane nazivom »Grmeč«. Uporedo sa afirmacijom Bosanske krajine, odnosno njene narodnooslobodilačke borbe, i Podgrmeč je postajao i postao pojam te uspješne i velike borbe.

Zbog uspješnog razvoja ustanka i NOB, i uspješnog djelovanja Prvog KNOP odreda, kao i zbog svog vojno-geografskog položaja, Podgrmeč je od početka ustanka i tokom čitavog rata bio pribježište stanovnicima iz susjednih krajeva i partizanskim jedinicama iz okolnih područja: u jesen 1941. godine, nakon prodora Italijana u Grahovo, Drvar, Petrovac ... u Podgrmeč stižu neke partizanske jedinice sa tih područja, kao i mnoge porodice na prehranu; tada iz okoline Drvara prelazi i Štab Prvog KNOP odreda (do tada Štab Drvarske brigade); srpsko stanovništvo iz Cazinske krajine i sela oko gradova i ustaško-domobranskih uporišta, bježeći pred ustašama već prvih dana ustanka, i kasnije, ovdje nalazi utočište; septembra 1941. godine Podgrmeč postaje sjedište Štaba partizanskih odreda Bosanske krajine, odnosno, Štaba Krajinske divizije; u aprilu 1942. godine prelazi i Banijski NOP odred sa bolnicom, i tu boravi do kraja neprijateljske ofanzive na Baniju; u maju 1942. godine stižu rukovodeći kadrovi iz centralne Bosne, nakon četničkih pučeva u Trećem i Četvrtom KNOP odredu, pa Oblasni komitet KPJ i Operativni štab za Bosansku krajinu (tu ostaju; juna-jula 1942. godine prebacuju se partizani Kozare Drugog KNOP odreda sa narodom, sklanjajući se ispred velike neprijateljske ofanzive, kao i Prijedorčani, itd., itd.

Podgrmeč je već u 1942. godini odskočna daska brigadama, ne samo svojim, koje iz njega kreću u borbe u susjedne ili dalje krajeve, da bi se mnoge opet vratile na odmor i popunu, i najvećim dijelom bile odavde snabdijevane.

Razvojem vojnih saniteta i bolnica u Grmeč-planini, Podgrmeč je već u ljeto 1942. godine postao i zdravstveni centar Bosanske krajine, a u njegovim bolnicama liječili su se i partizani Banije.

Već od ljeta 1941. godine Podgrmeč šalje žito i druge namirnice partizanima Drvara, Like, Dalmatincima na Dinari, proleterskim brigadama, itd. Istovremeno, primio je u svoje domove više hiljada izbjeglica i obezbijedio im najnužniju ishranu.

Dio 3. čete 2. bataljona 1. KNOP odreda, septembra 1941., sjede: Košta Drljača, NN, Đorđo Drobac, Lazo Čučkovič, komandir čete, stoje: Milan Ivanić, Dušan Dajić, NN, NN, loja Bursać, NN, Mirko Srdić, NN, Čedo Stupar, Dako Drča, NN, NN, Pajo Novačić (snimio Pero Zdjelar)

Podgrmeč nije bio bogat, ali je bio partizanski.

Na tlu Podgrmeča formirana je i Prva poljoprivredna omladinska udarna radna brigada, obavljena je žetva usjeva tokom ljeta-jeseni 1942. godine, što je omogućilo redovno snabdijevanje partizana Podgrmeča i šireg dijela Bosanske krajine.

Podgrmeč po svom pristupnom reljefu (Grmeč-planina i valovito i brdovito područje oko nje, sa brojnim seoskim putevima, poljima, dolinama i šumovitim predjelima oivičenih rijekama Unom i Sanom) nije bio neosvojiva tvrđava. Čvrsto partizansko uporište postao je zbog visoke svijesti i opredijeljenosti za

NOB svog stanovništva i boraca Prvog KNOP odreda, spremnih za žrtve, na samoprijegor, odlučnih da istraju u započetoj borbi kojom će, u svojoj istoriji poznatoj po bunama i ustancima, po prvi put doći do istinske slobode i istinske pobjede.

Podgrmeč je uz druge imao i značajne uslove za specifičnu ulogu u ustanku i NOB-u. U odnosu na neke susjedne krajeve, imao je znatne prirodne potencijale, poljoprivredne, povoljan vojnogeografski položaj, pogodan reljef, dosta veliku i jedinstvenu teritoriju sa brojnim stanovništvom, i, priličnu povezanost sa susjednim ustaničkim teritorijama Bosanske krajine i dijelom Hrvatske.

Treba istaći daje Podgrmeč imao presudnu ulogu u najtežem i najprelomnijem periodu u jesen, zimu i proljeće 1941/1942. godine. Dok su se u susjednim krajevima (grahovskom, petrovačkom i ključkom srezu, na Manjači, u centralnoj Bosni) odmetale ustaničko-partizanske jedinice u četnike, dok su se četnički pučevi nizali jedan za drugim i razbijali partizanske odrede, Podgrmeč je neumornim radom Okružnog komiteta KPJ, Štaba Prvog KNOP odreda, partijskih aktivista, vojnih i političkih rukovodilaca, jačao jedinstvo naroda i njegov borbeni moral, stvarao i učvršćivao novu vlast, narodnooslobodilačke odbore, partizanske čete i bataljone, i stvarao nove predstavljao takvu slobodnu teritoriju i jedinstvo fronta i pozadine kakve u to vrijeme (proljeće-ljeto 1942), nigdje nije bilo, osim na Kozari.

Istovremeno, Prvi KNOP odred krajem februara 1942. godine formira svoju Proletersku četu i šalje je u sastav Krajiškog proleterskog bataljona za borbu protiv neprijatelja u srednjoj Bosni; potom, prvih dana aprila 1942. godine, zajedno sa Petim KNOP odredom upućuje Protučetnički udarni bataljon na područje između Sane i Vrbasa, čime doprinosi razvijanju NOB-a i razbijanju četnika.

Snagu takvom Podgrmeču, u takvoj vojnopolitičkoj situaciji u Bosanskoj krajini, i šire, i takvoj njegovoj ulozi u tom teškom vremenu, davao je i obezbjeđivao Prvi krajiški NOP odred. Kako je Odred bio garancija uspješnog razvoja i jačanja slobodne teritorije Podgrmeča, isto tako je slobodni i ujedinjeni Podgrmeč davao snagu i jačinu svom Odredu. Bez takvog prožimanja, teško da bi Prvi KNOP odred postao brojno najjači partizanski odred ljeta 1942. godine, teško da bi prerastao u Šestu krajišku NOU brigadu, tada brojno najjaču partizansku brigadu, i teško da bi Podgrmeč i kroz čitav rat bio tako značajno središte narodnooslobodilačke borbe.

S A D R Ž A J

Strana

PREDGOVOR 5

I TERITORIJA, STANOVNIŠTVO I PRIVREDA PODRUČJA

1. Teritorija 9
2. Stanovništvo 11
3. Privreda 15

II RADNIČKI POKRET I POLITIČKE PARTIJE

1. Radnički pokret do 1941. godine 21
2. Građanske političke partije 23

III VOJNOPOLITICKA SITUACIJA APRIL-JULI 1941. GODINE

1. Aprilski rat 1941. godine i okupacija zemlje 27
2. Mobilizacija i borbe u Bosanskoj krajini 29
3. Pod okupacijom do jula 1941. godine 32
   a) Formiranje ustaške vlasti i njeno djelovanje 35
   b) Ustaše 38
   c) Teror ustaša 43
   d) Prvi oružani otpor ustašama i njemačkim jedinicama 47
   e) Ustaški zločini sve češći 50
   f) Novi oružani otpor ustašama 54
   g) Prisilan rad 55
4. Kulminacija ustaškog terora-masovna ubijanja jula 1941. godine 56
   a) Krupski srez 57
   b) Sanski srez 60
   c) Područje Sanice (ključki srez) 66
   d) Bihaćki srez 68
   e) Zaštita i spasavanje Srba 74

IV DJELOVANJE KPJ POD OKUPACIJOM 1941.

1. KPJ i SKOJ do ustanka 1941. godine 79
   a) Skojevska organizacija 84
   b) Poimenični pregled članova SKOJ-a 85
   c) Odbori radnika i seljaka 86
2. Aktivnost KPJ i SKOJ-a u prvim mjesecima okupacije 1941. godine 88
   a) Prikupljanje i skrivanje oružja 90
3. Neposredne pripreme za borbu 93
   a) Brojni pregled sreskih i seoskih vojnih povjerenika KPJ 98
4. Aktivnost KPJ poslije napada nacističke Njemačke na SSSR 99
   a) Organizovanje sreskih vojnih štabova i prvih gerilskih odreda Petrovca i Graho-va-Drvara 102
   b) Aktivnost na ostalom području 103
   c) Aktivnost Milana Pilipovića i drugova u krupskom, novskom i sanskom srezu 103
   d) Širenje vijesti o pripremama ustanka 106
   e) Savjetovanje u Orlovcima - odluka o početku borbi 108
5. Članovi KPJ pred početak i u vrijeme ustanka 110
   a) Brojni pregled članova KPJ 111
   b) Poimenični pregled članova KPJ 112

V USTANAK 1941. GODINE

1. Početak ustanka i širenje ustaničkog talasa . . . 121
   a) Organizovanje prvih ustaničkih jedinica . . . 127
2. Protivnapad ustaša, domobrana i oružnika i »pacifikacija« od 6. avgusta 1941. godine . . . 129
   a) Teškoće u prvim danima ustanka . . . 132
3. Stanje na okupiranom području od avgusta do decembra 1941 . . . 138

VI ORGANIZOVANJE VEĆIH TAKTIČKIH JEDINICA

1. Prva brigada nacionalnooslobodilačkih gerilskih (partizanskih) odreda za Bosnu i Liku . . . 145
2. Komanda gerilskih (partizanskih) odreda Krupa - Sana . . . 150
   a) Gerilski odredi Komande gerilskih odreda Krupa - Sana . . . 156
3. Nastanak gerilskih odreda . . . 159
   a) Ustanički odred Veliki Radić . . . 159
   b) Gerilski odred Jelašinovci . . . 161
   c) Ustanički odred Lušci-Palanka . . . 164
4. Organizovanje slobodne teritorije . . . 165
5. Borbe avgusta-septembra 1941. godine . . . 170
   a) Zasjeda u Zdenom Dolu . . . 171
   b) Oslobođenje Krnjeuše i Bjelaja . . . 171
   c) Partizanska haubica tuče neprijateljevo uporište u Bosanskom Petrovcu . . . 173
   d) Prodor neprijatelja na Oštrelj . . . 177
   e) Zasjeda u Janjilima . . . 177
   f) Oslobođenje Sipova, Jezera i Mrkonjić-Grada . . . 179
   g) Razbijanje dviju satnija . . . 179
   h) Dvodnevni napad iz Krupe i Ostrošca na Radić . . . 180
   i) Paljenje Ćukova i bjegstvo neprijateljeve posade iz Kulen-Vakufa . . . 180
   j) Borbe oko Mliništa . . . 182
   k) Prodor Italijana u Bosansko Grahovo i Drvar . . . 183
6. Štetne pojave prvih mjeseci ustanka . . . 185
7. Dolazak grupe Dalmatinaca u Drvar . . . 188
8. Prvi Muslimani - komunisti u ustanku . . . 189
9. Prolazak Velimira Stojnića kroz Podgrmeč i izbor prvih narodno-oslobodilačkih odbora u Podgrmeču . . . 191

VII PRVA REORGANIZACIJA USTANIČKIH JEDINICA (septembar-oktobar 1941. godine)

1. Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu na ovom području (septembar-oktobar 1941. godine) . . . 196
2. Formiranje brigada i Krajinske divizije . . . 198
   a) Formiranje četa i bataljona . . . 202
   b) Prvi sastanak komunista grmečkog područja . . . 203
   c) Sastanak vojnih i političkih rukovodilaca . . . 204
   d) Četvrti bataljon »Slobode« . . . 205
   e) Ljubijsko-prijedorska partizanska četa . . . 205
   f) Četvrta (sanska) četa IV bataljona »Slobode« . . . 206
   g) Polaganje zakletve u crkvi u Dabru . . . 207
   h) Prva brigada narodnooslobodilačkih partizanskih odreda u oktobru 1941. godine . . . 209
3. Borbe oktobra 1941. godine . . . 209
   a) Neuspio napad na uporište u Budimlić Japri i pogibija Petra Škundrića . . . 209
   b) Uništenje Štaba 11. domobranske pukovnije . . . 211
   c) Zarobljavanje komandanta Dobrovoljačke domobranske pukovnije . . . 212
   d) Zauzimanje neprijateljevog uporišta u Ripču . . . 213
   e) Izlazak u partizane Ivana Oroza, domobranskog narednika . . . 214
   f) Napad na neprijateljeve straže u Gorici, Naprelju, Fajtovcima i Gornjem Kamengradu . . . 215
   g) Napad na ustaško uporište u Kljevcima . . . 216
   n) Prelazak domobranskog poručnika Beluhana u partizane . . . 217

VIII PRVI KRAJIŠKI NARODNOOSLOBODILAČKI PARTIZANSKI ODRED (oktobar-decembar 1941)

1. Druga reorganizacija partizanskih jedinica (oktobra-decembra 1941. godine) . . . 219
2. Formiranje Prvog KNOP odreda . . . 220
   a) Štab Prvog KNOP odreda na grmečkom području . . . 221

3. Organizovanje i reorganizacije četa na grmečkom području 223
a) Reorganizacija Sanske partizanske čete 223
b) Reorganizacija Ljubijsko-prijedorske čete 224
c) Organizovanje nove Krupske čete i njena reorganizacija u dvije čete 225
d) Konferencija vojnopolitičkih rukovodilaca u Majkić-Japri 227
e) Konferencija vojnopolitičkih rukovodilaca u Risovcu 227
f) Organizovanje Bihaćke partizanske čete 228
g) Organizovanje Novske partizanske čete 229

4. Organizovanje prvih partizanskih četa Petrovca, Drvara, Glamoča i Grahova ... 229

5. Reokupacija tzv. 2. i 3. okupacione zone od strane Italijana, i pojava četništva . 230
a) Prebacivanje drvarskih i petrovačkih jedinica u Podgrmeč 232
b) Situacija na grmečkom području 235

6. Organizovanje okružnih komiteta KPJ za Bihać i Drvar i rad na vojnopoiitičkom učvršćivanju jedinica Odreda 239
a) Okružni komitet KPJ Drvar i njegovo djelovanje 241
b) Djelovanje OK KPJ Bihać (Grmeč) 244

7. Početak organizovanja omladine na slobodnoj teritoriji 246
a) Omladinski vojnopolitički kursevi 248
b) Organizovanje okružnih komiteta SKOJ-a za Drvar i Bihać (Grmeč) 250

8. Organizovanje i aktivnosti na oslobođenoj teritoriji Prvog KNOP odreda 252
a) Dalje organizovanje i aktivnosti narodnooslobodilačkih odbora 254
b) Organizovanje i aktivnosti žena 258
c) Počeci kulturno-prosvjetnog rada 260
d) Prve partizanske bolnice 263
e) Početak rada partizanskih radionica 265
f) Izrada štambilja za štabove i odbore 267

9. Akcije u novembru i decembru 1941. godine 269
a) Borbe na sektoru prema Sanskom Mostu 270
b) Prva borba protiv Italijana na teritoriji Podgrmeča 275
c) Borbe na sektoru prema rijeci Japri 276

10. Ilegalna aktivnost u okupiranim naseljima avgusta-decembra 1941. godine 280
a) Hapšenje skojevaca Bjelaja 282
b) Partijske grupe u Ripču 282
c) Partijska organizacija Bosanskog Novog 285
d) Ilegalne grupe u Sanskom Mostu 286
e) Partijske organizacije Bihaća 289

11. Neke karakteristike ustanka 1941. godine na području Prvog KNOP odreda ... 292
a) Borci 1941. godine 294
Nosioci Partizanske spomenice 1941. god 294
b) Kadrovi revolucije i kadrovi kontrarevolucije 295
c) Kako je stanovništvo na okupiranoj teritoriji doživilo ustanak 1941. godine . 297

IX PRVI KNOP ODRED u januaru i februaru 1942. god.

1. Dr Mladen Stojanović i Osman Karabegović u obilasku jedinica Prvog KNOP odreda 299
a) Sređivanje stanja u Velikom Radiću i formiranje Radićke partizanske čete . 303
b) Vojna konferencija u Štabu Prvog KNOP odreda, 22. I 1942 305
c) Sređivanje stanja u nekim vodovima Krupskog bataljona 307

2. Sastav Prvog KNOP odreda krajem februara 1942. godine 308

3. Borbe i akcije januara-februara 1942. godine 311
a) Prodor partizanskih jedinica u dolinu rijeke Sane 312
b) Borbe na sektoru Bravsko - Sanica - Sanski Most 316
c) Borbe na sektoru Budimlić Japra - Stari Majdan 318
d) Borbe na sektoru Agići - Rudice - Blatna 320
e) Borbe na sektoru Pučenik - Vučijak - Grmuša 322
f) Borbe na sektoru prema Ripču i Bihaću 322
g) Borbe oko Bosanskog Petrovca 324
n) Borbe oko Drvara 326

4. Formiranje i ispraćaj Grmečke proleterske čete 327

5. Skendervakufska konferencija o Prvom KNOP odredu 329

X PRVI KNOP ODRED MART-OKTOBAR 1942. GODINE

1. Prvi KNOP odred nakon izdvajanja jedinica u Peti KNOP odred . . . 333
2. Dalji razvoj i reorganizacija jedinica Prvog KNOP odreda . . . 334
   a) Uvođenje starješinskih oznaka . . . 339
3. Borbe i akcije marta-maja 1942. godine . . . 339
   a) Borba s Italijanima kod Krupe . . . 340
   b) Oslobođenje Budimlić-Japre . . . 341
   c) Razoružanje Prekajske čete . . . 344
   d) Oslobođenje Starog Majdana . . . 345
   e) Neuspio napad na neprijateljeva uporišta oko Pudin Hana . . . 346
   f) Dva napada na neprijateljevo uporište u Briševu . . . 346
4. Upućivanje Bihaćke i Novske čete u Protučetnički udarni bataljon . . . 347
5. Borbe sa Sanskom posadnom bojnom . . . 349
6. Banijski partizanski odred u Podgrmeču . . . 351
7. Odlazak italijanskih i dolazak njemačkih jedinica . . . 352
8. Borbe u maju 1942. godine - upad neprijatelja u Jelašinovce . . . 353
   a) Operacija za oslobođenje Prijedora i Ljubije . . . 354
   b) Borci Bihaćke čete oborili avion . . . 358
   c) Borba 3. bataljona sa domobranima . . . 358
9. Proslava 1. maja 1942. godine . . . 359

XI DALJI RAZVOJ I AKTIVNOSTI PRVOG KNOP ODREDA

1. Formiranje Udarnog bataljona . . . 363
2. Formiranje 4. bataljona . . . 365
3. Nove čete i izmjene kadra . . . 365
4. Organizovanje obavještajne službe . . . 366
5. Organizacija i rad vojnih sudova . . . 367
6. Formiranje Artiljerijske baterije Prvog KNOP odreda . . . 369
7. Razvoj saniteta Prvog KNOP odreda . . . 373
   a) Stara centralna bolnica u Plećini . . . 375
   b) Glavna (centralna) bolnica u Koričanici . . . 375
   c) Nova centralna bolnica na Metli . . . 375
   d) Bolnice u Risovcu i Lastvama . . . 376
   e) Prihvatna bolnica u Majkić Japri . . . 377
   f) Bolnice-ambulante . . . 377
   g) Invalidski dom u Srednjem Duboviku . . . 378
   h) Sanitetski kadar u grmečkim bolnicama . . . 378
   ^ ^S^XfckkSfflfo . . . 330
8. Vojnotehnička radionica u Grmeču . . . 381
9. Vojnopolitički kursevi i škole u 1942. god . . . 383
   a) Omladinski vojnopolitički kursevi . . . 383
   b) Kurs komandira i političkih komesara četa i bataljona . . . 387
   c) Vojnopolitička škola Operativnog štaba u Benakovcu . . . 388
10. Operativni štab NOP i DV za Bosansku krajinu u Lušci-Palanci . . . 388
11. Borbe i akcije juna-jula 1942. godine . . . 394
    a) Borbe s Nijemcima, ustašama i domobranima na sektoru Novska planina - Suhača . . . 396
    b) Povratak Bihaćke čete u sastav Prvog KNOP odreda . . . 397
    c) Oslobođenje Bosanske Krupe 20. juna 1942. godine . . . 398
    d) Akcije u dolini Une . . . 401
    e) Prvi napad na neprijateljevo uporište u Sanskom Mostu . . . 402
    f) Prvi napad na neprijateljevo uporište u Bosanskom Novom . . . 407
12. Konferencija članova štabova i komandi jedinica Prvog KNOP odreda . . . 409
    a) Zajednički štab Prvog i Drugog KNOP odreda . . . 410
13. Oslobođenje Gornje Sanice i Saničke doline . . . 410
    a) Napad na ustaško-domobransko uporište u Demiševcima . . . 413

XII STANJE I AKTIVNOSTI NA SLOBODNOJ TERITORIJI PODGRMEČA

1. Razvoj i aktivnosti organizacija KPJ u jedinicama Prvog KNOP odreda . . . 415
   a) Prvi partijski kurs . . . 419
   b) Drugi partijski kurs . . . 419
   c) Partizanski obavještajni biro - POB - Prvog KNOP odreda . . . 420

2. Razvoj i aktivnosti organizacija KPJ na slobodnoj teritoriji Podgrmeča 421
a) Partijske organizacije na novskom i krupskom srezu 422
b) Partijska organizacija na sanskom srezu 423
c) Partijska organizacija bihaćkog sreza 425
d) Organizovanje opštinskih komiteta KPJ 426
e) Druga okružna konferencija KPJ za Podgrmeč 426
3. Približni brojni pregled članova KPJ septembra 1942. godine 427
a) Članovi KPJ na području Prvog KNOP odreda 1941-1942. godine 427
4. Razvoj i aktivnost organizacija SKOJ-a u jedinicama Prvog KNOP odreda i u Podgrmeču 427
5. Dalja izgradnja i aktivnosti narodnooslobodilačkih odbora Podgrmeča 431
a) Savjetovanje odbornika u Benakovcu 434
b) Brojni poslovi narodnooslobodilačkih odbora 434
6. Sakupljanje ljetine 1942. godine i formiranje Prve krajiške udarne poljoprivredne brigade 435

XIII VOJNOPOLITIČKA SITUACIJA U PROUEĆE-UETO 1942. GODINE

1. Četnici na području Manjače i oko Mrkonjić-Grada 440
a) Ustaško-četnički sporazumi za borbu protiv partizana 441
2. Dolazak Vrhovnog štaba i grupe proleterskih brigada u Bosansku krajinu 443
a) Vojnopolitička situacija u Bosanskoj krajini sredinom 1942. godine 444
3. Formiranje prvih krajiških udarnih brigada 446
a) Formiranje Druge krajiške NOU brigade 446

XIV STANJE NA OKUPIRANOJ TERITORIJI

1. Stanje na okupiranoj teritoriji oko slobodnog Podgrmeča 451
a) Bihać pretvoren u vojni logor 451
b) Stanje u Sanskom Mostu 453
2. Progoni i stradanja Jevreja u Bihaću i Sanskom Mostu 453
a) Stradanje bihaćkih Jevreja 453
b) Stradanje sanskih Jevreja 454
3. Ilegalna aktivnost saradnika NOP u gradovima 455
a) Aktivni saradnici NOP u Sanskom Mostu 455
b) Aktivnost saradnika NOP-a u Bihaću 459

XV PRVI KNOP ODRED AVGUSTA-OKTOBRA 1942. GODINE

a) Brojno stanje ljudstva, naoružanja i konja Prvog KNOP odreda 466
b) Proslava godišnjice ustanka 468
1. Izgradnja utvrđene linije i borbe oko nje 468
2. Borbe na sektoru Bosanska Krupa - Bihać - Cazin 472
3. Borbe na sektoru Suhača - Stara Rijeka - Stari Majdan i prema Rudicama i Bosanskom Novom 475
4. Borbe na sektoru Sanski Most - Ključ i napadi na neprijateljevo uporište u Vrhpolju 476
5. Naredba o prerastanju Prvog KNOP odreda u Šestu krajišku NOU brigadu 479
a) Mjesto i uloga Prvog krajiškog NOP odreda u ustanku i NOB Bosanske krajine, 1941-1942. godine ....' 481

Tehnički urednik
NIKOLA SAVIĆ

Korice
MILOJKO MILINKOVIĆ

Jezički redaktor
mr SELENA SEFEROVIĆ

Korektor
LUCIJA KRCE
MIRJANA KANDIĆ

Skice pripremio
LJUBIVOJE IVKOVIĆ

ŠTAMPANJE ZAVRŠENO AVGUSTA i988.

ŠTAMPANO U VOJNOJ ŠTAMPARIJI - SPLIT

G. Koprivna
Konjodor
D. Rakani
Rudice
Radomirovac
Suhača
PRIJEDOR
Z.st. Blatna
G. Rakani
Otoka
Čelopek
Vinogradina
Šurkovac
Čarakovo
Cazin
Pištaline
Core
D. Ljubija
Saničani
Vrelo
V. Rujiška
Marini
Ostrožac
V. Badić
M. Badić
Crni Vrh
436
Tromeđa
505
Ljubija Rudnik
Una
D. Dubovik
Antonića br.
459
Trostrani hrast
Brkići
Kurtovići
Grmuša
BOS. KRUPA
Sr. Dubovik
Garevica
Jezero
Spahići
B. Japra
Oštra Luka
2. BATALJON
4. BATALJON
Gaidžik
619
Pokoj
Kekića br.
520
529
Grabež
Zenkovići
Ruševac
562
St. Majdan
V. Radić
Gudovac
Hašani
Mrkalji
BIHAĆ
Grabež
Okr. Kom. KPJ Podgrmeč
Lukavica
Trnova
Debeljak
M. Radički V.
1002
Jasenica
Benakovac
454
Suhača
Sana
Žegar
Ogredoviti Vrh
1209
Gorice
Demiševci
Šehovići
591
Bogojevača
Poljak
Hrgar
M. Japra
Opr. Štab za Bos. Kr.
Rovine
Husimovci
Golubić
Glavica
Bošnjaci
SANSKI MOST
Ripač
Suvajsko Međugorje
Oštrelj
817
Risovac
Trovara
1363
760
Krkojevci
Kijevo
Crni Vrh
1143
Majkić
1099
Lušci Palanka
Brajića Tavan
Čaplje
Račić
914
Lužani
3. BATALJON
1. BATALJON
Tarkovac
Dabar
Doljani
Jelašinovci
M. Međugorje
Lisina
1102
Krnjeuša
Koričanica
427
Teočak
Vrhpolje
Ljutoč
1168
Lipa
Metla
743
Una
Hrustovo
Palež
Vrtoče
Tarbuci
Orašac
Sanica
5. KNOP ODRED
Crni Vrh
1604
G.-
Ramici
D.-
Bjelaj
Medeno Polje
BOS. PETROVAC
Bravsko
KULENVAKUF
Kolunić
KLJUČ
Drinići
LEGENDA:
Granica slobodne teritorije
Južna granica teritorije odreda
Utvrđena neprijateljska linija
Neprijateljska uporišta
Sjedište Operativnog štaba za Bos. krajinu
Sjediste staba 1. KNOP odreda
Sjedište Okružnog komiteta KPJ Podgrmeč
Radionica Operativnog štaba
Partizanske bolnice
Vojni kursevi i škole